

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

SZINNYEI JÓZSEF.

Ára 1 kor. 50 fill.

BUDAPEST.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA.

1903.

TARTALOM.

	Lap
HALÁSZ IGNÁCZ. A magyar szófejtés és történeti fejlődése. (I.)	1
MELICH JÁNOS. Szláv jövevényszavaink. (V.)	45
ÁSBÓTH OSZKÁR. A magyar nyelv árja és kaukázusi elemei. (Megjegyzések Munkácsi Bernát-nak «Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben» cz. munkájára.) (I.)	92

Ismertetések és bírálatok.

Nyelvészeti Füzetek. Szerkeszti Simonyi Zsigmond. (I—IV.)	—
ISM. TOLNAI VILMOS	123
Munkácsi Bernát. Vogul népköltési gyűjtemény. I. kötet. Kiegészítő füzet. — ISM. GOMBOCZ ZOLTÁN	126
Hazai irodalom	91
Külföldi irodalom	122

Folyóiratunk negyedévenként jelenik meg, mégpedig márczius, június, szeptember és december hóban. Az egész évfolyam legalább harmincz tóból áll s ára 6 korona. Az előfizetés a Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó-hivatalához czímezendő.

Kérelem: Kérjük a nyelvészeti munkák s különösen program-értekezések szerzőit, szíveskedjenek ismertetés végett munkájuknak egy-egy példányát beküldeni a szerkesztőnek: Budapest, VIII., József-körút 17.

A magyar szófejtés és történeti fejlődése.

(Első közlemény.*)

A nyelvtudománynak főfeladata, hogy a nyelv fejlődésének történetét kutassa, feltüntesse. A mai állapotból kiindulva vissza kell mennie fejlődésének legkezdetéig. Csak így szerezhethet helyes ismeretet a nyelv lényegéről s azon viszonyról, melyben a nyelv az emberi lélekkel van. Beszédünk a mondatban él és minden egyes részének értéke a mondattól, mint egésztől függ. De mikor ezt hangoztatjuk, ki kell azt is mondanunk, hogy mondat nem keletkezhetnék, ha az emberi lélek a mondat egyes részeinek, minden egyes szavának, minden szó egyes tagjának, minden tag egyes hangjának általános jelentését és jelentőségét nem érezné. A szó a mondatban él, de azért minden szó magában véve is önálló egység; minden szónak megvan a maga külön rendeltetése; minden szó a legnagyobb változásokon mehet keresztül, átalakulhat hangilag, jelentésileg, s ha a nyelvnek fejlődésében nincs már rá szükség, ki is halhat. A szókon, a mondatnak, az emberi beszédnek ezen utóbbi értelemben vett önálló elemein alapszik a nyelvnek története. A szófejtés a szónak történetét kutatja, eredeti alakját, jelentését, más szókkal való viszonyát, rokonságát igyekszik megállapítani.

A szófejtés lehet könnyebb és nehezebb. Könnyű a szófejtés akkor, mikor a bonczolandó szó elemei világosan felismerhetők. Tulajdonképpen szófejtést üzünk már akkor is, mikor ilyen szokat bontunk alkatrészeikre: *kisasszony*, *háztető*, *félrelép* s azt

*) Az elhunyt szerzőnek hátrahagyott kéziratából.

mondjuk, hogy az első tulajdonságjelzős összetétel a *kis* és *asszony* szavakból, a második birtokosjelzős összetétel a *ház* és *tető* szavakból, a harmadik határozós összetétel a *félre* határozószóból és *lép* igéből. Szintígy etymologizálás, ha a *házamat* alakra azt mondom, hogy alapszava, töve *ház*, melyhez *-m* 1. sz.-ű birtokos és *t* tárgyrag járult; vagy midőn a *láltalak* alakot bontjuk alkotórészeire és azt mondjuk, hogy a *lát* igetőhöz *-t* befejezett cselekvés jele és *-lak* második sz.-re mutató tárgyrag járult. Az etymológiának ilyen tágabb értelmezését találjuk általában a régi nyelvtanokban, a hol e név alatt a nyelvtannak azt a részét tárgyalják, melyet ma *szótannak* nevezünk. Legrégibb grammatikusunk, SYLVESTER JÁNOS így osztja fel részekre: 1. Orthographia, Igaz írásnak tudománya, mely a betűkről (= hangokról); 2. Prosodia, Ineklishez ualó tudomán, mely a szótagokról szól; 3. Etymologia, Ighiknek igaz tulajdonságáról való tudomán, mely a szókat (Sylv. = igéket) és 4. Syntaxis, Befidnek eggbefezisirül ualó tudomán, mely a mondatokat tárgyalja. MOLNÁR ALBERT szerint a grammatikának két része van: etymologia és syntaxis s az etym. az egyes szóknak természetét magyarázza. — GYARMATHY SÁMUEL: 1. orthographia: helyesírás; 2. etymologia: eredetvévés (a 8 beszédrészt és képzését, ragozását tárgyalja); 3. syntaxis: öszverakás. — Így volt ez másutt is. Az angol grammatikusok ma is etymologia cím alatt tárgyalják a szótant.

Az etymologia alatt azonban a legrégibb időktől fogva a szóknak nemcsak ezt a könnyű elemzését, alkatrészeikre való ezen világos fölbontását értették, hanem annak a kérdésnek fessegetését is, hogy a szók honnan eredtek, mi volt első alakjuk, mi volt első jelentésük és milyen viszonyban, milyen rokonságban vannak egymással. Az emberi tudásvágy a legrégibb időktől fogva foglalkozott ezekkel a kérdésekkel. Valahány nép irodalmat, tudományt fejlesztett, foglalkozott az etymológiával is. Az etymologia virágzott már a görögöknél, de náluk nem érdemelte meg ezt a díszes nevet, t. i. a való, az igaz tudományának nevét, a mit az *etymon* szó jelent. A milyen nagyok voltak a görögök a költészet, a művészet, a tudomány alapvető kérdéseinek megteremtése terén, olyan kisszerű, gyarló volt tudományuknak az a része, a mit etymologia névvel illettek. «Lassankint olyan mesterkelt, önkényes rendszer fejlődött ki náluk, a melynek segítségével

mindenből mindent ki lehetett magyarázni. Nem volt az a lehetetlen hangváltozás, a melyet a szók magyarázatánál meg ne engedtek volna; szabad volt egyes betűket, egész szótagokat közbeszúrni és viszont elhagyni, szabad volt a legkülönbözőbb jelentéseket összeegyeztetni, ha valakinek eszébe jutott, hogy két szónak azonos eredetét bebizonyítsa. Ez a féktelen etymologizálás mint valami betegség öröklődött egyik nemzedékről a másikra, az ókor egész tudományos tevékenységén végig és később valóságos rendszerbe öntik, az örületesség számára módszert teremtenek» (WHITNEY 639. l.). A görögöknek etymologiai játékait az ú. n. Etymologicum Magnum és az alexandriai iskolából való több más munka részletesen fönn tartotta számunkra. Ezekből csak izelítőül közlöm a görög etymologusoknak egyik alapelvét, azt t. i. hogy «a szóval ugyanaz történik mint a vele megjelölt dologgal». Ezen elvből kifolyólag aztán a *philetēs* «tolvaj» szót pl. a *hyphelesthai* igétől származtatták, s avval magyarázták a *hy* szótagnak állítólagos hiányát a *philetēs* szóban, hogy a tolvaj is hiányt okoz.

A rómaiak mindenben utánozták a görögöket s így utánozták az etymologia balgatag, nevetséges alapelveiben is. Így jutottak pl. hozzá, hogy a *lucus* berek, liget szót a *non lucendo*-ból származtatták, «mivel a nap nem süt benne.» Ez az etymologia az egész világon elterjedt szálló igévé lett, de nem egyedüli a maga nemében. A görögök *kat' antiphrasin* vagyis az ellentétes jelentésű szóból való származtatásának képtelen elvét értékesítve szintén megtaláljuk a rómaiaknál még olyan különben higgadt írónál is mint VARRO. Ez a *parkák* nevét a *parcus* «kímélő, takarékos» szóból származtatja, «mivel senkit se kímélnek, quia nulli parcant»; a *coelum* «ég» szót a *coelatum* «eltakart» szótól, «mivel nyitva van», a *bellum* «háború»-t a *bellus* «szép»-től «mivel semmi szép sincs rajta», ellenben a *foedus* «szövetség» szót a *foedus* «rút» szótól, «mivel semmi rút sincs benne» (WHITNEY 656. l.). — (V. ö. LERSCH: Sprachphilosophie der Alten. STEINTHAL: Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern.)

A görögöknek és rómaiaknak ez a játékszerű etymológiája uralkodott az egész középkoron át, sőt elhúzódott egész a legújabb időkig, egész a XIX. századig, míg a mai nyelvtudomány megalakult. Nem csoda, hogy VOLTAIRE az etymológiát gúnyosan így határozta meg: *L'étymologie est une science où les voyelles ne*

font rien et les consonnes fort peu de choses.» Ezt a gúnyt nagyon is megérdemelték azok, kik az ő korában az etymológiáról írtak. Mennél éretlenebb, mennél csekélyebb a tudomány, annál merészebben száll el a kezdet kezdetére, a nyelv, a szók eredetének legnehezebb problémáira, s ez útjain tudomány helyett annál jobban uralkodik az ötlet; mennél több azonban a tudományban a tartalom, mennél mélyebbek, szélesebbek lesznek alapjai, annál szerényebb is lesz, annál inkább visszavonul a meggyőző igazságok szűkebb körébe.

Nem akarom az etymológiának az európai népeknél való fejlődését vázolni, csak nálunk való jelentkezését tüntetem föl, mert a mint nálunk találjuk, ugyanúgy volt a többi népeknél is. Csak az a sajnós, hogy míg nyugaton a tévedéses fonák etymologiai játék a valódi mai nyelvtudomány életre keltétől mintegy varázsütésre megszűnt vagy igen kis körre szorult, addig nálunk éppen a XIX. században dühöngött a legszánalmasabban és sajnós, szórványosan még ma is jelennek meg egyes ilyen munkák, melyek csak szánalmat keltenek. Mintha HUNFALVY, BUDENZ, SZARVAS nem élt volna!

Már a kódexekben is találunk itt-ott etymologizálást. Így pl. a Debr.-k. 526. lapján: «lássok meg, micsoda ez ige martyr; mert igen gyakorta halljok az misébe, az imádságba és az predicióba: martir, martir. Immár ez ige szintén magyar szóvá vált. Azért ez ige magyar szó-e, avagy dyák szó-e, reá feleltetik, hogy sem magyar szó, sem dyák szó, hanem gereg szó... magyaról úgy értsed, hogy tanó... dyaky nyelven mondatik: testis.» A Pannóniai Ének népetymológiái: *Téténben feltetének, Kelen = kel, cseke = csek-, Dézs = Deus.* — SYLVESTERNél: *iambor = jó ember; üdnep = üdös nap (ex duobus corruptis); husít = hus ítel (ex integro et corrupto); alpinz = alnaksagual uert pinz; alkocz = alnaksagual czinalt kolez (ex corrupto et integro).*

Nagyobb méretű etymologizálást GELEJI KATONA ISTVÁNNál látunk. A helyesírás reformjára törekedő eljárása is ezen alapszik (a szó elemeit feltüntetni: egészség, mondja, jövtem, aznak stb. — A szók eredete: A substantivumok közzül is sokak eredtek a deák nyelvből, Minévművek ím ezek: répa a rapa; kémény a caminus; vigyázok a vigilo; szekrény a scrinium, torony a turris stb.) Nem kutatjuk most, helyes-e vagy sem a latinból való származ-

tatás, elég hogy a legtöbb fölsorolt szónak helyesen fölismerete idegen eredetét. — Vannak helyes magyarázatai, pl. *alkotni* anynyit téssen mint építeni, faragni, formálni; innen vagyon az *alkotmány*; *béles*: a minek béli, azaz valami töltelékje vagyon; *hordó* a hordástól; *nemes* = a ki régi nemű, nemzetes; *szederjes*, azaz szederj színű; *deres* = azaz dér színű; de emellett ilyenek is: *fergeteg* a fergéstől, *zászló* a száz lovagoktól, mivel annyin vagynak egy olyan vitézi jel alatt; *vitéz* a vívástól, hogy már *vívt* ez; *szajkó* a nagy szájától, *sarkantyú* hogy már sarkán levő *tyu*, mert a régi magyarok azt a hegyes ösztönt *tyu*-nak hívták.

GELEJI KATONA után csak szórványosan találkozunk szófejtéssel. Így KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGYNÉL: *keszkenő* pro *kézkenő*. TSÉRSINÉL: *husvét* compositur ex *hus* & *vétel*; — szerda, csütörtök, péntek, szombat szláv eredetűek.⁶

1693-ban jelent meg az a munka, mely másfél századnál tovább éreztette hatását irodalmunkra, t. i. OTROKOCSI FÓRIS FERENCZNEK *Origines Hungaricæ* cz. műve. Ez foglalkozott, először részletesen a héber-magyar rokonsággal, melynek gondolata, itt-ott bizonyítása ERDŐSITŐL kezdve a XVI. és XVII. sz. végéig OTROKOCSI munkájának megjelenése előtt minden nyelvészünk iratában megtalálható. OTROKOCsinak azonban más célja is volt, melyet lelkesedő honszeretete sugallt neki és melyet kétkötetes művének zárószavában következőleg fejez ki (persze latin nyelven):

„Íme, világosan fölfedtem előtted, olvasóm, részint történetileg, a régiek emlékei alapján, részint nyelvészetileg, a jelen nyelvnek a régivel sokban való megegyezésével és összevetése által, a magyar nemzetnek igaz eredetét. Birtokában vagy annak, a mit a magyarok nyelvéről és a magyar nemzet elődeinek régi és különböző lakóhelyeiről érezned kell. Birod most már, magyar nemzetem, elődeidnek nem csekély kezdeteit és fejlődését, ha tekintetbe veszed erős tetteiket és első lakóhelyeiket. Láthatod itt elődeidnek különböző régi lakóhelyeit a világnak különböző részeiben. Látod itt eleinket majd az Araxesig, majd a Thermodonig és Kis-Ázsia részeiben; majd Ázsián innen Attikáig és Aetoliáig, innen egész a Dunáig elterjedve gyarmataikon; majd a Kaukázusnak borzalmas és sivár hegyeiig, majd Scythia belsejében India felé elhelyezkedve; majd Scythia északi részeiben, a leghidegebb és legnyomorultabb tájékon, mégpedig mindkét Scythiában, az ázsiaiban és európaiban szélteben-hosszában elszórva, változatos sorsának eseményeitől hányva-vetve. Mennél közelebb eső időket tekintesz egész Attiláig,

annál zordonabb országukat találod Scythiában. Mennél messzebb szállsz el a távol eső időkbe, annál vígabb, kedvesebb lakóhelyükről olvassz Armeniában, Görögországban, Kis-Ázsiában egész a Thermodon folyóig.» Stb.

A mint tehát láthatjuk, OTROKOCSI a fősorolt vidékeket mind magyarral népesítette be, és hogy erre mindenütt magyarok laktak, azt első sorban nyelvi okokkal igyekszik bebizonyítani. A régi íróktól, a hagyománytól magyarázat nélkül fönntartott neveket a magyar nyelvből magyarázza és héber gyökerekre viszi vissza. Minthogy OTROKOCSI munkája irodalmunkban olyan fontos, képtelen szómagyarázataival kissé bővebben kell foglalkoznunk, mert OTROKOCSI iskolájához tartozik DUGONICS ANDRÁS, a ki (Etelka, Jolánka regényeihez és Etelka Karjelben drámájához csatolt jegyzetekben) magyarral akarta benépesíteni az egész északot, és ide tartozik HORVÁT ISTVÁN, a ki ugyanazzal a módszerrel mint OTROKOCSI magyarrá akarta tenni az egész világot. OTROKOCSI magyar-nak magyarázza a *scytha*, *hunn*, *hungarus*, *jász*, *Attila*, *Hercules*, *Ister*, *Amazon*, *Tyndareus*, *Meotis*, *Pannonia*, *Dacia*, *Caucasus*, *Ararat* stb. neveket, a melyek a magyar nép történetére vetnek világot, azonkívül a köz- és más neveknek végtelen sorát is igyekszik megfejteni, mégpedig a héber nyelv segítségével, többek között pl. a *magyar*, *isten* stb. elnevezéseket. Csak a főbbeket sorolom föl.

A) Népnevek: *Avares* = magy. *avar* (OTR. szerint = pusztá mező, tkp. lábán megérett, elszáradt fű) = héber *avri* = rest (mivel a mező addig az ideig, míg nincs rajta fű: rest). E szerint *avares* = *avaros* = pusztás = pusztán járó, mezőn járó. — *Magyar* = görög *Megara* = héber *gur* peregrinari (a *Hungarus* utójában a *gar*-ban ugyanez van) = héb. *mōger* peregrinatis. Megvan eredete a mai nyelvben is *gar* = *gyár*, *jár* = *megjár* perambulat, *megjáró*. — *Hunn* = magy. *hunnyó* v. *kunnyó* = *kunyhó*, *hunnus* = *hunnyós*, *kunnyós*, sátorban lakók; de ez is: *hünni* tegere: *hund bé* a szemedet (béhunnya a szemét): *húnyó* = becukó = *kunnyó*, *kunyhó*. — *Jász* = héb. *jāaz* = erős (innen *jász-hal* erős hal; *jászol* = *jász-óll*).

B) Helységek, hegyek, folyók, tengerek: *Kaukasz* összefügg a m. *Kóka* helynévvel: *Kókás*; és *kókó* formidabile et per hoc fugiendum nobis significat: *kókó* ember, *kókós* ember (tehát *Kaukasz* is ilyen kerülendő hely). — A *Kaukazust* némelyek *Paropamison*-nak is hívják = *paripa*-mezős, de lehet *paripa*-nézős is. — *Taurus* megvan

a magy. *Túr* helységnévben. De van köznevünk is *túr* tumor, grumulus ulcerosus. Van aztán (vakond) *túrás* a *túr* igétől = emelkedés, ennek *túros* alakja is lehetett = elavatio, altitudo = *Taurus* = habens eminentiam et altitudinem. — *Ararat* = összefügg az *ár*(-víz) szóval; *Ararat* = *Ár-járat*. — *Armenus* = ármányos; ármány-örmény id. — *Araxes* folyó = *Harag-szesz*. — *Euxinus* (pontus) = *ég-szin*, *égszinű*, *égszinűs*. — *Pontus*: hasonlít m. *pontos*, hoc est centrum, punctum quid habens v. *fontos* ponderosum quid v. *pántos* junctura firmatum v. *bontós* resolvendo mutans v. *bántós* impediens; de azért egyik sem, hanem a *ponty*, *pontyó* szóhoz tartozik és = *pontyós* v. *pontyos*. — *Ellasar* nevű tó = álló sár. — *Thermodon* folyó = vagy termődő, vagy termő-odó (= producens cavitas). — Az amazonok *Themiscyra* városa = *Temes-kira*, *T.-király*, *temes* pedig a *töm* igével függ össze, melyből *tömös* és ebből *temes* = jó tele. — *Smyrna* = ismer és *anya* = ismerő *anya* v. ismerőné. — *Trója* = m. *Torja* (*Torója* h.): összefügg *tor*, *torol* és *torolja*. — *Ilium* = m. *Ilo-va* (v. *Ila-va*), *Ilosva*, *Illye*-vel egyetemben az *illa* szóhoz tartozik (*illa* berek; innen: el-illantott) = illói-ön; v. ö. illő: *Ilion* jelenthetett «ornatum muliebrem». — *Bithynos* = bétünös. — *Chalcedon* = kölked-en,-ön; de inkább lehet: *csaló köd-ön* (v. ö. *Csalóköz*). — *Bosporus* = *Vosporos*, *vas-poros*; de lehet *bús-poros*. — *Byzantium*: lehet = *buzás* triticum habens v. *vízás* piscibus viza abundans; de inkább a *buzá*-val függ össze: *Buza-kant*; így is magyarázható: *bü-szántó* ubertim habens agros arabiles; *Meotis* = *mely jó tó*. — *Maros* = *Marós*, *mordens*; *Tisza* a *tüz* szóval függ össze; *Száva* a szóval függ össze: *zajos* folyó; *Dráva*: *dara*, *darvas*; *Kárpát*: *kárpit* és *korpa*; *Kecskemét* = *kecske hely*.

C) Személynevek: *Amazon* = *am asszony* (= az asszony); *Attila*, Ἀτтилаς = *aczel(os)*; *Tyndareus* (Helene atyja) = *tündéres*; és neje *Leda* = *lúd* v. *láda*; *Deucalion* = *dajkáló*; *Pyrrha* = *fürhe*, *fürge*, innen *fürj* is; *Hercules* = *harkályos*, ide *hurkos*, *harczol* és lehet *harczolás* is; *Prometheus* = *por-mető*; *Orion* = *órjás*; *Helena* = *élő-anya*; *Alexander* = *Alak-Sándor* = h. e. *venuste* (= ékesen) *ordinatus* *Atila*; *Dengezich*: összefügg a *dengő*, *döngő* szóval. *Atila* fia *Irnas* = *inas*; *Onegesios* = *énekes*; *Edekon* = *idegen* v. *hegedős*.

D) Egyéb szók: *Isten* = héb. és, chald estó tűz; *inas* = *enós* (férfi); *reggel* = *regel* (idő); *ember* = *óbér* átmenő, mert az ember e világon csak átmenő utas; *kenyér* = *kinór* hárfa, mert a kenyér is felvidít, mint a hárfa, és így tovább.

OTROKOCSI nagytudományú ember volt. A görög, a héber és a chaldeai nyelvnek alapos ismerője. A régi scythákra s húnokra

és a többire vonatkozó krónikásokat, forrásokat szépen felhasználta.

Kétféle iránya: 1. a magyar-héber rokonság bizonyítása, és erre a célra szolgálnak különösen az utóbbi csoportba tartozó szók; 2. idegen, különösen a régi scythákra vonatkozó szók magyarnak való bizonyítása. Az első irányt tovább BÉL MÁTYÁS, ŐRTEL JÁNOS, a tudós KALMÁR GYÖRGY, PÁZMÁNDY SAMU (Schediasmata), MOLNÁR JÁNOS és sokkal tudományosabb irányban BEREK-SZÁSZI PÁL, RÉVAI MIKLÓS folytatta; viszont az ábrándos etymológiát, az idegen szavaknak magyarrá való magyarázását nemcsak DUGONICS és HORVÁT ISTVÁN, hanem kívülük még egy csomó író. Végezzünk először az utóbbival röviden. HORVÁT ISTVÁN ábrándos etymologizálása különösen a «Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történetéből» (1825) és «A jászokról, mint magyar nyelvű népről és nyilazókról» (1829) című munkáiban található. Ez utóbbinak bevezetésében így szól: «Úgy vagyok nem vak nemzetiségből vagy holmi feneketlen képzelődésből, hanem egyenesen magukból a Magyarázat Tudomány szoros rendszabásaiból meggyőződve, hogy Mózes a Teremtés könyvében bizonyosan a Magyar Nemzet Teremtését írta le; hogy a Görög és Római Classicus Írók az első embereket, Mózesrel egyezőleg, Magyarokká teszik.» — Ádám ő szerinte magyar volt, *Kain*, *Kajin* = m. *kaján*, *Dareios* = *tarajos* stb. HORVÁT ISTVÁN nyomdokaiba lépett VIDA K. «Elmélkedések a magyar nemzet viszontagságainak története felett» (1852) cz. munkájával. Ebben a héb. *él*, *joh*, *adonai* = m. *él*, *jó*, *adó*; a *filisteusok* = *palócok*; *Jerikó* = *Györke*, *Jeruzsálem* = *Győr-Sólyom* v. *Gyerő-Sólyom* (mind a kettő kún-magyar fejedelem széke). A szentírásbeli *Anak* tulajdonnévről azt mondja: «E szót hosszúnyakú óriásnak fordítják a sz. írás magyarázók. Igazuk lehet, mert a szóban *anak*, a magyar szó: *a nyak* egészen benne van» (84. l.). A *Nil* folyó a magy. *nyil*-ban kielégítő magyarázatát találja, mert felső Egyiptom zuhatagain nyilsebességgel rohan le a Nil vize (88). Munkájához függelékképpen jegyzéket csatolt, melyben 700-nál több helység- és egyéb tulajdonnevet iparkodik a héber nyelv alapján megfejteni. — Még 1799-ben írta, de csak 1844-ben halála után jelent meg KERESZTESI JÓZSEFnek «A bárkai nyelvből ágazott magyar nyelv» stb. cz. dolgozata (A címlapon: A magyar nyelv eredete), melyet FEL-APÁTHI MOLNÁR SÁNDOR

adott ki. «Az özönvíz előtt hányféle nyelven beszéltek az emberek, egyen-e, vagy többen is, nem bizonyos; bizonyosabb az, hogy eleinte leginkább a némák nyelvén, azaz jelek, mutogatások, tagjaiknak mozgatása által beszélhettek. A Nóé nyolcz személyből álló háza népe pedig, hogy egy, de kevés szókból álló nyelven szólott, hihető. Ezt kihozván ő a bárkából, eleinte, míg három vagy négy ízig szaporodtak unokái, kétségkívül mind ezen beszéltek . . . a Babel-torony építtetéseig. Ezt tehát én fogom nevezni bárkai nyelvnek, melyre ezeket jegyezzük meg, hogy ez . . . sem zsidó, sem siriai, sem más tudva levő nyelv nem volt: mert minden elsőbb nyelvek ebből a bárkaiból, és azután születtek. Volt ez hát valami különös, együgyű, rövid nyelv, melyben a gyökérszók csak egyszeri száj-feltátásból állottak.» Ennek alapján aztán zsidó, görög és latin gyökereket, szócsoportokat hasonlít össze. Fölveszi pl. *ál, él* lételt, életet jelentő bárkai gyökeret. Ez van meg a zsidó: *él* erős, *eloah* isten; görög *elao* mozgatok, *eloja* olajfa, *helios* nap, latin *ilex* tölgyfa, *leo* oroszlán; török *alla* isten, finn *jumal*, magy. *áll* és származékaiban: *alak, elek, alkot* s az *él, ell* szóban. — A kiadó nagy lelkesedéssel üdvözli KERESZTESI nézeteit. Ebből a bárkai nyelvből fejtí meg azután ugyanazokat a scytha tulajdonneveket nagyrészt OTROKOSI alapján: *Scythae tajfali* = *téj-faló scythák*; *jász* = nála *ihász*; *Jász-Apáti* = *juhász-apádé*, *Jász-berény* = *Juhász-bárány*. Az *alánus*-oknak Hunor és Magor adták a nevet, t. i. mikor őket emlegették, így szólhattak: *A lános, a lánosok!* azaz, a kiknek *leányaikat* a feleségünkké tettük; *Kambizes* = *Kan-Bízós*; *Megabizos* = *magabízós* stb.

Másfajta, de ugyanebbe a körbe vágó etymologizálást követ ÁGOSTON ANTAL, a kitől 1805-ben jelent meg: «Magyar Oskola. Philosopháló nyelvtan.» A nyelv eredetéről, hangjairól stb-ről szóló okoskodását nem véve tekintetbe, csak etymologizálásának bemutatására szorítkozunk. Elve, hogy ha egy névszó és egy ige hasonló hangzású, akkor az értelemben is megegyeznek, egyik a másiktól keletkezett.

«A *Bán bán?* igen is, mert azt hozza magával az ő hivatalja, hogy Horvát országra gondja legyen stb.» — A *bú bú?* kétségkívül, mert a búnak nem kell a nagy világ; az félrevaló helyet keres és csak *bú*. — A *Fél fél?* de ugyan hogyan is ne félne az, a mi Fél és nem egész? . . . a ki v. a mi tudja egyszer, hogy ő Fél és nem egész,

minden bizonynyal fél az, ha esze van, stb. — A *Fog fog?* hát hiszen az Isten minden állatnak a végre adta a szájába a fogat, hogy azzal fogjon. — A *Kés késik?* késik annyiban, hogy a késsel nem oly sebesen esik a vágás, mint egyéb vágó szerszámokkal, p. o. karddal vagy bárdal. — A *Nő nő?* igenis, mert a nő a magyaroknál nem a már megaggott asszonyokat jegyzi, hanem azokat az ifjú menyecskéket, a kik jóllehet magosságra már többet nem nőnek is, de híznak, telnek, vastagodnak. — A *Nyul nyul-e* vagy *nyúlik?* nyul is, nyúlik is; nyul az ojtványokhoz és zöldségekhez, hogy elrágja, megegye; nyúlik pedig a földön, hogy meg ne lássák. — A *Szűr szűr?* stb.

Körülbelül 60 ilyen etymológiát próbál. Itt a jelentés egyeztetésnél látunk épp olyan képtelenségeket, mint az előbbieknél alakegyeztetésnél.

Hasonló ötletesség divatozott a szófejtés terén mindenütt. Így a Debreczeni Grammatikában: «*Bék* vagy *beg* teszen fő török urat. Innen lehetett: *Béke*: quasi transactio cum Bego (mint *Ig*: *ige*; *cser*: *csere*). Onnan békesség, békét stb. Hát ha a *béko* is innen vétetett, a melyet a Bégtől igen hamar elnyertek a magyarok?» — *Ocsmány* «*foedus, spurcus*» ezen nevéből lett a törököknek *Ottomán* v. *Ozmán*; stb. — A Debr. Grammatikában azonban más természetű etymológiákat is találunk. Fölvesz egy alapszótagot mint gyökérszót és ez alá a legellentétesebb jelentésű szokat sorozza. Az *ak*-gyökérszótól származik pl. *ahad* és *akar*, az utóbbi azért, mivel annak igyekezete, kívánsága, a ki valamit akar, az akart dologban mintegy megakad, ahhoz ragad. — A *fa* gyökérszóból lettek: *fa-k-ad* propullulat ut arbores solent; *fa-al*, m. r. *fal* paries, quasi lignatura; hihető, hogy eleink nem kövekből rakták a falat; *fa-r-ag*: tkp. fával bánik; *fagy* (= *fa-agy*) olyan mint a *fa*; *faj* (*fa-aj*), a j i-ből lett: *fai* arboreus, silvestris. A *faj*-ból lett *fajd*.

KASSAI JÓZSEF ismeretes munkájából: «Származtató és gyökérszó magyar-diák szókönyv, a mely a magyar szokat gyökeröknél fogva nyelvtanítólag s ítéletesen adja elé» öt kötet jelent meg 1833—5 (a t betűvel ér véget). Teljes mértékben követi a régi görög-római etymologizálás módszerét, különösen VARRÓT s a németek közül ADELUNGOT és CAMPÉT, a kik a mult század végén szintén a VARRO-féle etymologizálásnak hódoltak. KASSAI szótára az első, mely az etymológiát czélul tűzi ki. Mint szótár ma is használható és sok

kiváló tulajdonsága van, mely előzőivel szemben dicséretére szolgál. Ilyen: 1. sok ezer szó található benne, a mely az előtte megjelent szótárakban nincs meg; 2. kiváló figyelmet fordít a táj-szavakra, melyeket az ország különböző vidékeiről gyűjtött össze; 3. közli az egyes szóknak synonymáit, a velük alakult szólásokat és közmondásokat. Mindezek a kiváló tulajdonságok azonban csak a gyűjtött szótári anyagra szorítkoznak. Annál gyarlóbb az egyes szókhoz, eredetükhöz, alakulásukhoz fűzött tudományos v. inkább tudakos magyarázat, t. i. az etymologia. Célja, hogy a magyar és diák szókat, a mennyire Isten tudnia adta, «igaz, való-ságos eredetöknél, tövöknél, törzsököknél és gyök-eröknél fogva» adja elé. Elve, «hogy minden igaz magyar szónak egyszerű a gyök-ere és hogy nem minden egytagú (unius syllabæ) szó egy-szersmind gyök-ér is. Hasonlat okáért *kedd* (dies martis) egytagú s még sem gyök-ér, mert nem egyszerű (simplex); mivelhogy *kedd* szónak a gyök-ere *két*, a honnét ered *ketted* (secundus), azaz *ketted* napja a hétnek (septimana), mert első nap a hétben a *Hét-fő* . . . Hétfő után második nap a *Kedd*.» Ezen elvből kifolyólag az igazi v. egyszerű gyökereket nem fejtegeti, csak latin jelentésükkel magyarázza, pl. *ad* = latin *dat*; a belőlük származottnak gondolt, nem világos képzésű, homályos alakulású szókat azonban már etymologiai műveletnek veti alá. Az etymologizálásnál hangtani alapelvekből indul ki. Ezek a hangtani elvek azonban, mint említettem, olyanok, mint a régi görög-római etymologusoké. KASSAI «a szó-származtatásra szükséges oktatásokat» hat fejezetben adja elé s e fejezetekben szól 1. a szók megrövidítéséről; 2. a szók meghosszabbításáról; 3. a betűk áttételéről; 4. a szók fonákul fordításáról; 5. a betűk felcseréléséről; 6. a szóknak a széphangzat és a hosszúság (szerinte húzás) elvesztése miatt történt változásáról. Hogy lássuk, mindegyik alatt mit kell értenünk, röviden bemutatjuk KASSAI magyarázatát, mert evvel egy-szersmind azon kor hangtani fogalmaival is megismerkedünk. A megrövidítésnél kiemeli, hogy «a magyarok az igen hosszú szókat szeretik megrövidíteni: vagy a szó elejéből, vagy közepéből, vagy végéből elcsipvén valamit (per Aphæresim, Syncope, Apocope et Synalœphe)», pl. *nem tom* e. h. *nem tudom, gazd' uram* e. h. *gazda uram*. Ebből a nagyjából igaz dologból azonban már most mit következtet? Azt, hogy a szók tekintélyes részét, a hol

egyáltalán nem volt és nem is gondolható józan észszel rövidítés, rövidítés útján keletkezettnek magyarázza. Az *alapos* ered. talapos-ból, talpas-ból, az *olló* ered. torló, tarló-ból (mert tarolni való szerszám), az *enyő*, *enyv* kenő, kenyő-ből, *eszköz* kezkezből (az ember kézi szerszáma), a *dikics* czizmadiakés-ből, *legény* nevel-dekeny himből, *nő* férjhez menő-ből, *vő* lányomat feleségül vevő-ből rövidült úgy, hogy elől maradt el egy-egy hang v. szótag; — *álom*: álmadalom-ból, *déllő* déli legellő-ből; *süllő* *hal* sülni való hal-ból; *tehén*: tejelvény marhából stb. Ezekben a szó közepe rövidült. A szó végén talál rövidülést pl. ezekben: *bojtár* bajtárs-ból, *baka* bakancsosból; *disznó orja* disznó oromja v. ormója-ból, *tapló* tűz tápláló-ból, *tor* = torkoskodás temetés napján stb. — A szók meghosszabbítása szintén háromféleképpen történik: 1. elé-tét; 2. közbetét; 3. hátratét által (per prothesim, epenthesim et paragoge). Előtéttel keletkezett pl. *bálvány* állványból, *bér* (magas hangúra válva) az *ár* szóból; *feslik*, *foszlik* oszlik-ből, *jegenyeje* egyenes fából, *ragad* akadból, *vigyáz* ijász-ból (= ijjal öröz) stb.; közbetéttel keletkeztek: *ébred* ered-ből, *gazda* gaza szóból (dominus de gaza = casa), *bálmos* béles-ből, *vérmes* véresből, *termik* tenyészikből stb. — Hátratéttel keletkezett *ipa* ip-ből, *kígyó* gyikból, *finom* a német fein-ből, *tetem*: test-ből stb. — Igen nagy szerepe van az etymológiában a betűáttételnek. Ez is tetszés szerint történhetik, *alma* a latin *mala*; *bátor* ugyanaz mint Erdélyben *borbát*, *érez* és *réz* (cz-z változással), *jámbor* és *bárgyú* (ez *bárjúból*), *czimpa* és (bor-) *porczika*. — Szintígy jelentős tényezője a helyes etymológiának, hogy visszajáról is ugyanazok lehetnek, csak meg kell fordítani: *búz* és *zub* (*buzog* a vér, *zubog* a víz), *hör* és *röh* (*hörög* a melle, *röhög* a disznó); *ékes* és *kies*; *tér* és *rét* stb. — Legfontosabb azonban a betűcsere. A régi etymologus itt a legképtele-nebb hangváltozásokat állapítja meg, hogy csak jelentésileg valami-képpen közeledő szókat összehozhasson. Így aztán összekerülnek bozót és gaz, bőjt és a latin jejunium kezdő része, csibe és csikó, bunda és suba, oldal és oltalom (oltalma két felől az állat testé-nek), ferde és görbe, fekszik és nyugszik, gonosz és rossz (gonosz-ból gonsz, innét gossz, ebből rossz), gyámol és támasz, korbács és varkoes, komor és szomorú stb. — A széphangzat már nem olyan lényeges tényező. Ez alatt a pont alatt tárgyalja, a mit ma más-salhangzó illeszkedésnek mondunk (kossó, bossó, ossó, tarró v.

talló; ront, szánt, hánt; különben, azomban; avval, evvel, ahhoz, ehhez, annak, ennek). Szintígy csekély szerepű a «húzás» (= hosszúság) elvesztése: él: eleven, vág: vagdal. — Nagy szerepe van azonban a szó-vastagításnak és vékonyításnak (mély és magas hangúságnak). «Minthogy tenger szónk vagyon, melyek ugyanazon egy értelemben mind vastag, mind vékony hangon gyakoroltatnak, és mivel ezek ismeretétől feles tudalom származik a magyar szók származtatására és megfejtésére: annak okáért ezeket is össze fűzöm.» Igaz, hogy meglehetősen sok ilyen kettős alakú szavunk van ugyanazon v. hasonló értelemmel, pl. dong és döng, kavár és kever stb., de KASSAI ez alatt a pont alatt is a legellen-tétesebb eredetű szók kerülnek össze, hogy azonos származásukat kimutassa. Így *agy* és *fej*, *akaszt* és *rekeszt*, *apad* és *eped*, *árt* és *sért* (cum s prosth.), *busáson* és *bőségesen*, *hamarjában* és *hevenyében*, *kínlódik* és *sínlódik*, *moly* és *pely*, *piros* és *veres*, *rimánkodik* és *reménkedik*, *zsák* és *zseb* stb. Ha mindezeket és ezen kívül még tekintetbe vesszük, hogy KASSAI minden ka, ke, kó, kő végű szót kicsinyítőnek néz és a ba, da, fa, ga, ha, ma, na, pa, sza, ta, csa, cza, va, zsa végzeteket is ezen kicsinyítő ka, ke változatának tartja, elképzelhetjük, hogy ilyen elvek, ilyen módszer mellett milyen tág tere volt a féktelen, semmivel sem korlátozható etymologizálásnak. Ilyen elvek mellett, bár tisztában volt vele, hogy «Árpád idejétől fogva a magyar nyelv annyira eltótosodék, elnémetesedék és diákosodék, hogy Árpád apánk elbávoszzkodnék rajta», ezen idegen szókat sem tárgyalhatta úgy, a mint a kijelentés után várhatnók, hanem a legnagyobb részét eredetinek fejtegeti. Hisz az említett hangtani szabályokkal mindent be lehetett bizonyítani. Azokat a szókat, a miket kétségtelenül idegeneknek tart, egyszerűen kihagyja a szótárából. Ezek után nézzük már most, hogyan etymologizál KASSAI a megállapított elvek alapján.

1. *Agy*. «Agy szó egy gyökér a *Fej* szóval. Agy vastag hangon, Fej pedig vékony hangon gyakoroltatik. Ugyan hogy-hogy lehet *agy* szóból *fej*? Igen könnyen a szószármaztatásnak az előszóban megmagyarázott szabásaiként; mert 1. *agy* szóból betűcserével leszen *aj*; mivelhogy a *gy*-betű gyakran felcserélődik *j*-betűvel (mint a jól ki nem sült kenyérnek *írja* vagyon és a Hegyalján *írgya*) szakasztott ilyen *aj* szóból *agy*. — 2. *Aj*-ből vékony hangon leszen *ej*. — 3. Szokása a magyarnak ékességül a mássalhangzó betűket a szók elejébe

függeszteni, mint *irkál* és *firkál*, *oszlik* és *foszlik*, *feslik*, így lön *ej*-ből *fej*. De micsoda hasonlóság (analógia) vagy az *aj* és *agy*, azaz *fej* között? Szép vagy, mert PP.-ban annyi mint *crena*, ragasztékosan *aja* a nyilnak: *crena sagittæ*, németül: *köcher*, pfeilen-beháltniss. *Crena* másképen magyarul annyi, mint: közösség, metélés, rovátolás vagy rováték. A nyilnak rovátéka annak mintegy *aja*, *ajaka* és *szája*. Az *aj*, *ajak* pedig a Fejnek egy része és tagja, s így (Pars pro toto) a rész az egész gyanánt vetetvén, az *aj*, *agy* helyesen mondathatik fejnek.» (I. 127. l.)

2. *Agyar*. «Agyar több tagú szó lévén, gyökér nem lehet. Mi hát a gyökere? 1. A Debr. gram. 297. lap. azt tanítja, hogy *agy* (caput), minthogy annak a része *agyar* fog. 2. GYARMATHI *aper* diák szóból csavargatja magyar hangon. De 3. én azt ítélem: hogy *harag* szóból veszi eredetét, mert a vadkan agyara az ő haragjának és bosszúállásának szerszáma és szám-szer-fja, evvel ijeszti és űzi el ellenségeit. De *hogy-hogy lehet haragból agyar?* Mert 1. *agyarból* betű ált téve lészen *aragy*, ebből *arag* kemény *g*-vel (mint gengéből lett gyenge), 3. *arag*-ból *h* elétevéleg lett *harag* (mint adj békét és hagyj békét egyet téssen; omlít és homlít stb.). Bizonyára a ki valakire haragszik, az feni fogát ellene és arra agyarkodik.» (130. lap.)

Balaton nem szláv szó, hanem ered. = barna-tó. Barnató-ból betűáttétellel lett Baraton, ebből *r l* cserével Balaton. A Fertő = fehér tó, fejeér megr. fer és minthogy ez magashangú, a vele összekötött *tő* is magashangú *tő* lett: fertő: fertő. — A böjt a latin jejunium első részének, a jej-nek mása: 1. «*Jej*-hez per prothesim függeszték a *b* betűt, a végéhez pedig a *t* paragogicumot s lön bejt. 2. Bejt-ből gömbölyű szájjal böjt kerekedék.» — *Darának* mi a gyökere? Ítéletemként *tör* ige... *Tör* igéből *törő* helyett lett 1. *tőrek* és *tőre*... *tőre* szóból 2. vastag hangon lön *tara*, a mi szokatlan. 3. *Tara* szóból *dara* kerekedék. — *Dió*, *dijó*, *divó* héj vagy haj gyökérből származik, mert 1. *D* betű gyakran felcserélődik *h*-val (hebeg: dadog), 2. ezen betűk *a* és *ó* sokszor felcserélődnek a mással érthetőt származtató szókban (jó fajta: jó fajtú: jó fajú). Ennélfogva kemény héa, kemény héú helyett lett: kemény héjó gyümölcs, ebből *h* felcserélve *d*-vel, megrövidítéssel hozzáértvén a kemény és gyümölcs szót: *déa*, *dia*, *dió*, *dijó*, *j* pedig *v*-vel felcserélve *divó* kerekedék (436. l.). — *Naddály* gyökere: *rag*. Ebből ered: *ragad*, *ragad*-ból *ragaddály*, *ragaddályból* megrövidítve lön *ragály*, *ragályból* *naddály*, *r* betű felcserélődve *n*-nel és *d* betű *g*-vel (III. 390.). — *Legény* szó honnét származott? *Neveldekény* szóból megrövidítve, melynek a gyökere nő ige (crescit), ebből származik *nevelkedik* ige, ebből *nevelkedény*. Megrövidítve először lészen

ledény, másodszer ledény szokatlan szóból a nyelv szokás legény szót csavarított, a *d* betűt felcserélve *g*-vel. (III. 275.)

KASSAI szókönyvével azért foglalkoztunk kissé részletesen, mert tartós nyomot hagyott nyelvészeti irodalmunkban. A CZUCZOR-FOGARASI-féle «Magyar nyelv szótára», melynek szerkesztése 1845-ben indult meg és melynek első kötete 1862-ben, utolsója 1874-ben jelent meg, szintén KASSAI hatása alatt úzta a maga szófejtéseit. Nem föladatunk most, hogy magával a Nagy Szótárral részletesen foglalkozzunk, de kiemelhetjük, hogy bár sokat gáncsolták, ócsárolták, a szakértő még ma is sok tanulsággal használhatja. Különösen a szók jelentése az, melynek magyarázataiban ez a szótár minden előzője fölé emelkedik s a magyar szókincset, ha nem is kritikával, de teljesebben adja mint bármely elődje. A szók eredetének, származásának, alakulásának magyarázatában azonban szerencsétlen útra tévedtek a szerkesztők. Nem vették tekintetbe, hogy a nyelvtudomány nemcsak a külföldön, hanem nálunk is mekkorát haladt, s az etymologia birodalmában némi módosítással a KASSAI elveinek hódoltak. Lássuk elveit.

«Gyökszónak hivatik az az egytagú rész, mely nincsen szóképző által alkotva.» «Gyök tulajdonképen a szónak azon egytagú elemi része volna, melynek nincs többé önállósága, közhasználatú értelme, milyen pl. *dar-* a *darab* szóban; de minthogy az ily gyökök más gyökökkel egybevetve valamely közös elemben ismét megegyeznek, pl. a *rozzan*-beli *roz-*, a *rohad*-beli *roh-*, *rogy*, *rossz* stb. beszédrészeknek közös eleme *ro-*: következik, hogy a magyar nyelvtudományban kétféle gyök van, az egyik gyökelem *ro-*, a másik egyszerűen gyök *roz-*». «Minden gyökérnek van egy alaphangja, s ez rendszerint a mássalhangzó, a melyben eredettől fogva bizonyos belső erő, az alapjelentés benne rejlik. Vegyük föl például az *r* hangot.» «Mint gyökhang — ez van mondva róla az V. köt. 387—388. lapján — a) általában erős, légrázó, reszketeg hullámot utánoz, pl. ráspoly, récze, riszál, rozzan, rucza stb. Ide tartoznak, melyekben az *r* alaphangot más hangok előzik meg, mint bar-czag, bar-bora, bor-dó, dor-omb, turha stb. Továbbá az emberi kedély- és indulathangok, melyek erős *r* hanggal törnek ki, mint: ir-igy, dér-dúr, ör-öm, irg-alom stb. b) Oly gyökszók alaphangja, melyek némi erőszakkal s többször *r* hanggal járó *rontást*, *metszést*, *rágást* fejeznek ki, milyenek rab, réz, rojt, ger-eben, ger-eblye, csor-oszlya stb. c) Oly gyökszók alaphangja, melyek ropogással, recsegéssel járó tüzet, égést és tűzzint jelentenek, mint:

ragy-a, rák, rát-otta, ris-ka, rozs-da, pör-nye, gyer-tya stb. d) Erős mozgásra, terjedésre vonatkozik, mint *par-ittyá, gar-at* stb. e) Oly szók alaphangja, melyek valami magasat, emelkedettet jelentenek, mint *or-om, kor-i, gór-é, tar-kó* stb.» «A mint a fölhozott példákból kitetszik, ez az alaphang állhat a szó kezdetén, közepén vagy végén, annak a jelentésre semmi befolyása nincs.» — Mi a gyökérbeli magánhangzó? A szótár felvilágosítása szerint «az alaphang a nemet jelöli, a magánhangzók pedig fajkülönböztetők».

Minden magánhangzónak megvan a módosító ereje, ezt a módosító erőt pedig FOGARASI JÁNOS «A magyar nyelv metaphysikája» cz. munkájában, a mely a NSz. elméleti részének egyik alapjául szolgált, következőképpen határozza meg:

«1. A gömbölyű magánhangzók (ó, ő, ü, ű) jelentenek a) gömbölyűséget, b) öszvehuzást, berekesztést; 2. a nyíltak (á, e, é, i) jelentenek terjedést, nyílást; 3. a vastagok nagyságot, durvaságot, kellemetlen érzést, távolságot; 4. a vékonyak kicsinységet, kellemes érzést, közelséget; 5. a hosszúk tagasságot, lankadást, jövő időt; 6. a rövidek keskenységet, gyorsaságot és jelen időt (56—57. l.). A 3. és 4. pontra vonatkozólag megjegyzi: «Talán ezen vastag és vékony hangok különbségeiből lehet kimagyarázni az egyes színek különbségeit is, pl. *barna, piros, sárga* kellemetlen színek, *fehér, kelt, zöld* kellemesek?»

A NSz.-ban épp úgy szerepel az előtét, közbetét, hátratét, mint a hogy KASSAINÁL láttuk, itt is átesaphatnak szóképzés szerepével mély hangok magas hangokba és viszont, mint *ér: ár, csap: csép, vág: vég* s ezt a szótár belső hajlításnak nevezi; itt is megváltoztathatják nemcsak a gyökérbeli, hanem a szóbeli mássalhangzók is eredeti helyüket, mint *ereszt* és *eszter*, kürt és türk, világos és vigályos, szájok és szajkó; itt is visszára fordulhat a gyökszó, mint *bill-eg: lib-eg*, gyík kigy-ó, tév: vét stb. A NSz.-ban is meg van engedve, hogy minden hang mindenféle más hanggal váltakozhassék, torokhang foghanggal, ezek meg az ajakhangokkal, vastag magánhangzó vékonynyal stb. stb., aszerint a mint szófejtés szükségesnek tartja; itt is vannak disztító, henyé hangok, a melyek csak arra valók, hogy a megszorult szófejtőt kisegítsék a bajból.

A szóképzés kétféleképp történik: belváltozás és hozzátétel által. Belváltozáskor semmi sem járul a szóhoz, hanem valamely hangja v. szótagja átalakul. Példa: a *har-gyökér* a *haraszt* szó-

ból. Jelentését így határozza meg: fiatal növény, a *har* *a*-ja *e*-re változik, lesz *her* : ló-her; az *a* *i*-re : *hir* : golya-hir; *u*-ra *csibe*-hur. De nemcsak a magánhangzók, a mássalhangzók is változhatnak ugyanígy: *h* *s*-re : *sarj*, *sarju*, *sur* (*surján*) mind fiatal gyenge növény; az *s*-ből lesz *cs*, *cz* : *cser*-je, *csir*-a, *czir* mind fiatal növény. Ide tartoznak a sörény, serte, szőr, tar szók is azon az alapon, hogy az állati test fiatal növényei.

A külképzés elő-, közép- és utóképzőkkel történik. A *bám*-ul szó gyökéreleme a szájtáti *á* hang, a *b* elő- az *m* pedig utóképző. Más esetekben, mégpedig legtöbbször, a mássalhangzó a gyökérelem s a vele levő magánhangzó a képző. Az a hangelem, a mi a gyökérnek megállapított szótag után fennmarad, az mind képző. Képző tehát az *a*, *e* : a *kutya*, *csiga*, *dara*, *csibe* szavakban; képzők *b*, *p*, *ab*, *eb*, *ap*, *ep*, *öp*, *ma*, *va*, *cz*, *cza*, *cze*, *incz*, *d* stb, ilyen szavakban : *dom*-*b*, *czom*-*b*, *tal*-*p*, *döly*-*f*, *dar*-*ab*, *isz*-*ap*, *czöl*-*öp*, *czim*-*pa*, *tor*-*ma*, *goly*-*va*, *har*-*cz*, *kuk*-*acz*, *kap*-*cza*, *ger*-*incz*, *bár*-*d* stb.

Nem voltak vele tisztában, mit lehet képzett szónak tartani, mit nem. Nem tudták, hogy olyan szókat, melyekben semmi képzőnek a szerepét nem érezzük, nem is szabad képzetteknek tartanunk. A *kenyér*, *sereg*, *harcz*, *gyors* stb. szókban nem szabad addig képzőt keresni, míg ki nem mutattuk, mi az a *keny*, *ser*, *har*, *gyor* stb. s a hozzájáruló végzet hogyan módosítja jelentését. — A szerkesztők sohasem hallott gyökereket, szókat és képzőket koholtak.

Korcz nem egyéb mint a *kor*-oz igének változata, *korso* pedig egy *kor*-os igének igeneve : *korosó*; *korbács* a *korva* főnévnek s képzővel megtoldása : *korva*-*as*. — *Eb*, *ebéd*, *abrak* *ev* gyökérből képzett szók : *eb* = *ev*-ő, *ebéd* = *evéd*, *abrak* = *ev*-*r*-ék. — Egyik törekvésük, hogy a legkétségtelenebb idegen szókat is óvatosan a magyar nyelv eredeti birtokául meghódítsák. *Dárda* : «Egyezik vele olasz *dardo*. Megvan némely szláv nyelvekben is. Egyébiránt a magy. nyelvből is elemezhető, t. i. vékony hangon *tör*-*de*, azaz törhegyű fegyver.» *Eczet* : «Egyezik vele a latin *acetum*, szláv *ocet*. Magyar nyelvből elemezve annyi mint *esz*-*et* vagy *et*-*et*, az evő, etető v. maró szer.» *Korona* : «Mi e szó elemzését illeti, ha egész külső alakját vesszük, képzésre hasonló a *borona*, *marczona*, *katona*, *babona* szókhoz; ámbár pedig a latin *corona*, s hellén *ζορώνη* szókkal mind alakra, mind fogalomra tökéletesen egy, azért magyar eleme is tagadhatatlan, miután gyökere *kor*, hangváltozattal *kar*, *kör*, *kur*, *kiür*, száznál többre menő magyar szavainkban

hasonló vagy rokon értelemmel bir.» *Pincze*: «Ambár nem lehet kétség benne, hogy e szó közvetlenül a szlávból vétetett, de gyöke mint őseredetű szó, a magyarral is közös, t. i. ugyanaz, mely az iszik, ital, iti, pitizál szóké.» *Vánkos*: «Élnek e szóval a szlávok is *vanjkuš*, *vankuš* alakban. Mi magyar elemzését illeti, mennyiben a vánkos tkpi ért. véve valami kitömöttet, puffadtat jelent, rokonok hozzá törzsben *pánkó* és *fánk*, mint puffadt és töltelékes sütemények.» S így tovább.

Evvel a szerkesztők a nálunk uralkodó köznézetet akarták megerősíteni abbeli hitében, «hogy a magyar nyelvnek önállósága, páratlansága, eredetisége és tisztasága minden kétségen fölül áll. Eszerint a magyar nyelvben előforduló szokat, még a kirivólag idegen származásúakat is magyar elemekből állóknak kellett föltüntetni». Különösen óvakodtak attól, ha idegennek ismertek is el valamely szót, hogy a szlávból származtassák, ha innen került minden kétségen fölül állt is. Nyelvünk méltóságával nem egyezett meg, hogy tót-, horvát-, rác-zéle népektől kölcsönöztünk szavakat s azért inkább a magyar-árja rokonságot bizonyígtatták. Mindezek alapján aztán a legfurcsább etymológiáknak egész seeregét találjuk a CzF. szótárban. Pl.

Agár. «Azt véljük, hogy ezen szóban az *ag* gyök, mint általán a *g* hang, görbülést, meg- v. előrehajlást jelent, mint pl. a sebesen futó kutyánál, lónál tapasztaljuk.» *Egér*. «Vastag hangon rokona *agár* s átvetve hasonló hozzá *ürge*.» *Bocskor*. «Alkalmassint egy eredetű a bak-ancs, boka-ncs szóval s átvetett szó: bokasor, bok-sor, bok-csor helyett.» *Dézsza*. «Talán mint fejőedény = *téj-zsa*.» *Ezüst*. «Eredetileg az *ez* gyök annyi mint *ész* (fehéres, fehérítő); az egész tehát *ész-es-ded* = *ezüst*.» *Éj*. Az *éj* mint sötétség a testeket elfödi, eltakarja; a *héj* szintén földő, takaró; tehát *éj* = *héj*.» *Férj*. «Tulajdonkép *fe-er-j*. A *fe*-ben a magasság, nagyság, az *er*-ben az erő fogalma rejlik benne: a *j* betű toldalékképző gyanánt áll.» — *Frigy*: «Anyi volna, mint *vér-ügy* = vrügy = vrigy = frigy.» — *Gyár*: «A gyök benne azon *cse*, mely megvan a *cse-ál*, *cse-n-ál* (csinál), *cse-l-ek-szik* igében is. *Cse-ál*-ból lett *csál* = *csár* = *gyár*.» — *Kutya*: «Ha tekintetbe vesszük, hogy a kutya, mint ház- és nyájórnek, legfeltűnőbb tulajdonsága az ugatás, mely nélkül rendeltetésének egészen meg sem felel, legvalószínűbb, hogy hangjától kapta nevét. A mi tehát a kutya szó elemzését illeti, nem kételkedni benne, hogy igenév, miért máskép *kutyó*, melynek gyöke az elavult *kut*, lágyítva *kuty*, s innen lett *kutó*, *kutyó*, *kutyú*, *kutya*. Azt is valószínűleg állíthatni, hogy a *kut* gyökben ezen állatnak

ku ku! lágyabban *hu hu!* hangja szolgál alapul; tehát *ku-tó* annyi mint *ku-tevő*, azaz *ku-csináló.* (V. ö. SZARVAS: A magy. nyelv szótára. Nyr. VII—VIII.)

Elég mutatványul ennyi. Véletlenül eltalált jó etymologia is van benne.

Honnan van OTROKOCSTÓL fogva a nagy megtévedés? Az etymologiában nem volt módszer. A felsorolt etymologusoknak nyelvünk elég volt arra, hogy velük idegen, érthetetlen szókat megmagyarázzanak, ill. megmagyarítsanak, s tudákosan üzték azt az eljárást, a mit a népetymologia önkénytelenül vagy tréfásan követ (*Dareios-Tarajos*). Ugyanezt az eljárást követték a hazánkbeli érthetetlen tulajdonnevek (hely- és személynevek) magyarázatánál is: *jász* = *ijász* v. *ihász*, *Jász-Apáti* = *Juhász-Apádé*. Nem voltak tisztában a magyar szókinész idegen elemeivel.

OTROKOSI FÓRIS FERENCZ etymologizálását ismertetve, láttuk, hogy ott két irányt követ. Az egyik, hogy idegen, különösen scythákra vonatkozó görög tulajdonneveket a magyar nyelv segítségével fejt meg és bizonyítgatja, hogy a magyar nemzet ősei valamikor Kis-Ázsiában, Armeniában Indiáig és itt Európában a Dunáig, Görögországig és föl egész északig a nagy Scythiában laktak. Láttuk az etymologizálásnak ezt a módját és nyelvünknek az emberiség ősi nyelvéről való fölvételét egész a jelen század közepéig, sőt elszórva még tovább követték egyes írók. OTROKOSI álmadozása volt alapja DUGONICS ANDRÁS és HORVÁT ISTVÁN ábrándozásának és annak a sereg nyelvészeti-féle munkának, mely nyomában keletkezett. Láttuk, hogy HORVÁT ISTVÁNNÁL ÁDÁM a paradicsomban magyarul beszélt. Ne gondoljuk, hogy az a félszegség, mely nálunk a hasonló irányú munkákban jelentkezik, a magyar szellemnek megtévedése. A mi szellemi áramlataink mindig élénk visszatükrözői voltak a külföld hasonló szellemi áramlatainak. OTR. és követőinek eljárását szintén megtaláljuk a külföldön, sőt megtaláljuk a nemzeti nyelvnek a paradicsom nyelvén való tételét is. Egy hollandi tudós, GOROPHUS BECANUS JÁNOS *Origines Antverpianæ* cz. 1569-ben megjelent munkájában azt bizonyítja, hogy a paradicsomban hollandi nyelven beszéltek. KEMPE ANDRÁS pedig a paradicsom nyelvéről írt munkájában azt mondja, hogy Isten Ádámhoz svédül szólt, Ádám dánul felelt és a kígyó Évának francziául beszélt, sőt még a XIX. században 1814-ben egy spanyol író J. B. ERRO

«El mundo primitivo» cz. munkájában a baszk nyelvet mondja Ádám nyelvének.» (Egy francia író, CHARDIN, beszéli, hogy a perzsák hite szerint három nyelven beszéltek a paradicsomban: a kigyó arabul, Ádám és Éva perzsául és Gábor törökül.) (MÜLLER MIKSA: Felolvasások I. 121.) A nemzeti hiúságnak épp oly joga volt a saját nemzeti nyelvét tenni meg a paradicsom nyelvének, mint a mily joggal hirdették a theologiai tudósok a paradicsom nyelvének a zsidót.

A magyar nyelvben levő szóknak a magyar nyelv segítségével való megfejtését láttuk nyelvészetünk egy másik irányában. Láttuk ennek a czélnak szolgálatában a legképtelenebb hang- és jelentésváltozások fölvételét. Láttuk azt is, hogy ennek az iránynak főképviselői KASSAI JÓZSEF és nyomában a CZUCZOR-FOGARASI-féle nagy szótár voltak. A mi tévedések ezekben vannak, azok sem a magyar szellemnek tévedései. Azokat a lehetetlen hang- és jelentésváltozásokat már a régi görög és római etymologusoknál láttuk, a kiknek tanítását és eljárását a külföldön is egész a jelen század elejéig követték a nyelvészek. Idegen eredetű az a különös tanítás, melyet a NSz.-ből a gyökérbeli magán- és mássalhangzókra vonatkozólag idéztem, hogy t. i. minden betűnek megvan az ősi, természetes jelentése, hogy az *r* mássalhangzó pl. mint gyökhang *a*) általában erős, légrázó, reszketeg hullámot utánoz, *b*) erőszakkal járó rontást, metszést, rágást fejez ki stb., hogy a gömbölyű magánhangzók *a*) gömbölyűséget, *b*) összehúzást jelentenek stb. Mondtam, hogy e tanítások alapja FOGARASI JÁNOS «A magy. nyelv metaphysikája vagy a betűknek eredeti jelentései a magyar nyelvre alkalmaztatva» (Pest, 1834) cz. munkája, ez pedig a híres HEYSE német nyelvésznek munkálatain alapszik, kinek a hangokra vonatkozó elméletét FOGARASI csupán csak alkalmazta nyelvünkre. HEYSEnek ilyen irányba vágó hatása érzik KERÉKES FERENCZ munkálatain (ki Értekezés és kitérések cz. művében foglalkozik eltérő irányban a hangok eredeti jelentésével), MÁRTON JÓZSEFnek és SASKU KÁROLYnak ugyanilyen irányú dolgozataiban. Az utóbbi a Tud. gyűjteményben, előbbi «Értekezés a magy. nyelv eredetéről, természeti tulajdonságairól, kimívelhetése, fundamentomos tanulása és könnyű tanítása legjobb módjáról», cz. a. (Bécs, 1830) jelent meg.

Nem szoltunk még eddig részletesen OTROKOSI FÓRIS FERENCZ

másik irányáról, a magyar nyelvnek a héberrel való összevetéséről. A magyar nyelvnek összevetése a héberrel nemcsak nála, hanem előzőinél is külföldi hasonló mozgalmakra vezethető vissza. A héber nyelvnek, mint az ótestámentom megszentelt nyelvének már a középkor kezdetétől fogva nagy szerepe volt. Már az egyházatyák kimondták, hogy a héber nyelv, úgy a mint az ótestámentomból ismerjük, az emberi nemnek ősnyelve volt, és hogy ettől származott a többi mind. «ST. JEROMOS azt írja DAMASUSNAK egyik levelében: „Az egész ókor (universa antiquitas) bizonyítja, hogy a héber nyelv, melyen az ó-szövetség van írva, kezdete minden emberi beszédnek. ORIGINES a Mózes negyedik könyvéről írt művében a tizennegyedik homiliában azt a hitét fejezi ki, hogy a héber nyelv, mely eredetileg Ádám hagyománya, megmaradt a világnak azon részében, mely Istennek volt választott része, és nem volt mint a többi, valamelyik angyalára bízva.» (MÜLLER MIKSA: Felolv. I. 118.) A theologiában kifejtett ezen hit alapján nagyon természetes volt aztán, hogy a hit korszakában, mikor az emberek különben sem ismertek még idegen nyelveket, legfőlebb a klasszikus nyelveket és a hébert, minden nép etymologusai arra törekedtek, hogy nyelvüket a paradicsom nyelvének elismert zsidóból származtassák, vagy ha a saját nyelvüket nem, legalább a görögöt, latint, törököt és egyebet a mit ismertek. Hisz ezeket mind a héberből eredetteknek tartották. Az egész középkoron végig kísérhetjük azt a törekvést, hogy az etym. kiinduló pontjául a hébert teszik, és bámulatos, hogy különösen a XVII. és XVIII. században mennyi tudást, mennyi éleselméjűséget, mennyi szellemet vesztegettek ilyen meddő törekvésre. Ha egyik módszer nem vezetett célra, a másikkal próbálkoztak meg. GUICHARD, francia tudós, Harmonie étymologique cz. 1606-ban megjelent művében pl. mikor látta, hogy nehezen megy a görögnek a héberből való származtatása, a következőt mondja ki: minthogy a hébert jobbról balra írják, a görögöt meg balról jobbra, a görög szavakat vissza lehet vezetni a héberre egyszerűen úgy, hogy jobbról bal felé olvassuk. A héber nyelvről, mint ősnyelvről uralkodott balitéletet a XVIII. század nagy philosophusa és polyhistora törte meg először. De erre itt most nem terjeszkedünk ki. Célom a rövid vázlatlalt csak az volt, hogy kimutassam, hogy az a részletes bizonyítás, mit OTROKOSI először szentel a héber-magyar rokonságra,

külföldi munkák hasonló irányában találja meg forrását. Nálunk ezt előmozdította, hogy csakugyan van némi hasonlóság az alakokban a héber s a magyar nyelv között.

A héber-magyar rokonság e bizonyításában ugyanazt az eljárást látjuk, mint ott, a hol az idegen szót a magyarból fejtegették. Véletlen hangalaki találkozások, a legképtelenebb hang- és jelentésváltozások fölvétele; pl. *szeg* (clavus): khald. *zawueg* combinare (ide tartozik *zúgó* egy csapószerszám); *föld* = khald. *felag* = divisit (*föld* tehát volna: a mi el van választva a víztől).

OTROKOCSI összehasonlított szavai: akad, alom, anya, ardó, ballag, bán, Baranya, bűz, csoroszla, csorog, csuda, czigány, Eger, eke, erdő, ered, fejér, fekete, fi, fiú, föld, forog, frigy-es, gaz, gazda, gázol, góbé, góg és gócs, gór, habar, hadar, hadaz, halál, haszon, harag, hunyó v. kunyó, jár, jász, idő, inas, jó, karácson, kova, kegyes, kenyér, kér, kever és kavár, kezd, kín, király, kén, kicsiny, kő, kofa, kopja, köröm, leány, ló, magyar, madzag, méreg, méz, mező, mom, nemes, ökör, örök, pajta, paraszt, pázsit, pazarol, rágalmaz, reggel, sáfár, sátor, szakál, számár, szeg, székely, szerezh, szín, szór, szűz, takar, tanít, tanú, töm, temet, terem (teremtő), vad, vádol, vág, víz, úr, zörög, zúg. A 2. kötetben: apa, alacska, alak, áll, ármány, asszony, bír, bíró, bú, bús, érsek, eskütt, esküttes, észak, feleség, fény, góg, gógös, gyöngy, hal és háló, harc, harcol, hó (nix), jég, nagy, oláh, rág és ragad, sár, szánt, szó, tenger, vaj. Azonkívül tulajdonnevek.

A héber nyelvvel való rokonítás eszméje nálunk azért is hódított, mert a magyar nemzet keletről jött és eszerint keleti nyelvvel kell rokonságban lennie. De keleten több nyelv is van; azért KALMÁR GYÖRGY belevonta az összehasonlításba a perzsát, arabot is. Ezt a gondolatot fejlesztette tovább BEREKSZÁSZI PÁL. Megtartotta a magyarnak a héber és a többi sémi nyelvekkel való rokonságának gondolatát, sőt újabb bizonyítékokat igyekszik fölhozni, de egyúttal más nyelvek felé is fordítja figyelmét; kezdetben a magyar nyelvet Európának régibb és újabb nyelveivel, a keltával, góttal, szlávval stb. vetette össze, de minthogy a közte és a többi tkpi európai nyelvek közt a rokonságnak, annál kevésbé a leszármazásnak legcsekélyebb nyomait sem találta, tehát Ázsiában, minden népnek és nyelvnek őshelyén kereste az Európában árván levő magyar nyelvnek testvéreit és anyját, és igyekezett, a mennyire lehetett, eredetét föltalálni. E kutatásában

fölfödözni vélte, hogy a magyar nyelv keletnek igaz szülőtte, e szerint mind a semita, mind a jafetita nyelvekhez sok tekintetben hasonlatos, egyszóval majdnem minden ázsiai nyelvvel, a héberrel, khaldeusival, szíriaival, ethiopiaival, arabbal, mongollal, perzsával, kurddal, grúzzal és törökkel, a melyekkel alkalma volt megismerkedni, többé-kevésbbé rokon. Fölveszi még a cigány, a pehlevi, a hindostani, mandsu, tatár, malabár stb. nyelvet. Ezt a nézetét fejtegeti az «Über die Ähnlichkeit der hungarischen Sprache mit den morgenländischen» Lipcsében 1796-ban megjelent munkájában. Nem akar azonban benne teljes hasonlító munkát adni, hanem csak a magyarnak az említett ázsiai nyelvekkel való legföltünőbb hasonlatosságait v. eltéréseit érinti. Bizonyítékai három irányúak: 1. a nyelvtani szerkezet; 2. a szókincs; 3. a szószerkezetek és szólásmódok egyezése. E szerkezetben egymástól annyira különböző nyelvek hasonlítása természetesen nem járhatott kellő eredménnyel, hisz a hasonlítás oka csak az volt, hogy keletiek, de azért BEREGSZÁSZI-nak mégis nagyok a tudományos érdemei. Tévedés mindenesetre, hogy művében a szöveg között rokonságot hangoztat, de ha tekintetbe vesszük, hogy ebben a korban a nyelvrokonság fogalmával még nem voltak tisztában, és hogy BEREGSZÁSZI munkájának címében csak hasonlóságról (Ähnlichkeit) beszél, lehetetlen tőle elismerésünket megtagadni. Az ő rendkívül széleskörű nyelvismeretének és éléslátásának köszönhetjük azt a fölfödözést, hogy a magyarban számos szó van, mely a legkülömbözőbb keleti nyelvekben is föltalálható. Ő volt az első, a ki a török, a mongol, tehát az ural-altaji nyelvekkel részletes hasonlítást űz és a ki perzsa és kaukazusi elemeket mutat ki nyelvünkben. Ez a sok egyezés ugyan nem rokonságnak a jele, hanem annak, hogy a magyar nemzet valamikor ezen népek ill. e népek néhányának a szomszédságában élt és úgy vett át tőlük egy sereg szót. Ezek közül sok van, melyeket] a laikus is fölismerhet első pillanatra azonosnak v. rokonnak. Török *arpa* = *árpa*, *arslan* = *oroszlán*, *alma* = *alma*, *ana*, *ata* = *anya*, *atya*, *öküz* = *ökör*, *bugha* = *bika*, *buzdogán* = *buzogány*; *csader* = *sátor*, *csok* = *sok*, *dengiz* = *tenger*, *soba* = *szoba*, *tauk* = *tyuk*, *tulman* = *dolmány*, *kapu*, *majmon* = *majom*, *deve* = *teve*, *sinék* = *szunyok*, *kajszí* = *kajszí*, *szakál*, *ibrik*, *bazar* = *vásár*, *balta*, *jel* = *szél* (wind). Összeállítja továbbá a mongolból: *alema* = *alma*, *arslan* = *oroszlán*,

kumdelak = *komló*, *šara* = *sárga*, *šere* = *sör*, *burčak* = *borsó*; perzsából még ma is megállhat: *vár* = ujp. *baru*, pehl. *war*; *hús* = ujp. *kuš*; *gulya* = ujp. *gala*, *isten* = ujp. *jezdan*, *izdan*; *vám* = ujp. *wam*, *schuld*, *zoll*; *kincs* = ujp. *genž*; *hét* = ujp. *heft*, *száz* = ujp. *sad*; *ezer* = ujp. *hezar*; *kutya* = ind. *kutta*. — Kurd: *sad* = 100, *ahzar* = *ezer*. (Észreveszi, hogy a czig. számnevek = perzsák.) — Az efféle és más szavak alapján mondja ki, hogy ezek a magyarnak az említett nyelvekkel való rokonságáról látszanak tanúskodni. A szóösszevetésekben BEREGSZÁSZI is úgy jár el mint előzői, neki sincs fogalma a hasonlítás lényegéről, ő is csak véletlen hangalaki találkozásokra épít és a legképtelebb hang- és jelentésváltozásokat enged meg. A héber *sebet* = *bot*, a héb. *ir* = *vár(os)*, *eker* = *gyökér*, héb. *râmasz* kriecheu = *rámász*, héb. *šikkor* = *részeg* stb. — perzsa: *žihat* = *tehát*, *zanbara* = *parázna* (áttétel), *žasidon* = *kószol*, *avordan* = *hord*, *miškin* = *szegény*, *jaraba* = *répa*, *aluvi* = *szilva* stb. — pehleui: *arboudžina* = *dinnye*, *agh* = *ki*, *datoubar* = *bíró*, *dad* = *ád*, *afounatam* = *főzöm* stb. — mongol: *apocha* = *búsul*, *gardugaku* = *kárt* (wasserkanne), *osson* = *inni* (e. h. *iszni*), *urula* = *üllő*, *zula csillag* stb. — BEREGSZÁSZI mentegeti is magát, hogy olyan szókat állított össze, melyek legalább első tekintetre a magyarhoz kevésé hasonlítanak; «ezen azonban», mint mondja, «senkinek sem szabad megütköznie, különösen philologusnak és nyelvphilosophusnak nem. Gondoljuk csak meg, hogy sok mássalhangzó ugyanazon nyelvben is gyakran változik egymással. De nemcsak mássalhangzók cserélődnek föl, ha valamely nyelvnek szavai egy másikba átmennek, hanem sokszor maguk a szavak is eltorzulnak, megcsontulnak, új mássalhangzók, sőt egész szótagokkal szaporodnak; bizonyos betűk és szótagok elhagyása következtében megfogynak; a betűk gyakran helyet cserélnek stb.» (E tételének bizonyítására több figyelemreméltó dolgot hoz föl; többi között az eltérések magyarázatára az oláh nyelvet a latinnal hasonlítja össze.) S BEREGSZÁSZI hasonlításaiban csakugyan mindezekkel számol, de törvény nélkül, rendszer nélkül, találomra. Az ő korában még nem is lehetett másképp. — BEREGSZÁSZI, a mint láttuk, kimondja, hogy a magyar nyelv egy európai nyelvvel sem rokon; elismeri ugyan, hogy sok szó közös benne a latin, franczia, német, albán, román, oláh, szlávval stb., de azt is hangoztatja, hogy az egyes szók ha-

sonlósága még nem bizonyítja a nyelvrokonságot. Összeállítja a cseh-magy., ném.-magy., lat.-magy., francia-m., albán-m., oláh-m. hasonlatokat és a cseh-m. összeállításnál megjegyzi: vajjon a magyarok a szlávoktól v. a szlávok a magyaroktól vették-e át, olyan kérdés, melyre nehéz felelni. — BEREGSZÁSZI munkájának megjelenésekor már a külföldön és nálunk is el volt terjedve a magy.-finn-lapp rokonságnak az eszméje, különösen SAJNOVICS és HAGER (Neue Beweise der Verwandtschaft der Hungarn mit den Lappländern, Wien, 1794) útján. BEREGSZÁSZI azonban nem kaphatta meg SAJNOVICS művét, sem a lapp nyelvre vonatkozó más segéd-eszközöket, azért, a mint mondja, nem képes erről a dologról helyesen itélni, hogy mellette v. ellene szóljon, tehát inkább hallgat mintsem valamit vaktában állítson v. határozzon. Hanem azért a kétségtelennek hitt rokonság jellemzésére fölhozza TELEKI JÓZSEF gróf egy levelét, a ki 2000 finn szót jegyeztetett föl CLAIRAUT francia matematikussal stockholmi ismerőse útján, és mikor TELEKI az ugyanazon értelmű 2000 magy. szót tette mellé, csak egy maradt, melynek egy finn szóhoz némi hasonlatossága volt. Ilyen rokonság szerinte a német és orosz közt is van, pedig ezek nem rokonok! — BEREGSZÁSZI a magyar-török rokonságot akarta még tüzetesen bizonyítani.

OTROKOCSI HORVÁT ISTVÁNRA, BEREGSZÁSZI FESSLER történet-íróra volt hatással. Ez *Die Geschichte der Ungarn und ihrer Landsassen* (Lipce, 1815) a magyarokat északi Indiából kivándorlott török eredetű népnek tartja s evvel magyarázza, hogy benne ind, pehlevi, perzsa és szanszkrit szavak találhatók. — BEREGSZÁSZI hasonlító eljárását követték a NSz. szerkesztői is. De BEREGSZÁSZI-nál több a következetesség.

A külföldi szellemi áramlatoknak köszöni keletkezését SAJNOVICS JÁNOSNAK Demonstratiója is, mely az etym. egy más terén próbálkozott. Előtte számos író foglalkozott külföldön a magyar-nak egyik-másik, sőt a ma ismert összes finnugor nyelvekkel való rokonságával, így RUDBECK, LEIBNITZ, STRAHLENBERG, FISCHER stb., de mindegyik csak utalt a kérdésre, föl is sorolt egy-egy csomó egyező szót, de részletesen egyik sem bizonyított. Nem is voltak rá annyira hivatva, hisz németek v. svédek voltak és egy finnugor nyelvet sem ismertek tüzetesebben. Ha említik és bizonygatják is a finnugor nyelvek rokonságát, ezt históriai fölfogásuk néprajzi

megvilágításáért teszik. HELL MIKSA bécsi egyetemi tanár ismerte az erre vonatkozó külföldi nézeteket s mivel magyar származású volt, nagyon érdeklődött e kérdés iránt. SAJNOVICSOT, kit lappföldi expedíciójára magával vitt, ő buzdította, hogy most személyes megfigyelés alapján mondjon ítéletet a külföldön már annyira elfogadott magyar-finn ill. lapp rokonságról. SAJNOVICS csakugyan megismerkedett a helyszínen a lapp nyelvvel s e nyelvvel való foglalkozásának eredménye volt az a nevezetes munka, melylyel nemcsak a magyarnak a lappal való rokonságát bizonyítgatta először részletesen, hanem egyszersmind alapját vetette meg az összehasonlító nyelvtudománynak. SAJNOVICS ebben a munkában igen sok helyes etymologiai elvet mond ki. Az *idem* szót ugyan rosszul választotta a magyar és lapp nyelv rokonsági fokának jellemzésére, de jól magyarázta. Nem a teljes azonosságot, hanem csak azt értette alatta, hogy «olim . . . eandam linguam, eandem-que dialectum locutas fuisse.» Tisztában volt vele, hogy a nyelvek folytonosan változnak idő folyamában s ennek bizonyítására közli a HB.-et. Ma ezt nem értenők meg. A lpS.-ek nem értik a lpF.-ket, az egyik germán nyelvbeli a másikat, de azért senki sem tagadja, hogy ezek egynyelvűek. Az volna inkább a csoda, ha annyi idő múlva lapp és magyar megértene egymást. Tisztában van vele, hogy egy nyelv fejlődésére, változására nagyon hatnak idegen nyelvek: a lappra norvég, svéd, a magyarra más nyelvek. Nem kívánhatjuk tehát, hogy valamely lapp szövegnek egyforma magyar szöveg feleljen meg. Azonkívül az is nagyon eltéríti egymástól, hogy egyik nyelv ilyen, másik amolyan körülírással fejezi ki ugyanazt a gondolatot, a magyar miatyánkban pl. «szenteltessék meg a te neved», a lappban «szentté legyen a neved», a grönlandiban «a te neved dicsérettel emeltessék az emberektől». Tisztában volt elvileg azzal is, hogy az egyes dialektusok egymással szemben szabályos hangmegfeleléseket tüntetnek föl, hogy pl. dán *tid* a német *zeit*; hogy a nyelvésznek az egyes adatokat lelkiismeretes pontossággal és hiven kell közölnie. Annál csodálatosabb, hogy a gyakorlatban, mikor az etymológiához kell fognia, elfelejti a nyelvről, hangváltozásról, az adatok pontos közléséről kifejtett helyes elméletét, s épp oly rossz, épp oly elhibázott módszert követ, mint akármelyik elődje. Kimondja, hogy csak olyan lapp szót közöl, melyek LEEM szótárában vannak meg, és olyan magyar

szókat, melyek csak MOLNÁR ALBERTNél találhatók; de összehasonlított szójegyzékéből azt látjuk, hogy bizony résznél sok lapp szónak az alakját koholja, hamisítja, résznél pedig olyan magyar szavakat közöl a rokonságnak meggyőzőbb föltüntetésére, melyek a valóságban nincsenek meg: pl. *garniel* (olvassa: *karnyel*) = m. *karnyil brachii apertura*; lp. *dutteväs* (olv. *tuttevas* = m. *tuttas res nota, vulgata*; lp. *zhiaerolas* (olv. *sirolás*) = m. *sirolás fletus*; lp. *adaldak* = m. *ádaldak donum, res data*; lp. *rangastam* (olv. *rángasztam*) = *rángasztom hinc inde traho*. — A valóságban nincsenek meg az ilyen szándékosan hibásan közölt alakok sem: *suggár, villam, szolom, folyo* (= lp. *faule lacus*), *csomo*, hogy a lapp közlött alakhoz annál inkább hasonlítsanak. — S épp úgy mint magyar szókat kohol v. átalakít, hogy a lapphoz hasonlítsanak, szintígy idomítja a lapp szókat is, hogy hangalakjuk a magyarhoz közeledjék. E czélból először a LEEM helyesírását helyettesíti magyarral, csak hogy mikor az egyes szókat átírja, nem tartja meg mindig azt a hangot, a mit az eredeti kifejez, hanem hogy a lapp szó hasonlóbb legyen, a hangokon változtat; pl. *zhiarom* = *čärom*, de nála: *sirom*; *zhioaarve* (*szórve*) = *szarv, zhiidn* (*szénn*) = *szén, vikke*, nála: *vékke*, hogy egyenlő legyen a magyar *vétek* szóval; *mirko* (*mérgo*) = m. *méreg*; *bissol* (nála *bizol*) = m. *bizony*; *saeppa* (nála *epe*) = m. *epe*; *ruodzh* (olv. *ruty*) = m. *rút, vagie* (olv. *vagy*) = m. *völgy*; *shiaalom* (*tsalom*) = m. *csalom, mieelg* (*miely*) = m. *melly*; *vuofs* (*buv*) = m. *büv (bő), ride* (*rété*) = m. *rét*; *vuosshiam* (*fözam*) = *fözöm*; *zhialbme* (*szemme, szeme*) = *szem*. Efféle hamisítás egész sereg található nála, és hamisításának igazolására a hegyi- és tenger melléki lappok közt előforduló hangváltozásokból is idéz 15 esetet (*d—t, g—k, b—p* váltokozást stb.). Ezek itt egyes szokra szórítkoznak, de SAJNOVICS, ha szüksége van rájuk, mindenütt előrántja, hogy a lapp szó csak annál inkább hasonlítson a magyarhoz. — Jelentésselérés: *shiaalom garrio, verba do, impostorem ago* = m. *csalom*; *bouvs labium* = *bausz*; *malees étel* = m. *málé*; *boeresh* = *tota domus familia* = *béres*; lp. *Giermom usum rationis acquirō* (megeszese dem) (a *radice gierbme* = *ratio*); ezt a gyökeret a magyarok nem ismerik; *pueros tamen, seu qui usum rationis acquirunt, notissimo vocabulo Gyermek appellant*; *zhieppe* a lappoknál csak «artificiosus, ügyes, jártas», de *pülcher* jelentést is ad neki,

hogy a magyar szép-pel egyeztesse; *erijdi* (el) = *eredgy*; *fuos* (czoki) = *fuss*.

Egyeztetéseinek legnagyobb része erőszakolt és ma legfeljebb 36 állhat meg, a következők: *äle* = *él*, *niela* = *nyel*, *niaalo* = *nyal*, *giet* = *kéz*, *mielg* = *mell*, *saeppe* = *epe*; *coarvve* = *szarv*, *kuol* = *nyil*, *dolgge* = *toll*; *paese* = *fészek*, *manne* = *mony*, *vuogigi* = *vaj*; *vuodno* = *vadászni* = *vad*, *vuor* (*varr*) = *vér*, *čalbme* = *szem*, *čidne* = *szén*, *kask* = *köz(t)*, *tuovvda*, *tumte* = *tud*, *jegn* = *jég*, *talve* = *tél*, *nolko* = *nyug-od*, *suongiar* (*šuoňar*) = *sugár*, *salggad* = *csillag*, *bälle* = *fél*, *vielggad* = *világ*, *adde* = *ád*, *oalondafte* = *áll*, *ädne* = *anya*, *arvo* = *ár*, *oarbes* = *árva*, *ije* = *éj*, *micel* = *elme*, *akko* = *ük*.

A grammatikai egyezések tárgyalásánál végigmegy az egész alaktani rendszeren és sok helyes észrevételt tesz. Tisztában van a többi finnugor nyelvekkel való rokonsággal. — A kinaival való rokonságot is említi. (Ennek későbbi vitatója PODHORSZKY.) SAJNOVICS ezt ősnyelvnek tekinti (mint legújabbán VELICS), melyből a magyar, lapp, finn, tatár, török nyelvek eredtek (*je* : *éj*, *tu* : *ut*, *syn* = *szív*, *szem* = *szem-ély* stb.). — Szándéka volt tovább a magyar nyelv rokonaival foglalkozni, de könyve fogadtatása elkedvetlenítette.

Még előtte szólt hozzá e kérdéshez PRAY GYÖRGY (1761): *Annales veteres Hunnorum, Avarorum et Hungarorum ab anno ante natum Christum CCX ad annum Christi CMXCVII = 997*. Idézi ECCARD véleményét a magyar-finn rokonságról, de nem hisz benne. Azonban SAJNOVICS, FISCHER, SCHLÖZER (*Nordische Geschichte*) munkáinak megjelenése után 1774-ben *Dissertationes historico-criticæ in Annales veteres Hunnorum, Avarorum et Hungarorum* cz. művében a magyar nyelv eredetére vonatkozólag az említett kutatásokat már fontosaknak mondja: a finnek (finnugorok), hunnok, avarok, magyarok «*eadem ortu gens sunt populus*». A csuvas nyelvet is ide vonja. PRAY volt az első, a ki a magyar és a mongol nyelvben is talált egyező elemeket s azt állította, hogy a török is a magyar nyelv rokonságába tartozik (egye-zések: mongol-török: *árpa*, *búza*, *alma*; *oroszlán*, *ökör*, *ünő*, *teve*, *daru*, *szakál*, *kék*); ámbár a törököt előtte mások (KOLLÁR, TOPPELTIN) is emlegették.

SAJNOVICS munkája után 29 évvel, 1799-ben jelent meg Göt-

tingában GYARMATHY SÁMUELnek Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis grammaticae demonstrata cz. műve. Külföldön azalatt sok történt. SCHLÖZER (Nordische Geschichte 1771) először állapítja meg teljes szabadsággal a magyar nyelv szorosabb rokonsági körét, vagyis az úgynevezett finnugor nyelveket; nagyobb szójegyzéket közöl annak megerősítésére, hogy a finnugor nyelvek közül a vogul-osztják van a magyarhoz legközelebb. PALLAS, a ki több finnugor nép, vogulok és osztjakok közt utazott, nyelvéből sok becses észrevételt közöl Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reiches 1771—76. című munkájában. PALLAS szerkesztette Katalin czárné szótárát: Vocabularia linguarum totius orbis comparativa 1786. Jelentek meg cseremiszt, votják, észt grammatikák, a finnugor nyelvekre vonatkozó olyan források, melyekről SAJNOVICSnak még nem lehetett tudomása. SCHLÖZER buzdítja GYARMATHYt. S az Affinitas volt akkor külföldön is, nálunk is a legkiválóbb munka a finnugor nyelvhasznítás terén. Az osztjakon kívül az összes finnugor nyelveket számba veszi. Munkájában több helyes elvet mond ki; tudja, hogy az etymológiában a hangváltozásokat számba kell venni, hogy ezek fokozatosan történtek átmeneti hangalakokkal: lp. *palva*: *falva*, *falve*, *felvő*, *felhő*; *kuulen* audio: *chulen*: *chulom*, *hulom*, *hallom*. Tisztában van a jelentésváltozásokkal. Hogy az alapjelentésből a különböző, sőt ugyanazon nyelvekben is több jelentés ágazik szét; pl. a latin *manus* jelentésének fejlődését idézi: olasz *metter mano*: *calumniari*, *giuoco di mano* *fraus*; franczia: *un main de papier*: *chartæ* *scapus* (koncez papiros); magyar *kéz*: *kezes* stb. De nála is hiányzik ez elvek helyes alkalmazása, s azért, bár sokat hasonlít, kevés benn a köszönet. A hangváltozásoknál abból indul ki, hogy a rokon nyelv alakja az eredetibb s a magyarnyelvi alak ettől fejlődött: m. *felhő* lp. *palva*-ból. Jelentésváltozásokat fölvesz a végtelenig. Egyenlő hangzás a fő s bármily eltérők jelentésben ma, valamikor egyek lehettek. «Potuit harum vocum significatio prorsus eadem olim fuisse, quæ hodie apud Hungaros obtinet aut vice versa». Ilyenek lp. *adnom* attributus, kopott: m. *adnom* mihi dare (oportet); lp. *aito* (minæ): *ajtó*; lp. *este* (akadály, impedimentum): m. *este* (vespera); lp. *jo* (már): *jó* (bonus) stb. De ezek nála csak mellékes észrevételek. A miket igazán hasonlít, azok jelentésileg egyeznek v. közel járnak egy-

máshoz, csakhogy az egyezések merő véletlenségeken alapulnak: lp. *ajetakes*: *akadékos*; *ajek* (fons): *ajak* (labium); *alku* (principium): *alku*; *alne* coelum = alma; *almač* ember = elmés; *armest* ægre, vix = örömet, *hardo* humerus = hordó; *kuoren* = penes, *prope* = körül; *måre* harag = maró, *almes* (dulcis) = álmos. — Nyelvtörténeti tájékozatlansága mindenféle változást megenged:

aktetem (conjunctio): *iktatom*; lp. *ake*, f. *ikä* = m. *idő* (*igő*, *ikő*-ből); = még lp. *idied*-del is = *időd*; lp. *alestet* (versus occidentem ire) = m. *este felé* (nap le-este felé) menni; *albetet* (irridere, blasphemare) = *elvetett*; f. *ahkera* (frequens?) = *gyakor*; lp. *edkits* momentum = *egy kis* (idő); lp. *lapa* planta pedis = *ta-lapa*, *talp*; lp. *leste* nimis sero = m. *este*; lp. *ner* = *orr*.

A hasonlítás módjára, módszerére vonatkozólag egészen azonos alapon volt azokkal, a kik a magyart akármiféle más nyelvvel egyeztették. Az igazat, helyeset, épp úgy mint SAJNOVICS. csak véletlenül találta el. 5—600 körüli lp. f. m. szó egyezése közül talán 45 fogadható el mai szemüvegen át nézve. — Munkájában 1. lapp (finn)-magyar 1—121. lap; 2. (affinitas ling. Hung. cum esthonica grammaticæ demonstrata) az észet, melyet külön nyelvnek vett, a magyarral (125—74. l.) és 3. Observationes circa septem linguas fennicæ originis uti sunt: lingua vogulica, votjakica, tschuvasschica, tscheremissica, permica, sirjenica, morduanica. Figyelmet érdemel GYARMATHYNÁL a nyelvtani egyezések fontosságának kiemelése és különösen annak hangoztatása, hogy a nyelvtani alakoknak egybevágása fontosabb a szóegyezéseknél. Neki már világos fogalma volt idegen nyelvek hatásáról. A nyelvtani egyezéseknél sok a helyes etymologia, de több a külsőség után induló, mint a szókincsénél. Lp. *jägna-s* = *jeges* (helyes): de magyar *dél-i*, lp. *orjel-i* (helytelen); sorszámképzők egyezése; a *val-* és *lesz* igék a többi rokon nyelvekben; votják *-ni* = m. *-ni*. — A magyar nyelvnek a törökhöz való viszonyát is érinti. Összeveti grammatikai szerkezetüket s különbözőknek találja, az egyező szókincset helyesen kölcsönvételtől eredettnak magyarázza. GYARMATHY a magyar szót sokszor elferdíti és valószínűleg más nyelvűeket is.

RÉVAI a maga lábán járt. Ismerte a segédkönyveket, de csak a finn, lapp, észt nyelvre vonatkozókat. Neki sincs még fogalma a hangváltozások rendszerességéről. Ő is pusztán a rokon hang-

zásra alapítja az egyezést. Helyesek a tőle való egyeztetések közül: *leg-, igyekez-, tevő, töltetem*; finn *-ne* concess. és m. fölt. *-ne* (v. ö. NyK. 15: 278—284.).

A kutatás folytatása megakadt. HORVÁT ISTVÁN és követői, mint tudjuk, más nyomokon indultak. SZABÓ JÓZSEF, NAGY JÁNOS, FEJES JÁNOS, ÉDES JÁNOS, KERESZTÉNY JÓZSEF, BLOCH MÓR a magyar nyelvet a héberből származtatják. — Ezalatt a külföldön SCHOTT VILMOS, KELLGRÉN, CASTRÉN mind jobban kifejtik az ural-altaji nyelvek összetartozását. REGULY utazik (1839—46) a finnek, lappok, észtek, vogulok, osztyjakok, cseremiszek, mordvinok, csuvasok, szamojédok közt. — Csak KÁLLAY FERENCZ foglalkozott Finn-magyar nyelv című munkájában (1844) a magyar nyelv északi rokonságával. — 1851 jan. 18-ikán új életre kelt a tudomány, mikor HUNFALVY PÁL az Akadémiában megkezdte «Tájékozás a magyar nyelvtudományban» cz. fölolvasásainak sorozatát. Ő kezdte nálunk az összehasonlító módszert megalapítani azokban az értekezésekben, melyek először az Akad. Értesítőben, az Új Magyar Muzeumban és 1856-tól fogva a tőle megindított Magyar Nyelvészet cz. folyóiratban s a Vogul föld és népben (1864-ben) jelentek meg. (Külföldön eközben a szanszkrit s az indogermán összehasonlító nyelvészet virágzott föl: BOPP, SCHLEGEL stb.) Sok tévedés után (pl. HUNFALVY szerint a magyar nyelvnek középállása finn és török közt) a rokon nyelvek, a nyelvtörténet, az idegen elemek alaposabb megismerésével biztosabb mozgásra, helyes módszerre tettek szert. Hatása volt BOLLER bécsi egyetemi tanárnak is. A magyar szavakat, nyelvi jelenségeket a finnugor nyelvek alapján magyarázták. BUDENZ JÓZSEF a NyK.-ben (VI—VII. k.) kiadta «A magyar és finn-ugor nyelvekbeli szóegyezések»-et.

Megkezdődött az idegen elemek tüzetes kimutatása is. Ilyenekről már régebben is esett egy-két szó. Így MOLNÁR A. azt mondja: «Cum Europaeis nullam cognationem habere hanc nostram certum est, si excipias quædam vocabula Sclavinica rerum in Pan- nonia repertarum, quæ et ipsa magnam partem sunt immutata.»

GELEJI KATONA ISTVÁN szerint: «A magyar nyelv noha kiváltképpen való és a több nyelvektől különböző tulajdonságú és eredetű, mind azáltal a zsidóból, görögből, németből, tótból etc. sok szók ögyeledtek közéje.» Helyesek mellett helytelen egyeztetéseket is említ. A latinból magyarázza: *répa à rapa, kémény à*

caminus, palást à pallium stb. «hogy a német és tót szókat elő ne számláljam. A füveknek, virágoknak neveik is inkább mind görögből s deákból vétettek. Valamelyek két consonanson kezdetnek, inkább mind idegen szók. Mint: *spék, spitz; préda, próba* stb.»

KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY Hung. illustrata-jában szintén megemlíti, hogy a szomszéd nemzetek nyelvéből: a németből, szláv-ból és latinból szókat vettünk át, de csak csekély számmal. — Tsérsi: «*Multæ . . . voces Europæorum apud Hungaros inveniuntur.*» «*Vox apud Hungaros duas in initio habens consonam est peregrina, ut: Prédikátor, trombita, prókátor, strázsa, tréfa, spék etc.* Talibus vocibus usi Hungari, vocales aliquas solent consonæ priori vel præponere, ut: *Oskola* v. *iskola* = *schola*; *István* = *Stephanus*, *istálló* = *stabulum*, *asztal* à *stol* slavonico. Sic: *keresztyén, keresztség, keresztelni* a *christianus, christianitas, christianizare.*» «*Nomina quarundam septimanæ feriarum sunt slavonica. Vt: szereda a streda; tsötörtök a tsvártok, péntek a pietok etc.*» — Kalmár Prodr.: «*kalmár* (olim *karmár, karámer*), item *pintér* germanica sunt; a *kramer, binder; kulcsár* uero slauonicum, a *klu-csár*. Szándékozott etym. szótárt írni: «in eodem lexico etymologico, habebimus rationem vocabulorum quæ a Germanis, Ruthenis et Slavis adceperimus». — Német, török, perzsa, héber eredetű szókat is emleget, pl. perzsa: *száz* a persis mutuatum, olim *szád; ezer* a persico *hezar.* — Idegen szavak hangoztatása előfordul SAJNOVICS-nál, a Debr. Grammatikában, BEREGSZÁSZI-nál, GYARMATHY-nál, általában jobb nyelvtaníróinknál. A Debreczeni Grammatika összeállít «más idegen nemzetek szavaival egyező magyar szókat»: 1. zsidóhoz hasonlók (57 szó); 2. török, perzsa, arabs és más idegen szókhoz hasonlók (68 szó), köztük 46 török, 8 perzsa, a többi más (arab, malabár, egyiptomi, algiri, kamesatkai; a finn és a török egyeztetésekből kb. 30 ma is megállhat; 3. görög szókhoz hasonlók (60 szó), 4. deák szókhoz hasonlók (151 szó, ebből legfeljebb 18—19 állhat meg); 5. német szókhoz hasonlók (180 szó, ebből 95 megáll); 6. franczia szókhoz hasonlók (53 szó); 7. tót szókhoz hasonlók (168 szó, ebből kb. 140 megállhat, persze más szláv nyelvből került).

A magyar nyelv idegen elemeinek kimutatásában mindezek épp oly módszertelenül jártak el, mint a hogy egyéb etymologiai

és nyelvhasonlítási kísérleteknél láttuk. Összeállításait a pusztán külső hangzásbeli hasonlatokra alapítják, itt is sokszor a legképtelenebb hangátalakulásokat engedik meg és számtalan eredeti szót, melyet sohasem vehettünk kölcsön, vetnek össze idegennel. Amellett nem tudják megtalálni azt a nyelvet, azt a közvetítő forrást, a melyből az illető átjött szót kaptuk. Ha azt mondják, hogy ez a szó a szlávban is megvan, idéznek orosz, lengyel, cseh, tót stb. alakokat, csak éppen abból a szláv nyelvből nem, a melyből vehettük. Fölteszik, hogy szokat francziából, görögből is vettünk át, holott ezekkel a népekkel és nyelvükkel sohasem voltunk közvetlen érintkezésben. A legelső ilyen összeállításokban tehát nem volt kritika, nem volt módszer. De volt aztán még valami, a mi az idegen elemek határozott kimutatását megnehezítette, s ez a nemzeti hiúság okozta nehezteléstől való félelem. Félték ugyanis a szemrehányástól, hogy hazafiatlanul cselekesznek, mikor eredetieknek tartott szokat idegenből kerülteknek mutatnak ki; azért a kik első ízben mutatnak ki nagy számmal idegenből, különösen szlávból vett szokat, csak azt mondják róluk, hogy hasonlók, és az olvasóra bizzák annak eldöntését, mi vettük-e e szokat másoktól vagy mások mi tőlünk.

Ez a most vázolt eljárás jellemzi különösen a Debr. Grammatikát s BEREKSZÁSZI és GYARMATHY SÁMUEL erre vonatkozó kimutatásait. BEREKSZÁSZI Über die Ähnlichkeit stb. cz. művében kimondja, hogy a magyar nyelv egy európai nyelvvel sem rokon,*) s a mi benne a latinnal, francziával, némettel, albánnal, románal, oláhval, szlávval stb. egyezik, azt a nyelvek kölcsönös hatásából kell magyarázni. De ha azért egyeznek, nem biztos, hogy a magyar az átvevő fél. Pl. 197 a magyarhoz hasonló cseh (közte a végén 21 orosz) szót sorol föl s végül megjegyzi: «Manche der hier verglichenen Wörter sind keine ächte Böhmische oder Slavische Wörter, und eben deswegen kommen solche, ausser dem Magyarischen, auch in andern Sprachen vor.» (Ezekről, úgy látszik, megengedi, hogy a magyarban idegenek; de:) «Ob die übrigen aber die Magyarn von Slaven, oder umgekehrt, die Slaven

*) «Unrichtig ist es, was BOCHART (Phaleg et Chanaan Libro I. Cap. 15.) in Ansehung der Magyarischen Sprache behauptet, als wäre sie, die Magyarische Sprache, aus der Slavischen entstanden» stb.

von Magyarn entlehnt haben, ist eine Frage, die sich schwerlich beantworten lässt. Wer übrigens behaupten wollte, dass blos die Magyarn Wörter von Slaven und andern Nationen, und diese hingegen keine von den Magyarn geborgt haben, der würde sehr irren, und seine Ungewandtheit in Sprachen verrathen.» (154. l.) — A 187 magyarhoz hasonló német szó felsorolása után pedig megjegyzi: «Wer siehet nicht, dass es nicht alle ächt-deutsche, sondern aus dem Lateinischen, Französischen, Slavischen, ja sogar Magyarischen entlehnte Wörter sind? Das Wort z. B. *Buche, Erbse, Linse, Zapf, Lein, Speiche, Loch, Scherbe, Nacken, Lärm, Stube, Heerde, Garten, Zitze, Kutsche, Runzel, Lauge, braun* etc. sind eher, wie mir dünkt, aus den Magyarischen *bükk, borsó, lencse, csap, len, pök, lik* oder *lyuk, cserép, nyak, lárma, szoba, csorda, kert* oder *garád, csecs, kocsi, ráncz, lug, barna* etc. als umgekehrt, entstanden» (157. l.). Ez a föltevés épp úgy nem igaz mint az előbbi, sem a magyar nem vette a felsorolt szavakat a németből, sem megfordítva. Elég az hozzá, hogy ekkor még hiányzott minden kritérium, a melyeknek alapján biztosan meg tudták volna jelölni, különösen hogy melyik az a nyelv, a mely átadó felként szerepelt. A szláv nyelvek képviselőjeként BEREKSZÁSZINÁL pl. a cseh szerepel, a Debr. Grammatikában a tót, GYARMATHY Affinitasában orosz, szerb, cseh, lengyel, holott a szerb (déli szlávság) kivételével, a többiből alig egy-két szó került nyelvünkbe közvetlenül. Általában azonban a szlávnak állított szók legnagyobb részét meglehetősen helyesen állították össze.

Persze, ezek között is van sok lehetetlen: Debr. Gram.: *filegória*: tót *prikrewa*; *remek*: *remeslo*; *zománcz*: t. *zomaziti*. — BEREKSZÁSZI: *hon* = m. *hód* (ein joch feldes), *worba ackerbau* = (vielleicht davon) *urbariom*, *arch* ein bogen = *árkus*, *pentle stirnband* = *pintli, chmel* *hopfen* = *komló, bol* *schmerz*, *kummer* = *baj*, orosz *bereg* = *part*, or. *kol* = *karó*, cseh *kord* = *kard*, or. *kit* = *czet-hal*, or. *blag* = *boldog*. Eredeti m. szók szlávval egyeztetve: Debr. Gram.: *avat*: tót *awoud*, *ovod*; *gyenge*: t. *tenky*; *lop*: t. *loup*; *ólom*: t. *olowo*; *mér*: t. *mér-im*; *szomorú*: t. *zarmutek*; *szó*: t. *szłowó*; *tag-adom*: t. *tag-im*. — BEREKSZÁSZI: *prach* = *por*; *kočar* = *kocsi*, *kolo* = *kerek*; *vřadník, vředník* = *uradlnok* (?), *vro-syn* = *ur-fi*, *kow metall* = *kő, ersz-kő*, *olow* = *ólom*, *ón*; *púl* = *fél*; or. *osen* = *ősz* (herbst), or. *mera* = *mérő*, or. *zeleno* = *zöld*, or. *ty* = *te*, or. *my* = *mi*. — A Debr. Gr. német egyeztetései-

ből helytelenek: *arat*: *ernte*, *csuklani*: *schlucken*; *csiga*: *ziehen*; *eszem*: *essen*; *komor*: *kummer*; *lyuk*: *loch*; *tüstént*: *geschwind*; *üröm*: *wermuth*. — A BEREGSZÁSZI 187 németjéből legfeljebb 110 állhat meg. A többi közt ilyen képtelen összeállítások vannak: *latscher* = *latsuha*, *lassú*; *mühe* = *mü*; *speichen* (?), = *pökni*; *haus* = *ház*; *loch* = *lyuk*; *lauschen* = *lesni*; *nacken* = *nyak*; *müchsen* (?) = *mocczanni*; *kies* = *kövecs*; *laub* = *levél*; *garten* = *kert*; *ahle* = *ár*; *wählen* = *választani*; *stock* = *tőke*; *beere* = *eper*; *ich esse* = *eszem*; *herr* = *úr*; *schürgen* = *sürgetni*. — A 184 latin hasonlat közül legfeljebb 65 áll meg, a többi más nyelvből való v. eredeti. A *püspök*-öt a latin *episcopus*-ból, az *érsek*-et a lat. *archiepiscopus*-ból, az *eretnek*-et a lat. *haereticus*-ból, a *zsoltár*-t a lat. *psalterium*-ból, a *pünköst*-öt a lat. *pentecoste*-ből, a *karácsony*-t a lat. *incarnatio*-ból, a *kereszt*-et a lat. *crux*-ból magyarázza, stb. Igaz, hogy ezeknek s a többinek a latin az alapja, de mi nem innen kaptuk egyenesen, hanem a szláváságból. — Eredeti, de latinnal összevetett szók: *lapu* = *lappa*; *csillag* = *stella*; *dús* = *dis*; *kerek* = *circus*; *karika* = *circulus*; *rekett* = *raucus*; *gyűrű* (török ered.) = *gyrus*; *öblíteni* = *obluere*; *tőke*, *tönkő* = *truncus*; *vigyázó* = *vigil*, *vigyázni* = *vigilare*; *arany* (finnugor-kori átvétel a perzsából) = *aurum*; *marni* = *mordere*; *szörbölni* = *sorbere*; *csonka* = *manca*; *fúrni* = *forare*; *ki* = *quis*, *qui*; *bot* = *pelum*. — A francziával is vet össze 74 szót, a göröggel is nyolczat, az albánnal is 60-at, a balkáni románnal (?) is 51-et, az oláhval is 62-t, de a felsoroltak közül egy sem jutott az illető nyelvekből közvetlenül a magyarba, sok pedig nem is idegen, hanem ősi magyar szó. BEREGSZÁSZI azonkívül felsorol magyarral egyező perzsa és török szókat, de ezeket már nem kölcsönhatásból, hanem ősi rokonságból magyarázza.

Arra nézve, hogy mi vettük-e át más nyelvekből a felsorolt hasonló szókat, vagy mások mi tőlünk, a következő, a Debr. Grammatikának korához képest meglepően helyes útbaigazításai vannak:

«1. A melly dolog a régi Scitháknál nem volt, annak a neve sem volt, és így sok efféle Neveket bizonyosonn másoktól vettek, kiknél azt a dolgot találták, mikor kijöttek, és más Nemzetekkel összelegyedtek. Már ha az ilyen dolognak neve, más Nemzeteknél való, és azont jelentő nevével megegyez a hangra nézve: jele: hogy nem ősi szónk. Illyenek: Püspök, Sinat, Karabély, Paputs, Csemelyet, Bordély, Kotsi, Almárium, s a t. Külömbenn: sok, Scithiáhnann nem lévő dolgoknak is tsak ugyan adtunk igaz Magyar nevet is, minekutánna azokat megesmértük. 2. Az eredeti vagy Gyökér Szó nálunk egy szótagból áll;

és ha hosszabb: abbann lévő minden Szótagok, meg annyi Tódalékok vagy Végezetek, mellyek a Gyökérhez a Származtatás szokott regulái szerint járultak. Ha azért valamely oda feljebb előadott Szónak, vagy az első Szótagja nálunk semmit se teszen, vagy pedig, ha a régi értelme elveszett volna is, (melly megesik gyakrann) de más élő szavaink attól nem jönnek; ha továbbá a melly szók oda feljebb előadódtak, nem a Grammatikábann előszámláltt szokott Végezetekkel formálódnak a Gyökértől, az ilyen szók is gyanúsok lehetnek idegen vótokról. p. o. Ebbenn: *Matólla, tarisznnya, Esperest, nyoszolya* ezek a gyökek vólnának: *Mat, tar, Es, nyosz*, de semmit se tesznek; más szavaink tőlök nem jönnek, és a hozzájuk rakatott szótagok sem szokott Végezetek, p. o. ebbenn: *Matólla*, az *ól* és *la*; ebben *tarisznnya*, az *isz* és *nya*; ebben: *Esperest* a *per* és az *est* 's a t. Ezek hát idegen szók. — 3. Ha valamely feljebb előadott és miénkhez hasonló idegen Szónak első Szótagjából, melly a Gyökér, más Szók is jönnek azonn az idegen Nyelvenn, úgy azt a szót mi vettük mástól, p. o. *Lajtorja*, ebből vétetett: *Leiter*, mert a Németbenn ezen törzsökből *Leit* több szók is származtak. Ilyen ez is: *capio*, mellyből lett *kapom*, *Philomela* mellyből lett *Fülemile*, *Polire*, Pallérozni, 's a t. Ellenben — 4. Kérdés lehet az ollyan Szókról, mi vettüké másoktól, vagy mások mi tőlünk, a mellyeknek valóságos Magyar Gyökere vagyon, és abból más igaz Magyar-Szók is jönnek a szokott Végezetekkel? p. o. *Kováts*, Magyarúl is, Tótúl is így vagyon. Ugyde ebből: *Koh* vagy *kov*, jönnek igaz Magyar Szók: *kohol, kova, korom*. Az *áts* is ebben: *Kováts* igaz Magyar Végezet; és így *Kováts* eredeti Magyar Szó. Ilyen: *Vezér, Buzogány, akaszt, választ, csákány*, 's a t. — 5. A melly miénkhez hasonlító idegen Szó, nem tsak magábann az Anya Nyelvbenn megvagyon, hanem annak az ágazataibann is; attól jött a mienk, melly ahhoz hasonlít; nem pedig az a miénkből. És így ha az ilyen Szó, nem tsak a Tótbann, hanem a Csehbenn, Ráczbann, Lengyelbenn, nem tsak a Deákban, hanem a Frantziában, Olaszban, Oláhban 's a t. feltaláltatik: az valóságos idegen Szó. Ilyenek: *Drága, Káptalan, Puszpáng, Keresztyén* 's a t. — 6. Mivel a Sógoros Magábannhangzók regulája szerint, mi nálunk, egy szóban, vagy tsak kemény Magokbannhangzók vagynak úgymint: *a, o, u*, vagy tsak gyengék, úgymint *e, ö, ü*, ha tehát valamely Szónkbann kétféle Magábannhangzó is vagyon; hihető, hogy az, idegen Szó; p. o. *Esztrenga, Deák, Czékla, bokréta, Rostély, korhely, Tuczet, Téglá, Fertály*, 's a t. — 7. A melly Szóban, elől, két Mássalhangzó: (Consonans) áll, vagy közepénn három is; az, idegen Szó, p. o. *Plajbász, Plebános, Szkófiom, Lajstrom, Pletyka, Ostrom, Anslóg, Forspont, Pribék, Spék, Sróf, Prókátor*, 's a t. — 8. Az eddig mondottakra hallgatván, úgy

vélekedhetni, hogy a feljebb előadódtakon kívül még sokkal több szavaink is lehetnek idegenek, ha szintén azokról nem tudhatnánk is, mitsoda nyelvből jöttek? Illyenek: *Mókus, Korpa, Nadrag, Hernyó, Kárpit, Tzimbor, Madár, Jámbor, Bolond, Komondor, Disznó, Tolvaj, Bóldog, Paréj, Tsupor, Heveder, Kefe, Harrang, Bádó, Kutsma, Párta, Hínár, Komló, 's a t.* — 9. A melly szavainkhoz hasonló, nem csak egy idegen Anya Nyelvben találatnak, millyen Anya Nyelv a 'Sidó, a Görög, a Tót, a Német, hanem egynél több Anya Nyelvben is: az ollyan Szókról hihető, hogy egyikünk sem vette a másiktól, hanem mindnyájann vettük egy régi és mindnyájunkkal közös anyai Nyelvből. Illyenek: *'sák, kád, 's a t.*»

Azonban ha nagyjában helyesek is ezek a fölállított kritériumok, a gyakorlatban annál gyarlóbb az alkalmazásuk. Csak a fenti szabályok megvilágítására idézett néhány helytelen példán akarom ezt bemutatni. A magyar *kap* igét a latin *capio*-ból származtatja, csak azért, mert a latin *cap*-től több szó is származik. Nem veszi észre, hogy a magyar *kap* is sok szónak szolgálhat alapul és hogy hasonló hangzású és rokon értelmű szók véletlenül is találkozhatnak a legkülömbözőbb nyelvekben. Viszont a szláv eredetű *kovács*-ot magyar szónak, az *áts* végzetet magyar képzőnek tartja és a *kohol, kova, korom* szókkal közös *kov, koh* gyökérből eredetteknek tartja. Nem tudhatta akkor még, hogy a *kohol* német, a *korom* török eredetű, a *kova* pedig, ha eredeti is, de a *kovács*sal semmikép sem függ össze. Szintígy nem eredeti a *buzogány*, mert a *buz, buzog* igéből nem származtatható, annál kevésbé a *csákány*, ha van is *ány* képző nyelvünkben (ez mindeztől szláv). — A valóságos összeállítások még gyarlóbbak.

GYARMATHY SÁMUEL két munkában is foglalkozott a magyar nyelv idegen elemeivel, az Affinitásban és egy másik, teljesen e kérdéssel foglalkozó önálló műben, melynek latin és magyar czíme: «Vocabularium in quo plurima Hungaricis vocibus consona variarum linguarum vocabula collegit S. Gy. Bécs, 1816. Szótár, melyben sok magyar szókhöz hasonló hangú idegen nyelvbéli szokat rendbe szedett GYARMATHY SÁMUEL, orvos-doctor és a göttingai tudós társaság tagja Bécsben, 1816.» Az Affinitásban körülbelül 900 orosz, 450 szerb, 350 cseh és 250 lengyel szót hasonlít össze a magyarral annak a bizonyítására, hogy rengeteg sok szót vettünk át a szlávoktól. Első volt GYARMATHY, a ki

arra utal, hogy szláv végzetek is kerültek nyelvünkbe, mint *-ka*, *-ke*, *-nok*, *-nik*, *-ár*, *-ér* (290. l.). Ugyancsak az Affinitásban GYARMATHY a magyar és török nyelv hasonló szavait is összeállítja. E török (ill. tatárnak mondott) szavak közt számos osztják és szamojéd szó van. 261-et vet össze, de legfeljebb 30 egynehány (37) állhat meg belőle. A külön szótárban körülbelül 5000 szót sorol föl, már nem külön nyelvek szerint csoportosítja, hanem folyó abc-rendben hasonlítja az egyes szavakat végig a különböző nyelvek szavaival. GYARMATHY-nak is elég helyes nézetei vannak a magyar nyelv idegen elemeiről. Történeti érintkezésből *magyarázza*, bár az érintkezés mikéntjére nézve tévedésben van. «Sok Tatár és Török szók» azért vannak «nyelvünkben, mert nagy atyáink ezekkel Ázsiában egy vidéken laktanak». Gazdasághoz tartozó dolgok: *barázda*, *gazda*, *borona*, *tsoroszlya*, *kasza* stb. szláv népektől kerültek, mert ezek közül érintkeztünk szerinte először az oroszokkal a beköltözés előtt Kiovidéken, aztán Pannoniába jutván a tótokkal, morvákkal, csehekkal, rácokkal. Azután járkáltunk a németek, francziák és olaszok közé, kik apránként maguk is közénk szivárogtak. Ezekről tanultuk a módit s mindazokat az új lukszusra tartozó dolgokat, melyekre azelőtt semmi szükségünk sem volt, valamint a mesterségekre és tudományokra tartozó számtalan szót: *materia*, *tafota*, *atlasz*, *batiszt*, *kanavász*, *óra*, *pallér*, *klavir*, *orgona*, *kartáts*, *gránát* stb. Vettünk sok szót az oláhoktól s azok mi tőlünk. Szintigy nemcsak mi vettünk át szókat a németektől, hanem ők is eleget mi tőlünk. «Illyen sok tserebere között», mondja GYARMATHY, «hát nem tsuda, hogy más nyelvekben is sok magyar hangzatú s jelentésű szókat találunk». Erre az utóbbi körülményre támaszkodva, GYARMATHY nem is igyekszik azon, hogy megjelölje, meghatározza, megítélje, mely szók csakugyan idegenek nyelvünkben, hanem ennek megítélését az olvasóra bizza, «szemeljék ki» ők, «melyeket vettünk mi tőlök, s mellyeket ők mi tőlünk».

A hasonló hangzású szók összeállításánál GYARMATHY nagyobb felületességgel jár el, mint a Debr. Gr. v. BEREKSZÁSZI. Nem is tudjuk sok szónál hamarosan elgondolni, hogy nézhesse őket csak hasonló hangzásúaknak is, mikor a magyar *aranyt* a tat. *alltin*, a m. *ezüstöt* a tat. *kumis*, *gömüs*, a m. *bocskort*, *bakancsot* a tat. *basmak*-kal, az *ég-et* a tat. *tengri*-vel, *aczél-t* a tat.

chatin-nal, a *gyolcs*-ot *kenőir*-rel stb. veti össz.. Hasonló számos szláv, német, latin stb. szóval való összevetése is: *álgyu*: szl. *delo*; *apolni* = lat. *amplecti*; *apród*: lat. *apparitor*; *bácsi*, *bátya*: szl. *brat*; *bokor*: szl. *krov* stb. Amellett képtelen jelentésváltozásokat is vesz föl; pl. *bugyog*: ol. *bugiare* «hazudni»; *bűn* és illir *bűna* seditio; *dermedni* és görög *derma* bőr; *gyalu* és dalm. *gyela* pinus stb. Ugyanaz az elv mint az Affinitas-ban a finnugor hasonló hangzású szavaknál. Föltételezi, hogy valamikor közös jelentésűek voltak s a mai különbözők ebből ágaztak szét.

Az idegen elemek kimutatása terén már nagyobb haladást jelez LESCHKA ISTVÁN Elenchus vocabulorum Europæorum cum primis Slavicorum Magyarici usus, id est quæ Magyarici Asiatici, cum in Pannoniam venissent, linguam suam exculturi, a gentibus Europæis assumserunt, suique usus fecerunt» etc. Buda, 1825. Ez a munka egy évvel előbb volt sajtó alá készen mint GYARMATHYÉ, t. i. 1815-ben, ugyanakkor a censor kezén is keresztülment, de csak a szerző halála után 1825-ben jelent meg fia kiadásában. 271 lapon összesen 2135 szót igyekszik idegennek kimutatni. Ezek között is igen sok a tulajdonnév és meglehetősen számú olyan szó, melyet a magyarságnak igen kis vidéke sajátíthatott el a szomszédos idegen nyelvből s ezek mint nem közkeletűek szintén nem igen jöhetnek számba. Ilyen tulajdonnevek: *Afrodita*, *baléna*, *Baldrian*, *Káspium tenger*, *kazuár*, *strucz* stb.; *bakarics* = lat. *bacharis* fekete peczércze fű; *ballás* = *balasus*, a német *Ballas*-ból, egy kö neve; *bibula* szítató papiros = *charta bibula*; *bolonyik* mocsári petrezselyem = szl. *bolotnyik* (?); *buplár* mezei paszternák = lat.-gör. *bupleuron*; *galles* = szl. *galleš* gubacs; *ispót* ásó = ném. *spate* stb. — Első sorban szlávból kerültek, de aztán német, latin és görög eredetűeket tárgyal. Nála is találunk természetesen sok helytelen összeállítást, 200-nál több olyan szót, mely a magyar nyelv ősi tulajdona v. a mely már magyar továbbképzés és nem esik az idegen hatás rovása alá, pl. *apad*, *apály*, *ásít*, *karcsu*, *mardos*, *ragyog*, *eper* stb. — *kaszás*, *bemázol*, *elpalástol* stb. Sok szót, melyet a törökből vetünk, szintén szlávból származtat; pl. *árpa*, *disznó*, *harang* (mong.). *koboz*, *komló*, *kóró*, *tiló* stb. A hol ilyen tévedésekbe nem esik, ott egybeállításai nagyobbbrészt ma is megállják a helyüket s munkájának egyik érdeme, hogy pontosan igyekszik megállapítani,

melyik az a nyelv, a melyből a kérdéses szóalakot vettük és itt-ott hangtani magyarázatokat is csatol, hogy az eltérő v. szabályos hangalakulást érthetővé tegye. Elemzi különösen a szláv szokat, s ha ma rövidült alakban található a magyarnak megfelelő szó, idézi a régibb szláv alakot, melyből a magyar szó kerülhetett. Pl. a magyar *abroncs* ma az összes szláv nyelvekben, a lengyelt kivéve, *obruč* alakban fordul elő, csak a lengyelben van nasalissal *obrzeń* alakban. Ennek alapján LESCHKA tehát régi szláv (v. mint ő nevezi szarmata) *obroně* alakot tesz föl, mely a magyar szónak eredetije. A kutatás azóta igazolta is ezt az alakot az ó-szlovén nyelvből, a honnan a mi szláv szavaink legnagyobb része került. LESCHKA ezt még nem ismerte. — Összeállításainak legalább is fele okoskodásával együtt ma is megállhat.

LESCHKÁHOZ képest megint nagy hanyatlást mutat DANKOVSKY GERGELY «*Magyaricæ linguæ lexicon critico-etymologicum*» 1833-tól 1838-ig megjelent munkája, melyben ki akarja mutatni, mely szók azok, melyeket a magyarok kaukázusi hajdani dialektusukból megőriztek és melyeket vettek szlávoktól, azaz csehektől, krajnaiaktól, horvátoktól, illirektől, lengyelektől, oroszoktól, szerbektől, tótoktól, vendektől, oláhoktól, továbbá görögöktől, latinoktól, olaszoktól, németektől stb. és munkájának végső eredménye ez: A magyar nyelvben magyar tőszó van: 962, szláv 1898, görög 701, görög-szláv 188, tehát görög összesen 889; latin gyökérszó van nyelvünkben 334, német 288, olasz 268, francia 25, héber 4, tehát 962 eredeti magyar gyökérszóval szemben 3706 idegen. A mellett a teljesen kritikátlan módszer mellett, melyet DANKOVSKY követ, könnyű volt neki erre az eredményre jutni. Épp úgy pusztán külső hangzás után indul s bármily csekély hangbeli egyezést lát a magyar és egy másik nyelv szava között, rögtön egybeveti. De a mellett a kritikátlan eljárás mellett, úgy látszik, már rosszakarat is vezeti. Ő nem hasonlóságot hirdet mint a Debr. Grammatika, BERECSZÁSZI, GYARMATHY, hanem azt, hogy akármilyen nyelvben van ez a hasonlat, mindig a magyar az átvevő fél. Nem törődik vele, érintkeztünk-e avval a nyelvvel vagy sem, lehetséges-e, hogy onnan csak egy szó is juthatott hozzánk; nem kutatja, hogy nincs-e ennek v. annak a szónak magából a magyarból is teljesen kimagyarázható származása, családja s nem veszi tekintetbe azt a lehetőséget, hogy különösen a velünk

szomszédos népek számos szót mi tőlünk is vehettek át. — A fentiek megvilágítására az *a* betű alatt közlött szókból idézek példákat. Csupán a hasonló hangzásra támaszkodva az eredeti magyar *adós*-t az illyr *odužan*, az *ágyu*-t a cs. t. *đelo*, az *ám*-ot a szerb *ama*-val, az *ámít* igét a cseh-tót *omitat*, az *annyi*-t az ill. *onji*, az *apad* igét a cs.-t. *opadat*, az *árt* szót a cs.-t. *hurtoval*, az *aszni* szót a szerb *osziszanie*, az *útok*-ot a cs.-t. *útok*, az *avétt*-at a lengy. *vietchi*-vel hasonlítja össze, mind a mellett hogy a legtöbb sem alakra, se jelentésre nézve nem egyezik. Az *ad-ni* a görög *δοῦναι*, szl. *dat*, az *ág* gör. *ἀγχι*, *áld* gör. *ἀλδεω*, *žlδημι*, *alitt* = *alélt* gör. *ἀταλος*, *ár* pretium gör. *ἀρραβών*, *atya* gör. *ἄττα*, *ajtatos* gör. *ἀγιώτατος*, *alkú* gör. *ἀλλαγή*, *andalog* gör. *ἐνθεολογεῖν*, *apró* gör. *ἄβρος*, *arány* gör. *ὄριον*, *avas* gör. *αἶος*, *avik* gör. *αῶ*; *árva* gör. *ὀρφανός*, olasz *orfano*, *ács* ol. *asce*, lat. *ascia* = zimmermannsaxt, *ásít* lat. *oscitare*, *arat* ném. *ärndten*, *ärndten* szavakkal kerül össze. Mindezek lehetetlen összeállítások. — A körülöttünk levő szláv népek és a románság százados érintkezésük alkalmával számos szót vettek át tőlünk. A sok száz ilyen közül, melyet DANKOVSKY művében találhatunk, csak néhányat sorolok föl. Az *áld* a déli szlávba *áldovati*, a *biró* a szerbbe *birov*, a horvátba *bíro*, az oláhba *birau*, a bosszú az illyrbe *buszia*, *Erdély* az illyrbe *Erdély*, az oláhba *Ardély*, a *falat* a déli szlávba *falat*, a *féle* (két-féle stb.) az illyrbe és oláhba *féla*, *féle* (art, gattung jelentésben), a *hajlék* a tótba *hajlok*, a *hordó* az illyrbe *hordóv*, a szerbbe *ardóv*, a *hurka* a tótba *hurka*, a *keszkenő* a vendbe *keszkene*, a *koldus* az illyrbe *kolduš*, a *szabó* az oláhba és déli szlávba *szabóu* alakban ment át stb. Ezek a legvilágosabban magyar szavak, de DANKOVSKY azért a szláv és oláh nyelvekből eredtetí, s nem jutott eszébe, hogy ezek is vehették tőlünk.

DANKOVSKY munkája nagy szorgalommal készült, de tudományos eredménye és értéke éppen a feltüntetett nagy hibáknál fogva majdnem semmis. Mint adatgyűjteményt azonban kellő kritikával még ma is nagy haszonnal forgathatjuk mindannyiszor, valahányszor nyelvünkbe más nyelvekből vagy a magyarból más nyelvekbe átment szók kimutatásával akarunk foglalkozni.

A magyar nyelv idegen elemeinek kimutatása akkor kezdett rendesebb kerékvágásba jutni, mikor a nyelvtudomány nagy haladásával külön kezdték az egyes nyelvcsoportokat vizsgálni, me-

lyekből hozzánk idegen elemek kerülhettek. Legelőször a nyelvünkbe került szláv elemek találtak hivatott kutatókra. Külföldi tudós adta meg e tekintetben a biztosabb irányt. 1867-ben jelent meg a bécsi Akadémia Denkschriften-jeinek XV. kötetében MIKLOSICH FERENCZnek «Die Fremdwörter in den slavischen Sprachen» cz. műve, melyben azokat a szókat állítja össze, melyek az egyes szláv nyelvekbe részint a németből, részint a latinból és románból, részint a görögből, részint a magyarból és törökből kerültek. Ezt a munkát, illetőleg e munkának magyar-szláv egyezéseit bírálja BUDENZ JÓZSEF a NyK. VI. kötetében, és ő az első, a ki kritikailag vizsgálja azokat az ismertető jeleket, melyeknek alapján megítélhetjük, mi tőlünk vette-e át az illető szláv nyelv az illető szót vagy mi valamelyik szláv vagy más nyelvből. 163 ilyen MIKLOSICHnál található szót taglal. Ugyancsak BUDENZ volt az, a ki már előbb a NyK. III. kötetében az újabb török elemeknek közvetítőjéül a déli szláv nyelveket, nevezetesen a szerbet jelöli meg; a *czizmadia* szót fejtegetve kimutatja, hogy ez a déli szlávság (a szerb) közvetítésével jutott hozzánk, a hová ismét a törökből (*czimezi*) került. «Ugyanis a szerb nyelv, mely általában sokkal több szót kapott a töröktől, mint a magyar, ilyen *ži-féléket* átvevén, hátul megtoldotta *a*-val (*džia*) nyilván csak őt [a szerbet] és nem a magyart illető hangtani okból: mert egyéb idegen *i* végű szót is megtold *a*-val, pl. a török *jabanli*-ből lesz *jabanlia* idegen, *spahi*-ből *spaia*... a magyarból vett *kocsi* lesz *kocia*.» Ilyenek még *satdzia* órás (t. *saatži*), *pendžerdžia* ablakos (t. *penžereži*) stb. «Most tehát világos, hogy a magyar *csizmazia* csak a török *czimezi*-nek szerb (déli szláv) közvetítéssel történt átvétele, s látjuk, honnét van a magyar szó végén az *a*.» Hasonló kritikai okok alapján magyarázza déli szláv eredetűeknek a mi *haramia*, *delia* v. *dalia* szavainkat is (t. *harami*, *deli*).

MIKLOSICH FERENCZ, a szláv nyelvészetnek e kitűnő művelője adta ki 1871-ben (Bécsben) «Die slavischen Elemente im Magyarischen» című művét, melyben megrószálva az előzőknek, nevezetesen Faustus Verantius, Debr. Gr., BERECSZÁSZI, GYARMATHY, LESCHKA, DANKOVSKY összeállításait és saját kutatása alapján ezeknek adatait újakkal szaporítva, olyan munkát adott, mely a magyar nyelvbe került szláv elemeknek fejtegetésénél ma is az egyedüli, nagyjában megbízható kútforrás. Összesen 956 szót vet

egybe. Mikor kiemeljük MIKLOSICH érdemét e kérdésben, az addigi munkálatok adatainak gondos megválogatásán kívül, különösen azt, hogy a hol lehetett, bemutatja az ószl. alakot, melyből a magyar szó került, egyszersmind több hibájára is utalunk. Tekintetbe kell vennünk, hogy MIKLOSICH nem nekünk, hanem a szláv nyelvészetnek akart szolgálatot tenni, midőn kimutatta, milyen elemek kerültek a szláváságból más nyelvekbe és viszont a többi nyelvekből a szláváságba. Tekintetbe kell vennünk, hogy MIKLOSICH a magyar nyelvet csak szótárból és nyelvtanból ismerte és éppen azért gyakran meg is tévedt. Több szó magyar jelentésével nem volt tisztában, nem ismerte a magyar nyelvtörténetet és ez okból is vannak hibás összeállításai (*zászló*, *poroszló*: *zaslona*, *prusati*). Az itt dült betűvel nyomtatott szókat MIKLOSICH LESCHKÁBÓL vette kritika nélkül). Olyan szavakat is szlávból magyaráz, melyek csak a legújabb időben keletkeztek és a nyelvújítás csinálmányai (*balga*(*tag*), *lakoma*, *várda*). Sokszor magyaráz szlávból olyan szavakat, melyeknek a magyarban is megvan a maguk világos családfája, rokonsága (*apad* v. ö. *apaszt*, *apály*, *aszat*, v. ö. *asz-ik*, *béles* a *bél* főnévből, *ecset*: *ecs-*, *ecsel*, *kaját*: *kajál*, *kajából*; *kereng*: *kerül*, *kerít*: *mormol*: *morog*, *mordul*; *nódit*: *nógat*, *noszogat*; *rombol*: *rom-lik*, *ront*; *szipóka* és *szopóka*: *szúp-*, *szop-*, *szököső*: *ered.* *szököső*; *tiló*: *tilol* (török); *zsurmóka*: *zsurol*, *zsurmol*; szlávból magyaráz ilyen hangutánzókat mint *kovákol*, *kodácsol*, holott az effélek a különböző nyelvekben egymástól függetlenül is fejlődhetnek. Nem veszi MIKLOSICH számba, hogy sok nála összevetett szó, ha nem is magából a magyarból, de a magyarral rokon nyelvekkel való egybevetésből bizonyul eredetinek: *csecs*, *gajdol*, *kutat*, *lakmár*, *lér*, *lom* és *lomoz*, *mér*, *mocsok*, *ólom*, *pukkad*, *puha*, *rés*, *szálka*, *csíp*, *selyp*, *sétál*, *vápa*, *zár*, *zsértölődik*. Az efféle szavak a szláv nyelvekbeliekkel csak véletlenül egyeznek. Ilyen véletlen hangalaki találkozások a legkülönbélebb nyelvekben lehetségesek.

Gyakran szlávból kerültnek mond MIKLOSICH olyan szót, melynek alapszavát igaz, hogy valamelyik szláv nyelvből vettük, de már mi láttuk el magyar továbbképzéssel akkor, mikor az alapszó nyelvünkben már meghonosult. Ilyenek: *gáncsol*, *kaszál*, *keresztel*, *mázol*, *pusztít*, a *vacsora*-csillag összetétel stb. — Sok szó van MIKLOSICHNÁL, mely nem magyar eredetű ugyan, de hoz-

zánk nem valamely szláv nyelvből, hanem törökből, németből, olaszból került. Egyező szavak, melyek magyarban, szlávban is idegenek és nem lehet eldönteni, hogy egyenesen szlávból jöttek-e vagy valamely más nyelvből: csákány (t. čakan), szl. čekan (mind a kettőből lehet), kocány (t. kočan, szl. id.), *tányér* (n. taliér), *istáp* (n. stab), LESCHKA a német stab-ból származtatja, *naspolya* (egyform. lehet ol. nespola, szl. nešplja), *malom*, *molnár* (lehet szl. mlin, mlinar, de ol. molino, mulinaro is). Határozottan török eredetűek azonban: *árok*, *báj*, *bélyeg*, *bicsak*, *bot*, *kapocs*, *kard*, *komló*, *kender*, *korsó*, *kobak* és *kupa*, *néne*, *sátor*, *szárcsa*, *szomak*, *túró*, *túzok*, *tükör*, *zsidó*. Határozottan németből került: *abruta* (LESCHKA latinból), *harcz*, *mester* (L. ném. *meister*), *pántlika*, *rostély* (L. németből), *rúd*, *szoba* (L. németből v. szlávból), *torony* (L. nem dönti el, német, szláv-e). — Olasz származásúak: *bojtár*, *gesztenye* (L. latinból), *csutora*. — Magyarból mentek át az egyes szláv nyelvekbe: *csap* (?), *hiba* (?), *koldus* és *koldul*, *odú*, *teher* (?), *úr*, *vizsla*.

Tehát MIKLOSICH a hibáztatott szavak java részét LESCHKA-tól készen vette át és nem bírálta meg kellően. De néha LESCHKA még jobban sejtette a szavak eredetét (v. ö. a német elemeknél).

MIKLOSICH összesen 956 szláv elemet sorol föl a magyarban. Ezek közül több mint száz van olyan, melyekről biztossággal ki lehet mutatni, hogy semmi közük a szlávshoz. A megmaradt 800-on fölüli szláv szóknak egy jó része olyan, hogy a magyar irodalmi nyelvben ismeretlenek, sőt még igazi tájszavaknak sem tarthatjuk őket, mert csak egy igen kis kör, esetleg egy-két falu népe, mely szlávokkal együtt lakik, érti őket. Ilyenek pl. *beláka*, *bodács*, *gagy*, *izlot*, *korittó*, *taráta* (ez utolsó Zalában) stb. Vajjon tekinthetjük-e az efféléket a magyar nyelv igazi elemeinek, mikor még az irodalmilag képzett és a nyelvjárások kincseiben is jártas ember sem ismeri. Ilyen szó pedig 300-on fölül van MIKLOSICH-nál. Ezeket is jórészt LESCHKA és DANKOVSKY gyűjtéseiből vette. A 956 egyezésnek tehát, a mit MIKLOSICH-nál találunk, majdnem felét el kell vetnünk, egyrészt mert nem szlávból kerültek hozzánk, másrészt mert nem igazi elemei nyelvünknek. — MIKLOSICH bírálata: Nyr. X—XII. VÁMBÉRY: «A magyarok eredete», BALASSA Phil. K. IX.

HALÁSZ IGNÁCZ.

Szláv jövevényszavaink.

(Ötödik közlemény.)

Otromba.

A következő sorok czélja bebizonyítani, hogy a *m. otromba* melléknév (v. ö. NyK. XXVII. 124.) szláv szó, s jelentése alapján nem bolgár eredetű.

A Münch.-k.-ben kétszer van szó *otrombá*-ról; a helyek ezek:

1. Máté IX. 16: Münch.-k.: *vy otromba poztonac folt'at*, Jord.-k.: az *kemen pozto fotot* = Vulg.: *assumentum panni rudis* | gör.: ἐπίβλημα ῥάκους ἀγνάφου = Mar.: πρὶν σταλαίνῃ κ' πατα θε ἐκ' αἵμα. Zogr., Assem. és Sav. kn.-ban nincs meg a hely.

2. Márk II. 21: Münch.-k.: *vy otromba poztonac folt'at*, Jord.-k.: az *oo pozto foltok (t)* = Vulg.: *assumentum panni rudis* | gör.: ἐπίβλημα ῥάκους ἀγνάφου = Zogr., Mar.: πρὶν σταλαίνῃ κ' πατα θε ἐκ' αἵμα. Assem. és Sav. kn.-ban hiányzik a hely.

Ebből a két idézetből az derül ki, hogy a *m. otromba* posztó = lat. *pannus rudis* az óbolg.-ban *platъ nebĕlenъ*. Erre a használatra megjegyzem, hogy a tótban ma is «plátno bielít» = a megszótt durva vásznat fehériteni, finomabbá tenni, *plátno nebĕlené* itt «fehéritetlen, durva» vásznat jelent.

Nincsen szláv bibliafordítás, a hol a *m. otromba*-hoz hasonló szó előkerülne; kutatásunkban tehát főleg a mai szláv nyelvekre vagyunk utalva.

A *m. otromba* = *rudis, immanis, grandis* (NySz.), durva (dolog, Margit leg. 202.), idomtalan, faragatlan, *ostoba* (Czucz.-Fog.), esetlen. — A szláv nyelvekben hasonló jelentésű és hangalakú szavakat a következőkben találunk:

1. horv. *ča*-nyelvjárásban: *trúbe* (gen. *trùbeta*, képzésére v. ö. MIKL. Vergl. gr. II. 190: *jùne: jùnetà*): homo ingenii hebetis, tompa elméjű (v. ö. NEM. I. 393.); *trùbast* (*trùbasto, trùbasta*): imbecillus (u. o. II. 194.), *trubàlast*: substultus (u. o. II. 210, 211.).

2. szlov. *trobelják*: der thor, *trobílo*: ein thörichter, schwätzer, *tróbec*: ein mensch mit aufgeworfenen lippen, *tróbast*: mit vorstehenden lippen (PLETERŠNIK).

3. cseh-t. *trubiroh*: felfújt arczú bamba ember (OZAMBEL SAMU dr. szíves közlése). ŠKULTETY JÓZSEF szíves értesítése szerint *trubiroh* = ostoba, buta; az ő közlése szerint hasonló értelemben mondják ezt is: «si prostý, ani baraní roh» vagy «ty trúba sprostá».

S ezzel az idézettel eljutottunk oda, hogy az itt közölt jelentések tulajdonkép a «trombita» jelentésű *truba*: kürt, cső szó származékai. Megerősít e hitünkben RANK cseh szótára is; ebben *trouba*: töpkel; ilyen jelentésű az orosz tolvajnyelv *trubá* szava is (= вздоръ, пустяки = bolondság, esztelenség, Izvestija IV. 1084.).

A m. *otromba* kétségtelenül az óbolg. nyelvemlékek «trombita» jelentésű *traba* szavával függ össze; a jelentés alapján azonban azt kell mondanunk, hogy a szó nem lehet bolgár eredetű, hanem csak horvát-szlovén-tót.

Az *otromba*-ról DANKOVSKY azt állította, s utána MIKLOSICH is elfogadta, hogy a m. *otromba* «elefánt orrmányát» is jelenti; e jelentés-árnyalat nyelvünkől nincs kimutatva. Van azonban a m. népnyelvben *toromba* (*tromba*), a melynek három jelentését tudja a MTsz.: 1. házfödésre való zsupp, 2. fűzvesszőnyaláb, 3. egy marok nád. E jelentések közös vonása a «nyaláb», s ez a jelentés megvan az óbolg. *traba*-nak megfelelő szláv *truba*-nak (v. ö. szerb *trúba*: ein stück festzusammengewickelte leinwand, eine rolle überhaupt, volumen, das fest ausgezogene garn am weberbaum, ВУК; szlov. *tróba*: eine rolle leinwand, tuch, PLETERŠNIK, bolg. *trabá*: свѣрткъ bumagi, materiji, DUVERNOIS).

E fejtegetessel, azt hiszem, sikerült bebizonyítanom, hogy a m. *otromba* és népnyelvi *toromba* végeredményben a bolg. nyelvemlékekben jól is ismert ТРЪБА (*traba*: trombita) szóval függ össze.

Palócz.

Kétségtelen dolog, hogy *palócz* szavunk is szláv eredetű. Eddig azonban senki sem állította, hogy bolgár nyelvi átvétel volna. Az óbolg. nyelvemlékekben nincs is szó *palócz*-okról, s ha még is foglalkozom a szóval, teszem ezt három okból: 1. a *palócz* szó nem lévén bolgár nyelvi átvétel, bizonyítja, hogy nyelvünk szláv jövevényeiben átvételi rétegek vannak s így szláv eredetű szavaink hosszabb történeti fejlődés eredményei; 2. a *palócz* szó értelmezéséhez éppen az óbolg. emlékek szolgálnak felvilágosító adattal.

JERNEY, és sokkal később az orosz GOLUBOVSKIJ (v. ö. Pečenëgi, torki i polovecy, továbbá Polovecy вѣ Vengriji cz. dolgozatait) nyomozásai kimutatták, hogy a mit a bizanczi és a magyar krónikák elmondanak a kúnokról, ugyanazt az orosz kútfőkben a *polovecy* népről olvassuk (v. ö. HUNFALVY, Ethn. 362. l.). A cseh DALIMIL krónika a mi kúnjainkat *plavci*-knak nevezi (v. ö. HANKA kiadását 150, 151, 221, BRANDL, Gloss.); a lengyel kútfőkben szintén *plavci* áll (v. ö. GOLUBOVSKIJ, Pečenëgi 41. l.: contigit autem non longe post hoc *Plaucos* qui *Alemanice Balwen: Blawen* dicuntur innumerabiles convenire...); a helyes lengyel alak *plowci* volna. Ezek szerint tehát a kúnok neve az ó-or.-ban *polovecy* (egyes sz. *polovec*), az ó-csehben *plavci* (egyes sz. *plavec*), az ó-lengy.-ben *plowci* (egyes szám *plowec* v. ö. JIREČEK: Einige Bemerkungen über die Überreste der Petschenegen und Kumanen 8. l.).

Abból azonban, hogy az orosz-cseh-lengyel krónikák ugyanazt mondják el a *polovecy-plavci*-kről, a mit a magyarok a kúnokról, korántsem következik még az, hogy a *palóczok* és a kúnok egy és ugyanaz a nép. PAULER GYULA igen helyesen azt írja, hogy «arra semmi ok sincsen, hogy a *palócz* név folytán azonosnak tartsuk a mi palóczainkat a XI. század kúnjaival, kiket az oroszok és a lengyelek *palócz*-oknak neveztek. A név itt oly kevésbé bizonyít azonososságot, mint nem bizonyít a mai jászok és a metanesta jazygek közt (v. ö. Századok 1877:387. l.)». Ha figyelembe vesszük, hogy a Fuldai évkönyvekben a magyarok a *varok*-nak vannak elkeresztelve, a bizanczi emlékekben pedig törökök (Τούρκοι)-nek ha emlékünke idézzük, hogy éppen a népneveknél a legnagyobb

fokú eltolódások szoktak előfordulni (v. ö. pl. germ. *Baiahaima*, ófn. *Bêhaim*: Boehm: *Boj*-ok törzsétől ma cse h, a kelta *Rakatai* törzstől, a mely Alsó-Ausztriában lakott, ma is a csehek Ausztriát *Rakousy*-nak hívják), nem tarthatjuk kizártnak a lehetőséget, hogy az oroszban eredetileg nem a nálunk kúnok neve alatt ismert török népnék volt *polovcy* a neve, hanem lehetett más rokonfajú török népé, a mely a később jövőre egyszerűen átvonódott. E fel-fogás helyességének a bebizonyítására ugyan nincs kézzelfogható érvünk az orosz krónikákban; de van orosz nyelvtörténeti adatunk, a mely szerint *polovcîn* = Tartarus (v. ö. DUVERNOIS: *Materialy* 147. l.). Ha ez a *polovcîn* a *polovec*-cel egy töből fakadt, s egyszerűen tatárt jelentett akkor, mikor már a kúnok eltűntek az orosz földről, nincs kizárva a lehetőség, hogy a kúnok első oroszföldi megjelenése előtt (1055, illetve 1061-ben, v. ö. PAULER: *A m. nemz. tört.* I. 556, 574.) is az oroszban más török fajú nép megjelölésére meg lehetett. A név azonosságából tehát a palócok és kúnok azonosságára semmit sem következtethetünk, s így mi sem fogadjuk el azt a megokolást, melyet HUNFALVY közöl (*Ethnogr.* 362. l.), hogy nálunk a *palóc* szó nem lehetett hamarabb meg, mint az orosz krónikákban először jelentkezik (1061-ben). Meglenni meg lehetett, csak az a kérdés, megvolt-e. S erre a szó hangalakja azt vallja, hogy a magy. *palóc*, mint azt alább látni fogjuk, nem az orosz nyelvből (vagy a lengyelből, v. ö. HUNFALVY u. o.), hanem a cseh-tőtből való átvétel.

A *palóc* szót sokan sokféleképp magyarázták. Ez értelmezések közt két csoport állapítható meg. Az egyik csoportba tartoznak azok a magyarázatok, a melyek a régi emlékek adatai nyomán, mint pl. «*Cumani, quos Theutonice Valwen appellamus... Plaucos, qui Alemanice Balwen: Blawen dicuntur* (v. ö. FEJÉR, *Cod. Dipl.* IV. 212—213, GOLUBOVSKIJ: *Pečenęgi* 40, 41. l.)», a *palóc* szóban szín szerint való értelmezést látnak (v. ö. KUNIK, HUNFALVY), s a szót «fakóval» fordítják. MIKLOSICH erre ezt írja: «*Bei plavъ denkt man an die Kumanen, die r. polovci, č. plavci, magy. palóc, d. die falben heissen; wohl mit unrecht, da wir uns die Kumanen nicht als blond zu denken haben* (EtymWb. *polvъ* alatt)». Ez ellenvetésre az a megjegyzésünk, hogy ha a kúnokra az oroszban a *polovcy* csak átvitel útján tapadt rá, s előbb már az oroszban is más rokonfajú török törzsnek a neve volt, akkor a

palóc igen is lehet szín után elnevezés vagy fordított kifejezés. A kúnok fekete hajától, fekete szemétől a *palóc* szó még is jelenthet «szőkét, fakó»-t. — A második csoportba tartozik azoknak a magyarázata, a kik a szín után való elnevezést elvetik, s az egyik így, a másik amúgy értelmezi a szót. Ezek közt a legelterjedtebb nézet a VÁMBÉRY-é, a mely szerint a *palóc* = síkon lakó nomád (v. ö. Magyarok eredete² 112. l.). VÁMBÉRY elferdítve és helytelenül közli a szláv szavakat (A magy. kel. és gyarap. című művében jobban közli őket), általában azonban az a megjegyzésünk, hogy az orosz *póle* (mező stb.) szóból a magyarorszában lehetetlen *polovec* alakot képezni; az oroszban a *póle*-ből származó melléknév *polevoj* (**polev*-ből). A kisoroszbán van ugyan *polovij* (olv. *polyovij*: der auf dem flache lande lebt, ZELEGHOSKI), de ez másodfejlődési alak, s nálunk nincs *ly* a szóban. Valószínű az is, hogy a *póle* (mező) szóból «síkon lakó» értelemben még **polevec* alakot sem lehetne képezni, hanem más képzővel (v. ö. bolg. *polenec*: feldbewohner, *polenká*: feldbewohnerin, CANKOFF 192. l.) kell a szót ellátni. Nem tekintve más hangtani akadályokat, a m. *palóc*: or. *polovec* képzése alapján nem származhatik a *póle* (mező) szóból.

A *palóc* szó többi magyarázói még ingoványabb talajra építettek, mint VÁMBÉRY; azoknak a magyarázatával nem is foglalkozom.

Én is azoknak a felfogásához csatlakozom, a kik a *palóc* szóban szín után való elnevezést látnak. S a szónak ilyenén való magyarázatához felvilágosítással szolgálnak az óbolg. nyelvemlékek. Ez emlékekben ezt találjuk:

Ján. IV. 35: Assem.: vidite nŭvŭ, êko *plavŭ* sat kŭ žetvê juže, Zogr. és Mar.: *πλακŭ* = gör. *θεάσασθε τὰς χώρας ὅτι λευκαὶ εἰσι πρὸς θερισμὸν ἤδη* | Vulg.: videte regiones, quoniam *albae* sunt iam ad messem = Münch.-k.: lassatoc a' videeket mert *feierec* immar az aratatra, Jord.-k.: *feierec*.

Ez idézetben tehát az érett vetésre az a kifejezés, hogy *plavŭ* = λευκός, albus, fejr. A régibb gör. kel. bibliákban általában *plavŭ* áll e helyen, míg az újabbakban s főleg a róm. kath. fordításokban *bělŭ* (: albus) fordul elő (v. ö. Vuk-nál: *žut*: sárga, kisor. népi ford.: *popolovili*, or. népn. ford.: *poběleli*). Az óbolg. *plavŭ* nem jelent akármilyen «fehér»-et, s pl. az egyházi emlékekben az «*equus albus*» nem *конѣ плакѣ*, hanem *конѣ срѣнѣ* (v. ö. *Микл.*

Lex. pal., Amfiloch. III. Ján. jelen. VI. 2, XIX. 14.). Az orosz emlékekben is a *polovýj* = fehéres, sárgás fehér : érett (SREZNEVSKIJ: Materialy, v. ö. or. *polóva* = szalma).

A *plavъ* szó ma az összes szláv nyelvekben megvan a boltgárt kivéve, s itt három főbb jelentése van: 1. weiss (v. ö. osztr. szlov. *plāvec*: weisser ochs, MIKL. EtymWb.); 2. falb, gilvus, blond (szlov., horv., szerb, cseh, tót, lengy., kisor., or.); 3. blau (horv.: lividus NEM. II. 178, szerb, szlov.). — Ebből a *plavъ*-ból van képezve a cseh *plavec* (alapalak **plavъсь*), or. *polovec*.

Mielőtt a szó értelmezésében tovább mennék, a név helyes megértésére tudnunk kell a következőket:

Moldvát, a kúnok egykori lakóhelyét THURÓCZI krónikája «Cumania nigra»-nak hívja. E Moldvában ma is vannak török nyelvű keresztény népek, a kik ide Dobrudzsából vándorolhattak (v. ö. Tupilați faluban, WEIGAND: Neunter Jahresber. IX. 150, 151.). Dobrudzsában azonban régi, török nyelvű keresztény lakosság van; JIREČEK az itt több faluban lakó gagauzokban a középkori kúnok utódjait látja (v. ö. Einige Bemerkungen über die Überreste der Petschenegen und Kumanen, Prag 1889, s ugyanígy PAULER: A m. nemz. tört. I. 556, 574.). E nép által lakott falvak közt sok a *kara* (fekete) szóval összetett helység, ilyenek: *Kara-Kurt*, *Kara-Aliler*, *Kara-Nasuf*, *Karagjoz-Kujuju*, *Kara-džilar*, *Kara-Baky*, *Kara-Jazadži*, *Kara-Japular*, *Kara-Bazirgian*, *Karaly-Kyšla*, *Kara-Jaškoi*, míg *ak*-kal csak egy van (*Akderé* = bulg. *Bjala*, v. ö. JIREČEK id. m. 22, 23, 26. l.). Fontosnak tartom kiemelni, hogy a félig elbolgárosodott keresztény gagauzokat *černi bulgare* = fekete bolgároknak is hívják. Hogy a gagauzok fekete hajúak és fekete szeműek, az ez elnevezésekkel szintén összefügghet. E tényekből azonban szabad annyit következtetnünk, hogy a magy. kúnok (= or. *polovcy*) néven ismert török törzs *kara-kún* törzs lehetett.

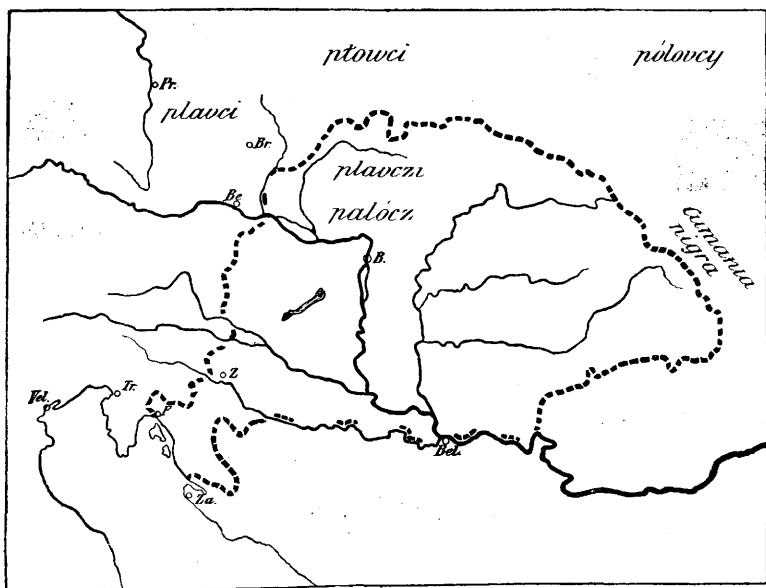
A ki végig kísérte a *palócz*-ról való eddigi fejtegetéseimet, könnyen ki fogja találni, hogy a *palócz* elnevezésben én a *kara* (fekete) török törzsi elnevezéssel váltakozó *ak* (fehér), *sary* (sárga), *kök* (kék) szavak valamelyikét sejtem (v. ö. *ak* tschystar és *kara* tschystar, *ak*-üs és *kara* üs, *sareg* kâsch és *kara* tjögde, *sary* sojong és *kara*-tösch, *kök*-tschülut, *kök*-moinshak, RADLOFF: Phonetik: Ethnogr. Übersicht). A *kök*-öt kizárom a csoportból azért, mert a *palócz* «blawen» értelmezése épp úgy, mint a szláv nyelvek-

ben levő *plav* = blau értelme (v. ö. PLETERŠNIK, MIKL. EtymWb.) német népetymologiai jelentés. Marad tehát az *ak* és a *sary*, *sareg*. Az óbolg.-ban a *palócz* szó alapjául szolgáló *plavъ* = fehéret jelentett, mivel azonban ez nem akármilyen fehér szín, hanem csak az érett vetés színe, mondhatjuk, hogy e *plavъ*, ó-orosz **polovъ* = weissgelb, sárgásfehér, halványsárga jelentésű. Az a törzs tehát, a melyre az oroszok a *polovec* szót először alkalmazták, török elnevezésében *sary*, *sareg* (sárga), kevésbé valószínűen *ak* (fehér) jelzőt használta törzsi elnevezésének megjelölésénél. Hogy e törzs kún volt-e, s a később jövő «fekete kún»-ra a régebbi *sary* (esetleg *ak*) kún vagy más nem kún törzs orosz *polovec* neve egyszerűen áttolódott-e, eldönteni nem lehet. E kérdésnél még az sem döntő fontosságú, a mit a Nyr. XXIX : 184. lapja ВѢСН К. М. tollából közöl, hogy egy apátfalvi öreg palócz arra a kérdésre, hogy palóczok-e ők vagy pedig kúnok, úgy felelt, hogy tótúl *palócz*, magyarul kún. Hátra van még annak az eldöntése, milyen szláv nyelvből való a *palócz* szó. A bolgárból való nem lehet, mert itt sem *plavec*, sem pedig *plavъ* melléknév nincs. Orosz eredetű sem lehet, mert az oroszban *pólovce* a szó alakja. GOLUBOVSKIJ legalább előttem a többesben mindig az első o-n hangsúlyozta a szót, s ilyen alakból nem válhatott a magyar szó. Az egyes számi hangsúly talán (**pólovec*) szintén az o-n lehetett (v. ö. szerb *slân*, *slána*, *sláno* = or. sólon ; *drâg*, *drága*, *drágo* = or. dórog, s *plâv*, *pláva*, *plívo* = or. **pólovъ* v. ö. Arch. IV. 578, LESKIEN : Quant. 547, 202, Nem. II. 178.), de ez nem bizonyos. A szerb *plàvac* eredetibb or. **polové* hangsúly mellett is szól.

Legvilágosabb hangtanilag a m. *palócz*, ha *plavec*, *plavei* alakból magyarázzuk. Erre utalt MIKLOSICH nyomán PAULER is (Századok 1877). E magyarázatban a m. *palócz* (< **plócz*) olyan szláv nyelvből való, a hol az összláv cons. + voc. + l + consonans az u. n. *tolt* alak *tla*-ban jelenik meg. Ilyen nyelv a cseh is, meg a tót is. A csehben *plavei* csakugyan előfordul. Megvolt azonban a szó a tótban is, s ezt a még ma is meglevő tót vezetékszavak bizonyítják. A tótok közt laknak olyan magyar családok, a melyeknek *Plavec* a vezetékszavuk. Így Szarvason van egy magyar család, a mely magát *Plavec*-nek írja. Lehetséges, hogy Detrekővár = t. *Plawecký-Zámek* neve is ide tartozik, s eredetileg kún várat jelent. Ebből a cseh-tót *plavec*, *plavei*-ből szabályosan keletkezett a *palócz* (av-ra v. ö. *lőcza* :

lavica, *pióca* : *pijavica*, *Próna* : *Pravna*, *Pósa* = régi m. *Pausa*, *róna* : *равнѣ* és a számtalan *óc* végi helynevek, a melyek részint *-авьсь*, részint *-овьсь*-ből keletkeztek). Az hogy a *palócz* csúfolódó név is (v. ö. Századok 1877:389.), szintén ebből az idegen eredetből magyarázható, s párhuzamúl felemlítendő a mi *tót*, *oláh* elnevezésünk.

Összefoglalva röviden a tárgyaltaakat a következőket mondhatjuk: A XIII. századi kúnok «*kara* : fekete» kúnok lehettek. Az orosz kútfők *polovcy*-ja olyan török fajú törzsnek lehetett eredetileg a neve, a mely magát *sary*, *sarig* (sárga), esetleg *ak*-nak nevezte, s e szót az oroszok lefordították. E törzs lehetett kún, de lehetett más török törzs, a melynek neve az oroszban a későbbi kúnokra (kara-kúnokra) egyszerűen átvonódott. Az orosz kifejezés elterjedt a többi északi szláv nyelvben megfelelő szláv nyelvi alakkal. Nálunk a szó *tót* eredetű, a mint az e táblából is látható; a *palócz* szó a *palóczok* eredetére azonban semminemű felvilágosítással nem szolgál.

Poroszló.

A régi m. *porosztó*, *poroszló* jogi műkifejezés, s mint ilyennek kell kutatnunk az eredetét is. A m. *poroszló*-ról HAJNIK-nál (A m. bírósági szervezet és perjog 155. l.) ezt olvassuk: «Az írásbeliségnek a perben sokáig teljes hiánya, valamint az a körülmény, hogy az Árpád-korszakban a perceselexvények jelentékeny része, nevezetesen a bizonyítás, a bíróságon kívül ment véghez, okozták, hogy minden bíró szorult oly hiteles közegre, ki ezekről neki, esetleg másoknak is, bizonytságot tenni és a bíróság határozatai és rendelkezései végrehajtását eszközölni alkalmas volt. E közeg volt a *poroszló*. Mindenkinnek tehát, ki hatóságot gyakorolt, volt egy vagy több *poroszlója*... A *poroszlók*... rendszerint állandóan alkalmazott tisztí közegek voltak». A *poroszló* tehát a bíró segédjének, első sorban a tényt tanusító hiteles személynek a neve volt. A perbeli eljárásnak, különösen az írásbeliségnek fejlődésével a *poroszló* tiszte is változáson ment át. Első szerepében, mint tényt tanusító hiteles személy a XIV. század elején a magyar jogéletből végkép eltűnik (v. ö. HAJNIK, u. o. 159.), a szlavón-horvát vidéken azonban továbbra is megmarad. A mi emlékeinkben ÉRDUJHELYI fejtegetései szerint a XIV., XV. században a *poroszló* az «ítélet végrehajtója» (Századok, 1897.).

Ezek szerint a m. *poroszló*-nak jogi műnyelvünkben két jelentése van: 1. tényt tanusító hiteles személy; 2. az ítélet végrehajtója, kihirdetője. — A szóról magáról régóta tudjuk, hogy a szláv nyelvi *pristav*-ból való (v. ö. HAJNIK, u. o. 155.), csak az a kérdés, minő szláv nyelvből való átvétel. Az átadó szláv nyelvben a *pristav*-nak jogi műkifejezésnek kell lennie, s meg kell lennie a magyarban levő mindkét jelentésének.

A magyar bibliafordításokban, a melyek a XIV. századnál fiatalabbak, a *poroszló* csak a fentebb vázolt történeti fejlődésbeli jelentések közül a második használatban fordul elő. A hely ez:

1. Máté XVIII. 34: Münch.-k.: megharaguan ō vra ada ötet a' *poroztoznak*, Jord.-k.: az *porozloknak*, Kár.: a *hóhéroknak* = Vulg.: tradidit eum *tortoribus* | gör. *περέδωκεν αὐτον τοῖς βασανισταῖς* = Assem.: *prēdastē i mǫčitelemъ*, Zogr., Mar.: *μᾶχνητελεμᾶ*, Sav. kn.: *μᾶχνητελεμᾶ*.

A Münch.-k. *poroszló*-ja a. m. az ítélet végrehajtója (v. ö.

NySzót.: *porozló* avagy *hohér* Kaz. k., ugyanígy Gyöngy. szót.; a szláv fordítások közül «hóhér»-ral fordítva e hely Kuzmics nál: *hohár*, cseh-tót-lengy. *kat.* hazai paul. bolg. *ubesilnik*, a többi emlékekben: *mučitel*, *mučenik*, *trinog*, *istjizatels*, *officijal*, *berič* szavak állanak).

Az újtestamentom Máté XVIII. 34.-beli szövege ismétlődik Máté V. 25. és Luk. XII. 58. alatt, itt azonban a Münch. k.-ben nem *porozló*, hanem *zolga* és *getró* olvasható. Az óbolg. emlékek e helyeket *sluga*-val adják vissza, míg a különböző szláv emlékekben *praktorъ* (v. ö. gör. *πράκτωρ*, Nik. ev., Star. XXIX. 18, AMFILOCHIJ III. 179, szerb emlékekben *практоръ*, Arch. XXII. 180.), *berič* (szlov.), *porkolab* (hazai szlov.), *hlapec* (osztr. szlov.), *sluga*, *istjizatels*, *drab* (tót), *dvornik* (Truber). *pazator* (hazai bolg. paul.), *osavul* (kisor., v. ö. kisor. *osaul*, ŽELECHOWSKI) szavak olvashatók.

2. Az őtestamentom legrégibb magyar fordításában, a Bécsi-k.-ben szintén van szó *porozló*-ról, a hely ez:

Dan. III. 4: Bécsi-k.: a' *porozto* erőlsen űuolt uala = Vulg.: *praeco* clamabat valenter; e részre v. ö. Schlägli szój.: *praeco* = *porozto* (VERANCICS-nál: *praeco* = hirdető).

Ez őtestamentomi részt nem tudjuk összehasonlítani óbolg. textusokkal, mert ilyenek nincsenek; későbbi gör. kel. szláv, valamint a CYRILL és METHOD-féle nyelv alapján fejlődött emlékekben e helyen a m. *porosztó*-nak *propovědnikъ* felel meg (v. ö. Ostrogi bibl., BERČIĆ, Ulomei, DANIČIĆ-nál: *glasnik*). A lat. *praeco* előkerül II. Péter II. 5.-ben is, s e helyen a gör. kel. szláv emlékekben szintén *propovědnikъ* olvasható (v. ö. Ap. Šiš., Hval. ruk., AMFILOCHIJ III. 2, 105, kisor. ford.: *propovidnik*). Ez adatokból szabad azt következtetnünk, hogy a *praeco*: *porosztó* egyh. szláv neve *propovědnikъ*. A róm. kath. és egyéb szláv emlékek a *praeco*-t *sel*-lél (DALMATIN), *dvornik*-kal (isztr. horv. JAGIĆ, v. ö. TRUBER: Luk. XII. 58: *dvornik*: *porozló*), *placar*-ral (Spal. BERNÁT), *posol* (v. ö. sárospat. lengy. bibl. József II. 3.) szóval fordítják.

Az eddig tárgyalt jelentéseken kívül a magyar emlékekben a *porozló* «*licitor*»-t (v. ö. NySzót. és DELLA BELLA: raguz. horv. *ustav* = *licitor*) és «*apparitor*»-t is jelent. E két jelentés a bibliában szintén előkerül, még pedig a következő megfelelésekkel:

1. Apost. csel. XVI. 35: Vulg.: *miserunt magistratus licitores*

= Jord.-k.: *zolgakat*, Károlyi: *poroszokat*, ugyanigy a 38-dik versben; a különféle egyházi szláv nyelvemlékekben e helyen *palicъnikъ*, *žezъnikъ*, *sluga* áll (v. ö. Ostrogi bibl., АМФИЛОХИЈ II. 1. 425, 427, III. 2, 85.). A nem egyháziakban *hlapec* (DALMATIN), *berić* (osztr. szlov.) olvasható.

2. I. Királyok XIX. 14: *apparitor*, m. *poroszló* = Ostrogi bibl.: *věstъnikъ*.

Az eddigiekből az derül ki, hogy a m. *poroszló* két jelentése közül a «tényt tanusító hiteles személy neve» legrégebb emlékeinkben elő nem kerül, második jelentésére azonban («az ítélet kihirdetője, végrehajtója») bőven vannak példáink. E második jelentésben a m. *poroszlónak* az óbolgár s a belőlük fejlődött egyházi szláv emlékekben a következő kifejezéseket találtuk: *мжхнтѣаь*, *слогѣаь*, *пратѣоръ*, *прѣпратѣдѣннѣаь*, *вѣстѣннѣаь*, *палнхѣннѣаь*, *жезѣннѣаь*.

E kifejezéseken kívül az óbolg. emlékekben a hóhér = *сѣхѣцѣаь*, *сѣхѣца* (Jag. Spec. 60, Cod. Supr.), a börtönőr = *капн-каларнн* (Cod. Supr. 52, 58, 59.), *стражѣаь*, *стражннн* (értsd: *тѣаь* *мннхѣннѣаь*, v. ö. Cod. Supr. 101, 136, 137, 187.).

A m. *poroszló*-hoz hangalakilag legjobban hasonlít az óbolg. *прѣстѣаьннѣаь*; végig kell tehát ennek is kísérnünk a történetét. Az óbolg. evangéliumokban a következőket találjuk:

а) Óbolg. *прѣстѣаьннѣаь* = magy. *vinczellér*, a szőlő gondozója:

1. Máté XX. 8: Münch.-k.: a' zölőnek vra ō *sapharanac*, Jord.-k.: hw *vynczelereenek*, Kár.: ō *vinczellérének* = Vulg.: *domidus vineæ procuratori suo* | gör.: ὁ κύριος τοῦ ἀμπελωνος τῷ ἐπιτρόπῳ αὐτοῦ = Assem.: *gospodinъ vinograda къ прѣставъniku svoemu*, Mar., Zogr. (későbbi interpolált részben): *къ прѣстѣаьннѣаь*, Sav. kn.: *къ прѣстѣаьннѣаь кннѣаь*.

E helyen a különféle szláv fordításokban a következő kifejezéseket találjuk: *upravitelj* (or. népi), *domorjadnik* (kisor.), *šafár* (tót, cseh, lengy.), *nastojatelj* (bolg. népi), *nastojnik* (bolg. RYLEO), *padar* (hazai bolg.), *vánczar* (szlov.: KŰZM.), *zapostat* (Rań.), *dvornik* (TRUB., spal. BERN.). A régi gör. kel. egyházi szláv fordításokban *pristavnik*: *прѣстѣаьннѣаь* áll (v. ö. Nik., Mir., Erzs. stb.), s ez van az osztr. szlovénben is. A Vuk és a Stojković-féle szerb fordításokban *pristav* olvasható. E szerb *pristav*-ra összevetendő Vuk szótára, a mely szerint a keleti szerbségben *pristav* (Negotin és Braničevo

vidékén) = knecht, hausknecht, wirtschaftsknecht, servus villicus (v. ö. még NOVAKOVIĆ: Zak. Št. Duš. 181. l.). A nyug. bolg.-ban Viddinben *pristav* az a felfogadott munkás, a ki egész éven át a szállót gondozza (Sbornik V. 225.), jelent azonban a *pristav* a bolgárban bármilyen bérest is (v. ö. Sbornik XIII. 269, DUVERNOIS és CANKOFF szótári része). Az óbolg.-ban a szállómunkás neve *дѣлателъ* (v. ö. Máté XXI. 33, 35, 38, 40, 41, Luk. XIII. 7, XX. 9, 10, 14, 16.).

β) Óbolg. *прѣставѣникъ* = gör. *ἐπίτροπος*, a vagyon gondozója.

1. Luk. VIII. 3: Münch.-k.: Herodes *sapharanac* felesége, Jord.-k.: *saffara*, Kár.: *gondviselő* = Vulg.: *uxor . . . procuratoris* Herodis | gör.: *γυνή . . . ἐπιτρόπου Ἡρώδου* = Zogr., Mar.: *жена . . . прѣставѣника Ἡρώδου*. Assem.-ban és a Sav. kn.-ban nincs meg a hely.

A különféle szláv bibliafordításokban e helyen a következő szavak állanak: *pristavъnikъ* (régibb emlék., Nik., Mir., Erzséb., RYL., TRUB., kisor., osztr. szlov.), *pristav* (VUK, STOJK.), *domopravitelъ* (or. népi), *nastojnik* (bolg. népi), *slušbaš* (hazai bolg.), *dvorskí* (KUZMICS), *urědnik* (cseh, lengy., tót).

γ) Óbolg. *прѣставѣникъ* = gör. *οἰκονόμος*, m. *folnagy*, *sáfár*.

1. Luk. XII. 42: Münch.-k.: kit alaitaz hű *safarnac*, Jord.-k.: *saffaar*, Kár.: *sáfár* = Vulg. *dispensator* | gör. *οἰκονόμος* = Zogr., Mar.: *прѣставѣникъ*. Assem.-ban és a Sav. kn.-ában hiányzik a hely.

2. Luk. XVI. 1, 2, 3: Münch.-k.: Vala ég neminemő kazdag ember kinec vala *folnağa* . . . agğad zamat te *folnağkodatodnac* . . . nem *folnağkodhatol* . . . mond . . . a' *folnağ* . . . *folnağsagot*, Jord.-k.: *saffara* . . . *tyztarto*, Kár.: *sáfár* = Vulg.: *dispensator* . . . *dispensatio* | gör. *οἰκονόμον* . . . *οἰκονομίας σου* . . . *οἰκονομεῖν* . . . *οἰκονομίαν* = Zogr., Mar.: *прѣставѣникъ . . . о прѣставѣнн . . . прѣставѣникъ . . . строенке домоу*. — Assem.-ban és a Sav. kn.-ban hiányzik a hely.

A gör. *οἰκονόμος* az óbolg. evangéliumokban egyszer *нкономъ*-mal van fordítva (Luk. XVI. 8. = Münch.-k.: *folnağot*), e kifejezés előkerül más egyh. szláv evangéliumokban is (v. ö. Nik. Luk. XVI. 1; *оукономъ*) s ez a régibb kifejezés. A különféle régibb és újabb fordításokban *строителъ*, *домостроителъ* kifejezést találunk (v. ö. JAG., Dobr. II. 28, Star. XXIX. 179, AMFILOCHIJ, III. 2, 150, RYLEC, bolg. népi ford.). Az újtestamentom többi részében az újabb

emlékekben a *pristavъnikъ* szintén előkerül «a ház, a vagyon gondozója» jelentésben (v. ö. Ap. Šiš.: I. Cor. I. 11, Gal. IV. 2, I. Thess. 4, 12, Tit. I. 7, III. 8.), s ugyanígy a Dušan-féle szerb törvénykönyvben (= vormund, v. ö. Arch. XXIII. 161.). — Az óbolg. *прѣставѣнникъ* e jelentésére összevetendő a mai tót *na pristavke* kifejezés. Az a férfi, a ki feleségének szülei házához megy lakni, hogy a vagyont gondozza, akár azért, mert felesége szülei házánál a családfő elhalt, akár más okból, *na pristavke* ment. Az ilyen férfi *pristácъ*, *pristásъ* (RANE), *pristavašъ* (v. ö. *настаѣдѣнникъ* = *прѣставѣнникъ* JAG., Zur Entst. II. 65—66, görcei szlov. *rejec*, *reje* PLETŠNIK).

δ) óbolg. *прѣставѣнникъ* = *custos carceris*. Az óbolg. nyelvemlékek közül a Cod. Supr.-ben olvassuk (228. l.): *прѣставѣнникъ ѣсть которъкъ въ тоу дрѣжа повѣнѣнаго* = Vala néki porkoláb, a ki a bűnöst őrizi (v. ö. MIKL. Lex. p.).

Az eddigiekből azt tanultuk, hogy az óbolg. *прѣставѣнникъ* = 1. szállómunkás, felfogadott szolga; 2. az idegen vagyon, ház gondozója; 3. börtönőr. A magyar *poroszló*-nak e jelentései nincsenek. Eltekintve azonban a jelentéstől, az óbolgárban a szónak *pristavъnikъ* az alakja, a magyar alak pedig csakis egy *pristavъ*-ra megy vissza. E hangtani akadály azonban kisebb fontosságú; egyházi szláv emlékekben ugyanis a *pristavъnikъ* váltakozik a *pristavъ*-val (v. ö. köz. bolg. Grig. Parim. 116. l.: Ezsai. III. 12: *прѣставѣнни* = Stef. Parim.: *prestavi*, MIKL. Lex. p. és VUK, STOJK.-féle bibliaford.). Fel lehetne tehát tenni, hogy az óbolgárban a *pristavъnikъ* mellett volt egy népies *pristavъ* alak is s ebből való a magyar szó. Ámde a m. *poroszló* tisztán jogi műkifejezés, s abban a szláv nyelvben, a honnan a mi szavunk való, meg kell lennie a *pristavъ*-nak, mint jogi műkifejezésnek is. S ezt a jelentést véve alapúl, a magyar szó nem lehet bolgár eredetű, mert a bolg. jogi műkifejezések közt sohasem volt *pristavъ* (poroszló) szó; itt az ítélet végrehajtója *praktor*, *prachtor* volt.

A mi *poroszló*-nk eredetét a bosnyák, horvát és dalmát oklevelek és jogi emlékek műkifejezései közt kell keresnünk. A *pristavъ*-nak itt a következő jelentései vannak: 1. Jelenti a szó általában, hogy valaki a kérdéses pernél jelen volt, pl.: *а томе прѣставѣ князь Богданъ Бѣлъхъннѣ . . . а въ владаннѣ прѣставѣ*

ДРАГОШКА ШАНКТИКА = és ennél jelen volt Bělhanić Bogdán Šantić Dragoš (1366-diki bosnyák oklevél, ugyanígy egy 1370-diki oklevélben, v. ö. ŠURNIM, Hrv. spm. 84, 86.); 2. Ebből a jelentésből, kogy «jelen volt» fejlődött a második jelentés, az t. i., hogy a ki ennél vagy annál a pernél, adás-vevésnél jelen volt, egyszersmind tanusítja az illető ügy ilyen vagy olyan állását; e második fokozaton tehát a *pristav* = testis, tanú; erre számtalan példa van; egy 1395-diki bosnyák oklevélben egy bosnyák nemes ember a «tanú» s mint ilyennek *pristav* a neve (v. ö. DANIČIĆ: Rječnik); a horvát glagolita emlékekben gyakori ez a «tanú» jelentés, pl. 1403-ban: na to biše *pristavi* (másutt biše tomu svědoci v. ö. ŠURN. Hrv. spom.) = erre tanúk valának. A horv. glagolita oklevelekben «tanú» jelentésben 1403-tól a magyar eredetű *aldomašnik* is fordul elő (v. ö. ŠURN. Hrv. spom. 106, 135, 140, 191. stb.); 3. A *pristavъ*-nak «tanú» jelentéséből fejlődött a harmadik jelentése, mely szerint a *pristavъ* = a bíró segédje, az ítélet végrehajtója, in judicium vocans. Ilyen *pristavъ* csakis jó, becsületes és hitelt érdemlő személy lehetett (v. ö. JIREČEK, Arch. XXII. 181.), s mint ilyen hivatalos közeg számtalan adatban van meg a szó bosnyák, horvát és dalmát oklevelekben, törvénykönyvekben, statutumokban (v. ö. NOVAKOVIĆ: Zak. Stef. Dušana, DANIČIĆ: Rječn., ŠURN.: Hrv. spom., Statut Vinod. és Stat. Polič. Monum. IV., STULLI szótára). — A *pristav* szó legrégibb előfordulása az általam ismert anyagban 1250-re vihető vissza (v. ö. ŠURN. Hrv. spom.), RAČKI szerint azonban horvát emlékekben előfordul a szó már a XI. században (v. ö. Rad XCIX: 110.), s ép így a mi legrégibb okleveleinkben is.

A bosnyák-horvát-dalm. *pristav* tehát szóról-szóra egyezik a m. *poroszló* jelentéseivel is, a mi *poroszló*-nk itt is ugyanolyan jogi műkifejezés és semmivel se több, mint a magyar, s ezért a mi *poroszló*-nk e nyelvek valamelyikéből való. Hogy melyikből való átvétel, erre a hangtan felelhet. A szlovén és a horv. nyelvben a *pri* gyakran *pr*-nek hangzik, a szlovénben is, a horvátban is pl. *prinesu* helyett *prnesu*-t mondanak, s erre a legrégibb adatunk 1275-ből való (v. ö. ŠURN. Hrv. spom. 10—67.). A *pristav* is egy horv.-szlov. *prstav*-ból való lesz; megmagyarázható azonban a szó a *pri*-ből is (v. ö. *beretva*, *borotva*: *britva* stb.).

A jelentések alapján tehát tagadtam a m. *poroszló* bolgár

eredetét; a szláv *pristavъ* olyan szó, a mely a legtöbb szláv nyelvben előfordul, de a jelentés mindenütt más; ime az adatok: or. *приставъ*: felvigyázó, felügyelő, biztos, rendőrbiztos, rendőrtiszt, a rendőrfő segédje, vizsgálóbíró, sóárulásra felügyelő (MITRÁK, SZAMOTA: Magy. Utaz. 11. l.) | kisor.: *пристав*: aufgestellter hüter, schaffner (ŽELECHOWSKI) | lengy.: *przystaw*: aufseher (LINDE) | montenegrói szerb: *pristav*: lohnhirt (VUK), kel. szerb: *pristav*: knecht, hausknecht, wirtschaftsknecht | viddini bolg. *pristav*: béres, szállómunkás (Sbornik X: 225, XIII. 269.) | szlov.: *pristav*: meier (PLETERŠNIK). Ha tehát a szót tisztán hangtanilag nézzük, akkor jöhetett e szó e nyelvek bármelyikéből; ha azonban jelentése alapján történeti fejlődésében kutatjuk, akkor a szó csakis horvát eredetű lehet.

Szamár.

Az újtestamentomban kétszer van szó «asinus»-ról, s egyszer «asellus»-ról. A helyek ezek:

1. Luk. XIII. 15: Münch.-k.: ὁ ... *zamarat*, Jord.-k.: ἡ ... *zamaraath* = Vulg.: suum ... *asinum* | gör.: τὸν ὄνον = Assem.: *osъla* ... svoego, Zogr., Mar.: *осъла*, Sav. kn.: *осла*.

2. Luk. XIV. 5: Münch.-k.: *zamara*, Jord.-k.: *zamara* = Vulg.: *asinus* | gör.: ὄνος = Assem.: *oselъ*, Zogr.: *осълаъ*, Mar., Sav. kn.: *осълаъ*.

3. Ján. XII. 14. Münch.-k.: lele ... *zamaroçkat*, Jord.-k.: eĝ *zamarth* = Vulg.: *asellum* | gör.: ὄνάριον = Assem. *osъle*, Mar., Zogr.: *осълаъ*, Sav. kn.: *осла*.

Mellözöm azokat a helyeket, a hol az újtestamentomban nös-tény számárról (v. ö. Máté XXI. 2, 5, 7.), a számár vemhéről: számár-csikóról (v. ö. Luk. XIX. 30, Ján. XII. 15.) vagy vadszamárról van szó (v. ö. Zsoltár CIII: 11: óbolg. *онгаръ* = gör. ὄναργος, JAG. Zur Entst. II. 70.). E helyek úgy sem adnak felvilágosítást a mi szavunk eredetéről. — Az újtestamentomból is, s egyéb óbolg. nyelvemlékekből is (v. ö. Cod. Supr. 96, 213, 236, 246, 248, 324.) az tűnik ki, hogy az óbolg.-ban az *asinus* = *osъъ*, az *asellus* pedig = *osъle*.

A különféle szerkesztésű szláv nyelvemlékekben szintén *osъъ* a «szamár» neve (v. ö. MIKL. Lex. p., Grig. Par. 33, 74. stb.).

A népies nyelven készült újabb és régi szláv bibliafordítások azonban az *osъlъ* mellett feltüntetik a «szamár» különféle szláv nyelvi népies neveit is. E bibliafordítások közül a bolgár, valamint a szerb-horvát fordítások a «szamár» népi neveire is felvilágosítást adnak.

A bolgár bibliafordítások közül RYLEC-nél és a hazai bolg. paul. fordításban *magare* a «szamár neve; a bolgárban tényleg *magare* az «asinus» (v. ö. DUVERNOIS, CANKOFF 17, 24, 180.). A szerb bibliafordítások közül VUK-DANIČIĆ-nál *măgarac* fordul elő, s ez a szerb népi kifejezés. E *magarac* van Boszniában és a horvát nyelv északi *ča*-nyelvterületén (Novi-ban, v. ö. még BJELLOST., STULLI stb.)

A dalmát latin betűs bibliafordításokban az «asinus»-ra *tovar*, *tovarac* a név (v. ö. ZÁR., BERN. és RAŃ.-féle lection.), ez a *tovar van* az isztriai horv. fordításban is (v. ö. JAG. kiadását, Zachar. XIV. 15.). Ma is a horvát nyelvű tengerparton le Raguzáig *tovar*, *továr*, *tovarac* az «asinus» s vannak szigetek, mint pl. Arbe, a hol az *osaļ* ismeretlen (v. ö. Rad LXV: 169, CIII: 81, CXVIII: 53, CXXXVI: 238, Nem. I. 401, Monum. IV. Stat. pol.). E *továr*-ból van képezve a horv. *tovarnik* = számárhajtó (VERANCICS). E szláv *továr* fordított kifejezés az olaszból, mert a horv. *továr* (onus) szó (v. ö. Nem. I. 407.) ugyanazt jelenti, a mit az olasz *soma* (saumlast, onus). — Itt jegyzem meg, hogy a régi horv. statutu-mokban a «teherhordó ló» *valiznik* is (v. ö. Monumenta IV: 262: Stat. Vinod. 7, 4.) s ez az olasz *valigia*, középlat. *valisia* átvevése.

A bibliafordításokban nem találunk a mi *szamár* szavunkhoz hasonló szót; megvan azonban más népi szövegekben. A hazai szlovén nyelvű népies iratokban *somár* = szamár (v. ö. Szlov. Sillabikár 1780-ból A5. l., Sztarisinsztvo 47. l.). A magyarországi szlovének és az osztrák szlovének egy részénél az «asinus» tényleg *somár* (v. ö. PLETERŠNIK); a tótban és a hazai kisor.-ban szintén *somár* = szamár (Csopey, Sborn. Lam. 234.), megvan a *somár* a morva-cseh dialektusokban is (v. ö. BART. Dial. I. 267.), míg a csehben a *soumar* «teherhordó»-t, első sorban persze «szamarat» jelent. Térképen feltüntetve a szó elterjedését

samár jelentése miatt sem lehet a magyarba átvett alak. A Balkán félszigeten ez a *samár*, úgy látszik, mindenütt «nyereg» jelentésű, a melyre a terhet rakják; megvan a szerbben (v. ö. Вук) s a horv. nyelvű tengerparton Noviban magam is *samár*-nak hallottam nevezni a teherhordó «asinus»-ra tett nyerget.

Túr.

Szókincsünkben a *túr*, *tur* «ulcus saniosum, blutgeschwür, eiteriges geschwür, genyedő seb, var, kozsmó (NySz., MTsz.)» jelentésű. Közmagyar szónak mondható, a mennyiben ebben a közmondásban: «közös lónak *túros* (*túrós*, *tuross*, *turhos*) a háta», csaknem az egész ország ismeri (v. ö. MTsz.: Rábaköz, Czegléd, Palóczság, Székelyföld). A magyar szó szláv eredetét MIKLOSICH bizonyította (v. ö. Slav. El., EtymWb.).

Az evangéliumi szövegekben kétszer van szó *ulcus*-ról. A helyek ezek:

1. Luk. XVI. 21: Münch.-k.: Az ebec... meghallac uala az ő *varait*, Jord.-k.: hű *fekelyt*, Kár.: *sebeit* = Vulg.: *ulcera eius* | gör.: τὰ ἔλκη (másutt ἔλκα) = Assem.: *gnoi ego*, Zogr., Mar.: ΓΝΟΗ ΕΓΩ. Sav. kn.-ban nincs meg a hely.

2. Luk. XVI. 20: Münch.-k.: Lazar... fekézen valo ő *aitara* telles *varackal*, Jord.-k.: *fekelyekkel* tellyes, Kár.: *fekélyekkel* teljesen = Vulg.: *ulcerosus*, másutt *ulceribus plenus* | gör.: ἐλκωμαένος, másutt ἑλκωμαένος = Assem.: *gnoünъ*, Zogr., Mar., Sav. kn.: ΓΝΟΗΝЪ.

E két idézetből az derül ki, hogy a lat. *ulcus*, gör. ἔλκος az óbolgárban ΓΝΟΗ: *gnoj*. Ez a kifejezés van a különféle szerkesztésű régi nyelvemlékekben (v. ö. Ostrom., Trn., Mir., Nik., BERČ., Ulomei), s az újabb fordítások közül az Ostrogi-, Erzsébet-, RYLEC-, Вук- és osztr. szlov. népi fordításban. A többi szláv bibliafordítások e helyütt a következő szavakat használják:

1. Óbolg. *vrědъ* (v. ö. Cod. Supr. 32, 106, 217. stb., Euch. sin.: 51, 52, 125, 127.) = tót *ved*, cseh *vřed* (Kralici bibl.), lengy. *wrzód*;

2. Óbolg. *strupъ* (vulnus, v. ö. MIKL. Lex. pal., mai bolg. *strup*: ausschlag, schorf CANKOF 208.) = kisor. népi, bolg. népi, orosz népi fordítás;

3. *Rana* = kisor. népi ford. (Luk. XVI. 21.), horv. (TRUBER, spal. BERNÁR-féle lect.), szerb (STOJK.);

4. *Nežit* = cseh (VÁCLAV-féle); v. ö. még cseh-tót *hlíza*: geschwür;

5. *Mozol* = hazai szlov. (KUZMICS, erre v. ö. DALMATIN bibliafordításához csatolt Registert, a hol az áll, hogy a mi Krajnában *tvori*, *tvur*, az a kaj-szlovénben (ma horvát, nála slov. besjački) *mosel*, *moseli*, a ça-horvátban *čirjak*, *čiraj*; ugyanígy MEGISERNÉL *uiss vleus*: *tvur*, *croat. mosel*, *čirjak*, *čiraj*, *piaga*; *geschwür* alatt: *vleus tvur*, *mosel*, *croat. čirjak*, *čiraj*).

6. *Papeč* = hazai bolg. paul. fordítás (v. ö. palin sas *papči*, lízali *papčite*, v. ö. MIKL. EtymWb. *pompъ* alatt *пъпка*: eiterblatter).

Az 5. szám alatt közölt *mosol*-nál már láttuk, hogy a m. *túr*-, *tur*-hoz hasonló szó előfordul a szlovénben. A bibliafordítások közül a XVI. századi DALMATIN-féle krajnai szlovénben a magy. *túr*, *tur* = *var*, *fekély* szónak megfelelően csakugyan *tvor*-t olvasunk; itt ez áll: Luk. XVI. 21: «Ali vsaj psi so pèrhajali, inu so lisali njegove *tvoruve*, Luk. XVI. 20: Lazarus... je leshal pred njegovimi daurmi, poln *tvorou*». A krajnai szlov. *tvor* tehát ugyanazt jelenti, a mit a m. *var*, *fekély*, *túr*, *tur*.

Mielőtt már most tovább haladnánk kutatásainkban, meg kell emlékeznünk egy óbolgár nyelvemlékről s ez az Euch. Sinaiticum. Az óbolg. emlékekben a különféle betegségekre *jēdza* (infirmetas, Münch.-k.: leletezet), *nedagъ* (infirmetas), *bolēznъ* (infirmetas), *strupъ*, *vrēdъ* (vulnus), *gnoj* (ulcus) kifejezések járatosak. A különféle szerkesztésű nyelvemlékekben ezekhez *jadzva* (v. ö. Grig. Par. 75: Ezsai. I. 6.), *krasta* (: Exod. IX. 9: Jord.-k. *fōkeely*, DANIČIĆ: *krasta*), *šuga*, *izmetъ* stb. járulnak (v. ö. Starine X. 81—126: Sredovječni liekovi, gatanja i vraćanja). Az Euch. sin.-ban azonban ezt a fontos adatot olvassuk:

ПОСЛАН КЪ МА СКАТЪ ДОУХЪ ТВОИ ЦѢЛѢЮЩАГО ВСЕГО УЛО-
КѢКА, ОТЪ ВСЕГО ТВОРА (olv. *tvora*), І ОТЪ ВСЕГО ВРѢДА, І СТРОУПА
І ОТЪ ВСЕГО НЕДѢГА, І ОТЪ ВСЕГО ПРОКАЖЕННѢ, І ОТЪ ВСѢКОГО ІАЗА.
Mivel az Euch. sin. e részének ismeretlen az eredete, nem idézhetem a fordítás alapjául szolgáló szöveget; magyarul az idézett hely ez: «Küldd rám szent lelkedet, a mely meggyógyítson minden embert minden varból, minden fekélyből és sebből, minden betegségből, minden gonoszbólalából és mindenféle leletezetből».

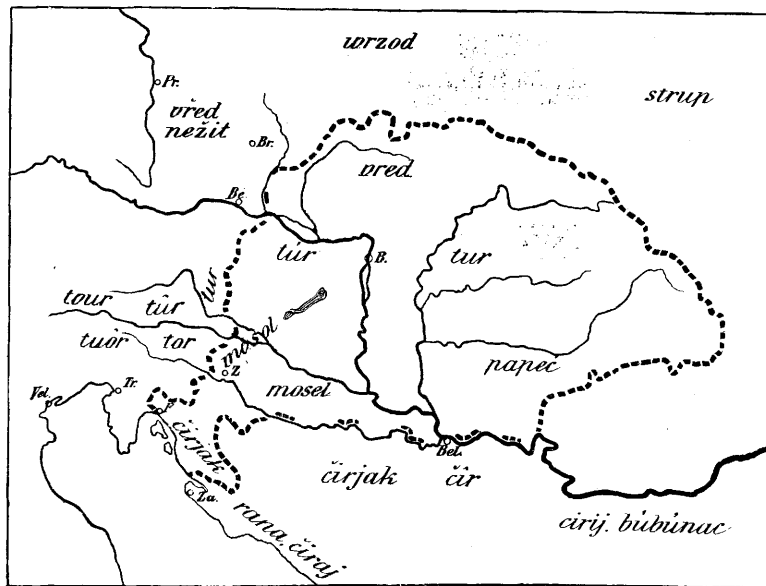
Kiemeltem már, hogy az Euch. sin. e helyének eredetijét nem ismerjük, azt azonban tudjuk, hogy ép e nyelvmléknek egyes részei határozottan magyarországi fordítások. Nagyon valószínű, hogy ez a *tvorъ* is itt, hazánkban került a nyelvmlékbe. Bizonyíték erre az, hogy csak a szlovénben van meg a szó ma is, s hogy MIKL. Lex. p.-ában ez a *tvorъ* elő sem fordul. Van azonban a bolgárban egy szó, a mely nagyjából hasonlít a mi szavunkhoz, s ez a *tor*. A szónak «kuhmist, trágya» a jelentése (v. ö. CANKOFF 210, DUVERNOIS, MIKL. EtymWb. *ter*- alatt); azt lehetne már most gondolni, hogy a mint az óbolg. nyelvmlékek *gnoj*: *ulcus* szava (v. ö. feljebb) egyes szláv nyelvekben «trágya, *ganaj*» jelentésű, úgy jelenthette a bolg. *tor* is valamikor az «*ulcus*»-t. Erre azonban csak azt feleljük, hogy a bolg. *tor* és a szlov. *tvor* etymologiailag különböző szavak s egymáshoz semmi közük (v. ö. MIKL. EtymWb.). A másik ok az, hogy a bolgárban az «*ulcus*»-ra ma is egészen más nevek vannak (v. ö. *bûbûnec*: *geschwulst*, *čirij*: *geschwür*, CANKOFF 11, 157, hazai bolg. *papeč*).

A szó földrajzi, jelentés- és hangtörténeti vizsgálata tehát azt mutatja, hogy a m. *túr* csakis a szlov. *tvor*-ral egyezik jelentésben is, hangalkatban is. A szlovén nyelvben már most a következőket találjuk: krajnai szlov. *tvor*, *tvur* (v. ö. DALMATIN Register, ugyanitt karintiai *tvur* = *gumpa*, *knorren*): *ulcus*, var; stjajeri szlov. *tvur*: «*geschwür*, *ulcus*, *eyss*, *aiss*» (MEGISER), görzi szlov. *tûor*: *geschwür* (Sitzungsber. der Ak. der Wiss. Wien CXIII. 391.), *tor*, *túr* (JANEŽIČ): *geschwulst*, *geschwür*. A PLETERSNIK-féle szótárban még ezeket olvassuk: *tvôr*, *tûr*: *blutschwär*, *furunkel*, *aas* (v. ö. *tûr* se mi dela: *varasodik* stb.), képzésben: *tvôrast*, *tvôrav*: *geschwürig*, *tvôrec*: *kleiner furunkel*, *tvoriti*: *eiterig werden* stb. Ennyi adatból kétségtelen, hogy a szó a szlovénben ma is él, s ugyanaz a jelentése, a mi a mi szavunknak. A horvátban már nincs meg a szó, mert itt *kaj*-területen *mosol* (v. ö. BJELLOSTIJ., JAMBR.), *ča*-területen *čirjak* (VERANCSICS), *čiraj* a szó, míg a szerbben *čir* (VUK).

Van azonban még két hangtani ok is, a mely szlovén eredet mellett tesz tanúbizonyságot. A szlovén *tvor*, *tvur*-beli *v* kiesett már a szlovénben is, s itt *tor* és *túr* alakok vannak. E hangtani sajáttság megvan már a Freisingeni nyelvmlékekben is (v. ö. *ztoriti*: *stvoriti* helyett, VONDRÁK: Fr. Pam. 31. l.), ismeretes a szlovén nyelvjárásokból is (lásd részletesen a *csütörtök* tárgyalásánál

és a hangtanban, Letopis, Laibach 1890:210.). E *v* kiesésre vannak példáink az isztriai horvátra is (1275-ik évből ŠURMIN Hrv. spom.), s újabb időben a bolgárra is (v. ö. FLORINSKI: Lekciji l. 95: *stori*, hazai bolg. szövegekben *sturi* is). Régi korra azonban csak a szlovén nyelvre tudunk adatokat (v. ö. még DALMATINNAI II. Móz. IX. 6: *sturiti*; *sturila* Pesmi krajnsk. naroda 92. l.). Másik hangtani sajáttság, hogy a szlovénben a hosszú hangsúlyos *o*:*u*-vá lett, s e sajáttság megvan már a XV. századi szlovén emlékeken (v. ö. Letopis, Laibach, 1889:135; 1890:195. stb.). A bolgár nyelvjárásokban csak a hangsúlytalan *o* lesz *u*-vá, s az is csak a keleti nyelvjárások csoportban. Mindent számbavéve a *m. túr*: *ulcus* szó csakis szlovén eredetű lehet nyelvünkben, a mint azt a szónak idemellékelte földrajzi elterjedése is bizonyítja.

A *m. túr* «satteldruck» jelentése nagy. fejlemény (szerb *žulj* од жахања).

Varsa.

A *m. varsa* a Beszt. és a Schlägli szójegyzékben «sagena, vivarium»-mal van fordítva. Alakváltozatai a régi nyelvben: *vorsa*

(v. ö. Schlägli szój. 816: jegyzet 1356. évi adat; későbbi adatok: 1587: *chyk-worsath*, 1597: *hal vorsa*, *haltartó vorsa*, SZAMOTA: Term. tud. közl. XXVI. 491, 492.), *verse* (NySz.), a népnyelvben ezek mellett: *varsa*, *vörse* (MTsz.). A szó szláv eredete kétségtelen (v. ö. MIKL. EtymWb.), csak az a kérdés, bolgár nyelvi vagy pedig más szláv nyelvi átvétel-e a szó nyelvünkben.

Az óbolg. emlékekben előfordul a mi *varsánk*-nak megfelelő jelentésű szó. A hely ez:

Máté XIII. 47: Münch.-k.: Esmeg menne nec orzaga hasonlatik tengerbe ereztet *varsa*hoz, Jord.-k.: az tengerbe vetőt *varsa*hoz, Kár.: a tengerbe vetett... *gyalom*hoz = Vulg.: Rursum, simile est regnum cœlorum *verriculo* jacto in mare, másutt: *sagenae* missæ in mare gör.: πάλιν ὁμοία ἐστὶν ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν σαγήνη βληθεῖσα εἰς τὴν θάλασσαν = Assem.: i pakṭi podobno est cēsarsbstvo nebesnoe *nevodu* vŕvŕženu vŕ more. Zogr., Mar., Sav. kn.: *HEKODAK*.

E hely azt bizonyítja, hogy az óbolg.-ban *HEKODAK*: *nevodъ* = *σαγήνη*, *sagena*, *verriculum*, *varsa*, *gyalom*. Az óbolg. emlékek közül a szó előkerül még a Cod. Supr.-ben (97. l.: *ΚΗΔΗΤΕ ΠΑΚΤΙ ΚΥΚΡΥΚΚΗΝΑ ΗΕΚΟΔΑ*). A közönséges «háló»-nak az óbolg. emlékekben *MRĬKA*: *mrĕza* a neve (v. ö. JAG. Cod. Mar. index), a mely egyik-másik egyh. szláv nyelvemlékben helyettesíti a *HEKODAK*-t (v. ö. AMFILOCHIJ III. 2, 92.). — Az általam átvizsgált bibliafordítások Máté XIII. 47. helyén a Münch.- és Jord.-k. *varsá*-jának ezt a megfelelést tüntetik fel:

1. Óbolg. *HEKODAK* = Ostrom., Ostrog., Erzséb., or. népi, kis-or. népi; Trn., RYLEC, bolg. népi, hazai bolg. paul., Mir., Nik., BERČ.: Ulomci, lengy. fordítások;

2. Óbolg. *MRĬKA* = RYLEC, szerb: VUK, STOJK.; TRUB., DALMATIN, horv.: Zárai., RAÑIN., BERN-féle lect.; isztriai horv.: JAG.: Ezek. XII. 13, XXXII. 3, XLVII. 10, Habak. I. 15, 16, 17: *mrĕza* = Bécsi-k. Habak. I. 15, 16, 17: *varsa*: Vulg. *sagena*;

3. *sak* = osztr. szlov., PALK.: tót (v. ö. magy. *szák*, HERMAN: MHal. k. szótár);

4. *grip*: BERČ. Čitanka (1387. évből való adat, v. ö. monte-negrói szerb *grib*: art fischnetz, VUK, Arkiv X: 356: jegyzet ZORE L., MIKL. Dict.-a szerint bolg.-ban is van *grib* (v. ö. *HEKODAK* alatt), de ezt más bolgár forrásokból nem tudom igazolni).

A m. *varsá*-hoz hasonló hangalakú és jelentésű szó az óbolg.

emlékekben, valamint az egyházi szláv emlékekben (v. ö. MIKL. Lex. pal.) elő nem kerül.

Vannak azonban bibliafordítások, a melyekben a Münch.- és Jord.-k. *varsá*-ja helyén a szláv szövegek is hasonló szót használnak:

Máté XIII. 47: A) Hazai szlovén KÜZMICS-féle fordítás: Pá je priszpodobno králesztvo nebeszko k *vrši* vr'zenej vu mourje; B) Cseh bibliafordítások: 1. VÁCLAV-féle: Opíet podobno gest kralowstwie nebeska *wrši* pusstiene w moře; 2. Kralici: *wrssi*; 3. Egyéb cseh ford.: *wrssi* (v. ö. LAUTSEK: Cseh Concord.).

Ha már most azt kérdezzük, hogy a m. *varsá*-nak hang- és jelentéstani szempontból teljesen megfelelő haz. szlov. *vrša*, ócseh *vrše* mikép van elterjedve ma a szlávság közt, ezt fogjuk találni:

or., kisor. *vrša*: reuse, fischreuse (DALJ, MITRÁK, ZELECHOWSKI); a régi orosz irodalomból nincs e szóra adatunk (v. ö. SREZNEVSKIJ: Materialy, DUVERNOIS: Materialy) | lengy. *wiersza*: reuse, fischreuse (LINDE) | cseh, ócseh: *vrše*, *vrše* (RANK, GEBAUER: Hist. ml. j. I. 65.); tót *vrška* (z proutků shotovený přístroj na lovení ryb, ZÁTURECKÝ: Slov. přisl. szótár) | hazai szlov. *vrša*, osztr. szlov.: *vrša*, *vērša*, *vrš*: fischreuse, pleten koš v ribjolv (v. ö. PLETERŠNIK és Letopis 1880. évf. 209. l.) | szerb-horv.: kaj-nyelvjárás: *vrša* (nassa, excipula, HABD., BJEL., JAMBR.); ça-nyelvjárás: *varša* (MICALIA, DELLA BELLA, STULLI, VERANCICS: nassa — *varša* — ung. *varsá*), *vrša* (MICALIA). A što-nyelvjárásban a szó *vrška* (v. ö. VUK, DERR., BRANCS.), *vrša* alak csupán Hercegovinában és a Montenegróval határos területen járatos (v. ö. VUK), míg a *vršva* délnyugaton. A *vrša* alak tehát a szerb nyelvnek főleg azon részében fordul elő, a mely az adriai tengerparttal érintkezik. A dalmát tengerparti nyelvben mindenütt *vrša* a járatos (v. ö. ZORE L.: Arkiv X. 321—368.), ugyanitt a *varsá*-ba teendő családok neve *vrh* (v. ö. Brazza szigeten, u. o. 343, 368. l.).

Ebből az összeállításból azt látjuk, hogy a *varsá*-nak megfelelő szó nincs meg a szerb nyelv egy részében, s nincs meg a bolgárban. A bolgár szótárakban *varsá*-nkhoz hasonló szó elő nem fordul. Az oláhban ugyan éppen a bolgársággal érintkező helyen előfordul egy oláh *vüršo* (reuse mit fünf holzreifen im durchmesser von 1 m. bis 70 cm. sich verjüngend, JALOMICA folyómente, v. ö. még SAIN.: *vürsie*, WEIGAND Jahrb. IX. 230.), s így ebből azt is lehetne következtetni, hogy talán a bolgárban is megvan a szó. *Vrša*, **vrša*, **vrša* szót azonban a bolgárban sem MIKLOSICH

Az eddig tárgyalt szavakon azt akartam bizonyítani, hogy a magyar nyelv régi s közkeletű szláv eredetű jövevényszavai nem egy nyelvből valók, hanem a jövevényszók között átvételi rétegek vannak. A bizonyítás szógeografiai, nyelvtörténeti és jelentéstani alapon történt, kapcsolatban mindig az óbolgár nyelvmlékek szókincsével. Az egész eljárásnál az a gondolat vezet, hogy a szláv nyelvek közt a különbségek megvoltak már a IX. században is (v. ö. JAGÍČ, a M. Honfogl. Kútfőiben 349. l.). E nyelvek a hangtani részben pl. az összláv *tj, dj* hangkapcsolat megfeleléseiben már a IX. században éppúgy különböztek, mint ma; a *kv, gv*: *ě* és *i* előtt csak az oroszban és a délszláv nyelvekben lett *cv-*, *zv-*vé (v. ö. *квѣтъ*, cseh-t. *květ*, *звѣзда* = cseh-t. *hvezda*), ellenben a cseh-tót-lengyelben ma is az eredetibb fokot találjuk. Ellenben a lágyult *cv, zv* a legrégebb délszláv kéziratokban, az óbolgároknál már a IX. és X. században megvan, jelélül annak, hogy e tekintetben a mai különbség már a IX., X. században is megvolt. A különbségek azonban nem pusztán hangtaniak, hanem jelentéstaniak, alaktaniak és szókészletbeliek is voltak.

A szláv *godina* pl. az összes szláv nyelvekben megvan, csak-hogy az egyik részben «óra», a másik részben «év» a jelentése, ugyanilyen szó a *časъ* is, a mely egyik részen «időt», a másikon «órát» jelent. S hány ilyen közszláv szó van, a melynek a szláv nyelvek egyik csoportjában ilyen, másik csoportjában meg amolyan a jelentése. Az igazi nagy különbségeket azonban akkor látjuk, ha a fogalmat tekintjük, s kérdezzük, hogy ez vagy az a fogalom minő szóval fejeztetik ki az óbolg. nyelvmlékekben s milyennel a mai szláv nyelvekben. S ha e kérdésünkre a nyelvtörténeti vallo-mások alapján keressük a feleletet, újból odajutunk, hogy a jelentések alapján is a szláv nyelvek a IX., X. században úgy voltak eloszolva (a földrajzi helyzetre is áll e tétel), mint ma vannak.

Az alaktan szempontjából is hasonló régi különbségeket találunk. A kettős-szám a szláv nyelvek történeti korában nem mindenütt van meg, hanem úgy mint ma, csupán a szláv nyelvek egy bizonyos csoportjában; az első személyű névmás *jaz* (én) nem mindenütt van meg *z*-vel, hanem egy bizonyos szláv nyelvi csoportban *ja* az alak. Ugyanez áll a *vy-: izъ* igekötőkre is. Az *ā*-töví főnevek nem mindenütt kapnak *-y*-t az egy. számi genitivusban,

hanem már a legrégibb történelmi korban is megvan az *-e*. Az alaktanban is tehát a történelmi korban nem egységet, hanem különbséget látunk a IX- X. századtól.

S végre az alapnyelvi szláv szókinész földrajzi elterjedésére is egy pár szót. Ha pl. azt látjuk, hogy a m. *derék*-nak megfelelő tót *driek*, cseh *dřík*, szlov. *drék*, horv. tengerp. *drik*: litv. *draikas* sem ma, sem pedig a nyelvtörténetben az oroszból, bolgárból, szerbből ki nem mutatható, nem igen valószínű, hogy e szó csak a IX. század óta vészett volna ki e nyelvekből. Ha több ilyen szóról bizonyos csoportban tárgyalva sikerül kimutatnunk, hogy pl. a bolgárban nincsenek meg s helyettük a fogalomra más megnevezések vannak a IX. századtól, pusztán theoretikus eljárásnak kell mondanunk azt, a mely állítja, hogy e szavak meg lehettek a nyelvben. Módszertanilag a kikövetkeztetett óbolg. alakok helyesek, mert ha megvolnának, csakugyan a kikövetkeztetett alakban kellene meglenniök, de tényleg nincsenek meg a IX. században, s nekünk ténynyel, nem elmélettel kell számolnunk.*)

Ez eszmemenet szerint tehát az óbolg. nyelv a legrégebben feljegyzett szláv dialektus, de csak a kiinduló ponton élő, népi macedon-bolgár nyelv, mert fejlődése különböző fokozatain, mint feljebb kifejtettem, irodalmivá fejlődött nyelv. a melyet abban a kifejtett formájában, a mint a nyelvemlékekből előttünk ismeretes, seholsem beszélt a nép.

A szláv nyelvek hang-, alak- és jelentéstani, valamint szókészletbeli differenciálódása nem a IX. században vette kezdetét, A IX. században a különbségek már megvoltak (v. ö. LAVROVSKIJ értekezését a régi novgoródi nyelvről, Bécsi töred., Kijevi töred., Freisingeni nyelveml. s lásd még OBLAK: Letopis, Lajbach 1890: 180—181. l.), s ha egyik-másik ponton, a milyen pl. az orrhangú magánhangzók kérdése, nem voltak is olyanok, mint ma.

A szláv nyelveknek e IX. századi állapota, valamint a magyarság vándorlása és letelepedése eleve is valószínűvé teszi azt a nézetet, a melyet a fentebb tárgyalt szavakon bizonyítottam, hogy nyelvünk szláv jövevényei közt átvételi rétegek vannak. Való-

*) E gondolatnak bővebb kifejtése (a szláv alapnyelvről, ez alapnyelvnek szétválásáról) nem ide tartozik; alkalomadtán elmondom összes idevágó gondolataimat.

színűvé teszik ezt az olyan szavak, mint *lengyel*, a mely török közvetítéssel került orosz szó (l. részletesen a szójegyzékben), s honfoglalás előtti. Még inkább megerősítenek meggyőződésünkben az olyan szláv eredetű szópárok, a melyenek: *donga* ~ *duga* (óbolg. *Дуга*), *rend* ~ *red*-ös (óbolg. *Рѣдъ*), *szom-széd*, *szu-szék*, *szatying* (óbolg. *Сѣ-, Сѣ-*), *oláh* : *olasz* (óbolg. *Олаχъ*). E szavakban az a feltűnő, hogy egyszer nasalissal fordulnak elő, másszor meg a nélkül. Azt állítani, hogy *donga*-ból a magyarban lett *duga*, *rend*-ből *red*, teljesen helytelen okoskodás. Hogy a *szu-szék* sem keletkezett az eredetibb m. **szomszék*-ből, arra legjobb bizonyíték a *szomszéd*, a melyből nem lett **szuszéd*, pedig a két szó teljesen egy és ugyanazon képzettársulási csoportba tartozott az óbolgárban. Az egyedül helyes nézet az, a mely azt mondja, hogy e szópárok vagy egy nyelvből, de más-más időben kerültek nyelvünkbe, vagy pedig hogy más-más nyelvből valók. Vannak azonban olyan szópárok is, a melyen a *megye* és *mezsgye*, *ragya* (*rogya*) és *rozsdá*, a melyeknél vita tárgya sem lehet, hogy a *zsgy*, *zsd*-vel valók csakis bolgárok lehetnek, a *gy*-vel valók meg éppen bolgárok nem lehetnek. A mint azonban a *mezsgye* és a *rozsdá* sem állanak magukban, úgy a *ragya*, *megye* szavak sem. Én nem tagadom, hogy a magyarban tekintélyes számú bolgár nyelvi elem van, s ezekről nekem is az a nézetem, a mi ÁSBÓTH OSZKÁRÉ, hogy az óbolgárhoz, e legrégebben feljegyzett szláv nyelvhez hasonló bolgár nyelvjárásból valók. E tételnél újra az a gondolat vezet, hogy a beszélt és az írott bolgár nyelv a IX. században éppúgy tüntetett fel különbségeket, mint feltüntet bármely nyelv írott és beszélt formája ma is. Csupán a helyre és az időre van az ÁSBÓTHÉTÓL eltérő nézetem. E bolgár réteget pedig nem csupán hangtanilag, hanem szógeografiai úton is igen szépen lehet kimutatni. E bolgár nyelvjárási átvételek mellett azonban tekintélyes számmal vannak más szláv nyelvi átvételek is, s ezt az óbolg. nyelvemlékek szókészlete szintén támogatja; ezek között a legfontosabb helyet a szlovének foglalják el. Szlovének laktak és laknak ma is a Dunán túl, s szlovénnek veszem itt a régi Tótország területét, a mai *kaj*-horvát nyelvet s e délszláv szlovén lakosságot vettem fel a Duna bal partjára is. Nem tagadom azonban, hogy itt több ok ellenem is szól. Az olyan nevek mint pl. *Scatopluk*, nem délszlávok. A szláv *-плѣкъ*-kal (*populus*,

acies, exercitus) szerb-horvát-bolgár-szlovén személynév, leg-
alább a történelmi korban, nem alakult. E *-plъkъ*-kal csupán
cseh (*Svatoopluk*), lengyel *Swietopelk*), orosz (Святополкъ, Яро-
полкъ, v. ö. Rad LXXXI. 137.) nevek alakultak. Vannak azonban
olyan szóképzésetbeli, hang- és alaktani bizonyítékok a szlovén
nyelvjárásokban, különösen a hazai szlovénben (egyrészüket már
OBLAK V. is tárgyalta), a melyek a cseh-tóhoz közelednek; ezek
alapján közvetlen cseh-tót-szlovén érintkezést vettem fel, s határul
nem a Dunát, hanem a Duna balpartját vettem. — Hogy a szlovén
hatás milyen erős volt nyelvünkre, azt látni fogjuk a következő,
nyelvünk keresztény terminológiájáról szóló fejezetben.

b) A magyar nyelv keresztény terminológiája.*)

1. §. Értekezésemnek eddig megjelent részében azt igyekeztem
bizonyítani, hogy régi s közkeletű szláv eredetű szavaink közt
különféle szláv nyelvekből való átvételi rétegek vannak. Mivel
azonban szláv jövevényszavaink közt tekintélyes számmal vannak
olyan kifejezések, a melyek a keresztény hitre vonatkoznak s így
kereszténységre terésünkkel szorosan összefüggnek, kérdés, hogy e
keresztény terminológiai kifejezések melyik rétegbe tartoznak vagy
pedig a rétegek közt mikép oszlanak meg, s végül minő feleletet
adnak arra a kérdésre, kik, milyen nemzetiségűek voltak első ke-
resztény térítőink.

Mindnyájunk előtt ismeretes VOLF GYÖRGY-nek az a tanítása,
hogy a magyarság a latinbetűs írást, a latin *s*-nek (= magyar *sz*)
š-es (= m. *s*), illetve *ž*-es (= m. *zs*), VOLF szerint velenczés olva-
sását, s ezzel együtt a keresztény hitet közvetlenül Velence és
vidéke térítő papjaitól kapta. VOLF e tanítást több éles elmére, erős
kombináló tehetségre valló dolgozatban**) megírta, védte. A mily

*) A M. T. Akadémia első osztályának 1902. decz. 1-én tartott ülésében bemutatott székfoglaló értekezés.

**) VOLF idevágó dolgozatai a következők: 1. Kiktől tanult a magyar írni, olvasni? A régi magyar orthographia kulcsa. Bpest 1885. (Értekezések a nyelv- és széptud. köréből XIV. köt.; kivonata: M. Nyelvőr XIV. köt.); 2. Első keresztény térítőink nyelvünk, írásunk és történetünk tanúbizonysága szerint. Budapesti Szemle 85. és 86. kötet, s külön is Bpest, 1896. — A kérdés VOLF egyéb munkáiban is érintve van (v. ö. Akad. Ért. VIII., NyKözl. XXVII. 9.).

igaznak látszik azonban e tanítás általánosságban, annyira nem meggyőző részletekben. Fontos hibája e tanításnak, hogy esetleg különféle eredetű dolgokat, a milyen a latinbetűs írás, a latin *s*-nek *š* (és *ž*)-es ejtése, a magyar latinbetűs helyesírás eredete, nyelvünk keresztény terminológiája, VOLF oly szoros kötelékbe fűzött, hogy e kérdések külön-külön, a történeti fejlődés alapján való vizsgálata ma szinte lehetetlennek látszik. A latinbetűs írás és a róm. kath. keresztény hit tényleg a legtöbb esetben együtt járnak, bár figyelembe veendő, hogy a Quarnero szláv nyelvű szigetein, valamint Vinodolban a róm. kath. horvátok glagolita betűkkel írtak, s a XIII—XV. században a latin *s*-szeket *š*-esen ejtették (v. ö. BERČIĆ: *Dve službe remskoga obreda, Zágráb 1870: rěšpon'zorii, beraš: vers, šeksta* stb.). Nálunk is voltak tudósok, a kik kiemelték, hogy VOLF Györgynek igaza lehet a latinbetűs írás eredetére, de nincs igaza az első térítő papok nemzetiségére nézve. Így pl. PAULER GYULA VOLF-fal folytatott vitájában (v. ö. Budapesti Szemle LXXXVI: 158.) kiemelte, hogy VOLFnak igaza van a magyar írás eredetére, de nincs igaza a magyarokat térítő papok, e névtelen apostolok nemzetiségére nézve (v. ö. még PAULER: *A m. nemz. tört. az Árpádházi kir. alatt I. 23, 24, 493, A m. nemz. tört. Szent Istvánig 102, 103, 187. l.*). PAULER szerint kereszténységünk a kiinduló ponton semmi szín alatt sem lehet olasz, illetve velenzés, a további magasabb, részletesebb fejlődésben azonban lehet az.

2. §. Pontról-pontra fogom megvizsgálni a VOLF-féle tanítást s az én első ellenvetésem is az, a mi PAULER-é. A magyar nyelv keresztény terminológiája túlnyomóan szláv eredetű szavakkal van teli s csak elenyésző kis mértékben vannak olasz, illetve latin-olasz s német eredetű átvételek. A mint azonban a német átvételeknél, a milyen pl. a *pünkösöd* és a *kehely*, könnyen bebizonyítható, hogy nyelvünkbe szláv közvetítéssel kerültek, éppúgy a közvetlen olasz, illetve latin-olasz átvételeknek legnagyobb részéről is kimutatható, hogy a magyarság és az olaszság közt lakó nem olasz nyelvű területen a magyarhoz hasonló hangalakban szintén megvannak. Így pl. a m. *sekrestye*, régi változata *segrestye* (*g* alapján olasz hangmegfeleléssel, ugyanigy *Pongrácz*), *ostya* az olasz és a magyarság közti területen is *šekreštija* (Veglia sziget: Castel Muschio, JIREČEK: *Die Roman. I. 85.*), *šak-*

reštija, *šagreštija*, *ošcija* (horvát adat a XII. századból, v. ö. JAG. Wiener Bl. 20. l.). A *mise* szó is Észak-Olaszországtól fel egész Lengyelorszáig a róm. kath. szlávsnál mindenütt *š*-sel van vagy *š*-sel volt meg; így a lengyelben *msza* (olv. *mša*), szorbben *mša*, csehben *mše*, tótban *omša*, szlovénben *meša*, *meša*, *maša*, a horvátban Dalmácia északi részén s a horvát-magyar tengerparton *maša* (az elterjedésre v. ö. JAG. Wiener Bl. 9. l., JIREČEK: Die Rom. I. 36.), ó-horvátban *mša* (a horvát nyelv egy részében s ma hivatalos horvát nyelven *misa*). — Hogy e *mša* *š*-es alak CYRILL és METHOD korában magyarországi kifejezés volt, bizonyítja, hogy a hazánkban szerkesztett Method-legendában szintén *mša* áll, s hogy e szót a szövegben a XIII. századi orosz másoló *služba*-ra javította ki, a hogy a gör. kel. egyházban a misét ma is hívják. A Vita Methodii-nak magyarországi fogalmazását az e legendában előforduló *нѣк калѣхъ* = Olaszországból (v. ö. *oláh-olasz* cikkemet) kifejezés is bizonyítja, s így nekünk a *mša* adatban is hazai, magyarországi kifejezést kell látnunk. A CYRILL-legendában *liturgija* áll, a mely szó a *mise* hivatalos gör. kel. szláv neve (óbolg. *литургія*). JAGIĆ szerint itt is az eredeti fogalmazásban *mša* állhatott (v. ö. JAG. Zur Entst. I. 54.). A *mise* szónak e szláv nyelvi *š* es alakja bizonyítja, hogy a szláv nyelvek is olyan román nyelvi dialektusból kapták szavukat, a hol a lat. *s* *š*-nek hangzott. S a szó hazánk területén *š*-es alakban korábbi, mint a honfoglalás (a magy. *i*: lat. *i*, olasz *e*, szláv *ѣ*-ről lásd *mise* cikkben). — Ha azonban e e közvetlen olasz átvételeknek látszó jövevényszavak nagyobb részéről nem tudnók is kimutatni Észak-Olaszországtól hazánkig a területi átmenetet és folytonosságot, még mindig megmaradna az a kétségtelen tény, hogy nyelvünk keresztény terminológiája szláv szavakkal van teli, s e tény magyarázatot kíván. Nem tagadta ezt VOLF sem, mondván: «Egyházi kifejezéseink legnagyobb része ugyan világosan szlávból került, és így arra is lehetne gondolni, hogy a téritők nagy többsége oly szlávok kebeléből való volt, kik talán, mint az északkeleti olaszok szomszédjai szintén velenkezésen ejtették a latint (v. ö. Kiktől tanult a magyar írni, olvasni? 86. l.)». VOLF ez éles elmére valló gondolatot nem fűzte, kutatta tovább, nem vetette fel azt a kérdést, hogy hátha vannak ilyen róm. kath. szláv népek, a kiknek a nyelvébe a latin-olasz, illetve olasz terminológia előbb talált utat, mint a mienkbe, a hol törté-

nelmi tudásunknak megfelelően bent lehetnek s bent vannak keresztény terminológiánk német eredetű kifejezései is, s ebből a szlávból együttesen kaptuk latin-olasz-német terminológiai kifejezéseinket. E gondolat továbbfűzését, kutatását VOLF elhárította magától az által, hogy hivatkozott a zágráb-varazsdmegyei kaj-horvát XVII. XVIII. századi nyomtatványokra, a hol a kaj-horvát *dj* (eredetére v. ö. a *gy* betű tárgyalását) hangot magyarosan *gy*-nek találta írva s e kései, kétségtelenül magyar eredetű *gy*-és írás elégséges volt arra (PETRETICS zágrábi püspök 1650-ben megjelent «Szveti evangeliumi» munkájában Pázmán Péter helyesírását használja), hogy ezt állítsa: «Ez ellen azonban az a fontos ok szól, hogy nem található szláv nép, melynek latin kiejtésére a velenczések oly erősen hatottak volna, mint a mienkre . . . Pedig szükségképen odajutunk, mihelyt azt a nézetet fogadjuk el, hogy térítőink többsége nem velenczésekből, hanem a latint velenczésen ejtő szlávokból állott (v. ö. u. o. 86. l.)». Ha VOLF átkutatta volna a régi latinbetűs XIV. XV. századi horvát nyelvemlékeket, megvizsgálta volna a horvát-dalmát szigetek és tengerpart szláv nyelvjárásairól írt értekezéseket, megfigyelte volna az Olaszország északi részével érintkező szlávság: szlovének és horvátok, valamint általában a róm. kath. szlávság latin és olasz átvételeit, nem írta volna e sorokat. De mert e vizsgalódást elmulasztotta, nem is sikerülhetett neki keresztény terminológiánk szláv részének a magyarázása. Fellelet nélkül hagyta, mikép fordíthatta le az olasz pap az «Ave Maria, *gratia plena*»-t «Üdvözlégy Mária, *malasztal* teljes»-sel (hogy a legrégibb fordításban a «*gratia*» *malasztal* volt fordítva, bizonyítják a Kön. Tör. szalagjai, a bakonybéli 1086-diki eredeti oklevélben egy dunántúli parasztnak *milozt* a neve, v. ö. «Pozman cum filio suo *milozt*»), mikor a lat. *gratia* olaszul nem *milostb*, pedig ezt megmagyarázni annál jobb lett volna, mert a *malaszt* szó többet bizonyít PAULER szerint, mint száz püspök, apát, kanonok (v. ö. PAULER: A magyar nemzet története Szent Istvánig 187. l.). S hátha még kimutatjuk, hogy sem a *püspök*, sem az *apát*, sem pedig a *kanonok* nem olasz átvételek. Hogyan fordíthatta le az olasz pap a 6. parancsolatot, a «ne adulteris»-t: «ne *beléndezkedjél*, ne *paráználkodjál*» mondatokkal, mikor a lat. *adultor* nem olaszul hangzik «ne *bladz sztvoriši*, ne *praznűj*»-nek. Érthetetlen a *kedd* fordítása is, mert «kettedik»-nek

a feria tertia-t, τρίτη σαββάτου-t a magyarok kívül csupán szlávul nevezték. Hogyan bérnázhatott a *püspök*, prédikálhatott a *pilis* barát a *kolostor* templomában *húsvét*-kor, *pünkös*d-kor, *karácsony*-kor, *vízkereszt*-kor a *pokol*-ról, a *képmutató*-ról, mikor e kifejezések megfelelői nem az olaszban hangzanak a magyarhoz hasonló szóval. A mi *schwester*-eink analógiájára régen az *apácza*-kat *szesztrá*-knak is hívták, s e nevek olasz nemzetiség mellett tisztára érthetetlenek. Az a feltevés, hogy e szavak mind megvoltak a magyarban a magyarság kereszténységre térése előtt, ingovány talajra van építve, mert ezzel eleve is elismerné, hogy az első térítő papok mégis csak szlávok voltak. A szláv eredetű terminológia a maga egészében csakis a néppel foglalkozó, a szószékről prédikáló, tanító szerzetesek, papok által terjedt el, e szavak terminus technicusok s szláv papság működése nélkül e szavak felvétele, elterjedése érthetetlen.

VOLF, hogy valamilyen megfejtést nyújtson, úgy magyarázta szláv eredetű keresztény terminológiai kifejezéseinket, hogy a CYRILL és METHOD nyelvéből valók, a mely nyelv a hazánkban lakó szlávok közt Moráviában 861—885. közt valóban az istentisztelet nyelve volt. E nyelvet VOLF szerint, a ki itt KOPITAR-t és MIKLOSICH-ot követte, a IX. és X. században a dunántúli szlávok (Pannónia) beszélték is. A magyarok, rabszolgáikká tévén az e nyelven beszélő szlávokat, ezek által ismerkedtek meg, kereszténységre térésük előtt e fogalmakkal. E rabszolgák azután megmagyarosodtak volna, s itt VOLF csatlakozott MIKLOSICH és HUNFALVY nézetéhez. A kereszténység elterjedésének társadalmi és lélektani okai után kutatva csakugyan találkozunk, mint fontos terjesztő tényezővel, a rabszolgákkal is; de VOLF fölfogásában az a hiba, hogy ha a pogány magyarokkal először a keresztény fogalmakat a szláv rabszolgák közölték, akkor ebből csak az következik, hogy ők voltak az első térítők is. Ez azonban a kisebbik hiba. Nagyobb baj az, hogy a CYRILL és METHOD-féle nyelvet első redactiójában sem Moráviában, sem pedig Pannóniában nem beszélték a nép; e nyelv mint beszélt nyelv Macedóniában a bolgárok közt volt népi nyelv. Ezt a tudomány már VOLF életében is kétségtelenül bebizonyította; VOLF azonban, mivel a szláv nyelvtudomány bonyolultabb kérdéseivel szakszerűen nem foglalkozott, mindig a KOPITAB, illetve

MIKLOSICH-féle állásponton maradt. *) A CYRILL és METHOD-féle nyelv tehát nem pannóniai vagy moráviai eredetű, itt a honfoglalás idején semmiféle bolgár nyelvet nem beszéltek. Másik tudomásunk azonban e területre még fontosabb. Dunántúl és Moráviában a honfoglalás, különösen pedig CYRILL és METHOD előtt volt kereszténység. Elismeri ezt a «Vita Methodii» is, a mikor azt írja, hogy az itt lakó szlávok közé sok olasz-, német- és görögöldi térítő ment. A «Conversio Bagoariorum et Quarantanorum»-ból meg Dunántúlra azt is tudjuk, hogy ott a szláv nyelvű nép közt virágzó kereszténység volt CYRILL és METHOD előtt. Ez a kereszténység latin szertartású volt, s e szláv kereszténységnek keresztény terminológiája is volt. A bizonyítás során látni fogjuk, hogy a magyar keresztény terminológia szláv kifejezései nem is a CYRILL és METHOD-féle terminológiából valók.

3. §. A VOLF-féle tanításra tett ezen első megjegyzésemtől nem válhatok meg a nélkül, hogy ne kérdezzem, mért nem terjesztették el a velencei papok az ó-velencei, illetve ó-északolasz keresztény kifejezéseket, ha csakugyan ők voltak a magyarok első térítői. E kifejezések közül már itt is egynéhányat felsorolok.

A hangsúlyozott lat. *au*, a mely az olaszban *o*-vá lett, a keresztnevek közül a *Paulus*-ban a legtöbb olasz nyelvjárásban *Pavlo*, *Pávolo*, *Págolo* alakban van meg; e szónál csupán a velencei nyelvjárás haladt a lat. *au* > ol. *o* szavakkal egy fejlődésbeli csapáson s lett a szó Velenczében *Polo*-vá (v. ö. Marco Polo és GRÖBER: Grundriss I. 525.). A magyarban a szó mindig *Pál* volt (v. ö. Marg. Leg. 214: berchy *pal*, Apost. mélt. 3, 5, 6, 27, 31, 33, 40, 43, 47, 48: zent *pal* stb.), s a hosszú *á* (v. ö. Ágost; a Miklós, Mór-beli *au* = *ó*, a magyarban lett *av*-ből) a velencei ol. *Polo*-ból érthetetlen. Ugyanilyen fejlődést mutat a lat. *tabula*: ol. *tavola*, a mely Velenczében és más észak-olasz nyelvjárásokban *tola* (vulg.

*) V. ö. Az egyházi szláv nyelv hazája és a magyar honfoglalás, NyK. XXVII. (ugyanitt a 9. lapon össze van állítva az a vita, a mely VOLF és ÁSBÓTH közt évek során át folyt). Ez értekezésben, a mely módszertanilag is teljesen hibás s tisztán KOPITAR szellemében keres Pannóniában bulgarismusokat, VOLF sok olyannal vádolta a külföldi szlávistákat, a mi ezektől távol áll. A külföldi szlávisták éppúgy, mint a hazaiak, egyedül az igazságot nézték és semmi mást. JAGRÍC Zur Entst. II. 81–84. lapján a vádakot vissza is utasította.

lat. *tabla* > **taula*, s *au*-ból *o*; v. ö. Denkschr. XXII. 111, 215; vel., tir. *tola*, mellékal. *táola*, parm., romagn. *tola* és *tévula*, Sitzungsber. LXVII. 653, genov. *toa*, veron. *taola*; nálunk a szó vulg. lat. ki-ejtésnek megfelelően *tábla* (ugyanígy szlov. *tabla* stb.), s ez ejtés van a *tégla*, *regla* (v. ö. Birk-kód. MKönyvsz. 1889: 8: *reglaja*) szavakban is. — Egy másik szavunkban, a *kolostor*-ban ugyan a lat. *au* (> ol. *o*) helyén *o*-t találunk, s tekintve, hogy a régibb velencei nyelvjárásban a lat. *cl*-, *pl*- helyén még *cl*-, *pl*-et (és nem *chi*-, *pi*-t, v. ö. GRÖBER: Grundriss I. 556.) találunk, azt is lehetne gondolni, hogy a *kolostor* olaszos *o*-jával (v. ö. *claustrum*) egy régibb velencei **clostro* (ol. *chiostro*) szó átvevése. Támogatná ezt az is, hogy a velencei nyelvjárásban a szóvégi *a*-t kivéve minden más magánhangzó kiesik, s így egy velenczés **cloštr* alak felvétele nem volna merész dolog; a következtetést az se zavarná, hogy a *cl*, *pl* latin-fokon volt az ó-dalmata nyelvben is (v. ö. 1080-ból: *Mucla longa*, 1119-ből: *Muchia*, 1153-ból: *Castro Muschlo* = Castel Muschio, JIREČEK: Die Rom. I. 61, 84.), s így nem tudható, hogy az éjszaki horv. *ča kloštar*, régibb *klošter* (1426-ból, ŠURM. Acta croat., u. itt *plován* 1275 = *plébanos*, *Balázs* = ol. *Biagio*, horv. szlov. *Blaž*) a m. *kolostor*-ral együtt nem ebből a nyelvből való-e. — Az egész következtetést azonban lerontja az a tény, hogy a *kolostor* ismeretlen szó a régi magyarban s a régi emlékekben csakis *monostor* és *klastrom* fordul elő. A NySzót.-ban s másutt is a régi irodalomban szó sincs *kolostor*-ról; épp ezért teljesen hibás okoskodás VOLF-tól, a mikor azt írja, hogy a m. *kolostor* egy velencei *clauastro*-ból való (v. ö. Kiktől tanult a magyar írni, olvasni? 70, 85. l.), mert ilyen szó a régi magyarban nincs.

A régi velencei kéziratokban a mi *eklézsia* szavunknak hangalakilag megfelelő szó *glesia* (v. ö. a bécsi akad. Sitzungsber. XLVI: 222, *gliesia* Denkschr. XXII. 111, v. ö. Cod. Cuman.: *kilisia*; a velencei *glesia*-ra v. ö. vel. ol. *vangelio*: evangelio s a velencei hatás alatt kifejtett dalm. horv. *vandeliye*); ez a *glesia* fordul elő velencei emberek írta okiratokban (v. ö. 1414-ből: «a la *glesia* de Sancta Venera... JIREČEK: Die Rom. I. 56.) s a később velenczésen író dalmatáknál (v. ö. 1348-ból, Ragusa: *glesia*, 1355-ből: Zara: *glegia*, JIREČEK: Die Rom. I. 84.). Nálunk a szó soha sem hangzott velencei olasz formában *g*-vel, pedig mi ismertünk *segrestyét* s ma is mondunk *Pongrácz*-ot. A mi szavunk a vulg.

lat. *eclēsia* (hangsúlyváltozásra: gör. ἐκκλησία v. ö. GRÖBER: Grundriss I. 365.) átvévése. — A régi vel. *pl*, *bl*-ről, a mely megvan a *plébánus*, *Balázs*-ban, már feljebb említést tettem.

A régi velencei nyelvjárás egyik sajátága, hogy a magánhangzók közti *t* (és *d*) kiesett (v. ö. MUSSAFIA, Sitzungsber. XLVI. 123, Denkschr. XXII. 165.); régi velencei kéziratokban a *paradicsom* = *paraiso* (v. ö. u. o. 226.). A mi *paradicsom*-unkban ez a *d* soha sem hiányzott.

A régi vel. nyelvben és az ó-dalmatában a *presbyter* (*prebiter* alakból), a mely papot, felszentelt papot jelent, *prève*de (v. ö. BOERIO, JIREČEK: Die Rom. I. 16, 91.), óvelen. kéziratokban *prveo* (*d* kiesésre v. ö. feljebb, a szót lásd Sitzungsber. XLVI. 227.), s e szó megvan az ó-horvát XIV—XV. századi glagolita emlékekben is *prvad* alakkal. Nálunk e velenczés szónak semmi nyoma. — A régi vel. nyelvben *veschevo* (= *vescovo*, v. ö. Sitzungsber. XLVI. 234.) a *püspök* neve. Ebből a velenczés szóból a mi *püspök*-ünket megmagyarázni lehetetlen. A többi specziális velencei és északolasz keresztény kifejezésekből hadd álljon itt még egynehány: *alamizsna*, régi nyelvben *alamozsna* (v. ö. Apost. melt. 18, u. o. *alamofnas* zenth Janos is, Ehr.-k.: *alamyzna* és *elamyzna*), — ez alakot az ol. *limósina*, vel. ol. *lemósina* (BOERIO; horvát *ča* emlékekben *lemožina* JIREČ.: Die Rom. I. 85, XV. századi emlékekben *lemozina* Rad CXXXVI. 181.), ó-mil. *lemosina* (Sitzungsb. LIX. 8, 9.) szavakból nem lehet megmagyarázni, ellenben a szlov. *almožna* (Denkschr. XXVIII. 35.), *kaj*-horv. *almožno* (v. ö. horv. akad. nagysz., januš *almožnik*, Letop. Laibach 1887: 218.) vagy az *almužno*-ból egész szabályos az *alamizsna* és *alamozsna* (lásd részletesen *alamizsná*-nál); — *bérmál*; ennek se érthető az ol. *fermare* (a jelentést ezúttal mellőzöm)-ből való eredete; az *f* helyett a *b* itt is szláv nyelvi sajátág, s ez a *b* ékesen beszél arról, hogy ezt a szót is szláv közvetítéssel kaptuk, a hol *bermati*, *birmati* | specziális velencei kifejezés a *csütörtök*-re a *zoba* (és *zioba*, BOERIO), más XV. századi északolasz emlékekben *zobiadi*, *ziobadi* (Denkschr. XXII. 222.); nálunk a szó szláv, még pedig olyan szláv nyelvből való, a hol a szó *četrték*-nek hangzik | *dékán*, lat. okleveleinkben *decanus*; Velenczében, Friaulban *degan* (jelentésére v. ö. NySz., MTsz.), s ilyen alakban került át a szó az olaszföldi szlovénbe is (Arch. XIV. 228, Denkschr. XXII: 149.); nálunk a szó nem volt meg *g*-vel |

diák, gyák (v. ö. MTsz., SZAM.-ZOLN. Okl. sz.); Velenczében *zago* (BOERIO), ugyanígy észak-olasz nyelvemlékekben (Denkschr. XXII. 221.) | *ereklye* (régí nyelvben *öröklye* NySz.); Velenczében *leriquia* («*e pure idiotismo*», BOERIO), Romagnaban *lerequia* (Sitzungsber. LXVII:706.), ó-ész. ol. *requilia*, bresc. *requelia*, bologn. *relequia* (Denkschr. XXII. 194.); räto-rom. Rovigno: *rikuélia*, *rakula*, friauli *ariquile* (IV 40, 48; lásd részletesen *ereklye* alatt). Ez összeállításból látható, hogy a mi szavunk velencei nem lehet | *kehely*; Velenczében régtől fogva *calise* (v. ö. JIR. Die Rom. I. 85.); a hol az olaszok terjesztették a kereszténységet, ott *kalez* a szó, nálunk ellenben a szó végelemzésben német, de nem közvetlenül német, mert a szlovénben és a kaj-horvátban *kelih* a szó s ez az átadó, lásd részletesebben *kehely* alatt | *oltár*; régi észak-olasz emlékekben az *al-* szókezdet *ol-*lal is van írva, még pedig dentális, palatális és sibiláns mássalhangzók előtt (v. ö. *oltaro*, Denkschr. XXII. 110, Sitzungsber. LIX. 6.); arra is lehetne tehát gondolni, hogy a lat. *altārē*, ol. *altare* hozzánk ilyen észak-olasz *oltare*-ből került. Az okoskodást azonban lerontja az, hogy az összes szláv nyelvekben *oltar* a szó, s így a szónak valószínűbb a szláv eredete.

A velencei nyelvjárásban a lat. *ce* = *tse, se* (v. ö. GRÖBER: Grundriss I. 555; Denkschr. XXII. 118, ó-milanói *s, z* Sitzungsber. LIX. 15, Romagnaban *s* Sitzungsber. LXVII. 702, az ódalm.-ban *k*-nak hangzott JIR.: Die Rom. I. 82, Rad LXV:163.); MEYER-LÜBKENÉL (Grammatik der rom. Spr. I. 319.) ilyeneket olvasunk: *centu* = vel. ol. *sentu*, *caelu* = vel. ol. *siel*, *cinere* = vel. ol. *senere*, *circat* = vel. ol. *serka*, *cinque* = vel. ol. *sink*, *cerebellu* = vel. ol. *servelo*, *ceraseu* = vel. ol. *sariesa*, *civitate* = vel. ol. *sità*; e példákban azonban a lat. *ce* főleg hangsúlyos szótag; a hangsúlytalan lat. *ce* a velencei nyelvjárásban *z*-nek hangzik, itt a lat. *cimice* = vel. ol. *simize*, genov. *simiže* (v. ö. MAYER-LÜBKE I. 319.). Ha már most az idevágó keresztény kifejezéseinket nézzük, azt fogjuk találni, hogy a m. *kámzsa*-ban (v. ö. latin *camicis*, olasz *cámice*, KÖRTING EtymWb.) a hangsúlytalan lat. *ce* helyén *zs* van, a velenceiben pedig *s* (v. ö. *càmise*, BOERIO),*) esetleg *z*.

*) Azt hiszem, idevaló velencei ejtést tüntet föl egy 1348-diki ragusai okiratban előforduló *pulselle* = pulcella, *sosera* = suocera, *Felise* = Felice, *caleso*, *chalisy*, *chalis* = calicis (JIREČEK: Die Rom. I. 85.), s

A lat. hangsúlytalan *ce* *ž*, *že*-nek a genovai olaszban és a rätórománban, *še*-nek pedig a toscanai olaszban hangzik. Velencei olaszból tehát a *kámza* érthetetlen. Ha aztán egyéb szavainknál vizsgáljuk a latin *ce* magyar megfelelőseit (pl. *bakacsín*: vel. ol. *bacassín* BOERIO és Denkschr. XXII. 134, ol. *boccacino*, *cselló*, *csemete*, *csima*, *csimasz*, *kocsonya*, *szerecsen*), akkor e szavaknál a lat. *ce*-t nálunk nem találjuk velenczésen. Specziális velencei azonban a *dézmá*-nak régi m. *dézma* neve, a hol a hangsúlyos szótag utáni *ce* (*décima*) velenczésen van meg. E szó közvetlen olasz eredete ellen azonban az szól, hogy a szó *dezma* a tengerparti *ča*-horvátban, s *dezsma* a velünk érintkező *kaj*-horvátban is (vajjon olasz eredetű-e a NySzót. *gezemice*, *gezemize* szava, nem tudom; *cifra*-ról a *cz* betű tárgyalásánál). Közszavainknál is hasztalan keresünk más ó-vel., illetve ó-olasz hangtani sajátosságokat. Ha valaki pl. a *bolt* szóra hivatkoznék, s felemlitené, hogy a lat. *vó*- az ó-olaszban *bō*-vá lett (v. ö. GRÖBER: Grundriss I. 531; ó-észak-ol. *bota*: volta, Denkschr. XXII. 126.), azt felelném, hogy a *bolt* szó Olaszországtól hazánkig az összes szláv nyelvekben *bolt*-nak hangzik, a *b* azonban mind a magyarban, mind pedig a szlávban magából a *v*-ből is válhatott (o. ö. *Bálint*, *Veszprém*: *Beszprém* stb.).

A keresztnévek hangalakja vizsgálatánál sem vagyunk jobb helyzetben; *Illés*, *Gellén*, *Czeczellye* a magok *ll*-jükkal a lat. *li* helyén, valamint *Katerina*, *Margerita* (hangsúly előtti észak-olasz *ar* > *er*-ré, Sitzungs b. LIX: 6: ó-milanói *Margherita*, *Caterina*), *Tivadar* (lat. *eo* > vel., észak-ol. *io*, Denkschr. XXII. 174.) olaszosoknak látszanak, de *Benedek*, *Balázs*, *Jakab*, *János*, *József*, *Kelemen* éppen olaszok nem lehetnek, mert itt vel. ol. *Benedet*, olasz *Biagio*, vel. ol. *Jacom*, *Jacun*, vel. ol. *Zuàne* a szók alakja régtől fogva, s ilyenben terjedt el a velenczésekkel érintkező szlávoknál is (v. ö. Archiv XIV. 234, 235.).

Részletesen fogok beszélni minden egyes keresztény kifejezésünkről, keresztnévünkről; itt csak annyit jegyzek még meg,

ugyanott Val di Noce (kikötő Dulcigno és Antivari közt) ma *Valdanusi*. — A horvát nyelvű dalmát emlékekben a horv. *c* szintén többször velenczésen *f*-szel van írva, pl. *golubiša* (v. ö. M. Könyvsz. 1903: 49, 4.); velencevidéki szlovén szövegekben is igen gyakori a szláv *c* helyett az *f* írás (v. ö. Letop. Laibach 1891: *deklíša* 96, 1., *dezieníša* 104, *doiníša* 108, *fra-kíša* 111. l., *loiníša* 111. l. stb.).

hogya azt a kérdést vizsgáljuk, milyenek voltak a IX., X., XI. századi vel. ker. terminus technicusok, milyen lehetett a velencei nyelvjárás hangállapota, akkor azt fogjuk találni, hogy az ó-velencei keresztény kifejezések nálunk nincsenek meg, hanem vannak latinok, németek s mindenek felett szlávok.

A VOLF-féle elmélet tehát nem magyarázza meg a magyar nyelv keresztény, s különösen nem annak szláv eredetű terminológiáját, s így magyarázatlan hagyja kereszténységre térésünk történetét. Kénytelenek vagyunk tehát a kérdésre vissza-visszatérni, jöllehet VOLF előre is ítéletet mondott a mi értekezésünkről, mondván: «Így talán sikerült nemcsak ezt az első kísérletet lerontanom (ÁSBÓTH OSZKÁR cseh térítést tanító elméletére mondja), hanem minden jövőendőbeli hasonló próbálgatásnak is elejét vennem (v. ö. Kiktől tanult a magyar írni, olvasni? 33. l.).» Mi mégis megpróbálkozunk majd, hogy VOLF éles elméjű útmutatása mellett a történelmi s az újabb nyelvészeti, valamint a CYRILL és METHOD-fele terminológia terén tett saját kutatásaink alapján a valót megközelítsük. Előbb azonban sorra kell vennünk VOLF összes érveit, mert csupán a keresztény terminológiának szláv része alapján tenni ellenvetéseket a VOLF-féle tanítás ellen, nem elégséges feladat. Vannak itt más, teljesen magyarázatlan kérdések is, csak a kérdések megbeszélésénél soha se téveszszük szem elől a mikort is. VOLF sokszor vétett az időrend ellen. a *kolostor*-ról pl. állította, hogy régi szava nyelvünknek, pedig sem nyelvemlékben, sem helynévben elő nem fordul. A vezetéknevek eredeténél is sok olyat tételezett fel a XI. XII. századra, a mi akkor sem Velenczében, sem nálunk még nem volt meg. Az összes kérdéseket tehát a történelmi fejlődés szigorú elvének alkalmazásával kell vizsgálnunk, mert csak így közelíthetjük meg a való tényeket.

4. §. VOLF legfőbb erősségének helyesírásunk eredetének a megvilágításátszoktuk tekinteni. Ő maga is értekezése címében zárójelbe tette, hogy dolgozata «a régi magyar orthographia kulcsa». PAULER GYULA is, mint fentebb érintettem, VOLF-fal folytatott vitájában elismerte, hogy VOLF-nak igaza van abban, hogy az olaszok voltak az elsők, a kik először írtak latin betűvel magyar hangokat. Vizsgálunk kell tehát, milyen a magyar hangoknak latin betűkkel való írása a kiinduló ponton s milyen története folyamán. E kérdést azonban nem szabad okleveleink, krónikáink latin nyelvű szövege be-

tűitől különválasztva vizsgálunk, mert a kiinduló ponton e két kérdés szorosan össze függ. Latin nyelvű legrégibb okleveleinknek, krónikáinknak, s ez emlékekben előforduló magyar szavaknak együttesen és egybehangzóan kell vallaniok. Ha ez írás aztán akár egészében, akár csak főbb vonásaiban is egyezik az olaszszal, illetve a velenceivel, akkor VOLF elmemozdító tanulmánya feltétlenül megtalálta a valót.

Ha egy nép a másikat a saját betűire megtanítja, akkor a tanító a tanulónak nemcsak helyesírását, hanem a saját betű-typusait, betűformáit is átadja. Hadd álljon itt e tétel igazolására néhány analógia. A lengyeleket a latin betűs írásra a kereszténységgel együtt a csehek tanították; a lengyel helyesírás kiinduló pontján teljesen egyezik a cseh helyesírás első és második korszakának írásával (v. ö. KALUŽNIAČKI E.: Hist. Übersicht der Graphik und der Orthographie der Polen. Wien 1882, 5. l.). — A XV. XVI. századi németországi szláv szorb és poláb emlékek betű-typusukban, az egyes betűformák hangértékében németek; itt pl. *sch* = *š* (v. ö. BERNECKER: Slav. Chres., PAUL-BRAUNE: Beiträge I. 530, KÜHN-féle szorb biblia). A német helyesírás hatását szépen tanulmányozhatni a XV. századi s későbbi osztrák szlovén nyelvemlékeken (v. ö. A lajbach Conf. gen., MIKLOSICH: Slav. Bibliothek II, Klagenfurti kézirat, KREK: Kres I: 173 s köv. lap, és Arch. V. 692, Letopis Mat. Slov. 1889: OBLAK-tól: Starejši slovenski teksti stb.). Szép példáink azok is, hogy mikép tükrözi vissza a X. századi cyrillica a X. századi görög unciálírást (az összehasonlító táblákat lásd KARSKIJ-nál), valamint a finn-ugor és török-tatár nyelvű oroszbetűs orosz földi misszionárius iratok. E példák mind felvilágosítást adnak arra, hogy egy nyelv betűivel mikép történik egy idegen nyelv hangjainak a leírása. Az így nyert eredményeket aztán tapasztalati tételre is átvihetjük. E sorok írója kísérletet tett olyan emberekkel, a kik tót, illetve szlovén létükre csupán magyar helyesírást tudtak. A mikor ezeknek tót, illetve szlovén szöveget diktált, a saját anyanyelvük hangjait a magyarban hasonló hangot jelölő betűvel írták le. Az olaszok, különösen pedig a velencei olaszok a magyar hangokat a XI. században pusztán olyan betűkkel, oly betűformákkal írhatták le, a milyen betűformáik nekik akkor voltak. A magyar hangot azután, ha az olaszban is volt ilyen hang, csakis ez olasz hangnak

megfelelő olasz betűjével írhatták le. Megengedem, hogy itt lehetett ingadozás, lehetett tapogatózás, mert a két nyelv hangjai nem mindenben egyezők, de a két nyelv hangjainak egyezésénél azt várnök, hogy a két egyforma hangot mindkét nyelvben egyformán írják.

Nagy szerencsénk, hogy helyesírásunk összehasonlítását a velenceivel, illetve olaszszal két úton végezhetjük. Az egyik út, hogy az olaszok feljegyezték kún, horváth és szlovén szövegeket, s így itt tanulmányozhatjuk, mikép alkalmazták az olasz betűformákat a nem olasz hangokra. A másik út, hogy vizsgáljuk magukat a legrégibb velencei, illetve észak-olasz emlékek helyesírását, betűformáit. Először azt fogjuk vizsgálni, hogyan írtak az olaszok idegen nyelvű szöveget olasz betűkkel. A «Codex Cumanicus»-t 1303-ban írták; a kézirat egyik írója genovai olasz ember volt (v. ö. JIREČEK: Ueberreste der Petschenegen und Kumanen, Prag 1889, 9. l.), a ki a kún szavakban *x*-et (= *ž*, *š*, *z*), *ç*-et (= *z*, *č*), *z* (= *cz*)-t írt (míg a német íróknál *š* értékben *sch*-t találunk); e betűtípusokról tudjuk, hogy a genovai oklevelekben épp e korban mindenütt használatosok (v. ö. OLIVIERI GIUSEPPE: Dizionario genovese-italiano, Genova 1851 X. XI. l.).

Az OBLAK-kiadta XV. századi, olaszországi szlovént visszatükröztető kézirat (v. ö. Arch. XIV. 192. s köv. l.) helyesírásában nagyjában olasz; itt a szlov. *ń* = *gn*, *l* = *gl*, szlov. *c*, *č* = *z*, szlov. *š*, *ž* = *x* stb.; ugyanezt találjuk más olaszföldi szlovén emlékekben is (v. ö. Letopis, Laibach 1891: *naſce*: *naše*, *l* = *gli* stb.).

A dalmát-horvát latinbetűs emlékek szintén nagy segítségünkre vannak annak az eldöntésénél, hogy mikép írtak az olaszok idegen szöveget, vagy mikép írták olasz helyesírással a horvát nyelv hangjait. A horvát nyelv területén azután számtalan emlékünks van e kérdés tanulmányozására. Ilyen emlékek a m. n. múzeum birtokában levő XIV—XV. századi Benedictio aquæ és horvát glosszák, ilyenek továbbá a MENČIK-kiadta XV. századi horvát énekek (v. ö. Arch. V. 268. s köv. l., Curzola szigetről), valamint a Zárai és a spalatói Bernát-féle lectionáriumok; a XVI. századból számtalan emlékünks van; ezek közül kiemelem a RAŦINA evangeliáriumát; ez emlékek helyesírására, valamint általában a horvát latinbetűs helyesírás történetére jó szolgálatot tesz MARETIĆ összefoglaló munkája. Szép példánk a velencezés-horvát helyesírásra VERAN-

CSICS szótára is, a hol a horvát szavakon kívül a magyarok is többször olaszos jegyekkel vannak írva. Ha e latinbetűs horvát XIV—XVI. századi emlékeket vizsgáljuk, nagyjában ezeket fogjuk találni (v. ö. MARETIĆ T.: *Istoriija hrvatskog pravopisa latinskijem slovima*. Zagreb 1889 és REŠETAR M.: *Primorski lektionari XV. vijeka*. Rad 134. és 136. kötet): 1. *ç* = horvát *c*, *č*, *z*; 2. *z* = horv. *c* [a *z* ez értékben csakis dalmát íróknál; ugyanez a *z* (= *c*) a XV. századi olasz földi szlovén emlékekben v. ö. Arch. XIV, 203., valamint a Cod. Cum.-ban is]; 3. *gl*, *gli* = horv. *l*; 4. *gn*, *gni* = horv. *n*; 5. *sc* = horv. *š*; 6. *x* = horv. *š*, *ž*; 7. *g* = horv. *j*. — Ha mi e jegyek formáját, a velük kifejezett hangértéket összehasonlítjuk a XIII—XIV. századi velencei oklevelekkel (v. ö. BERTANZA e LAZZARINI: *Il dialetto veneziano fino alla morte di Dante Alighieri 1321 . . . Venezia 1891*), valamint egyéb észak-olaszországi régi emlékekkel (v. ö. *Sitzungsberichte*, Wien: XLVI: MUSSAFIA: *Monumenti antichi di dialetti italiani*; u. o. LIX. köt.: MUSSAFIA: *Darstellung der altmailändischen Mundart nach Bonvesin's Schriften*; u. o. LXVII: MUSSAFIA: *Darstellung der romagnolischen Mundart*; *Denkschriften*, Wien: XXII: MUSSAFIA: *Beitrag zur Kunde der norditalienischen Mundarten im XV. Jahrhunderte*; OLIVIERI: *Dizionario genovese-italiano*, Genova 1851, e szótárban XIII—XIV. századi genovai oklevelek vannak közölve), azt fogjuk látni, hogy e nyelvmemlékek betűtípusai, betűformái teljesen egyeznek a horvát-dalmát betűk alakjával, a betűk hangértékével, jelétül annak, hogy a horvát szöveget a latinbetűs írásban az írók az olasz latinbetűs írás jegyeivel örökítették meg. A velencei, s általában észak-olaszországi nyelvmemlékekben a XI—XV. században a következő betűformákat, betűket találjuk:

α) *ç*. E jegy Olasz- és Franciaországban volt elterjedve, a *z* alakjából fejlődött, s legrégibb ismert előfordulása 1011-ből való (v. ö. WATTENBACH: *Anleit. zur lat. Palæographie* 466.). Dalmát-latin oklevelekben ilyeneket olvasunk: 1059: *uinea ad Muraçulum*, 1070—78: *ad locum Muraçol* (v. ö. ol. **murazzolo*), 1070—1100: *Aprîço*, 1363: *de Çernul*, 1370: *Çugnano* stb. (a példák JIREČEK: *Die Romanen I.* 38, 39, 56, 62. l.-ről valók), XIV. századi dalmát emlékek: *Çuliana*, *Suth Laçar* (JIREČEK: *Christ. Elem.* 24.); Velenczében készült latin missale (XIV. század eleje): *eçechieł*, *eliçeus*, *çacharias*, *oçia*, *achaç*, *eçechieas*, *eleaçar*; Velenczében írt olasz ok-

levelek (XIII. XIV. száz.): San *Quano*, *çorno*, *arçento*, *ençulia*; egyéb észak-olasz emlékek: *deçembrio*, *çugar* stb. (v. ö. Sitzungsber. LIX. 10, 16—17, Denkschr. XXII. 152.).

E *ç* jegyre a XI—XV. századból számtalan példát lehet felhozni; a hol az észak-olaszok a latinbetűs írást terjesztették, meg is találjuk e jegyet. Így megvan a jegy a Codex Cumanicusban a genovai ember írásában, s megvan a dalmát-horvát latinbetűs szövegekben (v. ö. MARETIĆ: Istorija stb.). Nálunk e *ç* jegy sem magyar szavakban, sem pedig a XI—XII. századi latin oklevelekben nem fordul elő, a mi annál érthetlenebb, mert az észak-olaszok, s így a velenczések is az idegen *z*-et írták *ç*-vel (v. ö. *Eçechiel* stb. példákat). Csak megerősít e következtetésünk helyességében az, hogy Kalmán király 1111-diki oklevelében, a mely az arbei egyházat megerősíti birtokaiban, ilyeneket olvasunk: latine murula . . . sciauonice *štenice* . . . Juppam *liçe* . . . *buçani boçachi*. Ugyanígy vannak írva e szavak Crescimir horvát király 1071-diki, az arbei egyháznak kiadott oklevelében (*štenice*, *peçani*, *wlasiçi*, *buçani*, *boçachi*); Kálmán királyunk oklevele is tulajdonképp ennek a renovációja. — Ezt az oklevelet azonban, valamint általában a dalmát területére szóló Kálmán-kori okleveleket nem írták a királyi kancellárián, «hanem szellemi szerzőjüket azon a vidéken, azokban az egyházakban kell keresnünk (v. ö. FEJÉRPATAKY: Kálmán király oklevelei 82. l.)», a melyek részére szólnak. Így tehát a mi emlékeinkben *ç* nincs, ellenben Velenczében és Dalmácia északi részén, továbbá a Quarnerón már a XI. században (1071.) van ilyen *ç*.

β) *x*. A XIII—XV. századi észak-olasz emlékekben az *x* igen gyakori jegy. Olasz nyelvű emlékekben ilyeneket olvasunk: Velencei és dalmát-olasz adatok: *respoxe* (ol. *rispoxe*, vel. ol. *respože*), *caxa* (ol. *casa*, vel. ol. *caža*), *roxa* (ol. *rosa*, vel. ol. *roža*), *vexin* (ol. *vicino*, vel. ol. *visin*, rāto-rom., gen. ol.: *vežin*), *ixola* (ol. *isola*, vel. ol. *ižola*); *nexun*, *cognoxo*, *raxon*, *Venezia* (másutt *Uenesia*, *Venecia*); 1276-ban: *Kafixuli* (1018: *Chafisole*, ma *Caisole*), *Mixole* (ma *Mišole*), 1411: *Roxa*, *Raxata* (ol. *Rogiatto*, szláv *Rožat*, v. ö. JIREČ.: Die Rom. I. 60, 65.), XIII. század: *Lexium* (szláv. *Lješ*, JIREČ.-nél 9. l.); genovai oklevelek: *paxe* (= gen. ol. *paže*), *piaxe* (gen. ol. *piaže*), *vaxe* (= gen. ol. *vože*), *croxe* (= gen. ol. *cruže*) stb. Más észak-ol. emlékekben v. ö. Denkschr. XXII. 118, Sitzungsber. LIX. 16—17. Ez *x* az észak-olasz emlékekben a mai

közolasz *ss*, *š*, *č*, *ǵ* helyén áll, s etymologikus írás, a mennyiben azon alapúl, hogy a lat. *x*, *e* és *i* előtt az olaszban általában *š* lett, a vulg. latin kiejtésben pedig hangsúlytalan szótagban *s*-szé. Ez *s* az oka, hogy velenczei oklevelekben az *x* *s*-et is jelent (v. ö. *duxe* = vel. ol. *duse*, s lásd lejjebb a *cz* jegyünk tárgyalásánál). Ez az *x* jegy is előfordúl mindenütt ott, a hol az észak-olaszok a latinbetűs írást terjesztették. Így az *x* = *ž*, *š*, *z*, *s* a Codex Cumanicus-ban, *ž*-et jelent az olaszföldi XV. századi szlovén kéziratokban (v. ö. *Gnexa* = *Gneža*, Ágnes, Archiv XIV. 234.), *s* szabályos használatú a velenczésen írt dalmát-horvát szövegekben a XIV. századtól, a hol rendszeren *ž*, ritkán *š* s még ritkábban a *z* jegye. A XVI. századi dalmát-olasz helyesírással író VERANCSICS s utána LODEREKKER ezt a *x*-et *ž* értékben a magyar szavakba is bevitték (v. ö. *xaak* = zsák, *xebb* = zseb, *xixik* = zsiszik stb.). A magyar helyesírásban az *x* mindig *ksz*, *kš* értékű (v. ö. 1311-ből: *Draxa*, 1421: *Draxafalwa*, 1442: *Droxafalwa*, 1454: *Draxinfalwa*, 1464: *Dragzenesth*, ma *Draksinest*, CsÁNKI: Magyarország. tört. földr. II. 35, 292, 306; 1366: *Baxad*, 1341: *Boxafolua*, ma Baksa, v. ö. u. o. II. 143, III. 32, 599; 1312: *Boxafeulde*: ZOLNAI-SZAMOTA: Oklev. Szót., *Kalixtus*, M. Könyvszemle, új f. III. 1113.); csupán egy adatot ismerek 1347-ből, a hol az *x* északolaszosan *sz*-et jelent (v. ö. *Oxunteluke* = Asszonytelke, ZOLNAI-SZAMOTA: Oklev.-Szót.), de ez XIV. századi adat, a mikor nálunk olasz hatásról már lehet beszélni. Kései XV. századi adat az is, a melyre támaszkodva ZOLNAI: Nyelvemlékeink című művében azt írja, hogy az *x* = *cs*-t is jelentett; ez van ugyanis az 1474-diki BIRK-kodexben (kiadva a M. Könyvszemle, régi f. 14. k.), a hol ilyeneket olvasunk: *xak* (: čak), *paranxolni*, *konuexke* stb. Ez *x*-et ZOLNAI s utána BALASSA (TMNy. 203.) helyesen a gör. *x*-ből (= lat. *ch* : *cs*) magyarázzák.

γ) *ly*. A régi észak-olasz, s így a velenczei, milánói, genovai olasz emlékek a XIII—XV. században a vulg. lat. *ly* (írod. lat. *l̄e*, *l̄i*) helyén *j*-t, esetleg *lg*, *gl*-et mutatnak föl (v. ö. lat. *cl*, *gl* > északi ol. *j*). Ez írásra számtalan példát lehet idézni (vel. ol. emlékek: *terfojo*: trifoglio, *zejo* és *çijo*: giglio, *regojo*: orgoglio; v. ö. Sitzungsber. LIX. 12. 14, Denkschr. XXII: 113, 165, 171, 223.); számtalan példa van a XIV. századtól az *ly* értékű *gl* és *lg*-re is (v. ö. MEYER-LÜBKE: Vergl. gr. I. 437.). A dalmát-horvát írók az *ly*-et a XIV. századtól fogva *lg*, *gl*, *gli*, *glj*, *gly*-vel írták (v. ö. MARETIÓ: Istorija

359. l.); nálunk ez írásnak semmi nyoma, a mi emlékeinkben *l*, *li*, *l'*, *ly* jegyek fordulnak elő. Ezzel kapcsolatban megemlítem, hogy a mi latin eredetű szavainkban a lat. *le*, *li*-nek kettős megfelelése van. Az egyik, a mikor az *e* és *i* az *l*-et, akárcsak a vulgáris latinban, palatalizálja; idevaló példák: *pálya* (lat. *palea*, engad. *pala*, ol. *paglia* stb.), *sólya* (lat. *solea*, ol. *soglia* stb.), *zsálya* (lat. *salvia*, ol. *salvia*), *gály*a (közlat. *galea*, ol. *galéa* v. ö. KÖRTING: *calaria* alatt). A másik megfelelés, mikor a lat. *le*, *li* helyén mássalhangzó-nyújtás állott be, tehát hosszú *l*-et találunk (v. ö. északol. *visper-tello*: *vespertilio*, Denkschr. XXII. 132). Ide való példáink: *Cecelle*: *Cicelle* (v. ö. Münch.-k. naptári rész és Batthy. misekönyv naptára nov. 22, Marg. Leg.-ban azonban «soror *cecilia* 215, 228. l., zenth *cecilia* Apost. mélt. 30.): lat. *Caecilia* | *Illés* (v. ö. Münch.-k. naptári rész jul. 20.: *Illes*), vulg. l. *Elias* | *Kellen* (Winkler-k. napt.-r.), Münch.-K. jul. 8.: *Gellen*: lat. *Kilianus* (Szent István idejében templom volt e szent tiszteletére, személynevekben gyakori, egy 1290-diki oklevélben *Gelyan* veszprémi szolgabíró, v. ö. *Gyalán*, Somogy-m. falú, a XIV. században plébániája van, KARÁCSONYI: Szent Istv. oklev. 41, tótok közt: *Gilan*, *Gelan* vezetéknév) | *Ehel-lős*: *Achileus* stb.)* E példákkal azt akartam bizonyítani, hogy az olaszoknak módjuk lett volna a mi *ly*-ünket *j*-vel vagy *gl*, *lg*-vel írni, mert hisz olyan latin nyelvi átvételeink is vannak, a melyekben ez előfordul. Nálunk azonban, mint fentebb említettem, az *ly*-et sohasem írták *j*, *lg*, *gl* jegyekkel.

δ) *ny*. Az északi olasz, s így a velencei emlékekben is az *ń* *gn*-nel (esetleg *ng*-vel) van jelölve. Ez írás, tudjuk, etymologikus, a mennyiben az olaszban a lat. *gn*-ből (és *gm*-ből) *ń* lett *-jn* (*xn*)-en át (v. ö. MEYER-LÜBKE: Vergl. gr. I. 392, GRÖBER Grundriss I. 364.). Az etymologikus írás azután átvonódott a lat. *ni*-ből eredt olasz *ń*-re is. A *gn* olaszföldi oklevelekben igen régi jegy, s már a XI—XII. században vannak példák reá, ellenben *ni*: *ń* értékben alig fordul elő (v. ö. Sitzungsber. LIX. 12.). A hol az olaszok a latinbetűs írást terjesztették, ott e jegy mindég az *ń*-nek az egyértékese volt. A dalmata írók a horvát szövegben a XIV. századtól fogva a horv. *ń*-et kivétel nélkül *gn* (*anı*, *gnj*, *ngn*)-vel írják, és s o h a

*) A lat. hiatusbeli *e*, *i* megfeleléseiről v. ö. még a *ny*, *ly* és *gy* betűnél.

egyszerű *n*-nel vagy *ni*-vel (v. ö. MARETIĆ: Istorija 360. l.). Feltűnő már most, hogy a mi emlékeinkben e jegy alig fordul elő, pedig a mi *ny*-ünk képzésében is egyenlő az olasz *gn*-nel. ZOLNAI Gyula Nyelvemlékeink című művében a «Régi betűink hangértéke» című fejezetben e jegyet meg sem említhette, mert összefüggő magyar szövegben elő nem fordul. Tanulságosnak tartom megemlíteni, hogy a pannonthalmi apátság okleveleiben előforduló Dinnye község neve, a mely a hazai emlékekben *dinna*-nak van írva (1083—95-ben, Szent László pannonthalmi birtokösszeíró levelében, eredetiben maradt meg), III. Sándor pápa olaszföldi oklevelében *Digna*-nak van írva (1175-ből, v. ö. Pannonth. szent Benedekrend tört. I. 562.). E példa mutatja, hogy az olasz a mi *ny*-ünket *gn*-nek írta. A *gn* jegy után kutatva alig számba vehető példákat fogunk találni: Az 1055-diki tihanyi apátsági eredetiben megmaradt alapítólevelében *fuegnes* (fövényes) és *gnir* (nyír) található; e példákra SZAMOTA ISTVÁN, az oklevél magyar szavainak kiadója, megjegyzi, hogy az *ny*-nek *gn*-nel való jelölése rendkívül ritka (v. ö. NYK. XXV : 146.), s a maga részéről még két példát hoz fel, egyet 1223-ból (*thagna*) s egyet 1240-ből (*digna* : a fentebbi Dinnye község neve, v. ö. még ZOLNAI-SZAMOTA : Oklev. Szót.). Magam is e jegy után kutatva mindössze néhány példát találtam; ezek : 1111. zobori eredeti oklevél (készült minden valószínűség szerint Zoboron (v. ö. FEJÉRPATAKY : Kálmán király okl. 47. l.) : regif *Colomagni* (e szóban én Kálmány-t olvasok); a zárai 1105-diki magánkiadványban «regnante piiffimo Colomagno» (ez oklevél Zarában készült); 1397-ből : *Engud* = Enyöd (CSÁNKI : Magyarország tört. földr. III. 607.), 1404 (a pécsi 1009-ik évi alapítólevelét átirata) : *Zemogny* (olv. *Zemony*, PAULER «Magyarország Szent István halálakor 1038» térképén *Zemogy* áll helytelenül, ma Duna-Földvár; v. ö. KARÁCSONYI : Szent István oklev. 50. l.). Ha közvetlenül velenczés, illetve észak-olasz eredetű volna a mi latinbetűs írásunk, érthetetlen, hogy az olasz *gn*-et a magyar *ny* jelölésére le nem foglalták, holott a dalmata, velenczésen író horvátok ezt megtették. Az okleveinkben elszórt *gn*-nek megértésére már most ide iktatom, hogy a X-ik századi ó-szlovén Freisingeni nyelvemlékek nyolcz *n*-nyel bíró szava közül három *n*-nel, egy *n*-nyel, egy *ni*-vel és három *ng*-nel van írva. Az olaszok elterjesztette latinbetűs írásra ez *ny* kapcsán nem hallgathatom el azt a másik megjegyzésemet se, hogy Dalmáciában a

velenczés hatás előtt a szláv *n*-eket szintén *n*, *nn*-nel írták (v. ö. JIREČEK: Die Rom. I. 85.).

Az eddigiekben azokat a betűket kutattam, a melyek a velenczieknél s általában az észak-olaszoknál a XI—XV. században használatban voltak, s a melyek valami specziális észak-olasz formát tüntettek fel. E jegyek (*ç*, *x*, *j*: *lg*, *gl*, *gn*) ott, a hol az olaszok idegen szöveget írtak, előfordulnak, nálunk azonban nincsenek meg.*) Az eddigiekben pedig még nem is kutattam, hogy milyenek az egyes betűk ductusai, milyen a pergamen, olaszos-e vagy nem, milyen a legrégibb oklevelek latin helyesírása stb. Pedig kiemelhettem volna, hogy olyan *z*, a milyen a pannonhalmi alapítólevelében (v. ö. *poZnano*, *orZio*, *FiZeg*) vagy Szent Lászlónak a pannonhalmi birtokokat összeíró 1083—95-diki levelében olvasható (v. ö. *ruoZti*, *laZu*, *fiZeg*; ugyanígy más XI. és XII. századi okleveleinkben, pl. II. István alatt: *WeZprimien/i*, stb., lásd a helyesírás eredeténél), Olaszországban a XI. században nincs; ez a *Z* az úgynevezett frank minuscule, s X. és XI. századi (v. ö. GRÖBER: Grundriss I. 168, taf. III.), s szakasztott ez a *Z* van az ó-szlovén Freisingeni Töredékekben (v. ö. VONDRÁK: Fris. pam. facsimile; hasonlítsd össze itt a *miloZt* szó és 1086-diki bakonybéli oklevélben levő *miloZt* ot). A betűk alakjával, ductusaival azonban nem czélom itt részletesebben foglalkozni, ezek úgy sem fogják megdönteni azt a tanítást, a melyet a betűk hangértékének a vizsgálatából helyesírásunk eredetére vonok.

5. §. Az eddigi destructiv kritika helyett a továbbiakban igyekszem írásunk eredetére néhány megjegyzést tenni s elmondani, mi e tárgyról a nézetem. E fejtegetésben szigorúan a történeti egymásutánhoz fogok ragaszkodni; egymásutánt és nem történeti fejlődést mondtam azért, mert a helyesírás története nem olyan szerves fejlődésbeli folyamat, a melyben társadalom-pszichológiai törvények működnek. A helyesírás története a conventiók, a megállapodások történetének a vázolója. Vázolásomban tekintetbe veszem a XI—XII. századi eredetiben megmaradt okleveleket is, mert ez

*) Ez, valamint a helyesírásról szóló egész fejezet szolgáljon feleletül azokra a laikus megjegyzésekre, a melyek KÖRÖSI SÁNDOR tollából a Budapesti Hirlap 1902. decz. 20-diki számában székfoglalóm alkalmából megjelentek.

oklevelek magyar szavai, magyar személy- és helynevei szintén fontos vallomást tesznek kérdésünkben. Az okleveleknél azonban nagyon fontos tudni, vajjon az oklevél a királyi udvarnál, a kancelláriánál vagy pedig valamely apátsági helyen íródott. Ha az apátsági hely dunántúli, akkor ennek a kir. kancelláriával egyező vallomása van, ha azonban nem, akkor lényeges eltéréseket is fogunk találni. Így pl. a zobori 1111-ki és az 1113-ki oklevél minden bizonynyal Zoboron íródott, s ez meglátszik ez oklevelek helyesírásán is. Ugyanez áll a Kálmánkori dalmát oklevelekre is, a melyeket Dalmáciában írtak. A tényekre tehát csak akkor építhetünk biztosan, ha az adatokat minden oldalról a legszigorúbban megvizsgáljuk. A főkérdések, a melyekre a következőkben a feleletet keresem, milyen a *cs, s, zs; c, sz, z; ly, ny, gy, j, v* és hosszú magánhangzók jelölése, s milyen eredetű ez a jelzés. El részt azután ki fogja egészíteni néhány latin helyesírásbeli sajátság.

MELICH JÁNOS.

Hazai irodalom.

Nyelveszeti Füzetek. Szerkeszti SIMONYI ZSIGMOND. I—IV. (L. ismertetésüket a 123. lapon).

PÁLEI MÁRTON. A nyelvérzék és az iskola. (Különnyomat a *Keresztény Magvető*-ből). Kolozsvár.

PATKANOV SZERAFIM. Irtisi-osztják szójegyzék. (*Ugor Füzetek* 14. sz. — Különnyomat a *Nyelvtudományi Közlemények*-ből).

Šejx SULEJMAN Efendi's Čagataj-Osmanisches Wörterbuch. Verkürzte und mit deutscher Übersetzung versehene Ausgabe. Bearbeitet von Dr. IGNAZ KÚNOS. (A Magyar Néprajzi Társaság keleti szakosztályának kiadványai. I.).

SZINNYEI JÓZSEF. Magyar nyelvhasznítás. Második, teljesen átdolgozott kiadás. (Finnugor Kézikönyvek. III.).

ZOLNAI GYULA. Magyar oklevélszótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Legnagyobb részüket gyűjtötte SZAMOTA ISTVÁN, a M. T. Akadémia megbízásából szótárrá szerkesztette —. (Pótlék a M. Nyelvtörténeti Szótárhoz). I. és II. füzet. (Aba—drusza).

A magyar nyelv árja és kaukázusi elemei.

[MUNKÁCSI BERNÁT. Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I.]

(Első közlemény.)

Elégtétellel tartozom MUNKÁCSINAK. A vita hevében elragadtattam magamat, egy czikkem végén egy pár gúnyos szóval ecseteltem az első benyomást, a melyet M.-nak az a nagy műve rám tett, a melyben nyelvünknek vagy 600 szavát árja vagy kaukázusi eredetűnek bizonyítja. Czikkem október végén készült el, de helyszíke miatt csak ez év elején jelenhetett meg (I. Nyr. 32: 35—43. l.); ezt az időt arra használtam, hogy M. könyvét, a melyben eddig csak lapozgattam, rendszeresen és a legnagyobb figyelemmel elolvassam és egyébiránt is lehetőleg tájékozódjam azon a téren, a melyen M. fejtegetései mozognak. Minthogy azonban a most meginduló cikksorozat hosszúra fog nyúlni és nagy időközökben fog megjelenni, rá fogok még ezután is érni, hogy egyre nagyobb meg nagyobb területet vonjak megfigyeléseim körébe. A föladat rendkívüli nehézségeivel tisztában vagyok és egy perczig sem tagadom, hogy ismereteim most, mikor első czikkeimet leírom, semmi arányban sem állanak a föladat nagyságával. Mert M. nemcsak egy egész rakás nyelvből, nyelvjárásból, tájszólásból szedi adatait, de rendszeren a legnagyobb általánosságban mutat csak rá a magyar szó forrására, úgy hogy a legtöbb esetben nem tudjuk, hogy melyik nyelvben kell tulajdonképpen a magyar szó ősmintáját keresnünk, milyen vidéken, milyen időtájt történhetett az átvétel. Jól jellemzi ezt a nagy bizonytalanságot, ezt a majdnem ijesztő általánosságot egy mondat, a melyet a *czakó* cikkben olvasunk:

«Látni való, hogy itt ugyanazon szónak, illetőleg képzett származékainak különböző korokban, különböző nyelvek és nyelvjárások révén történt sok irányú vándorlással van dolgunk, melynél bajos tüzetesen megállapítanunk, hogy miként, hol és mikor történt az átmenet egyik nyelvből a másikba.» (186. l.)

Némelykor úgy látszik, mintha M. maga sem akarna kézzelfogható eredményeket fölmutatni, mintha a rég letűnt idők homá-

lyában csak tapogatva járna és nagy általánosságban kijelölne itt is, ott is valamit, a mi valamikor hosszú-hosszú fáradságos kutatások és mindenestre csak a legapróbb részletekbe bocsátkozó vizsgálat után talán ki lesz nyomozható, de rendesen megelégedezik erről és a nyert eredményekben annyira bizik, hogy más czikkeiben úgy utal rájuk, mint kétségtelen igazságokra. Én fejtegetéseimben meg akarom világítani, hogy M. milyen eszközökkel dolgozott, milyen forrásokat használt, mennyire értette őket, milyen mélyen hatolt a nyelvek történetébe és szellemébe, a melyekből nemcsak százzszámra idéz kész szokat, hanem a melyeknek szavait részekre is bontja, magyaráztatja, úgy, mintha szerkezetüket, múltjukat és jelenüket alaposan ismerné. A mit most még meg nem értek, azt vagy őszintén meg-fogom vallani, vagy későbbre hagyom, hátha idővel ismereteim gyarapodásával arról is önálló ítéletet alkothatok magamnak; minden lépéssel, a melyet előbbre teszek, reményem, nyelvészársaim egyre tisztább képet fognak nyerni, hogy M. milyen módon jutott az ő eredményeihez, hogy azokkal mennyire lehet vagy talán kell is számolnunk.

Már itt is rá kell mutatnom egy körülményre, a mely egy egész sor tévedésnek kútforrása lehet. M. a magyar szokat nemcsak az árja nyelvekből, azaz szanszkrit, zend, perzsa, összet stb. nyelvből idézett szókkal hasonlítja össze, hanem sűrűn, azt lehetne mondani előszeretettel folyamodik a kaukázusi nyelvekhez is, olyan nyelvekhez, a melyeknek még jelen állapotáról is csak igen fogyatékos ismereteink vannak, hát még fejlődésükről, múltjukról, egymáshoz való viszonyukról! E nyelvekről M. nem sokkal többet tud, mint a mit egy dilettáns művében talált: ERCKERT orosz tábornok *Die Sprachen des kaukasischen Stammes* 1895-ben kiadott munkája a főforrása, ennek minden sajtóhibáját, tévedését, néha ugyancsak nagy tévedéseit híven lemásolja, még akkor is, mikor a legkisebb fáradságába sem került volna az eredeti forrásokhoz fordulni és ERCKERT adatainak hitelességét megvizsgálni. Hogy példát mondjak, M. még a grúz nyelv adatait is mind abban az elferdített alakban közli, a melyben ERCKERTnél találni, pedig e legfontosabb kaukázusi nyelvről, a melynek több mint 1000-éves irodalma van, könnyen találhatott volna szótárt, nem is egyet, hanem többet is. Azt mondom, grúz szótárt csak találhatott volna, ha már nem tartotta ezt a nyelvet arra érdemesnek, hogy annyira a mennyire megtanulja, hogy legalább egy kaukázusi nyelvről némi fogalma legyen, mikor nagy munkájában olyan kiváló szerepet juttat a kaukázusi nyelveknek, mikor gyakran a magyar szót úgy véli megfejthetőnek, hogy a tót pl. a perzsa nyelvből magyarázza, képzőt hozzá pedig a kaukázusi nyelvekben keres, mikor magukat a kaukázusi szokat részekre bontja, elől is levág belőlük valamit, hátul is, a mint éppen jónak látja. Pedig egyetlen-egy kaukázusi

nyelvet közelebből nem ismer, magában ERCKERTben is csak addig bízik, míg anyagot talál benne ötleteinek támogatására, akkor, igaz, vakon követi, de az előszóban legalább azt sejteti velünk, hogy munkáját nem tartja valami mélyre menőnek. Ott ugyanis azt mondja:

«Az árja nyelvek köréből vett idézeteimet s fejtegetéseimet korunk legnagyobb szaktekintélyeinek műveiből merítettem, minden egyes esetben megjelölve a forrást, honnan valók. Főkép oly adatok szerepelnek e területről hasonlításaimban, melyeknek története is világos akár a nyelvemlékek, akár a nyelvrokonság révén. Nem volt módom e szempont követésére a kaukázusi nyelveknél, melyeknek egybehasonlító vizsgálataihoz csak ERCKERT műve nyújt kevés és nem eléggé megbízható előmunkálatot.» (IV. l.)

Csakhogy ERCKERT munkájában nem az a legnagyobb baj, hogy nem hatol elég mélyen a kaukázusi nyelvek szerkezetébe, hiszen ezt tőle, nem nyelvésztől, senki sem várta; nagyobb baj az, hogy a nyers anyag meg nem bízható. Ez kiri már ott is, a hol az anyag pontos összeállítása a legkisebb nehézséget sem okozott volna, értem a grúz adatokat. A mi a többi közléseit illeti, nem támaszkodhatom saját ítéletemre, de hivatkozhatom olyan szakférfiúra, a ki ritkítja a párját egész Európában, SCHUCHARDT-ra, a ki, igaz, első sorban szintén csak a grúz nyelvvel foglalkozott behatóan, de a többi kaukázusi nyelveket is belevonta mindig a dolgok legmélyére hatoló tanulmányainak körébe. Abban az értekezésében, a melyben a kaukázusi igék bonyodalmas szerkezetére egészen új világot derített (*Über den passiven Charakter des Transitivs in den kaukasischen Sprachen. Sitzungsberichte phil. hist. Cl. CXXXIII. Bécs. 1895.*), ERCKERT könyvéről így emlékezik meg: «Ausser diesem so erwünscht gekommenen, leider allzu druckfehlerreichen Werke...» l. l. Legújabbán pedig ADJARIAN *Étude sur la langue laze* című munkájáról írt érdekes ismertetésében ezeket olvassuk:

«Verschiedenes, was bei den Früheren steht, vermissen wir hier; von ERCKERT Gewährtes mit dem wenigsten Bedauern, wegen der Fehler, von denen sein Buch wimmelt (der Verf. gibt S. 2. f. eine kleine Blumenlese davon)», l. Wiener Zeitschrift f. d. Kunde d. Morgenlandes (= WZKM.), XVI : 380.

De bármennyire érdekes ránk nézve SCHUCHARDTnak ERCKERT művéről mondott ítélete, mégis csak közelebből érint az az ítélet, a melyet magáról MUNKÁCSI könyvéről mondott. A híres gráci tanár, a ki, tudvalevő dolog, éber figyelemmel kíséri különben is a magyar nyelvészek munkásságát, nyilván éppen kaukázusi tanulmányaival kapcsolatban kétszerte érdeklődött M. műve iránt és olyan ítéletet mondott róla, a mely én rám annál mélyebb hatást

tett, mert akkor került kezembe, mikor a Nyelvőrben immár nyomtatásban megjelent éles cikkem meg volt írva, el is volt küldve, és mikor a szerkesztő aggodalmaira azt feleltem, hogy szóról-szóra le kell azt nyomtatni vagy máshova adom. Hát bizony tagadhatatlan, hogy M. könyve, SCHUCHARDT véleménye szerint, korszakot alkotó. SCH. fájdalom, nem mondja meg, hogy miben látja a haladást, abba meg éppen nem bocsátkozik, hogy kijelölne egyes szokat vagy egész szócsoportokat, mondjuk a számneveket vagy fémneveket, a melyeknek a magyar nyelvbe való kerülésének útjait M.-nak talán sikerült világosabban megrajzolni, mint az eddigi kutatóknak. SCH. mindössze egyetlen-egy szónak, a *baglincza*, *pákeléncz*, *pakeléncs*, *paklincs* szónak szerinte meglepő hasonlóságára mutat rá egy a grúz nyelvben található *baglindža* szóval (a M.-nál olvasható *baglindžo* ERCKERTBől átvett hiba) l. 296. l., de szavának így is nagy súlya van, és mivel ismertetése nálunk nem igen olvasott folyóiratban, a fönt említett *Wiener Zeitschrift f. d. Kunde d. Morgenlandes*-ban jelent meg, kiírom a legfontosabb helyeket, hogy mindenki, a ki itélni akar M. könyvéről, pedig hát nyelvészeink e kötelesség alól ki nem vonhatják magukat, ezt is latba vethesse. SCH. így vélekedik:

„Die lange Einleitung (117 S.) gibt eine geschichtliche Darstellung der Vorarbeiten, über die M.'s eigene Arbeit dem Umfang und der Art nach weit hinausreicht. Es ist ein bisher mehr geahntes als erschautes Gebiet, in das und bis zu dessen Herzen er eingedrungen ist. Der Kühnheit, die hier nöthig war, hat sich methodische Gründlichkeit zugesellt . . . Dieser erste Band mit seinen 400 Artikeln ist nächst dem vor zwei Jahrzehnten erschienenen BUDENZ'schen Vergleichenden Wörterbuch der wichtigste Beitrag zu dem letzten der grossen magyarischen Wörterbücher, nämlich dem etymologischen, welches auf die schon veröffentlichten, das sprachgeschichtliche und das mundartliche, und das erst in Angriff genommene Grosse Wörterbuch folgen wird. Aber auch innerhalb der gesammten finnisch-magyarischen Sprachforschung nimmt M.'s Werk einen hervorragenden Platz ein; und seine Bedeutung ist schliesslich eine noch allgemeinere, indem es sich auf zwei andere grosse und wichtige Sprachgruppen erstreckt, und auf die Geschichte der betreffenden Völker selbst, d. h. soweit es sich um deren Wohnsitze und Kultur handelt.» (WZKM. XVI : 286. l.)

Mi, magyarok, büszkeséggel olvashatjuk e sorokat, és akad, reményem, majd közülünk nyelvész, a ki SCH.-nak ezt az ítéletét részletesen meg is okolja, a ki nekünk apróra és világos áttekintésben megmutatja, hogy M. művének érdeme tulajdonképpen miben rejlik, hogy melyek azok a pontok, a melyekben most tisztábban látunk, mint eddig. Engem a sok nagy hiba látása annyira kételkedővé tesz, szárnyamat annyira szegi, hogy nem tudom azt a

merész röpülést követni. Én tehát úgy akarok a végső föladathoz hozzájárulni, hogy gyenge tehetségemhez képest gyomlálgatni fogom a gazt, a mely e nagy munkában ugyancsak vigan burjánzik. Nekem gyakran volt alkalmam M.-nál olyan téren, a melyet alaposan ismerek, akkora fölületességet tapasztalni és ki is mutatni, hogy tölem utóvégre nem veheti rossz néven még SCHUCHARDT sem, a ki engem éppen a legutolsó hetekben nagy hálára kötelezett, ha kétkedve fogadom véleményét és részletesen kifejttem aggodalmait. De mielőtt fejtegetéseimet megkezdem, előre küldöm azt a férfit, a ki évek óta azon fáradozik, hogy a kaukázusi nyelvek tárgyalásában új, tudományosabb irányt honosítson meg, előre küldöm magát SCHUCHARDTOT, a kinek M. művéről olyan nagy véleménye van. Hadd szóljon előbb ő M. — hibáiról, így azután talán az én szavamnak is több hitele lesz.

1. Schuchardt bírálata. SCH. csak a legnagyobb általánosságban szól M. könyvének jelességeiről, azután pedig áttér azokra a botlásokra, a melyek onnan származnak, mert M. a kaukázusi nyelveket nem ismeri és vakon követi ERCKERT meg nem bízható könyvét. E botlások néha egészen sajátos természetűek és különös világot vetnek M.-nak a kaukázusi nyelvek terén szerzett ismereteire. Így pl. mikor a magyar *lepke* szót az egyjelentésű vogul *lápāž*, osztják *lebēndē*, cseremis *lippē* szókkal egyetemben a kaukázusi nyelvekből emígy magyarázza: «rutul *lep-* : *lepžun* 'fliegen', szvanét *lip-* : *lipanal* id.», és a szvanét szóhoz ezt a jegyzetet írja: «A -*nal* végzet nom. verbale, mely egyszersmind infinitivus értékű, pl. *liv-nal* 'lachen (substantivum)', *ligne*, *lignal* stehen (subst.)». Már pedig akár csak ERCKERT könyvéből is megtudhatta volna M., hogy *li-* a szvanét infinitivus jele, hogy tehát *lipanal* tője *p-n* kezdődik, nem is lehet azt *lip-anal* részekre bontani; az sem igaz, hogy «a -*nal* végzet nom. verbale», a végzet itt és a többi idézett esetekben is -*al*, mégis M. annyi súlyt vet az ő szófejtő ügyességére, hogy még a tartalommutatóba is fölveszi a «szvanét -*nal* nom. verb.»-t, csak hogy kárba ne vesszen (l. SCH. 291. l. és M. 443. meg 663. l.). Nem egészen érdektelen, szemben azzal a bátorsággal és biztossággal, a melylyel M. a szvanét szókat részekre bontja és magyarázza, szemügyre vennünk, hogy ő tulajdonképpen hol szerezte a szvanét nyelvnek azt az alapos ismeretét, a mely neki erre jogot ad. M. előtt volt mindössze 545 német szónak fordítása, 206 mondatocska, illetőleg mondatrész, ahhoz olvasott 2 $\frac{1}{2}$, mondd harmadfél lap nyelvtani tárgyalást, mindezt ERCKERTnek nem éppen mintaszerű könyvében; semmilyen más szvanét forrást nem használt! Ezt a keveset is olyan alaposan nézte át, hogy még az infinitivus fölismeréséig sem jutott el, pedig azt akár a II. k. 358. l.-ről is megtanulhatta volna.

A ki most már közelebbről ismeri M. könyvét és tudja, hogy mikép szedi szét a magyar szókat és magyarítja a tőt valamely árja nyelvből, a szó végén hátramaradó hangot vagy hangokat pedig valamely kaukázusi nyelvből vagy csak egyáltalában a kaukázusi nyelvekből, mintha azok bizony egy egyöntetű nyelvcsaládot alkotnának, az elképzelheti, hogy mennyire megbízhatók az ilyen magyarázatok, ha M. még azt sem veszi észre, hogy egy kaukázusi nyelvben, a melyre száz meg százszor hivatkozik munkájában, mikép képződik az infinitívus, ámbár az a munka, a melyre kizárólag támaszkodik, csaknem 100 igét sorol föl egymásután infinitívusban és a szvanet ige következetesen *li-n* kezdődik, úgy hogy egészen lehetetlen azt hinni, hogy ez a *li-* az igetőhöz tartozik.

De térjünk át egy másik, hasonló esetre. M. főerőssége a *kenyér* szó magyarázatánál a mingrél *adčkomali*, *odčkumali* «speise», a melyet önkényesen *adč-komali*, *odč-kumali* részekre bont, a mit olyannyira csálthatatlan műveletnek tart, hogy a következő lapon már «a mingrél *kumali*, *komali*» szóval találkozunk. SCH. részletesen és teljesen meggyőzően mutatja ki, hogy M. a *kenyér* szót nem kevesebb mint három egymással semmi összefüggésben nem álló kaukázusi szóból magyarítja, és hogy a mingrél szó *o-čkomali*-nak választandó el és a *čkomua* «essen» igéből származik. Csak azt nem említi SCH. igen beható fejtegetésében (293—295. l.), hogy M. erősen hisz erőltetett magyarázatában «annál is inkább, minthogy kaukázusi területen találták meg a *čzipó* szónak is eredetét». Hát az igazság az, hogy M. az összes kaukázusi nyelvekben talált egy nyelvben egy szót, a kaitach *čapa* «brot» szót, a mely valahogy összeeseng a magyar szóval és hogy volt bátor-sága a magyar szót ebből a kaitach szóból származtatni.

Látnivaló, hogy M. azzal az anyaggal, a melyet ERCKERTnél talált, milyen bátran elbánik, akad is munkájában botlás fölös számmal, a melyért ERCKERTet semmikép sem lehet okolni. De hát ha ERCKERT maga téved, ha közlése teljesen hibás, mennyivel inkább kell M.-nak tévednie, a ki minden hibát híven és meg-gondolás nélkül kiír belőle. Ha ERCKERT orosz forrásában a *volk* (farkas) szót *vol* (ökor)-nek olvassa, természetesen M. is utána mondja, hogy a mingrél *geri* ökröt jelent (620. l. v. ö. SCH. 292. l.); ha ERCKERT összetéveszti a juhót a tehénnel, hát M. is azt mondja, hogy a láz *tcuna-tčxuri* tehenet jelent és a *tčxuri* szóval, a mely *juhot* jelent, a mingrél *čzu*, ud *čur* «kuh» szót veti össze! (l. 387. l. a *kan* czikk legvégén). SCH. ERCKERT e botlására, igaz, nem ezen a helyen mutat rá, hanem egy újabb czikkében (l. WZKM. XVI: 387²), de a láz *čxuri-ra* és *mčxuri* mellékalakjára mégis tesz, még pedig igen érdekes megjegyzést. Ebből azt tudjuk meg, hogy M. a teljesebb láz *mčxuri* alakot, tehát ugyanazt a láz szót, a mely-

nek kopott *təzuri* alakját a 387. l. tehénnek fordítja és a mingrél *čzu*, ud *čur* «kuh» szókkal veti össze, a 121. l. jegyzetében a kubacsi és varkun *maca*, *matca* «schaf» szó tövéből képezett szónak tart, ámbar a *maca*-ban az *m* a tőhöz tartozik, a láz *məzuri*-ban pedig SCH. meggyőző fejtegetése szerint a grúz nyelvből is jól ismert prae-fixum, a mely bizonyos participialis képzésekben az igető elé lép, idővel azonban hangtani okoknál fogva sűrűn el is kopik (l. SCH. 291. l.).

De nem találta M. ERCKERTnél mindig készen a hibát, úgy hogy egyszerűen le kellett másolnia; bizonyos azonban, hogy elég volt neki a legkisebb akadály, hogy belebotoljék és olyanokat mondjon, a mikhez képest a farkashól lett ökör meg a tehénne vált juh nagyon ártatlan dolgok. De mielőtt azokra áttérek, hadd említsek még egy farkas-ökör-féle botlást, a mely mégis keletkezésénél fogva különösen érdekes és a mely azért is figyelmet érdemel, mert SCH. nem fejt ki egészen a dolgot. Megemlíti ugyanis, hogy M. a *goda* szó alatt a kicsit hibásan leírt grúz *khathami* és mingrél *khothomi*-nak «kakas» jelentést tulajdonít, mikor pedig tyúkot jelentenek, de hogy ez a hiba mikép keletkezett, azt nem mondja meg. ERCKERTnél mind a kettőt ott találjuk a *Henne* czikkben, a *Hahn* alatt pedig azt olvassuk: Ing. *mamal* | Gru. *mamali khathami* | Min. *mumuli* | Laz. *mumuli, mamuli* | Sva. *mamül, qüč*. Tehát ERCKERT, nem tudom, hogy hogy nem, azt hitte, hogy a grúz nyelvben a kakast nem híjják *mamali*-nak, a mint tényleg híjják,*) hanem *mamali khathami*-nak, azaz mintegy «apai *khathami*»-nak. Ha M. csak egy kicsit tudott volna grúz nyelven, hát tudta volna, hogy *mama* apát jelent és hogy *mamali* képzésénél fogva eredetileg annyi mint «apai», szakasztott úgy, a mint p. o. *dedali* «nőstény, kül. tyúk» eredetileg «anyai»-t jelent, v. ö. *deda* = anya. Ha M. ezt tudja, bizonyosan nem kereste volna a *khathami* szóban a kakas kifejezését és nem fogta volna a mingrél *khothomi* szóra is, hogy kakast jelent. De a java csak most jön és ezt már SCH. is szóvá teszi. M., a ki a tényeket olyan fölületesen ismeri, a ki egy egészen egyszerű főnévképzést meg nem ért, a mint éppen láttuk, egy genitivus-alakot nem ismer föl, a mint majd látni fogjuk, ellenállhatatlan vágyat érez magában, hogy a jól-rosszul megismert tényeket az ő igen szerény ismereteivel meg is világítsa, hogy a nem is első forrásból merített szókra új világot derítsen. Így esett meg, hogy a grúz *khathami*, mingrél *khothomi* «tyúk» szót is jónak találta megmagyarázni, a mi rá nézve végzetessé vált, mert kakast látván a tyúkban, így magya-

*) Így találom CSUBINOV nagy szótárában, BAGAEV kis szótárcsúkjában, NASZIDZE nyelvtanában és MINAICS kis könyvecskéjében (Novějšij Samoučitelj 80. l.), számtalanszor pedig OBERLIANINÁL.

rázza a szót: «úgy látszik, az arcsin *uma*, karata, and *ima* ,vater' szóval összetéve!» (l. M. 298. és SCH. 292.)

Elhagyjuk az állatvilágot, ha nem is végkép, mert először is egy számból lett — hámot fogunk találni, azután pedig átterhetünk a zsindeletről a góréra és a kengyellé törpült nyeregpre. Az első kettőért ERCKERT, a kinek művéből M. szedte, tehet is, nem is, a harmadikban a legkisebb része sincs.

M. a magyar *hám* «pferdegesschirr» szót emígy magyarázza: «< kaukázusi: avar *χhama* ,packsattel' (ERCKERT: Kaukas Spr. 110.). Ez az egész: egy szó bizonyítás ehhez nem fűződik, mert az nem bizonyítás, ha a 6, mondd hat, sorból álló magyarázatban előbb azt mondja: «A ,pferdegesschirr' jelentésű magyar *hám* kaukázusi eredetének fölvételét javallja az is, hogy innen valók a *kengy-el* és a *nyereg* is», és ha ezután egy rövidke mondatban kifejti, hogy miért ejtette el azt a magyarázatot, a melyet régebben adott a szóról (l. NyK. 17: 95.), M.-nak tökéletesen elég volt, a mit ERCKERTnél a *Packsattel* czímszó alatt mindjárt első helyen talált: «Ava. *xhama*, *hif*.» Hogy a «*Packsattel*» utóvégre mégis más valami, mint a *hám*, hogy az avar szót talán jó lesz más forrásban is meg nézni, hátha így annak nyitjára jöhetne, hogy milyen alapfölfogás rejlik ebben az elnevezésben, erre M. egy perczig sem gondolt, mert ha gondolt volna rá, ott volt kezében SCHIEFNER-USLAR munkája németül (SCHIEFNER: *Ausführlicher Bericht über Baron P. v. Uslar's avarische Studien* 1872) és oroszúl (Baron P. K. USLAR, *Ethnografija Kavkaza III. Avarskij jazyk*. 1889), játszva megtalálhatta volna a szójegyzékben a *χhama* szót. Én kénytelen vagyok nyomatekosen rámutatni M. e mulasztására, hogy az olvasó SCHUCHARDT ismertetésének egy helyét félre ne értse. SCH. ugyanis azt mondja, hogy MUNKÁCSI ERCKERT könyvén kívül más forrásokat is használt:

«M. hat sich, ezek SCH. szavai, keineswegs mit der Wiedergabe des hier [értsd: ERCKERT-nél] Zusammenstehenden begnügt, er hat die Bezeichnungen verwandter Begriffe herangezogen und die lautlichen Verschiedenheiten der Wortformen durch möglichst zahlreiche Analogien zu begründen sich bemüht. Er hat auch andere Quellen benutzt . . .», l. 289. l.

A nélkül, hogy én SCH. szavainak ellent akarnék mondani, kénytelen vagyok kijelenteni, hogy M.-val a rendelkezésére álló forrásoknak csak egy kicsit lelkiismeretes fölhasználása mellett meg nem eshetett volna, hogy ERCKERT botlásai itt is, máshol is, olyan könnyen belekerülhettek egy munkába, a mely nemcsak egy egész sor magyar szót, hanem igen gyakran még a magyar szóképzést is a legbátrabb fejtegetések alapján a kaukázusi nyelvek szavaival, képzésük módjával a legszorosabb kapcsolatba hozza.

Ha M. megnézi USLARNÁL (96. l.) vagy SCHIEFNER-USLARNÁL (109. l.) az ERCKERTNÉL talált *xhama* szót, a mi egy-két percz munkája lett volna, hát azt találta volna, hogy ez a szó dehogy is jelent annyit, mint a német «Packsattel», hanem bizony - szamarat jelent, eleven szamarat. Ha azután fölkereste volna ERCKERTNÉL az *Esel* cikket, hát meggyőződhetett volna arról, hogy jobb pillanataiban ERCKERT is tudta, hogy az avar *xhama* szamarat jelent. Az a két szó, a melyet ERCKERTNÉL *Packsattel* alatt találunk és a melyből M. kiindult, «*xhama*, *hif*» t. i., tulajdonképp egymáshoz tartozik és csak egy ERCKERT egész könyvére igen jellemző bonyolult botlás eredménye, mert az a «*xhama*, *hif*» *xhamil hir* helyett áll, a mint M. akár USLARBÓL, akár SCHIEFNER-USLARBÓL megtudhatta volna, ez pedig «számárnak [*hamil* genit.] a zsákját [*hir* «zsák»]» jelenti voltaképpen, de SCHIEFNER «Esellast»-nak fordítja, USLAR az orosz «oslinyj vjuk»-kal (v. ö. SCH. 296.).

Kevésbé hibás már ERCKERT abban, hogy M. a magyar *góre* szót a grúz *kavari*-ból magyarázza, a mely zsindelet jelent. Igaz, nehéz megérteni annak, a ki ERCKERT munkáját nem ismeri apróra, hogy mikép került e szó a *Dach* címűszó alá, de először ERCKERT dilettans, a kit nyelvésznek nem illik vakon követni, másodszor pedig igen szerény ismerettel észreveheti az ember, hogy ezen a helyen valami idegenszerű keveredett ERCKERT tárgyalásába. E. a háztető grúz neveitől a következőket sorolja föl: *erdo*, *sarthuli*, *banis kavari*, *saxuravi*. Ha M. azt hitte, hogy a magyar *góré* «híven egyezik a grúz *kava-ri* képzéssel», már csak föl kellett volna vetnie azt a kérdést, hogy hát micsoda az előtte álló *banis*, mert hiszen E.-nél nem *kavari*-t, hanem *banis kavari*-t találunk; föl kellett volna ezt a kérdést annál inkább vetnie, mert éppen nem kellett valami mélységes tudomány ahhoz, hogy sejtse, hogy ez összetett kifejezésben nem is a *kavari* jelent háztetőt, hanem hogy ennek a *banis* szóban kell rejlenie, mert a még 27 más kaukázusi nyelvből felsorolt kifejezések között egyetlen-egyet sem találunk, a mely annyira összezsengene a *kavari* szóval, mint a kabardin *bghan* és sapszugi *bgone* a grúz *bani-s* szóval. Ha ezenkívül arról a kaukázusi nyelvről, a mely legkönnyebben hozzáférhető, a melyről van nyelvtan, szótár elég, a melynek nagy irodalma van, mondom, ha a grúz nyelvről csak a leghomályosabb sejtelmé lett volna, tudhatta volna, hogy *banis* nem lehet nominativus, hogy ez genitivus, hogy tehát itt valaminek valamijéről van szó, és minthogy azt már a kabardin *bghan* és sapszugi *bgone*-ből kivehette, hogy az első szó jelent háztetőt, nem a második, tudhatta volna azt is, hogy itt a háztetőnek valamijéről van szó, hogy tehát *kavari* jelent bármit, csak éppen háztetőt nem. Tegyük, hogy M.-nak nem volt módja megtudni, hogy ez a *kavari* micsoda, ámbar ez mindenestre különös világot vet alaposságára és előre-

látására. Nincs több kaukázusi nyelv, a melynek minden szaváról olyan könnyű szerrel meg lehetne tudni, hogy mit jelent, mint a grúz szókról, és akad tudós, a ki a magyar nyelv szívéig ható kaukázusi hatást hirdet nekünk, és a grúz nyelvet nem hogy meg nem tanulja előbb, de belőle még egy apró kis szójegyzéket sem szerez magának, hogy ne szóljak CSUBINOV minden Lexiconban említett kétkötetes szótáráról. De hát jól van, M. nem tanult meg a grúz nyelvből még annyit sem, hogy a nominativust és genitivust meg tudná egymástól különböztetni; nincs módja fölkeresni a *kavari* szó jelentését sem, mert nincs miben, — de hát honnét veszi azután azt a bátorságot, hogy a magyar *góré* szót ebből a rejtelmes *kavari* szóból magyarázza? Vagy mi szüksége van akkor a tudós világnak arra, hogy egy-egy grúz szó származását éppen M. magyarázza meg neki («talán csak metathetikus alakjai a grúz *kavari* 'dach' szónak: grúz *karavi*, mingrél *karee*, szvanét *karav* 'zelt'»)? Hát bizony az a grúz *kavari* szó, a melyből M. a magyar *góré*-t magyarázza, a melynek «talán metathetikus alakja a [különbön hibásan leírt!] *kavari* zelt» — *z s i n d e l y t* jelent és ERCKERT dilettantizmusát jellemzi, hogy a háztetőt jelentő szók közé a *bani* helyett, a mely igenis «Dach»-ot jelent, a *banis* *kavari*-t iktatta, a melynek jelentése az, hogy «Dachschindel» (l. SCH. 295. k. és M. 302. l.).

Hogy M. a nyeregből kengyelt csinált, arról ERCKERT már igazán nem tehet. E. a *Steigbügel* alatt azt mondja: «*avžanda*, *unagris avžanda*, *uzangi* t.» tehát a töröknek mondott *uzangi*-n kívül E. a kengyelnek még egy grúz nevét, az *avžanda*-t említi, mert hogy *unagris avžanda* nem más, mint e név ismétlése birtokos jelzővel (láttuk az imént, hogy *bani* genitivusa *banis*), az az első pillanatra világos, hogy pedig *unagiri*, a melynek genitivusa *unagris* (CSUBINOV *unagiris*-t ír), mit jelent, azt M. is tudja, hiszen abból magyarázza a *nyereg* szavunkat: *unag(i)ris avžanda* tehát mintegy «nyeregkengyel». De M., a ki a kaukázusi nyelvek szavait szokatlan bátorsággal magyarázza, a ki kegyetlenül levág belőlük elől egy darabot, hátul egy darabot, ha egy magyar szó magyarázatához bizonyos hangesoporthoz van szüksége — SCH. ezt finoman így jellemzi: «Ueberhaupt hat M. eine gar zu leichte Hand bei der Zerschneidung der Wörter, die ja eine gründliche Kenntnis der einzelnen Sprachen erheischt» l. 292. l. —, mondom, M., a ki olyan bátran hasonlítja össze a nem is egy nyelvesaláddhoz tartozó kaukázusi nyelveknek jóformán sohasem első forrásból merített szavait, mint előtte talán még senki, megbotlik, ha előtte két ismeretes szó kapcsolata (*unagiri* nyereg + *avžanda* kengyel) fekszik, mert nem tudja az első szóban fölismerni a genitivus ragot! Így lett nála az *unagris avžanda*-ból, a nyeregnek a kengyeléből

egy lehetetlen grúz *unagris* szó: «grúz *unagiri* «sattel» . . . innen: grúz *unagris* «steigbügel» (l. SCH. 296, M. 487. l.).

De nem folytatom a SCH. bírálatában említett tévedések fölsorolását, úgyis minden magyar nyelvésznek, a ki M. fejtegetéseit akár csak figyelembe vehetőkné is tartja, kötelessége ezt a bírálatot elolvasni és az ott mondottakat M. művébe bejegyezni. Hogy az itt fölsorolt botlások véletlenül nem tettek mindig kárt M. főmagyarázatában, úgy mint p. o. az éppen említett *unagris* «steigbügel» sem, vagy mint az ökörnek vélt farkas és a tehénnek nézett juh, az mellékes itt, a hol első sorban M. megbízhatóságáról, M. forrásairól, a szerzőnek a kaukázusi nyelvek terén szerzett tájékozottságáról van szó, mert ha egy-egy magyar szóról adott magyarázatában az éppen említett félreértések nem tettek is mindig kárt, M.-ban, hitelében, az egész mű komolyságában igenis tettek kárt, nagy, nagy kárt. Ki merné a mondottak után még azt állítani, hogy M. bebizonyította, hogy ez meg ez magyar szó ebből meg ebből a kaukázusi szóból származik, mikor látja, hogy M. önálló kutatásokat egyáltalában nem végzett e nyelvek terén, főforrása pedig teljesen megbízhatatlan, mikor tehát nem tudhatja az ember, nem teszi-e magát egyenesen nevetségessé a «bebizonyította» szónak még pusztá említésével is, mert nem volna-e nevetséges, ha valaki azt mondaná: «M. bebizonyította, hogy a magyar *góré* a grúz *kavari*-ból lett» [a mely zsindelet jelent!], vagy pedig «M. bebizonyította, hogy a magyar *hám* az avar *χhama*-ból származik» [a mely szamarat jelent!]? Ha tehát valaki, mielőtt lelkiismeretesebb kutató fölül nem vizsgálta M. állításait, jónak vagy szükségesnek tartja, hogy M. egy-egy magyarázatára hivatkozzék, hát alig teheti más alakban, mint legfeljebb így: M. azt állítja, M. azt véli, azt hiszi. Oh igen, ebben M. erős, ő hisz; a mit bármilyen gyarló módon bizonyítgatott, az a következő cikkben már kész igazság, arra úgy hivatkozik, mint az új fejtegetést hathatósan támogató mozzanatra. Hiszen láttunk már effajta példát. A magyar *czipó*-t a kaitach *čapa* «brot» szóból magyarázza, a mihez, nem tagadom, elég bátorság kellett, de már a *kenyér* cikkben ezzel a magyarázattal mint megdönthetetlen igazsággal találkozunk: a *kenyér* kaukázusi eredete igen valószínű «annál is inkább, minthogy kaukázusi területen találtuk meg a *czipó* szónak is eredetét.» No de a *kenyér* magyarázata legalább olyan merész, mint a *czipó*-é, azért hát jó volt neki már a *czipó* cikkben hangulatot csinálni: «Joggal kereshetjük a *czipó*-nak is eredetét ott, a honnan a *kenyér* való, vagyis a kaukázusban.» És így megy az rendesen, egy cikk dicséri a másikat, mint a jó pajtások — méltók is rendesen egymáshoz. De mert M. hitéről esett szó, befejezem ezt az első csoportot, a melyben, igaz, jobbára SCHUCHARDT-tól kértem kölcsön az anyagot, de a melyben mégis iparkodtam tőlem telhetőleg általánosabb szem-

pontból jellemezni M. művét és egy kicsit belevilágítani M. műhelyébe, befejezem egy kis mutatvánnyal, a mely fogalmat adhat az olvasónak arról, hogy M. hite milyen erős. E czélból egy egész cikket fogok ide írni, szóról-szóra, hiszen amúgy is csak négy sor az egész:

«45. Magy. *bubor* «pacsirta; lerche» (Nyitra-m.; MTjsz.). < Uj-per *bubur*, *bübü* «luscinia; nachtigall»; böbörd id. (VULLERS I : 273; a törökben is: *böber*, *böberd*, *böberdek* id. (BUDAGOV I : 272); oszm. *böbü* id. (SAMY-bey).»

Tehát van a *pacsirta*-nak egy magyar *bubor* neve, a melynek még megvolt a sem eléggé bizonyos, hátha a *búbos* (pacsirta) elferdítése, hiszen mindössze egyetlen egy forrásból ismerjük: «Nyitra m. Pográny és vid. Drnovszky Ferencz. 1841» (I. MTsz.). Erre a *bubor*-ra, a mely tehát újabb utánajárás nélkül komoly tudományos kutatás tárgya alig is lehet, erre a szóra, a mely pacsirtát jelentene, ráfogja M., hogy egy perzsa tájszóból eredt,* a mely — fülemület jelent. M. jól tette, hogy ennek bizonyítását meg sem kísérelte, az ilyesmi merően az egyéni hit dolga. Nem is kell messze mennünk, hogy új, fényes példára akadjunk, hogy M.-ban ez a hit milyen erős és fejlett, nézzük csak a nyomban rákövetkező 46. cikket. Abból azt tudjuk meg, hogy a *buczó* hálnév, a mely «aspro vulgaris, aspius rapax»-ot jelent «hangalkotásában teljesen megfelel az osztják *muxsay*-nak» és hogy valami «hal»-at jelentő perzsa-fajta szóból kerülhetett. Azaz, ha jól értem a 181. l. álló czélzást («A magy. *buczó*-nak *u* (= perzsa *a*) hangzójára nézve utalhadtunk . . .»), M. t. i. nem mondja meg világosan, hogy a felsorolt pehlevi, perzsa, avesztai, szanszkrit alakok közül melyiket választuk ki, nekünk pedig igazán fáj a választás, olyannyira nem hasonlít egyik sem a magyarhoz. De tévedne, a ki azt hinné, hogy ez a szó csak egyszer került nyelvünkbe, van annak három változata is, mindmegannyi más-más időben és más-más nyelvből átvett keleti gyöngy.

«Az eredetibb *m* szókezdőt tükrözi a *macza* hálnév, mely azonban első szótagjának *a* hangzója miatt nem tekinthető a *buczó* pusztá változatának, hanem ugyanazon idegen szó más viszonyok közt (pl. külön közvetéssel, vagy külön nyelvjárásból) került változatának» (l. 180. l.).

Lejebb, már a következő lapon, így folytatja:

«A *buczó* szóközépi mássalhangzójának a *muxsañ*-éhoz közelebb álló eredetibb alkatát tükrözi a tiszamelléki *baksa* «aspius rapax» hal-

* A pacsirtát a perzsában tudtommal rendesen *bulbul*-nak hívják, a grúz *bulbuli*-nak hívja, az oszmán török *bülbül*-nek.

név, mely végzetével a fönt említett kaukázusi *karš*, *čavš* «fisch» szóra emlékeztet s mindenesetre szintén külön eredetterülettel magyarázandó.»

Hát az bizony elég csodálatos dolog, hogy az a perzsa vagy miféle szó újra meg újra más meg más alakban, részben kaukázusi közvetítés útján is bele került nyelvünkbe és hogy, ámbár eredetileg csak is általában «hal»-at jelentett, a magyarban mindig egyazon halmem nevévé válik, de még csodálatosabb, hogy M. mind ezt mikép tudta kifürkészni, mikor mi még most sem értjük, pedig ő szokatlan bőbeszédűséggel megmagyarázta nekünk minden szónak minden hangját. Mondhatom, roppant kínos az az érzés, a mely engem M. czikkeinek olvasása közben elfog: olyan nehéz M.-nak hinni, pedig a mit ő mond, azt hinni kell, mint a próféta szavát, mert a bizonyítás M.-nak nem erős oldala.

2. *Suta*. A részletes tárgyalást egy igen egyszerű, világos példával kezdem. A szláv nyelvek egy része ismeri a *šutŭ šuto* melléknévet. Ha szláv melléknév átmegy a magyarba, rendszeren nem az egyes szám hímnemű nominativusa tükröződik, mint a magában álló *svetŭ* > *szent* szóban, hanem a nőnemű-köznemű alak: (*bujŭ*) *buja-buje* > *buja*, (*čistŭ*) *čista-čisto* > *tiszta*, (*gorazdŭ*) *gorazda-gorazdo* > *garázda*, (*grabŭ*) *graba-grabo* > *goromba*, (*němŭ*) *něma-němo* > *néma*, (*pustŭ*) *pusta-pusto* > *pusztá*, (*rědukŭ*) *rěduka-rěduko* > *ritka*, (*sporŭ*) *spora-sporo* > *szapora*, (*typŭ*) *typa-typo* > *tompa* (v. ö. ÁSBÓTH, *A szláv szók a m. ny.* 33. l.). Ha tehát a szláv *šutŭ šuto* jelentése illik a magyar szóhoz és elterjedésének módja és köre nem vall talán arra, hogy magyarból került szó lehet, alig marad más következtetés hátra, mint az: a magyar *suta*, mely alakra és jelentésre nézve megfelel a szláv (*šutŭ*) *šuta-šuto*-nak, szláv szó.

A szláv szók jelentésére később térek át, elintézem előbb azt a kérdést, nem kerülhetett-e talán a *šutŭ* szó a magyar nyelvből a szláv nyelvekbe. Erre igen könnyű a felelet. Sem a szó elterjedése, sem alakja nem engednek meg ilyen föltevést. Megtaláljuk a szót ugyanis olyan szláv nyelvekben, a melyekbe csak elvétve került magyar szó, p. o. a lengyel nyelvben, sőt a fehér oroszban, dél felé pedig a bolgárban. De a szláv szó alakja is kizárja ezt a föltevést. Ha magyar melléknév átmegy szláv nyelvbe, rendszeren megszólavosodik, szláv képzőt vesz föl; a magyar *suta* sem öltött volna *šutŭ-šuta-šuto* alakot egy szláv nyelvben sem, hát még több szláv nyelvben, a melyekbe természetesen csak külön-külön hatolhatott volna be különböző időkben és körülmények közt, délen és északon, keleten és nyugaton! Nézzük csak, mi lesz egy *a*-n végződő magyar melléknévből, ha behatol a horvát-szerb nyelvbe: *šánta* > *šantav-šantava-šantavo*, *tunya* > *tunjav-tunjava-tunjavo* — azaz a magyar melléknév csatlakozik a számtalan *-av* képzővel alakult eredeti

horvát-szerb melléknemekhez, megszlávosodik. Hogy itt nincs semmi dolgunk valami titkos «v-féle járulék-mássalhangzó»-val, a mint MUNKÁCSI egy ifjúkori értekezésében mondja,* az nyomban kitűnik abból, hogy a török *kör*-ből is *éorav* (félszemű) lett, *kel*-ből pedig *čelav* (kopasz). Egy másik igen gyakori horvát-szerb melléknévképző az *-n*, eredetileg *-in* (a később eltűnt *i* hatása meglátszik még a *k*-hangok átalakulásán: $k > č$, $g > ž$, $h > š$). A mint olasz *sicuro-siguro*-ból a horvát-szerb nyelvben *siguran-sigurna-sigurno* (biztos) lett vagy a török *maymur*-ból *mamuran-mamurna-mamurno* (má-moros), úgy lett a magyar *beteg*-ből horvát *betežan*, szlovén *betežen*. M. ugyanis téved, ha azt hiszi, hogy a magyar *beteg*-nek a horvát-szlovénben a *beteg* szó felel meg, csak hogy a szó «teljes jelentés-változás»-on ment volna végig, a mennyiben «eredetibb konkrét jelentése absztrakttá vált», l. i. h. 72. l. Tény az, hogy a magyar *beteg* melléknévet a horvát is, a szlovén is szláv melléknévképzővel toldotta meg és így tette magáévá, a *beteg* szónak tehát közvetlenül csak is az egyjelentésű *betežan-betežen* felel meg, a *beteg* belőle levont főnév: *beteg*: *betežan*, *betežen* = horv. *tuga* «bánat»: *tužan* «bánatos, szomorú», *briga* «gond»: *brižan* «gondoktól gyöttrött». Az alaki találkozás a magyar *beteg* szóval véletlen is, nem is; véletlen annyiban, hogy a horvát-szlovén *beteg* nem a magyar *beteg* mása, nem is azt jelenti; nem véletlen, mert a magyar *beteg* szó úgy szlávosodott meg, hogy hozzá olyan képző járult, a mely egy eredeti szláv *beteg* főnévből *betežan-betežen* melléknévet fakasztott volna. A ki mégis a *beteg* szóban látja a régibb, eredetibb alakot és a *betežan-betežen* melléknévet e horvát-szlovén főnévből származtatja, az ép olyan hibát ejt, mint mikor valaki azt mondja, hogy a magyar *kapálni* a *kapa* szóból származik, pedig hát nyilván való, hogy a *kapa* főnév csak a szláv *kopati*-ből lett *kapál* igéből később elvont szó. HALÁSZ is tévedt, mikor a *tót* főnevet első helyre teszi, mintha biz ez származnék a magyarból és nem a melléknév: «*beteg* — t. *betah* nehézség, nehéz nyavalya, *betažnaý* beteg, senyvedő» Nyr. 17: 253. l. mert a magyar *beteg* melléknévből bizony ott is csak melléknév lett ugyanazzal a továbbképzéssel: *betažný* (a *betažnaý* sajtóhiba!). Ez itt még világosabb, mint a horvát-szlovénben, mert a magyar *beteg*-ből soha sem lehetett volna *betah* *h*-val, hanem megmaradt volna a *g*, a mint idegen szókban különben is meg szokott maradni. A régi szláv *g*, igaz, *h*-vá lett a *tótban*, azért a *ž*

* Magyar elemek a déli szláv nyelvekben NyK. 17: 71. l. Én különben ezt az értekezést e helyen igazán «honoris causa» említtem. Ha az ember a 122. s k. l. elolvassa a használt horvát-szerb szótárak hosszú lajstromát és azzal összeveti azt a rozoga fegyverzetet, a melylyel M. a kaukázusi nyelvek átkutatásához fogott, csak tisztelttel emlékezhetik meg arról a 20 évvel ezelőtt megjelent munkácsról.

most már nem *g*, hanem *h* lágyulásának látszik és azzal váltakozik : ószlov. *dlŭgŭ* : *dlŭžinŭ* = tót *dlh* : *dlžen-dlžnj* «Schuld, schuldig». De nem folytatom e kérdés tárgyalását, nagyon messzire vinne ; elég talán, ha a mondottak után határozottan azt állítom, hogy a magyar *suta* sehogy sem terjedhetett volna el *šutŭ-šuta-šuto* alakban annyi szláv nyelvbe.

S most már bátran áttérhetünk a szláv szó elterjedésére és jelentésére. A magyar *suta* szónak NySz. PPB. alapján a «mutilus, cornibus minutus ; gestümmelt» jelentést tulajdonítja, az egyetlen két példában azonban nem mutatkozik a szó eredeti jelentése, a «suta gömbölyeg» meg «a tojománynak sutáb része» éppen csak azt sejteti velünk, hogy a *suta* jól ismert és gyakran átvitt értelemben is használt szó lehetett. A MTsz. a következő jelentésben közli 1. *csuta*, *suta* : kurta, rövid, csonka ; 2. *suta* : kurtaszarvú (juh) ; 3. *sutu* : «félsszarvú (Hol? Tsz.)» ; 4. *suta* : szarvatlan (juh, kecske, tehén, bivaly) ; 5. *csuta*, *suta* : farkatlan [tyúkról] ; 6. *suta* : alacsony v. lapos tetejű (épület) ; 7. *suta* : «fél fülére süket (Hol? Tsz.)» ; 8. *suta*, *sutya* : balog, balkezes ; 9. *suta* : furcsa észjárású, sületlen, mulya ; 10. *suta* félsszeg, ügyetlen, idétlen ; 11. *suta* : ünnepi nagy aranyos fejkötő. Az utolsó, Borsod m.-ből közölt jelentést mellőzöm, a 8—10 a. talált, emberre átvitt használattal pedig külön fogok foglalkozni. Nézzük tehát, kimagyarázható-e a megfelelő szláv szó használatából a magyar szónak a Tsz.-ban talált jelentése.

Vék szerb szótárában a *šut-šuta-šuto* szónál a *šušav* szóra utal, a melyet úgy magyaráz : «ohne Hörner, absque cornibus». Közmondásgyűjteményében pedig azt olvassuk : *Šut s rogatim ne može se biti* «suta nem verekedhetik «szarvas»-sal (azaz olyannal, a kinek szarva van)». Ezt a közmondást megelőzi egy másik, a melyet nem lehet lefordítani, mert a bene található *šuto* kétértelmű : *Šuto šuteći, rogato govoreći*. A *šuto*-val szembe állított *rogato* «szarvas, gehörnt» azt mutatja, hogy amaz *suta* szavunkkal egyjelentésű, de a mellette álló *šuteći* «hallgatva» szó, a melylyel szemben *govoreći* «beszélve» áll, azt sejteti velünk, hogy a szerb nép a *šuto* szóból a *šuteti* «hallgatni» szóval való kapcsolatot is véli kiérezhetni. Ha tehát a közmondást úgy fordítjuk, hogy «suta hallgat, szarvas (a kinek szarva van) beszél», elmosódik a szerb közmondásnak egy finom vonása : kétségtelen, hogy ebben a közmondásban is a *šuto* eredeti jelentése csak is az, hogy «suta», de hogy a «suta» hallgat, a «szarvas» meg beszél, azt a szerb nép talán soha sem mondta volna, ha a *šuto* szó össze nem csengene a *šuteti* «hallgatni» igével.

Megvan a szó a bolgár nyelvben is, a hová pedig csak nagy ritkán teved magyar szó, ott is szarvatlant jelent abban a két idézetben, a melyet DUVERNOIS szótárában találunk ; az elsőben *šuta koza* suta kecskéről van szó, a másik a szerb közmondások egyiké-

nek párja: *Šutijūt ne može se bori s rogatijūt* suta «szarvassal» nem harcolhat. CANKOV szerint a *šuto* annyi is, mint «mangelhaft».

A szlovéneknél nem találunk teljesen megfelelő alakot, de a szlovén *štula* szót MIKLOSICH igen tetszetősen magyarázza egy **šutūla* továbbképzésből, azért kiírom PLETERŠNIK szótárából azt, a mi bennünket e szó jelentéséből érdekelhet: 1. ein stumpfer, hervorragender Gegenstand, der Stumpf; 2. = *krava brez rogov* («szarvatlan tehén»).

Annyi bizonyos, hogy akár csak a horvát-szerb szó alakját nézzük és a szónak a Balkán-félszigeten való elterjedését, a melyről még később is lesz szó, le kell mondanunk arról a föltevésről, hogy talán a magyar *suta* hatolt be a horvát-szerb nyelvbe és terjedt onnan tovább. A magyar nyelvből való továbbterjedés ép olyan lehetetlennek mutatkozik az északi szláv nyelvek terén is, akár a szó alakját, akár elterjedése körét nézzük.

A tótban *šutý* suta, szarvatlan, csonkaszarvú-t jelent, *šutá krava* BERNOLÁK szerint annyi mint «suta (szarvatlan) tehén», *šutá koza* suta kecskét, *šuté žito* tar búzát jelent. Előfordúl egy főnév gyanánt használt *šuta* «szarvatlan birka» is és egy rendes igeiképzés *šutiť* «megcsonkítani». A *šutý* szót a szomszéd morvák is ismerik, jelentése BARTOŠ szerint: szarvatlan (pl. kecskéről), csonka (toronyról, a melynek nincsen kupolája), elnyűtt (ruháról); a *šuto* annyit is jelent, hogy «üres» (l. Dialektologie moravská 1 : 276). Megtaláljuk a *šutū*, illetőleg ennek egy hátulról hozzátapadt névmással bővült, úgynevezett összetett alakjának, *šutyj* hí mását a lengyelben is: *szutý* (*sz* = magy. *s*) «hörnerlos», ungehörnt» és a kis-oroszban: *šutij* «verstümmelt, abgestutzt, abgebrochen; bes. ohne Hörner»; a kis-orosz *šuta* szarvatlan tehenet, egyes helyen nőstény zergét is jelent. A fehér-oroszban, akár a tótban, van egy *šuta* főnév, jelentése is hasonló hozzá, a juh becéző neve, ezért *šutka*, *šutočka* kicsinyítők is járnak. A nagy-oroszban *šutka* egészen mást jelent, t. i. tréfát; így keletkezett egy fehér-orosz szólásfele: *komu šutki* (többes sz.) *a mně ovečki* «kinek tréfa, nekem juhocska».

Az éppen említett nagy-orosz *šutka* «tréfa» egészen más szónak látszik, mint a fehér-orosz *šutka* juhocska (tulajdonképpen «sutácska»), úgyhogy azt a kérdést, összetartoznak-e ezek valahogy, úgy látszik, föl sem lehet vetni. És mégis föl lehet azt nagyon komolyan vetni. A nagy-orosz nyelvben a *šut-šuta-šuto* «szarvatlan» melléknév alig ismeretes, de nagyon is jól ismerik és régebben még jobban ismerték a *šut* «bolond, bohóc» főnevet, a mely valamikor a házibolond, udvaribolond neve is volt. Hát ha a *šut* melléknév és a *šut* főnév eredetileg egy és a bolondot csak úgy hitták sutának, a mint a magyar is a «balog, balkezes; furesa észjárású, sületlen, mulya; félszeg, ügyetlen, idétlen» emberről mondja, hogy *suta*. Igaz, hogy mai nap a *šut* melléknévet

bármelyik szláv nyelvben is bajos volna egyszerűen főnévnek használni, a mai nyelvszokásnak inkább felel meg a szlovén *šutec* «no-rec, nezpameten človek [bolond, esztelen ember]; der Läppische». A szláv nyelvekben ugyanis a melléknév ma nem igen szerepel személyt jelentő főnév gyanánt, ilyenkor képző szokott hozzájárulni, a mint pl. az oroszban azt, hogy «ő bolond» úgy mondják, hogy *on glup*, de az ostoba embert, a tökfilkót *glupec*-nek hívják. Vagy ha már melléknév főnév gyanánt szerepel, akkor nem a melléknév rövidebb alakja visel ilyen tisztet, hanem a hosszabb, összetett alak: *on slēp* azt jelenti, hogy «ő vak», a vak embert «*slēpoj*»-nek hívják az oroszban. De tény az, hogy a főneveket és melléknéveket eredetileg, mikor a melléknévek még minden szláv nyelvben főnévi ragozás szerint is voltak ragozhatók, éppen nem választotta el semmi választófal és hogy ez az eredeti állapot, különösen közmondásokban, sokszor még ma is tükröződik. A magyar *szomszéd* mása ma az összes szláv nyelvekben csak főnév lehet, de eredetileg csak úgy lehetett melléknév akár a magyar szó: ószl. *sasēda zemlja* «a szomszéd föld, terra vicina». A *šut* régente melléknév is, főnév is lehetett, az egészen kétségtelen,*) az egyetlen kérdés az, összeegyeztethető-e a nagyorosz *šut* «bolond, bohóc» jelentése a többi szláv nyelvekben talált *sut* «szarvatlan» szó jelentésével. Ha valakinek könnyű megérteni a két jelentés kapcsolatát, hát bizony magyar embernek az, a ki beszél suta juhról, kecskéről, tehénről, bivalyról, de beszél bizony suta, azaz együgyű emberről is. A suta tehén a tehenek társaságában csak olyan mint a félkegyelmű ember a mi társaságunkban, az orosz *šut* főnév tehát ugyancsak lehet egy az eddig tárgyalt *šut* melléknévvel, erre vall a már említett szlovén *šutec* és a szintén szlovén *šutast* «bolondos» szó is. Ehhez illik a bolgár *šut* «gyengeelméjű ember», a melyet MELICH Prilep vidékéről idéz egy folyóiratból 1. Nyr. 30 : 461. Ebből az orosz *šut* «bolond, bohóc» főnévből származik az orosz *šutij* «bolondozni, tréfálni» ige és így érthető az is, hogy a nagyorosz a tréfát *šutka*-nak hívja; ez tehát még sem találkozik egészen véletlenül a fehérorosz *šuta*-ból képezett kicsinyítővel, a *šutka*-val, a mely juhouskát jelent — a végső forrás, ha magyarázatom helyes, egy és ugyanaz. Én tehát egészen bátran összevonom MIKLOSICH szófejtő szótárában a *šut*- és *šutij* cikket, de az elsőből törlöm a bolgár adatokat, mert az előttem nem egészen világos *šutarka* szón kívül népies kifejezést nem találok köztük.

*) L. erről I. BELORUSSOV szép fejtegetéseit *Sintaksis russkago jazyka v izsledovanijax Potebnija* Orel 1902. 149. s k. l. és v. ö. a fent idézett szerb közmondást: *Sut s rogatim ne može se biti*, a melyet úgy fordítottam, hogy «Suta szarvassal nem verekedhetik», de a melyben a *sut* akár úgy is volna fordítható, hogy «a suta, a suta állat, a suta ember».

Ha az orosz *šut* «bolond, bohóc» valóban egy a több szláv nyelvben jól ismert *šut* «szarvatlan» szóval, akkor a szláv szó elterjedése és története egészen új világításban áll előttünk, akkor ahhoz kétség nem férhet, hogy a bennünket környékező szlávok magukkal hozták a szót és akkor a magyarok is bizonyosan ő tőlük vették át. Csak azt nem szabad mondani, a mit MELICH, tisztán csak MIKLOSICH-ra hivatkozva, mond, hogy t. i. «elismert dolog, hogy a *suta* szláv eredetű szó» Nyr. 30 : 460, ha az ember azt még olyan biztosnak is tekinti, a mint hát én is annak tekintem, mert nem kisebb tudós, mint MEYER GUSZTÁV egészen más eredményhez jutott.*) Ő t. i. az oláh *šut* (ejtsd *sut*; nőnemű alakja: *šută*), illetőleg *cîut* (ejtsd *csut*) «szarvatlan» szóból származtatja úgy a szláv *šut* melléknevet mint a magyar *suta* szót is l. *Etym. Wörterbuch der alb. Spr.* 420. l.: «*šut*, ohne Hörner', Ro. *šut* f. 'Hirschkuh', *šüte* 'hörnerlos; ohne Hals oder Kopf' . . . Wieder ein Wort, das wandernde rumänische Hirten den Slaven und Magyaren vermittelte haben». Én nem tartom MEYER nézetét valószínűnek, sőt ha az orosz *šut* «bolond, bohóc» azonos a *šut* «szarvatlan» szóval, teljesen kizártnak tekintem azt a föltevését, hogy az oláhok terjesztették volna a szót, de tanúságosnak igenis tanúságos, hogy az albánok is ismerik a szót, hogy az oláhok közt mindenfelé ismeretes, még a macedo-oláhoknál is, mert ha a szó magyar eredetű volna, a szónak ez az elterjedése teljesen megfoghatatlan volna.

Látnivaló, hogy a *šut* szó milyen rengeteg nagy területen ismeretes, ismerik a balkánfélszigeten nagyon jól ott is, a hová magyar szó csak rendkívül kedvező körülmények közt hatolhatott volna, ismerik olyan alakban, a melyet a magyar *suta* ott nem ölthetett volna, ismerik északkeletre legalább is Oroszország déli és nyugati részében, sőt ha föltevésünk helyes, hogy az orosz *šut* «bohóc» alapjelentése semmi más, mint az, a mely minálunk a «*suta* ember» kifejezést szülte, ismerik Oroszország legészakibb határáig. A szó, már mint a *šut* melléknév, származását és elterjedését gyakrabban tették szóvá MIKLOSICH, MATZENAUER, MEYER GUSZTÁV, TIKTIN könnyen hozzáférhető és általánosan használt forrásokban. És MUNKÁCSI? Mintha nem is Európában írta volna a munkáját: vagy nem tud mind erről semmit sem, vagy annyira elfogult, hogy nem látja az óriási nehézségeket, a melyek körülötte tornyosulnak, a mikor azt állítja, hogy a *suta* szó a magyar nyelvben képződött. Ha mind azt tudta, a mit eddig elmondtam, akkor merészsége kétszeres, mert egy magyarázat helyett, mely kínálva

*) V. ö. TIKTIN kitűnő *Rum.-deutsches Wörterbuch* című művét is, a ki szintén hajlik MEYER felfogása felé: *cîut* (*šut* mellékalakja) alatt azt olvassuk: «Weitverbreitetes Wort, dessen Heimath Rumänien zu sein scheint».

kínálkozik, fölállít egy újat, mely magában véve egészen valószínűtlen, mert össze nem egyeztethető a bennünket körülvevő nyelvekben talált tényekkel, de a mely azonkívül hiszékenységgünket olyan próbára teszi, a milyenre az olvasó hiszékenységet még akkor sem szabad tenni, mikor az ember különben biztos talajon mozog, már pedig ott, a hová M. elvezet bennünket, nincs egyetlen egy biztos pontocska sem, a melyről lépésről lépésre továbbhaladva valamelyes kézzelfogható eredményhez juthatnánk. De nézzük M. fejtegetését és ne ijedjünk meg attól, hogy azt a *csábal* cikkben kell keresnünk.

A *csábal* szó, melylyel a türkeveiek megértetik az ökörről, hogy *csára* «balra» menjen, rendkívül érdekes szó: «az alapszó perzsa, a végzet kaukázusi». Hogy perzsa, illetőleg más iráni vagy egyáltalában árja szó kaukázusi képzővel földiszítve rakás számra található a magyar nyelvben, arra kár csak egy szót is vesztegetni; a ki nem hiszi, olvassa el M. úttörő munkáját. Elég az hozzá, hogy a perzsa nyelvben *čap*, *čep* «bal»-t jelent és hogy van kaukázusi nyelv, a melyben a perzsa szó *l*-es képzővel bővült: kürin *čapla*, agul *čappul*, *čapul* «links», *čapla pad* «linke Seite», *čaplayan* «linkischer Mensch». És most már kérem az olvasót, vegye kezébe M. könyvét és olvassa el velem a *csábal* cikket a 189. s k. l.; én csak a főpontokat fogom hangosan olvasni:

«Hogy a székelyben *hóczbali*, *hócsbali*, *hóczbeli* («jobb felőli») alakok . . . nyilván népetimologia műve a *csábal* mintája nyomán . . . mutatja a *csábal*, *csával* határozói használata . . . De van erre egy más bizonyítékunk is, jelesen a *csába*, *csápa* «bárgyú, bamba, félkegyelmű» szóban (innen: *csábít* = bolondít, *csábúl*) . . . Ide vonható talán még a rábaközi *csaba*, *csabajkos* «csámpás» szó is . . . Megjegyzendő különben itt, hogy a perzsa *čap*, *čep* «link» szónak éppen «krumm» az alapjelentése . . . , a mi kiderül az újperzsa *čefte*, *čeft*, *čafta*, *čaft* . . . továbbképzésekből is. Sejthető, hogy ezen utóbbi perzsa *čafta*, *čefte* képzésnek valamely régi dialektikus változatát tükrözi a tiszántúli *sete*, *setye* «balog, balkezes» szó . . . , melynél az idegen eredet gyanuját költi az is, hogy mélyhangú *suta*, *sutya* változatai is szerte el vannak terjedve (*suta* kéz «bal kéz», *sete-suta*, *setye-sutya* = *sete*), sőt e mellett Dunántúl: *süti*, *sütü* . . . A «bal» szokásos jelentésváltozatai itt is jelentkeznek: a székelyben *suta ember* «félszeg, idétlen, ügyetlen, sületlen, mulya» . . . A jelentéscserezt legalkalmasabban úgy magyarázhatjuk, hogy amaz iráni nyelvjárásban, honnan a magyar *sete*, *suta*, *süti* való, a *čafta*, *čefte*-féle képzés is követte a *čap*, *čep* alapszónak jelentéscsereztését.»

A kinek kedve van, elolvashatja még azt is, a mi a 191. l. áll, hogy t. i. a *hajsz* szónak is «akad hasonlata a *pamir* nyelvjárásokban», de én, a ki a *pamir* nyelvjárásokhoz nem értek, megállok a *sete-sutá*-nál. Valóban olyan nehéz fölérni észszel, hogy

egy a szláv (*šutü*) *šuta-šuto*-ból lett *sutá*-hoz a magyar nyelvben, a hol azt mondjuk, hogy *heje-huja*, *herceze-hurcza*, *hepe-hupás*, *setteg-suttog*, *derczés-durczás*, képződött egy játszi *sete-suta*, a melyből azután a *sete* itt-ott ki is vált mint önálló szó, a mint p. o. a szláv *drobŭ*-ból lett *darab*-hoz *dirib-darab* képződött, a mely azután életet adott a Székelyföldön ismert *diribol* (= *darabol*) igének? Volt-e csak a legkisebb ok olyan merész egyeztetés megkísértésére, mikor a szó nemcsak, hogy megvolt már igen könnyen érthető és biztos alapon magyarázva (LESCHKA már 1825-ben mondta: *Suta*, ohne Hörner, etiam Slavi dicunt *šutŭj*, *šutá*, *šuté* idem), hanem mikor M. magyarázatának mindenek előtt az a bökkenője, hogy magyar *sutá*ból nem magyarázható a szláv szó alakja és elterjedése? Ezért nincs semmi szükség, hogy M. fejtegetéseinek tudományos voltát vizsgálgassam, és én ennek igazán örülök.

3. *Bot*. Áttérek egy szóra, a melyet, megvallom, nem tudok megmagyarázni: mégis annyi érdekes mozzanat fűződik hozzá, hogy már azért is érdemes vele foglalkozni. A *bot* szót MIKLOSICH 1870-ben szlávnak mondta: «*b a t* nsl., serb., bulg., — *bot* s. baculus. Rum. *бѣтъ*. Ein dunkles Wort». *Slav. Elem.* 19. sz. a. Addig, míg csak egy szláv *bat* alakkal álltunk szemben, jogos volt a kételkedés, érthető tehát, hogy új meg új kísérletet tettek a szó magyarázatára. HALÁSZ 1883-ban egészen helyesen mondja: «MIKLOSICH is azt jegyzi meg róla: ein dunkles Wort. Akár eredeti szókincsünk-höz tartozik, akár máshonnan vettük, de éppen nem lehet ugyanaz, mint a déli szláv *bat*, melyből a magyarban is *bat* vagy *bát* lett volna», l. *Nyr.* 12 : 100. l. Ezért a magyar *bot* szót méltán nyelvkincsünk meg nem fejtett részéhez számították, és BALASSA meg SIMONYI csaknem egy időben kísértettek meg új magyarázatot. BALASSA azt mondja: *bot* (stab) kann nicht aus dem serbischen *bat* entstehen, weil dem offenen slav. *a* im Magy. nie ein geschlossenes *o* entspricht, sondern umgekehrt aus sl. *o* wird im Magyarischen *a*; vielleicht kann man das Wort mit dem äg. *but-ak* (Zweig) zusammenstellen, l. *Ung. Revue* 1885, 280. l. SIMONYI meg így vélekedik: «A *bot* szót, melyből a horvát *bota*-t eredeti, elfelejtette H. «visszahódítani». DANK. és MIKL. a mai déli szláv nyelvek *bat* szavából vettnek mondják, pedig ez soha sem válhatott volna m. *bot*-tá. Talán az olasz *botto* ütés, lökés (v. ö. *bottare* üt, lök, *battere*, üt, ver)?», l. *Nyr.* 14 : 72.

Hogy BALASSA-nak vagy SIMONYI-nak sikerült-e a *bot* eredetére új világot deríteni, az más kérdés, hiszen igen szerény és bizonytalan hangon is nyilatkoznak róla, BALASSA éppenséggel csak idegen véleményre utal, annyi azonban kétségtelen, hogy mind BALASSA-SIMONYI-nak, mind pedig HALÁSZ-nak tökéletesen igazuk volt, mikor kételkedtek a magyar *bot*-nak a szláv *bat*-ból való származásá-

nak lehetőségében. MUNKÁCSI-nál a dolog kicsit másképp áll; ő nem csak a déli szláv *bat* szót ismeri, hanem egy orosz *bot* szót is, a mely, úgy látszik, egy csapásra megfejtí az egész talányt, igaz nem úgy, a mint M. egy pár évvel ezelőtt hitte. M. ugyanis, a kinek bátorsága volt olyan kényes kérdés vitatásába bocsátkozni, hogy milyen szláv szók kerülhettek talán már Etelközben és még előbb az orosz nyelvből a mi nyelvünkbe,*) a kinek tehát nagy oka volt az orosz hangok történetével igen részletesen megismerkedni, nem sejtí, hogy orosz *bot* és déli szláv *bat* egy közös harmadik alakból keletkezettek volna, a melyből nehézség nélkül ki volna magyarázható a magyar *bot* is. Nem törődve azzal sem, hogy orosz *o*-val szemben a magyarban különben rendesen *a*-t találunk (or. *bob*: m. *bab*, or. *drobŭ*: m. *darab*, *dvor*: *udvar*, *gnoj*: *ganaj*, *golubŭ*: *galamb*, *košŭ*: *kas*, *obrok*: *abrak*, *stol*: *asztal* stb. stb.), tehát tisztán a külső látszat után indulva azt mondja éppen abban az értekezésben, a mely világosságot akar hozni szlávból eredt szavaink történetébe:

«Szláv szókincsünk orosz rétegének ismertető jegyét találjuk MIKLOSICH összehasonlító szótára nyomán indulva a következő, szorosán egyező alakkal csupán az oroszból igazolható szavainkban: ... *bot*: orosz *botŭ*; ellenben újszlov., bolg., szerb, lengyel *bat*, mely szó végső eredete szerint a finn-magyar nyelvek csoportjából való (v. ö. cser. *panda*, *vondo*, mord. *manda*, *mando*, votj. *bodŭ*, zürj. *bed* «bot, szál»), l. *Ethnographia* 8: 19 és fordítását *Die Donauländer* 409. l.

Ha M. nem vonta volna ezt az állítását vissza, l. *Ethn.* 10: 333, már a fönt említett értekezéseimben megadtam volna rá a feleletet, de így illőnek találtam, hogy erről a tevedéséről ott említést ne tegyek. Ujabbán már nem szól az orosz *bot* és a magyar *bot* összecsengéséről, a mely régebben megtévesztette, és csak azt vitatja, hogy a déli szláv *bat* alakból nem magyarázható a *bot* szavunk:

«Van a szlávtságban is: or. *botŭ* «stock, prügel; fischerstange (die fische ins netz zu treiben)», *botogŭ*, *batogŭ* «stock zum schlagen»! újszlov., bolgár, szerb, lengyel *bat* (oláh *băt*, *bătŭ*) «stock»; de ezen nyelvterületen a szó eredetinek nem bizonyítható s másrészt hangzójának eltérésénél fogva a magy. *bot* nem vehető a környező szláv nyelvek *bat* alakja átvételének», l. *Arja-Kauk.* 177. l.

Nagyon föltűnő, hogy M. sem itt, sem fönt idézett értekezésé-

*) L. *Ethnographia* 1897. VIII. k. 1—30. l. és *Die Donauländer* 4—6. füz. és v. ö. feleletemet NyK. 30:1—38. és *Archiv f. slav. Phil.* 22: 433—487.

ben meg sem említi azt a körülményt, hogy orosz *bot* és déli szláv, különösen horv.-szerb *bat* nagyon szépen illenek egymáshoz és hogy éppen olyan régibb alakra látszanak visszautalni, a melyből a magyar *bot*-ot pompásan ki lehetne magyarázni; annál föltűnőbb, mert a Nyelvőrben SCHUCHARDT ezen az alapon mintha meg is oldotta volna már végkép azt a kérdést, a mely bennünket itt foglalkoztat. SCH. azt mondja:

«Ez alkalommal meg kívánom jegyezni, hogy SIMONYI-nak (Nyr. XIV. 72.) nincs igaza, mikor a magyar *bot* és délszláv *bat* ugyanazonosságában kételkedik; hangzásra legalább amaz teljesen megfelel az ószláv (kirchensl.) *bütü*, orosz *bot*, rumán *bătă*, *botă* szavaknak; olasz szóra (*botto*) itt nem gondolhatunk», l. Nyr. 18 : 440. l. 1889.

Hiszen azt M. is tudja, hogy bizonyos esetekben orosz *o*-nak is megfelelhet magyar *o*, ha t. i. az az *o* régebbi *ü*-ből keletkezett: ószlov. *mühü*, or. *moch*, magy. *moh*, ószl. *rūži*, or. *rož*, magy. *rozs* (E t h n o g r. 8 : 22; v. ö. NyK. 30 : 35), hogy pedig a horvát-szerb-ben ilyenkor *a*-t találunk, azt legalább illetet volna tudnia: [*mah*] *mahovina*, *raž*. Hogy még se tartsam SCH. magyarázatát biztosnak, arra engem olyan körülmények kényszerítenek, a melyeket M.-nak, ha ugyan észrevette, okvetetlenül szóvá kellett volna tennie, már csak azért is, mert SCH. magyarázata első pillanatra meglepően egyszerűen és meggyőzően oldja meg a kérdést, úgyhogy ha M. ki nem tudta mutatni SCH. magyarázatában a gyenge pontokat, bizonyosan nem számíthatott arra, hogy akad majd ember, a ki szemben egy annyira világosnak és fölötte egyszerűnek látszó magyarázattal, a melyet M. meg nem tud dönteni, elhiszi neki azt az ő erőltetett és roppant messzire elkalandozó fejtegetését. Ha én még sem bízom SCH. magyarázatában, annak az oka először is abban rejlik, hogy míg azt tapasztalom, hogy a magyar *bot* jelentését világosan megtalálom a horv.-szerb és a lengyel *bat*-ban, addig az orosz *bot* olyan sajátságos irányba mutat, a mely arra jogosít, hogy az orosz *bot*-nak a horv.-szerb és lengyel *bat* szúval való azonosságában erősen kételkedjem. Nem tudom, M. honnan vette az orosz *bot* «stock, prügel» jelentését, én nem ismerem, nem említi DAHL nagy szótára, nem az akadémia szótára sem, PAWLOVSKY sem, a ki az ide tartozó *bot* szót úgy fordítja, hogy «Fischtrampe, -stange, Störstange (zum Aufstören der Fische)»; DAHL szerint ez egy hosszú rúd, a melynek végéhez keresztben deszka van erősítve. Más igen nevezetes mozzanat az, hogy a szó, úgy látszik, csak az Ural vidékén ismeretes, DAHL azt mondja, hogy az orenburgi és permi kormányzóságban ismerik. Igaz, hogy hozzáteszi «i dr.», azaz «és más» (helyeken), de így is nagy okunk van a szó eredeti szláv voltában kételkednünk, a déli szláv *bat* szóval való azonosságában meg éppen alig is hihetünk, mert az, ha a teljesen egyjelentésű lengyel *bat*-

nak szabad hinnünk, már kezdetben is *bat*-nak hangzott és nem keletkezett régibb **bütü*-ból, a mint SCH. véli, ennek ugyanis a lengyelben **bet* felelne meg, a mint a fönt tárgyalt ószlov. *мѣхъ* (moh) nak l. *mech.* a *ръжъ* (rozsa)-nak l. *rež* felel meg.*) De hát az «egyházi szláv» *bütü*, a melyre SCH. hivatkozik, és az oláh *bet*, a melyet MIKLOSICH-nál találunk Etym. Wb. 8. l. *batü* 1. a.? Hát TIKTIN-nek igaza van, mikor az egyházi szláv *bütü* alakban nem igen bízik (l. Rum.-deutsch. Wb. *běť* a.) — mindössze egy a XVIII. századbéli szerb forrásból ismerjük, úgyhogy MIKLOSICH föl sem említi az Etym. Wb.-ban. Az oláh alakok pedig (*bět*, *bit*, *bită*) éppen nem magyarázhatók valami nagyon könnyen és annál nagyobb nehézséget okoznak, mert hiányzik a biztos kiinduló pont, egy megbízható bolgár adat akár a régi időből, az ú. n. ószlovén nyelvből, akár mai időből, a mostani bolgárok nyelvéből. Ámbár tehát kis hamissággal, a melyet természetesen eszem ágában sincs SCHUCHARDT-ról föltenni, nagyon könnyű volna a magyar szó szláv eredetét bebizonyítani, ámbár az orosz (*bot*) és a horvát-szerb (*bat*) szó együttes *bütü*-ra valló tanúsága egyenesen kínálja ezt a magyarázatot, el nem zárkozhatom a nehézségek elől, és azért ki kell jelentenem, hogy a *bot* szót nem tudom megmagyarázni.

Valaki talán azzal az ellenvetéssel állhatna elő, hogy HALÁSZ és követői elavult állásponton állottak, mikor azt mondták, hogy szláv *bat*-nak csak **bat* vagy **bát* felelhetne meg, hiszen SZINNYEI újabban azt vitatja, hogy bizonyos labiális mássalhangzók környéke régibb *a*-ból később *o*-t csinált. Én ezt a kérdést futólag már érintettem, mikor a *hombár* alakot magam is fiatalabbnak jelenttem ki a *hambár* alaknál M.-val szemben, a ki azt találta, hogy «régiségre vall a *hombár* első magánhangzója is» és ezt egy félreértett összetett hangfejlődéssel vélte bebizonyíthatni, l. Nyr. 31 : 194 és 32 : 40 s k. Ha igaz, a mit SZINNYEI mond, hogy az *o*-val jelölt ószl. rövid hang a magyar *a*-hoz közelálló hang volt» és hogy «az átvételkor mindjárt a mi *a*-nk lépett a helyébe», NyK. 27 : 369 és hogy a *pogácsa*, *pogány*, *pokróc*, *ponyva*, *posztó*, *pozdorja* a megelőző *p* okozta később az *o*-nak régibb *a*-ból való keletkezését, akkor a magyar *bot* szót talán régibb **bat*-ból is lehetne magyarázni. Igaz, SZINNYEI csak a *p*-nek tulajdonít ilyen hatást, *b*-nek nem, de nehéz átlátni, hogy miért nem gyakorlott volna az egyik ajakhang épp olyan hatást mint a másik. Én egyáltalában nem hiszek már a labiális mássalhangzók ilyen hatásában, a mint ezt a *hambár* >

*) A szlovén *bät*, csak úgy mint mellékalakja, *bět*, akár régi **batü* akár eredeti **bütü*-ból magyarázható. A bolgár *bat*, melyet MIKLOSICH említ, igaz, régi *a*-ra vall, de minthogy nem tudjuk, honnan vette M. ezt a különben ismeretlen «bolgár *bat*» szót, és van olyan nyelvjárás is, a hol a tompa *ɐ* hangzó helyén *a*-t ejtenek, egyelőre nem hivatkozhatunk rá.

hombár magyarázatában említettem is (l. Nyr. 31 : 194), azért azt sem tartom már helyesnek, a mit *A szláv szók a m. nyelvben* című értekezésemben a *pogány* és hasonló szók *o*-járól mondtam. Hiszen az említett *po-n* kezdődő szók mellett ott van a számban nem kisebb *pa-n* kezdődő csoport: *panasz* (< ószl. *ponosü*), *pajta* (< *pojata*), *palota* (< *polata*) stb., de ott van mindenek előtt a *pap* (< *popü*) szó, a melyben elől is, hátul is *p* áll. A *pap*-nak méltó párja a *bab* (< *bobü*), a mely mutatja, hogy *b*-nek sem lehet ilyen az alakműködést fokozó hatást tulajdonítani. Azt tehát, hogy a magyar *bot* régebben talán **bat*-nak hangzott volna és az *a* az előtte álló *b* hatása alatt fejlődött volna utólagosan *o*-vá, azt éppen nem tartom valószínűnek.

A sovány eredmény tehát ez: Ismerünk több szláv nyelvből egy *bat* szót, a mely szakasztott azt jelenti, mint a mi *bot* szavunk, a mely csaknem teljesen össze is cseng a mi szavunkkal, de tudományosan nem tudjuk azt az ürességet áthidalni, a mely a két szót egymástól elválasztja; megakadályoz bennünket ebben az az ostoba lelkiismeretesség, a mely a legkisebb nehézséget felkutatja és nyíltan be is vallja. Bizony igaza volt GOETHE-nek, mikor azt mondta: «Grau, Freund, ist alle Theorie»; csapjunk hát át azokra a virágos mezőkre, a melyeken M. tépelődés nélkül, tisztán csak egészséges érzékét követve, garmada számra szakítja a tarkábbnál tarkább etymológiákat. M. magyarázata annyira meglepő, hogy nem merek egy szót sem abból a csoportból elhagyni, a hol azt a szanszkrit *manthā*-tőt említi, a melyből nézete szerint a magyar *bot* meg volna fejthető:

< Szkr. *math-*, *mathi-*, *mathā-* «rührstock, quirl»; teljesebb tő: *mánthā* (nomin. *mánthās*, acc. *mánthām*) ezen igei többől: *manth-*, *math-* (præs. 3. *máthati*, *mánthati*) «kräftig» (mit überwindung des widerstandes) hin u. her bewegen; quirlen; rühren; zerzausen; durch-einander rühren, zerstören».

A nyomban erre következő kommentár így kezdődik:

«Igen természetesen fogható föl a «bot»-nak eredeti rendeltetése gyanánt, hogy vele az ember mint elemi szerszámmal valamit szét-üssön, szétbontson, fölzavarjon.»

Csak mikor M. e fejtegetését olvastam, derengett előttem, hogy mikép jelenthetett a horvát-szerb *bat* régente buzogányt is, hiszen a vak is látja, hogy a buzogány tulajdonkép semmi egyéb mint — «stilizált» habaró, habverő. Csak egy nem tetszik nekem M. eljárásában: miért mesterkedik, mikor magyarázata amúgy is annyira meggyőző; miért állítja első helyre az *ü t é s t* (azt mondja, hogy a *bot* «elemi szerszám», mely arra szolgált, hogy az ember «valamit szétüssön, szétbontson, fölzavarjon»), vagy miért is

említi egyáltalában az ütést, mikor untig elég lett volna, ha azt mondja, hogy a *bot* eredetileg habaró, habverő volt, a mely keverésre, kavarássra szolgált, hiszen azt minden józan ember amúgy is tudja, hogy szükség esetén akár a főzőkanállal is végig lehet valakin ütni. Mert azt ugyan M. semmi mesterkedéssel el nem fogja senkivel sem hitetni, hogy a szanszkrit *manth-* tőnek alapjelentése az, hogy «szétütni», itt a rideg tények gátot vetnek képzelőtehetségünknek és vasmarokkal kényszerítenek bennünket arra, hogy alapjelentésül a keverést-kavarást ismerjük el. Ezt bizonyítják azok az adatok is, a melyeket M. idéz, és bizonyítja a szanszkrit *manth-* tővel rokon szláv *mēt-mqt* tő is. Nézzük előbb a *mēt-* tőből hajtott szokat! A könnyebb ellenőrzés kedvéért MIKLOSICH szófejtő szótárából (*Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen* 1886, 189 l.) vettem az adatokat, csak itt-ott teszlek hozzá szögletes zárójel közt, a hol szükségesnek látom, egy kis magyarázatot és, a hol hiányzik, a szláv szók fordítását: «a sl. *mēta*, *mēsti* turbare; *mētež* turbatio. nsl. *mesti* butter rühren; *smetki*, *zemtki* rührmilch, buttermilch; *medělo* [előfordul *metělo* alak is] r ü h r s t o c k; *metuda* rührmilch; *metež* schneegestöber. s. *mesti* mischen, butter rühren; *mečava* schneesturm; *mečavica* rührstange. č. *masti*, *městi*, *matu* [a mai alakok: inf. *másti* (!), præs. *matu* «etwas wirren, verwirren; veralt. mischen, kneten»]; *změt* wirrwarr. r. *mjasti* [«verwirren, beunruhigen, in Aufregung bringen»]; *sumjatica* verwirrung; *mjatež* [«aufruhr»]; *mjatelb*, *metelb* schneesturm.» A rokon nyelvekből említi MIKLOSICH e helyen a porosz *mandivelis* quirlstock szót és a lettből a következőket: *mentēt* mit der Schaufel rühren; *mente*, *mentne*, *mentra* m a i s c h h o l z; a litván *mentunė* quirlstock a *mqt*-csoport alá tévedt. Ez a *mqt*-tő úgy viszonylik a *mēt*-hez mint pl. *vod-* a *ved*-tőhöz vagy mint a görög *λόγος* tője a *λέγω*-éhoz, *mqt-* t. i. régi *mont*-ból lett, *mēt* pedig *ment*-ből. E *mont*-ból lett *mqt*-tő alatt MIKLOSICH-nál egyebek közt ezeket olvassuk: a sl. *mqtъ* turba; *smqtъ* [turbatio]; *mqtъnъ* trübe; *mqtiti* trüben. nsl. *môt* das trübe, der satz (pri kavi); *motilnica* [«Butterrührkübel»], *mōiti* [«trüben, rühren»]; *motič* quirl. b. *mēten* [zavaros] s. *mutiti* [«trüben, verwirren»] č. *moutev* stössel.*) p. *mēt* [«Dickes, Trübes, Bodensatz»]; *zamēt* és *zamētek* [«Auführen, Umrühren, Trüben; Aufgerührtes, Umgerührtes stb.»]; *mācić* [«trüben, trüb machen; auf-, um-, untereinanderrühren»]; *mētny*

*) MIKLOSICH e csoportban a cseh nyelvből csak ezt az egy szót említi a maga helyén, ez pedig mintha MUNKÁCSI fölfogása mellett szólna inkább, de hogy a szó eredeti jelentése mi, azt világosan mutatja, hogy a sok közül csak egyet említsek, a *moutiti* ige, a melyet RANKE így fordít: trübe machen, auführen, umrühren; buttern, quirlen, querlen; maga a *moutev* szó pedig R. szerint annyi mint: Sterl, Stossel, Stempel, Querl.

[«trübe»].*) o.s. [= felsőlauziezi szerb] *mućić* [«trübe machen, umrühren, verwirren»]; *mutej* quirl; kl.r. *mutyty* [«trüben, verwirren»]; *mutva* gewirre; *omut* strudel; *mutna voda* trübes wasser. r. *mutъ* trübes wasser dial.; *mutitъ* [«trüben (das Wasser)»]; *smuta* [«die Unruhe, Aufruhr, Verworrenheit»]. Kénytelen voltam MIKLOSICH adatait rövidítve közölni, pedig hát könnyű szerrel lehetne tíz annyi anyagot összehozni a szláv nyelvekből, mint a mennyit M. közöl. De, azt hiszem, így is egészen világos lett, hogy «ütésre» gondolni sem lehet e tőnél, hogy tehát a vele rokon szanszkrit szókba is csak erőszakkal lehet azt a jelentést belemagyarázni. Könnyű volna ezt magából a szanszkrit nyelvből újabb meg újabb adatokkal bebizonyítani, ha ugyan még valaki M.-n kívül a szó alapjelentésével tisztában nem volna. De én mindössze még csak egy szót említek GRASSMANN szótárából és áttérek azután arra a kérdésre, hát ha talán a szláv szók töve nem azonos a szanszkrit szókéval. GRASSMANN-nál egyebek közt egy *manthā*-tőt is találunk ilyen magyarázattal: ein durch Umrühren [*manth*] mit anderen Stoffen erhaltener Trank, Gebräu, Rührtrank (wol vom Soma-gemisch).

Most pedig nézzük, hogy vélekednek a szakértők a szanszkrit *manth*- és szláv *met*-tők összetartozásáról; találtak talán ők is a szanszkrit szókban olyan alapjelentést, a mely a szláv szókból kitetsző alapjelentéssel össze nem egyeztethető? tudnak-e valamit arról, hogy ott nem a keverés, hanem a «szétütés» az alapfogalom? Én sehol ennek semmi nyomát sem találok, mindenki tökéletesen egynek tartja a két nyelv szavaiból kifejezhető tőt és annak alapjelentését. Természetesen nem idézhetem mind a kiváló tudóst, a kik nem kételkednek abban, hogy a szanszkrit és a szláv szók egy töből hajtottak és hogy e tö alapjelentése a keverés; meg kell egy kis, de válogatott csapattal elégednem: idézem UHLENBECK *Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch der altindischen Sprache* 1898 című művét, a melyet M. is fölvelt forrásai közé, azután BRUGMANN *Grundriss der vergl. Gramm. d. indog. Spr.*² 1897 című, messze földön híres könyvét és végre VONDRÁK kitűnő óbolgár nyelvtanát (*Altkirchenslavische Grammatik* 1900). UHLENBECK a *manthās* a. ezt mondja: umrührung, quirlung; rührtrank, rühr-löffel, butterstößel, vgl. aksl. *matŭ* turba, zu *mathnāti*; *mathnāti* a. pedig ezt olvassuk: *mathnāti*, *mánthati*, *máthati* schüttelt, rührte,

*) Tévedés volna azt hinni, hogy az említett lengyel *met*, *zamet*, *metny* tulajdonkép nem is ide a *mat*- alá tartozik, hanem az előbb tárgyalt *met*- csoportba. Az ószlovén *e*, *a*-nak korántsem felel meg a lengyelben is egyszerűen *e*-*a*; a lengyelben összefolyt a két nasalis vocalis, úgy hogy *e* megfelel rövid *e* és *a*-nak, *a* pedig hosszú *e*-nek és *a*-nak v. ő. ószl. *petŭkŭ* magy. *péntek*: l. *piatek* (a *p* jésűlése mutatja még, hogy eredetileg *e* következett!), ószl. *obračŭ* m. *abroncs*: l. *obrecz*.

quirlt u. s. w., vgl. pām. *mándam* rühre um (?) und ausserhalb des arischen ksl. *meṭa* mische, verwirre, lett. *mentēt* mit der Schaufel rühren, lit. *mentūris*, *mentūrė* quirl, rührstock. BRUGMANN így csoportosítja a szókat: Lit. *mentūri-s mentūrė* 'Quirl, Rührstock', aksl. *meṭa* 'ich rühre um': ai. *mántha-ti* 'er rührt, dreht', aisl. *mondull* 'Drehholz' I, 387; egy másik helyen pedig emígy szól: Lit. *mentūrė* 'Quirl', aksl. *meṭa* 'ich rühre um, verwirre': ai. *mántha-ti* 'er rührt, dreht, quirlt, osk.-umbr. *mamphur* 'ein Stück der Drehbank' u. o. 716; hasonló módon nyilatkozik Br. az 522. l. 571. § és az 536. és k. l. VONDRÁK-nál, a ki nagy gonddal és alapossággal hasonlítja össze az óbolgár szókat a többi indogermán nyelvek szavaival, ezt a csoportosítást találjuk: *meṭa*, *meṣti* und *meṭiti* turbare, lit. *mentūrė* 'Quirl', ai. *mánthati* 'er rührt'.

M. előszavában, a mint már az előszóban említettem, azt mondja: «Az árja nyelvek köréből vett idézeteimet s fejtegetéseimet korunk legnagyobb szaktekintélyeinek műveiből merítettem», l. IV. l. — hát én azt hiszem, ezek a szaktekintélyek ugyancsak ráznák a fejüket, ha látnák, hogy M. e helyen a műveikben talált adatokból milyen következtetéseket vont le.

4. *Csēka*. Van M. könyvének egy tulajdonsága, a mely külön kihívja figyelmünket: a tájszók magyarázata; ezekben valóban remekel a kombináló tehetsége, úgy hogy ezek a fejtegetések mindenképpen megérdemlik, hogy külön bokrétába kössük, szándékom is ezt valamikor megtenni, de vétek volna a *csēka* szót a többi közé keverni, annyira nevezetes ez a szó. Hogy ez mit jelent? Hát disznót is meg malaczt is, még pedig nem a Kaukázusban, hanem — Udvarhely- és Háromszékmegyében. Hiába kételkedik ebben az olvasó, ennek így kell lennie, mert ha M. miatta elkalandozott a Kaukázusba, sőt még tovább az árkák őshazájába, hát bizonyosan előbb alaposan körületekintett itthon és összehordott mindent, a mit csak e szóról meg lehetett tudni. Lássuk, mit talált.

«59.* Magy. *csēka* «disznó, schwein» (Udvarhely m.); malacz; ferkel» (Háromszék; MTjsz.) — *czikus* «malacz; ferkel» (Zemplénm.; u. o.). < Kaukázusi: kubaesi *žika*, kaitach *žaka*, varkun *žaka*, avar *čuka* «schwein» (a *-ka* helyett *-ra* képzővel:) akuša, chürkilin *cura*, *suira* id. Valószínűleg ősi árja átvétel: v. ö. szkr. *sūkará* eber, schwein . . .»

A többi nem tartozik már közvetlenül a magyar szó magyarázatára, következik a kommentár, a mely emígy kezdődik:

«Bár a magyar tájszó csak kis területen ismeretes, mint az idézett alakok mutatják, igen régi koroknak lehet maradványa. Alakilag pontosan megfelel a *csēka* a kaukázusi *žika*, *cuka* szavaknak, melyek-

nek szókezdője eredetileg *c*, *č*-féle hangnak (azaz nem: *č*-nek) fölvéve az árja egyezésekkel is egybehangzó (v. ö. még a *cura*, *suira* változatokat)."

Nem ok nélkül idéztem a látszólag ránk nézve teljesen közömbös «*cura*, *suira* változatokat» is, a melyekhez a *csëka* szavunknak természetesen semmi köze sem lehet, M. czikke ugyanis a végén még egyszer nagyot csattan és e csattanás előkészítéséhez kellett a *cura*, *suira* is:

«A kaukázusi *cura*, *suira* «schwein» szóval vethető talán egybe a magy. *csürhe* «fiatal, hizlalóba még nem fogott disznók csordája» (MTjsz.).»

No de ezzel a *csürhé*-vel nem akarok foglalkozni, elég ha megtudjuk, hogy a *csürhe* szó valószínűleg **csürr(e)he*-ből keletkezett és hogy a szó végső része, a **r(e)he*, «nyáját» jelentett, a mint ezt az összetételt *rāj-au* és egy pár, részben elég furcsán idézett kaukázusi szó bizonyítja. A *csürhe* szót csak is azért említettem, hogy az olvasó újra meg újra lássa, hogy a kaukázusi hatás mennyire át meg átjárta a magyar nyelvet: egy és ugyanaz az árja szó a kaukázusi nyelvek közvetítésével *csëka* alakban jutott a nyelvünkbe, azután «*ka* helyett *ra* képzővel» más kaukázusi nyelvből *csür*-alakban, de ehhez hozzáförnt még egy valószínűleg szintén kaukázusi szó és így lett (**csürr(e)he*) *csürhe*. A kaukázusi hatás valóban rendkívüli nagy lehet, hiszen M. nem ismer egyetlen egy kaukázusi nyelvet sem, mégis ennek a hatásnak mennyi nyomát tudta így is fölfedezni!

De maradjunk most csak a *csëka* szónál, hát valóban disznót jelentene meg malacot? M. a MTsz.-ra hivatkozik, abban tehát nem lehet kételkedni, hogy a jelentést helyesen állapította meg. Mit is mond a MTsz.?

«*Csëka*: 1. disznó (Udvarhely m. MELICH JÁNOS); 2. malac (Felső-Háromszék m. MELICH JÁNOS).»

Nem tűnt föl M.-nak különösnek, hogy MELICH JÁNOS-tól kell megtudnunk, hogy a disznót Udvarhely megyében és a malacot Felső-Háromszéken mikép hívják, hogy eddig senki sem tartotta azt érdemesnek följegyezni, úgyhogy olyan embernek szóbeli közlésére szorúlunk, a ki sem az egyik megyében, sem a másikban hosszabb ideig nem tartózkodott. Én nekem sohasem volt sem okom, sem kedvem a *csëka* szó eredetét megfejtani, de nekem ez nyomban szegyet ütött a fejembe, hogy hát ezt éppen MELICH tudja csak. Nagy óvatosan és külön-külön, úgyhogy az egyik nem is tudta, hogy megkérdezem a másikat is, és időközben nem is beszélhetett a másikkal, kikérdeztem a két cselédemet, a kik ugyancsak udvarhelymegyeiek (Alsó-Siménfalváról valók) és kitűnt, hogy

egyik sem hallotta, hogy valaha az ő megyéjükben valaki «cséká»-t vett volna, vagy ölt volna, vagy belőle evett volna. De igenis tudtak mást, a mit mi többiek is tudtunk más forrásokból, tudták ugyanis, hogy a disznót úgy hívogatják, hogy *cskő! cskő!* és úgy kergetik el, ha azt mondják, hogy *csika ne!* vagy *cskő me!* A malaczt meg olyan befeléejtett *cz! cz!* hanggal hívogatják, hogy le sem tudom hirtelenében írni. Hiszen ezen nincs is mit csodálkoznunk, mikor a gazda disznóval, malaczzal beszél, alkalmazkodik az állathoz, igyekszik azokat a hangokat megközelíteni, a melyeket az állat maga hallat, csak hogy megértesse magát vele, azért hát a disznóval *csa me csogva* beszél, hogy azután *cséka, csika, cskő, cskő, cska* vagy éppenséggel le nem írható hangokkal hívogatja-e, az teljesen mellékes, a disznónak jó így is, ha megérti. Eszem ágában sincs tagadni, hogy akárhányszor a nyelvnek egy közönséges szava keveredik bele a hívogató szólásokba, hogy kiinduló pontúl szolgál, de ha egyszer ilyen használatra fogják, erős romlásnak, teljes elferdítésnek van kitéve, úgyhogy fölötte óvatosaknak kell ilyenkor lenniök — a kaukázusi nyelvészeknek.

Most pedig nézzük, valóban oly szűk körben ismeretes-e a *cséka* szó, a mint M. el akarja velünk hitetni, tényleg csak MELICH JÁNOS hallotta, illetőleg jegyezte azt föl. Hát disznó, malacz jelentéssel csak MELICH ismeri, az igaz, de ha csakis ő ismeri, akkor talán szabad abban kételkednünk, hogy egyáltalában van-e ilyen jelentése;*) abban azonban, hogy azonos a M.-től tárgyalt *cséka* szó a disznóhívogató *cséká*-val, illetőleg különféle változataival, egy perczig sem lehet kételkedni. Már pedig ezt a *cséká*-t igenis jól ismerik forrásaink. Udvarhelymegyéből a Nyr. a következőket közli: Malacz- és disznóhívás: *cskő, cskő; cséka, cséka*, malacz- és disznóhajtás: *hecses; hecses el, hecses ki, hecses ki ne* 12 : 477. Háromszék megyéből az orbai járásban a disznót úgy hívogatják, hogy *cséka, cséka, cséka!* elúzik pedig így: *csénika ne! húj ki* Nyr. 7 : 190. Vagy hogy közelebb jussunk a MELICH-től megjelölt területhez, ugyancsak Háromszéken Csernáton községben a megfelelő hangok ezek: *Cséka csé, cskő, cskő; pucsi me! csénika me!* u. o. 5 : 285. Csik-Sz.-Mihályon a disznónak *disznyó* a becsületes neve, hívogatják pedig emígy: *cséka, cséka, cséka, cska-cska-cska, maci-maci-maci*, ha kergetik, azt mondják, hogy *cséka nye* vagy *háj nye, húj el*,

*) Megkérdeztem KOLUMBÁN SAMUT és HORGER ANTALt, s mind a kettőtől azt az értesítést kaptam, hogy a *cséka* nemcsak malacz- és disznószólóngatás, hanem a malaczt a székelyek nevezik is *cséká*-nak. Pl. «Ez osztáng a szép *cséka!*» «Jere, nézzük még a *csékákat!*» «Mégdöglött egy *csékánk.*» HORGER azonban hozzáteszi, hogy egyik-másik közlője szerint csak a gyermeknyelvben használják a szót, s KOLUMBÁN is azt mondja, hogy legtöbbször a gyermekekkel beszélve használják, máskülömben csak tréfásan.

hëcc nye, heccs el nye u. o. 30 : 493. Nem tudom, melyik Bácsfalún a sertést így csalogatják: *csök, csök, csök!* u. o. 4 : 184. De figyelmet érdemel mindenesetre az is, a mit a Királyhágón innen hallunk egyes helyeken, különösen a szatmármegyei *czikka, czikka, czikka* hívogatás Nyr. 7 : 93, már a zemplénmegyei *czikus* «malacz» miatt, a melyet M. szintén kaukázusinak tekint. Világot vethet az egész kérdésre, a mit Bajmokon Bácsmegyében hallani, mikor disznót hívogatnak: *cza k(o)cza* (alig hallható *o*-val!), az sem érdektelen, hogy Dergecsen Zalamegyében a malaczt: *czocza, czocza, czocza!* szólítgatással hívogatják. *hücceke*-vel pedig kergetik Nyr. 3 : 479, míg más közlés szerint Veszprémben a disznót hívogatják hasonló módon: *coca, nè, nè* u. o. 6 : 284.

Ha M.-nak bátorsága volt, a nyelvképzésnek és nyelvfejlődésnek e homályos sarkába is belevilágítani, mind ezeket és sok más adatot is tekintetbe kellett volna vennie, azonkívül figyelemre kellett volna méltatni a többi állathívogató szókat is, hiszen kétségtelen, hogy itt talált volna csak igazán hálás térre az ő kaukázusi nyelvészkedése! Vagy nem fölületesség, mikor M. megállapítja felségjogánál fogva, hogy «alakilag pontosan megfelel a *csëka* a kaukázusi *zika, cuka* szavaknak» és a *cuka*-hoz még közelebb álló *cuga, cuga, cuga*-ról említést sem tesz, a melylyel Marosvásárhelyt hívogatják a malaczt? Vagy mit tartunk M. alaposágáról, ha abból, hogy a Szilágyságban a *csikós-t csukás*-nak hívják, ki tudja olvasni, hogy a magyar *csikó* szorosán összefügg az avar és lák *ču* «ló» szóval (a székely *csitkó* és bodroghközi *csidu* megint más kaukázusi forrásból kerültek!), de nem veszi észre, hogy hisz az az avar *ču* tisztán, továbbképzés nélkül*) is él még nyelvünkben hisz Csik-Sz.-Mihályon úgy kergetik el a lovat, hogy: *cú nye, cú még ide nye!* Hogy az avarok azt mondják, hogy *ču*, a csikszentmihályiak azonban azt, hogy *cú*, azon bizonyosan M. fog legkevésbé fönnakadni — ő hangtani kérdések dolgában nagyon liberális, mégis nagy megnyugtatónkra szolgál, hogy az oláh nyelvben megtaláljuk még az eredetibb *cs*-hangot, mert kétségtelen, hogy az oláh a «*cïoa*» (ejtsd *csoa*) lóelnevezést csak a magyaroktól vehette át, hisz ő maga tudtommal soha sem járt a Kaukázusban, ez az oláh *cïoa* pedig legalább olyan jól illik az avar *ču* «pferd»-hez, mint magyar *csëka* az avar *ëuka* «schwein»-hoz. A *csëka* szóval annyiban is rokonságot mutat ez az oláh lóelnevezés, hogy szintén csak akkor használja az oláh, mikor a lovat hívo-

*) «A tájnyelvi *csika, csuka* (*csukás*) alakok után idulva bizvást vehetjük a *csi-kó*-t (talán a cserkesz *šixu, šexu* alakot utánzó) magyar kicsinyítő képzésnek és alapszavát a kaukázusi *čy, ču* «pferd» szóval azonosnak annál is inkább, minthogy a kaukázusi alapon nyerik magyarázatukat a *csina, csinu, csura* «csikó» nevezetek is» !!! l. 204. l.

gatják, I. *Şezătorea*, III. köt., 189. I.: *pfprreioa* «un mod de a chema calul» (a *ciora* előtt álló *pfpr* hangutánzó toldalék).

De mert már a *csikó*-nál tartunk, miért nem aknáztta ki M. jobban mind azt a tanúságot, a mely a *csikó*-nevekből meríthető? M. bizonyosan helyesen magyarázza a teljesen elszigetelt nógrád-megyei *csina* szót a kaukázusi *czeni* stb. lónevekből, a melyekkel a baranyamegyei *ber-gány* «tüzes ló» második része is szorosan összefügg — hja, a kaukázusi nyelvészet valóságos varázsvessző! — de miért nem magyarázta meg nekünk a *cseka* szó egészen hasonló mellékalakját a *cseniká*-t is az ő mélyre ható kaukázusi tudományával? A hasonlatosság legalább meglepő. A disznót, a mint láttuk, Háromszéken úgy hívogatják, hogy *cseka*, *cseka*, *cseka*, elkergetik pedig így: *csenika ne!* vagy pedig Csernáton községben a hívogató: *Cseka csé, cskő, cskő!* a kergetés hangja: *csenika me!* Hát ehhez nem kitűnően illik, ha Mezőtúron a csikót így hívogatják, hogy *ne-csina-ne* (elhajtják azzal, hogy: *csit-ta-ne*)? Ha a *csina* semmi egyéb mint a csikónak más kaukázusi elnevezése, hát fejemet teszem rá, hogy a *csenika* meg nem egyéb a *cseka*-nak egyszerű változásánál, más időben más kaukázusi nyelvből átvett párjánál. Látnivaló, milyen fogyatékos még M. nagy műve, milyen gazdag aratás vár itt még — a kaukázusi nyelvészkedésre!

ÁSBÓTH OSZKÁR

Külföldi irodalom.

Finnisch-Ugrische Forschungen. Band II. Heft II. (PAASONEN H. Über die türkischen lehnwörter im ostjakischen. — QVIGSTAD J. Einige nordische lehnwörter im lappischen. — SETÄLÄ E. N. Zur etymologie von Sampo. — Anzeiger, heft 2. Besprechungen. Mitteilungen.

Mémoires de la Société Finno-Ougrienne. XIX. (G. J. RAMSTEDT: Über die Konjugation im Khalkhamongolischen). — XX. (K. NIELSEN: Die Quantitätsverhältnisse im Polmaklappischen).

NIELSEN KONRAD. Lappalaisten murteiden tutkimisesta. (A lapp nyelvjárások tanulmányozásáról). Helsingfors.

WICHMANN YRJÖ. Kurzer Bericht über eine Studienreise zu den Syrjänen 1901—1902. (Különnyomat a Finnugor Társaság Journal-jának XXI. kötetéből).

Ismertetések és bírálatok.

Nyelvészeti füzetek.

Nyelvészeti füzetek. Szerkeszti SIMONYI ZSIGMOND. Athenæum. 8-r. Füzetje 1.50 kor. (1. SIMONYI ZSIGMOND: A magyar szórend. 103 l. — 2. SIMAI ÖDÖN: Márton József mint szótárfíró. 59 l. — 3. KOC SIS LÉNÁRD: A mondatrészek viszonya Brassai mondatelméletében. 67 l. — 4. SIMONYI ZSIGMOND: Tréfás népmesék és adomák. Nyelvjárási olvasókönyv. A Magyar Nyelvőr gyűjtéseiből. 92 l.)

«Ez az új gyűjtemény nyelvtörténeti és nyelvjárási tanulmányokat, nyelvtani és nyelvhelyességi értekezéseket, továbbá nyelvészeti kézikönyveket fog hozni — időhöz nem kötött füzetekben» — ezt mondja a «kiadói értesítés» az új vállalat céljának. A megjelent négy füzet bővebben érteti meg velünk a szándékot. Tartalmuk nem annyira függő kérdések megvitatása és fejtegetése, hanem inkább már elért eredmények összefoglalása, a nyelv és nyelvtudomány történetének szakaszonként való áttekintése és megvilágítása, hogy mintegy hamar feltalálható és könnyen forgatható kézikönyvekül szolgáljanak a nyelv kérdéseinek további kutatásában. Lesznek azért köztük olyan értekezések is, melyek esetleg folyóiratban, különösen a Nyelvőrben, megjelentek, de melyeknek állandóbb értéke éppen kívánatossá teszi, hogy a folyóirat körén túl is hasznosak és hozzáférhetőek legyenek. Különösen az egyetemi hallgatók nyerne bennük hasznos segítőket tanulmányaikban, mint-hogy belőlük a nyelvészet egyes ágainak nemcsak eddigi eredményeiről szerezhetnek világos tudomást, hanem egyszersmind irodalmára is helyes útmutatást nyerne.

Ilyen természetű mindjárt az első füzet, «A magyar szórend», melyben SIMONYI «könnyen áttekinthető ismertetést ad azokról az eredményekről, a melyek idevágó nagybecsű nyelvészeti irodalmunkból kibontakoznak». Ez az értekezés nemcsak azért becses, mert a régi és újabb irodalomból vett roppant nagyszámú példán bemutatja szóren-

düнк törvényeit s a szórendből folyó számtalanértelmi árnyalatot a beszédben, hanem azért is, mert a kérdés minden ágában tekintettel van a szórend óriás irodalmára s így kitűnő kalauzúl is szolgál ebben a már valósággal rengeteggé vált útvesztőben. A szerző természetesen nem szorítkozhatott az eredmények pusztá közlésére, hanem minden részében igen sok új észlelettel és új anyaggal is bővítette, gyakran valamely meglévő nézettel szemben nyilvánított új felfogással további vitatkozásoknak is nyitott pályát. Minthogy a szerző ebben az értekezésében csupán az egyszerű mondat szórendjét tárgyalja, az összetett mondatra nézve *A magyar kötőszók* című munkájára utalja az olvasót; ez a munka azonban tudvalevőleg ma már nehezebben hozzáférhető, kivált egyetemi hallgató számára, s ezért remélhető, hogy a szerző különösen erre való tekintettel ezt a második részt is meg fogja írni. A könnyebb áttekintésért és helyreigazodásért igen czélszerű lett volna még az egyszerű mondat sokféle szórendjéről összefoglaló táblázatot s az egyes kérdésekre utaló tárgymutatót is csatolni a füzethez.

A második füzetben SIMAI ÖDÖN méltatja MÁRTON JÓZSEF szótáríró munkálkodását. MÁRTON JÓZSEF egyike azoknak a hangyaszorgalmú munkásainknak, kik egész életüket egy nagy czélnek, nyelvünk művelésének szentelték, de azért sem külső tiszteletben, sem méltó megítélésben nem részesültek, sőt életük alkonyán szükséggel is kellett küzdeniök. Pedig MÁRTON JÓZSEF mint szótáríró s különösen az élő nyelvkincs gyűjtője, előkelő helyet foglal el irodalmunkban. PÁRIZ-PÁPAI és BALLAGI közt az ő szótárai uralkodnak mint legteljesebbek és legmegbízhatóbbak. SIMAI fejtegetéseiből és szójegyzékeiből különösen az tűnik ki, hogy milyen helyes elvek vezették MÁRTONT szótárainak megírásában. Szükségesnek tartja a tájszavak fölvételét, ezért lelkiismeretes buzgalommal gyűjti, sőt gyűjteti a népnyelvi adatokat; följegyzi a mesterszavakat, melyeknek jelentését saját tapasztalata útján állapítja meg; figyelmesen olvassa mind az újabb, mind a régi jó magyar írókat s kijegyzi belőlük nemcsak az egyes szavakat, hanem többféle jelentésüket is; a meglévő magyar szótárakon és szólásgyűjteményeken kívül külföldi szótárakhoz is fordul segítségért. Legérdekesebb a nyelvújításhoz való viszonya. KAZINCZY és TOLDY a nyelvújítás ellenségének híresztelték, pedig épp ellenkezőleg, barátja volt, csakhogy, saját nyilatkozata szerint, csupán olyan szókat vett fel könyveibe, melyek már az ő korában is elterjedtek, s így szótárai mellőzhetetlen források annak megállapításában, mennyi idő alatt lett valamely új szó közkeletűvé. Mindezeket SIMAI pontos és részletes szójegyzékekkel bizonyítja, úgy hogy MÁRTON JÓZSEFnek fontos helyet kell kijelölnünk a nyelvújítás munkásai, főkép terjesztői között; tájszógyűjtései pedig első, rendszeres

gyűjtőnek mutatják. SIMAI értekezésével nemcsak igen hasznos munkát végzett, hanem kegyeletes emléket is emelt ez eddig alig méltatott, nagyérdemű férfiúnak.

A harmadik füzet KOC SIS LÉNÁRD értekezését foglalja magában, melyben BRASSAI SÁMUEL mondatelméletét, különösen pedig a mondatrészek viszonyáról való felfogását fejtegeti történeti fejlődésében, az 1845-ben megjelent *Okszerű Vezér*-től kezdve végig minden munkáján. Érdekesen vázolja a BRASSAI előtti félénk és töredékes kísérleteket a mondattan terén, majd BRASSAI fellépésének körülményeit, viszonyát a külföldi elméletekhez, harczait itthon, különösen a mondat dualismusa ellen, az ige egyeduralma mellett; majd a többi mondatrészeknek, BRASSAI szavaival «határozónak», az igéhez és egymáshoz való viszonyát. Különösen méltatja a szerző BRASSAI érdemét abban, hogy éleslátásával felfedezte a nyelvtudomány ez ágában egyedül jogosult lélektani alapot, s bár az idegenben az elv kimondásában megelőzték, alkalmazásában övé az úttörő érdeme. KOC SIS LÉNÁRD BRASSAI tanításában nem az ige központi helyzetéről való nézetét tartja legbecsessebbnek, mint a legtöbbben, sőt ezt egyenest tévedésnek minősíti; szerinte legegészségesebb gondolata: a mondatrészek függésében a («dologi» és a szórendtől s főkép a hangsúlytól jelelt) kétféle viszony megkülönböztetése. Fejtegetésében nem marad meg tárgyilagos történetírónak, hanem mind BRASSAI-val, mind más mondatelméletíróval vitatkozva, a maga nézeteit is fejtegeti s így bizonyára még sok érdekes vitának fog kiindulópontul szolgálni.

Az első sorozat utolsó füzete nyelvjárási olvasókönyv, melyet a Magyar Nyelvőr gyűjtéseiből szerkesztett SIMONYI ZSIGMOND. Rég óhajtott és szükséges könyvet ad vele az egyetemi hallgatók s más érdeklődők kezébe. Bevezetésül szolgál a nyelvjárások rövid, szabatos jellemzése (nagyrészt BALASSA JÓZSEF könyve és az Ethnographiában megjelent cikke nyomán). Minden egyes nyelvjárás leírását követi a rávonatkozó irodalom, úgy hogy ez a füzet igen jó kalauzúl szolgálhat minden tájnyelvtanulmányban. Az olvasmányok igen helyes tanító eljárással tréfás népmesék, adomák, párbeszédek, mondókák, versek, melyek már tartalmuknál fogva is lekötik az olvasót, s mintegy élvezettel viszik bele a dolog nehezének tanulmányozásába. Rövidre fogott jegyzetek hárítják el az esetleges tárgyi nehézségeket. Egy híjját azonban éreztem: a térképét. Mikor földrajzi viszonyokról van szó, a térképpel való szemléltetést olyan fontos eszköznek tartom, melyet nem szabad elmellőznünk, különösen a nyelvjárások területi felosztásában, mely majdnem minden részében annyira különbözik a rég megszokott megyei felosztás

képétől. Azt hiszem, ilyen térkép mellékelése nem járna akkora nehézségekkel, hogy haszna ne érne fel velük.

A nyelvjárási olvasókönyv önkéntelenül eszembe juttat egy ilyes-féleképen szerkesztett nyelvtörténeti olvasókönyvet, mely igen jó kalauzál szolgálhatna nyelvünk multjának tanulmányában. ZOLNAI GYULA könyve ugyanis részint nem ilyen czállal készült, részint egyetemi hallgatóknak nagyon is költséges könyv, de meg — tudomásom szerint — el is fogyott már.

Érdeklődéssel várhatjuk a Nyelvészeti Füzetek következő sorozatát, melynek egyes számai a következők lesznek: Helyes magyarság. Elvonás. Nyelvtörténet és lélektan. Dugonics mint nyelvújító.

TOLNAI VILMOS.

MUNKÁCSI BERNÁT: *Vogul népköltési gyűjtemény*. I. kötet. Kiegészítő füzet. Bevezetés. Tárgyi és nyelvi magyarázatok. Kiadja a M. T. Akadémia. Budapest, 1902. Ára 6 K.

Végre megjelent a Vogul Népköltési Gyűjtemény kiegészítő kötete, minden bizonynyal igaz öröme mindazoknak, a kik az eddig megjelent vogul szövegekkel behatóbban foglalkoztak. Hiszen, ha az ember a becses népköltési anyagot olvassa, lépten-nyomon érzi, hogy tökéletes megértéséhez, mind nyelvi, mind tárgyi (folklore, tárgyi ethnographia) tekintetben, sok fölvilágosításra volna szüksége; ezeket pedig csak maga a gyűjtő adhatja meg.

Az előttünk fekvő kiegészítő kötet két részre oszlik; első, nagyobbik fele bevezetés (I—CDIV.), a második rész a tárgyi és nyelvi jegyzeteket tartalmazza a Vog. Népk. Gyűjt. I. kötetéhez (173—291; a lapszámozás is közvetlenül csatlakozik az I. kötethez).

A vogul-osztják népköltés irodalmának s főbb alaki sajátságainak ismertetése után MUNKÁCSI terjedelmesen tárgyalja a vogul nép ősi hitvilágát a 'Történeti tudósítások', 'Lélekhit és halottak tisztelete', 'Bálványok és szellemek', 'A vogul hitrege főbb alakjai' című fejezetekben.

A vogul énekek verselése sem metrikai, sem ritmikai tekintetben nem tekinthető teljesen kialakultnak. M. a következő főszabályokat állítja föl: 'A tartalmilag egymásnak megfelelő énekrészekben (a vogul énekekben is megvan a finn vagy a héber költészetet jellemző gondolatritmus vagy parallelizmus) az ütemek (hangsúlyos szavak, szólamok) száma egymással megegyezik. Más gondolatkörbe térve át, az ütemek száma eltérhet ugyan az előbbtől; de a megfelelő sorokban tovább is egyenlő marad. Négy vagy több tagú szavak, a harmadik szótagra eső mellékhangsúly miatt két hangsúlyos verstag számába is jöhetnek. Ime egy példa:

Vojle | *õnle* || *jelpin* | *nqmtëm*
zumle | *namësali*,
vajle | *õnle* || *pasin* | *nqmtëm*
zumle | *patiläli*? vagy:

ta-mortës || *jäyk* | *luwin* | *çum*
nëilälëm.
ta-mortës || *tüjt* | *luwin* | *çum*
joxtälälëm.

Természetesen az epikai énekeloadás hamar átesap a rege prózájába; ha az énekes pl. nem elég jól tudja a hagyományos szöveget, minden lelkifurdalás nélkül megmásítja, s helyébe saját, alkalmilag előkapott szavait teszi. Ez magyarázza meg, hogy a M. közölte énekek ritmusa gyakran miért olyan darabos, töredékes.

A vogul énekekben, ezen említett kezdetleges ritmikai szabályosságon kívül gyakran szerepel az alliteratio is. Pl. *sqrñi sät suremsüntel jäjännë sät-wësän* | *pakuä patëm saw ur, pilä sästem saw suj* stb. Ha az alliteratio tényleg a vogul költészet ősi sajátosságai közé tartozik, a mire nézve különben M. nem nyilatkozik, ismét egygyel több okunk van föltenni, hogy a Kalevalában olyan művészi módon kifejlődött alliteratio nem skandináv hatás, hanem az ősi finnugor költészetben már megvolt alliteratio továbbfejlesztése (v. ö. КРОHN, Kantelettaren tutkim. III.).

Az énekek hagyományos formában szállanak apáról fiúra, s így természetes, hogy nyelvük a gyorsabban fejlődő köznyelvvél szemben régiesnek tűnik föl. Egyes szavak: *kwäli* mint a *länx*, beszéd szinonimja; *ketri* 'hímzésvágó görbe kés neve' (v. ö. mong. *khataghur*, *khatoghur*; burj. *kadur*, *çadur* 'sense' | tung. *kadur*, mands. *kadurun*, *sichel* | jakut. *çatir*, *çotür* 'sense') a közbeszédben nem használatosak. Nyelvtani régiesség az énekek nyelvében pl. a jelen idő harmadik személyének igenévi használata: *jüntëp püri, üri näj*, tüfögő. tartó nő. Ügylátszik nem ritka dolog, hogy ugyanazon énektárgyakat osztják nyelven is hallják a vogulok; innen magyarázódik az az érdekes tény, hogy az északi vogul énekekben sűrűn találkozunk osztják szavakkal: pl. *õn* 'fölséges, nagyságos' (\approx vog. *jäni*); *layër* 'pánczélsruha' (vogulul: *jüntëp* v. *jüntip-ta'til*) stb. Valószínűleg az osztják énekekben szintén fordulnak elő vogul szavak.

A kötet harmadik része a vogul nép ősi hitvilágát tárgyalja (LVII—CDIV.), tulajdonképpen a NyK.-ben megjelent cikksorozat különnyomata, s így e helyen nincs okunk vele bővebben foglalkozni; különben is inkább néptudományi szempontból érdekes. Annyi bizonyos, hogy jelen alakjában rendkívül fárasztó olvasmány, s nagyon helyén valónak tartanám, ha pl. az Ethnographiában a szerző maga ismertetné munkájának ezen részét, a lényegest lehetőleg kidomborítva. Ott alkalma nyílnék azon kérdések tárgyalására is, a melyekre jelen munkájában nem terjeszkedett ki; így pl. hogy milyen viszonyban

van a vogul nép hitvilága a vele szomszédos osztják népével, milyen eredetűek e mythikus mondák; mely részei eredetiek, melyek átvettek? stb.

A kötet ezen részében is rendkívül sok új vogul nyelvi anyag van. Igen tanulságosak a rokonértelmű szavak fejtegetései; így a *halál* (184. l.), a *koporsó* (192. l.), a *temetés* (196. l.), a *kóbor lélek* (202. l.), az *alvilág* (216. l.), a *bálvány* (225. l.), a *teremtés* (331. l.) műszavai pontosan össze vannak állítva; mellesleg a szerző gyakran az elnevezés etymonját is adja. A *tārem* szóról M. most is azt állítja, hogy török jövevényszó; egy föltehető **törē* (v. ő. csuv. *tūrē*, oszm. *tağrı*, ujj. *tāğrı* stb.) első személyű birtokragos alakja, tehát tkp. = 'istenem'. Kapcsolatba hozza vele a medvének, mint isteni származású szent állatnak fősólozvai *tāreuw* (KL. *torwē*, T. *tārēŋ*, *tārēŋ*) nevét is, ilyenformán elemezvén: *tār-ēŋ* (v. ő. tob., tat., bask., ujj., mong. stb. *ay*, *ang*, vad, wild, jagdthier') vagyis 'isteni állat'.

A *tārem* szó kapcsán M. kitér annak bizonyítására, hogy a vogulra is hatott valamikor egy csuvas-féle török nyelv. Bizonyítékai: vogÉ. *suri* 'karika'; vogÉ. *kaker*, K. *kāḡr* 'kebel'; vogL. *śortā* 'gyertya'; vogL. *šākwān* 'equisetum' | vogÉ. *sawēr* 'hase', a melyek sajátos hangalakjuknál fogva legalkalmasabban a csuvasból (= csuvas-féle török nyelvből, vagy, mint M. magát kifejezi: ugur nyelvből) magyarázhatók. Mindenekelőtt kérdés, hogy vajjon az idézett szavak mind közvetlenül a törökségből került régi jövevényszavak-e? Nem függ-e össze a vog. *suri* a zürj. *śuri* 'Spule, Weberspule' szóval; a vog. *śortā* a zürj. *sartās*-szal ('Kienspan')? De föltéve, hogy M. egyeztetései helyesek, mindenestre föltűnő, hogy e csuvas hatás nyomát csak néhány nagyon is specziális jelentésű tárgynév őrizte meg. A keleti-altaji nyelvek hatását, bár szintén régi korban kellett történnie, sokkal több szó bizonyítja.

A Népk. Gyűjt. I. kötetéhez közölt jegyzetek részben tárgyi, részben nyelvi fölvilágosításokat adnak. Kissé több mondattani és alaktani jegyzet elkelt volna; de talán majd segít a bajon a 'Vogul nyelv szótára', a mely a népköltési gyűjteményt kell hogy kövesse. Bár ez óhajtasom minél előbb megvalósulna!

GOMBOCZ ZOLTÁN.

A Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelenő

FOLYÓIRATOK:

Akadémiai Értesítő. A M. Tud. Akadémia megbízásából szerkeszti *Szily Kálmán* főtktár. Tizenharmadik kötet. 1902. évfolyam.

A M. Tud. Akadémia üléseiről a tárgyalásokat jegyzőkönyvi alakban, az üléseken fölolvastott emlékbeszédeket, jelentéseket, bírálatokat, valamint az értekezések kivonatait (ha ugyan a kivonatozásra alkalmasak) külön czikkek során közli. Ismerteti az osztályértekezletek és állandó bizottságok tárgyalásait, kiegészítve belőlük azokat, a melyek szélesebb köröket is érdekelhetnek. Az Akadémia kiadásában vagy az ő támogatásával megjelent munkák- és folyóiratokról tárgyas ismertetéseket közöl vagy az illető szerzők és szerkesztők, vagy más megbízható szakférjak tollából. Megjelenik minden hó 15-én. Évi előfizetési ára 6 kor. Az «Akadémiai Értesítő»-t díjtalanul és bérmentve kapják: az Akadémia minden rendű tagjai, alapítványtevői s a Könyvkiadó Vállalat pártoló tagjai. Az I—XI. kötet még néhány példányban rendelkezésre áll. Egy-egy kötet ára 6 kor.; a Könyvkiadó Vállalat új aláíróinak 4 kor. 50 fill.

Archaeologiai Értesítő. Új folyam. XXII. köt. A M. Tud. Akadémia arch. bizottságának és az orsz. régészeti s embertani társulatnak közlönye. Szerkeszti *Hampel József*.

Czélja a hazai és külföldi archaeologiai és műtörténelmi mozzanatok a közönséggel megismertetni, és kisebb archaeologiai s műtörténelmi czikkeket közölni. Megjelenik évenként öt füzetben, mindenkor hat nagy ívnyi tartalommal és számos képpel, február, április, június, október és december hónapok 15-ik napján. Bolti ára 12 korona; egyes füzetek ára 2 kor. 40 fill.

Athenaeum. Philosophiai és államtudományi folyóirat. A M. Tud. Akadémia megbízásából szerkeszti dr. *Pauer Imre* osztály-tktár. Tizedik évfolyam.

Az «Athenaeum» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául. Megjelen az Akadémia kiadásában évnegyedenként, évi 30–35 ívnyi tartalommal. Előfizetési ára 10 kor.

Irodalomtörténeti Közlemények. Tizenkettedik évfolyam. Szerkeszti *Szilády Áron* a bizottság előadója.

E negyedévenként megjelenő folyóirat a M. Tud. Akadémia irodalomtörténeti bizottságának megbízásából bocsátatik közre s irodalomtörténeti tanulmányokat és adatokat közöl. Előfizetési ára egész évre 10 kor., egyes füzet ára 3 kor.

Mathematikai és Természettudományi Értesítő.

XX. kötet. A M. Tud. Akadémia III. osztályának folyóirata. Szerkeszti *König Gyula* osztálytitkár.

A «Mathematikai és Természettudományi Értesítő» a M. Tud. Akadémia III. osztályának folyóirata, melyben az ülésein részletesen bemutatott vagy csak röviden bejelentett tudományos munkákat teszi közzé, föltéve, hogy a követelményeknek megfelelnek. Az Értesítőben csak oly közlemények foglalhatnak helyet, melyek az illető szaktudomány művelésében az elért eredmények vagy a használt módszerek tekintetében haladást jeleznek és irodalmi szempontból is kellő gonddal készültek. Terjedelem tekintetében az Akadémia rövid és szabatos fogalmazást kíván, melyben a dolgozat tudományos tartalmának megértésére szükséges részletek kellően kidomborodnak. Az Értesítő évi öt füzetben jelenik meg; a füzetek megjelenési határideje február, április, június, október és december hónapoknak mindenkor utolsó napja. Előfizetési ára egy-egy kötetnek 10 kor.

Nyelvtudományi Közlemények. Harminczkettedik kötet.

A Magyar Tudományos Akadémia nyelvtudományi bizottságának megbízásából szerkeszti *Szimyei József*.

A tágabb értelemben vett magyar nyelvtudományt öleli fel, melynek feladatai a magyarral hason alkotásu altáji nyelveket behatóan tanulmányozni s tudományosan feldolgozni, kiváló tekintettel arra, hogy a magyar nyelv tényeinek földerítésére vagyis tudományos megfejtésére szolgáljanak. Más, bár nem hason alkotásu nyelveknek, a melyek a magyarral történelmileg érintkeztek, reá gyakorolt hatását feltüntetni. Megjelenik negyedévenként, még pedig márczius, június, szeptember és december elsején. Az egész évfolyam legalább harmincz ívből áll s előfizetési ára 6 kor.

Történelmi Tár. Évnegyedes folyóirat. Új folyam. 1901. II.

Kiadja a M. Tud. Akadémia történelmi bizottságának hozzájárulásával a Magyar Történelmi Társulat. Szerkeszti dr. *Komáromy András*.

A folyóirat ez új folyama a M. Tud. Akadémia történettudományi bizottságának nemcsak anyagi, hanem jelentékeny szellemi támogatásával is jelenik meg, a mennyiben a bizottság sok nevezetes hazai s a legnevezetesebb külföldi levéltárakból évtizedek óta gyűjtött és másolt magyar vonatkozású forrásanyagát a *Történelmi Tár* rendelkezésére bocsátotta, s ezzel valódi kincsesházat nyitott meg a történetkutatók előtt, melynek kincsei eddig jóformán használatlanul heverték a bizottság kézírattárában.

Egy-egy füzet bolti ára 2 kor., az egész évfolyamé 8 kor.

Megrendelhetők

a M. Tud. Akadémia könyvkiadó-hivatalában

Budapesten, V. kerület, Akadémia-utca 2. szám.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMCÁJA.

Alaktani adalékok.

(Első közlemény.)

1. A tövégi rövid magánhangzók kérdéséhez.

Az összehasonlító nyelvtudomány kétségtelenné tette, hogy az eredeti magyar szavaknak azon rövid magánhangzói, a melyeket «kötőhangzóknak» is szokás nevezni, s a melyek most csak a ragok és a képzők egy része előtt vannak meg, eredetileg mind vagy legalább leges-legnagyobbbrészt megvoltak a szavak ragtalan alakjának a végén is (kivéve természetesen azokat, a melyek analógia útján kerültek bele a ragos és a képzős alakokba).

Ezzel azonban még nincsen az egész dolog tisztázva, mert még egy kérdés, vagy talán kettő is áll előttünk. Nevezetesen: voltak-e még olyan szóvégi eredeti rövid magánhangzók a magyar nyelv történeti korában is? — és ha nem: megvoltak-e általánosan a magyar nyelv külön életében a történelem-előtti korban?

Az utóbbiban MUNKÁCSI (NyK. XXV. 284) kételkedik; az előbbi kérdésre azonban a közfölfogás szerint ráhagyó a felelet, noha ez ellen is hangzottak föl kétségek (v. ö. NyK. XXV. 286: MUNKÁCSI; XXXI. 227: SZINNYEI).

A fölhozott bizonyítékok háromfélék: 1. a jelenkori népnyelvből, 2. kódexekből és XVI. századi írókból, 3. Árpád-kori oklevelekből és az ANONYMUS krónikájából összegyűjtött adatok.

A mi az elsőket illeti, a legújabb időig magam is abban a nézetben voltam, hogy mai napság is akadnak a nyelvjárások egyikében-másikában szórványos maradványai az egykori szóvégi eredeti rövid magánhangzóknak, s *Magyar Nyelvhasonlítás* című munkámban (2. kiadás, 1903: 59. és 60. l.) a következőket sorolom

föl: a) *héjju* v. *héju*, *szijju* v. *sziju*, *joho*, *terhi*, *dühü*; b) *hivu*, *szivu*, *rivu*, *nyivu*.

Most azonban már szükségét látom a «pörüjtásnak» (mint sok más esetben is), azért vizsgáljuk még egyszer sorra ezeket a bizonyítékokat.

1. *Héjju* v. *héju* (*héj* mellett: Háromszék m. MTsz.). — MUNKÁCSI (ÁKE. I. 321.) a *héj* szót a következőkkel egyezteteti: zürj. *kił* «haut, schale, hülse» (WIED.) | votj. *kił* 1. «die dünnen, gelben, sich abschälenden schuppen an der rinde der tannenbäume»; 2. «die schuppen auf dem kopfe» | vogÉ. **çal* ebben: *çalp* «a nyírhéj kérgének külső leváló fehér v. sárga hártája». — Hozzátehetjük még ezt: zürjP. *kyl-* (azaz: *kił-*) «abnehmen, abreissen (die haut, birkenrinde)» [GENETZ, Ostperm. sprachstud.].

A zürj. és a votj. alak tanúsága szerint a vog. *çalp* származékszó (*çal-p*); MUNKÁCSI a denom. -*p* képzőt látja benne s azt mondja: «egészében ily értelmű lehet: „hártás v. pikkelyes” (t. i. kéreg)». A vog. -*p*-képzős denom. névszóknak a magyarban *=ú*, *=ü*, *=u*, *=ü*-végtűek felelnek meg, pl. *puŋkəp* ~ *fogu*, *fogu*; *vitəp* ~ *vizü*, *vizü*, tehát a *héjju*, *héju* a vog. *çalp*-nak egészen szabályos megfelelője lehetne. Azonban van itt egy kis nehézség, sőt nem is csak egy, hanem kettő. Először is kissé bajos egy «hártás» jelentésű szónak «hártás» etymont tulajdonítani. Másodszor a vog. -*p*-képzős melléknevek rendszerint jelzős főnevekből alakultak, s ritkák az olyanok, mint *koatpə* «ügyeskező» (Vog. Népk. Gyűjt. III. 491). Eszerint *çalp* eredeti jelentése aligha lehetett «hártás v. pikkelyes», hanem inkább «-hártájú v. pikkelyű». Ilyen eredetibb jelentésből pedig még bajosabb a mostani «hártás» jelentést eredeztetni.

De hátha a *çalp* nem is denom., hanem deverb. származék? A zürjP. *kił-* ige följogosít egy vog. **çal-* «hánt, hámoz» ige föltevésére, s ennek nom. verbaléja lehet a *çalp* = ered. «hántalék, háncs» (nom. acti v. objecti, mint: *alašlap* «halászati zsákmány», *tēp* «étel»). A vog. deverb. -*p*-nek magyar megfelelője *=ó*, *=ő* (pl. *pūləp* ~ *faló*, *mənəp* ~ *menő*), a melynek tudvalevőleg *=u*, *=ü* változata is van, mégpedig egyebek közt a Székelyföldön is (pl. *furu* MTsz.). Eszerint a *héjju*, *héju* szót mégis a vog. *çalp* megfelelőjének tarthatjuk, s így *u*-ja nem megmaradt tövégi magánhangzó, hanem képző.

Azonban a *héjju*, *héju* alakra nézve még egy lehetőséget kell megemlítenem. Egy teljesen hiteles közlés szerint u. i. Uzonban (Háromszék m.) így is mondják: *hijj*, alma *hijja* (MTsz.). Ez azt a gyanút kelti bennünk, hogy a *héjju*, *héju* szó véghangzóját talán egy másik szó ráhatásának tulajdoníthatjuk. Ez a «padlás» jelentésű *hiu*, a mely a Székelyföldön még a következő alakokban fordul elő: *hi*, *hi*, *hijju*, *híjju*, *hiju*, *hijú* (ház *hijja*) (MTsz.). A két szó hasonlósága könnyen alkalmat adhatott a következő arány szerinti analógiás alakulásra: [ház] *hijja*: *hijju*, *hiju* = [fa, alma] *héjja*: *x*; és *x* = *héjju*, *héju*.

Ezen lehetőségek akármelyike bizonyul is valónak, a *héjju*, *héju* szó kitörlendő a bizonyítékok sorából.

2. *Sziju* v. *sziju* (Erdély, Székelyföld MTsz.). — BUDENZ (MUSz. 296) a *szi*j szót a *szilánk*, *szilány*, *szilács*, *szilony*, *sziat* szavakból kikövetkeztethető **szil* «secare, findere, scindere» ige képzője-vesztett származékának tartja, a melynek még megmaradt teljesebb (képzős) alakja a MNySz.-ban említett dial. *sziu*. A szó etymonja szerinte: «fissum, scissum, segmen».

Azóta előkerült a *sziju*, *sziiju* alak, sőt *szijú* is (MTsz.), és előkerült a *szil* (*szi*jok, *szív*) «vág, hasít, farag, gyalul» ige is (MTsz.), s ezek kétségtelenné teszik BUDENZ magyarázatának helyességét. — Eszerint a *sziiju*, *sziju* szó végén nem megmaradt tövéghangzó, hanem képző van, a mely még hosszú *ú* alakban is előfordul. (Ugyanez a képző van a *háncs* szó teljesebb *háncsu*, *háncsú* [MTsz.] alakjának a végén.)

3. *Joho* «juh» (Moldvai csáng. MTsz.). — Brassó m. Hétfaluban a juhot *juhó*-nak nevezik (MTsz.), s ezzel az alakkal azonos a moldvai *joho*; abban a nyelvjárásban u. i. gyakori a szóvégi *ó* megrövidülése, pl. *hardo* (hordó), *zallo* (olló), *ilvaszo* (olvasó), *ziro-gato*, *ziro* (irogató, író = jegyző) (Nyr. XXX. 61, 171). Eszerint *joho* < **johó*, s így rövid véghangzója nem régi maradvány, hanem újabbkori fejlemény.

4. *Terhi* «teher» (Brassó m. Hétfalú MTsz.). — Ez az alak minden bizonynyal azonos a *terhe* alakkal, a mely a NySz.-ban és a MTsz.-ban található. Előfordul az idézett helyeken kívül

HELTAINÁL is (*terhe*: «teher», *terhehordó*), és ragos alakjai ő nála: *terhəd, terhəvel, terhəbe* (azaz: *terhêd, terhêvel, terhêbe*, l. MNy. V. 392.). Ennek változata: *terhő* (MTsz.). — A szónak különféle alakjai közül legeredetibb a *terh*; ebből lett aztán *tereh, terőh*, ragozva: *teréhben* (azaz: *terében*), **terővel, terét és terít* stb., s ezekből vált ki a *terē, tere, teri, terő* alanyeset; ezeknek a *terh* alakkal való összeelegyedése eredményezte a *terhe, terhi, terhő* alakokat (v. ö. TMNy. I. 316), tehát a czimbeli szó véghangzója újabb keletű. (Ugyanígy magyarázhatjuk a *pehely* szónak *pelyhe, pëlhi, pölhe, pøjhe* stb. változatait; l. NySz. és MTsz.)

5. *Dühü* (*dühübe, dühübetegség, dühübogár* Háromszék m. MTsz.). — Ez kétségkívül elvonás útján keletkezett a *dühös* melléknévnek *dühös* változatából (Háromszék m. stb. MTsz.).

6. *Hivu, szivu, rivu*,*) *nyivu* (hí, szí, rí, nyí MTsz.) és *viu, viyu* (ví, hiu, hí), *siu, sivu* (sí), *reio* (rí) (kódexekben és XVI. századbeli íróknál, l. SIMONYI, A magyar szótök 17, 18. és TMNy. I. 215). — Az utóbbi helyen S. azt mondja: «valószínű, hogy ezek **szivun, hivun*-féle személyragos alakokból rövidültek, v. ö. a kimutatható *szín, hín*-féle nyelvjárási formákat». Vele együtt most már magam is abban a nézetben vagyok, hogy ezekben a tövéghangzó valamely mássalhangzó elveszése után került a szó végére. Csak az a kérdés, *n* volt-e az a végmássalhangzó, vagy más. SYLVESTERNél a *hiu* szó ötször fordul elő részint hexameterben, részint pentameterben: «hütre *hiu* mind, hogy senki se mentse magát»; «hütre *hiu*, SÁUL, csudakippen tited az Isten» (háromszor); «az Krisztus, hálát ád, az igára *hiu*». Mármost, minthogy tudjuk, hogy SYLVESTER versei legnagyobbbrészt hibátlanok, valószínűnek tarthatjuk, hogy ő a *hiu* ígét *hiú*-nak ejtette. Ha pedig ennek az *ú*-ja hosszú volt, akkor bizonyára hosszú volt valamikor a többiek véghangzója is. S ha ez áll, akkor a *szivu, hivu* < **szivú, *hivú*-féle alakok megelőzője aligha **szivun, *hivun*-féle volt, mert arra nem tudunk példát, hogy *n* elveszése után a megelőző rövid magánhangzó helyett hosszút ejtettek volna (v. ö. *-ban, -ben* > *-ba, -be*; *bizon* > *bizo, épen* > *épe, ippen* > *ippe* MTsz.; a közvetítő hang-

*) A moldvai csángóknál: *hiu, sziu, riu* (Nyr. XXXI. 3).

alak nyilván naso-oralis magánhangzón végződött, pl. *ippen* > **ippe* > *ippe*). Hanem, igenis, közönséges a rövid magánhangzó + *l*-ből fejlődött hosszú magánhangzó, azért valószínűnek tarthatjuk, hogy a *hivu*, *szivu* < **hivú*, **szivú*-félék korábbi **hivul*, **szivul*-ból valók; v. ö. *híl*, *szíl*, *ríl* stb. és *szivúl* MTsz. — Azonban akárhogy áll is a dolog, az mindenesetre nagyon valószínű, hogy a *hivu*, *szivu*-félék véghangzóját régebben valami mássalhangzó követte.

Eszerint mindazon példák, a melyeket könyvemben az Árpádok kora utáni időből idéztem, kitörlelendők a bizonyítékok sorából.

Mármost vegyük elő még azokat is, a melyeket könyvemben mellőztem.

1. *Mihe* (SIMONYI, A m. szótók 19). — *Mihe* (közny. *méh*) más változatai: *mêhe*, *méhely* (o: *méhej?* *méhel?*), *mihê*, *mîhe*, *mîhe*, *mîhêje*, *mîhik* (MTsz.). Ezek közül a *méhely* (ha ugyan nem hibás hallomás után való följegyzés) és a *mihê* kétségkívül a «mühely» jelentésű *méhej* v. *méhel* és *mihê* szó ráhatásának köszöni az alakját. — A szó eredete még nincsen kiderítve (v. ö. SETÄLÄ, ÄH. 273; HALÁSZ, Nyr. XXI. 481; MUNKÁCSI, ÁKE. I. 458, 651). Az e-végű alanyeset mellett használatos ragos és képzős alakok (*méhét*, *méhéje* Nyr. XXI. 483; *mîhêje*, *mîhik*; *mîhis*, *mîhis* «méhes» MTsz.) é, í, i-je a magánhangzó eredetibb hosszú voltára vall (v. ö. *szême* ~ *szémét*, *szémít*, *szémít*). Eszerint a *mêhe* stb. a *méh*-nek nem teljesebb alakja, hanem valószínűleg származéka, mégpedig diminutivuma («méhecske»), a melynek képzője az *atyám*, *anyám*, *öcsém* stb. szavakbeli *-á*, *-é*-vel azonos.

2. *Moha* (SIMONYI i. h.). — Változatai: *moh*, *môh*, *moho*, *moj*, *muha* NySz., MTsz. — A szó szláv eredetű. MIKLOSICH (EtymWb.) ószl. *mъhъ* alakot idéz, s a szó a szlávásban valamikor csakugyan magánhangzós-végű volt; azonban most már minden kétséget kizáróan be van bizonyítva, hogy a szóvégi *ъ* a X. században a déli szlávásban már nem hangzott, hanem pusztán hagyományos írásjel volt (v. ö. Соболевскій: Древний церковно-славянскій языкъ. Москва, 1891. 138, 139; OBLAK V. Die halbvocale und ihre schicksale in den südslavischen sprachen. Archiv für slav. phil. XVI. 157, 158, 162). Eszerint a *moh* is szóvégi magánhangzó nélkül

honosodott meg nálunk, s a *moha* alak -a-ja későbbi járulék. Valószínű, hogy ez az alak a *famoha* (azaz: fa moha) birtokos összetételből vált ki.

3. *Kehe* (SIMONYI i. h.). Változatai: *keh*, *kehi* «hurut, köhögés» (MTsz.). — Ezek nyilván a *kehél* (*kehel*, *kehöl*, *kehül*) és *kehél* igékből (MTsz.) vannak elvonva, a melyeknek az alapszava hangutánzó szó (v. ö. *köhög*, *köhint*, *köhécsél* és *kahog* «köhög», *kahol* «köhög, köhécsel», *kahitol*, *kahittyul* u. a. MTsz.; — és v. ö. f. *köhii* «szárazon köhög, harákol», *köhisee* u. a., *kökhä*, *köhä* «száraz köhögés», a melyek szintén hangutánzó).

4. *Kökinye* (kökény, SIMONYI i. h.).*) Van *kökönye* alak is (MTsz.). — Török eredetű (v. ö. MUNKÁCSI, NyK. XXI. 120), s a *kirg. kügen*, oszm. *köken* stb. amellet tanúskodik, hogy a *kökinye*, *kökönye* alak szóvégi magánhangzója későbbi járulék.

5. *Koha* (SIMONYI i. h.). — A *koh* (kohó, NySz., MTsz.) szóra nézve a NyK. XXVII. 376. l. azt a nézetemet nyilvánítottam, hogy valószínűleg «elvonás útján állott elő a *kohol* (1. coquo, ferrumino, conflo MA. kochen, löten PPB. [schmelzen] NySz.) igéből, a mely a német *koch-* igének magyarosított átvétele; a *koh*-ból pedig a *kohó* vagy úgy keletkezhett, mint a *moh*-ból a *mohó* (t. i. *mohon* > *mohón*: *mohó*, v. ö. NySz., MTsz.; *kohok* > *kohók*: *kohó*), vagy pedig a következő fejlődés útján: *kohol* > *kohól*, s ebből elvonva: *kohó*». LUMTZER ÉS MELICH (Deutsche Ortsnamen und lehnwörter 151) föltevése szerint a *koh* szintén a *kohol* igéből való elvonás, s ebből lett a *kohó* (de nem úgy, a hogy én gondoltam és gondolom maig is); szerintük u. i. «musste [der ungar] *kohol* = kochen als ableitung zu *koh* auffassen, und konnte den neugewonnenen begriff leicht an den namen des schmelzkochofen heften, mag dieser nun psychologisch als nomen agentis oder actionis aufgefasst sein. Mit diesem auf diese weise abstrahierten *koh* wurde dann die participe-weiterbildung mit -ó vorgenommen». (Erre most nem akarok megjegyzéseket tenni.) — A *koha* alak (a melyre, melléke-

*) A 4--10. sz. alattiak a TMNy.-ban nincsenek bizonyítékokul fölhozva.

sen mondva, csak egyetlen-egy adatunk van: Nyr. XIII. 309) az előbbieket szerint semmi esetre sem lehet a *koh*-nál régiebb, hanem inkább még a *kohó*-nál is újabb (*kohó* > **koho* > *koha*; v. ö. *huza-vona*; *csapa*, *forga*, *hulla*, *dia* MTsz.; -*kora* stb.).

6. *Pihe* (SIMONYI i. h.). Változatai: *píhe*, *pihi* (MTsz.). — Ezek a *pehely* szónak régi *pelyh* alakjára (NySz.) vihetők vissza; ebből lett *pelyeh* (*peleh* NySz.), s azután úgy mint fönnebb a *terhi* szónál láttuk: *pelyhe*, *pélhi* stb., s végül ezekből *píhe*, *pihe*, *pihi*. A *pih* (NySz., MTsz.) nem a *pihe* kopott alakja, hanem a *pelyh*-ből fejlődött (v. ö. TMNy. I. 316.).

7. *Bokála* (SIMONYI i. h.), *bokál*a «cserépkorsó» (MTsz.); v. ö. *bokály* «pokal» (NySz.), *bokáj*, *bokály* «cserépkorsó» (MTsz.). — Külön-külön átvétel: a mássalhangzós-végű az olaszból való, de nem a *boccale*, hanem a velenczés *bocal* mássa; a *bokála* pedig SIMONYI szerint is «újabb szláv közvetésre látszik mutatni» (i. m. 21.).

8. *Rigya* (SIMONYI i. h.), *rin*ya, *ro*gya «barka (dió-, mogyoró-, éger-, gyertyán-, rekettye-, fűzfa barkája)» (MTsz.). — A magashangú *rügy* szóval a mélyhangú *rigya* (*rin*ya, *ro*gya) csak úgy lehet azonos, ha mind a kettő ugyanegy magashangú idegen szó átvétele (a milyen pl. *galagonya* és *gelegénye* MTsz.); ha azonban eredeti szavak, akkor a *rigya* a hangrendi eltérés miatt nem tekinthető a *rügy* teljesebb alakjának. A két szó eredetének nyomozása más-más irányba visz. A *rügy* megfelelőjét MUNKÁCSI a vogul *rünt*, *ränt*, *ränte* «rügy» szóban találta meg (NyK. XXV. 282). A *rigya* szó eredetének nyomára vezet a *lërigyázik* ige, a melynek jelentése: «lehullatja a barkáit» (MTsz.); másrészt *lëragyázik* a. m. «esős idő v. záporosó miatt mindjárt a virágzás után leperreg (a szőlő szeme)» (MTsz.), vagy talán helyesebben: a virága; így is: *elragyázik* (a szőlő), a min az ország délnyugati részében azt a jelenséget értik, mikor «a szőlő virágzásakor uralkodó kedvezőtlen időjárási viszonyok megakadályozzák a virág megporzását, minek következtében a szőlő virága nem köt, a virágzás után lehull, s így természetesen nem érlel gyümölcsöt» (Borászati Lapok XXXI. 829.). Mármost ha hozzáveszszük, hogy a *rigya* szónak van *rogya* változata is, és

rogya változata van a *ragya* szónak is (MTsz.), s az utóbbi a szb. *rdja* átvétele, továbbá hogy a *rigya* jelentése nemcsak «barka», hanem ezenkívül «bimbó helye, ha elvirágozott» (Zala m. NyK. XXV. 282): az a sejtelen támad bennünk, hogy a *rigya* azonos a *ragya* szóval. Ezt valószínűvé teszi az, hogy *ragyának* nevezik egyebek közt a szőlőlevél alsó lapjának felbőréből keletkező szőrnemű kinövéseket, nemkülömben azon fehér pókhálóképű borítékot, itt-ott fénylő fekete kis gömbös termésekkel, a mely a szőlőleveleket leginkább ősszel borítja (Érték. a term. tud. köréből. Kiadja a M. T. Akadémia. VII. 7. sz. 4. l.). Ebből érthető, hogy a *ragya* szónak *rigya* változata fölvette a «barka» jelentést. Eszerint a *rigyának* a *rügyhöz* semmi köze sincs.

9. *Sere* (SIMONYI i. h.) és *csere* «*csér*» (NySz., MTsz.); *csere-fa* (NySz., MTsz.). — Van egy másik *csere* szavunk is, a mely «*csérjés*, bokros helyet» jelent (MTsz.), MOLNÁR A. szótárában pedig így van értelmezve: «*quercetum*, vepretum, vepres»; s ezzel nyilván azonos a népnyelvi *cserő* «sűrű túskebokor» (MTsz.). Megjegyzendő azonban, hogy a MA.-adta «*quercetum*» értelmezés nincsen igazolva; legalább a NySz.-idézte példák mindegyikében «*csérjés*, bokros hely» jelentésű lehet a *csere*, s egy részükben határozottan az. Ez a *csere* kétségtelenül azonos a *csérje* szóval, a melyet BALLAGI Teljes Szótára így értelmez: «*ált.* mindenféle vad fanövény csemetéje; *külön.* a *csérfa* bokros csemetéje». Az előbbi általánosabb jelentés eredetibb voltát bizonyítják a NySz. következő (hibásan a *csérés* mutató-szó alá sorolt) adatai: «tővis bokrok es *cseres* [olv.: *csérés*] helyek: *rubeta et virgulta*» (Ver: Verb. 213); «*cseres* [olv.: *csérés*], gázos erdő» (Szal: Krón. 238). A MTsz. szerint Mándon (Szatmár m.) *csérés* a. m. «fiatal tölgyerdő»; PPBl. szótára szerint pedig *tserés hely* = «*carpinetum*» [gyertyános]; ez a két eltérő jelentés szintén a fönnebbi általánosabb jelentés eredetibb voltára vall. Mindebből az derül ki, hogy a *csere* szó nem azonos a *csér* szóval. Ez utóbbi a déli szláv *cer* (< lat. **cerru* = *cerrus*) átvétele; s ha valamikor volt is a szlávtságban magánhangzó a végén (a mit nem tartok lehetetlennek), az az átvétel korában — éppúgy, mint az eredeti szavaké — már nem volt meg (l. fönnebb a *moha* szó alatt), tehát a magyarban véghangzó nélkül honosodott meg. (A szókezdő szl. *c* ~ *m.* *cs*-re nézve v. ö. *császár*, *cső*.) —

A *csere-fa* (s ebből aztán magában is: *csere* «quercus») a *csér-fá*-ból a *csere* (= *cserje*) szó ráhatása útján keletkezett. (Hogy a *csere* szónak van-e valami köze a tabasszarán *čere* «strauch» szóhoz [v. ö. MUNKÁCSI, ÁKE. I. 200], annak a vizsgálatával nem tartom most szükségesnek foglalkozni.)

10. *Epere* (SIMONYI i. h.) és *eperje*, *epörje*, *epërgye*, *epërnye*, *epörnye* (MTsz.). — MUNKÁCSI kimutatta, hogy az *epër*, *epërij* szó megfelelője a vog. *äprijəχ*, *äpərijəχ*, *äpəraχ*, *äpəraχ* «földi eper» (Nyr. XXIII. 1). — Eszerint az *epër* és változatai egykori **epërejə*-ből fejlődtek, mégpedig kétféleképpen: 1. **epërejə* > **epërijə* > *epërij*; 2. **epërejə* > **epërej* > **epëre* [v. ö. *eprés-alj* MTsz.] > *epëre*. — Az *epërje* alak nagyon hasonlít a vog. *äpərijəχ*-hez, azonban mégsem tökéletes mássá, mert ennek -*rjəχ* utórésze korábbi -*raχ*-ból való (v. ö. osztjél. *raχ* «bogyó», pl. *mū-raχ*, D. *mū-rəχ*, «földi eper»). Valószínű, hogy az *epërje* (acc. -*jét*) az *epërij*-ből lett, mint *fürj*-ből *fürje* (MTsz.). — Megemlíthetem, hogy az *epër*-éhez hasonló változatai vannak a *szödër* szónak is, ú. m. *szedere* (Nyr. XXX. 4), *szederj*, *szederje*, *szödörje*, *szedernye*, *szödörnye* (MTsz.), s a *szederj* alak -*rj* végzete (mint MUNKÁCSI is mondja fönnebb idézett cikke végén), tehát a *szedere* alak -*re* (< -*ré*) végzete is a vog. *raχ* megfelelője.

11. Az Ehrenfeld-kódexben: *ehsege* (éhség), *olyw* (oly), *eze* (ez), *kewlewmb* *kylemb* (külömb-külömb), *eleztebe* (elesztébb, prius), *auagya* (avagy) stb. (VOLF Gy. Nyelvelméltár VII. k. XVIII. 1.; SIMONYI i. h. és TMNy. I. 214, 215). — Nem sorolom föl valamennyit, mert ezekkel sommásan végezhetünk. Tudvalevő dolog, hogy az Ehr.-k. tele van nemcsak furcsábbnál furcsább hibás fordításokkal (l. KATONA LAJOSnak nagy gondossággal összeállított gyűjteményét: Nyr. XXXI. 312. stb.), hanem íráshibákkal is. Íme mutatványul egynéhány:

yonhanban (jonhában) 3, *mamalastyat* (malasztját) 3, *mondyaual* (mondja vala) 4, *kyennuezesekuel* (könyvezésekvel) 4, *vymadsagonban* (vimádságonkban) 5, *kellyent* (kelljen) 6, *zokat* (sokat) 7, *vztjuat* (osztja vala) 7, *latyaual* (látja vala), *annakutan* (annak utána) 8, *zensegnek* (szentségnek) 8, *leleuen* (lévén) 8, *fele* (felele) 9, *sewny* (s jöni) 10, *neket* (neked) 11, *nec* (neked) 12, *ozyuala* (ószja vala) 12, *latynya*

(látnia) 12, *s ew* (sóg) 12, *ualna* (volna) 15, *hazam* (hozzám) 15, *menyent* (menjen) 16, *mongyat* (mondjad) 16, *teget* (téged) 16, 18, *tartokna* (tartóknak) 16, *yban* (jobban) 16, *yelnue* (jelenve) 16, *lakozykual* (lakozik vala) 19, *ymte. toua* (ím té-tova) 21, *telyestytyuala* (teljesíti vala) 22, *bewnewkteut* (bűnöktől) 22, *adnan* (adnám), *yewteu* (jőjj te) 23, *tekedet* (tégedet) 23, *menyuen* (menvén) 24, *kyuanatuala* (kívánnatval) 24, *zygetbet* (szigetbel v. -be) 27, *halakna* (halaknak) 29, *mynkent* (minket) 31, *zolgaratra* (szolgálatra) 32, *scererent* (szerént) 35, *zolgaltatikual* (szolgáltatik vala) 36, *felelen* (felelne) 41, *zensleges* (szentséges) 41, *lewlyua* (löli vala) 42, *ferenben* (Ferenczben) 44, *zolgald* (szolgád) 45, *hannen* (ha nem) 47, *monda* (mondám) 47. l. — stb. stb.

Azt hiszem, ebből könnyű levonni a következtetést, a mely nem lehet más, mint az, hogy az ilyen íráshibáktól hemzsező kódexben itt-ott előforduló látszólagos teljesebb szóalakokat nem szabad hitelesekül elfogadnunk. Hiszen, ha elfogadjuk, hogy az *eze, ehsege, olyw* írás *ezë, éségë, olyu* kiejtést jelöl, akkor azt is el kell hinnünk, hogy az idegenből került *Ferencz* meg *kérészt* valamikor így hangzott: *Ferenczë, krësztë*, mert a kódexben a *Ferencznek, kérésztnek* alakokat így találjuk írva: *fferenczenek* (49.), *Crestenek* (76. l.).

Ezen fejtegetésekből kiviláglik, hogy az Árpádok kora utáni időből az egykori szóvégi eredeti rövid magánhangzóknak egyetlen-egy kétségtelen maradványa sincsen kimutatva.

A következő kérdés az, hogy mikép vélekedjünk az Árpád-kori oklevelekben és az ANONYMUS krónikájában előforduló *u*-végű szavakról, pl. *nogu* (nagy), *harmu* (három), *zadu* (szád), *zerelmu* (szerelem) stb. Ennek a kérdésnek a tárgyalását azonban máskorra kell hagynom.

SZINNYEI JÓZSEF.

A magyar szófejtés és történeti fejlődése.

(Második közlemény.)

MIKLOSICH után többen is foglalkoztak a szláv elemek kimutatásával, melyekkel az ő adatait gyarapították. A Nyr. különböző köteteiben SZARVAS, MUNKÁCSI; NyK. XVII. MUNKÁCSI (Magyar elemek a déli szláv nyelvekben); XVIII. ÁSBÓTH: Szlávtság a magyar keresztény terminológiában. — Még hiányzik egy újabb munka, mely a szláv egyezéseket magyar szempontból mutatná ki.

A szlávtság után következik a német hatás. DANKOVSKY 288-ra teszi a nyelvünkbe került német szók számát. A Nyr.-ben SZARVAS GÁBORNAK sok elmés és mélyreható fejtegetésű cikke jelent meg. Mellette kisebb közléseket adtak: SIMONYI, MUNKÁCSI, SZINNYEI, MELICH, MIHÁLY J. Külön jelent meg VIZOLY ZAKARIÁS: Germán elemek amagyarban, Déva, 1880. 316 cikk. Nem emelhető sok kifogás a felsorolt szók egyezése ellen, de felületes, módszertelen munka. A megelőző kutatásokat nem ismeri. Több szót sorol föl, melyeket mi még nem ismerünk magunkénak: *czitling*, *köfe*, *rápánt*. Nincs tudomása arról, hogy a kölcsönvevő és kölcsönadó nyelv szavainak alakra és jelentésre nézve meg kell egyezniök. Nincs tudomása, hogy mi régibb, többnyire középfelnémet alakokat vettünk át. A *kasznár* t az újfelnémet *kästner*-rel veti össze, holott megfelelője a kfn. *kastnaer*, a *trágár* nem újf. *träger*, hanem kfn. *tragaere*-nek a módosulása. Mai irodalmi alakkal vet össze szókat, melyeket mi dialektusból kaptunk: *ánslóg* nem irod. *einschlag*, hanem dial. *ānslög*; *pác* nem irod. *beitze*, hanem *páz*; *sunka* nem irod. *schinken*, hanem dial. *schunkn*. — Sok szó, a melyet németből származtat, más nyelvből került hozzánk: *bodnár* nem a ném. *binder*, hanem szl. *bednár*; *kurta* < ol. *corto*; *tégla* < lat. *tegula*

s nem *ziegel*. — A szók hangváltozásait nem magyarázza, vagy a hol igen, rosszul. (SZARVAS ismertette a Nyr. 1884. folyamában.) — Újabban MELICH JÁNOS: Német vendégszók Nyr. XXV. k. (1895.) és különnyomatban. (A kolozsvári egyetemen nyert pályadíjat.) Ő már a nyelvtudomány új módszerével fog hozzá a kutatáshoz, fölhasználta a régi nyelvben és tájbeszédekben előforduló szokat, csak a mesterségekhez tartozó, kevesek előtt ismert szókincset nem öleli föl, ezt külön munkában szándékozik ismertetni. A német nyelvnek nagy hatása volt, különösen újabb időben. A szók egybevetésénél utal a német nyelv azon szóalakjára, a mely a mienknek eredetije volt. A német szók ugyanis különböző időben és különböző német dialektusokból kerültek hozzánk. A régiek a kfn. nyelvből, az osztrák-bajor nyelvjárásból. A székeliek azonkívül a szászoktól, éjszaki Magyarország egyes szavai a Szepességből. A székelység és Dunántúl leginkább ki voltak és vannak a német hatásnak téve. MELICH mindezekre utal; kitünteti, melyek régi és melyek újabb átvételek, és ismerteti a hang- és jelentésváltozásokat, melyeken az idegen szó átment, míg nálunk meghonosult. MELICHNél közel 1000 a németből került szók száma. — Megemlíthető még: BOROVSKY SAMU, Német kölcsönszók NyK. XXIV. k., ki az ó-német nyelvből való átvételekkel foglalkozik. [Mióta ezt írta a szerző — 1899-i egyetemi előadásai alkalmával — azóta jelent meg a következő két munka: Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter des ungarischen Sprachschatzes von Dr. VIKTOR LUMTZER und Dr. JOHANN MELICH. Innsbruck, 1900. — Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai? Írta MELICH J. Budapest, 1900. — Mind a kettőt bírálta BALASSA J. Nyr. 1900.]

Az olasz kölcsönszokat külön tüzetesebben KÖRÖSI SÁNDOR mutatta ki. 1. Nyr. 1884—87-i évfolyamaiban «Olasz kölcsönszók» czímen; 2. A magyar nyelvbeli olasz elemek című dolgozatában. Fiume, 1892. KÖRÖSI 322 olasz eredetű szót fejteget. Ezek közül elavult vagy csak egyes nyelvjárásokban dívó szó 89. Talán valamely más nyelv útján jutott a magyarba vagy egyébként kétséges, hogy olasz eredetű-e: 24. KÖRÖSI is lelkiismeretesen, az újabb tudományos eszközök felhasználásával foglalkozik a kérdéssel. Fölhasználja a NySz.-t, a Tsz.-t is és az olasz szóknál, a mennyire lehet, szintén megmondja, hogy melyik nyelvjárásból

kerültek hozzánk. Az olasz kölcsönvételek már a legrégibb időben, nemsokára a honfoglalás után kezdődtek. Nagyobb mértékben RÓBERT KÁROLY, NAGY LAJOS, MÁTYÁS alatt.

A latin elemeket tárgyalja KOVÁCS GYULÁNAK 1892-ben megjelent dolgozata (lásd ismertetését és bírálatát Nyr. XXI. Kőrösitől, NyK. XXII. KALMÁR ELEKTŐL és PhK. XV. BALASSÁTÓL). Elég hasznavehető anyag van benne, de hiányos. Sok szó kimaradt belőle, mely a NySz.-ban megvan, mellőz olyan közép-latinságból származó latinos-magyaros szavakat, melyek közismertűek, pl. *pipatórium*, viszont több szót részint tudatosan, részint tévedésből latin eredetűnek fejteget, mely máshonnan került. Munkája használható, de erős megrostálásra szorul s a magyar nyelv latin elemeinek kérdését még nem oldja meg. Ezt még várhatjuk. [V. ö. RELL L.: Latin szók a magyar népnyelvben. Kolozsvár, 1898; bír. KALMÁR ELEK Nyr. 1900, R. PRIKKEL M. Nyr. 1899.]

A magyar nyelvbe került oláh elemek kimutatásával ketten foglalkoztak: Az első összeállításokat EDELSPACHER ANTAL kísérelte meg az addig megjelent adatok alapján «Rumun elemek a magyarban» című dolgozatában (NyK. XII.) s ő összesen 124 átvételt mutat ki. Ezek közt több olyant is, melyet a rumunok tőlünk vettek át. Terjedelmesen, nagy tudományos apparátussal SZINNYEI JÓZSEF «A magyar nyelvbe átvett oláh szavak» című dolgozatában (Nyr. 22—24. kötetében) 371 szót mutat ki az egyes nyelvjárásokból bő magyarázatokkal, fejtegetésekkel. A köznyelvbe ezek közül alig néhány ment át. Legtöbb van az oláhsággal érintkező területeken, különösen a Királyhágón túl, a moldvai csángóknál, Szilágy és Szatmár megyékben.

Meg kell még emlékeznünk a magyar nyelv azon elemeinek kimutatásáról, melyek a honfoglalást megelőző időből kerültek nyelvünkbe. Ezek közül a török elemek kimutatásával legtöbbit VÁMBÉRY ÁRMIN (NyK. VIII.: Magyar és török-tatár szóegyeztések, 740 czikk, és A Magyarok eredete című műben) és BUDENZ JÓZSEF (NyK. X.: Jelentés VÁMBÉRY ÁRMIN magyar-török szóegyeztéseiről. 146 szót mond török-magyar kölcsönvételek; XVII., XVIII.) foglalkoztak. Adalékokat szolgáltatott MUNKÁCSI B. (Nyr. XI—XIII. és NyK. XX., XXI.), továbbá THURY JÓZSEF (PhK. IX.).

A honfoglalás előtti korszakban írani elemek is jutottak

nyelvünkbe. Ezek felé csak legújabb időben fordult a figyelem. KALMÁR, BEREKSZÁSZI, MÁTYÁS FLÓRIÁN, újabban MUNKÁCSI az Ethnographiában és NyK. XXVIII. (az erre irányuló kutatások szép áttekintése). [MUNKÁCSI B. Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben I. k. Budapest, 1901. Ism. SIMONYI Zs. Nyr. 1902. és ÁSBÓTH O. NyK. XXXIII.]

A magyar nép azonban nemcsak elfogadott szókat, hanem át is adott. A velünk szorosabban érintkező nemzetek mind sok szót vettek át nyelvükbe, sőt több magyar szavunk Európa majd minden nyelvébe átment. Ezeknek az elemeknek a vizsgálata ránk nézve szintén fontos. A régi átvételek hang- és jelentéstani szempontból lehetnek nagyon tanulságosak. Ezen a téren is történt több jelentékeny lépés, különösen részletesen a szláv és oláh nyelvekbe került szókat mutatták ki eddigelé. A rutén nyelvbe került magyar elemeket CSOPÉY LÁSZLÓ sorolja föl a NyK. XVI. k.-ben és e szláv nyelvben 450-et bizonyít magyar eredetűnek. — Magyar elemek a déli szláv nyelvekben cím alatt MUNKÁCSI BERNÁT 270 ilyen délszláv, az irodalmi nyelvbe is átment szót mutat ki (VERANCICS FAUSTUS fölsorol már egy csomó ilyen egyezést: *beteg, birság, kép, kutya, lopó, ország, rovás, sátor*); a NyK. XVIII. kötetében pedig én még egy csomó pótlást adtam hozzá. — Még több került az északi szláv (tót, cseh, lengyel) nyelvekbe; ezek kimutatását találjuk: Nyr. XVII—XVIII., a hol 350 biztos és 48 kétes egyezés van összeállítva. A tótba még több ment át a kimutatottnál, a magyarsággal érintkező vidékeken. — Az oláh nyelvbe átment magyar szavakat ALEXICS GYÖRGY mutatta ki a Nyr. XVI. és XVII. kötetében. Mintegy 1000 szót. A magyar hatás nemcsak a magyarországi, hanem a Romániában élő népre is kiterjedt. Már a legrégibb rumuny kódexben, az 1494–1525 közt írt Voronecki kódexben is meglehetősen számú magyar szót találunk, köztük aránytalanul sok igét: *biū = bő, fogadui = fogad, felelui = felel, hiclesigū = hűtlenség, mǎntui = ment, tăgǎdui = tagad* stb. (ALEXICS: A legrégibb rumuny codex magyar elemei Nyr. XV.). — A németbe (erdélyi szászszágba) átment elemekkel foglalkozott JAKOBI, a szepességibe SCHRÖER, a többi magyarországiába még kevesen. [HORGER, PhK.] — A német irodalmi nyelvbe átmentek: *bekesche, dolmány, kalpag, czako, huszár, hajduk, kocsi*. Ezek közül néhány a legtöbb európai nyelvbe, a törökbe is átment.

Az idegen szók ilyen kölcsönös kimutatása többféle okból fontos: 1. eredeti szókincsünknek az idegentől való különválasztása, mert csak így tudhatjuk meg, mi a magunké és mi volt eredetileg a másé; 2. művelődéstörténeti szempontból (honfoglalás előtti történetre nézve úgyszólván csak a törökségből, iránságból való szavak tájékoztatnak; itt is, milyen téren hatottak ránk és hatottunk mi másokra); 3. hangtanilag sok fontos tanulság meríthető belőle.

Ezeket most csak futólag említem. Czéлом volt, hogy mielőtt az etymologia tüzetes tárgyalására áttérnénk, előbb lássuk, hogyan fejlődött nálunk az etymologia. A mult tanulságain okulva, jobban tudjuk méltatni a jelent. Csak a főbb vonásokat tüntettem föl, hogy tulajdonképpen feladatunkhoz juthassunk. Sok érdekes kísérlet maradt érintetlenül.

Mielőtt a szófejtés elveinek tárgyalására átmegyek, röviden még egyszer összefoglalom azokat a főbb irányokat, melyek a magyar etymologia terén a multban uralkodtak. Az első irány abból indult ki, hogy a magyar nép valamikor Európa és Ázsia legnagyobb részét lakta és nyelvének maradványai találhatók a régi görög írók, valamint JORNANDES stb.-nél fölemlített személyes helységneveiben, szintűgy egyéb földrajzi és népnevekben is. Képviselői OTROKOSI, DUGONICS, HORVÁT ISTVÁN stb. Ezek tehát idegen vagy magyar érthetetlen helység- és népneveket magával a magyar nyelvvel igyekeztek megmagyarázni és megfejteni. Eljárásuk a népetymológiához hasonló.

A második irány ugyancsak magával a magyar nyelvvel magyarázza a magyar vagy magyarnak gondolt szavakat és fejtegetéseit szörszálhasogató tudományos mezbe öltözteti. Főbb képviselői KASSAI, CzF. szótára stb. Ezek a szókat, ha jelentésileg csak egy kicsit is rokonok voltak, bárhogy különböztek is egymástól hangilag, a leglehetőlenebb hangváltozással egymásból származtatták (zug és bug, locs és pocs, fecseg és locsog rokonértelműek, tehát valamikor hangilag is egyek voltak). Ugyanók képzelt alakú és jelentésű gyökereket vettek föl s ebbe a legkülönbözőbb jelentésű gyökereket erőszakolták bele (pl. Debr. Gr. *ak-ad* és *ak-ar*; *né* gyökérből *né-p*, *né-v*, *né-ma*, *ne-vet*, *né-z*; CzF. *rozsan*, *rohad*, *rogy*, *rossz* stb. egy gyökérből, melyben ismét gyökhangot *r-t* látnak, melynek ismét számos jelentése fejlődik az egyes szó-

csoporthoz). Ugyanők ismeretlennel fejtenek meg ismeretlent (pl. *bakator* KASSAI szerint *alakorból*, de honnan *alakor*?)

A harmadik irány, mely ezekkel párhuzamosan haladt, a magyar szóknak rokonnyelvi szóból való származtatása. Korszakonként a legkülönbözőbb nyelvekben találták nyelvünk rokonait. 1. A héber: bővebben először OTROKOSI bizonyítgatja, utána egész sor író; 2. finnugor (SAJNOVICS, GYARMATHY); 3. keleti nyelvek (héber, perzsa, mongol-török): BEREGSZÁSZI; RÉVAI is különböző nyelvcsoportokban keresi a rokonságot; 4. árja (CzF., MÁTYÁS FLÓR.); 5. mongol: FOGARASI. Aztán ismét finnugor. Újabban mások többfelé: VÁMBÉRY, BÁLINT GÁBOR. (A legellentétesebb szerkezetű nyelveket rokonítja.)

A negyedik irány, mely az előbbivel majdnem szintén párhuzamosan haladt, de csak a XVIII. század végén kezdett nagyobb mértékben föltűnni, a magyar nyelv egyes elemeinek idegen nyelvekből való kimutatása.

Mindezen irányokban legtöbbször czéltalan tapogatózást találunk; egyéni ötlet és önkény uralkodott. Külső hasonlóságok után indultak, legképtelenebb hang- és jelentésváltozásokat engedtek. Általában nem volt módszerük és ha itt-ott helyes módszertani elveket is fejtegettek, a gyakorlatban legkisebb mértékben se tudták megvalósítani. Ebben a tudományos sivatagban az etymologia terén csak RÉVAI-nál találunk egy kis oázist. Az alapszók etymológiájában ő is osztozik előzőinek módszertelenségében; a nyelvben levő alakokat azonban a saját teremtetten lángeszű módszerrel, a nyelvtörténetivel, helyesen fejtegeti és világítja meg. Az igazi nyelvészeti módszert, úgy a mint ma helyesnek ismerjük, csak a XIX. századnak óriásilag fejlődött nyelvészete alkotta meg, és most, midőn a magyar szófejtés elveinek ismertetésére és a gyakorlatban való alkalmazására térek át, tulajdonképen a jelenkori nyelvtudománynak a módszerét mutatom be.

* * *

A szófejtés a szónak történetét kutatja és megállapítani igyekszik, mi volt eredeti alakja és jelentése. Sok szónál ez könnyen sikerül, másoknál meg nehezen vagy éppen nem. Nyelvünkben pl. sok az összetétel. Ezek közül a legtöbbet minden fejtörés nélkül ilyennek ismerjük föl és bontjuk alkotó részeire. Sok össze-

tételünk van azonban, a hol az elemzés már nem ilyen könnyű, a hol az összetételnek vagy az egyik vagy másik tagja hangilag, jelentésileg elszigetelődött a külön is élő szótól. Itt már egy kis fejtörésünkbe kerül, hogy elemeikre szétbonthassuk; pl. 1. Az előtag homályosodott el: *vasárnap*; *keszkenő*, *folnagy*, *férfi*, *hetfő*, *fékötő*, *böstörő*, *nepestig*, *hoczide* | *verőfény* (ver = süt), *egyház*, *aszófé*, *sündisznó*, *holnap*, *tegnap* (az előtag kihalt szó); *számkivetni* (Debr.-k. houa sok kereztienők vettetenek vala zamkiue. U. o. 72. ő akarattiók-bol vettetet vala zankiue). 2. Az utótag homályosodott el: *csecsemő*, *csondér*, *szemöldök*, *rókamál*, *negyven*, *ötven*, *hatvan*. Ezeknél még az egyik vagy a másik tagot legalább mint önálló szót fölismertettük. De megtörténhetik, hogy az egész szó összeolvad hangilag, és rá sem gondolunk, hogy ezek külön elemekből állanak, mert mikor kiejtjük, egységes szóként állnak előttünk: *némber*, *jámbor*, *fésű*, *hetfe*, *aztán*, *azonnal*, *esztendő*, *Jánosda*, *Várda*. — Ezeknek megfejtéséhez elég egy kis gondolkodás, de másoknak sohasem tudnók az eredetét megmondani, ha a nyelvtörténet nem volna rendelkezésünkre. A nyelvtörténet is cserben hagy bennünket az ilyen szók elemzésénél: *atyval*, *fial*, *ifju*, *kengyel*, *Sajó*, *Héjő*, *Berettyó*, *szomju*, *szoméh*, *éhomra*, *sármány*, *nép*, *eperj*, *szederj*, *orcza*, *nyolcz*, *kilencz*, *kúsz*, *harmincz*, *taval* stb. Ezeket csak a nyelvtörténet további követésével, az összehasonlító nyelvészet segítségével magyarázhatjuk, fejthetjük meg.

Szintűgy vagyunk az összetétel más fajaival is, a szóképzéssel és a ragozással. A legtöbb eredeti képző és rag épp úgy két önálló szó összetételéből alakult, mint az előbbiek. Vanak képzők és ragok, melyeknél még világosan föltüntethetjük, mikép váltak így önálló szókból képzőkké és ragokká, mert alapszavuk önálló szóként ma is él nyelvünkben, vagy írott-kütfőink alapján mutatható ki ez az önállósága; mások már nehezen vagy éppen nem magyarázhatók így önálló szókból keletkezetteknek. Világos etymológiája van pl. a *-né* képzőnek: *királyné*, *mosóné*, *varróné*. Nem sok fejtörés kell hozzá, hogy tudjuk, hogy ez a *né* nem egyéb, mint az önállóan élő *nő* szónak képzővé vált alakja. Úgy vált képzővé, hogy sok szóhoz járult mint az összetétel utótagja, mint ilyen, régi hangalakját megtartotta és általánosabb jelentésűvé lett, mint *nő* alakban önállóan tovább fejlődött párja. Nyelvérzékünk a *-né*-t ma már nem érzi külön szónak, hanem képzőnek. Már a *-nyi* képzőnek (*annyi*, *ennyi*

ökölnyi, maroknyi) nem ilyen egyszerre szembeötlő a *nyáj* szóval való egybetartozása (*mindnyájan*).

Ezekkel az alakulásokkal a nyelvtan foglalkozik. Az összetételekkel és szóképzéssel a szótár is. De a szótárban számos olyan szó van ezen kívül felsorolva, mely sem összetett, sem képzett szó. Ezeknek az etymológiája is könnyebb vagy nehezebb. Az egyszerű szókkal kétféle szempontból foglalkozik az etymologia. Azt vizsgálja, hogy eredetiek-e vagy idegenek. Az eredetiek egy részét az összehasonlító nyelvészet segítségével fejthetjük meg; ezek a legősibb időtől fogva nyelvünk szókincséhez tartoznak; mások az idők későbbi folyamában alakultak és alakulnak most is. Az ősi időből fennmaradt, nyelvünk alapszókészletéhez tartozó szokat a rokon nyelvekkel való összevetésből derítjük ki. S ez a kiderítés könnyebb vagy nehezebb. Ha a magyar *kéz* szónak a finnben *käte*- (n. *käsi*), a lappban *käta*, *kieta*, a cseremiszenben *kät*, a mordvinban *käd*, *käd*, a z.-votjában *ki*, a vogulban *kät*, az osztjákban *kēt* alakját találjuk, még laikus szemmel nézve is tudhatjuk, hogy ezeknek az alakoknak egyezése nem véletlenül alapszik, hanem a két szó valamikor a finnugor nyelvek közös szókincséhez tartozott, melyből a magyarban örökségkép megmaradt. Szintígy vagyunk egész sereg más szóval is, melyeket a finnugor nyelvekkel egyezően majdnem ugyanazon alakokkal és megegyezéssel találunk; pl. *szem* = vog. *säm*, osztj. *sēm*, z.-votj. *sin*, finn *silmä*, md. *selmä*, lp. *čalbme*, *čälme*, *šalme*; vagy: *nyel-*: vog. *ñalej*-, osztj. *ñel-*, z.-votj. *nil-*, *ñil-*, lp. *ñäle-*, f. *nièle-*, cs. *nel-*, md. *nile-* stb. Az ilyenek tehát az etymologusnak sem okoznak fejtörést. De már azt, hogy a magyar *egér* pl. ugyanaz a szó, mint a finn *hiiri*, a lp. *shära*, a md. *šejer*, a z.-votj. *šir*, *sir*, az osztj. *teger*, *lenkir*, vog. *täyer*, ezt nem mindenki hiszi el első pillanatra, a laikus pedig fejcsóválva gondolja magában, hogy ez képtelenség, mindamellett hogy a különös alakulású szóknak minden egyes finnugor nyelvben *egér* a jelentése. De azért ezek bizonyosak. Azonban nem mindenütt mozog a nyelvhasználatással foglalkozó etymologus ilyen biztos alapon, más esetekben csak subjectiv kombinálásra van utalva. Ezek nem tekinthetők végleges megfjtéseknek. Pl. hogy a magyar *haszon* ~ f. *kasva*- nőni, *kasvaime*- accretio, incrementum; md. *kasi*- nőni; *hegy* ~ f. *kärke*- cuspis (cultri), apex acutus, cacumen arboris; lp. *garga*: *dolla-g*. flamme (tkp. feuerspitze); magy. *hév*, *hő* ~ f. *keittä*- főzni, cs. *kü*- maturescere, coqui, assari stb.

Nem minden eredeti szó fejthető meg a rokon nyelvek segítségével. Ezek közül azért sok tartozhatik az ősi szókincshez. Nincs eddig etymológiájuk pl. az *ál*, *bogár*, *bimbó*, *dűh*, *duzzad*, *dal*, *dőf*, *fohászkodni*, *fenék*, *ferde*, *ficzamodik*, *fonák*, *fenyő*, *gége*, *galy*, *gyík*, *hazud*, *madár* stb. szavaknak. A rokon nyelvek bővebb ismeretével ezek közül még soknak az etymológiáját meg lehet valószínűleg állapítani. Az is lehet, hogy egy-kettőről kiderül, hogy idegen eredetű. — De nem is csak ősidőkből maradtak fenn eredeti szók. A nyelv élete nincs befejezve. A míg a nyelvben élet van, folyton teremtek új szokat is: *dedó* (s ebből *dadó*) *kisdedóvó*-ból, *vigécz* (kezdetben tréfából és ma általános). Ezeknek keletkezését mintegy szemünk előtt látjuk, tehát könnyű az etymológiájuk, könnyű megfejtenuk. De hány hasonló szó születhetett nyelvünk ezredéves külön életében; hányat hozott létre hasonló szeszély! Az ilyenek közül a legnagyobb részt, talán sohasem tudjuk megfejtetni.

Az idegen eredetű szókkal is úgy vagyunk. Egy részüknek idegen volta első tekintetre föltűnik, és a laikus sem habozik egy pillanatig sem, hogy ilyenül tekintse, míg más részüknél hitetlenül rázza fejét. Ha azt mondjuk, hogy *kaszten*, *kiszten*, *surcz*, *egzeczéroz*, *maséroz*, *opsit* stb. idegen, mégpedig németből került szók, senki sem kételkedik benne; de ha azt mondjuk, hogy *hóhér*, *frigy*, *czéh*, *zománcz*, *harcz*, *kudarcz*, *csűr*, *zamat* is idegen, mégpedig ugyancsak német szók, már nem oly könnyen akarja elhinni. Természetes, mert az előbbieket felismerésére és idegennek bizonyítására a német nyelvnek felületes tudása is elégséges, míg az utóbbiaknál már a német nyelv szókincsének tüzetesebb és amellet a magyar nyelv történetének, e történetben a szók változásának ismerete is szükséges. Általában az olyan szokat, melyek még nem olvadtak be egészen a magyar nyelvkincsbe, a melyek idegen alakjukat még megtartották, a melyek még nem honosodtak meg, azokat a laikusnak is könnyű idegeneknek fölismernie; a melyek meghonosodtak, azokat nehezebb. De a laikusnál azonkívül a nyelvismeret is dönt. Mennél több idegen nyelvet tud valaki, és mennél jobban tudja, annál jobban látja a különböző nyelvek szavai között az összefüggést, míg ellenkező esetben annál kevésbé. Az *árdéj*: «paprika», *árnics*: «színes gyapotfonál» hétfalusi szokat, a *bakonyás*: «kiskereskedő, szatócs» nagyenyedi szót, a *bács*, *bálmós* általánosabb

elterjedésű erdélyi (székely) szókat a magyarországi laikus ember könnyen ősi magyar-székely tájszavaknak tartaná, de a ki az oláh nyelvet ismeri, tudja, hogy onnan kerültek a magyarságnak kis területébe. Az etymologus is ott derítheti föl könnyen a magyar szók idegen eredetét, a hol egész világos hang és jelentésbeli egyezéseket tapasztal, és akkor, ha a kölcsönadó nyelveket jól ismeri. Aránylag könnyebb a magyar nyelv azon idegen elemeinek kimutatása, melyek a honfoglalás kora óta kerültek beléje, tehát a szláv, a német, a latin, az olasz stb. jövevénytiszavaké. Könnyebb már azért is, mert az illető nyelveknek gazdag szótári és egyéb irodalma áll rendelkezésére. Itt is aszerint lesz könnyebb vagy nehezebb, a mint a szó majdnem azonos alakban és jelentésben található, vagy az átvétel után minden tekintetben nagyon megváltozott. Már nehezebb a magyar nyelv azon idegen elemeinek kimutatása, melyek a honfoglalás előtt jutottak beléje egyes nyelvekből, nevezetesen a csuvasból, a mongolból, iránságból. Itt már csekélyebbek a segédeszközök, a melyek rendelkezésünkre állnak, s azoknak a nyelveknek akkori alakulása sem ismeretes előttünk. A legföltünőbb török és mongol eredetű szókat kimutathatjuk, de hány van olyan, mely török eredetű lehet nyelvünkben és melyről ezt eddigelé nem sikerült kimutatni. Az a régi török, illetőleg mongol nyelv, melyből szavainkat vettük, kihalt, s csak a mai török s mongol nyelvek szókincsét híhatjuk segítségül. Szintígy vagyunk az iráni elemekkel, a melyeknek átvétele még távolabbi őskorban történt. Mennél távolabb haladunk a multba, annál nehezebb az etymologus dolga; mert a szók nem maradnak meg a nyelvben abban az alakban és sokszor abban a jelentésben sem, a melyben átkerültek, hanem mind hangilag, mind jelentésileg tetemesen átváltak.

A mi célunk, hogy az etymológiának éppen azt a mezejét kalandozzuk be, a hol a régi etymologia annyiszor megbotlott s a hol még ma is annyi megtévelyedést látunk; célunk, hogy bemutassuk azokat az alapelveket, melyeket az etymologia terén a mai nyelvtudomány követ. Külön tárgyaljuk, előbb az eredeti szókincset, azután az idegenből kerültet. Az etymologia, a mint láttuk, kezdetben csupa találgatáson alapult s csak külső hasonlóságok után indult. Nem voltak meg azok az eszközei, a melyek a botlásoktól megvédehették volna. A mai etymologia a szók helyes meg-

fejtésére különösen három fontos követelményt hangoztat. Az egyik, hogy a történetileg megállapítható, rendszeres hangváltozásokat, szabályos hangmegfeleléseket szigorúan vegyük számba; 2. hogy számoljunk a szóképzés szabályaival; 3. hogy pontosan ügyeljünk a fölmerülő jelentésváltozásokra.

Ez a három követelmény az egyes szóknál és szóalakoknál rendszerint egyszerre jön tekintetbe. Egyiket a másiktól nehéz különválasztani. — Az etymologia biztossága első sorban az úgynevezett hangtörvényeken alapszik. A hangtörvény nem egészen találó elnevezés és HERMANN PAUL meghatározása szerint azt jelenti, hogy valamely hang vagy hangkapcsolat bizonyos nyelvközösségen belül bizonyos időszakban vagy minden szóban, a melyben előfordult, más hangra változott, a jelentéstől függetlenül, vagy egyes szókban eltérően jelentkezik ugyan, de ez az eltérés, a jelentéstől szintén függetlenül, tisztán hangtani okok megfelelő eltérésén alapszik. Ilyen hangtörvényt vagy jobb szóval hangbeli szabályszerűséget, szabályos (rendszeres) hangmegfelelést látunk pl. abban a magánhangzóilleszkedés tünetében, hogy mélyhangú szavakhoz mélyhangú képzők és ragok, magashangúakhoz magashangú képzők és ragok járulnak. Ilyen az úgynevezett mássalhangzóilleszkedés. Ilyen hangbeli szabályszerűség, hogy a régi ajakműködés nélkül ejtett *i, é* hangok helyett újabban *ü, ű, ő, ő* hangok fejlődtek; régi *kild, fil ma küld, fül*, régi *idé, szülé, eré* stb. *ma idő, szülő, erő*. Ilyen hangtörvény pl. az északkeleti és az erdélyi nyelvjárásokban, hogy szótagzáró *l, r, j* előtt levő rövid magánhangzó megnyúlik: *álma, êrdő, ájtó* stb. Ilyen, hogy az ország nagy részében a szótagvégző *l* hang elesik s az előtte levő rövid magánhangzó megnyúlik, pl. *indú, kerü, ément* stb., s a nyugati nyelvjárás külön hangbeli szabályszerűsége, hogy ilyen esetekben az *l* nyomtalanul tűnik el, a rövid magánhangzó megnyújtása nélkül: *indu, indunya, emént, fömëgy* stb. Nem ilyen általános hangbeli szabályszerűség, hogy a *holt, volna, volt* alakokban *o* hangot találunk a helyett. Az *l* hatása magyarázza meg. Az *idén, szülék, méltán* szavak *é*-jét *á*-ját az *idő, szülő, méltó ő. ó*-ja helyett elszigeteltségükben tartották meg a régi alakot. — A mint tehát látjuk, a mai nyelv a régihez, egyik nyelvjárás a másikhoz viszonyítva, mindig hangbeli szabályszerűséget tüntet föl. De ez a szabályszerűség mindig időhöz és területhez van kötve. Egyes változás csak

egy bizonyos korszakon belül vagy egy nyelvterületen belül történik. Az efféle szabályszerű hangváltozásokra mondta ki az újabb nyelvészeti iskola, hogy kivétel nélküliek s a hol kivétel látszik, ott is hangbeli szabályszerűség vagy más hangtani, vagy pedig lelki ok, az *analogia*, szerepel. Ezeknek egy részét sikerül megfejtenuünk, más részét, legalább eddigi eszközeinkkel, nem mindig. A dunántúli nyelvterületen pl. *alma*, *szalma*, *almáriom* helyett azt mondják: *óma*, *szóma*, *ómariom*, de már a *balta* (*falra*, *halnak* stb.) megmaradt ebben az alakjában s csak igen kis területen lett belőle szintén *bóta*. Hogy mi okozta a *balta* alak megmaradását, annak kielégítő magyarázatát nem adhatjuk. (Lehet, hogy ritkább használata. V. ö.: az első három szónál az *l* után *m*, az utolsónál *l* után *t* van. Ez a legvalószínűbb ok.)

Az összes hangváltozások, mind a magánhangzóké, mind a mássalhangzóké, melyekről a hangtan ad számot, általában ilyen szabályszerűséggel mennek véghez, s az etymologusnak szigorúan kell rájuk ügyelni. Ha tehát a régi *fém*, *féd*, *fénk*, *fétek* alakok helyett ma *fejem* stb. alakokat (vagy *szá*, *fé*, *szarú* helyett *száj*, *fej*, *szarv*-at) talál, nem szabad itt szabályszerű hangváltozást, pl. járulékmássalhangzót föltételeznie, hanem más úton, itt az *analogia* útján talál magyarázatot. Ha *zsinat* helyett egyes vidékeken *zsinaj* alak él, sem szabad rendszeres hangváltozásra gondolnia, hanem tudnia kell, hogy a rokonjelentésű szók nagy befolyással lehetnek egymásra, úgyhogy egymásnak egész hangalakját lényegesen módosíthatják. Itt mindenesetre a *zsvaj* és *zsinat* alakok keveredtek össze s így vált belőlük az új *zsinaj* alak, nem hangváltozással, hanem lelki alapon. Így lett a *másszor*-ból *mácczor*, az *egyszer* = *ecczer* hatására, így lett az irodalmi *mennyi* a régi *minyi*, *mekkora* a régi *mikora* helyett, az *ennyi*, *annyi*, *ekkor*, *akkor* alakok hatása folytán. Az efféle változásoknak nagy szerepük van a nyelvek életében és az etymologusnak ezeket mindig számba kell vennie.

A hangbeli szabályszerűséget kellő számú példák alapján állapítjuk meg. Legjobb az eljárás, ha az egy-egy jelenségre vonatkozó összes adatokat ismerjük. Ritkább hangjelenségek szabályszerűségének megállapításánál pedig ez föltétlenül szükséges. Még szükségesebb, hogy a szabályszerűtől eltérő vagy eltérőnek látszó alakokat teljességükben összegyűjtsük. A hangbeli szabályszerűség törvényeinek megállapítása, mint már említettem, az etymológiá-

nak biztos alapja. Csak ezeket tudva óvakodhatunk, hogy véletlen hasonlóságok után indulva meg ne botoljunk, de másrészt a hangbeli szabályszerűség ismerete képessé tesz bennünket arra, hogy olyan szóknak egymáshoz való viszonyát is megvilágítsuk, melyek első tekintetre kevés hasonlóságot mutatnak: *irgalmaz* és régi *jorgot*; *heon* és a mai *hiába*, *héj*. A hangtörvények ismerete alapján deríthetjük föl számos képzőnek és ragnak az eredetét is. A hangváltozások szabályszerűségének ismerete alapján képesek vagyunk olyan alakokat is visszaállítani, melyeket a hagyomány nem tartott fenn számunkra. BUDENZ pl. föltette, hogy a *bő* szónak teljesebb *bőve*, *béve* töve épp úgy fejlődött eredetibb *bőle*, *béle* alakból, mint *ki*, *kive* eredetibb *külé*, *külé*-ből, *kilül*-ből *kívül* vagy a mint *belül* mellett a *bévül* alak. Azóta a régi nyelv adatai megerősítették BUDENZnek ezt a föltevését, mert a *bő*, *bőv*-nek eredeti *ből* alakját fönn tartotta a Pozsonyi-kódex, a hol *bewlseggel* alakot olvasunk, és fönn tartotta az oláh nyelv, mely ugyanezt a szót nagyon régen átvette és *belşug*, *bilşug* alakban őrizte meg. Az effélékben, a mint láthatjuk, a régi nyelv s másrészt a népnyelv (mely szintén sok régies alakot őrizett meg) hathatósan támogat bennünket, s mennél régibbek valamely népnek nyelvemlékei, annál hathatósabban. Itt nem kell föltevésekhez folyamodnunk, mert biztos alapon állapíthatjuk meg a hangbeli szabályszerűséget.

Kissé más eljárást követünk, midőn rokonnyelvi szóalakokat hasonlítunk össze abból a czélból, hogy a különböző hangalakú szókból a közös alapalakot állítsuk vissza. Itt nem ismerjük az alapnyelvet, melyből ezek a különös alakulások szétágaztak s eszerint nem is járhatunk el olyan biztossággal, mint a hol hiteles, szakadatlan nyelvemlékekkel rendelkezünk. — A szóhasonlításnak, mint már említettem, könnyű a dolga ott, a hol az eltérések olyan csekélyek, hogy a szók egyezése egészen szembetűnő. Minél kisebb időbeli és térbeli köz van az összehasonlítandó nyelvek között, annál kevesebb lesz közöttük a különbség, annál több lesz a közvetítő alak, mely az egymástól legtávolabb álló alakokat összeköti. A mai román nyelvek pl. a latin ismerete nélkül is elég közel állnak, hogy az eltérő alakok hangtörvényét felismerjük. A latin *filius* ismerete nélkül is rájutunk, hogy a fr. *fil*s, ol. *figlio*, rumun *fiu*ű, sp. *hijo* összetartoznak. Szintúgy az egyes germán nyelvek.

Itt az összehasonlítás már azért is sikeresebb és eredményesebb, mert a szókincsnek igen nagy tömegére kiterjedhet, melynek hangalakja sem változott el olyan nagyon, és azért az ilyen nyelvek összehasonlításánál a hangbeli szabályszerűséget is könnyebb lesz megállapítani. Sokkal nehezebb lesz azonban már az összehasonlító eljárás az olyan nyelveknél, a melyeknek nyelv alakulása igen eltér egymástól, a hol az egyezés már nem terjed ki a szókincs vagy a szóalakok legnagyobb részére, hanem csak egy töredékére, s a hol nem mindig vannak meg azok a közvetítő alakok, melyek az eltéréseket megmagyarázhatnak, fölvilágosíthatnák. A hangbeli szabályszerűség megállapítására az ilyen nyelveknél mindenekelőtt azokat a szokat választjuk ki, melyek az összes rokon nyelvekben megvannak s melyeknek a jelentése teljesen egyezik s hangbeli eltérésük is csak csekély. A finnugor nyelvek egymás közti rokonságának megállapítására a számnevek, a rokonsági elnevezések, egyes névmások és a kezdetleges fogalmakat jelentő szók jöttek mindenekelőtt számba. Ezeken ismerték föl legelőször a hangmegfelelések szabályosságát, ezeken állapították meg az úgynevezett hangtörvényeket, és miután az így biztosan egyezőeknek ismert szokon tapasztalt rendszeres hangváltozásokat ismerték, tértek át azután olyan szók közti hangviszonynak megállapítására is, melyek már nem olyan szembetűnők.

A szabályszerű hangmegfeleléseknek megállapítása nem egyszerre történt, hanem csak lassankint, mennél nagyobb tömegű és mennél megbízhatóbb volt az adat, mely az összehasonlítás rendelkezésére állott s mennél jobban behatoltak a hasonlítás módszerébe. Nálunk BUDENZ JÓZSEF emelte az összehasonlító nyelvészetet magas fokra módszer tekintetében is.

Az összehasonlító eljárásban a hangrendszert a meglevő alakokból való következtetéssel építjük föl s kimutathatjuk, hogy a mai eltérő egyes hangok valamely közös őshangból fejlődtek. Olyan őshangot veszünk föl, melyből a maiak legkönnyebben, legtermészetesebben származtathatók. Ha megállapítottuk a nyelvtények alapján a hangrendszert, épp úgy bánhatunk vele, mint akármely nyelv hangrendszerével, melyet hagyományképpen ránk maradt írás- vagy élőszóbeli (népnyelvi) anyag alapján építettünk föl. Természetesen az így nyert hangalakokkal csak azt akarjuk mondani, hogy ez lehetett valamikor a hangzása. De hogy a re-

konstruált alak tényleg megvolt abban a formában, a mint mi fölteszszük, azt nem mondhatjuk ki teljes biztonsággal. Hiszen tudjuk, hogy még oly rövid történeten belül is, milyent a magyar nyelv hagyományai tárnak elénk, mennyi találgatásra van szükségünk, hogy a régi kiejtést, az eredeti hangokat csak megközelítőleg is megállapíthassuk (v. ö. SZINNYEI: Hogy hangzott a magyar nyelv az Árpádok korában? Nyr. XXIV. és NyK. XXVII.).

Az összehasonlításban nem szabad csupán avval megelégednünk, hogy az egyes nyelvbeli alakok közt az összefüggést mutassuk ki, hanem a fejlődés menetét is igyekeznünk kell megállapítani. Ez a legnehezebb feladat, mert hiányoznak legtöbbször a közvetítő alakok; arra kell törekednünk mégis, hogy visszaállítsuk az alapalakot, melyből a meglevők fejlődhettek. Ezt mindig a meglevő alakok alapján kell tennünk.

Mikor az összehasonlító etymológiában a hangbeli szabályszerűséget kimutattuk, meg kell azt is jegyeznünk, hogy nem minden egyes szó, a melyet a mai nyelvekben találunk, vezethető teljes hangalakjában vissza az ős alapalakra. Valamint a mai nyelvben, az egyes nyelvek történetében nagy szerepe van az úgynevezett analogiás alakulásoknak (külső és belső analógia, kombinálás vagyis alakvegyülés), szintúgy bizonyára megvolt ezeknek a tényezőknek a szerepe a legrégibb nyelvalakulások folyamában is, mert hisz az emberi lélek törvényein alapszanak. Nem lehet tehát minden alakot egy-egy ősi finnugor alapalakból magyarázni, hanem egyéb hatásokat is föl kell tételezni, melyek között legnagyobb jelentőségű az analógia. Az összehasonlító etymologusnak azonkívül folytonosan szem előtt kell tartania, hogy a hangok változásai történeti jelenségek, a melyek egy bizonyos időszakon belül mennek végbe, s hogy ugyanazon hang ugyanabban a helyzetben, ugyanabban az időszakban csak egyformán szokott elváltozni, s ha eltérés van, azt legtöbbször a fenti oknak tulajdoníthatjuk.

Az etymologusnak, és így az összehasonlító etymologusnak nemcsak az alapokot, hanem az alapjelentést is meg kell állapítania, a melyből a maiak fejlődtek. Ha minden összehasonlítandó nyelvben ugyanazon jelentésben él az alakilag egyeztethető szó, természetesen már készen kapja az alapalakokkal az alapjelentést is (*hal, egér, él*) stb. Sok azonos szó az egyes nyelvekben csak kevésbé eltérő jelentésben él. Itt máris meg lehetős köny-

nyen megállapíthatjuk az eredetit a lelki valószínűség alapján. Pl. a magyar *fest* = f. *pese*- lavare, lp. *passa*-, md. *peze*-, vog. *pos*-, z. *pes-lal* id. (a magyar *fest* régi időben nem vonatkozott képfestésre, hanem tinctura, tingere volt, mely a mosással érintkezik: arczát festi). Bizonyos, hogy a magyar szónak a jelentése a másodlagos. — Magy. *lúd* = vog.-oszt. *lunt* id., cs. *ludo* anas, f. *lintu*, lp. *lodde* avis; tehát három jelentés. Az «anser, anas» rokonok, s akármelyik lehetett az eredeti, de a magy. vog.-oszt.-ban egyező «lúd» jelentés ezt mutatja eredetinek. Ebből fejlődött az általános «avis» jelentés. (Hasonló jelentésváltozásra v. ö. köztörök *kus* avis = jakut *kut* anas.) — A magy. *maga* = votj. *mugor* leib, z. *migör* Körper, wuchs, tierleib, rumpf; cs. *mogur*, csM. *mongir* corpus. «Arra nézve, hogy 'corpus' jelentésű szó az 'ipse', vagyis a személyiség kifejezésére alkalmas, v. ö. zürj. *as* (*assim* magam): *asnid* testetek (ellentétben a lélekkel), mely egyszersmind = f. *itse*, md. *es*, cs. *eske* 'maga'; továbbá jakut *bäjä* test és maga; v. ö. a régiebb német nyelvben *líp* (pl. *ir beider líp* = sie beide)» (MUSz. 597.). — Az alapjelentés keresésében is sok tévedésnek van az etymologus kitéve, különösen akkor, ha már nem világos nyelvtények, hanem a maga okoskodása alapján igyekszik az alapjelentést megállapítani. A *lúd* etymológiáját láttuk. Biztos, hogy lúd vagy kacsavolt az alapjelentés, de BUDENZ valószínűséggel arra utal, hogy mindezek alapjelentését talán a cs. *lūdo* «szürke» szó tartotta fenn. A *maga* ered. «test» = ug. *m_{ng}*, szónak meg BUDENZ ered. «tumor, tumidum» alapjelentést tulajdonít. Az ilyenek már föltevések.

A biztos egyezések alapján megállapított hangrendszerrel, a világosabb esetek fejtegetésével az összehasonlító nyelvész rájut arra, hogy az egyes finnugor nyelvekben igen sok szó képzett (származott), melynek képzett, származott voltát az egyes nyelvnek adatai, a szónak igen megfoglyatkozott hangteste mellett, még csak sejteni sem lehetne. Pl. a magyar *néz* igét ki sejtene képzett szónak? De mikor a rokon nyelvekben ilyen megfelelő alakokat látunk: f. *näke*- (észt *näge*-) lát, md. *näje*- lát, oszt. *nä*- lát, vog. *negl*-, *nejl*- erscheinen, sich zeigen, kitűnik, hogy a magyar *néz* alapja a *né*- rész, ez pedig eredetibb *näge*-, *näje*-ből alakult frequ. -z képzővel. Minthogy a «spectare» csakis tartósan képzelhető cselekvés, igen érthető, hogy az ezt jelentő *néz* ige nyelvünkben csak gyakorító alakban maradt meg. Szintígy bizonyulnak egyszerű alapszóból már ugyan-

csak gyak. képzővel továbbképzetteknek pl. az *úsz*, *kúsz*, *csúsz* igék stb. A magyar *fészek* képzett voltáról szintén a rokon nyelvek világositanak fel (f. *pesä*, lp. *pesse*, md. *piza*, vog. *piš* stb.). Az összehasonlító etymologia alapján számos szó összetételnek bizonyul. Sok szó mutatkozik összetartozónak, melyeknek összetartozására különben nem gondolnánk: *hol-nap*, *hold*, régi: *holta kelve* és valószínűleg *halvány*, finnug. *käl-*, magy. *hol-* lux, splendor, mint ige: *lucere*, splendere alapszóval; *háj* és *hízni*; *aj*, *ajak*, *ajtó*; *sző* és *sővény*.

A közös alapszók kimutatásával, a szócsaládok felállításával az etymologusnak szintén csínján kell bánnia.

Az etymologia, mint BUDENZ a Magyar-ugor Összehasonlító Szótárban, az előszóban kifejti, csak esetleg eszköz arra, hogy a nem teljesen egyező szók összetartozását kimutassa. «A hol ilyenekkel nincs dolga, nem törődik a netán kivehető alapszóval s még kevésbé azzal, hogy ily alapszónak még valamilyen alapjelentést tulajdonítson, — hanem egyszerűen konstatálja az egész szók egyezését, számba vévén csak az egyes nyelvbeli alakok kisebb-nagyobb teljességéből s némely hangalakai különbözéséből vonható tanulságot az egyes nyelvek hangalakijellemére nézve, a mely megint a hasonlítás egyéb eseteiben útmutatóul és eligazítóul szolgálhat. Véltetjük ugyan, hogy a finn *silmä* (mord. *selme*) 'oculus' származott szó, melynek alapja (gyöke) *sil-*, *sel-*; de mi haszna, ha erre valamely 'etymont' fogunk rá, midőn meg kell engednünk, hogy az 'oculus'-nak többféle lehet az etymonja, melyről elneveztetett. De abból, hogy az egész *silmä*(*selme*)-nek a magyar *szeme* tő felel meg; az a tanulság, hogy a magyarban szóközépi és vocalisközi *m* esetleg hajdani *lm* helyett való, míg másrészt eredeti ilyen *m* helyén most a magyarban *v-t* találunk (*leve* = f. *lème*, *neve* = f. *nime*). Hogy ugyane *silmä*-nek a zürjén-votjákban *sinm'* (nom. *sin*) felel meg, azt tanítja, hogy e nyelvben szóvégi *n*, mely mellett a teljes tőben még *nm* merül föl, régibb *lm* helyén áll, s ez mindjárt arra igazít, hogy a zürj. *pon* (*ponm'*) 'canis' szónak nincs köze a mord. *pinä*, finn *peni*-vel.»

De ha BUDENZ ki is emeli, hogy szótára nem akar etymologiai szótár lenni, mégis az, mégpedig minden ízében. Nemcsak ott, a hol fejteget, a hol etymologizál, hanem ott is, a hol a megfelelő szókat csak egyszerűen összeállítja és összetartozásukat, alakjukat megállapítja. Etymologiai a szótára minden ízében, mert csak azzal az egy körülménnyel is azzá válik, hogy a benne foglalt magyar szók eredetét, a finnugor szókinchez való tartozásukat

mutatja ki. Ő csak az etymologia túlzásait kerüli, csak addig igyekszik menni a maga fejtegetésében, a meddig biztos talajt érez maga alatt, mert meg van róla győződve, «hogy csak olyan szófejtésben lehet köszönet, a mely a maga míveleteiről számot is tud adni: hogy a bizonyos nyelvben csakugyan vannak ilyen meg ilyen alakú tagjai a szónak, s hogy a tagoknak ilyen meg ilyen a szerepük; a mely e mellett az alapjelentések egyeztetésével nem új biú játékot, csak az etymologusnak merész képzeletére bízván a kapcsolatok előállítását, hanem azokat más, főleg valamennyire hasonló természetű nyelvek észjárásaiban keresi s a talált analógiákat óvatos tapintattal alkalmazza, megkülönböztetvén a természetesen egyszerűt a mesterségesen erőltetettől».

Bármily óvatosan jár is el azonban az összehasonlító nyelvész, bármint igyekszik biztos adatokra támaszkodva okoskodni, mégis nagyon könnyen tévedhet. Az ősi szók nem maradnak meg egy hangalakban és jelentésben, hanem idők folytában hihetetlen módon átalakulhatnak, úgyhogy alig ismerhetni föl az egyes alakok és jelentések között az összefüggést. Ilyen esetekben a subjectiv ötlet, nézet is gyakran uralkodik az etymologusnál. Csak a magyar nyelv terén maradvá, ki gondolná, hogy a *tapod* vagy *tipod*, *tapos*, *tipor*, *támad*, *támolog*, *tántorog* szók egy töből fakadtak és *tap*-, «treten» alapjelentés változatai. Ilyen közös töből fakadtaknak nézi őket BUDENZ, de nem győződünk meg fejtegetései folyamán sem ennek igazságáról s csak mint tetszetős föltevést tekinthetjük. A valószínűségen alapuló föltevésnek is van tere az etymológiában, épp úgy, mint más tudományokban, mert sokszor közelebb juttat bennünket az igazsághoz. A mit ma sejtelemképpen mond ki, az holnap egy adat megtalálásával valóra válik. Csakhogy a hypothesis, a divinatio kétélű fegyver. Sokszor többet árthat, mint használhat. A hypothetikus etymológiák szoktak a legrövidebb életűek lenni. Egy csapatra, mely már elavult, mint: *andalog*, *ekkédig*; *korhad*, *köldök*, *görbe*, *zömök* stb. már SIMONYI rámutat: Magy. Nyelv II. 213. Ilyenek még: *híd*, *ahszin* = *asszony*, *arcz*, *bölcs*, *díj*, *fejni*, *gazdag* ? *haj* (crinis), *harcz*, *haszon*, *hív*, *szemérem*.

Az összehasonlító etymologia csak akkor mozoghat majd nagyobb biztossággal, ha minden egyes finnugor nyelvet a legtüzetesebben átvizsgáltak; ha megállapították minden egyes nyelvnek rendszeres hangváltozásait, a hangtörvényeket, ha részletesen ki-

derítették mindegyikben az analogia hatását, mely a nyelv egész alkatán keresztül vonul, az alakvegyülések eseteit, a jelentéseknek különböző módosulásait, ha pontosan kiválasztották az eredeti anyagból az idegen hatásokat stb. Ha mindezek megtörténtek az egyes nyelvek körén belül, vagyis ha minden ízében ismerjük az egyes finnugor nyelveket, akkor aztán a hasonlítás is biztosabb lesz. Mostanig még kevés történt az egyes finnugor nyelvek tüzelesebb ismertetése terén. Nagyjában csak a magyar és a finn nyelvet találjuk így átkutatva; de itt is még mennyi a teendő! Milyen kevésé van még átkutatva a régi nyelv, milyen csekély forrásokból ismerjük még a népnyelvet! Pedig a régi és a népnelv az etymológiának legbiztosabb alapja. A mit ezek segítségével megállapíthatunk, az legtöbbször megállja a sarat.

A szófejtés három föllállított követelményét: a hangbeli szabályszerűségnek, a szóképzés szabályainak, a jelentésváltozásnak eseteit a régi nyelvelmékek alapján biztosabban megállapíthatjuk, és éppen azért nagy a régi nyelv fontossága a szófejtésre nézve. A három persze együtt jó tekintetbe. A régi nyelv ismerete előmozdítja a nyelvhasznítás biztosságát, mert számos szónak, képzőnek és ragnak ősbibb formáját őrizte meg, mely a rokon-nyelvekhez közelebb áll. Pl. *fész* HB.: *es* = eskü (Döbr., BC., MünchC. stb.), *kér*, *agykér*, *reg(g)*, *moh* mohó, *szir* szürke, *fegy*- fenyít, *fek*-, *met*-, *nyug*-, *tetik*, *esk* : esküszik, *til*, *megmenik* megmenekszik stb. Az összehasonlítás számára számos szót tartott fönn, mely a mai nyelvben már nincsen meg: *joh*, *éh* belső részek, szív, gyomor; *emni*, *emtetni* szopni, szoptatni; *heit*, *hitt* hiú, hitvány; *kisa* seditio; *gyoponik*, *gyopont* gyúlad, gyújt; *rívölés*, *révülés*, *rütet*, *elrejtés* elragadtatás; *szerkezés* szövetkezés; *holval* = reggel stb.

Még fontosabbak a nyelvelmékek abban a tekintetben, hogy a mai nyelv számos szavát fejthetjük meg segítségükkel. Nemcsak azzal, a mit föntebb kiemeltünk, hogy ma képzett alakban élő szavainknak eredetibb alakjait tüntetik föl, hanem abban is, hogy ma megkopott vagy átváltozott szavaink eredeti teljesebb vagy ősbibb alakjait tükröztetik vissza. Az előbbire még példák: *áld*-, *áldoz*, *fohászás*, *hasonl* hasonlít; *készt* készítet; *magaszt*, *vigaszt* és *vigaszik*; *merészik* merészel; *öldök* öldököl; *sérés* sérvés, sérülés (fájás); *verő*, *veré* verejték. — A másodikra: *hiu*- (hiuttam) hívní; *iu*- (iutt; *ionia* innia); *viu* ví, vív (*viúja*, *viúják*; *vionak* vívnek);

reijo, réjo rí (*reionak, reiott*). A *fulánk* szót a mai nyelvből nem tudnók megfejtteni, de ha a régi nyelvet nézzük és ott a mai *fúr, furdal* helyett *fúl, fuldal* alakokat találunk, mindjárt világos lesz előttünk a *fulánk* eredete és eredeti jelentése: furdaló eszköz. *Küzd* = régi *küszöd*-; *gyógyul* = *jógul, gyógul*; ünnepet *üdl* (en napomat *üdl*): *üdnap, egyház*; *terebélyes*: régi *terbőködik*, ma *terpeszkedik, terjed* szókkal függ össze.

Mikor a régi nyelvben *dob* igét *top* alakkal, a *dobban-t toppan* alakban is találjuk, rájutunk, hogy ehhez a szócsaládhoz tartozik a régi *toborzék, toborzok-táncz*, a mai *toborzó* és ugyanennek származéka a *toporzékol*, valamint más jelentéssel a régi *toborzékol* *palpatio, pochen*, a régi *toprong* *palpito, trippeln*; más alakkal *tipor, tapos* stb. Ide a régi *toplakodás* = tremor, schrecken (talán *tobzódik, dobzódik* is); továbbá magashangúba átesapva: *döbben*. A mai nyelvből nem is sejtenők, hogy a *gög* ugyanaz a szó, mint a *gége*, ha a régi nyelv nem világosítana föl szoros összetartozásukról, hogy az utóbbi az előbbinek csak egyszerű hang- és jelentésváltozása. A régi nyelvben ugyanis a *gög* (*gegw, gevg, gögy, güg*)-nek «guttur, jugulus (kehle)» jelentése is volt (Az io bort néha göghgel isszák), s csak ebből fejlődött a *superbia* jelentés (v. ö. nyakas). — *Verejték, veríték* és *verő* = schweiss és mellette *verő* 1. lucidus, licht (*verőfény*); 2. sol, radii, sonne, sonnenstrahlen (által-süt a verő, tavaszi verő); 3. novellus, jung (*verő malacz*; régen *verő disznó, verő ártány* is). — *Önkényt* (nem akarák ön kéjeken ön magokat megadniok BC., ön kéjén WiklC. 287.); *kényén*: sponte, sponte sua, ultro, önnön kényén, maga kényén); *őszinte* = régi *őszinte való* sincerus, aufrichtig és *önszinte való, maga színént való* (az okoskodás maga színént való vagy egyenes, Apáczaí = maga színe szerint való). Ellentéte: kétszínű. — *Hanem, is, sőt*.

A jelentések alapját, fejlődését, a mi az etymológiánál szintén olyan fontos, a régi nyelv segítségével deríthetjük föl.

A népnyelv ugyanazt a szolgálatot teszi. Ez is segédeszköz sokszor az alapalak, alapjelentés megállapítására: a *tákol* szót nem tudnók elemezni, ha a nyelvjárások fönn nem tartották volna a *ták* szót = folt (csizmán, bőrszerszámon, ruhán) és 2. kiszakadt talpú bocskorba vagy csizmába tett, de oda nem varrt bőr vagy posztódarab. (Eredeti alakja *tajak, tajk* székely.) — A *czirmos* (macskát) szót sem értenők, ha a nyelvjárásokban nem találnök a

czírom, szírony «színes bőrszalag vagy fonál» és a *czírmos, szíronyos* «1. csikos, 2. tarka, czifra» jelentésű szavakat. — A *szimatol* eredete érthetetlen volna előttünk, ha mellette a nyelvjárásokban *szamatol* alakot nem találnak. Ez pedig rávezet arra, hogy a *szimatol* alapszava a *szamat*, irodalmi *zamat*, a *szamat* eredetére pedig világot vet: *szimmant* megszagol, *szimmog* szipákol, szívja az orrát. Hogy a *Széged* helynév = *sziget*, arról szintén a népnyelv világosít föl, a hol a szigetnek *széged, széget* alakjai és «vízkanyarodásnál vagy határszélnél való térszeglet» jelentése is van.

A régi és a népnyelvi adatoknak etymologiai célra való felhasználásánál mindig számolnunk kell a hibás analogiával, az alakvegyüléssel, mely különösen az élőnyelvben virágzik. Az analogia, mint tudva van, abban áll, hogy lelkünkben a rokonjelentésű és hangzású szavak a képzettársulás törvényei alapján csoportosulnak. Beszédünket ezen lélektani törvény alapján magunk teremtjük néhány eltanult minta alapján. Ha a gyermek megtanulta ezeket: *látok, várok, kérek, nézek* vagy *látni, várni, kérni, nézni*, ezek mintájára, analogiájára a többi igéknek első személyét és főnévi igenevét már maga fogja megalkotni s szintúgy más eltanult nyelvtani alakok alapján a többi formákat. Ezt külső analogiának nevezzük, mert egy szóalakra más szónak alakjai voltak hatással. Belső az analogia, mikor ugyanannak a szónak összes képzős és ragos alakjai alakulnak lelkünkben egy képzet-sorrá s ennek folytán az eltérő alakokban kiegyenlítődés történik; pl. a *fő* szó csak a XVIII. században vált a nom.-ban *fej* alakúvá, mégpedig azért, mert legtöbbször a *fejem, fejed, feje* stb. alakok voltak használatban s e többi alakok hatása alatt az eltérő *fő* alak velük egyöntetű *fej*-jé vált. A külső és belső analogia kiegyenlítő hatása nagy változásokat idéz elő a nyelvben. A külső analogiának köszönhetjük pl., hogy az ikés ragozás mindinkább elenyészik a nép nyelvében és az iktelenekkel egyalakúvá válik az első és második személyben; a belsőnek pl., hogy a régi *nedű, könnyű, szarú* stb. nominativusok helyett a *nedvet, nedves, könnyvet, könnyet, könnyes, szarvat, szarvak* stb. hatása alatt a ragos és képzett alakok tövével egyöntetű *nedv, könny, szarv* nominativusok alakultak.

Az analogia nem mindig működik úgy, hogy hatása alatt szabályos alakok keletkeznek. Gyakran cserben hagyta bennünket a tudományunk, ha egy szóalakot rendes hangtani vagy akár

analógiás eszközökkel akarnánk megmagyarázni. Honnan magyarázzuk meg az erdélyi *csúp* szót, holott másutt mindenütt *csúcs*-ot mondanak helyette? Hogy keletkezett itt a *p* a *cs* helyett? Az ilyen szóalakokat is az analógia, mégpedig a külső analógia segítségével fejthetjük meg, csak hogy itt az analógia másképpen működik. Úgy hogy rokonjelentésű és alakú szavak egyszerre jelennek meg lelkünkben s mikor az egyiket már elkezdjük kimondani, a másik szó alakjára térünk s a kettőből úgyyszólván egy szót alkotunk. A *csúp* is úgy keletkezett, hogy a beszélő lelkében, mikor a *csúcs* szót ki akarta mondani, a rokonjelentésű és hangzású *púp* vagy *kúp* is ott lebegett, a kettőt összekeverte és új szót, a *csúpot* alkotta. Ezt az eljárást nevezzük *szóvegyülésnek* vagy *kombináló szóalkotásnak*. Az efféle szóvegyülések igen gyakoriak a beszédünkben, s akárki rajtakaphatja magát vagy a társát, hogy két szót összezavar. Az effélék legtöbbször nyom nélkül maradnak a nyelvben, azonban sokszor megesik, hogy ilyen összekeveredéssel alakult szó utánzásra talál s egész vidéken s onnan sokszor az egész nyelv területére elterjed. Ilyen kombinálás, elegyedés útján keletkezett szokat nagy számmal sorol föl SIMONYI Zs. Kombináló szóalkotás című értekezésében, Bpest, 1890. Ilyen pl. *bingyó* «kicsiny, ki nem fejlődött gyümölcs» = *bimbó*, *bogyó*; *czölömp*, *czölönk* = *czölöp*, *kölöncz*; *fukari* (Somogy, Gömör) = *fukar*, *zsugori*; *gajdász* (Veszprém, Zala) = *gajdol*, *kajdász*; *mengyek* (Tisza vid.) = *menek*, *megyek*; *tonka* = *tompa*, *csonka* stb. A mit a mai népnyelvben látunk, ugyanazt megtaláljuk a régi nyelvben is. Ilyen szóelegyedésből magyarázhatók pl. *czifornyás* (egy régi kurucz nótában) = *czifrás*, *czikornyas*; «*eldödi*» SÁMBÁRNÁL és ILLYEFALVINÁL a. m. hajdani, őskori; ebből vonták el aztán az *eldöd* főnevet. *Eldödi* kétségkívül az *elő* szó származéka, de hogyan lett az *elő*-ből *el*? s micsoda képző az a *-dödi*, mely semmiféle más szavunkban *elő* nem fordul? — Ugyanazon értelemben használják XVII. századi íróink ezt a két szabályosan képzett szót: *elődi*, *elődedi* (PÓSAHÁZI, CZEGLÉDI s mások). SIMONYI véleménye szerint «e kettőből van összezavarva ama harmadik: *eldödi*»; — *festőzés* (MA) = *festés*, *kendőzés*.

A mai köznyelvi szavak közül is sokat csak a szóelegyedés föltevéséből magyarázhatunk meg: *csupasz* = *csupa*, *kopasz*; *kancsal* újabb szó, régebben *kandal*, ebből úgy lett *kancsal*, hogy a *bondsal*

vagy a régi *fancsal* szó keveredett beléje; *pocsolya* = *pocs*, *pocséta* (olasz eredetű), *mocsolya* (szláv eredetű); — *töméntelen*: régi íróinknál rövid *tömény* alakja él (= tör. *tömen* sok, rakás, tízezer), *-telen* vég a *számtalan*ból keveredett beléje, ezt bizonyítja a *számtalan* és *töménytelen*ből kombinált *száméntalan* (PÁZMÁNYNÁL, mai csángók-nál); még nagyobb keveredés a régi *táméntalan* szóban.

Az etymologusnak tehát minden ilyen a közönségestől eltérő alakú szó fejtegetésénél számolnia kell az analogiával és különösen a külső analogiának avval a nemével, melyet most tárgyaltunk s melyet szöelegyedésnek, contaminatióknak, kombináló szóalkotásnak stb. neveznek.

Végül megemlítem, hogy valamely hasonhangzású szó a másik szónak nemcsak hangzását, hanem jelentését is módosíthatja. Az *ildomos* régen okos, ma illedelmes jelentésű. Bizonyára az *illedelmes* rokon hangzása hatott az *ildomos* jelentésének a megváltozására is. A *kölöncz* sok helyen gyerek értelmében is járja, bizonyára a rokon hangzású *kölyök* jelentése alapján, stb.

A mit a mai nyelvben találunk, azt a régi és a legrégibb nyelvről is föl kell tennünk. Ugyanazok a leiki erők működtek ott is. A szöelegyedésnek kell jórészen tulajdonítanunk a nyelvek nagyfokú elváltozását, s mikor szavainknak a finnugor nyelvekben való rokon alakjait keressük, a különös, eltérő hangalakulásoknál mindenesetre a szöelegyedés lehetőségével is számolnunk kell. Ebben az irányban a rokon nyelvi kutatások terén még eddig semmi sem történt.

Eddig eredeti szókincsünk etymológiájának eszközeivel foglalkoztunk, most pedig áttérünk arra, hogyan kell nyelvünk idegen elemeit kimutatni. A mult tévedéseit láttuk. Nem tudták megkülönböztetni az eredeti szókincstől, nem tudták megállapítani a nyelveket, melyekből vettük, és felsoroltak olyan nyelveket is, melyekből lehetetlen, hogy egyes elemek közvetlenül jutottak volna hozzánk. Mikor gondolhatjuk, hogy valamely szó idegen? 1. Ha a fogalom olyan, hogy nem tarthatjuk hazai eredetűnek, a mire vonatkozik, pl. *orangután*, *orkán*, stb.; 2. ha külső alakjuk olyan, mely gyanút kelt: *tömlöcz*, *széna*. Mind a kettőnek megítélésénél művelődésünk egész történetét kell ismernünk, a mint nyelvünk szóanyagából kifejtve jelentkezik. Az összehasonlító nyelvészet, a nyelvtörténet deríthetett erre is világot. Ezek segít-

ségével vagyunk képesek azokat a hangtörvényeket megállapítani, a melyek eredeti szavainkat jellemzik, s azt a szókincset meghatározni, mely ősidőktől fogva tulajdonunk.

Ha az etymologus valamely szót idegennek gondol, meg kell állapítania, miféle néptől vettük. Nyelvünkbe mindenféle néptől kerültek szavak: *láma*, *alpakka*, *kondor* (egy madár neve) perui, *orkán* kreol, karibi, *tea* kínai, *csokoládé* mexikói, *kávéd*, *dohány* arab, *konyak* francia szó; de vajjon nyelvünkbe ezekből kerültek-e? Csak a szomszédos népektől kerülhettek; ezek a közvetítők, habár ők is csak átvették másoktól. Nem elég azonban az sem, ha megmondjuk, hogy török, szláv, német stb. átvételek, hanem pontosan ki kell mutatnunk, miféle török, miféle szláv, német stb. nyelvből vagy nyelvjárásból kerültek hozzánk. Mindezek kimutatásánál földrajzi és hangtani okokat kell tekintetbe venni. Annyira, hogy az idegen eredetű szók, még a meghonosultak is, sokszor már külsejüknél fogva felismerhetők a gyakorlott szemű etymologus előtt. Ilyen a kétféle hangrend egy szóban (*lekvár*, *deszka*, *széna*); a két mássalhangzó szó elején. A *p* kezdetű szavak legnagyobb része. — Szláv eredetre mutat a *cza*, *cze*, *ócz*, *nya*, *nye*, *va* végzetű szók legnagyobb része (*számócza*: *samonica*; *piócza*: *pijavica*; *medencze*: *mêdenica*; *pokrócz*: *pokrovec*; *vecsernye*: *večerná*; *ponyva*: *ponjava* stb.); -ér végzet, melyet mély hang is előz meg, továbbá az -*ang*, -*ing* végzet német eredetre: *tallér*, *hóhér*, *farsang*, *farmatring*.

Az idegen szavak meghonosodnak, a magyar nyelv hangalakjához alkalmazkodnak és sokszor annyira átalakulnak, hogy egészen elütökké válnak eredeti alakjuktól, sőt néha fölismerhetetlenekké lesznek. (V. ö. *lajstrom* = lat. *registrum*; *zsinór*: ném. *schnur*; *piarcz*: ol. *piazza* stb.; *zömök*: szl. *smuk*; kaszárnyasók: *halberdó*, *silbak* stb.; sokszor népetymologia: *cserebogár*, *Likistván* stb.) Általában ez is bizonyos hangtörvények szerint történik; pl. a szókezdő kettős mássalhangzó egyike vagy elmarad: *svóger*: *sógor*; vagy egy magánhangzó jön eléje *istáp*, *iskola*; vagy a két mássalhangzó közé: *barát*. Az idegen szóknál azonban mégsem lehet mindig olyan biztos hangtörvényeket megállapítani, mint az eredeti szóknál. Az átvételnél ugyanis tetemes változások történnek akusztikai szempontból. A fül a szokatlan hangot, hangkapcsolatot nem úgy hallja, a mint a valóságban kiejtik, hanem a járatos hangokkal és kapcsolatokkal helyettesíti; a *χ*-ből pl. *k* lesz: *bakter*, az

ich-beli *ch*-ből *h*, pl. *czéh*, *kehely* (*kelyhe*-) stb. S ez sem minden szónál történik egyformán: *zweck*: *czövek*, de: *zwickel*: *czikkely*; *kvótá*-ból *kóta*, *svóger*-ből *sógor*, de *sváb*, *kvártély*; *drobū*-ból lesz *darab*, *brat*-ból *barát*, de *draga*: *drága*. Különböző vidék, különböző ember más-más füllel hallja az idegen szokat. A szláv *plostka* (v. *plostka*?)-ből egyik vidéken (s az irodalmi nyelvben is) *poloska*, másutt *poloczka*, ismét másutt *palaczka* s megint más helyen *palacz-féreg* lesz. Lehet, hogy kétféle hangzású szláv szó az alapja. A német *barbier* itt *borbély* (mint az irod. nyelvben is), másutt *barbely*. — Ugyanazt a szót kétszer is átvehetjük. A német *burger* talán már a kereszténység első korában *pologár*, *polgár* alakban jött át, mai alakja az átvételnél *purger*. Más korban vettük át a *röf* és *ráf*, *zsémbel* és *schimfel*, *fertály* és *firtli*, *zsámoly* és *sámelli* szavakat stb.

Gyakran ugyanaz a szó különböző nyelvekben él ugyanabban az alakban és jelentésben, mint nálunk, és nehéz sokszor eldönteni, melyik valóban az átható nyelv. Itt gyakran útbaigazít a nyelvtörténet, milyen vidék íróinál bukkan föl legelőször; azután ma is milyen nyelvjárásokban él az illető szó. Az oda közel eső idegen nyelv tekinthető áthatónak. A *dölyfös*, *dölyf*, régi *döllye*, a régi német (szász) *dölle*, *tölle* «tollheit, unverstand» mása és változata. Erdélyi íróktól ment át az irodalmi nyelvbe. A *burnót* szó a velünk érintkező vagy érintkezett nyelvek közül megvan a déli szlávban és a törökben. Hozzánk a déli szláváságból jött át. Bizonyossága, hogy mint tájszó nyelvünkben csak a délnyugati vidéken, Baranyában, Ormányságban él s innen ment át az irodalmi nyelvbe.

Megemlítem végül, hogy sokszor az alakváltozás mellett a jelentés nagy átalakulása okozza az idegen eredetű szó felismerésének nehézségét. A nyelvtörténet s a jelentésfejlődés ismerete leg-többször itt is útba igazít bennünket.

HALÁSZ IGNÁCZ.

Szláv jövevényszavaink.

(Hatodik közlemény.)

A) Cs. α) A cs legrégibb magyar jegye az f.*) Az eddigi kutatók, mint KATONA ISTVÁN, CORNIDES, MÁTYÁS FLÓRIÁN, NAGY GÉZA, SEBESTYÉN GYULA (v. ö. SEBESTYÉN GYULA: Ki volt Anonymus? II. 33.) kiemelték, hogy e cs: f jelölésnek korhatároló értéke van, mert a XIII. század első harmadán túl elő nem kerül. E jelzésre számtalan példánk van; ime egynéhány: a) Latin szövegű emlékeinkben: ANONYMUS: *saak* (Csák), *sepel* (Csepel), *funad* (Csanád), *furungrad* (Csongrád), *Cadufa* (Kadocsa), *Munkaf* (Munkács), *Ugofa* (Ugocsa), *Tulfuoa* (Tolcsva), *Trufun*, *Turunfun*, *Trunfun* (Trencsén), *Zobolfu* (Szabolcs) stb.; eredeti oklevelekben: 1086: *gemiffen* bugur (Kemece), 1113: *fitar* (Csitár), *celfan* (Szoecsánka), *cullefe* (Killies erdő), *Muffenic* (Mocsonok; v. ö. ószlov. Freis. nyelveml.: *moſenic* = močenik), 1172: *fyfou* (Csicsó, v. ö. Pannonh. szent Ben. r. tört. I. 605.), 1193: *fenadienſif* (Csanád), 1210: *Bulfun*, *Bulfou*, *Bolfou*, *fuma* (Csoma) stb. Olyanok, mint 1322-ből *Baſoháza* (v. ö. ZOLNAI-SZAMOTA: Okl. szót. *bacsó*), 1340-ből *Olafun* (v. ö. u. o. *alacsony*), 1352-ből *ſypkheg* (v. ö. u. o. *csipke*), nem biztos példák, mert itt a helynevek *Aláson*, *Sipkheg*nek is olvashatók; b) Az összefüggő magyar szövegű nyelvemlékek közül a cs: f jelzés csupán a HB-ben fordul elő;**) itt kilencz cs-hanggal való szó közül hatszor találunk f-et (*gimilſtvl*, *gimilſtvl*, *gimilſben*, *gimilſnec*, *bulſaffa*, *keaffatuc*), kétszer e és i előtt c-ét (*gimilcictul*, *gimilcetvl*) és egyszer ſc-et (*bulſcaffa*; e jelzéseket lásd alább).

*) Az alábbiakban az f-nek megfelelő dült betűt (f) használjuk.

**) Legrégibb összefüggő nyelvemlékeinkre nézve SZINNYEI JÓZSEF olvasását vettem alapul.

Ha már most azt kutatjuk, hogy ebben az időben hol írták a *cs* hangot *f*-sel, azt fogjuk találni, hogy a X—XI. századi ószlovén Freisingeni nyelvemlékekben ez a hangjelölés van az esetek többségében. BRAUNE «Altslov. Freisinger Denkmaeler» című tanulmányában ez *f* jelzésről ezt írja (PAUL und BRAUNE: Beiträge I. 531.): «A legnagyobb nehézséget az affricata *č* okozta, a német kiejtésben erre nem volt megfelelő hang; a *cs* összesen 36-szor fordul elő. Legnagyobb szabálytalanságot a II. számú emlék tüntet föl, a hol 20 *č*-vel való szóban a jelzés ez: hét *f*, hat *c*, kettő *cc*, egy *tz*, egy *cf*, egy *zc* (*čž* érték). Az I. és III. számú emlékekben kilencz *f*, kettő *cf*, három *c*, egy *z*, egy *ch*. Látható tehát, hogy a leggyakoribb jegy az *f* (16-szor), s e mellett gyakori a *z* és *c* (10-szer)». A további fejtegetések során látni fogjuk, hogy az *f* mellett a legrégibb időben *z* és *c* nálunk is előfordul. Itt még csak azt emelem ki, hogy az *f*-et *cs* értékben olyan nép fiai írták, a kiknek az anyanyelvében nem volt *cs* hang. — A *cs* hangnak *f*-sel való írása azonban előfordul a csehben is, csak hogy itt e jelzés szórványos és csak a XIII. század második feléből vannak reá példák (v. ö. GEBAUER: Slov. staročeský I. 151. l.), ekkor pedig nálunk e jelzés már nem volt meg. Ha most azt a kérdést kutatjuk, vajjon az észak-olaszok, s így a velenceiek írtak-e *cs* hangot idegen szövegekben *f*-sel, azt fogjuk találni, hogy nem írtak (v. ö. MARETIĆ: Istorija 349, Archiv XIV. 203.). A vel. olaszban a lat. *ce* hangsúlyos szótagban *sze*-nek, hangsúlytalanban *ze*-nek hangzik, s ennek megfelelően velenceiektől írt latin és egyéb szövegekben ilyeneket találunk: *zenobium*, *cœnobium* (Annales Veneti. brev. XII.-ből), 1348: Ragusai emlékek: *pulselle* (pulcellæ), *sosera* (suocera), *Felise* (Felice), *caleso*, *chalisy*, *chalis* (calice), XIV. századi olasz térképek: *Valdanusi*, 1433: *Ualdenoso* = Val di Noce (v. ö. JIREČEK: Die Rom. I. 59, 85.), más észak-olasz emlékekben: *cruse*, *crose*, *orese* (cruce, orelice; v. ö. Denkschr. XXII. 114, 134.) stb.; ennek megfelelően dalmát-horv. szövegben is előfordul *golubifa* *golubica* helyett. E példákban tehát a lat. *ce* nem *cse*, hanem *sze* hangzású. A mi *cs*-nknek *f*-sel való jelölése tehát nem lehet olasz, hanem német-szlovén eredetű. A XV. századi szlovén emlékekben azonban a *cs* jelei: *tfch*, *thfch*, *cz*, *tf*, *tfcz*, *z*, *tz* (Kres. I. 176, 177.).

β) A *cs*-nek időrendben második elterjedt jegye *ch*. Szórványosan előkerül e jegy XI—XII. századi okleveleinkben is (1109-

ben négy, 1111-ben egy, 1113-ban három, 1193-ban egy példa), azonban szabályos használatú a XIII—XIV. században; összefüggő nyelvelméink közül a KT. (egyszer), KTSzal. (nyolczszor), Gyulafehérvári glosszák (egyszer) kivétel nélkül *ch*-val írják a *cs*-t. A Schlägli szójegyzék három esetet kivéve (*soklok*, *hakso*, *kwlcar*) kivétel nélkül *ch*-t ír. A ZOLNAI-SZAMOTA-féle Oklevélszótár a *ch*-ra ugyanazt vallja, a mit az itt felsoroltak. — E *ch* = *cs* eredetére szolgáljon útmutatásul, hogy az ószlov. Freisingeni Töredékekben egy *ch* = *cs* előfordul; a cseh helyesírásban a X—XIII. században szintén találkozunk *ch* = *cs*-vel (v. ö. GEBAUER: Přispěvky 26, 27, 92.). — A horvát latin-betűs helyesírásban *ch*-val *cs*-t csupán a kajkavac-írók jelöltek, a mi magyar hatás lesz (v. ö. MARETIĆ: Istorija 349.); Dalmáciában MARETIĆ szerint e jelzés nem fordul elő, ez az állítás azonban helytelen, mert a XIV—XV. századi dalmát-horvát lectionariumokban van *ch* = *cs* értékben (v. ö. M. Könyvszemle 1903. 1. füzet). A legrégibb magyar-horvát tengerparti oklevelekben is van *ch*, csak hogy ez *č* értékű (v. ö. 1071-i arbei oklevélben, s ugyanez Kálmán királyunk renovációjában 1111-ben: *boqache* = *božate*). Észak-olasz XV. századi emlékekben a *ch* = *č* (v. ö. Denkschr. XXII. 116.), s ugyanígy isztriai szláv emlékekben *ts* = *č* és *ch*, *chi* = *č* (v. ö. JAGIĆ Veteris test. interpr. VI. l., 1650-ből: *Puchul*, ma Pučul, stb., lásd Mon. hist. jur. slav. mer. VI. 44, Star. VI. 220.). A magyar *cs*-nek *ch*-val való jelölése tehát lehetne olasz eredetű (v. ö. Arch. XIV. 204.), de közvetlen olasz eredete ellen az szól, hogy a körülöttünk fekvő nyelvekben e *ch* már a XI—XII. században megvan, s nálunk rendszeres írása későbbi.

γ) A magyar *cs*-nek *f*, *ch* után időrendileg a legrégibb jegye a *cz*; e jelzés nálunk XV. és XVI. századi (v. ö. SZAMOTA-ZOLNAI: Oklevélszót., *cs*-kezdettű szavak). A *cz*-nek *cs* értékben való használatára csak egy példát ismerek a XV. század előttről, s ez a zoborhegyi 1113-diki levélben van. Itt *boencza* falut olvasunk, s ma e falu neve *Bajmocska*, lehetséges tehát, hogy itt a *cz* jegy *cs* hangot jelöl. — E példára azonban azt jegyzem meg, hogy az oklevél Zoboron készült, s így nem a kir. kanczellária helyesírását tünteti föl. A XV—XVI. században azonban nálunk a *cz* (= *cs*) igen el van terjedve, s ez cseh-lengyel helyesírásbeli hatás. A csehben a *cz* jegy *cs*-t jelent a XIII. század végétől a XVI. közepéig, a lengyelben pedig egész mai napig.

δ) E legrégibb jegyek mellett a *cs* *c*-vel (1083-ban kétszer, 1106-ban háromszor, 1109-ben négyszer, 1113-ban egyszer, 1134-ben kétszer, 1177-ben egyszer, 1186-ban egyszer; HB.-ben kétszer: *gimilcetul*, *gimilcicutul*), szórványosan *z*-vel (1113-ban háromszor, 1137-i okl.: *Fanzal* = Fancsal) van írva. E jegyei a *cs*-nek mind előfordulnak az ószlov. Freisingeni nyelvemlékekben is.

Csak egy jegyről kell itt még megemlékezni, s ez az *sc* = *cs*. Összefüggő nyelvemlékeink közül csupán a HB.-ben van rá egy példa (v. ö. *bulscaffa*), okleveleink közül pedig az 1113-i zaboriban (v. ö. *trenscinienfif*, *borscan* = Borecsány, *radsciz* = Rácsicz, *scitar* = Csitár). A *cs*-nek *sc*-vel való jelölése ismeretes a cseh helyesírásban a XIII. században (v. ö. GEBAUER slov. Star. I. 151. l.), s *šč* kapcsolattal a XI., XII. században is; a XV. századi Zárai horvát lectionáriumban, a hol a *č* hang *ç*, *c*, *ef*, *ch*-val van jelezve, néhány esetben *sc* is van *č* értékekben (v. ö. *sciniti* 105. b. l.). — Más jelölések, a milyen *ts*, *cf*, *cs*, *tsch* (hazai német kútfőkben, ZOLNAI-SZAMOTA: Okl. szót. *cséplő*, *csoport* alatt), annyira újabb keletűek, hogy a mi kérdésünkre nézve nincsen fontosságuk.

B) *Cz*. A *cz* hangot a XI—XII. századi oklevelekben kétféleképp találjuk írva: *e* és *i* előtt *c* a jegy (1113-i okl.: *golgociensif*, 1134: *felician*, *marcellus*, 1288: *Marcelney gyaya* stb.), s ez megfelel az akkori vulgáris latin kiejtésnek, a melyben a lat. *c* *e* és *i* előtt *cz*-nek hangzott. A másik jegy *z*, ezt találjuk a többi magánhangzó előtt (v. ö. 1083—95: *felez* olv. Zselicz, 1086: *Murzol*: Marczal folyó, kétszer, 1113-ban: *durmuz*: Tornócz, *medenz*: Madunicz, *Golguz*: Galgócz, *Cozuran*: Koczuricze, *Nozdrigouz*: Nozdrogócz, *baimoz*: Bajmócz 1338: *Marzaly* stb. stb.). A *z* jegyet későbbi nyelvemlékeinkben igen ritkán találjuk *cz* értékben (v. ö. Schlägli Szój.: *palazk*, *barazc*, Beszt. Szój.: *zelep*: czölöp). Összefüggő nyelvemlékeink közül a HB.-ben a *cz* *e* előtt *c*-vel van írva (v. ö. *timnucebelevl*), azután *cz*-s szó a Beszt. és Schlägli Szój.-ig nem fordul elő (v. ö. azonban az *e* és *i* előtt való írássá: SZAMOTA-ZOLNAI: Okl. szót.: *cége*, *címer*, *cimpa*, *cinege*, *cipó* szavakat). E szójegyzékek közül a Schlägli *e* és *i* előtt a *cz*-t meglehetősen következetességgel *c*-vel írja (kivétel: *reche*, *medenche*, *bocher*), míg más helyzetben *ch*-t ír.

A *cz*-nek *c* és *z*-vel írása éppígy megvan az ószlovén Freisingeni nyelvemlékekben, itt is a német író a szlovén szövegben *e* és *i*

előtti szlovén *c*-t *c*-nek, más helyzetben pedig *z*-nek írta (v. ö. PAUL és BRAUNE: Beiträge I. 531.). — A XV. századi szlovén emlékekben *cz*, *c*, *tcz* a *cz* hang jegye (Kres I. 176.).

Az olaszok helyesírásával a horvát *c* hangot *ç*-vel és *z*-vel írták; KREŠIMIR horvát király 1071. oklevelében az Arbe szigeti Stinice: *štenice*, s MARETIĆ «Istorija hrv. pravopisa» című műve szerint is Dalmáciában és a Quarnerón *ç* és *z* volt a horv. *c* jegye. Az olaszföldi XV. századi szlovén szövegekben is, a hol olasz helyesírás van, *z* a szlov. *c* és *č* hang jegye (v. ö. Arch. XIV. 203.), de előfordul a *cz* is (v. ö. Sitzungs. LIX. 15, Denkschr. XXII. 117, 118.).

Ha tehát a magyar *cz* hang legrégibb jelöléseit kutatjuk, akkor a *c* (*e* és *i* előtt) és *z* alapján (a többi helyzetben) nem olasz hatást, hanem szlovén, s végeredményben német hatást kell e jelölésben látnunk (v. ö. WEINHOLD: Bair. Gram. § 150—4.). A többi jelzéssel, a milyen a *ch*, *cz* (v. ö. német-bajor forrásokban XIII., XIV. században), itt azért nem foglalkozunk, mert e jegyek nálunk újabbak a *c* és *z*-nél.

C) *S* és *zs*, *sz* és *z*. VOLF egyik erőssége, hogy a magyar *s* és *zs* régen *f*, *sz* és *z* régen *z* volt. Ha azonban a jelöléseket szélesebb körben vizsgáljuk, azonnal láthatjuk, hogy e jelek nem a velenczések mellett szólnak. Mielőtt ezt vizsgálnók, nézzük, mit vallanak legrégibb okleveleink és nyelvm emlékeink. Teljes egyöntetűség uralkodik az *s* és *zs* írásában; itt az oklevelek is (v. ö. paunonhalmi 1001: *pofon*, 1083—95: *felez* stb.), meg a nyelvm emlékek is (v. ö. HB.-ben négyszer, KT. szal. egyszer) rendesen *f*-et írnak; csak a Beszt. és Schlägli szój.-ben találunk itt-ott eltérést (v. ö. BesztSz.: *schator*, *schayth*, *farcafeh*; Schlägli Sz.: *wzak*, *zep*, *zeregel*), de ez elszórt esetek nem döntenek meg a szabályt, hogy a régi magyarban az *f* az *s* és *zs* hang jele volt. Az a kérdés azonban, hogy a XI. században ott, a hol velenczés, illetve olasz helyesírással írtak, jelölték-e az *s* és *zs* hangot *f*-sel. A felelet az, hogy nem jelölték. KREŠIMIR horvát király eredetiben megmaradt 1071. oklevelében háromszor van *jupam* írva, s ez a szláv *župa* (v. ö. még a XV., XVI. századi horv.-dalm. lectionariumokban: *žežin* = jejunium, *ženar* = januarius, Rad 136. k.: 182, 186.) szó latin accusativusa, ugyanitt *bučani* olvasható, s ez ma *Bužane*. A *j* a szláv forrásokban tehát *ž* értékű, s erre több adat van a XI—XIII. századból (v. ö. JIREČEK, Die Rom.

I. 86.); mivel azonban a *j* hang a vulg. latin *g*-vel is jelöltetett, találunk *g* jegyű *ž* hangot is Dalmáciában (v. ö. JIREČEK-nél 97. l.: 1234: *Cnege* = Kneže, a mi okleveleinkben Kenese, Kanizsa = *Knefa*). Ilyen *ž* értékű *g*-t a mi emlékeinkben csak egyet találtam (*Margina*: Morzsina 1365, CSÁNKI, Magyarország. tört. földr. II, 19, 50.). A *ç* jegyű *zs* és a későbbi XIV—XV. századi olasz-horvát *x* jegy azonban nálunk sohasem fordul elő. A magyar *s* és *zs*-nek *f*-sel való jelölése tehát lehetne ugyan olyan olasz nyelvjárásból való, a hol a lat. *s*, *ss* *š* és *ž*-nek hangzik, de ha azt nézzük, hogy olasz helyesírással idegen szövegben mikép jelölték az idegen *š*-et és *ž*-t, akkor azt látjuk, hogy az *f*-sel való jelölés nálunk nem lehet olasz. Alább látni fogjuk, hogy igenis vannak nyelvek, a hol az *š* és *ž* közös jegye a X—XII. században éppen az *f* volt, akárcsak nálunk.

Az *sz*-nek és a *z*-nek a jelölése a kiinduló ponton szintén egységes nálunk; tanúskodnak e mellett ANONYMUS személynevei, legrégibb okleveleink s nyelvemlékeink. A legszabályosabb azonban itt a *z*, ez úgyszólván kivétel nélkül *z*-vel van írva (v. ö. Tih. alap. l. 4, HB. 29, KT. 8, KT. szal. 27, Gyul. Gl. 3, Schlägli és Beszt. Sz.) s a *z*-nek *f*-sel való jelölése csak elvétve fordul elő (KT. szal. kétszer, s néhány példa a Schlägli és a Beszt. Sz.-ben). E jelölés lehetne velenczés, illetve észak-olasz, mert e nyelvjárásokban van *z* hang. Az észak-olaszok azonban a *z*-t nemcsak olasz, hanem latin szövegben is *ç*-vel jelölték (v. ö. feljebb és M. Könyvszemle 1903, 1. füzet), míg ellenben nálunk a XI—XII. századi oklevelekben a *z* alakja egészen olyan, a milyen a Freisingeni nyelvemlékekben való *z*, s ez az u. n. frank minuscula. A *z*-nek tehát a legrégibb dunántúli alakja nem olasz, hanem XI—XII. századi német-szlovén alak. Az olasz eredet ellen azonban a leghatározottabban a magy. *sz*-nek *z* jegye beszél. Az olasz helyesírással író dalmát-horvát írók az *sz*-et *f*-szel jelölték (v. ö. MARETIĆ: Istoria 362). Ugyanígy az olasz szlovének. Tanulságos dolog erre elolvasni, mit ír OBLAK egy XV. századi olaszföldi szlovén nyelvemlékről (Arch. XIV. 202.); itt ez áll: «Zwischen *s* (= magyar *sz*, régi m. jelzés *z*) und *š* (régí m. jelzés: *f*) wird kein Unterschied gemacht, beide wurden durch *f*, seltener *ff* bezeichnet... Dass die romanisch gebildeten Schreiber *s* und *š* in gleicher Weise wiedergaben, ist nicht zu verwundern, wenn wir uns erinnern, dass der Slovene, wie auch

der Kroate den rom. Laut *s*, eigentlich *ſ*, als *ſ* auffasst... Ebenso besteht in der Bezeichnung des sloven. *z* und *ž* kein Unterschied, für beide dienen dieselben Buchstaben *f*, *s*, *z*. Nálunk azonban az *sz*-nek *f* írása igen ritka (v. ö. Tih. ap. al. l. egyszer, *z*-vel 13-szor, HB. egyszer, *z*-vel nyolczszor, GyulGl. *f* egyszer, máskép hétszer, KT. *f* egyszer, máskép nyolczszor, KT. szal. *f*-sel hétszer, máskép 27-szer stb.). Az *sz* hangnak *z*-vel való írása nem is olasz eredetű, hanem, a mint igen helyesen írja BRAUNE a Freising. ószlov. nyelvemlékekről szóló tanulmányában (Beiträge I. 531.), ófelnémet sajáttság. E *z* jelöléshez a későbbi századokban a német forrásokban jól ismert *fz* járúl (v. ö. WEINHOLD: Bair. Gram. §. 152.), a mely a HB.-ben is ötször fordul elő; *fz*-et sem írtak a horvát-dalmaták (v. ö. MARETIĆ: Istorija 362.). Olasz forrásokban az *fz* csak a XV—XVI. századi nyomtatványokban található, ellenben az ószlovén Freising. nyelvemlékekben négyszer *fz* áll.

A m. *sz* hangnak *z*-vel, s a XIII. században *fz*-vel való jelölése tehát nem olaszos, hanem német jelölés. A közvetítő azonban itt is a szlovén írás. Az ószlov. Freisingeni nyelvemlékekben a szlov. *š* 38-szor fordul elő, s 31-szer *f*-sel, hatszor *ff*-sel, egyszer *z*-vel van írva. Ugyanitt a szlov. *ž* 101-szer fordul elő, s 97-szer *f*-sel, négyszer *z*-vel van jelölve. Ebből tehát az következik, hogy a német latinbetűs írás alapján álló ószlovén *š* és *ž* szabályosan *f*-sel van írva, akárcsak a magyar emlékekben. Ugyanebben az ószlovén nyelvemlékben az ószlov. *s* és *z*-nek ez a statisztikája: 235 ószlov. *s* közül 192-szer *z*, 32-szer *f*, háromszor *fz*, háromszor *zf*, háromszor *zz*, kétszer *zc* a jelzés; 43 ószlov. *z* közül meg 40-szer *z*, egyszer *zz*, egyszer *fz*, egyszer *f* fordul elő. Meglehetősen szabályosság található tehát az ószl. *s* és *z* hang írásában is, mindkét esetben *z* a jegy. Az ószlovén emlékekben tehát a cacuminalis spiransok *f*-sel, a dentalisok *z*-vel vannak jelölve, s ez van a legrégebb magyar helyesírásban is. Ehhez, mint lényeges tényezőt hozzátesszem azt, hogy az ószlovén *z* alakja épp az a XI—XII. századi frank minuscula, a mely a mi XI—XII. századi okleveleinkben is van. A szláv *s*-et a német papság azonban már a IX. században is *z*-vel jelölte; ezt bizonyítja a *Conversio Bagoariarum* is (v. ö. ott *Privizlawa* stb.). Nagyon fontos az *sz* hang *z* jegye eldöntésénél az *sz*t kapcsolat, a mit az olaszok szláv szövegekben állandóan *ft*-vel jelöltek. A mi legrégebb emlékeinkben, még pedig a Dunántúl írt

oklevelekben, a m. *szt* helyén *zt*-t találunk, v. ö. az 1086-iki bakonybéli okl.: cum filio suo *MiloZt*, ugyanitt *nuZtupc*, HB. *zocoztia*, GyulGl.: *kerezst*; későbbi nyelvemlékeinkben azonban gyakori az *jt* írás is, v. ö. HB.: *miloft*, GyulGl.: *tiftel*, KT.: *tiftan*, KT. Szal.: *miloft*, *tiftul*, *puſte*. E helyesírást szintén csak az ószlov. Freisingeni nyelvemlékekben találjuk, itt kivétel nélkül *milozt*-ot találunk, egyébiránt az ószlov. *st* így van írva: az I. számú emléken kivétel nélkül *zt* 15-ször, a III. számú emléken *zt* 11-szer, *jt* háromszor, a II. számú emléken *zt* hatszor, *ft* 16-szor, *zft* háromszor.

Még csak azt jegyzem meg, hogy a XV. századi szlovén emlékekben már a Freisingeni emlékektől lényegesen elütő a helyesírás (v. ö. Kres I. 176. s köv. l.).

A szlovén emlékeken kívül a IX—XII. században a cseh helyesírás is a cseh *š* és *ž*-et *f*-sel, az *s* és *z*-et *z*-vel jelölte (v. ö. GEBAUER: Uvedení do mluvnice česke, 59—62. l.), itt azonban az *sz* írásában nincs meg az a következetesség, a mi az ószlovénben van.

A m. *s*, *zs* és *sz*, *z* hangok jelölésében azonban csak a kiinduló ponton van meg a teljes szabályosság az *f* és *z* jegyekben. Az *sz* hang jelölésében, mint feljebb láttuk, az *fz* a XIII. században lép fel; a legtöbb változatot tényleg az *sz* hang mutat történeti egymásutániségben való vizsgálata alkalmával. Az *sz* hangnak ugyanis a *z*-én és a *fz*-en kívül bizonyos helyzetben *ſc* is a jegye; lássuk, hogy állunk ezzel a jelzéssel.

BALASSA JÓZSEF, a TMNy. hangtani részének szerzője, a kinek érdeme, hogy helyesírásunk történeti egymásutániségével először foglalkozott behatódiban, azt írja, hogy az *ſc* kapcsolat a HB.-en és a KT. en kívül csak a Teleki- és a Peer-kódexben használatos (202. l.). Ha mi ez *ſc* jegyünknek történetét nyelvemlékeinkben s legrégibb okleveleinkben végig kutatjuk, tanulságos feleletet fogunk kapni. α) Nyelvemlékek. Az 1055-diki Tih. ap. al. levelében az *sz* hang 14-szer fordul elő; ebből *z* jeggyel, tekintet nélkül az utána következő magánhangzóra, 13-szor van írva, s egyszer *f*-sel (*giſnav*). A HB.-nek 19 *sz*-szel való szava közül négyben van *ſc*, s mind a négyszer magashang (*e*, *i*) előtt (*achſcin*, *ſcine*, *ſcerelmef*, *ſcegin*). Nagyon fontos az *ſc* eredetére az, hogy ugyancsak a HB.-ben az *sz* hang magashang előtt *fz*-vel is van jelölve, még pedig öt eset-

ben (v. ö. *szumtuchel, szen(t), szent, szentucut, szentii*). — A Gyul. Gl.-ban nyolcz *sz-es* szó fordul elő, ebből öt *sc*-vel írva (*sciukfegben, scent, scidalmas, scemehel, ascunnae*); ez *sc*-es példák egy esetet kivéve, a melyet azonban *ö*-nek is lehetne olvasni (a HB. *achscin*-ja alapján, v. ö. 1210: *seigin* és *zegun* ZOLNAI-SZAMOTA: Okl. szót. *adó* alatt), magas hang előtt tüntetik fel az *sc* = *sz*-et. A többi három esetben *z, f* a jelölés (v. ö. *zaiaval, kereft, tistel*). — KT.-ben kilencz *sz-szel* való szó van, ebből *sc* jelzéssel hat magashang előtt (v. ö. *scuz* háromszor, *sciulheffen, sciluttet, sceplev*), egyszer mély hang előtt (*scolanoc*), s egyszer *te* előtt (*furiscete*); az *sz* hang egyszer *f*-sel is van írva ez emlékb. (*tiftan*). — A KT. szalagjain 35 *sz* hanggal való szó fordul elő, ebből 28 *sc*-vel és hét *f*-sel van írva. Magas hang előtt ez emlékb. kivétel nélkül *sc* van írva, összesen 23-szor, mélyhang előtt ötször *sc*-ét (*scobodfagut, scola kétszer, scovol; affcu[n]*), háromszor *f*-et (*farmazdl, fulgam, afun[a] huz*); más helyzetű *sz*-et pedig négy esetben *f*-sel jelöl (*tiftuf, [ma]loftual, ufve, puftebele*). — A Schlägli Sz.-ben az *sz* mindig, a BesztSz.-ben is legtöbbször *z*-vel van írva; kivételek a BesztSz.-ben: a *scerechen dyo, sceg, scamith, feyffce, zelew scedet* kor. — Kódexeinkben az *sz* hang általában *z*-vel van jelölve, itt-ott azonban *sc* jeggyel is találkozunk. A Münch.-k.-ben az *sc* kizárólag a «szent» szóban fordul elő (ugyanígy az Apoc.-k.-ben is néhányszor, Nyelveml. 8. köt. XXXVI. l.); itt a naptári részben 32-szer van *scent* írva, az újtestamentomi részben meg számtalanszor (v. ö. Máté VI. 9, VII. 6, XXIII. 17, Márk I. 24, Luk. I. 35, 49, 75, XI. 2, Ján. I. 33, XI. 55, XVII. 11, 17, 19. stb.). — A XVI. század elejéről való Peer-kódex 126 esetben ír *sc* et, s ebből 119 esetben az *sc sz*-et jelent, s kivétel nélkül *e* és *i* előtt van írva (a többi hét esetet lásd alább). — A Teleki-kódex-nél azt kell kiemelnem, hogy a nyelvemléket másoló négy barát közül csupán az első írt *sc*-et, a többi *z*-et, esetleg *f*-et. Az első író 423 esetben írt *sc*-et; ebből 415-ször *sc*-vel írta a *scent* szót, hatszor írt *refce*, kétszer *refceffe*. — Nyelvemlékeink e történeti egymásutániságban való vizsgálata tehát azt vallja, hogy a magy. *sz* legrégibb jegye a *z*, később *e* mellé a XII. században járul az *sc*, a melyet azonban épp úgy, mint az *fz*-ét, kizárólag magas hang előtt, *e* és *i* előtt írtak.

β) Legrégibb okleveleink magyar szavai a nyelvemlékek valószínűségét megerősítik. ANONYMUS az *sz*-et *z*-vel jelzi, tekintet nélkül

az *sz* utáni hangra; két esetben azonban *sc* van nála is (*scerij* = szer, ordo, *scereducy* = lat. *Serdica*, bolg. *Srjadec*, *Srědec*, mai Szófia), még pedig *e* előtt; idevaló lesz *Tiscia* (= Tisia, Tisza) is, a mely nemcsak ANONYMUSNÁL, hanem a XII. századi Vita S. Gerardiban, valamint Szent László 1083—95-i pannonhalmi okleveleiben így fordul elő; ugyanígy ANONYMUSNÁL *Rufcia*; 1086-diki bakonybéli eredeti okl.: *scsequ* (szék), *scckeref* (szekeres), *scsecfehe* (SZAMOTA e helyen *see sec fehe*-t olvas, v. ö. SZAM.-ZOLN. Okl.szót. *fej* alatt); 1109-i veszprémi apáczák okl. (Orsz. Lev.): *scigetfev*; 1111-i zabori okl.: *Jarefclau*; 1134-i okl.: *ladifclauo*, 1210: *scigin* (ZOLNAI-SZAMOTA Oklevélszótár *adó* alatt), *befneufciget*, *naffciget* (u. o. *bessenyő* alatt), 1228: *scinta*, *scntev* (u. o. *csiperke* és *drága* alatt), 1231: *cheufcy* (u. o. *csősz*i alatt), 1240: *affcun* (u. o. *asszony*), 1264: *ozfcypotok* (u. o. *aszú* alatt), 1299: *scenaya*, 1300: *fceulus* (u. o. *dir* alatt, régebben, 1181-ben *zeles*, *zeulus*), 1326: *scenahurdut* (v. ö. NyK. XXV. 143.), 1336: *affcunfolua*, 1343: *scnt alberth*, 1389: *fcilkus* (v. ö. CSÁNKI: Magy. tört. földr. II. 353; régebben *zilfa* 1105—6-ból, Pann. Szent Ben. r. t. L. 594.) stb. — VOLF GYÖRGY 20 példát gyűjtött az *sc* (= *sz*)-re, s ebből 19 esetben az *sc e, i, ő* előtt áll (v. ö. VOLF: Kiktől tanult a magyar írni, olvasni? 59, 60. l.). Összegyűjthetett volna azonban az oklevéltárakhoz készült indexekből (v. ö. CZINÁR, KOVÁCS stb.) jóval többet is. A végeredmény azonban az oklevelek magyar szavaiból, magyar helyneveiből akkor is csak az volna, hogy az *sc*-t *sz* értékben írták nálunk, s jóformán kivétel nélkül magas hang: *e* (*ē*), *i* (*ü*) előtt. A jelzés korára is meglehetősen biztossággal tudunk következtetni; körülbelül a XII. század folyamán lép fel az *sc* jelzés, csakis magas hang előtt van, de itt meglehetősen szabályossággal, s a XVI. század elején végkép eltűnik. Nem helyes tehát, mikor VOLF azt írja, hogy az *sc*-vel való írás gyakori nem lehetett, mert szerinte «gyéren mutatkozik (v. ö. id. mű 67. l.)»; ellenkezőleg, a XIII—XIV. században *e* és *i* előtt szabályos írás volt az. E szabályos használatot nem zavarja az, hogy az *sc* a XVI. századi Peer-kódexben hétszer *s*-et jelent (v. ö. *scgedelem* háromszor, *wyfcelne* kétszer, *ekefcen* egyszer, *scelmes* egyszer), mert e kódexben e hét esettel szemben 119 *e* előtti *sc* áll, a mely *sz*-et jelent. Ugyanígy nem zavarja a szabályt a Beszt. Szój. *scilew* (percha, süllő) szava sem, mert a többi öt esetben az *sc* itt is *sz*-et jelent (v. ö. feljebb, s *cs* alatt a *sc*-nek *cs* értékéről).

Miután már most ismerjük a *sc* (= *sz*) jelölés történetét, lássuk, mi e jelölés eredete. ÁSBÓTH az *sc*-t hajlandó volt «speciális magyar fejlődésnek» tartani, míg VOLF azt tartotta róla, hogy «nyilván szintén csak a vulgáris latin orthographia» maradványa (v. ö. VOLF id. mű 66. l.). VOLF e végelemzésében helyes magyarázatnál hivatkozott arra, hogy SCHUCHARDT ez *sc* írást *sz* értékben *e* és *i* előtt a VIII. századig mutatta ki, a IX—XI. századra pedig nem terjeszkedett ki. Ha azonban az *sc* vulg. latin írásmód, akkor e jegy nem bizonyít a velenczések mellett, mert a vulg. latin írásmódot mindenki, a ki latin ritus szerint végezte az istentiszteletet, elterjeszthette. Nekünk azonban a kérdést történeti egymásutániságban kell tárgyalnunk, s az eddigiekből láttuk, hogy az *sc* nálunk fiatalabb a *z*-nél; nálunk az *sc* XII. századi. — Velencei olasz oklevelekben *sc*-t a XIII—XIV. században csupán a *sciauollino* (v. ö. BERTANZA-LAZZARINI: 47. l., vel. ol. *schiauo*, r. rom. *ščiáunéia* IVE 19, lat. forr.-ban lingua *slavica*, gör. *σλαβηνοί*) szóban találtam. Más velencei XIV. századi emlékekben pedig a *pescina* (vel. ol. *piššina*) és *scapo* (v. ö. vel. ol. *ciapo*, Sitzungs. XLVI. 226, 230.) szavakban. Dalmáciában és a Quarnerón latin-olasz oklevelekben 1330-ban *Angosce* (és *Angoxie*, cattarói adat, JIR. Die Rom. I. 59; itt az *sc* vulg. lat. *sty*-ből fejlődött és *š*-nek hangzik az olaszban, v. ö. ol. *angoscia*), 1348-ban: *yo pescego* (= ego possideo), *Uenescia* (v. ö. raguzai horv. *pošizati*, JIREČ. Die Rom. I. 85; velencei oklevelekben csakis *Uenexia*, *Uenesia*, *Uenecia* fordul elő, ez utóbbira v. ö. Vita S. Gerardi: *Ticia*: Tisza). Hogy ez *sc*-k általában a legtöbb esetben mikép hangzottak, nem tudjuk; egy részük *sz*, más részük *s* lehetett. Az *sc*-nek *š* értékéből magyarázható az, hogy MARETIĆ kimutatásai szerint (v. ö. Istorija hrvatskoga pravopisa 363. l.) a XVI. századtól a dalmát-horvát szövegekben az *sc* és *sci* kizárólag a horv. *š*-nek, és sohasem a horv. *s*-nek a jegye (a legrégebbi adat 1278-ból *šerban*, ma *šerban*, v. ö. JIR., Die Rom. I. 39.). A XV. századi horvát zárai lectionariumban is az *sc* a horv. *š* jegye (v. ö. REŠETAR: Primorski lecionari, Rad 134: 97. l.). A legrégebbi horvát-dalmát XIV. századi «Benedictio aquæ» emlékekben is (v. ö. M. Könyvszemle 1903. 1. füzet: MELICH: XIV. századi misekönyv) az *sc* a horv. *š* jegye (11 esetben), bár ugyanitt az *sc* *sz*-et is jelent (*yefci* kilenczszer, *teleffci*, *spasciteglia*, *ffci*, *truffci*, na *spascenye*). — Az *sc* előfordul más észak-olasz kéziratokban; így a XV. századi

észak-olasz-német szójegyzékekben (v. ö. Denkschriften XXII. 118.), ó-milánói kéziratokban (Sitzungsber. LIX. 16.), genovai oklevelekben *conoscemo* 1356, s MUSSAFIA szerint az ilyen *sce*, *sci* etymologizáló írású olasz alakokat inkább *ss*-nek, mint *š*-nek kell olvasni. Az olvasásban azonban kettős lehetőség van: lehet ott olaszosan *š*-et is, s latinosan *ss*-et is olvasni (a mai ol. *sci*, *sce*, olv. *ši*, *še* < lat. *si*, *sty*, *stši*, *x + e*, *i*-ből lett). — Az eddigiek alapján tehát azt mondjuk, hogy a magyar *sc* nek *e* és *i* előtt való írása azért nem lehet velenczés vagy észak-olasz, mert a hol az északolasz latinbetűs írás elterjedt, ott az *sc* az esetek többségében *š*-et jelent. Nálunk *sc* *š* értékben jóformán elő sem fordul. Második ellenvetésünk az, hogy olasz emlékekből ez *sc*-t csak a XIV. századtól tudjuk kimutatni. Csak egy lehetőség marad tehát, hogy ez írás vulgáris latin orthographia, de akkor bármilyen latin szertartású keresztény nép elterjeszthette az írást.

A legrégibb ószlovén emlékekben nincsen *sc* (itt *zc* = szlov. *s* két esetben), hanem az *sz* hang *z*-vel, esetleg *fz*-vel van jelölve. A cseh helyesírásban szintén hasztalan keresünk *sc*-t *sz* értékben. Fontos azonban, hogy bajor forrásokban az *sc* *e* és *i* előtt éppen a XII. században lép fel (v. ö. WEINHOLD: Bair. gr. §. 152: *neſcele*, *befcere*, *huskenofce*, *geheifcen*); fontosnak tartom, hogy az *sz*-nek *fz*-jegye, a mely nálunk a HB.-ben fordul elő először, bajor forrásokban a XIII. században lép föl (v. ö. WEINHOLD: Bair. gr. §. 152, 156, Letopis 1889: 127.), míg olasz emlékekben ez *fz*-et hasztalan keressük a legrégibb időkben. Csak a XV. századi észak-olasz-német szójegyzékekben találtam elvértve itt-ott *sz*-et (v. ö. Denkschr. XXII: 118: *szienziado*), s a horvát-dalmatáknál a XVI.-ban (v. ö. MARETIĆ: Istorija 364. l.). Nem hagyhatom figyelmen kívül azt sem, hogy nyelvemlékeinknek *sciulheffen* (KT.), *sciukſegben* (GyulGl.) adatai szerint az *sc* utáni *ü* magashang közepfelnémetesen *iu* (= *ü*)-val van jelölve (v. ö. a *conversio* Bagvariorumban „ad *Salapiugin*”), s *e* jelzés máskor is előkerül (v. ö. Példák k.: 73: *iwzettetneyek*, 74: *iwldeztem*. Valószínű, hogy a HB.-beli *miv*, *tiv*, *iv*, GyulGl. *miv*-beli *iv* is *ü*, *ü*-nek olvasható*). — Mindezek alapján az a nézetem, hogy a magyar *sz*-nek *sc*-vel való jelzése *e* és *i* előtt vulg. lat. helyesírási sajátság ugyan, a közvetítő

*) SZINNYEI is így olvassa.

azonban bármely latin betűkkel író nép lehetett; ha azonban az *sc* mellett előforduló *sz*-et is tekintjük, akkor ez írásmódot is a német latin betűs helyesírásból vettük.

D) *Ny*. Legrégibb nyelvelméleinkben az *ny* hangnak ez a jelzése: α) 1055. Tih. al. okl.: *ny* hang = nyolcszor *n*, kétszer *gn*, β) HB.: egyszer *n*, egyszer *ny*, egyszer *nh*; γ) GyulGl.: háromszor *n*; δ) KT. háromszor *n*; ε) KTSzal.: nyolcszor *n*, kétszer *ni* (*aniahuz*, *kiuania*), kétszer *ny*; ζ) A Schlägli- és a BesztSz. általában *n*-et, ritkábban *nj*-et ír. Egyszer azonban a BesztSz.-ben *menchhal* = menyhal olvasható. — XI. és XII. századi okleveleink a magyar szavakban és helynevekben túlnyomóan *n*-et írnak *ny* értékekben (v. ö. Pannonh. okl. kétszer, 1083—95-i okl. kétszer, Bakonybéli 1086: négyszer, ebből egyszer *Dinna* = Dinnye; 1109-i veszprémi (M. N. Múz.): egyszer, (Orsz. Lev.) kétszer, 1113-i zobori: 11-szer, 1137-i okl.: egyszer), más jegy igen ritka; ilyen jegy a *hn* (1083—95-i okl.: *uueihna* = Vénye?, *tuhnez* = ?; 1134-i: *Dersihna* = Derzsihna-nak és nem Derzsinya-nak olvasandó), *gn* (1086-i okl.: *gneuku*: Nyék?).

Részletesen foglalkoztam már azzal, hogy ha a mi helyesírásunk a kiinduló ponton olasz volna, érthetetlen, miért nincs nálunk *ny* értékű *gn*, olasz kéziratokban ugyanis az *ny* szabályosan *gn*-nel és *ni*-vel van jelölve (v. ö. Sitzungsber. LIX. 12, Velenczében már 1004-ben *Surigna*-t írtak, olv. *Szurinya* s v. ö. M. G. SS. VII. 32.), a mi megfelel az eredetének is (ol. *gn* = lat. *mn*: v. ö. *lanna* és lat. *ni*, *gn*). — Ellenben az ószlovén Freisingeni emlékekben az *ny* = egyszer *n*, kétszer *ni*, ötször *ng*; a *Conversio*-ban *Nitra* = Nyitra; a német helyesírási alapon fejlődött XV. századi *Klagenfurti* emlékekben a szlovén *ny* állandóan *n*, a *Laibachiban* *n* és egyszer *ny* (v. ö. Kres I. 176.). — A cseh helyesírás legrégibb korszakaiban a cseh *ň* = *n* és *ni*. Nagyon fontos, hogy a cseh helyesírásban a XIII. században *nh* is az *ň* jegye (v. ö. GEBAUER: *Prispevky* 80. l.: *za nhu* = *za ňu*, *f konhem* = *s koňem* stb. s v. ö. HB.: *munhi*, Péld. k. 15. l.: *kalanhnal*, ez emléünkben a *h* mint lágyító jegy szerepel). A horvát-dalmát oklevelekben addig, míg nincs erős velenczés hatás, az *ń* = *n* (X—XIV. száz.), *nn* (XI—XIII. század), ritkán *ni* s egyszer 1284—85-ből *hn* (v. ö. *sihnorja*). A XI. század végén azonban már mutatkozik a *gn*, s később az olasz hatás növekedtével ez az egyetlen jegy az *ń*-re

(v. ö. JIREČEK: Die Rom. I. 85, MARETIĆ: Istorija 360.). — *Ny*-ünk jelzését sem tartom tehát olasz eredetűnek, hanem a vulg. latin helyesírásból átvett jegynek (*n, ni; ny*-ben az *y* a vulg. lat. *y = j*).

E) *Ly*. Legrégibb emlékeinkben az *ly* pusztá *l*-lel van írva (v. ö. Tih. al. I. ötször, HB. kétszer, KT. szal. ötször; a Beszt. és a Schlägli szójegyzékben *l* és *lj*). — Feljebb részletesen írtam arról, hogy az észak-olaszok az *ly*-et *j*-vel, *y*-nal, *gl, gli, lg*-vel írták saját és idegen szövegeikben. Nálunk ez olaszos írásnak nyoma sincs (v. ö. Sitzungsber. LIX. 12, MARETIĆ: Istorija 538.). A német helyesírás alapján fejlődött őszlov. Freisingeni emlékekben az *ly* kilenczszer *li*, a XV. századi L. ~~hi~~ és Klagenfurti szlovén emlékekben az *ly* hangnak *l* a jegye, ellenben az olasz helyesírás hatása alatt álló szlovén emlékekben az *ly = gl* (v. ö. Archiv XIV : 204.).

Az eddigiekben vizsgáltam az *s, sz, zs, z, cs, cz, ny, ly* hangok jelölése módját a kiinduló ponton s úgy találtam, hogy e kiindulás nem észak-olasz, sem pedig velencei vagy velenczés. Hasonló eredményre jutott BALASSA JÓZSEF is, a ki azt írja, hogy a velencei nyelvjárás «írásunk egy n é m e l y sajátosságát» magyarázza meg csupán (v. ö. TMNy. 197. I.). E sajátosság pedig a *gy*.

F) Latinbetűs írásunk eredeténél legfontosabb szavazata *gy* hangunk *g*-vel való jelölésének van. Rendkívül ritka dolog, hogy *gy* hangunk *d*-vel vagy *đ*-vel legyen jelölve (v. ö. MargLeg. 3: lelky *dimelch*, Domonk. és Horv.-k.: *dimeich*; NySz.: *dilkos*; SchlägliSz.: *dolch*; 1430-ból: *mesde* NyK. XXV. 139, *edcer* Döbr.-k. LXI. zsolt. 12; *đ*-re v. ö. ZOLNAI: Nyelveml.), s hozzá még a *dimelch, dilkos, dolch, mesde*-féle írások sem biztos példák, mert itt olvasható esetleg *d* is (v. ö. a megfelelésre: *gyakor* és MTsz. *dakor, győz* = MTsz.: *dőz, gyűszű* = MTsz.: *dészű, gyors* = MTsz.: *dorcs*). Ennek a *d (= gy)* jegynek tényleg többször, esetleg szabályosan kellene előfordulnia akkor, ha a magyarságot a latin betűkre tanító nép cseh lett volna, tehát olyan nép, a mely a saját nyelvében az *e*-féle hangok előtt a *d*-t palatalizálja. Kétségtelen *d*-írású (*gy*) példát a magyar nyelvemlékekből nem is tudunk közölni, az oklevelekben azonban van nyoma. Az 1111. évi zabori oklevélben *Wederat* helynév áll, s ez magyarul *Vogyerád* (ma magy. *Vedrőd, tótul Vodierady*). A zabori oklevél azonban aligha a királyi kancellárián készült (v. ö. FEJÉRPATAKY: Kálmán király oklevelei), a legnagyobb valószínűség szerint ez oklevelet Zoboron írták, s így a *d* (magy. *gy*) írása

nem mond ellent a fentebbi tételnek. — VOLF a magyar *gye*-nek *g*-vel való írását úgy magyarázta, hogy a velencei nyelvjárásban a lat. *ge*, *gi* *gye*-nek vagy *je*-nek hangzott (v. ö. Kiktől tanult a magyar írni, olvasni? 80. l.), s állítása bizonyítására hivatkozott KÖRÖSI SÁNDORRA, a ki akkor fiumei tanár volt. Ez állítás azonban, a melyet KÖRÖSI később helyreigazított, nem felel meg a tényeknek. A velencei és a Velenceze-vidéki olasz nyelvjárásokban sem a szókezdő, sem pedig a szóbelsei lat. *ge*, *gi* nem hangzik *gye*, *gyi*-nek, hanem *dze*(*ze*-)-nek (v. ö. GRÖBER: Grundriss I. 555, MAYER-LÜBKE: Grammatik der rom. Spr. I. 329.). A legrégebb velencei, s általában észak-olasz emlékek is e mellett tanúskodnak; ime néhány példa: *zago da evanzelio* (Denkschr. XXII. 221.), *anzelo*, *imazine* (u. o. 118. l.), *arçento* (olv. *arzeno* számtalan esetben a legrégebb vel. oklevelekben; v. ö. gróf *Arçeni-Geldern* osztrák család nevét), *zenso* (lat. *gens*), *zénzaro* (lat. *gingiber*), *çemeo* (olv. *zemeo*, lat. *gemito*, Sitzungsber. XLVI: 234—235.), *sponça* (lat. *spongia*) stb., stb.; ó-milánói kéziratokban a lat. *ge*, *gi* *z*-vel, *x*-szel, s csak néhány esetben van *g*-vel írva (*vergene*, v. ö. Sitzungsber. LIX: 15.) stb. — A multból, még pedig a XII—XIII. századból számtalan példát lehetne felhozni, hogy az olasz Velenczében, Lombardiában, Milanóban, Genovában, Isztriában, szóval Észak-Olaszországban a lat. *g(e)*, *g(i)* helyén *dz*-t, illetve *z*-t ejtettek. Hogy e kiejtés milyen régi, azt a tudomány nem tudja megmondani (v. ö. GRÖBER: Grundriss I. 362.). A mai Velenczében, az olaszt velenczésen beszélő isztriaiaknál és Adria-menti lakosoknál a lat. *ge* helyén *dz*-t, *z*-t találunk (a vulg. lat. *dy*-ből: *j*: vel. *zorno* = trieszti *jorno*, Quarnero: *jorno*, VIDOSSICH: Studi sul dialetto triestino). Hogy a velenczések ezt a *dz*-, *z*-t el tudták terjeszteni, arra példa Dalmácia, a hol ilyeneket találunk: 1397-ben *Sudzuraz*, ma ol. *San Giorgio*, szláv *Sučurac* (szláv falu Spalatóhoz közel, JIREČ.: Die Rom. I. 57.), XVI. századi adatok: *Anzulo* (keresztnév: *Angelus*, u. o. 70. l.), *Zudole* (*Judas* u. o. 70.), *Mazulus* (*Magius* u. o.), *Serzulus* (*Sergius* u. o.), *Zura*, *Zurre* (*Georgius* u. o. 69. l. stb.). — Az arbei horvátban a régebb olasz jövevényszavakban *ž*-t találunk a *g* helyén (v. ö. *zs* betű tárgyalásánál, az újabbakban *j*-t (mi ol. és mi nem ol. ebből, lásd JIREČEK-nél); Arbén azonban olaszul is *j*-t mondanak a lat. *dy*-ből származó vel. *z* helyén (v. ö. *jorno*, *jovedi*, Rad CXXI: 109.). — A vel. *z*, *dz* (lat. *j*) más szláv nyelvben is *ž*-

vel fordul elő; így a rezziai szlovénben *Žvan* (friauli *Zuàn*, vel. ol. *Zuàne*) = János, *ženar*, *žanâr* (friaul. *zenq̃*, ész. ol. XV. századi: *zanara*, v. ö. Archiv f. slav. Ph. XIV: 234, 235) = Januárius stb.

E fejtegetésből az derül ki, hogy sem Velenczében, sem pedig az észak-olasz nyelvterületen a lat. *ge*, *gi* sem a múltban a XI. századtól fogva, sem pedig a jelenben nem *gye*. Fel lehetne ugyan tenni, hogy a magyarok térítőiktől *dz* hangot hallottak, s mivel nyelvünkben nem volt *dz*, e *dz*-t helyettesítették *gy*-vel.¹⁾ E feltevés azonban nem igen valószínű, mert a *dz* helyett egyszerű *z* is járja a velenczés nyelvjárásban, s *z*-je pedig volt a magyarnak. E következtetés helyességét az is bizonyítja, hogy akkor, mikor már nálunk olasz hatásról beszélni lehet, fellép a lat. *ge* helyén az ol. *ze* (v. ö. XV. század eleji eszterg. missale: *Sereonis cum sociis*: *Gereonis* helyett, KNAUZ, Kortan 192; ugyanebben a missalében *Senesii*: *Genesisii* helyett, u. o. 191. l., Münch.-k. napt. jún. 18: *Seruasius* es *prothasius martiroc*: *Geruasius* helyett; ez utóbbi szónál a cseh emlékekben is *Gervasius* = *Gyervasius* és *Cirwaffius* fordul elő, GEBAUER: Slov. staroč.). Az olasz nyelvjárások egy másik részében a lat. *ge* ma *dže*; ezt sem lehet itt figyelembe venni, mert egy nép, a mely *lándzsá*-t mond (Teleki-kód. 390: *lančhyakat*, ol. ~~lanzia~~, lat. *lancea*; v. ö. még *fíndzsa*, *bandzsal* stb.), mondhat *andzsel*-t is.

A lat. *g* (+ *e*, *i*) *gy* ejtése nem is lehet olasz eredetű. De hátha más román nyelvből való? MAYER-LÜBKÉNél erre vonatkozólag a következő fontos adatot olvassuk (Gram. d. r. Spr. I. 329.):

«Auf dem venezianischen Festlande, in Verona und in den ursprünglich rätischen, später vom Venezianischen gewonnenen Gebieten am Südrande der Alpen, wandelt sich *ġ*²⁾ in *đ*,³⁾ *đ*, also namentlich ausser Padua und Verona noch in Feltre und Belluno. Dann im Bergamaskischen, doch bleibt noch zu untersuchen, wie hier *dz*, *ġ*, *đ* verteilt sind. Dieselbe Erscheinung findet sich auch in Südostfrankreich . . . Dies legt die Vermutung nahe, dass *đ* nicht eine allmähliche Umgestaltung von

¹⁾ Magam is tanúja voltam *Vernáron*⁷⁾ (gömörmegyei község, sárosiasan beszélő ruthén lakossággal) annak, hogy a magyart az iskolában tanuló ruthén gyerekek *adjon* helyett állandóan *adzon*-t mondtak (e nyelvjárásban *d'en*, olv. *gyen* helyett *dzen*-t mondanak stb.).

²⁾ *ġ* = *dž*.

³⁾ *đ* = *d'*.

dz oder *ǵ*, sondern vielmehr eine falsche Aussprache des *dz* sei im Munde von Leuten, die das *dz* nicht besitzen und ihr *ǵ* durch das *dz* der Nachbarn ersetzen wollten.»

Ez idézetből az a fontos, hogy a lat. *ge* nem olasz, hanem eredetileg idegen nyelvű területen hangzik *gye* nek, s ez a terület eredetileg rätó-román. Ebből már most könnyen azt lehetne következtetni, hogy a magyar *gy* a lat. *ge* helyén rätóromán sajáttság. A rätórománban ugyan általában *dž* és *ž* a megfelelés (v. ö. GRÖBER: Grundriss I. 479, IVE 41. l.), de lehet, hogy itt-ott *gy* is található. Rätó-román eredetű azonban nem lehet a mi *gy*-nk, mert akkor pl. *surgyite* szavunk *s-e* velencei, *gy*-je rätó-román volna. Más megoldása van a kérdésnek, s ez az, hogy a magyarban a lat. *g*-ből eredt *j*-ből *gy* keletkezhett, s az egész írás, mint látni fogjuk, vulg. latin írás (lat. *ge* = vulg. lat. *je*, *ye*, v. ö. GRÖBER Grundr. I. 362.). Mielőtt ezt bizonyítanám, néhány hasonló esetet fogok felemlíteni.

Tudvalevő dolog, hogy a görög *γ*-nak *j* ejtése, akárcsak a vulg. lat. *ge*, *gi*, a Kr. e. II. század óta mutatható ki (v. ö. KRUMBACHER: Ein irrationaler Spirant im Griechischen, Sitzungsber. der bayr. Akad. München 1886, 359. s köv. ll., továbbá THUMBNAK az örménybe került görög szavakról írt értekezését, Byz. Zeitschr. IX. 406—9: palat. *γ* = *ž* stb.). Kétségtelen dolog az is, hogy a X. században Kr. u. *Aja* Sofia, *Ajon* orosz, *Panaja* (Παναγία), *Ajazma* (Αγίασμα, v. ö. JIREČ.: Die Rom. I. 46, 47, 54.) ejtés, tehát *j* volt a görögben. CONSTANTINUS PORPHYROGENITUS már most gör. *γs*-vel jelzi a magyar *gye* szótagot, pl. Μεγέρη = Megyeri, τοῦ κουρτουγερμάτου = kurtu gyarmat, nála γολᾶς, Γόλα = Gyula, gyula. Ugyancsak nála Γενάχ = Jenő, Γεήχ = Jaik folyó (ma Ural; v. ö. Honf. kútfői 99. l. stb.). CONSTANTINUS tehát a gör. *γ* (= *j*)-t a magyar *gy* és *j* hang írására alkalmazza *e*, *i*-féle hangok előtt. — Azt a kérdést is csak megemlítem, hogy az óbolg. emlékek cyrillbetűs részében *g*-vel *e* és *i* előtt *gy*-féle hangot jelöltek, s számtalan ilyen eset van (v. ö. dalm. horv. *szingyir* és *szinzir*, *legjen* stb.). Egyházi szláv emlékekben, mint pl. az orosz Ipat. Ijetop.-ban is (295. l.) *сѣномъ* *Дюргекѣмъ* és *Гюргѣ* fordul elő; szerb oklevelekben meg *госпои* (1391, 1393-ból ZBORNIK), *иано҃ара* mellett (u. o. 1374-ből) előfordul *госпогс* (1342-ből u. o.), *госпогн деспотниѣн кира* *Гленѣк* (1371-ből u. o.), *месеца Генара* (u. o. 1362-ből), *генара*

(1379-ből u. o.) stb. Ez esetekben tehát a cyrill *r* (= gör. *γ*) *j*-t is jelent. A mi *gy* írásunknak azonban semmi köze a göröghöz, vagy a görög írás alapján fejlődött cyrill íráshoz; a mi *evangyéliom* szavunk *-om*-ja világosan mutatja, hogy latin eredetű.

A latin *ge*, *gi* szótagot azonban ugyanaz a sors érte, a mi a görögöt; ez is, az is a vulgáris kiejtésben *j* volt. A gót ábécében a latin *g* a germán *j* jelölésére szolgált (v. ö. GRÖBER: Grundriss I. 362.). Hogy a latin szertartású egyház a lat. *ge*, *gi*-t *je*, *ji*-nek olvasta, arra ékes tanúbizonyság Hus helyesírása, a ki reformálni akarván a cseh helyesírást, alapul az akkori vulg. latin kiejtést vette. Ide vonatkozólag ezt írja: «Sexto, circa *g* sciendum, quod habet iuxta Latinos sonum duplicem, scilicet mollem et durum; mollem (értsd: *j*) circa *e*, ut in *genus* (olv. tehát *jenus*) et circa *i*, ut in *gigno* (olv. tehát *jigno*), sed durum (értsd *g*) circa *a*...*o*...*u* (v. ö. GEBAUER: Přispevky 137. l.)». Hus a *j*-t tényleg *g*-vel jelölte, *g*-vel jelölték azonban már ő előtte is az *e* és *i* előtti cseh *j*-t (v. ö. u. o. 22. l.), s ez van a csehektől átvett legrégibb lengyel helyesírásban is. — A mai t. *aňjel* (és *andiel*, cseh *anděl*) csakis ebből a vulg. lat. ejtésből magyarázható helyesen. Egészen hasonlót mond az 1549-i «Orthographia Vngarica»; itt ez áll:

«g. euuel az Deák nélwben is két modra élēnec, egg modon íg, gallus gula, am mi néluōnchenis igen, gál ghēm gilizta gomba, itt némellec hát vetnec az g vtán. Más modon ad Deák nélwben íg, genus gignit germen. am miēnchenis igen, germec gic gapiu gónás gőzés. De am mi néluōnchen acar mi vocalifok és diphthongofockőzibe vettefséc az g mindenűtt lehet illen ereie, nē czac mikor *e i* va gōn vtánna mint az Deácban.»

A Cod. Cum.-ban a *j* szintén *g*-vel is van jelölve; a köztör. *ǵ* (*dž*) azonban itt *gi*, *j(i)* és *gz* (v. ö. KUUN, Cod. Cum. XCIX.). A Cod. Cum. ilyeneket ír: *giemis* = *jemis* = *yemis*: gyümölcs, *jarle*: pauper — gyarló, *gichōv* = *jihov*: templum stb.

A horvát-dalmát latinbetűs emlékekben a *g* szabályosan a *j* hangra van lefoglalva (emellett *y* és *i* fordul még elő; v. ö. MARETIĆ: Istorija, M. Könyvszemle 1903: 1. füz., Arch. V. 268—70, Rad CXXXVI: 97. l.). Itt sürűten előfordulnak a *j* értékű *g*-k (v. ö. *gisdili*, *gedini*, *rogegne* és *roienie*, *rogena*, *gospogo* stb.). A legfontosabb azonban, hogy itt állandóan *angel* van írva a horv. lectiona-

riumokban, holott jól tudjuk, hogy Dalmácia jó nagyrésztében *andēl*, *vandēlije* szavak vannak az előbeszédben (v. ö. Rad CXXXVI. 186, horv. akad. nagyszót.). A XVIII. századi raguzai katekizmusok (v. ö. 1783-ból Nauk kristjanski) *andjel*-t írnak, s ma Raguzában *āndio*, gen. *āndjela* (Rad LXV. 168.), Trpánban *āndēl* (u. o. *đardin*: ol. giardino Rad CIII. 70.), Arbén *andēl* (Rad CXVIII. 21; Veglián *ánjel* NEM. I. 394; lásd részletesen az *angyal* cikkben levő térképet) a szó, mindenütt tehát *gy* a hang (REŠETAR szerint e *gy* görög eredetű). A dalmáciai, raguzai könyvekben tehát a lat. *g* az *angel* szóban *gy*-t jelent. — Vannak azonban más esetek is, a hol e dalmát szövegekben a lat. *g* *gy*-t jelent. Olyan esetekben, mikor összsláv *dī* (óbolg. *žd*, što-szerb *đ*, csakav. horv. *j*) helyén ez emlékekben *g*-t találunk (pl. *osugen*, *rogen* stb., lásd részletesen Rad CXXXIV. 98.), REŠETAR szerint *gy*-t kell olvasnunk. — S ezt a nézetet támogatják szerintem a cyrillbetűs bosnyák emlékek, a hol a *р-с* írása ezt bizonyítja. Dalmáciában tehát a horv. *đ* hangot latin betűkkel szintén *g*-vel jelölték a XIV., XV. században.

Az ószlovén Freisingeni nyelvemlékek is ismerik a lat. *g*-t *j*-, illetve, mint később látni fogjuk, *gy* értékben. Az I. számú emlék a *j*-t kivétel nélkül *i*-vel írja (19-szer); a III. számú 22-szer ír *i*-t (= *j*) és egyszer *g*-t. A II. számú emlék azonban, a mely a legjobban viseli magán, hogy német ember írása, 34-szer írt *g*-t (= *j*) és csak 10-szer *i*-t. A szlov. *j*-nek *g*-vel való írása vulgáris latin kiejtésen alapuló írás, előfordul a XV. századi szlovén emlékekben is (v. ö. Letopis. Laibach 1889: 129, Arch. XIV. 204.) s itt német és ész. olasz közvetítés. — A bajor nyelvemlékekben a *g*: *j*-t jelöl (v. ö. WEINHOLD, Bair. Gram. §. 176: „in älterer Zeit allgemein”); szó belsejében *g* értékben *e* és *i* előtt *gh*-t írtak, hogy ne olvassák *je*-nek), s ez van a Conversio Bagoariorum (olv. *Bajoariorum*) címében is.

Mindenütt tehát, a hol latinul írtak, illetve idegen szót latin betűkkel írtak, *j* értékben írtak *g*-t is (v. ö. *Aquilega* = *Aquileja*, Arch. XIV. 228.). Ha tehát a szlovénben ezt a szót: *meja* (*megye*) le kellett írni, akkor már a legrégibb időben is ezt *mega*-nak írták (az 1055-i magy. tih. ap. al. levélben is így van). Ez a szó ugyan nem fordul elő az ószlov. Freisingeni nyelvemlékekben, de más hasonló esetekből kikövetkeztethető ez az írás. A Freis. nyelvemlékekben

ugyanis az óbolg. *žd* = szlov. *j* tényleg *g*-vel van írva a következő esetekben: *bbgeni* (= óbolg. *поѣѣжѣни*), *segna* (= óbolg. *жажѣна*, dalmát-horv. emlékekben *čagna*, *čagnan*, s itt *gy*-t kell olvasni), *tige*, *tage* (= óbolg. *тъжѣ*), másképp írva *preife* (= óbolg. **прѣжѣше*), *tazie* (óbolg. *такѣжѣ*), *ugongenige* (= óbolg. *оуѣжѣниѣ*; ez írásra v. ö. 1134-iki oklevelünkben *Sudengna*), *posledge* (= óbolg. *посѣжѣ*). A Freisingeni nyelvelmékek e *g* jelzésű szavait MIKLOSICH is (Vergl. gr. I. 342.), VONDRÁK is *j*-vel olvassa; hogy ez esetek olvashatók-e *gy*-vel is, később látni fogjuk. Itt csak annyit még, hogy a Freisingeni nyelvelmékek szerint az óbolg. *žd* helyén levő m. *megye*-beli *gy* a szlovénben is régen *mega*-nak volt írva. — Lehet-e azonban a szlov. *j* a hazai szlovénben *gy*-vé? A szlovénben, s így a hazai szlovénben az *e* (= óbolg. *e*, *ě*, *e*, *ь*) nem lágyítja meg az előtte való mássalhangzót, a mint az pl. a csehben, tótban történik. Itt pl. a *déd* *d*-vel hangzik (*děd*), ugyanígy *dédina*, míg a tótban e szavakban *d'* (= *gy*) a hang; ugyanígy itt *ném* = néma, *némec* = német, míg a tótban ezek is *n'* (= *ny*)-nyel hangzanak. E kemény ejtés a szlovénben megvolt már a XIII. században is (v. ö. Letopis, Laibach 1889: 132, 144.), s a mint a magyar szavak bizonyítják, megvolt régebben is. A hazai szlovénben azonban van palatalizálás, csak hogy ez nem azokat a hangoikat éri, s nem abban a helyzetben, a mint a szláv nyelvek legnagyobb részében. Itt a *k*-ből *č* lesz (v. ö. hazai szlov. *cerčev*: cerkev, *tičev*: tikev, *mrčev*: mrkev, *leszčev*: leszkev, *brezčev*: brezkev; ugyanígy a rezziai szlovénben: MIKL. Vergl. gr. I². 352.), *t*-ből *i*, *j* előtt *ty* és *cs* (*tyeden*, *tretya*, *protoletye*, *Sebescsán*, *kerszcsán*), s néhány szóban *dj*-ből *gy* (lásd alább). A hazai szlovénben azonban *j*-ből, *e* és *i* előtti *g*-ből *gy* is lesz, sőt a *j*-re saját tapasztalatom alapján állíthatom, hogy minden *j* kezdetű szó *gy*-vel hangzik.

A) Szlov. *j* = hazai szlov. *gy*: na *gyagno* (KüzM. Nuov. Zak. Márk XIII. 36, v. ö. PLETERŠNIK: *jâgna*), na *gyagrijo* (Sztaris. 15. = vadászatra, *jager*-ből), eden *gyám* goricz (Sztaris. 28, v. ö. PLETERŠNIK: *jân*), *gyasz* (= én, óbolg. *jaz*, *gy*-vel hallottam Vas megyében, Péterhegyen), *gyecsi* (Sztaris. 46, 57, u. o. 70: *gecsi*, v. ö. szlov. *ječiti*), *gyecsmen* (KüzM. Nuov. zak. Ján. VI. 9: *krûha gyecsménoga*, u. o. 13: *pét gyecsméni krûhov*, de Ján. jelen. VI. 6: *gecsmena*, Szlov. sillab. 1780-ból: *gecsmen*; v. ö. szlov. *jěcmen*), *gyedrno*, *gyedrnoszt* (KüzM. Nouv. zák. VI, VIII, XI, XIII. stb., stb.

l., óbolg. *jedro*, szlov. *jédrn*, *jédrnost*), *gyeizdi* (KüzM. Nouv. zák. 136, 234. l., de u. o. 67. l.: *gejzdi*, v. ö. szlov. *jezditi*), Szveta *Gyelena* (Dober pajdás, napt.; = *Jeléna*: Iona), *gyemát*, *gyemaji*, *gyemáo*, *gyemle* (KüzM. Nouv. Zák. 153, 156, 172, 184, de u. o. 225: *jemle*, v. ö. szlov. *jemáti*), *gyeszi* (= eczet, KüzM. Máté XXVII. 34, de u. o. Máté XXVII. 48, Ján. XIX. 29: z *jesziom*, Apost. csel. XIV. 17: z *jejsz*, v. ö. szlov. *jesih*: essig), ino znouvics tom pleszao, *gyo* i pio (Sztaris. 57; v. ö. szlov. *jesti*), *gyüg* píse (= fúj a déli szél, Vas-m., Péterhegy; v. ö. óbolg. *jugb*, szlov. *jug*, magy. *gyuk-szél* MTsz.), *gyüncz* (Sztaris. 21, KüzM. Nouv. Zák. 72, 159, 216, 218, 220, 269, 386, 506, 641. l., Szlov. Sillab.; v. ö. szlov. *junec*); *ludomergye* (Szlov. sillab. 1780-ból, szlov. *ludomerje*), *vögyelgye* (= szén, Dober pajdás, napt., szlov. *vogelje*). E két példa fontos azért, hogy az *r*, *l* utáni *j*-ből is *gy* lesz.

B) Szlov. *g* = hazai szlov. *gy*; *gyenem*, *gyene*, *gyenoli* (KüzM.: Nouv. zák. 346, 618, 627. de u. o. 68, 352, 393, 409: *genolo*), *gyenta*, *gyenejo* (Sztaris. 48, 56; mindkét adatra v. ö. szlov. *geníti*), *gyeto* (Sztaris. 48, de KüzM. Nouv. zák. VIII. l.: *geto*, v. ö. szlov. *geto*), *gyibale* (KüzM. Nouv. zák. 81, 144. 393; v. ö. szlov. *gíbatí*), *ogyen* (tűz, KüzM. Nouv. zák. 56, 86, 173, 344, 345. stb., de *ogen* 9. l., Szlov. sillab. *ogyen*; v. ö. szlov. *ógenj*), *vögyelgye* (= szén, Dober pajdás, napt., v. ö. szlov. *vogelje*). Idegen szavakban: *angyeo* (KüzM. Nouv. zák. 794, 795. stb., Szlov. sillab. 1780-ból), *evangyeliom* (KüzM.-nél számtalan esetben), *Frigyia* (KüzM. Nouv. zák. 601, de u. o. Frigia 643.). Hogy ez idegen szavakban a *gy* lehet magyar eredetű (v. ö. MIKL. Vergl. gr.² l. 352.), lehetséges, de hogy a *gy g*-ből a szlovénben is kifejlődhetett, azt az *ogyen* stb. példák igazolják.

C) Szlov. *d* = hazai szlov. *gy*: v' *skegyen* (KüzM. Máté XIII. 30, Luk. III. 14. = DALMATINNÁL: v' *skeden*); KÜZMICSNÉL két esetben *skegnya* (Luk. XII. 24.), *skegnye* (Máté VI. 26.) áll; e *g* eredetibb *d*-ből való, mert a hazai szlovénben és a kaj-horvátban a *d* + *n*, *t* + *l*, *m*-ből *gn* (v. ö. haz. szlov. *gnesz* = *dnesz*, s a magyarban *Zydmond*: Zsigmond, Batthy. misekönyv, M. Könyvszemle III. 116; *rigmus ritmus*-ból), illetve *km* lett (haz. szlov. *kmíca* = *tmíca*, *klaka* = *tlaka* stb.). *Podpazgye* (Sztaris. 45, lehet *podpazdje* és *podpazje*-ből való); *rodjen* (olv. *rogyen*, Szlov. sill. 1780-ból; ez lehet *rojen*-ből és *roden*-ből is való (más eseteket l. még MIKL. Vergl. gr.² l. 342.)).

MIKLOSICH a szlovén *j*-ből keletkezett *gy*-re azt mondja, hogy újabb fejlődés. Csak az a kérdés, hogy értendő az újabb fejlődés. *Kaj-horvát*, régibb szlovén területen 1650 óta vannak ez ejtésre példák (v. ö. PETRETIC zágrábi püspök munkáiban: *dohágyati*, *narágyati*, *norogyeno*, *rogyeno*, *obhágyati*, *pohágyati*, *megy* nami,

hergya, v. ö. Letopis, Laibach 1887: 209, MARETIĆ: Istorija 351, Arch. IV. 486.), megvan a kaj-kavac szótárakban is (*gyegyeren*, *gyegyernoszt*, *balangya*, VOLTIGGI: *balanja*, *ergya*, *hergya*, *meja* és *megya*, *angel* és *angyel* stb., v. ö. HABDELICH, JAMER., BJELLOST.). S e példák közt az a fontos, hogy itt *meja* és *megya*, *erja*, *ergya* (= *ragya*) ejtés is van, s ez nem magyar, hanem e nyelvjárás hangtani sajátásaiból megmagyarázható *j* helyén való *gy* ejtés.

Az eddigiekből azt láttuk, hogy a hazai szlovénben (a kaj-horvátot is beleértve) szókezdő *j*-ből, továbbá *n* (v. ö. *balangya*: *balanja*), *l*, *r* utáni, valamint két magánhangzó közti *j*-ből *gy* lesz. Néhány példát idéztem arra is, hogy *e* és *i* előtti *g* is *gy*-vé lehet (v. ö. hasonló eset a hazai bolgárban: *u Szigyidin*: Szegeden, UZUN IVAN: Manekii katheizmus 1853-ból; hazai tót: *belgyitzkém*: belga, Mali catechism. Debreczen 1750). Vajjon már most ott, a hol a Freising. nyelvemlékek a mai szlov. *j* helyén *g*-t írnak (= óbolg. *žd*), szabad-e *gy*-t olvasnunk, az ránk nézve teljesen mellékes, mert a magyarban a szlovénhez hasonló palatalizáló sajátosságok vannak. A fődolog, hogy szlovénül a X. és XI. században a m. *megye* szónak megfelelő szláv szót szintén *mega*-nak írták, a mint azt fentebb bizonyítottam.

Arra, hogy a magyarban vagy legalább a magyar nyelv egy részében (a dunántúliban) az *e* és *i* palatalizálta az előtte való mássalhangzókat, kétségtelen példáink vannak.

a) Példák a *d*-re: 1. *Gyoyg* (ANONYMUSNÁL, ma *Diós* Tétény mellett, más régi példákat l. SZAM.-ZOLN.: Okl. sz. *dió* és *diós* alatt); 2. *gisnav* (1055-i tih. alap. lev., NyK. XXV. 133, más példákat l. SZAM.-ZOLN.: Okl. sz.: *disznó*); 3. *ge* (= *de* HB.; más *d*-ből lett *gy*-re v. ö. TMNy. 127.). 4. Ide való kétségtelen honfoglalás-kori példa a *lengyel* szó is, melyek *gye* szótagja eredetibb *-de*-ből való (v. ö. ó-or. **lendz*: Ipat. létóp.: *ljadbskoe pole*, Laur. létóp.: *ljadbskaja zemlja* = Lengyelország). Ha már most idegen szavainkban, mint *gyák* (diák, MTsz.), *Gyenes* (Dénes, v. ö. Münch.-k.: ápril. 7: *Dyenes*, okt. 9: *dienes*, Apost. mélt. I, 41: zenth *dyenes* doctor és SZAM.-ZOLN.: Okl. sz.), *gárgyán* (gvárdián), *gyémánt* (diamant), *agyintus* (adjunctus MTsz.), *agyutányos* (adjutáns, MTsz.), a lat., illetve más idegen nyelvi *di* + vocalis helyén a magyarban *gy*-t találunk, akkor e hangtani megfelelés a magyarból is megmagyarázható.

b) Példák a *t*-re: Közönséges dolog, hogy nyelvünkben a ragbeli *j* az előtte levő *t*-ből *ty*-t formál. Ugyanez történt az *i*-vel is,

s erre kétségtelen példánk a *tyúk* szó. A török nyelvekben *tauk*, *tavk*, *tavuk* a szó; tudjuk azonban, hogy annak a török dialektusnak, a melyből legtöbb régi török szavunk való, sajátága, hogy a tőszótagbeli *a-t* *é*, *i*, *i-vé* változtatta. Mi tehát török nyelvi **tiuk* alakot vettünk át (v. ö. MUNKÁCSI: Árja és kauk. el. 383, u. o. csuv. *těx*), s ebből lett *tyúk* és *tik*. Mi tehát a mi nyelvünk hangtani törvényeiből meg tudjuk magyarázni a következő idegen nyelvi átvételeinket: *bestye* (bestia), *Dorottya* (*Dorothea*), *keresztyén* (*křesťanъ*, hazai szlov. *krszcsán*), *Mátyás* (*Mathias*), *ostya* (vulg. lat. *ostia*), *Sebestyén* (*Sebastianus*, hazai szlov. *Sebescsan*), *sekrestye* (*sacristia*), *szittyá* (v. ö. Apost. mélt. 54: zytyaban: *scythia*). Hogy e *ty-k* keletkezését mennyiben mozdította elő a vulg. lat. kiejtés (v. ö. GRÖBER: Grundriss I. 364.), ezúttal nem tartozik ide.

c) Példák a *j*: *gy*-re. A lat. *ge* (*i*) a vulgáris latin kiejtésben *je*, *ji* (írva *ye*, *yi*, innen a *y*: *j* hangértéke) volt. A róm. kath. egyházban hosszú ideig, körülbelül a XV. század végéig, illetve a XVI. elejéig *je-*, *ji* vel (= lat. *ge*, *i*) olvastak. Párja volt ez olvasás a lat. *ce-*, *ci*-nek, a melyet egész napjainkig nem a klasszikus latin, hanem a vulgáris latin kiejtés szerint olvasunk. Ma tehát, midőn *ce-*, *ci*-t olvasunk s e mellett *ge-*, *gi*-t, teljesen hibásan olvassuk a latin szöveget, mert olvasásunk sem vulgáris, sem pedig klasszikus latin. Hogy a róm. kath. egyházban a lat. *ge*, *gi*-t *je-*, *ji*-nek olvasták, arra kétségtelen tanú HUS JÁNOS cseh helyesírása, a ki *jenus*-t, *jigno*-t mondott, de *a*, *o*, *u* előtt *g* maradt a lat. *g*. — A mi «Orthographia Vngarica»-nk, mint fentebb idéztem, ugyan e mellett tesz bizonyosságot. A német helyesírásban a *g* *e* és *i* előtt *j*-t jelentett (v. ö. WEINHOLD: Bair. Gram. §. 176.), s ha a bajor emlékekben *g*-t akarnak jelölni *e* és *i* előtt, akkor ott *gh*-t írnak. Más helyesírásban is a lat. *g* *j*-t jelentett (v. ö. gót alfab. GRÖBER: Grundriss I. 362; a régi Hus előtti csehben és innen régen a lengyelben, v. ö. KALUŽNICKI: Sitzungsber. XCIX. 2. füzet). A mi emlékeinkben is nyoma van ez ejtésnek (v. ö. *Georij*, olv. *Jeorjji*: Georgii helyett, v. ö. KNAUZ, Kortan 191.), de megvan a mai nyelvben is egy szóban, s ez a szó a *lajstrom* (fejlődésére v. ö. NySz.: *lagistrom* < *legistrom*, *legestrom* < *registrum* < *regyistrom*; a lat. *ge*, *gi* a vulg. kiejtésben a hangsúlyos szótag után kiesett, v. ö. GRÖBER: Grundr. I. 363.). A vulg. lat. *je*, *ji* a magyarban, a mi nyelvünk hangtani szabályai szerint lett *gy*-vé. Idevaló eseteink a következők:

1. Szó belsejében, két magánhangzó közti lat. *ge* (*i*), vulg. lat. *je* (*i*) a magyarban *gy*-vé lett éppúgy, mint *gy*-vé lett a m. *j* az *égyen*, *igyük*, *legyen* szavakban (v. ö. KT.: *legen*, Nyr. III. 237, IV. 449: *lejen*, ez adat Röjtökről (Sopron-m.) való, s ugyanott *vijázz* van *vigyázz* helyett; TMNy. 129, 631.) stb. Lat. eredetű szavaink közül fontos vallomása van a *págyimentum* (NySz., újabb alak *pádimentum* NySz., MTsz.) szónak, a mely kódexeinkben

csakis *gy*-vel fordul elő. A class. lat.-ban e szó *pavimentum* (KÖRTING: EtymWb.), a vulg. lat.-ban azonban *paimento* (v. ö. SOMMER: Handb. der lat. Laut und Formenl. 176. l.), illetve **pajimentum*. S ebből a vulg. lat. *ji*-ből a magyarban lett *gyi*. Szakasztott ez a története a vulg. lat. *je*-, *ji* nek, a mely azonban class. lat. *ge*-, *gi*-nek felel meg. — Ide való példáink a következők:

agenda; NySz.-ban nincs meg; feltehető ejtés **agyenda* < *ajenda*-ból;

ágyilis (MTsz.): lat. *agilis*;

Brigida, v. ö. Batthy. misek.: «Zeenth *Brigida* Azzon» (M. Könyvszemle III. 109.), a többi magyar naptárban *Brigida* (Münc.-k. napt. rész. febr. 1.) és *Bregina* (KNAUZ, Kortan 150. l.); a szó *d*-je alapján olasz, v. ö. olasz szlov. *Brigida* Arch. XIV. 198; isztr. lad. *Préita* IVE 46, ném. *Brigitte*: Bertha, TETZNER: Namenbuch;

Egyed (v. ö. Ehr.-k. 77, 78, a naptári adatokat lásd KNAUZ, Kortan 179, horv. glagol. missalék: *Edjed*): lat. *Egidius*, *Aegidius*;

Egyiptom (írva *egiptvm* Apost. mélt. 54; olasz a szó nem lehet, mert itt lat. *pt* > ol. *tt*: *Egitto*; dalm. horv. *Hedipat*, *Edipat*, *Ejipat* Rad CXXXVI. 183.): lat. *Aegyptus* tárgyesetéből;

Eugenius (naptaárainkban előfordul, KNAUZ, Kortan 183; *gy*-s ejtésre nincs adatom; horv. *Eudenij*);

Hegesippus, *Egesippus* (naptaárainkban előfordul, KNAUZ: Kortan 196. l., *gy*-s ejtésre nincs adatom);

Hyginus (*Iginus*, *Higinius*, naptaárainkban előfordul: KNAUZ, Kortan 199, *gy*-s ejtésre nincs adatom);

legyenda (v. ö. «Zent Sewerwsnak ew *leegyendayaban*» NySz.; horv. glagol. miss. *lejenda*): lat. *legenda*;

logyika: lat. *logica*;

pugyilláris, *bugyelláris* (MTsz.): lat. *pugillaris*;

regiment (feltehető *gy*-s ejtés: *regyimentom*): ném. *regiment*;

Regina (v. ö. Münc.-k.: jún. 20: *Regine* zuz és KNAUZ, Kortan 253. l.; *gy*-s ejtés feltehető): lat. *Regina*, ném. *Reina*, *Raino*, KISCH: Bistr. Fam. Nam.;

regyistrom (NySz.): lat. *registrum*;

szagján (Kovács: Lat. elem. 41, CzF.): lat. *sagina*;

vigilia; feltehető **vigyilia*, **vigyilya*, **vigyilla* (magyarúl *viğazat*-nak is mondták; tulajdonkép *bőjt* KNAUZ, Kortan 284, v. ö. Münc.-k.: napt. r. jan. 5: *vigilia*, Margh. 40: *vigiliayan*; isztr. lad. *vigilatoura*, mil. ol. *vigilature* IVE 48.).

Úgyanide tartoznak a lat. *ge*, *gi* + vocalissal való példák:

alagya (NySz.): lat. *elegia*;

Elegius püspök (v. ö. Münc.-k. napt. r. szept. 17. és KNAUZ, Kortan 180. l.): lat. *Eligius*; olvasható *gy*-vel;

gyenegyólia (RELL: Lat. szók 39, CzF.: *gyenegyória*): lat. *genealogia*;

kollégium: lat. *collegium*;

Pelagia, Pelagius (naptárainkban előforduló szentek, KNAUZ, Kortan 236.): lat. *Pelagia, Pelagius*;

privilegium: lat. *privilegium*;

prodigium (Apor-k.: CIII. zsolt. 5, 26.): lat. *prodigium*;

Remigius püspök (Münch.-k. napt. okt. 1, KNAUZ: Kortan 253, 254. l.): lat. *Remigius*;

trágya: lat. *tragea*,

2. Lat. *ge(i)*, vulg. lat. *je(i)* r után a magyarban *gy*-vé lett, ép úgy mint a hogy ez ma is általában a dunántúli nyelvben saját-sága a magyarnak (v. ö. *borgyú, esztergya, eszterja, esztergye*: eszterha, *írgye, irgyes, írjes* (MTsz. 1. ír), *irgyon*: irjon, *kargya*: karja, *lajtergya, sargyú, vargyas*: varjas, *várgyuk, Türgye*: Zala-m. Túrje, LIPSZKY: Reppert, *halgya*: hallja stb., v. ö. TMNy. 129, 630, 711, BALASSA: Magy. nyelvj. 29. és MTsz.). Latin nyelvi átvételeink közül ide valók:

Árgyéhus (RELL: Lat. szók 32.): lat. *Argirus*;

gyergyina (*györggyine, gyurgyina*: MTsz.): lat. *georgina*;

György (régi magyarországi lat. naptárakban *Georij* olv. *Georjiji* is, németekben: Sand *Görge*n és *Jorigen* tag, KNAUZ: Kortan 191. l.): latin *Georgius*; a szóban levő ő német umlau-tos alak.

liturgia (felvehető **liturgia* ejtés a magyarban, adatom azon-ban nincs reá); lat. *liturgia*;

Pergentinus (naptárainkban előfordul, KNAUZ: Kortan 236; *gy*-s ejtése felvehető): lat. *Pergentinus*;

Sergius (előfordul naptárainkban, KNAUZ: Kortan 267.): lat. *Sergius*;

surgyte (VOLF: Kiktől tanult stb.? 69. l.): lat. *surgite*, vulg. lat. *suryite*.

Virgilius (salzburgi püspök, a ki alatt a Conv. Bag. szerint a dunántúli szlovének térítése kezdődött, naptárainkban előfordul, KNAUZ: Kort. 286.): lat. *Vergilius*.

Csak látszólagos kivétel a *Gergely* szó, mert itt eredetileg *Gregorius* volt a szó, a melyből a szlávban *Grgur, Grgor* lett, s ebből a szláv alakból való a magyar *Gérgely* (lásd a keresztn-neveknél).

3. Lat. *ge(i)*, vulg. lat. *je(i)* a szó elején. Nem egy *gy*-n kezdődő szavunk van, a melynek a rokon nyelvekben *j* a megfelelője, szókezdő *gy* a mai nyelvben is váltakozhatik *j*-vel (az eseteket l. alább). Ugyanígy lett néhány köztör. *j* kezdetű szóból a magyarban *gy* kezdetű (v. ö. *gyalom, gyapjú, gyarló, gyárt, gyász*: a régi és a népnyelvben vannak *j*-s alakok is, *gyékény, gyöngy, gyúr, gyümölcs,*

gyűrű, *gyűrű-fa*, *gyűszű*; Gombocz e *gy* szókezdetet az átadó nyelvre feltételezi, NyK. XXXI. 246.). A latin szavak közül idevaló példák:

Gyárfás, alakváltozata *Járfás* (v. ö. Szam.-Zoln. Okl. szót. *elvez* alatt): lat. *Gervasius*. A név már XI—XII. századi okleveleinkben előfordul; Sz. László alatt Geruasius nyitrai püspök, II. Géza alatt van ilyen nevű győri püspök; *Gervasius* milánói vértanúnak nagy tisztelete volt Dalmáciában, itt a szó a szlávban *Krvaš*, *Krvaš*, *Krve*, *Grbaš*, JIREČ.: Die Rom. 71, 83, 86. l., szerb oklevelekben 1312—17: ГЕРВАШ, 1331: ГЕРВАШ Zbornik 21, 27; az *rv:rf* megfelelésre v. ö. ném. «noch sannd *Czirfas* = Seruatius KNAUZ: Kortan 162. l., s után: Schlägli Sz. *nasua* = násfa);

gyehenna (egy 1181-i eredetiben fennmaradt lat. okl.-ben: in *gehena*; a magyar alakokra v. ö. NySz. és MTsz.: *gehenna* alatt; a Münch.-k.-ben lat. *gehenna* «pokol»-lal van fordítva): lat. *gehenna*, gör. γέεννα (> óbolg. ГЕЕНА);

Geman (v. ö. MargLeg. 224: «Salony *geman* jlpan vr», Salona, Spaláto mellett; Dalmáciában elterjedt név volt *Giman*, 1282-i gravosai adat: Sancti *Geminiani*; Toscanában ma *San Gimignano* hely v. ö. JIREČ.: Christ. Elem. 30; a szó a magyarban *gy*-vel olvasható): lat. *Geminianus* (velenczei szent; a ki azonban a mi naptárainkban elő nem fordul);

gyemma (NySz.): lat. *gemma*;

**Gyenezaret*, **Gyenezaret* (v. ö. Máté XIV. 34, Márk VI. 53; *gy*-s ejtés feltehető SYLVESTER bibliafordítása alapján, a ki az *e* és *i* előtti *gy*-t *g*-vel, a más helyzetben levő *gy*-t pedig *g*-vel jelzi; Münch.-k., HELTAI: *Genazaret*, *Genazareth*, Jord.-k., SYLV., KÁR., KÁLDI, KOMÁROMI CS.: *Genezaret*, *Genezareth*, *Genezareth*, *Genezáret*, *Genezar-földe*): lat. *genesaret*, gör. γεννησαρέτ (> óbolg. ГЕННАСАРЕТСКЪ);

gyenegyólia (RELL: Lat. szók 39, *gyenegyólia* CzF.): lat. *genealogia*;

gyeneráczió (v. ö. RELL: Lat. szók 39.): lat. *generatio*;

generále (capitulum, Birk.-kód.; *gyenerál*, *gyenerális* generális, NySz., MTsz.): lat. *generale*, *generalis*;

génius (NySz., *gy*-s olvasása lehetséges): lat. *genius*;

Gyerazenos (v. ö. Jord.-k.: Máté VIII. 28: az *gyerazenos* nevépoganoknak tartományokban: in regione *Gergesenorum*, többi bibliafordítónknál a szó *g*-vel van írva: Münch.-k.: *gerazenos*, KÁLDI: *gerasénus*, KÁR. és HELT.: *gergesenus*, KOMÁR. CS.: *gergesénus*): lat. *Gergesenus*, gör. γεργесανός (> óbolg. ГЕРГЕСЕНСЬСКЪ);

gyergyina (*györggyine*, *gyurgyina* MTsz.): lat. *georgina*);

gyerla (v. ö. Döbr.-k. *gerla*, NySz.: *gírla* alatt: *gabonamérő*): vulg. lat. *gerula* (ein tragbares gefäss, ol. *gerlu*: cesta, KÖRTING: EtWb., vel. ol. *zerlo*, *zerla*: strumento composto di mazze con un

fondo di asse, e aperto e più largo al di sopra, che serve per portar carbone, pane ed altre cose tenendolo dietro alle spalle, BOERIO, genov. ol. *gerlo*, *giaerlu*, OLIVIERI, milan. ol. *gerla* BANFI, stb.); a jelentésre v. ö. *galeta* : sajt- v. vajtartó bödön (MTsz.) és dalmát oklevelekbeli középlat. *galeta* (weinmass und wassereimer, JIREČ. Die Rom. 90.).

gyesztál (NySz.): vulg. lat. *gesta* (that, KÖRTING: EtymWb.); ide való *gyesztikuláció* (RELL: Lat. szók 39.): lat. *gesticulatio*;

Getsemani, *gy-s* ejtése feltehető (v. ö. Máté XXVI. 36, Márk XIV. 32: Münch.- és Jord.-k.; *Getsemani*, SYLV.: *Gethsemani*, KÁLDI: *Get-femani*, Jord.-k.: *gethsemany*, SYLV.: *Gefesanim*; HELT.: *Gethsemane*, KÁR.: *Getsemane*, HELT.: *Getzemané*, KOMÁR. Cs.: *Getsemáné*, *Gethsemáné*; a kétféle alak közt fontos különbség, hogy a gör. η (= *i*), latin *e* helyén nálunk az *i-s* alak a régibb): lat. *gethsemane*, gör. $\gamma\epsilon\theta\sigma\eta\mu\alpha\nu\eta$ (> óbolg. ГЕТСЕМАНН);

[*gimea* : navis oneraria lat. eredete nem biztos.]

gymnázium (RELL: Lat. szók): lat. *gymnasium*;

gyipsz (NySz. *gipsz* alatt): lat. *gypsum* (az olaszban *ps* > *ss* : *gesso*);

György: lat. *Georgius*.

Az itt felsorolt szavakon kívül feltehető a *gy-s* ejtés a következő naptári és más személynévben: *Gerardus*, *Gebhardus*, *Gelasius*, *Genesisius* (v. ö. KNAUZ Kortan 191: *fenesii* XIII—XIV. száz.-ból), *Genovefa* (v. ö. CzF.), *Geremon*, *Gerhardus* (*gy-s* ejtésre v. ö. *Gyirót* helyneveinket, KARÁCSONYI: Sz. Gellért élete 311, 312.), *Germanus*, *Gereon* (v. ö. KNAUZ: Kortau 192: *fereonis*; *Gyerő*-vel összetett helyneveink aligha a *Gergely*-ből valók, mint CzF. magyarázza, hanem, a mennyiben személynév van a helynévben, *Gereon* kölni vértanú nevét kell a szóban látnunk; szóvégi lat. (*e*)on-ra v. ö. magy. *Pantaleo*: Münch.-k. napt. jul. 28. és KNAUZ: Kort. 233, *báró*), *Gertrud* (olaszos írása *Gedrudis* és *Gedroa*: KNAUZ: Kortan 193, a hol a szóközépi *d* észak-olaszosan kiesett; ez olasz megfelelésre okleveleinkben a legrégebb adat 1181-ből való: nomine *Froa* uxor marcellj, v. ö. *Froda*: TETZNER: Namenbuch s az észak-ol. magánhangzó közti *d* kiesésre lásd GRÖBER: Grundriss I. 363.), *Getulus*, *Gilbertus* (v. ö. 1181. okl.: *Gilebertus* magister hospitalis quinqueecl.), *Gira* (talán *Gereon* mellékalakja, v. ö. 1134. okl.: *filium gira comitis*).

Az eddig felhozott szavakon kívül idevaló lesz *gyömbör*, míg ellenben magyarázatra szorul a *Gyalán* (= *Gellén*: *Kilián*, falu Somogy-m., KARÁCSONYI: Szent Istv. okl. 41.), *gyíra* (= *gíra* NySz.) és a *gyeng* (MTsz.) *gy-je*.

4. Lat. *ge*, *gi*, vulg. lat. *je*, *ji* *n* után. Már fentebb láttuk, hogy a magyarban *l* és *r* után Dunántúl szabályos az *lj-*, *rj-*-nek *lgy*, *rgy*-vé való változása. Arra is van példa, hogy az *n* és *m* utáni

j-ből is *gy* válhatik a magyarban (v. ö. *szomgyas*, *tömgyén* BALASSA, M. nyelvj. 29, *szomjas*-ra MTsz. is; *vongy*: vonj TMNy. 631, Jord.-k. 541: Hagyard, hogy ky *vongyam* az zalkat az te zemedből; *tángyér*: MTsz., eredete vizsgálatába ezúttal nem bocsátkozom, v. ö. NyK. XVII. 107, Nyr. XVII. 499; JERNEY Tört. tár II. 120. szerint *Ányos*: *Anianus* mellékalakja *Ángyán*; hosszú *ny* = *ngy*: *dingye*: dinnye MTsz., *bangyoska*: *bannyaska, bannya, *tonggyó*: *tonya* MTsz.). Ilyen hangtani megfelelés van a következő szavakban:

angyelica (NySz., *angyelica* MTsz.): lat. *angelica* (v. ö. horv. akad. szót.: *Angjela*: Angelina, szerb forr. *Angela* 1319-ből: Zborn. 23.);

angyal (régibb *angyel*, *angyol*), *arkangyal*: lat. *angelus*, gör. ἄγγελος (lásd részletesen az *angyal* cikkben);

evangelium: lat. *evangelium*, gör. εὐαγγέλιον;

falangya (valami mérges pókfaj, CzF.): lat. *phalangium*, gör. φαλάγγιον (FINÁLY; Kovács, Lat. el. című művében a többes *falangia*-ból magyarázza);

Longius, *Longinus* (magyar naptárainkban *Longius*, *Longin*, *Longinus*, KNAUZ: Kortan 209; *gy*-s ejtése feltehető): lat. *Longinus*;

spongya (*espongya* NySz., MTsz.): lat. *spongia* (észak-ol. XIII. száz. *sponça*: olv. *sponza*).

Két latin szóban az *n* utáni *g*: *g*-vel van meg (*angolna*, *angol*). E két szó közül az egyik egészen új kifejezés, s nem közv. latin; a régi alak *anglia* (angol, angol posztó MTsz., ugyanígy *francia*) s az latin, de itt a latin kiejtésben is *g* volt a hang. Az *angolna* (v. ö. *ángvilla* MTsz.) szóban sem volt *j* ejtés (v. ö. azonban szerb *janjula* MIKL. EtymWb.: *ong* alatt), mert a szó a lat.-ban *anguilla* (ol. *anguilla*, vel. ol. *anguela*; a magyarban a lat. *gu*-, illetve *qu*-beli *u*-ra v. ö. *ákovita*, *ereklye*).

Messze vezetne, ha az összes m. -*ngy*-vel való szavak eredetét kutatnám, csak megemlítem, hogy a tör. eredetű *gyöngy*-ben az -*ngy*- szintén eredetibb -*nj*-ből való (v. ö. oszm. *inžü*, csag. *jinzü*, ujj. *jünzü*, kún: *ingek*, alt. *jinji*, *inji* stb.).

5. Az eddigiekben azt bizonyítottam, hogy a mit a lat.-ban *ge*, *gi*-vel írtak, de vulgáris latinul mindenütt, a hol róm. kath. volt az egyház (a cseheknél így olvastak egész a legújabb időkig, v. ö. GEBAUER: Staroč. slovn.: genský = *yanske*: Genti, *Gervafie*: Gervasius, *ejipt*, *evanjelie* és *evandělie*, *angel* és *anděl* stb., *Gyezu* = Jezu, *gyeho* = jeho, *gyelty* = jelty GEBAUER: Přispevky 137, 138, ugyanígy a lengyelben), *je*-, *ji*-vel olvastak, az a mi hangtani törvényeink szerint *gy*-vé vált. S tényleg a m. *gy* hangot *i*-, *j*-, *y*-vel is találjuk jelölve a mi emlékeinkben, s a *gy*: *j* ma is elég szép számú példában váltakozik egymással. A *Gyula* név (v. ö. Const. Porph. γῦλας, Γῦλα, Anonym.: *Gyyla*, 1095. okl.: *Gula comes*)

II. Béla 1134-i, eredetiben fennmaradt ítéletlevelében *Jula* (comes) alakban fordul elő; v. ö. még KARÁCSONYI: Békésvm. tört. *Gyula* alatt: 1319-ből: *Jula* monostora. — A győri püspök 1111, 1137, 1157-i eredetiben fennmaradt oklevelekben *geuriensis*, míg ellenben az 1186-i eredeti oklevélben: *Jeuriensis*. — A *jáki* templom és apátság számtalanszor van *gyák* (*dják*)-nak írva. A NySz.-ből idevágóan a következő példákat gyűjtöttem össze: *gyak* = *yak*, *iak*; *gyakor* = *jakor* (v. ö. MTsz.: *dakor*); *gyaláz* = *megialásztá*; *gyalog* = *jalog*; *gyámol* = *yamol*; *Gyanafalva* uel *Jenafalva* (ez adat LIPSZKY Reppert.-ából való, ném. *Jennersdorf*, szlov. *Ženavci*), *gyanta* = *jánta* (v. ö. MTsz.: *jánto*), *gyártó* = *jártó*, *szíjjártó*; *gyász* = *jász*, *jászos*, *jászolni* (v. ö. MTsz.: *jász*, *jászolni*); *Gyárfás* = *Járfás* (v. ö. SZAM. ZOLN.: Okl. szót. *elvesz* alatt); *gyógyít*, *gyógyul* = *yogeth*, *iogit*, *iogolás*, *yogyul*, *iogiul* (a NySz.-ben levő adatokon kívül v. ö. Birk-k.: *megiogolianak*, *iogoluan*, *megiogolion* és MTsz.: *megjaodul*, *jódul*); *győz* = *iőz* (v. ö. MTsz.: *dőz*); *gyűjt* = *iut*; *Gyülevíz* = ném. *Jelevies* (LIPSZKY: Reppert., falu Sopron-m.). Népnyelvi adatok (legtöbbször a MTsz.-ből) a *j*-nek *gy* ejtésére (és megfordítva; a már felhozottakat itt nem ismétlem): *gyenge* = *jönge*; *hagyma* = *hajma*; *jaj* = *gyaj*; *jár* = *gyár*; *Jassy* = *Gyászváros* (KRIZA: Vadr. 462.), *jászol* = *gyászoly* (NySz.); *javát* = *gyavát*; *javít* = *gyavít*; *jég* = *gyeg*; *jegy* = *gyegy*; *jel* = *gyel*, *gyelent*; *jer* = *gyer*; *jó* = *gyaó*; *jobb* = *gyobb*; *gyóbb-anya*; *joh*, *joha* = *gyeha*, *gyéha*, *gyoha*, *gyuha*; *jön* = *elgyöjen*, *gyön*; *jószág* *gyószág*; *jug-szél* = *gyuk-szél*; *jut* = *gyut*; *vagy* = *vaj* stb.

Az eddigiekben azt akartam bizonyítani, hogy a magy. r. kath. egyház éppúgy olvasta a latin szöveget, a hogy a középkorban a róm. katolikus népek, tehát németek, csehek, lengyelek, tótok, szlovének olvasták. Ez olvasásban pedig a lat. *ge*, *gi* *je*, *ji*-nek hangzott. Az ilyen *j*-kből azután a magyar nyelv hangtani törvényei szerint *gy* lett. E hangtani sajátságot, hogy szőkezdő, szőközépi magánhangzók közti, *l*, *r*, *n* utáni *j* a szlovénben is lehetett *gy*-vé, épp a hazai szlovénben szintén megtaláltuk. A mint tehát a lat. *ce* = magy. *cze* vulg. lat. kiejtés (v. ö. *aczel*, *eczet*), éppúgy vulg. lat. a *ge*-nek *je*, illetve *gye* olvasása. Nem kell tehát olasz hatást látnunk a *gy* ejtésben, mert az olaszból az olasz hangtani törvények szerint ez ejtés érthetetlen.

G) A többi mássalhangzóról a következőket kell megjegyeznünk: *α*) A *v* hang legrégibb emlékeinkben *u*, *uu* (v. ö. Tihanyi ap. al. lev. 1055); ugyanígy *uu* a *v* az ószlov. Freising. nyelvemlékekben (= ófn. *uu*: PAUL-BRAUNE: Beitr. I. 532.). Az *uu* helyét igen

korán a *w* foglalja el, de ez, mint WATTENBACH (Anleitung⁴ 63. l.) írja, «wird erst durch den deutschen laut nöthig, welchen man anfangs durch *uu* darstellt». Ott, a hol németek írtak, a *w* kimutatható már a XI. században. Észak-olasz emlékekben a *w*-vel csak a XV. századi olasz-német szójegyzékekben találkozunk (v. ö. Denkschr. XXII: 115, 116: *lengwa, agwa, mansweto*). — β) A *j* hang jelölésére a XI—XII. században pontnélküli *i* (szó elején *I*), s igen ritkán az *y* szolgált. Ez *y*, *y* később általánosabb lett. — γ) A *k* hang jelölésére az volna a szabály, hogy *c*-vel kell jelölni *a*, *o*, *u* előtt, ellenben *k*-val, *qu*-val *e*, *i* előtt. E szabály nagyjában meg van tartva legrégibb emlékeinkben. — δ) A mai *h* *ch*- és *h*-val volt írva (v. ö. Tih. alap. lev. és HB.: *ch* hatszor, *h* 15-ször). A Freisingeni nyelvemlékekben a szlov. *h* szintén *ch*-val és *h*-val van jelölve (v. ö. PAUL-BRAUNE: Beiträge I. 531.). A vulg. lat. kifejtésben tudvalevően nem volt *h* (v. ö. m. *óra, ostya*); okleveleinkben itt-ott találkozunk is a *h*-nak kihagyásával (v. ö. 1186-i eredeti oklevélben: *super ac* = *super hac* helyett). Tekintve, hogy a velencei XI. századi Chronicon Venetumban sűrűn fordulnak elő *h* nélküli alakok, míg nálunk csak igen szórványosan, e sajátság szintén nem az olaszok mellett tanuskodik.

H) A magánhangzók jelölését nem tárgyalom itt egyenkint; kiemelem azonban, hogy az *ō* (v. ö. Pannonh. alap. lev.: *Cōrtou: Curtou*, 1111-iki zobori okl. *Rōbertus* prepositus Strigoniensis és ZOLNAI: Nyelvemléktár 20, 21. l.) csakis német forrásokban található (v. ö. WEINHOLD: Bair. Gr. §. 100. és WATTENBACH: Anl.⁴ 56.). A m. *iu* = *ü*, *ü*, a mely megvan a GyulGl.-ban, a KT.-ben, s később *yv*, *yw* alakkal az Apór-kód.-ben, szintén német jelölés. — Német jelölés a hosszúságnak azonfajta megjelölése, mikor a magánhangzót megkettőzik. A XI—XII. században a latin szövegekben az *i*-re rendszeren vonást tettek, ha utána még egy *i*, esetleg *u* következett. A mi okleveleinkben a XII. században ilyeneket olvasunk: *Sci Mauriciū, cum denariis* (1135-i eredetiben fennmaradt okl.). Más kettős magánhangzó a latin szövegben nem fordul elő. Az idegen nevekben azonban az *yfaac* szót találjuk emlékeinkben két *aa*-val (eredeti oklev.: 1116—1131: *yfaac*, 1134: *pristaldum yfaac*, 1135: *yfáác*: jobbagy neve; naptárak: *Isaac, yfaac* KNAUZ: Kortan 130; HB. *yfaac*, PéldK. 21. l.: *yfaac*), s jöllehet e szót latinul is *Isaac*-nak írja a Vulgata, a velencezésen író dalmaták

mégis *ifach-*, *ifac-*-ot írnak latinbetűs lectionariumaikban. Az *yfaac* analógiája okozhatta, hogy a veszprémi 1109-i oklevélben (Múz. péld.): *Zaarberin* olvasható s a XII. században «*baachiensis*» (v. ö. Anonym.: *saac*). A két *aa* mellett a XII. században a kettős *oo*-t is megtaláljuk (1171-i oklevélben, eredeti: *volóód* s v. ö. GyulGl. *koorfagban*), valamint a kettős *ee*-t (v. ö. 1171-i okl.: *Béléffa*); *uu*-ra azonban nem találtam példát. Hogy az *aa* = á, *oo* = ó magyar nyelvű kódexeinkben is előfordulnak (v. ö. pl. Döbr.-k. 89. zsolt. 9: *pook*; ugyanott *aaron*, *laazaar* stb.), arra ezúttal csak reámutatok. — Azt is csak megemlítem, hogy a cseh helyesírásban GEBAUER kutatásai szerint a XIII. századtól a XV. elejéig előfordul az *aa* (= á), *ee* (= é), *uu* (= ú), *ij*, *yy* (= í), de csak szórványosan, s nem állítható fel szabályul ez írásmód. A cseh helyesírásban a hosszú és a rövid magánhangzót Hus helyesírása különböztette meg egymástól először pontosan, a mennyiben kimondta, hogy a hosszú magánhangzóra vonást kell tenni (tehát *é*, *ó* stb.; v. ö. nálunk DÉVAI BIRÓT, ki szerint *á-t**), de *ô*, *û*-t kell írni). A cseh helyesírásen kívül a XV. századi szlovén emlékekben is előtűnik az *aa*, *ee* (v. ö. Kres, I. 176.), s itt német helyesírási hatás. Hogy a régi XII—XIII. századi bajor kéziratokban *aa*, *ee* szintén előfordul, tanú rá WEINHOLD bajor grammatikája (§. 4, §. 11, §. 34, §. 45.). Sehol azonban ez írás nem volt szabály. Nálunk is eredetileg a rövideget és a hosszúságot jelöletlenül hagyták. — Helyesírásunkban vannak más német sajátságok is (v. ö. a *h* nyújtó hatására SZINNYEI, NyK. XXXI. 472. és másutt is, v. ö. Teleki-k.: *reytehc*), de összes jegyeink, jelöléseink történetének a vázolása (v. ö. pl. *ki* = *ty*, *ch* = *ty* stb.) ezúttal nem tartozik ide.

I) A magyar szavak írása azonban el nem választható latin okleveleink írásától. Azért erről is szükséges néhány szót szólnunk. Legrégibb okleveleink Szent István idejében nyugati mintára készültek, még pedig olyanra, mely szerkezetben, berendezésben III. Ottó és II. Henrik okleveleinek példáját követte (v. ö. FEJÉRPATÁKY: III. Béla kir. okl. 1. l., Kálmán kir. okl. 31, 32.). Nálunk legrégebben a lat. *ae*-t *ae*-nak írták (v. ö. FEJÉRPATÁKY: III. Béla kir. okl.: függelék, jegyzetek és KARÁCSONYI: M. Könyvszemle II.

*) Erre az *á*-ra legrégebb adatunk 1177. tájáról való, a hol *Záh*, későbbi átiratokban *Zaah* fordul elő, v. ö. FEJÉRPATÁKY: III. Béla okl. 23. l.

11. l., Pannonh. Szent Bened. r. tört. I. 74.), míg az észak-olasz-földi kéziratokban már a X. században is *e* a jegy. Ennek oka tudvalevően az, hogy az olasz iskolákban a lat. *ae*-t kivétel nélkül nyílt *e*-nek olvasták a legrégebb időktől fogva s ez van meg a legrégebb kéziratokban (v. ö. GRÖBER: Grundriss I. 361, 509.). Ugyanez áll a lat. *-tio*, *-tia* végződésekre, a melyeket nálunk csak III. Béla idejében kezdenek *c*-vel írni. Mindez megerősíti GRÖBER-nek azt az állítását, hogy a latint német királyi kancelláriai jegyzők tisztábban írták, mint az olaszok. Latin okleveleink latinsága is *e* mellett vall; ha mi a XI—XII. századi eredetiben megmaradt okleveleink latin szókincsét, *e* szókincs hangtanát összehasonlítjuk a XI—XII. századi olasz, illetve velencei latin emlékekkel, szintén csak különbségeket fogunk tudni megemlíteni. Ime egynéhány ilyen különbség, a melyeket legnagyobb részben a Chronicon Venetumból, a Chronicon Gradense-ből és An. Ven. Br.-ből gyűjtöttem: A vel. kéziratokban in mense *Madii*, Kalendis *Madii* fordul elő, nálunk csakis *Maius*, s BARTAL szótára csakis dalmát oklevelekből közöl *Madius*-t; velencei kéziratok *aeclesia*-t írnak, nálunk mindig *ecclesia*; a velencei hatás alatt fejlődött dalmát oklevelekben *ecclesia* egyértékű a *basilica*-val (v. ö. JIR. Die Rom. I. 51, 65, 88.). nálunk ez nincs meg; Velenczében állandóan *domnus*, *domna*, nálunk *dominus*, *domina*; Velenczében *zenobium*-ot írtak, nálunk *cenobium*-ot; velencei *pangratius* nálunk legrégebben csakis *pancratius*; Velenczében a lat. *e*-t, a mely nem *ae*-ből való, *e*-vel írták, nálunk az *ae*-ből eredt *e* = *e*; számtalan ilyen különbséget lehetne még felhoznom a velencei XI—XII. századi latinságból, s mindez csak azt támogatja, hogy a magyarországi XI—XII. századi latinság sem szókincsében, sem a szavak jelentésében, sem hangtanában nem velencei olasz latinság. Már pedig a velencei papok csakis velencei latinságot hozhattak magukkal. Mindez támogatja azt, hogy nálunk a nyugati műveltség kezdete nem közvetlenül olasz, hanem német. Nálunk egy-két ilyen német nevű tanítót, vagy scribát meg is tudunk nevezni. A Vita S. Gerardi 12. §-ában olvassuk: «Qui ueniens Albam peracto apud regem negocio intrauit scolae, ubi erat quidam teutonicus nomine Henricus, qui erat puerorum uicemagister». Ugyane legendában ekkor Konrad a székesfejérvári prépost. A másik adat II. Béla 1135-i eredetiben megmaradt oklevele, melyben

a bakonybéli apátság *Zalamad* földje felől ítélkezik; ez oklevél alá ez van írva: Dat[um] p[er] man[us] mag[ist]ri *Gotselmi* (WENZEL: Árp. UOK. I. 49.). A német eredetű, valamint általában egyéb XI—XII. századi keresztnevekről részletesen fogok beszélni a keresztnévek tárgyalásánál. Itt csak azt emelem ki, hogy a mi legelső írástanítóink közt kétségtelenül voltak németek és német nevű emberek. Voltak szláv nevűek is; ilyen pl. az 1171-i eredetiben fennmaradt oklevél írója (v. ö. FEJÉR IX. VII. 632.), a ki magát így írja alá: Sc[ri]ba regis *Becen* lc[ri]pfit b[e]n[e]dicto»; egy 1162-i oklevélen: p(er) notariu(m) *bicenu(m)* olvasható; egy 1174-iben: p(er) *Becenu(m)* s egy 1171-i, 1392—1412-i átiratban: «scriba fuit *Beccen*» található; ez a név előfordul egy 1181-i eredetiben fennmaradt oklevélen is (v. ö. usque ad sepulchrum uxoris *Becen*, u. o. helynév: uilla *Becen*). Ez a *Becen* pedig a *Vince*-nek jól ismert szláv formája (v. ö. GEBAUER: Staroč. slovník *Bicen*). Specziális velencei, illetve ó-északolasz nevű XI—XII. századi «scriba»-t azonban nem találtam.

Fontos vallomása van végül az eredetiben fennmaradt oklevelek hárttyája kiállítás módjának, a latin betűk ductusainak stb., de ezeknek a tárgyalása helyesírásunk rendszeres történetébe tartozik.

6. §. Harmadik főbb ellenvetésem a VOLF-féle tanítás ellen, hogy VOLF a későbbi Velenczét, illetve velencei köztársaságot egynek vette a X—XI. századi Velenczével. VOLF szerint a mi térítőink arról a területről jöttek, a hol *ma* velencei, illetve velenczés olasz nyelvjárást beszélnek, s ezt ő úgy fejezi ki, hogy «Velencze és vidékén érti Dalmáciát, Fiumét, Isztriát, Triesztet, a hajdani Friaul déli részét, a lagunák szigeteit, Velenczét s a velencei szárazföldet egész az Adige folyóig». Régebben, midőn keresztény terminológiáknak csupán szláv részét tanulmányoztam át, nagyjában magam is hajlandó voltam ezt a nézetet vallani. A M. N. Múzeumtól kapott segítséggel 1902 július havában tanulmányoztam a Quarnero, valamint Dalmácia népies keresztény terminológiáját, a területek X—XII. századi nyelvi és politikai történetét, s nagy csalódással tértem meg utamból (v. ö. Jelentésemet a M. N. Múzeum tisztviselőinek tudományos utazásairól, Budapest, 1903). Ez utam teljesen meggyőződött arról, hogy VOLF magyarázata tartathatatlán. A VOLF-féle elméletben ugyanis időrendi hibák vannak,

a mennyiben a szerző a velencei köztársaság protektorátusa alatt kifejlődött velencei, illetve velenczés nyelvterületet rávonatkoztatja a X—XI. századra. Pedig tudjuk, hogy a velencei nyelvjárás csak lassan-lassan szorította ki magában Velenczében is a rätóromán elemet (v. ö. GRÖBER: Grundriss I. 555, MAYER-LÜBKE Gram. I. 329.); ugyanez történt Veronában. Friaulban ma is más latin nyelvet beszélnek, jöllehet erős e nyelvben az észak-olasz, különösen velencei nyelvjárás hatása. Isztriában ma is élnek a ladin dialektusok (v. ö. IVE könyvét), s ezekben is csak a velencei köztársaság kifejlődésével keletkezett a velencei nyelvjárás hatása alatt erősebb észak-olasz, illetve velencei *š*-, *ž*-zés. A Quarnero szigetein is, valamint Dalmáciában a szlávnyelvű lakosság mellett nem olasz, s nem velencei nyelvjárást beszélő nép volt, hanem itt egy egészen más újlatin nyelvet beszéltek. E területeken a velencei nyelvjárás csak lassan a XI. század után nyomta el a népi nyelvet. BRUNELLI szerint Dalmáciában még 1500-ban is dalmata újlatin nyelven beszéltek. JIREČEK «Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters» című munkájában azt állítja, hogy ez újlatin nyelvnek a velencei által való elnyomása a XIV. században már megvolt. E nyelv a Quarnero szigetei közül Veglián, a mint arról BARTOLI (v. ö. Rivista Dalmatica, anno II, vol. III. 201—210.) kutatásaiból értesülünk, egészen csak 1898-ban tűnt el. Ekkor halt meg az utolsó ember, a ki e nyelven még beszélni tudott, s BARTOLI feljegyzett tőle annyi szöveget, a mennyit csak tudott. A tengerparti, dalmáciai horvát-szerb nyelvnek nem egy olyan latin nyelvi kölcsönvétele van, a mely ebből a dalmata-vegliai újlatin nyelvből való, s nem olasz eredetű. Nekünk is jutott róm. kath. szerb bevándorlóink útján e nyelvből. Ilyen szó a *palicsi* tó neve. A latin *ū* ugyanis *ü*-n keresztül *i*-vé lett e dalmát-vegliai nyelvben. E sajáttság, a mely más újlatin nyelvekben is ismeretes (v. ö. a szláv *kríž* szó tárgyalásánál §. 7; továbbá *Lajta* = Sár vize, ófn. *Lātaha*: lat. *lūtum*-ból), Dalmáciában és a Quarnerón (v. ö. lat. *Tragūrium*: szláv *Trogir*: *Trau*) szintén megvolt. Itt a *palūde* szó *palit*-nak hangzott (v. ö. JIREČEK: Die Romanen I. 81.). Ide valónak, de szláv közvetítéssel eredtnek tartottam a m. *bécs* (fillér; v. ö. XV. századi horv. *bēc*, többes *běci*: ŠURM.: Acta croat. 135, 215, 216, 314; NEMAN. I. 377, BUDMANI: Rad LXV., szlov. *bèc*, Letopis, Laibach 1879: 133. < ol. *bezzo*,

bezzi) és a *narancs* (lat. *inaurantia*, vel. ol. *naranja*) szavakat azért, mert a lat. *-ti*-ből e dalm. vegliai nyelvben *č* lett (v. ö. lat. *Brattia*: olasz *Brazza*, horv. szerb *Brač*, raguzai horv. szerb *ploča*: lat. *platea*, *polača*: lat. *palātium*, horv. glagol. missalékban *marč* = lat. *Martius*, v. ö. JIREČEK: *Die Rom.* I. 20, 59, 61, 86.). Újabban azonban meggyőződtem róla, hogy a horvátban az olasz *-zz*-ből magából is *č* lehet (v. ö. Rad CXVIII. Rapski dijalekat: *kračün*: vel. ol. *crazzon*, 14, 16. l.).

Azok a területek tehát, a honnan VOLF XI—XII. századi papjainkat származtatja, nem adhattak velencei nyelvjárást beszélő papot. Nem adhatott tehát Isztria, jóllehet itt volt Szent András tiszteletére emelt (v. ö. KARÁCSONYI: Szent Gellért él. 48. l. és itt §. 8.) benzés kolostor; nem adhatott a Quarnero szigeteinek lakossága. A Quarnero szigeteinél még külön is ki kell emelnem, hogy Veglián s a vele szemben fekvő magyar-horvát tengerparton: Vinodol völgyben a róm. kath. szlávság közt a XI—XIII. században szláv istentisztelet volt glagolita írással. A Frangepánok e területén glagolita betűkkel írt emlékek meglehetősen nagy számmal maradtak fenn (a Frangepánok őse Bertalan gróf 1193-ban kapta Modrusmegyét, az oklevelet l. FEJÉRPATÁKY: III. Béla kir. okl. 21, 31. l.). Erről a területről tehát még latinul írni tudó papot sem lehetett kapni. Dalmácia sem adhatott velenczésen beszélő papot, bár Dalmáciával egyházi tekintetben is igen élénk összeköttetés állhatott fenn. Ismeretes dolog, hogy pl. Spalato valamennyi püspöke 1112—1266 közt magyarországi, esetleg magyar ember volt. A «*Status personalis et localis diöcesis Spalatensis et Makarskensis*» azt írja, hogy a régi spalatói püspökök közül *Manasses*, *Abssalon*, *Petrus VII.*, *Petrus VIII.*, *Guncellus*, *Hugrinus*, *Joannes V.* «hungarus»-ok voltak. A Szent Gellért életében oly fontos szerepet játszó *Rasina* is dalmata-szláv lehetett, jóllehet *-ina* végű nevek, mint alább látni fogjuk, a pannoniai délszlávok közt is el voltak terjedve. VOLF *Rasiná*-t hajlandó olasznak (ha *Rasina* olasz név lenne, *-ini* végzetet várnánk), még pedig velenceinek tartani, de ő még a cseh benzéseket is olaszoknak tartja (v. ö. Kiktől tanult a magyar írni, olvasni? 74, 81. l.). KARÁCSONYI *Rasiná*-t délszlávnak tartja (v. ö. Szent Gellért élete 51. l.), s e nézetét mi is meg tudjuk támogatni. Dalmáciában tényleg vannak a XI—XII. században *-ina* (= inya, óbolgár *-ина*)-végű férfinevek

(v. ö. *Desiña, Dražiña, Družina, Gostiña* stb. v. ö. JIREČEK: Die Rom. I. 72.). A szerb-horvát személynevek közt tényleg van *Rašin* (változata: *Rašič, Radihna* = szláv *Radisav*, Rad LXXXI. 126, LXXXII. 112, 113, 117.), s ez a *Rašin* más alakban *Rasina* is lehet, mert az *-in* képző váltakozik az *-ina*-val. A mi *Rasina* (= olv. *Rasina*) apátunk nevéből azonban csak annyi bizonyos, hogy délszláv volt; hogy azonban dalmata délszláv volt-e, ez a névből nem következik. Hazánkban ugyanis szintén voltak *-ina* végű szláv személynevek. Így Feliczián esztergomi érseknek 1134. évi ítéletlevelében a zágrábi püspökség «*dumbroe* [= horv. *dubrava*: erdő]» erdeje felől egy Zágráb vidéki nemes ember *Derfihna* (olv. *Děrsihna*), s e férfinév ismeretes délszláv név (v. ö. Rad LXXXII. 113, DANIČIĆ: Rječn.: *дрѣжнѣна* és *Микл*. Mon. serb 12), a mely *Držislav, Držimir* (v. ö. Rad LXXXI. 119.) becéző neve (v. ö. még DANIČIĆ: Rječn.: *дрѣжнѣк*). Ugyanez a szláv *Držislav, Držimir* az alapja azon «comes» nevének is, a ki *Ders* (olv. *Děrsz*) néven előfordul egy 1157—58-i oklevelünkben (v. ö. FEJÉRPATAKY: III. Béla kir. okl. 7, 28. l.). A szláv *-ihna* mellett azonban van *-ina* végű nevünk is; az 1086-i bakonybéli oklevélben olvassuk: «in Cupan hij sunt equites: *Mutina* (*Mutimir* mellékalakja, s ez a *Mutimir Mutmer* alakban előfordul II. Bélának nem eredetiben fennmaradt bakonybéli ítéletlevelében). Tehát *Rasina* neve is délszláv, a név azonban még nem árulja el azt, hogy vajjon dalmát délszláv-e, mert hazánk területén a XI—XII. században hasonló képzésű nevek szintén voltak a mi dunántúli szlávjaink közt.

7. §. Negyedik főbb ellenvetésem a VOLF-féle elmélet ellen a lat. *s-*, *ss-*nek *š-*, *ž-*s ejtésére vonatkozik. Tudvalevő dolog ugyanis hogy a velencei nyelvjárásban bárminő hangtani helyzetben levő *s* *š*-sé lett (v. ö. MEYER-LÜBKE: Gramm. I. 340.); VOLF azután ez *š* ezést oly mértékben vélte feltalálhatni nyelvünkben, hogy elmélete egyik sarkalatos tételévé tette e jelenséget. Azonban egy szóról ő is megengedte, hogy a magyarban mindig *sz*-szel hangzik s ez a *pásztor* szó. «A mai *augusztus, farizeus, filiszteus, jebuzeus, Jézus, Krisztus*, VOLF szerint szintén csak *augustus, farizseus, filisteus, jebuzseus, Jézsus, Kristus* lehetett». E szavaknál tehát dissimilatiót vett fel, de az ejtés egykori meglétét semmivel sem tudta igazolni; VOLF nem tudta bebizonyítani, hogy a *Krisztus* valaha *Kristus*-nak hangzott. *Gyenezáret, Nazaret* a Münch.- és Jord.-k.-

ben *z*-vel vannak írva, tehát *z*-vel is ejtették; az egyházi *posztilla* névről sem tudjuk bebizonyítani, hogy valaha *postilla* lett volna; a lat. eredetű *persze*, *hókusz-pókusz* (v. ö. hazai szlov. *hokoszpoko-szivat*, Zobr. szloven 114. l.) szintén csak *sz*-szel fordultak elő. A Döbr.-k.-ben «Janof baptizta náka vagafa»-ról van szó (v. ö. 396, 405. l.), s ezt csak *baptizta*-nak lehet olvasni. Ha mi az összes régi eseteket összeállítjuk, akkor az derül ki, hogy a lat. *s*-nek *š*- és *ž*-s ejtése nem volt kivétel nélküli, hanem számtalan szóban *sz* és *z* volt a hang. Még nagyobb baj az, hogy nem tudjuk eldönteni, mi melyik korra esik. Latin kiejtésünkre kétségtelenül hatott a XIII—XV. századi olasz befolyás, de szabad-e egy-egy XIV—XV. századi jelenséget egyszerűen átvinnünk a XI. századra. VOLF fel-tette, hogy nálunk az *š*-es ejtés kezdettől fogva megvolt s csak később romlott meg; igaz, hogy itt sok «feltűnő» dolgot is talált, pl. nem tudta megmagyarázni a *zsinagóga*, *zsinat*, *Zsófia*, *Zsuzsánna* szókezdő *zs*-jét *š* helyett; hozzávehette volna azonban e szavakhoz *zsák*, *zsákmány*, *zsellér*, *zsemlye*, *Zsigmond*, *zsold*, *zsolnér*, *zsufa* szavainkat, a melyek a ném. *s*, dialektusos *z* helyén *zs*-t tüntetnek föl (v. ö. Kiktől tanult a magyar írni, olvasni? 61. l.). A VOLF-féle elmélet mellett nem bizonyít az, hogy a m. *s* és *zs* kezdetben *f*-sel volt írva, mert, mint láttuk, ez a legrégibb jelzés a cseheknél és a szlovéneknek is.

Kutatni kellett volna a lat. *s* történetét a többi olasz nyelv-járásban is, valamint az újlatin nyelvekben. Bizonyos hangtani helyzetben, *e* és *i* előtt az egész olaszországban vannak *š*-ek. Ez esetek a következők: α) A lat. *si*, vulg. lat. *sy* a *sic* szót kivéve (= ol. *sì*) az olaszban *ši*-, *ži*-vé lett (v. ö. GRÖBER: Grundriss I. 364, 531.); β) lat. *st* + *e*, *i*, vulg. lat. *sty* = ol. *š* (v. ö. *poscia*, *angoscia*, u. o. 533.); γ) lat. *sc* + *e*, *i*, vulg. lat. *stš* = ol. *š* (*nascere*, 534.), toszk. ol. *š*; δ) lat. *x* + *e*, *i* = ol. *š* (u. o. 534.). Ez eseteken kívül GRÖBER-nél azt olvassuk (Grundriss I. 560.), hogy a genovai nyelvjárásban «s wird meist zu š», míg a Romagna tartománybeli *š*-ek velencei hatásból magyarázhatók (v. ö. Sitzungsab. LXVII. 705.).

Vannak francia *š*-ező nyelvjárások is, még pedig az *š* nem csupán *e* és *i* előtt, hanem más helyzetben is található (v. ö. MEYER-LÜBKE: Grammatik I. 341.).

A veneto-ladin dialektusokban, Isztriában szintén találunk *š* és *ž* hangokat, s itt velencei hatás alatt fejlődtek ki (*i* előtti *š*-et

kivéve, v. ö. IVE: II dialetti veneto-ladini: *prizbitério, noŝtro, parŝona, piŝula, ufiŝa, ruŝmaréin, ŝiŝula* stb.).

A VOLF-féle éles megfigyelésnek nem az az érdeme, hogy a lat. *s*-ek helyén *ŝ*-ek csak a velencei olaszban *s* csak a magyarban vannak, hanem az, hogy VOLF ez *ŝ*-ezés világánál térítőinket nyugaton, róm. kath. népek közt kereste. A lat. *s*-ek ugyanis gör. keleti szláv népeknél *sz-szel* vannak meg a keresztény terminus technicusokban is (v. ö. óbolg. *сотона* = sátán, *хрнзма* = korozsma, *апостолъ* = apostol, *Исакънй*: Izsák, *Езекнй*: Ezekiel, *Сергинъ* = Sergius, *цесарь, цѣсарь* = császár, *стратигъ* = hadvezér, *спекоу-латоръ* = speculator, *манастиръ* = monostor stb.). Csak egy középbolgár kézirat a látszólagos kivétel, s ez a XIV. századi «Trojanska priča (kiadta MIKLOSICH, Starine III.)», a hol *Asileŝ, Ajakŝ, Benuŝa* (Venus), *Dardanuŝ* stb. alakok olvashatók. E kézirat azonban csak látszólagos kivétel, mert egy ferenczrendi barát írta Rómában, s így ez is tulajdonkép róm. kath. emlék. MIKLOSICH éppen ez *ŝ*-ek alapján azt ajánlja, hogy a kézirat szövegének eredetijét a magyar, cseh vagy lengyel irodalomban keressék. Az *ŝ*-ező glagolita ó-horvát emlékek sem kivételek a fentebbi szabály alól, mert hisz ezek is róm. kath. népek emlékei (v. ö. Arch. XXIV. 265.).

A szabály tehát az, hogy a róm. kath. szláv népeknél a lat. *s*-ek helyén *ŝ*-ek találhatók. E tételnek a bizonyítását olyan szóval kezdem, a mely keresztény terminus technicus, s kizárólag róm. katolikus kifejezés. Ez a kifejezés a *mise* szónak róm. kath. szláv formája, a melyről már egyszer megemlékeztem, mondván (v. ö. 1. §. 3. l.), hogy e szó Észak-Olaszországtól fel Lengyelorszáig mindenütt a lat. *missa*-ból *ŝ*-esen hangzik (v. ö. XI—XII. századi horv. *mъŝa*, ugyanekkor *oŝtija* is, ma a Quarnerón, a horv.-magy. tengerparton, Isztriában: *maŝa*, kaj-horv.: *meŝa*, szlov. *meŝa, męŝa, maŝa*, ó-cseh: *mŝa*, mai cs. *mŝe*, t. *omŝa*, lengy. *msza*: olv. *mŝa*, szorb *mŝa*, lásd JAG. Wien. Bl. 9. l. és e műben a *mise* cikket). Ez az *ŝ*-es alak kizárólag róm. kath. szláv alak, s nem egyszersmind gör. kel. szláv, s ha mi mégis a Method-legendában *mъŝa* alakot találunk (v. ö. cap. VII: *съ... мѣшею, рекѣше съ слоужьбою, на мѣши*, cap. X: *мѣша, рекѣше слоужьбы*, cap. XI: *мѣши, рекѣш слоужькѣ*), úgy ez nem CYRILL és METHOD által Konstantinápolyból hozott kifejezés, hanem a legendába Pannóniában felvett pan-nonizmus. Az adatnak azonban megvan az a rendkívül becses

értéke, hogy a lat. *missa*-ból eredt róm. kath. szláv *měša* hazánkban már a honfoglalás előtt is *š*-sel hangzott népi szó volt, míg a CYRILL és METHOD-féle *антропѣна*, a hogy ma is a gör. keletiek a *misé*-t hívják, itt idegen volt. Erről a róm. kath. szláv *měša*-ról már JIREČEK is megjegyezte (v. ö. Die Romanen I. 36.), hogy olyan újlatin nyelvi dialektusból való átvétel, a hol a lat. *s*-et *š*-nek mondták.

A *měša š*-ének azonban az a fontos vallomása is van, hogy a történelmileg bebizonyított s közvetlen a honfoglalás előtt történt dunántúli német térítést megelőzte az olasz földről jött térítés. A Method-legenda is mondja, hogy Pannóniába és Moráviába német- és görögöldi papok mellett sokan jöttek Olaszországból is. S ez olasz térítés nyomai kétségtelenül kimutathatók egyéb közös róm. kath. szláv keresztény terminus technicusoknál is. Ilyen fontos olaszföldi szó a «keresztet» jelentő róm. kath. szláv *kříž*. Dalmácia legdélibb részének róm. katolikus szlávjait kivéve az összes róm. kath. szlávság *kříž*-nek nevezi a «crux»-ot, s e tekintetben a róm. kath. bolgár sem kivétel. A róm. kath. szláv *kříž* szót a tudomány MIKLOSICH nyomán helytelenül magyarázta az ófn. *chrūzi* szóból. Az ófnémetből érthetetlen a szláv szó *ž*-je s nézetem szerint az *i* is (v. ö. VONDRÁK: Altk. gr. 40.). Az átvétel csakis olyan nyelvből történhetett, a hol a lat. *ū*-t *ű*-nek, s később *i*-nek mondták; ugyanebben a nyelvben azonban a hangsúlyos szótag utáni lat. *ce*, *ci* *že*-nek kellett hogy hangozzék. E két sajáttság azonban Velenczében nincs meg; itt a lat. *ū* vagy megmaradt *u*-nak, vagy *o*-vá lett, a lat. *ce* pedig itt *se*, *ze*-vé lett (v. ö. XV. századi észak-ol. ném. szótárakban *cruse*, *crose*, Denkschr. XXII. 114; itt említem meg a magy. *dús* szót, melyet SIMONYI igen helyesen magyarázott a lat. *dūce*-, ol. *doge* szavakból; az átvétel azonban aligha egyenesen az olaszból történt; a horvátban a szó *duž*, *duš* s itt szabályos a *doge*-ből, mert ol. *o* a horvát átvételeknél *u*-vá lett, a venetoladinban is ol. *o*-val szemben *u*-t találunk, v. ö. óvel., lomb. *bose*, ol. *boce* = rovignoi *buš*, IVE 10. l.). A fentvázolt két hangtani sajáttság azonban együtt előfordul az u. n. gallo-italiai olasz nyelvjáráásokban (v. ö. MEYER-LÜBKE: Gramm. I. 13, 68, 72, 369.). Genovában *dūže* = lat. *dūce*, *lūže* = lat. *lucis* (v. ö. még *reiže* = *radice*, *paže*: *pace*, *nuže* = *nuce*; Toscanában e helyett *še* fordul elő). Ma Genovában *cruže* = *cruce*, a *dūže*, *lūže* analogiájára azonban fel-

vehetünk egy gallo-ital., s így első sorban genovai **crüže*-t is, a melynek mellékalakja **críže*. A lat. *ū* helyén levő lat. *í*-t megtaláltuk volt a *Lītaha*: *lūtum*, sár folyó (Lajta) nevében is (v. ö. 6. §.). Ilyen **crüže*, **críže* gallo-italiai, észak-olasz nyelvjárási alakból való a szláv *kříž*, a mint azt JIREČEK is sejtette (v. ö. Die Rom. I. 37.), mikor azt írta, hogy a szláv *kříž*-hez «näher wäre ein romantisches **crüsi*». A milyen olasz hangtani sajátosság a szláv *kříž*-beli *ž* a lat. *ce* helyén, ugyanolyan a róm. kath. szerb-horv. *kalež* (kehely) a lat. *calice*-ből (v. ö. még horv. *kuzina* < ol. *cucina*, lat. **cocina*, Rad XX. 95. és lásd itt a *kehely* cikket) és a m. *kámzsa* a lat. *cámice*-ből (lásd a *kámzsa* cikket).

A *mise* és a *kříž* szón kívül az olvasó egyéb bizonyítékokat is talál annak igazolására (v. ö. *csütörtök* tárgyalását), hogy hazánkban a salzburg-passauai püspökség térítései előtt már volt lat.-olasz alapon fejlődött róm. kath. szláv keresztény terminológia, s így a dunántúli térítés megkezdése nem a német papság érdeme. Az egész kérdésnek, úgy látszik, az a nyitja, hogy hazánk legelőször az aquilejai érsekséghez tartozott (V., VI., esetleg VII. század), később, mikor a salzburgi püspökséget megalapították (VIII. század), a dunántúli rész a Drávaig ehhez a püspökséghez csatoltatott. A honfoglalás idejében azonban a Dunántúl a német salzburgi papok működési területe. A *mise* szóval azonban sikerült annyit valószínűvé tennem, hogy a honfoglalás idejében hazánk területén voltak olyan keresztény terminus technicusok, a melyekben a lat. *s* helyén a szlávok *š*-et mondtak.

Ezek után kutatom, milyen a lat. *s*-ek sorsa a minket körülvevő róm. kath. szláv népeknél. Vizsgálódásomat Dalmáciával s a magyar-horvát tengerparttal kezdem.

A) A szlávtság Dalmáciába és a Balkán-félszigetre való településekor latin nyelvű népeket, latin nevű városokat talált. A lat. *Senia* (Zengg) horvátul *Señ*, lat. *Salonae* = horvátul *Solín*, lat. *Scardona* = horv. *Skradin*, *Spalato* = horv. *Split*, az összetett helynevek *sanctus*-, *santo*- előtagja *Sut*-, *Su*- alakban van meg. A lat. *Serdica* (ma Sofia) bolgárul *Srjádec*, *Srědec* (v. ö. ANONYMUS: *Scerducy*); az óbolg. nyelv latin elemei a lat. *s* helyén kivétel nélkül *sz*-et mutatnak (v. ö. JIREČEK: Die Rom. I. 36. l.). Ezek az adatok tehát azt vallják, hogy a Balkán-félszigeten és így Dalmáciában is a lat. *s* eredetileg *sz*-nek hangzott. Dalmáciában és a Quarnerón

azonban igen korán jelentkeznek az *š*-ek és a *ž*-ék. Így helynevekben pl. *Almissa* = horv. *Omiša*, *Comisa* = horv. *Komíša*, *Sebenico* = horv. *Šibenik*, *Lussin* = horv. *Lošinj*, *Susana* = horv. *Sužan* (Veglián), *St. Giovanni* = *Štivan* stb. Dalmáciai és a Quarnero szigeteinek horvát nyelvjárásairól írt értekezésekben ezeket olvassuk:

BUDMANI szerint (Rad LXV. 163.) a raguzai horv.-szerb nyelv régi olasz átvételeinél az *s* helyett általában *š*, — *sc*, *st* helyett *šk*, *št* a megfelelés (v. ö. ol. *scatola* = szerb-horv. *škātūla*, és *škātulja* Rad XX. 131; ol. *stampa* = szerb-horv. *štâmpa*, a hazai szlovénben is *štampati*); a szóközépi ol. lat. *s* helyén itt *ž*-t találunk (ol. *musica* = szerb-horv. *mūžika*). Ugyanez áll a Raguzától nem messze fekvő Trpanj nyelvéről is. Csak azt kell megjegyeznünk Dalmáciára, hogy a déli részeken az *š*-ek ritkábbak, az északi részeken pedig általánosabbak. A Quarnero szigeteinek horvát *č*-nyelvjárásaiban az ol. lat. *s*, *ss*-ek helyén csaknem kivétel nélküliek az *š*-ek és a *ž*-k. Így van ez Arbén (Rad CXVIII. 16.), Chersón, Veglián (v. ö. NEMANIČ: Čak. Studien: I. 369: *šoldi*, *škanj*, *kaktuš*, *fažol*, *žolfer*, *profesőr* stb.).

A horvát nyelvjárástanulmányok azonban nem adnak felvilágosítást arra, hogy mely időtől fogva kezdődik e területeken az *š*-ezés. A legrégebb állapot itt, mint a helynevek tanúsították, *sz*-ező volt. Az időrendre megfelelnek azok a glagolita betűkkel írt oklevelek, a melyek Isztriából, a Quarnero szigeteiről, valamint Vinodolból valók, s a melyek mind XVI. század előttiek. Ez oklevelek ŠURMIN: Acta croatica-jában vannak közölve, s itt a lat.-olasz átvételeknél az *s*-ek helyén glagolita *š*, *ž*-ket találunk, világos bizonyítékaúl az *š*-es ejtésnek. Ez oklevelekből, továbbá egyéb forrásokból (v. ö. Zenggi misekönyv, ČRNČIČ: Dve službe, Rad XX, JIREČEK: Die Rom. I. 85.) összegyűjtött példák azt mutatják, hogy itt az *š*-ezés a XII., illetve XIII. század óta van meg. Példáim, a melyek mind XVI. század előttiek, a következők:

α) Keresztnevek: *Adrijaš* (András), *Anbrožin* (Ambrosius), *Auguštin*, *Blaž*, *Dumakoš*, *Domokoš*, *Dumankoš*, *Deoniž* (Dénes, Zenggi misekönyv), *Duniž* (Dénes), *Elža*, *Eližabeta* (Erzsébet), *Gašpar*, *Ižaija*, *Januš* és *Ivanuš*, *Ivaniš*,*) *Kališt* (Zenggi mise-

*) E személynév közt több *š*-es végződést szláv képzőnek lehet felfognunk (v. ö. MARETIČ értekezését Rad LXXXI., LXXXII. k.-ben).

könyv), *Krvaš*: Gyárfás, *Loiš* (Lajos), *Lukaš*, *Martinuš*, *Matoš*, *Matiš*, *Matijaš*, *Miklauš*, *Mikša*, *Panciuš*, *Pašman* (sziget neve), *Raša* (lat. *Arsia*, ol. *Arsa*, Isztria félszigeten), *Šalveštar* (Sylvester), *Šebastijan* és *Baštijan*, *Šimun*, *Šimon*, *Špiridion*, *Tomaš*, *Žigmunt* stb.; β) kereszténységre vonatkozó kifejezések: *apoštol*, *beraš*: vers, *biskup*, *fariž* (fariseus), *ježuvit*, *kloštar*, *limožina*, *maša* (mašiti, mašnik), *meštar*, *oštija*, *paradiž*, *plebanuš* és *pribanuš*, *pripušt* és *prepušt*, *rešponzorije*, *šakrament*, *šakreštija*, *šekreštija*, *šeksta*, *tešament*, *tašament* (végrendelet), *vikariš*, *vikariuš* stb.; γ) Egyéb kifejezések: *ašašin*, *aštrulog*, *ažula*, *balištra*, *baškot*, *dišiplina* (a mi kódexeinkben *disciplina*), *fruštati*, *filozof*, *inštroment*, *kaštald*, *kaštel*, *kaštigati* (a hazai szlovénben is *kaštigati*, *pokaštigati* v. ö. Zobriszani szloven 104, 106, 121. l.), *kožmografija*, *laštra*, *miležimo*, *moduš* (a hazai szlovénben is *moduš*, v. ö. Zobr. szloven. 72.), *moleštati*, *muškat*, *peršona*, *pištolj*, *pošišiun*, *poneštra*, *pošta*, *protešt*, *šentencia*, *škola*, *skuža*, *špital*, *štatul*, *štimati* (a hazai szlovénben is közönséges népi szó *štimati*), *šubito*, *ožura*, *užanca*, *užati*, *vižitatur*, *vižita*, *vižitanje* stb.

E példákat meg lehetne még számtalannal szerezní, itt még csak azt említem meg, hogy a legészakibb horv. *ča*-nyelvű terület-ről hazánkba vándoroltak a XV., XVI. század folyamán a moson-megyei horvátok, s ezeknek naptárai ma ilyeneket mutatnak a keresztnevekben:

Aleksiuš, *Amatuš*, *Albinuš*, *Anastaziuš*, *Anselmuš*, *Barnabaš*, *biskup*, *Damašus*, *Dezideriuš*, *Dioniziuš*, *Eliáš*, *Euzebiuš*, *Herodeš*, *Heronimuš*, *Izaiáš*, *Jėsuš*, *Jošef*, *Jožef*, *Kristuš*, *Makariuš*, *Marcianuš*, *Matiaš*, *Niceforuš*, *Pankraciuš*, *Primuš*, *Rokuš*, *Simpliciuš*, *Telešfor*, *Tituš*, *Tomáš*, *Uršola*, *Zakariaš* stb.

E kivándorolt horvátoknál az *š*-ezés nem magyar hatás, hanem a kivándorlaskor magukkal hozott hangtani sajáttság.

Az egész fejtegetésből már most a következő tanulságot vonhatjuk: Dalmáciában és a Quarnerón eredetileg nem volt *š*-ezés; a VIII—XI. századig bizonyára nem, s e tekintetben csak a legészakibb rész kivétel, a hol már a XI. században is *maša* a *mise* neve. Az *š*-ezés e területeken a velencei köztársaság térfoglalásával terjedt el a XII., s még inkább a XIII., XIV. században. Hazánk Dalmáciából sem *š*-ező, sem pedig velenczésen beszélő papot a XI. században nem kaphatott.

B) A horvát nyelv *kaj*-nyelvjárását, tehát azt, a melyet Zágráb-Körös-Belovár és Varazsd megyékben, továbbá Muraköz-

ben beszélnek s a mely nyelv régebben «szlovén»-nek nevezte magát, vizsgálódásaim körén kívül hagyom (egy ilyen nyelvjárás ismertetését l. Rad CXV. és CXVIII. k.). Ugyanígy mellőzöm a hazai szlovént is, még pedig azért, mert e két területről, a mely állandóan magyar hatás alatt állott, könnyen azt állíthatná valaki, hogy az itt levő *š*-ezés magyar hatás szülötte. Kétségtelen, hogy e népekre igen erős volt a multban a magyar hatás is, de a *misé*-t ezek is *š*-sel mondták mindenkor. Más lat.-olasz szavakat is ki tudok mutatni, a melyek itt *š*-sel vannak meg s a mi nyelvünkben nem fordulnak elő (v. ö. *štimatei*, *štampati*, *kaštigati*, *paradižom*, *ošterija* stb.). Ha azonban kimutatom, hogy a magyar hatás alatt nem állott s minket körülvevő más róm. kath. szláv népeknél is megvan többé-kevésbbé az *š*-ezés, akkor a hazai népeknél is nemcsak az egy *mise* szóban volt meg az *š* már a honfoglalás idején.

A hazánkkaal határos osztrák-szlovénben szintén vannak lat. *s*-ek helyén *š*-ek és *ž*-ék. A szabály azonban itt is, úgy látszik, az, hogy a legrégibb átvételeknél, értem a VI., VII., VIII. századiakat, előfordul *sz*, *z*, s a későbbiekben *š*, *ž*. Erre látszik mutatni a szlovén nyelv egy részében előforduló *míza* «asztal» (< lat. *mēnsā*, ol. *mesa*, rätorom. *méza*), a mely az óbolg. nyelvemlékekben *misa* (МѢСА) alakban és «tál» jelentéssel szintén előkerül (v. ö. JAG. Cod. Mar. 463; cseh *mísa*, ócseh *misa*: tál, lengy. *misa*: tál, t. *miska*: tál). A fiatalabb átvételeknél azonban, s ide tartozik a *misé*-t jelentő szlov. *maša*, *meša*, már *š* a hang. Ugyaníyen *š* hangot találunk a lat. *casula*-ból eredt szlov. *košúlja* (ing) szóban is, mely már a legrégibb szláv textusokban előfordul (v. ö. MIKL. Lex. pal.) s ma az összes szláv nyelvekben *š*-sel van meg (v. ö. szlov. *košúlja*, szerb-horv. *kòšula*, bolg. *košúlja*, or. *košúlja*, lengy. *koszula*, olv. *košula*, szorb *košula*, t. *košela*, cseh *košile*, régi cseh *košúle*). — A szlovén nyelv újabb átvételeiben tényleg a lat.-ol. *s* helyén *š* és *ž* hangokat találunk. OBLAK egyik tanulmányában erre vonatkozólag ezt olvasuk (Archiv f. sl. Ph. XIV. 202.): «Dass die romanisch gebildeten Schreiber *s* und *š* in gleicher Weise wiedergaben, ist nicht zu verwundern, wenn wir uns erinnern, dass der Slowene wie auch der Kroate den roman. Laut *s*, eigentlich *š*, als *š* auffasst und sich so mundgerecht macht». A lat. *s*-ek helyén tényleg nagyszámú *š*-es példákat találunk a szlovén nyelv története folyamán; ime egynéhány a példákból:

α) A lat. *sanctus*, ném. *sanct*-tal összetett helynevek a szlovén nyelv egy részében *šent*-nek hangzanak, ilyenek: *Šent Kocjan* = Sanctus Cantianus, *Šent Lucia* (TRUBER 1582. Kalend.), *Šent Marjeta*, *Šent Martin* = Sanct Martin. *Šent Mohorja*, *Šenpetr* = Sanct Peter, *Šent Vid* = Sanct Veit (v. ö. MIKL. Christ. Term. 40, JIREČ. Die Rom. I. 36, TRUBER 1582. Kalend.). β) Keresztnevek és egyebek: *Aleš*, *Lekš* (Elek), *Anaš* (Annas), *Andrijaš*, *Andraš*, *Avguštin* (hazai szlov. *Auguštin*, Zobr. szlov. 54.), *Auštria* (1575-ből, TRUBER-nél, Letop. 1891. 144. l.), *Barabaš*, *Barnabaš*, *Blaž*, *Bołtažar*, *Boltižar*, *Boštján* (Sebestyén), *Eražem* (Erazmus, 1575-ből TRUBERNél, Letopis 1891: 140. l.: S. *Erashem*), *Evštach*, *Frančiček* (Franciscból), *Gašpar*, *Herodež*, *Erodeš*, *Erodež*, *Janeška* (Johanna), *Janež*, *Ježiš*, *Jezuš Kristuš*, *Joža*, *Jožef*, *Jožep*, *Judaš*, *Judaž*, *Kajfaš*, *Kozmaš*, *Krištof*, *Ližbeta* (Erzsébet), *Lukaš*, *Lukeš*, *Lukež*, *Markež*, *Matteuš*, *Matévž*, *Matjaš*, *Miklávž*, *Miklavž*, *Mojzeš* és *Mojžeš* (v. ö. hazai szlov. *Mojžeš*), *Neža* (Ágnes), *Pilatuš*, *Primož* (ez volt TRUBER keresztneve), *peršona* (v. ö. hazai szlov. *peršóna*, Zobrisz. szlov. 15. l.; az osztr.-szlov. adat SKALARNál fordul elő, Letopis 1890: 236.), *regište* (TRUBERNél, v. ö. Kres II. 642.), *Roža*, *Rožáljia*, *Šimej* (v. ö. magy. *Simai*, *Simaj*), *Šimon*, *Tadeuš*, *Tobiaš*, *Tomaš*, *Urša* és *Uršula* (Orsolya), *Žiga* stb.

E példák, a melyek mind XV., XVI., XVII. századiak (a Freis. nyelvemlékek után ezek a legrégibbek), bizonyítják, hogy *š* és *ž* a lat. *s* helyén a szlovénben nem pusztán a *maša*, *meša* és a *košúlja* szavakban volt, hanem volt más latin eredetű szóban is.

C) A cseh nyelvben szintén számtalan adat van a történelmi korban a lat. *s*, *ss* helyén levő *š*-re és *ž*-re. Itt is azonban úgy látszik, hogy a legeslegrégibb latin elemek *sz*-szel jöttek át. Ilyen szó a fentebb említett *mísa* s ilyen lehet a cseh-től *kostel* (templom, lat. *castellum*; v. ö. MIKL. Lex. pal., a hol ŠAFAŘIK nyomán a mi *Keszthely*-ünk e *kostel*-ből van magyarázva) is, a mely eredetileg talán nem is volt keresztény terminus technicus, csak a csehek kereszténységre térésével lett azzá (v. ö. πύργος = óbolg. ЦТАРНИК: torony, későbbi kéziratokban КОСТЕЛ, JAGIĆ: Zur Entst. II. 24, 93, ŠAF. Ueber den Urspr. 36.). A kereszténység felvételével azonban már jöttek *š*-ek is a nyelvbe, a mint azt a *mša* (mise) bizonyítja. A cseh nyelv történelmi korából számtalan *š*-es alakot tudunk közölni. Ime egynéhány a GEBAUER-féle Slovník staročeský-ből és a «Histor. mluv. jar. českého» című műből (I. köt. 484. l.):

Alžběta (Erzsébet), *angrešt* (lat. *agresta*), *anjž* (anisum, horv. *aniš*, Rad XX. 95.), *apoštol*, *auškult* (lat. *auscult*-), *balšám*, *Bara-*

baš, *Barnabáš*, *bašta* (bástya), *bazališk* (lat. *basiliscus*), *Brož* (Ambrus), *cedříš* (cedrus), *Círváš* (talán = Gyárfás), *cypřiš*, *Cyrus*, *Damašk* és *Damašek*, *Děvoniš* (Dénes), *diškant* (ol. *discanto*), *Eliáš*, *Elžka*, *Elžběta*, *Endriáš* (Endre), *Eneáš*, *epištolá*, *Eufrateš*, *Herkuleš*, *Herodiáš*, *hišpan-*, *špan-* (spanyol), *inštrument*, óceh *Ježús*, mai cs. *Ježíš*, *Jídáš*, *Kašpar*, *kaštan* (castanea, t. *gaštan*, m. *gésztenye*), *kaštel*, *klášter*, *konšel* (consul), *konškiprice*, *konšpirace*, *konštituce*, *konvers*, *Krištof*, *křížmo* (korozsma), *krleš* (kyrie eleison), *Lukáš*, *Matouš*, *Mikuláš* és *Mikulavš*, *Mojžiš*, *muškát*, *muškul* (musculus), *nišpule* (naspolya), *Přiška* és *Přiška* (lat. *Prisca*, magy. *Piroska*), *rešpekt*, *reštaurace*, *róže* és *růže*, *Salamoun*, óceh *šalšě* (lat. *salsu*), *šatan* (morv. dial.-ban: sátán), *Šavel* (Saul), *Šebastijan*, *Šebastijan* és *Šebastian*, *Šimon*, *škála*, *škamna*, *škapulír*, *škariotský*, *škatule*, *škola*, *Tobiáš* (mellékalak: *Dobeš*), *Tomáš*, *Uršula* és *Voršula*, *verš*, *zemle*, *židle* (lat. *sedile*), *žiž* (lat. *sex*), *Žofie* (Zsófia) stb.

A lengyel és a szorb nyelv lat. *s*: szorb-lengy. *š* megfeleléseiről nem szándékom szólni, mert e népek velünk nem voltak határosak, hatásukról a kereszténység felvételénél nálunk alig lehet szó.

Az eddig felhozottak alapján kimondhatom, hogy a honfoglalás ideje táján a hazánkban levő dunántúli róm. kath. keresztény terminológiában voltak *š*-ek a lat. *s*-ek helyén, a mint voltak az összes róm. kath. szlávok nyelvében. Abból, hogy a legrégibb róm. kath. szláv nyelvek átvételei *sz*-esek, s csak a kereszténységgel összefüggők *š*-esek, az látszik következni, hogy az olasz nyelv kialakulásának kezdetei a VIII—X. századba esnek, mert a róm. kath. szláv népek kereszténységének kezdete, a hol ez *š*-ek vannak, ebben a korban van.

A magyarság azonban *š*-es alakokat már a honfoglaláskor is talált a Dunántúl, a mint ugyanott találta az *š*- és *ž*-nek *f*-es, s az *sz*- és *z*-nek *z-s* írását. Kivételnélküli ez ejtés a magyarban sohasem volt, legkevesbbé volt az a kezdetén. A XIII—XV. századi olasz hatás sokban hozzájárulhatott a lat. *s* *š*-es ejtésének általánosításához, de kivételnélkülivé így sem lett, mert számtalan szóban mindenkor *sz*-et mondtunk (pl. *pásztor*, *Krisztus*, *szeptember*).

WOLF rendkívül tanulságos fejtegetései önkénytelenül is arra a gondolatra vezetik az olvasót, hogy kérdezze, minő volt általában a róm. kath. egyházban a latin szöveg olvasása a XVI. századig, illetve a renaissance-korig. Nem az a helyes tanítás, a mely azt tanítja, hogy velenczés volt, hanem a mely állítja, hogy volt egy olaszországi vulgáris latin kiejtésre visszavezethető róm. katho-

likus latin kiejtés, a mely szerint minden róm. kath. pap olvasott. Ez olvasástól ma sem szabadúltunk meg teljesen (pl. lat. *ce-*, *cí-*t iskoláinkban ma is *cze-*, *czí-*nek olvassuk, holott a lat. *ge-*, *gi-*régén *ge*, *gi* és nem *je*, *ji*, illetve *gye*, *gyi*); e vulg. latin kiejtésnek latin eredetű szavainkban számtalan nyoma van (v. ö. *tábla*, *tégla*, *regla*, *gyerla*; *venia*: venia, vulg. lat. *venya* stb.). A *mise*: szláv *мѣша*-beli és egyéb *š*-ek egy jó része szintén ilyen vulg. lat. ejtésre lesznek visszavezethetők, a mely *š*-ek azután a latinnak kiejtésében a beszélt nyelvből (olaszban vannak *š*-ek, v. ö. feljebb) kerültek, mert hiszen végelemzésben az egész Európa az olasztól tanult.

8. §. Végig mentem VOLF legfontosabb érvein; most még csak egynehányat kell felemlítenem, a melyek VOLF tanítását szintén támogatni hajlandók. A velencei nyelvjárásban az *a*-t kivéve minden más magánhangzó a szó végéről eltűnt. A velencei nyelv hatása alatt kifejlődött a mássalhangzós szóvég a régi dalmata nyelvben is (v. ö. JIREČEK: Die Rom. I. 86.). E mássalhangzós szóvég azonban, a mint VOLF is megjegyzi (v. ö. Kiktől tanult 80. l.), megvan más észak-olasz nyelvjárásokban is (v. ö. pl. Romagnában, Sitzungsber. LXVII. 677.). Sőt az észak-olasz nyelvterületen kívül más román nyelvekben is fellelhető; GRÖBERNél (Grundriss I. 361.) ezt olvassuk: «In Gallien, Gallo-Italien, Rätien fallen alle (Auslauts-)Vokale ausser *a*; *i* bleibt am längsten, *u* stets im Hiatus, in *Deus* und unter bestimmten anderen noch nicht näher ermittelten Bedingungen.» Az a körülmény, hogy nemcsak a magyarban van mássalhangzós szóvég (v. ö. *angyal*, *apostol* stb., de *mise*, *epistola*), hanem ugyanezt találjuk az összes róm. kath. szláv nyelvekben is (v. ö. pl. t. *anjel*, cs. *anděl*, szlov. *angyeo*, cseh *apoštol* stb., de tót *omša*, cseh *epistola*), azt mutatja, hogy itt sem a magyarra szorító velencei olasz hatással van dolgunk, hanem közös, az összes latin szertartású népeket átfogó vulg. latin hangtani sajátossággal állunk szemben.

VOLF velenczés hatást látott abban, hogy a magyarban a keresztnév követi a vezetéknevet. Itt azonban időrendi tévedés van. Velenczében, a mint azt KARÁCSONYI JÁNOS «Szent Gellért élete és művei» című művében megjegyzi, s a mint azt a velencei Chronicon Venetum (Mon. Germ. S. S. VII. 4—38.) és egyéb emlékek is igazolják, tényleg már a XI. század legelején is voltak vezetéknevek. Ezek a vezetéknevek azonban a keresztnév után

foglaltak helyet (v. ö. Mon. Germ. S. S. VII. 37—38: Petrus *Candiano*, Petrus *Badoario*, Petrus *Ursoyolo*, Vitalis *Candiano*, Tribunus *Meni* stb.). Feltéve, hogy a velencei szokás az volt a XI. században, hogy először mondták a vezetéknevet s azután a keresztnévet, a mire azonban egyetlen adatot sem tudok a XI—XIII. századi velencei emlékekből, akkor sincs a VOLF-féle bizonyításnak semmi ereje, mert hazánkban a XI—XII. században nem voltak vezetéknevek. A XI—XII. századi oklevelek csak keresztneveket ismernek, az embereknek csak egy nevük van (v. ö. pl. 1116—1131-i okl.: ego *fla* = Fülöp; 1177: ego *caba*; MargLeg.: 142, 188, 190: egy paraszt ember neve: *albert* stb.) s a legtöbb esetben az sincs oda írva, hogy kinek a «filius»-a vagy a hely, hogy hova való (*de*). Nálunk tehát a kereszténységgel csak keresztnévek terjedtek el, de nem egyszersmind vezetéknevek. A vezetéknevek hazánkban igen későiek, s a keresztnév elé való írásuk semmiféle idegen hatásra vissza nem vezetendő, mert a magyarban a jelző csakis a jelzett előtt állhat. Tanulságos e tekintetben a Margit-legenda, a melyben az embereknek szintén csakis keresztnévük van; egy urat pl. «bezprimy *moyfes*»-nek (215.), egy másikat «bezprimy *andrás*»-nak (226.) hívnak, de azért itt a «bezprimy» csak azt jelenti, hogy Veszprémbe valók. Ugyanígy van egy *marc* úr («somogy *marc* 225.) és egy *gergely* («somogy *gergely vr*» 218—219.) nevű úr, de azért itt s a «somogy» nem vezetéknev, hanem a hovávalóság jelzője. A magyarban ilyen jelző és jelzett viszonyból önállóan fejlődött a keresztnévnek a vezetéknev után való írása. Ebben tehát semmi idegen hatás sincs. Velenczére, mint már említettem, különben sincs adatunk, hogy itt valaha vezetéknev + keresztnév-írásmód lett volna. A Quarnero szigetein és Dalmáciában, a hol pedig igen erős volt a XII. század óta a velenczés hatás, ilyen írásmódról semmit sem tudnak (v. ö. JIREČ. Die Rom. I. 74. s köv. l.). Magam is gyalogszerrel összejártam a Quarnero szigeteit, de csak egy feliratot találtam, s azt is Veglián a gyógyszerházon (a felirat ez: «Farmacia. *Krebs Edoardo*»). Összes tapasztalataim azt mutatják, hogy a vezetéknevnek keresztnév elé való írása magyar fejlemény, s velencei hatásról itt szó sem lehet, mert nálunk a XI—XII. században nem voltak vezetéknevek.

VOLF bizonyításában felemlítette a templomok építése módját, a mely szerinte olasz volt régen. Én a keresztény archæológiá-

hoz nem értek, de itt is azt kérdezem, hogy mikor volt olasz. A XIII. században kétségtelenül járnak nálunk olasz építőmesterek (v. ö. MargLeg. 107, 108. l.: «az kevmyves mefterek, kyket hoztak vala *lombardiabol* ... myképen ezen *lombardiay* kev myves mefterevk»), de közvetlenül a honfoglalás előtt nem olasz, hanem Salzburgból hozott mesteremberek építették fel a zalavári Szent-Adorján egyházat, s erre kétségtelen tanunk a «*Conversio Bagoariorum et Quarantanorum*» (v. ö. 9. §.). A pannonhalmi legelső bazilikát vizsgálva a «Pannonhalmi Szent Benedekrend története» is (I. 477. l.) teljesen hasonlót Hessenben talál a XI. században. Itt is tehát az időrend a fontos. A magyarság kultúrája a XIII—XV. században lehet közvetlen olaszföldi, de X—XI. századi művelődésünk, kereszténységünk, európaiasodásunk kezdetének szálai nem az olaszoknál futnak össze.

9. §. VOLF tanulmányára tett eme megjegyzéseimet kiegészítem még egy rendkívül fontos tényezővel, s ez azoknak a szenteknek a neve, a kiknek tiszteletére nálunk a XI. és XII. században monostorok, templomok, kápolnák épültek.

Tapasztalati tény, hogy ha egy vidék papsága egy másik vidéken a kereszténységet elterjeszti, akkor a térítő a térített területen a maga szentjeinek a tiszteletét is elterjeszti. A konstantinápolyi Szent Sophia templom neve után a bizanczi császárság tartományaiban sok Szent Sophia tiszteletére emelt templom, kápolna volt. Ennek a szentnek a tiszteletére emelt templom emlékét őrzi a mai bolgár *Sofia* is (régén latin neve: *Serdica*, mai bolg. *Srèdec* és *Srjadec*, JIR. Die Rom. I. 33, 54, ANONYMUSUNKNÁL 45. §: ad castrum *Scereducy*). A görög és délszláv papság Szent Sophia tiszteletét elvitte Oroszországba is, s Kijevben 1037-ben a konstantinápolyinak mintájára emelik a ma is fennálló Sophia-templomot. Sophia-templomok azonban voltak másutt is Oroszországban, így a régi Novgorodban, Chersonban, s a X., XI. században, mikor Velenczében is van bizanczi hatás, magában Velenczében is. A mai két fő orosz szentnek: Szent Györgynek és Szent Andrásnak a tisztelete elterjesztését szívükön viselik az orosz misszionáriusok. LEONTIUS Thessalonicában felépíti Szent Demeter templomát s ugyanő a Szerémségbe kerülve itt is Szent Demeter tiszteletére emel templomot, a mely templom emléke ma is él Mitrovicza város nevében (a XIV. századtól ki tudjuk mutatni, hogy magyarul

Száva-Szent-Demeter volt a neve; v. ö. JIR. Das christ. Elem. Sitzungsber. CXXXVI. XI. 93, 95. l.).

A róm. kath. papság ugyanúgy járt el a szentek tisztelete elterjesztésénél, mint a gör. keleti. Az Aquilejából Gradóba menekülő papság magával viszi az aquilejai szentek ereklyéit, s ott hasonló alakú templomokat emeltet a régebbi aquilejai szentek tiszteletére (v. ö. Johannis diaconi Chronicon Venetum, PERTZ, Mon. SS. VII.). A somogyi klostrom 1091-i oklevele tanúsítja, hogy a monostor Szent Egyed tiszteletére volt emelve. «Ezen új klostrom a legszorosabb viszonyba lép a déli franciaországi st.-gillesi (= Szent Egyed) klostromhoz. Tagjai nem is lehetnek csak francziák» (v. ö. MARCZALI: Enchiridion 100. l.). E viszonyból következtethető, hogy a francia Szent-Egyed-klostrom tagjai Magyarországra kerülve itt is Szent Egyed tiszteletére emeltetik monostorukat. Szent Gellért sem tett különben. A Vita S. Gerardi 13. §.-ában olvassuk: «Crescente igitur numero fidelium et clericorum, ecclesias uir dei per urbes singulas fabricabat, principale quoque monasterium, quod in honore beati Georgii martiris ad litus Morosii construxit, sedem Morisenam appellauit». Hogy Szent Gellért ez új monostort Szent György tiszteletére emeltette, annak oka az, hogy Szent Gellért Szent György napján született, a keresztségben György nevet kapott s a velencei Szent György-klostromban tanult.

Ha velenceiek, illetve északolaszok lettek volna a mi első térítőink, akkor a magyar kereszténység legelső századaiban, a XI. és XII.-ben nálunk velencei, illetve észak-olaszországi szentek tiszteletének kellene előfordulnia. Feltűnő dolog, hogy azok a szentek, a kik a X., XI. és XII. században Velenczében, Isztria félszigeten, Dalmáciában s az észak-olaszországi városokban: Muranóban, Rialtóban, Gradóban, Páduában, Bolognában, Veronában, Aquilejában, Ravennában stb. különös tiszteletnek örvendtek s a kiknek nagyobbára az ereklyéi is az illető városokban voltak, nálunk a XI., XII. században nem jutnak templomhoz, kápolnához.

Velenczének régiebb, korai középkori védőszentje Szent Geminianus (v. ö. Chronicon Gradense, PERTZ, Mon. SS. VII. 39. l.), ennek helyét Szent Tivadar s a IX. századtól napjainkig Szent Márk evangalista foglalja el. A Szent Márk köztársaságban: Ve-

lenczében Szent Márknak mindenkor nagy volt a tisztelete. A velenceiek el tudták terjesztetni Szent Márk tiszteletét, példa rá, hogy a velencei uralom alatt Dalmáziában több monostor és egyház épült e szent tiszteletére. Így Curzolában az 1394-ben épített ferenczi kolostor és templom «ad honorem sancti Marci» van emelve (v. ö. Glasnik, Sarajevo, 1890: 255. l.). Ilyen a velencei uralom idejéből fennmaradt *Ašamarak* (= a San Marco, Cattaro mellett kápolna, romjai még megvannak, Jir.: Das christl. Elem. Sitzungsber. CXXXVI. XI. 27.). Föltűnő már most, hogy hazánkban a XI., XII. században sem Szent Geminianus, sem Szent Tivadar, sem pedig Szent Márk tiszteletére nem emelnek monostort, templomot, sőt kápolnát sem tudok kimutatni. JERNEY összeállítása alapján állítom, hogy nálunk egyetlen káptalan vagy konvent pecsétjén a Szent Márk nevet nem használta (v. ö. A káptal. és konvent. tört., Tört. tár II. köt.). A mit azonban a legfontosabbnak tartok, az az, hogy Szent László királyunk decretumaiban*) Szent Márknak nincsen ünnepnapja. KNAUZ azt írja, hogy Szent Márk ünnepét a Szent László utáni zsinatok sorolták be a magyarországi naptár ünnepei közé (v. ö. Kortan 212. l.). Velencei térítők mellett ez a mellőzés teljesen érthetetlen. S hogy később sem lehetett a Szent Márk tisztelet valami nagyon erős, mutatja, hogy ma sincsen Szent-Márk községünk. A középkorból sem tudunk valami sok adatot a Szent Márk tiszteletre. A mikor Márk evangelista napja ünneppé lesz a magyar naptárban, nagyon valószínű, hogy lesznek kápolnák is tiszteletére, de ez már a XIII., XIV., XV. század történetébe tartozik. Zalában Csáktornya és Sztrigó táján 1458-ban van egy Szent-Márk község (v. ö. CSÁNKI: Magyarország tört. földr. III. 107.); Veszprémben Enderéden 1230-tól 1454-ig volt egy «Capella Beati Marci evangeliste» (v. ö. CSÁNKI u. o. 229. l., ma Endrőd pusztá); Székesfejérvárott állítólag 1376-ban lett volna egy Szent Márk evangelista tiszteletére emelt monostor, de

*) Szent László decretumai szerint ünneplendők a következő napok: Szent István vértanu, Szt. János ev., Apró szentek napja, Szent György vértanu, Pülöp és Jakab, Ker. Szt. János, Szt. Péter és Pál napja, Szt. Jakab, Szent Lőrincz, Szent Bertalan, Szent Máté ap., Szent Mihály ark., Szt. Simón és Juda, Szent Márton, Szent András, Szent Miklós, Szent Tamás apostol napja.

hogy miféle szerzeté volt, azt RUPP nem tudja megmondani (v. ö. RUPP: Magyarország. helyr. tört. I. 242.). Átnéztem a dunántúli püspökségek mostani névtárait is, s Szent Márk tiszteletére emelt templomot csak egy helyen találtam, s ez *Markó* községe (v. ö. a Veszprémi püspökség 1827-i névtárát).

Nem változik meg a kép, ha a többi X., XI., XII. századi velencei szenteket tekintjük.*) Velenczében van Szent Hilárius és Szent Zachariás kolostor, vannak Szent Cassianus, Szent Agatha, Szent Ágoston, Szent Severus, Szent Proculus, Szent Scolastica, Szent Gyárfás, Szent Barnabás, Szent Basilius, Szent Raphael, Szent Péter templomok és kápolnák. Számtalan szentnek Velenczében nyugodtak a csontjai (pl. Szent Simeon Justusnak, e csontok e XII. században Zarába kerültek, a XIV. században Nagy Lajos királyunk neje, Erzsébet ezüst koporsót csináltatott ez ereklyék számára).

A Velenczével határos többi észak-olasz városban, valamint Dalmáciában a következő szentek tiszteletére emelt templomok, kápolnák, klastromok voltak a X., XI., XII. században: 1. Murano: Szent Donát klastroma (1211-ben nálunk is van *Donát* nevű ember, SZAM.-ZOLN.: OklSz.; Marg. Leg.: 23, 206. l.: hevuyzy *donat* vr, *donat* vr); 2. Rialto: Szent Julianus temploma; 3. Isztria: Szent András monostora és Szent Mór temploma; 3. Dalmácia: Szent Chrysogonus monostora (1072-től, Zarában), Szt. Plato női kolostor (1107-ben, Zára), Szent Pongrácz (ereklyéi Raguzában voltak, számtalan templom Raguza környékén, Nápolyban kolostor, JIR.: Die Rom. I. 53; a magyarban a *Pongrácz* kétségtelen olasz alak, Münch.-kódexben máj. 12. alatt *Pangrac*; legrégibb előfordulása 1177-ben: *Pancrati[us]* comes temiffiensis, FEJÉR. III. Béla okl. 28, a ~~n~~em eredetiben fennmaradt 1181-i veszprémi oklevélben «custodis *pangracii*» áll; osztr. szlov.-ben *Pongraz* ma vezetéknev, Letopis, Laibach 1891: 314. l.), Szent Maximus, Szent Christoforus (a hajósok védője, temploma Arbén és egyebütt; a dalmáciai szentek tiszteletére v. ö. JIREČEK: Die Rom. I. 44—58. l.); 4. Grado (v. ö. a Chronicon Gradensét és ERSCH-

*) Az összes velencei és északolaszországi X., XI., XII. századi szenteket a Chronicon Venetum-ból, Chronicon Gradense-ből és az Annales Venetici-ből vettem (v. ö. PERTZ, Mon. SS. VII. és XIV.).

GRUBER: Reallex.): Szent Euphemia, Szent Vitalis, Szent Agatha, Szent Peregrinus, Szent Márkus, Szent János ev., Szent Donát, Szent Chrysogonus, Szent Hermachoras (Hermagoras, Szent Márk tanítványa), Szent Mór, Szent Silvester (e templom papja 1000 körül Victor), Szent Cancius, Szent Cancianus, Szent Cancianella, Szent Thecla, Szent Erasmus, Szent Fortunatus; 5. Verona: Szent Anastasia, Szent Zeno (XIII. száz.), Szent Bernát (XIII. száz.), Szent Firmus (XIV. száz.); 6. Padua: Szent Justina (a templom megvolt már a X. században), Szent Dániel (XI. századi templom); 7. Bologna: Szent Proculus (monostor), Szent Felix (kolostor; itt tanult Szent Gellért is Sirdianus társával, v. ö. V. S. Ger. 4. §. és KARÁCSONYI: Szent Gellért 36. l.; a kolostor már 912-ben is előfordul, v. ö. PERTZ, Mon. SS: VII. 22: «in sancti felicis monasterio»); 8. Aquileja: Szent Chrysogonus, Szent Euphemia, Szent Fortunatus; 9. Ravenna: Szent Apollinaris (nálunk a somogyvári monostor mellett «a nagy faluban» volt Szent Apollinaris egyháza a XIII. század elején, v. ö. Pann. Szt. Ben. r. tört. I. köt., index alapján, ugyanekkor Prágában is van Szent Apollinaris templom: HELFERT: Spisy Jána Husa, index), Szent Vitalis; 10. Milano: Szent Ambrosius; 11. Egyéb szentek, a kik a Chronicon Venetumban a X. század végén előfordulnak: Szent Cornelius, Szent Ciprianus, Szent Servulus; itt említem meg, hogy Monte Cassino neve, a melylyel a magyarságnak a XI. században is érintkezése volt (v. ö. FRAKNÓI V.: Szt. László lev. a montecassinói apáthoz, Bpest, 1901.), a középkorban San Germano nevet viselt (v. ö. JIR., Christ. El. Sitzungsber. CXXXVI. XI. 6.).

MELICH JÁNOS.

A magyar nyelv árja és kaukázusi elemei.

[MUNKÁCSI BERNÁT. Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I.]

(Második közlemény.)

5. *Görbe*. A *görbe* szláv eredetéről már igen sok szó esett; az újra meg újra fölmerült kétségeket sikerült végkép eltávolítani, úgy hogy teljesen megnyugodhatunk abban, hogy *görbe* szavunk egy szláv *grba* szóból lett.

Azon, hogy a magyar szó hangzón végződik, senki fönn nem akadt, ámbár az egyedül kimutatható ószlovén *grbbъ* «dorsum» szóval szemben *b*-n végződő alakot várhatnánk a magyarban, nem akadtak fönn a végső *a*-n nyilván azért, mert MIKLOSICH a magyar nyelv szláv elemeiről szóló értekezésében az ószl. *grbbъ* mellett az *a*-n végződő szerb *grba*-t is említi. Ezt a szerb *grba*-t megtaláljuk szófeytő szótárában is (a hol az ide tartozó szók egy hibás theoria kedvéért *gerbü* alatt vannak felsorolva), ott találjuk a bolgár *grъba* «buckel» szót is szemben a *grъb* «rücken»-nel, de nem említi M. itt sem a szlovén *grba* «Höcker, Buckel» szót. Mondanom sem kell, hogy a magyar szó magyarázatára az *-a* végű alakból kell kiindulnunk, a mely az összes délszláv nyelvekben «púp, görbe hát» jelentésben él. Szláv főnevet a magyarban elég gyakran találni melléknévi használatban (v. ö. *bolond*, *gonosz*, *izgága*, *kondorgöndör*), különben pedig a magyar szó jelentése tökéletesen illik a szláv szó jelentéséhez, hiszen a régi nyelvemlékek tanúsága szerint eredetileg éppen púpost, görbehátút jelent, a mire SIMONYI, BUDENZ és HALÁSZ észrevételével szemben nyomatékosan rámutat, mikor újra a szó szláv voltát mondja valószínűnek (MNyelv 2: 214.). Csakis egy ellenvetés. a melyet BUDENZ tett (MUSz. 61.) és HALÁSZ ismételt (Nyr. 10:348.), látszott komolyabbnak, az t. i., hogy szláv *grъba*-val szemben a magyarban mélyhangú szót várnánk és nem magashangút. Ez az ellenvetés bírt engem arra, hogy *A szláv szók a m. ny.-ben* című értekezésemben a *görbe* szó eredetét még el nem döntöttnek jelentsem ki (33. l.). Legújabban azon-

ban meggyőződtem ez ellenvetés tarthatatlanságáról és kimutattam, hogy ószlovén *rъ* hangsoportnak, ha mássalhangzók közt áll, a magyarban eredetileg nem felelt meg *r* mély, hanem *a* gas hangzó kíséretében (Nyr. 29: 564. kk.): *grъкъ* > *görög*, *grъсь* > *görcs*, *grъньчаръ* > *göröncsér* — a *gerlice* > *grъlica* szó is nem a szláv *i*-nek köszöni magas hangzását, a mint BUDENZ hiszi, hanem annak, hogy kezdettől fogva magas hangzó csengett a magyar szó első tagjában. Abból, a mit az említett helyen kifejtettem, kitűnik egyúttal az is, hogy míg az ószlovén források következetesen *rъ*-t ismernek, az élő bolgár nyelvben a tompa hangzó, a mely a magyar *e*-, *ö*-ben tükrözik, bizonyos esetekben az *r* előtt hallatszik; így érthető, hogy fönt a mai bolgár kiejtésnek megfelelő *grъba* alakból indultam ki és nem az irodalomban szokottabb, régi hagyományon alapuló *grъba* írásból. Minthogy én mindezeket részletesen kifejtettem és az ószlovén *rъ* tárgyalásánál külön is alkalmaztam a nyert eredményt *görbe* szavunk magyarázatára, kicsit meglepő, hogy M. úgy tesz, mintha arról nem is tudna, hogy *görbe* szavunkat a szláv nyelvekből is próbálták megfejteni, csak arról tesz említést, hogy BUDENZ körülbelül 20 évvel ezelőtt nem kellő alappal ugornak mondta. Pedig ha M.-nek sikerült volna is épp olyan szigorúan tudományos módon bebizonyítani, hogy a magyar *görbe* szót, a mely tökéletesen megfelel a bolgár *grъba* szónak és jelentésében is nagyon jól illik hozzá, meg lehet magyarázni egy kaukázusi szóból is, abból korántsem következne még, hogy a magyar szó csakugyan kaukázusi eredetű, hanem a legeslegjobb esetben csak annyi, hogy kaukázusi eredetű is lehet. De míg a szláv nyelvek hatása igen nagy volt és ahhoz a legkisebb kétség sem fér, hogy a bolgár *grъba* szó valóban belekerülhetett a nyelvünkbe és akkor a *görbe* alakot és a mai jelentést ölthette, addig M. föltevésére teljesen hiányzik a biztos alap, a kaukázusi nyelveknek a magyar nyelvre gyakorolt hatás tudományos kimutatása, mert a mit M. minderről írt, az nem tudomány. Ezt fényesen mutatja egyebek közt éppen a *görbe* szó fejtegetése is, a melyet ezért és a kényelmes utalás kedvéért szóról-szóra ide iktatok:

«Sejthető, hogy a *kör-ny-ül*, *kör-ny-ék*-beli *ny* képző is (v. ö. ezekhez még: *görnyed*) kaukázusi alapú: v. ö. csecs. *guorgañ*, vagy avar *gurginau*, tabasszarán *gergnib*, agul *girganf*: sőt ilyen lehet a magyar alapon bajosan magyarázható *gör-be* «*curvus*; *krumm*» szóé is, melynek alaprésze a *kör* családjához csatolva azon képzővel alakultnak képzeltető mint ezek: avar *gurgin-ab*, tabasszerán *gergni-b* «*rund*», grúz *partho-b* «*breit*» e mellett *fartho*, láz *partho* id. (ERCK. 161.), avar *betca-b* «*dunkel*»: v. ö. kürin *midče* id. (162), dido *khoaxal-ab* «*faul*»: v. ö. arab *kāhil* id. (163.), tabasszarán *kucu-b*, agul *gučca-f* «*feige*»: v. ö. buduch *kič-ru*, arčün *kedža-to* id. (163.), avar *khudab* «*gross*» e mellett: *khodo*, rutul *khuda* id. (165.), karata *zherco-b* «*hoch*»: v. ö. and *χirci* id. (167.) stb.» (424. l.)

Tehát a magyar görbe a kör szóból képződött, vagy talán ennek valamely kaukázusi ősebből — mert hiszen a *kör* is kaukázusi eredetű! —, képződött pedig «azon képzővel», a mely a következő kaukázusi szókban mutatkozik: «avar *gurgin-ab*, tabasszarán *gergni-b* ,rund', grúz *partho-b* ,breit' e mellett *fartho*, láz *partho* id. (ERCK. 161.)». Alljunk itt meg egy kicsit, hiszen a grúz nyelv nem tartozik az ismeretlen, föl nem tárt kaukázusi nyelvek közé, annak képzőit összeállították már a grúz nyelvtanok, szótár is van elég, egészen takaros kis irodalommal is dicsekedhetnek a grúzok: elolvashatja M., ha kedve tartja, azon a nyelven akár SHAKESPEARE több munkáját. De *-b* melléknévképzőt nem fog benne találni, ha még annyira töri is magát. De hát miért írja azután ERCKERT a *breit* cz. cikkben azt, hogy a láz nyelvben a «széles»-t úgy mondják hogy *partho*, a mingréiben *fartho*, *phartho*, a grúzban pedig *fartho*, *parthob*? Miért? Hja, ha M. azt sejtette volna! Hát azért, mert ERCKERT sem tud sokkal többet a grúz nyelvből, mint M., és mert azonkívül az *Adjectiva* fölírat alatt derűre-borúra közöl melléknév gyanánt határozót is, sőt egész kis mondatocskákat is, gyönyörűségeen tarkítva mindezt tollhibákkal és félreértésekkel. Hiszen elég akár csak a *breit* című szó alatt álló grúz szókat elolvasnunk, hogy tiszta képünk legyen arról, hogy E. mennyire nem ért ahhoz a nyelvhez, a melyet ő is, egészen helyesen, a legfontosabb nyelvnek tart valamennyi kaukázusi nyelv közül*): «Gru. *fartho*, *parthob*, *ganivrab*, *gaxieri*». Ebben a négy szóban csak öt hiba van! Először is a grúz nyelvben *f* nincs, akár hányszor váltja is föl E. a hehezetes *ph* (*p'*)-t *f*-fel, a *fartho* tehát grúz szó nem lehet, a «széles» szavunknak tényleg *phartho* felel meg a grúz nyelvben. A második helyen olvasható *parthob* először is megint *ph-n* kezdődik, azután pedig — ó szegény *-b* képző! — nem is végződik *b-n*, hanem *d-n*, a *-b* egyszerű tollhiba (vagy sajtóhiba?), csakúgy mint a következő szó, a *ganivrab* *b*-je is, a mely megint *d* helyett áll. Az utolsó szó e diszes sorban a *gaxieri* *ganieri* helyett áll! Arról, hogy E. mit művelt a kaukázusi melléknévvel, egész könyvet lehetne írni, még pedig igen mulatságos könyvet, de minthogy M. műve amúgy is bőséges okot ad nekem e botlások szellőztetésére, itt az említett két «*-b*» végű alak további fejtegetésére fogok szorítkozni, de egy különösen jellemző példát még is föl akarok előbb említeni, egy *bokornak* a nevét, a melyet szintén a melléknévek közt találunk, még pedig a *stolz* cím alatt. E *stolz* grúz másául ezeket találjuk: *amaqia*, *uzani*, *ampartovani*. Az utolsó szó hibásan van leírva a h. hogy *ampartavani*, az első nem pusztán melléknév, hanem egész kis mondat: *amaqi-a* = *superbus-est*; — az

*) L. művének második részében 387. l.

ilyesmin döreség volna fönnakadni ERCKERTnél, de hogy került ide az *uzani* szó, a mely főnév és egy bokornak a neve? És mégis nincs ebben sem sajtóhiba, sem tollhiba, csak is tiszta, hamisítatlan dilettantizmus, a melyet az orosz *gord* szó tévesztett meg, mely büszkét is jelent ugyan, de egyúttal a *Viburnum Lantana*-nak a neve is. De hagyjuk most ezeket és térjünk vissza a grúz «*parthob*»-hoz.

Említettem már, hogy a grúz «*parthob*», a melyből M. egy *-b* képzőt vélt kifejthetni, egyszerű toll- vagy sajtóhiba, és hogy az ERCKERTnél nyomban rá következő *ganivrab* is az. Ezt még M. is kisúthette volna, ámbár fogalma sincs a grúz nyelvről, ha gondosan végig nézi ERCKERTnél a grúz mellékneveket; E. ugyanis egy helyen megmondja, hogy a *-d*-re végződő alak határozó és annyi ilyen *-d* végű határozói alakot említ a tiszta melléknévi alak mellett, hogy nagyon közel feküdt az a kérdés: nem egyszerű hiba-e a grúz *fartho*, mingrél *fartho*, *phartho*, láz *partho* mellett említett grúz *parthob*, hogy nem kell-e itt is rendes határozói képzést keresnünk és *parthod* (illetőleg *pharthod*)-nak olvasnunk a szót. Hiszen M. különben éppen nem félénk, ha az előtte fekvő anyagból következtetéseket kell levonnia! Már pedig a *hässlich* alatt ezeket a grúz szokat találta: *glaxa*, *glaxad*, *cudad*, *avad*, a jegyzetben pedig azt olvasta, hogy «*glaxad* ist Adverb»!! Igaz *glaxad*-ra nyomban következik még két határozói alak (*cudad* és *avad*) és ERCKERT dilettantizmusát jellemzi, hogy ezekről már nem mondja, hogy szintén határozók, és hogy helyettök az «Adjectiva» fölírás alatt nem említi inkább a melléknévi alakokat (*cudi*, *avi*), de másrészt annyi *-d*-s alakkal találkozunk E.-nél — itt-ott fölötlik a határozónak *-th*-s mellékalakja is —, hogy kis éleslátással tisztába jöhetett volna M. is a *hässlich* cikkben nyert útmutatás segítségével a *-d* végzet természetével, innen pedig csak egy lépés lett volna a *parthob* hibás írásának fölismeréséig. A grúz *-b* melléknév-képzőről tehát, a mely nincs, búcsút vehetünk, legfőljebb megemlíthetem még, hogy még ERCKERTnél sem találunk több *-b*-n végződő alakot a «melléknevek» ugyancsak tarka-barka csoportjában. Áttérek az avar alakokra, hisz ezekről is könnyű ítéletet mondani, hála USLAR és SCHIEFNER beható és igazán tudományos kutatásainak. Hogy M. mennyire fölületes munkát végzett, ugyancsak meglátszik itt is. ERCKERTből kiír taláломra egy pár avar melléknévet (mindössze hármat), a melyben a szó végén *-b* áll és mert más kaukázusi nyelvekben az ezekhez illő szók végén nincs meg a *-b*, azonnal kész az ítélet: ez a *-b* «képző», a magyar *görbe* szó pedig a *kör* szóból ezzel a kaukázusi képzővel alakult. A három avar melléknév ERCKERT szerint így hangzik: *gurginau* (*nab*) «rund», *betcab* «dunkel» és *khudab* «gross»; M. szerint az első *gurgin-ab* részekre bontandó, a másodikban az *a* már nem tartozik a képző-

höz: *betca-b*, a harmadiknál miránk bízza, hogy *-ab* vagy *-b* képzős elemet akarunk-e benne keresni. Megengedem, hogy ERCKERT művéből nehéz valakinek, a ki nem ismeri a kaukázusi nyelveket, fölismerni az említett alakok igazi természetét, mert munkájának második részében erre tett megjegyzése kicsit zavaros (2: 172. l.), de hát kinek is jutna eszébe ERCKERT könyvében keresni az avar nyelv szerkezetének titkait, mikor kezében van USLAR több mint 500 lapra terjedő orosz könyve, a mely csakis az avar nyelvvel foglalkozik¹⁾ és SCHIEFNERnek, a híres pétervári akadémikusnak, a kaukázusi nyelvek kiváló ismerőjének német műve,²⁾ pedig hát M.-nak kezében volt mind a kettő. Bizonyosan megnézte azt a 3 melléknévet ott is és fürkészte annak az okát, hogy miért mutat a melléknév hol rövidebb alakot, hol *-b-* vagy *-ab-*bal bővültet. És mit talált? Igazán zavarban vagyok, nem tudom, mit feleljek e kérdésre. Ha megnézte, vége a jóhiszeműségének; vagy nem nézte meg, akkor ez olyan könnyelműség és lelkiismeretlenség, a mely ritkítja a párját. Hiszen USLAR-SCHIEFNER műveiből egészen világosan kitűnik, hogy minden avar melléknév kö z n e m ű a l a k j a *-ab-*ra végződik. Olyannyira hihetetlen, hogy M., a ki oly bátran beszél a kaukázusi nyelvek szerkezetéről és a magyar nyelvben olyan mélyre menő kaukázusi hatást vél fölismerhetni, még egy olyan nagy arányokban mutatkozó tűneményt sem ismerne, hogy kénytelen vagyok annak részletes kimutatásába bocsátkozni.

SCHIEFNER a 19. l. a 67. §.-ban ezeket mondja: «Die gewöhnliche Adjectivbildung geschieht von Adjectivstämmen vermittelt der Endungen *au, ai, ab*, welche für die drei Geschlechter eintreten und für die der Plural auf *al* ausgeht; z. B. *qoarídan, qoarídai, qoarídad* enge; *hiťínau, hiťínai, hiťínab* roth; *xáh'au, xáh'ai, xáh'ab* weiss; bisweilen tritt auch die Endung *jau, jai, jab* ein; z. B. *kudíjau, kudíjai, kudíjab* gross, *ćíjau, ćíjai, ćíjab* neu; *tlíjau, tlíjai, tlíjab* gut, neben *tlíkan, tlíkai, tlíkab*³⁾». Érdekes világot vet e ragok használatára a 69. §. is: «Die von Substantiven hergeleiteten Adjectiva werden von der starken Genitivform gebildet, wenn sie einen allgemeinen Begriff ausdrücken, während man zum Ausdruck eines bestimmten, einzelnen Falles die schwache Genitivform in Anwendung bringt; auch diese Formen können mit den Endungen *au, ai, ab* versehen werden; z. B. *wácasulan, wácasulai, wácasulab* dem Bruder gehörig von *wac* G. *wácasul* Bruder».

¹⁾ Baron P. K. USLAR, *Etnografija Kavkaza-Jazykoznanie. III. Avarskij jazyk*. Tiflis 1889. 8-r. VI, 242+275+19.

²⁾ Ausführlicher Bericht über Baron P. v. Usar's Awarische Studien von A. SCHIEFNER. St. Petersburg 1872. 4-r. VIII+180.

³⁾ A *tlíjau* ill. *tlíkan* «jó» szóban SCHIEFNER a *tl* helyett egy sajátos, nálunk ismeretlen jelt használ, a melyről maga mondja, hogy *tl-lel* lehetne helyettesíteni; ERCKERT ilyenkor *thl*-et ír.

Hogy mennyire nem képző az *-ab*, az kitűnik abból, hogy a melléknév csak az egyes számban végződik *ab*-ra (illetőleg *au*, *ai-ra*), a többes számban az *-al*, *-el* rag a tiszta tőhöz járul: a nagy ember *kudijau c'i*, a nagy asszony *kudijai cuz'u*, a nagy ló *kudijab c'u*, de ezek többese egészen tisztán mutatja, hogy maga a tő csak *kudi*: *kudijal c'a'i*, *kudijal ruč'abi*,*) *kudijal c'ujal* (l. USLAR, *Avarskij jazyk* 1: 85.). A melléknév puszta tője, akár mint a német nyelvben, határozó gyanánt szerepel, pl. «jól» avarul: *tlík* (*dica tlík koala bugo*: én jól írok l. USLAR 1: 235. l.), de ha jó ember, asszony, lóról beszél, *tlíkau*, *tlíkai*. *tlíkab* alakot tesz a főnév elé, de csakis az egyes számban, a többesben tekintet nélkül a főnév nemére, az alak mindig *tlíkal*, megint úgy mint a németben: *ein guter*, *eine gute*, *ein gutes*, de a többesben csakis *gute*. M. ERCKERT-nél a *dunkel* alatt avar *betcab*-ot talált, de mert ugyanabban a cikkben kürrin *midče*-t lát, habozás nélkül megállapítja, hogy az avar szó *betca-b* részekre bontandó és hogy az állítólag a *kör*-ből képezett magyar *görbe* szó magyarázatára kitűnő példa. Pedig ha fölkeresi a szót SCHIEFERNÉL vagy USLARNÁL és különben is tájékozódik egy kicsikét, megtudja nehézség nélkül, hogy a *bečab* bizony *beč-ab* részekre bontandó és hogy az *-ab* semmi egyéb, mint köznemű rag, hogy tehát igenis azt mondják, hogy *bečab roh* «finsterer Wald», *bečab ruq* «düsteres Haus», de hogy azt hogy «sötét van», az avarban úgy hangzik hogy *beč bugo*: *beč bugo hab ruq* «es ist düster in diesem Hause».

Pedig hát nem is veszett volna kárba a fáradság, ha M. egy kicsikét foglalkozott volna azzal, hogy az avar és még egy pár kaukázusi nyelv mikép fejezi ki a német a melléknéveken, hasznát vehette volna a *magas* szó fejtegetésénél is. M. ezt is kaukázusi szónak tartja és első sorban az egyjelentésű grúz *maghali*-val hozza kapcsolatba, erről meg azt tartja: «A *magha-li*, *mogha-li* alakok képzett volta különben világosan kitűnik az egyazon jelentésű *ud boxo*, *dzsek bugu-d* stb. változatokból is» (453. l.). Hát bizony ez éppenséggel nem tűnik ki olyan világosan, mert nem szólva arról, hogy M. egész művén végig teljesen önkényesen *m*-et és *b*-t minden nyelvben föltétlenül azonosnak tart, fölötte kétséges, vajjon az *ud boxo* és *dzsek bugud*-ban a *b*-a tőhöz tartozik-e. Már SCHUCHARDT igen valószínűvé tette bírálatában, hogy a szókezdő *b*- itt eredetileg nem egyéb, mint az a köznemű *b*, a melyet az avar nyelvben eddig a szó végén találtunk. Az *ud boxo*-val szemben a *thus* nyelvben is *boxo* alakot találunk, de itt ezt az alakot csakis a köznemű szók előtt használják, különben pedig azt mondják, hogy *doxo*,

*) *Cuz'u* többese — a mint USLAR szójegyzékéből is kitűnik, l. 2: 224. — *ruč'abi*!

wɔzo vagy *jozo* (l. WZKM. XVI. 290. l.). Szakasztott ugyanezt a tüneményt észlelhette volna M. az avar nyelvben is és ez talán még is gondolkodóba ejthette volna, mikor a *b*-n kezdődő alakokkal szemben, a melyeket USLAR-SCHIEFNER értekezéséből idéz, ERCKERTnél egy-egy hozzájuk föltűnően hasonló *h a n g z ó n* kezdődő alakot talált, v. ö. p. o. SCHIEFNERnél lák *b'óztul* «hoch» és ERCKERTnél *czachur axtuna* «hoch». Az avar tüneményt SCHIEFNER emígy írja le: «Die Adjectiva haben nicht allein nach verschiedenen Geschlechtern eine verschiedene Endung, sondern auch einen Wandel des Anlauts je nach den verschiedenen Kategorien, z. B. *wácadau*, *jácadai*, *bácadab* rein Pl. *rácadab*; *wórɣatau*, *jórɣatai*, *bórɣatab* hoch; *wárs'adau*, *járs'adai*, *bárs'adab* gleich, eben; *wica-tau*, *jicátaí*, *bicátab* dick» (20. l. 73. §.). Nem akarom ezt a tüneményt más kaukázusi nyelvekből is kimutatni, de hogy milyen mélyen gyökerezik egyes kaukázusi nyelvben, arra hadd szolgáljon például az a sajátosság, ugyancsak ezen a tüneményen alapuló változás, a melyet a «testvér» szó kezdőhangjában találunk az avar nyelvben a szerint, hogy fítestvérről, nőtestvérről vagy állatok testvéréről van szó: *wac* «Bruder», *jac* «Schwester», *bac* «Bruder bei den Thieren»! Azt hiszem, a tünemények egész halmazából elég ennyi is, hogy az olvasó sejthesse, hogy hány elhamarkodott kijelentéstől tartózkodott volna M., ha nem sietett volna annyira kiaknázni mindazt, a mit ERCKERT igen kétes értékű könyveben talált, és a helyett inkább elmélyedett volna az USLAR-SCHIEFNER-féle alapos értekezések tanulmányozásában.

A mondottak után nagyon röviden végezhetek a még hátra levő példákkal. M. még egy karata *zherco-b* «hoch» melléknevet említ, egy dido *khoaxal-ab* «faul» szót és a tabasszarán *gergni-b* «rund» meg *kuču-b* «feige» szokat; — ezeknek mind egy kaukázusi -b melléknévképző mellett kellene tanuskodniok. A karata és dido nyelv tanúbizonysága már az avar nyelvhez való közel rokonságuknál fogva is gyanús, a dido nyelvről különben ERCKERT meg is említi, hogy a melléknevek itt is szakasztott olyan -b ragot vesznek föl a köznemben: «Das Adjectivum hat die bekannten Genus-Exponenten *v*, *j*, *b* im Auslaut, bei vocalischem Anlaut auch im Anfange des Wortes *v*, *j*, *b*» (2: 216. l.). Ugyanezt mondja az andi nyelvjárásokról, a melyekhez a karata is tartozik: «Die Geschlechts-exponenten sind in allen Dialecten die bekannten Buchstaben *v*, *j*, *b*; dieselben treten theils im Auslaut, theils bei vocalisch anlautenden Stämmen im Anlaut auf» (2: 198. l.). Ki merne ezek után még a tabasszarán -b «képzőben» bízni? Azt hiszem, még M. sem; ha mégis bele akarna ez utolsó szalmaszálaiba kapaszkodni, összeköttetéseimnél fogva könnyen megtudhatom a valódi tényállást, addig pedig beérem azzal, hogy ERCKERT, a ki biztosat erről nem tud mondani, mégis valószínűnek tartja, hogy a tabasszarán

nyelvben is ragok különböztették meg a melléknév különböző nemét (l. 2: 49. l.).

A mondottak után valószínűleg senki sem fogja nagyon sajnálni, hogy M., mikor a magyar *görbe* szót a *kör*-ből származtatja, mindig csak *-b* és nem *-ba* vagy *-be* képzőről szól, illetőleg a kaukázusi nyelvekben egytől-egyig csak oly szokat hoz föl, a melyek tiszta *-b*-n végződnek. Hiszen az teljesen közömbös, hogy a magyar szóban a *b* után következő hangzót mikép kellene magyaráznunk, ha a kaukázusi nyelvekben valóban megvolna egy *-b* képző; — M.-nál a hibák rendesen akkorák, hogy igazán nem érdemes csekléségekkel törődni.

6. *Gatya*. Csak félve nyúlok ehhez a darázsfészekhez. Nehéz valakivel vitakozni, a ki előtte ismeretlen nyelvekből halomszámra összehordott szavakon oly merész épületet épít föl, mint M. a *gatya* szó tárgyalása közben; kétszerte nehéz, ha az olvasó sem járatos a szóba hozott nyelvekben, úgy hogy nem elég a sok bátor állítás alaptalanságára egyszerűen csak rámutatni. Némileg könnyít a dolgon, hogy a kiinduló pont végtelenül egyszerű: a magyar *gatya* szót eddig a horvát-szerb *gaće* másának tekintették. A horvát-szerb *ć* annyira közel áll hangzásra nézve a magyar *ty*-hez, és azonkívül máskor is *ty*-vé lett a mi nyelvünkben (*praća* > *parittya*), hogy ahhoz a legkisebb kétség sem férhet, hogy a magyar szó igenis lehet horvát-szerb eredetű. Ezt a lehetőséget M. sem tagadja, csak annyit mond, hogy e föltevés ellen «néhány, ha nem is döntő jelentőségű, de mindenesetre számba veendő körülmény szól» (286. l.). Először is a tárgyi ethnographiában talál ellene szóló mozzanatot: «Tudvalevő ugyanis, hogy az oly tipikus magyar gatyaviselet nem a jelen haza néprajzi alakulata, hanem ép úgy mint kiegészítő része, az *ing*, keletről hozott öltözék, mely szelvében el volt terjedve a szasszanida korban a perzsáknál, parthusoknál s bizonyára az ő kulturhatásuk alatt álló egyéb nyugatázsiai népeknél is (l. erre nézve: Ethnogr. 9: 56.). Bajos volna ily viszonyok közt föltennünk, hogy ama név, mely az egész magyarságban egyformán s egyedül jelzi e ruhafajtát, itten, a szerb révén került volna oly nagy elterjedéshez». A kérdést, azt hiszem, nem lehet azzal elútni, hogy M.-val együtt Huszka véleményére hivatkozunk, mely szerint «a gatyáért mindenesetre szkyltha területre kell mennünk» (l. Ethnogr. i. h.). Mert a *gatya* eredete kereshető a tárgyi ethnographia megállapodása szerint akárhol, abból még nem következik, hogy a magyarok a gatyaviseletet magukkal hozták, a *gatya* név meg éppen lehetne szláv, és átvétele újabb, még akkor is, ha a tárgy ismerete a honfoglalásnál jóval régebb volna is. Annyi kétségtelen, hogy a szlávok a gatyát már ismerték, mielőtt a magyarok mai hazájukba értek, ezt a szláv szók sajátságos, közös ere-

detre valló hangtani viszonya egészen világosan mutatja. A magyarokról ezt olyan kétségtelen bizonyossággal ki nem lehet mutatni, a *gatyá* lehet tehát, ha viselete ma még olyan tipikus is, a honfoglalás után átvett ruha és még ennél is könnyebben lehetséges az, hogy a szó később került hozzánk és azután épp úgy elterjedt országszerte, mint akár a szintén horvát-szerb reven hozzánk eljutott *csizma* szó. Mert az már csakugyan kétségtelen, hogy az oszmánli *čizme* csakis délszláv közvetítéssel kerülhetett a mi nyelvünkbe — a török *čizme* magyar ajkon sohasem alakult volna át *csizma*-vá. Különben nem lesz egészen érdektelen rámutatni arra, hogy a szerbeknél a gatyaviselet a fiú életében fordulópontot jelent, a mint KARADZSICS szótárából is kitűnik: «A falusi gyermek rendesen föl nem veszi a gatyát a 6—7-ik esztendeig (míg meg nem tudja azt oldani és kötni) és ha fölveszi, többé el nem hagyja. A férfiak gyakran attól az időtől számítják az éveket, a mikor gatyát öltöttek, p. o. mikor az meg az volt, még nem viseltem gatyát, vagy éppen csak kezdtem gatyát viselni».

M. fönt említett megjegyzése után áttér a rokon nyelvekben található gatyanevekre és azt találja, hogy ezek részben nem magyarázhatók meg «egész kifogástalanul» a megfelelő orosz szóból. Hogy az osztják-vogul *käs* alak valóban nem lehetett-e az orosz *gači*-ből, hogy ennek okvetetlenül *i* végű alak felelne meg, azt én nem tudom megítélni, de arra, a mit a finn *kaatio* (*kaatia*)-ról mond, igenis van észrevételem. A ma használt orosz alak *gači*-nak hangzik; ebből a finn szó már a *č*-vel szemben álló *ti* miatt sem magyarázható. Másrészt a szláv nevek összessége világosan arra mutat, hogy az orosz *č* eredeti *tj*-ből keletkezett.*) A finn *kaatio* tehát igenis lehet orosz, de csak ha a finnek történetelőtti időben vették át a szót, a mikor az oroszban a *č* helyén még az eredeti *tj* hangzott. Minthogy a szláv szó származását nem ismerjük, nagy merészség kell ahhoz az állításhoz, hogy történetelőtti időben a szót nem használhatták egyes számban, hogy a mai többesszámú *gači* helyett nem mondta valamikor az orosz azt, hogy *gača*, illetőleg még régebben azt hogy **gatja*. A szláv nyelvek a páros részekből álló tárgyakat ma többesszámú alakkal szeretik jelölni (valamikor kettős számot használtak ilyenkor) és ennek a szláv nyelvhasználatnak a bélyegét akárhányszor rányomták az idegenből került szókra is. A török a nadrágot *čakšir*-nak nevezi, a mi egyes-számú alak, a szerb azonban *čakšire*-nek nevezi, a mi épp oly többesszámú nőnemű szó, akár a *gače*, az ollót a török *makas*-nak hívja, a szerb azonban, mert két vágó részből áll, többesszámú

*) *Tj*-ből a bolgárban rendszerint *št* lett, az oroszban és szlovénben *č*, a horv.-szerbben *č*, a cseh-tótban *c*, a lengyelben (jésített *c*) *ć*, v. ö. bolg. *gašti*, or. *gači*, szlovén *gače*, horv.-szerb *gače*, cseh *hace*, l. *hacie*.

makaze-t csinált belőle. Hogy milyen erős gyakran a régi, eredeti kifejezések hatása, azt szépen mutatják a szerb kocsinevek. Értethető, hogy a régi elnevezés, a *kola* csak többszámú lehet, hiszen származása szerint «kerekeket» jelent (az ismert *kolo* «kör[táncz]» semmi egyéb mint a *kola* egyes száma), a szerb tehát, ha kocsin megy valahová, nem azt mondja, hogy «tengelyen» megyek oda, mint a német, hanem azt hogy «kerekeken». Ez a megszokás olyan hatalmas, hogy belekényszeríti rendszeren az idegenből átvett kocsineveket is ebbe a nyelvhasználatba, ámbár itt valóban nincs a többes szám használatának semmi logikai alapja: a magyar *hintó* *hintov*-nak is hangzik ugyan, de nagyon sűrűn, a népdalban többnyire többesben használatos: *hintovi*; a magyar *kocsi*-ból a szerb-ben egészen rendes fejlődésnél fogva *kočija* lett, a mely mellett azonban széltiliben használatos egy kocsiról is a többes *kočije* is; az olasz *carozza*-val szemben csak az olaszok szomszédságában járja még az egyesszámú *karoca*, minálunk és Szerbiában csak a többszámú *karuce* ismeretes. Ha tehát a *gatya* szláv nevérol föl tesszük, hogy idegenből került, semmi sem könnyebb, mint azt megérteni, hogy miért vészett el csaknem az egész területen a régebben valószínűleg általánosan elterjedt egyes számú alak, MIKLOSICH-nak tehát mindenképpen joga volt egy egyesszámú **gatja* alak szerkesztésére. Ilyen egyes számú alakra látszik vallani a finn *kaatio* is, de meg az sem mondható olyan bizonyosnak, hogy az orosz nyelvben az egyesszámú *gača* merően ismeretlen; DAHL, a ki tisztán a nép ajkáról gyűjtötte össze híres nagy szótárát, határozottan azt mondja, hogy a szó *gača* vagy *gači*, példát is idéz az egyes számú alakra, igaz, csak Szibériából.*) A finnek egyelőre alig tehetnek okosabbat, mint hogy tudomásul veszik MIKKOLA kísérletét, a ki a finn szót egy MIKLOSICH-tól is föltett szláv **gatja*-ból magyarázza; nem hiszem, hogy MUNKÁCSI kaukázusi tudománya ott több hívőre fog találni, mint minálunk.

Most pedig vegyünk egy időre búcsút tudománytól, hangtani törvényektől, aprólékos, higgadt fontolgatástól, mindentől, a mit kutatásaink közt szem előtt szoktunk tartani, és kövessük M.-et a kaukázusi nyelvek háborgó tengerére, «hátha egy harmadik területre akadnánk, melyből úgy a szláv, mint a finn-magyar alakok külön-külön egyenesen, vagy közvetve történt átvételkép magyarázhatók volnának . . . a hol egyszersmind e szláv és finn-magyar alapon nem elemezhető szónak nagy valószínűséggel alapját és jelentésbeli fejlődését is fölismerhetjük» (287. l.).

Lehetetlen M. fejtegetéséről, a fölhozott egymásba fűzött okok tömkelegéről csak némileg is tiszta képet alkotni magának,

*) Az európai Oroszországban különben mai nap a többes *gači* használata is igen gyér.

ha szóról szóra el nem olvassa az ember ezt a nevezetes és fölötte jellemző tárgyalást:

«Ide tartozó szavak: csecsencz *ħaci*, *ħeci* «unterhose»; továbbképezve: lák *ħaša ħ*, *ħaža-g* «hose»; *jaltu-ħħažag* «hose», *lultu-ħšaħ* «unterhose»; tabasszerán *ħüček* «unterhose» [kürin *va-ħčagh*, *va-ħčēg*, *vā-ħčēgh*, rutul, chachur *vayčēgh*, agul *vagčak*, varkun *vačag*, kaitach *vačax*, buduch *aččak*, dzsek *uččag*, kubači *učag* «unterhose», chürkilin *uoččag* «hose». Bővebb hangtestét tapasztaljuk ugyane szónak a kardin *ghonšeg*, šapszug *uguanšejge* «hose» változatokban, melyeknek hangbeli viszonylása az előbbiekhöz mutatkozik a föltehető alapszóban is. Ez t. i. valószínűleg nem más mint a kürin *khvač*, kaitach, akuša *kaš*, láz *kučyi* és dido *konču* «fuss» szó a képzésnek olytén jelentésmódosításával, minőt a dimin. képzős német *ärm-el*, *leib-chen*, szintígy a mordvin *kirga-ks* «halsband», *kuro-ks* «zaum», *püle-ks* «ohrring» szavaknál is észlelünk, úgy hogy a *ħaci*, *ħšaħ*, *ħačagh* alapértelme ilyes volna: «füsschen», illetőleg: zum Fusse geh örig, láb béli.» (287. s köv. l.)

Bontogassuk egy kicsit az összekuszált szálakat! M. kezdi az orosz *ħaci* (kisorosz *ħaci*!) -hoz veszedelmesen hasonlító csecsencz *ħaci*-val és lassan-lassan egyre jobban eltávolodik e hangesoporttól, míg el nem jut a sapszug *uguanšejge*-hez. Nyomban erre következik a nagy ugrás, a salto mortale, akarom mondani — a «föltehető alapszó»: kürin *khvač*, kaitach, akuša *kaš*, láz *kučyi* és dido *konču* «fuss». Ha nehéz is, ne veszítsük el fejünket, bonczolgassuk hideg vérrrel a mondottakat. Az eredmény az: a kaukázusi gatyanevek eredetileg lábacsakát jelentenek és a láb nevéből képződtek. Lássuk sorra! A láb a kürin nyelvben *khvač*, a gatyá — *vayčagh*, a kaitachban a láb *kaš*, a gatyá — *vačax*, a lákban ERCKERT szerint a láb *ččan*, a gatyá — *ħšaħ*, *ħažag*, a chürkilinben SCHIEFNER-USLAR szerint a láb *kwač*, a gatyá — *wayčag*.*) Hiába nézzük végig akár M. idézeteit, akár főforrásában, ERCKERT művében mind a 27 kaukázusi nyelvben a láb és a nadrág-gatyá neveit, sehol a legkisebb támasztó pontot sem találunk a két szócsoporthoz akár csak részben való összekapcsolására, annak az útmutatásnak, hogy a kaukázusi gatyanev a láb nevéből származott volna, sehol még árnyékát sem leljük. Ha M. itt mégis észre tudott venni ha még olyan vékonyka szálacskákat, a melyek az egyik csoport szavait a másik csoport szavaihoz fűzik, akkor ő bizonyosan a fűvet is hallja

*) Én készakarva nem javítottam az adatokat, úgy közöltem, a mint M. ERCKERNél maga előtt látta, csak a chürkilin *kwač* alakot, a mely állat lábát jelenti («Pfote»), idéztem SCHIEFNER-USLARBól, hiszen a M.-tól idézett kürin *khvač*-csal való azonossága szembeszökő; a gatyá nevét is ezúttal SCH.-U.-ból írtam ki (l. 194. l.): *vayčag* «Weiberhose», mert ERCKERT *uoččag* alakja nagyon gyanús.

nőni, már pedig ehhez mi közönséges halandók nem értünk, erről tehát vele nem is vitatkozhatunk.

De van M. fejtegetésében még sok apró részlet is, a melyre észrevételelem volna, de annyi, hogy lehetetlen mindegyikre kiterjeszkednem. Elég lesz egy-kettő mutatóul.

M. nem csak hasonlatosságot talál egy-egy kaukázusi nyelvben a gatyá és a láb elnevezésében, hanem még egy lépéssel tovább megy és az állítólag a láb nevéből hajtott gatyanev képzését és eredeti jelentését is meg akarja állapítani, M. ahhoz az eredményhez jut, hogy a «láb» nevéből keletkezett gatyanev eredetileg kicsinyítő képzés lehetett, mikor aztán «alapértelme ilyes volna: *füsschen*». Tegyük ezt a föltevést egy kis próbára. A kürin p. o. a lábat *khvač*-nak, a gatyát *waxčeg*-nek*) hja; bátorság kell hozzá, hogy valaki ezt a szót amabból származottnak jelentse ki, de még nagyobb bátorság kell ahhoz, hogy azt állítsa, hogy a most gatyát jelentő kürin szó eredetileg «lábacskát» jelentett, mikor a kürin nyelvnek egyáltalában nincs kicsinyítő képzése: «Da es der Sprache an Vergrößerungs- und Verkleinerungswörtern fehlt, kann man solche Begriffe nur mit Hülfe von Adjectiven ausdrücken: *g'wac'i k'wal* kleines Haus, Häuschen, *c'ixi k'wal* grosses Haus» (SCHIEFNER-USLAR 10. l. 27. §.). A lákban a láb SCHIEFNER-USLAR szerint *c'an* (101. l.), a gatyá illetőleg nadrág *h'az'ag* (89. l.).**) Se-hogy sem tudom megérteni, hogy mikép lehetne ez amannak a származéka, de kicsinyítője már éppenséggel nem lehet, mert kicsinyítője e nyelvnek sincs: «Es kommen weder Vergrößerungs-, noch Verkleinerungswörter vor, was eine Eigenthümlichkeit mehrerer kaukasischer Sprachen ist» (6. l. 16. §.). A chürkilin nyelvben a láb *kwac*, a gatyá, illetőleg a női nadrág *waxčag*. Ha valaki nagyon bátor, megpróbálkozhatik azzal, hogy az utóbbit az előbbiből valahogy származtassa, csak «Füsschen»-t ne keressen a «Weiberhose»-ban, mert kicsinyítő képzést a chürkilin nyelv sem ismer: «In Uebereinstimmung mit mehreren anderen kaukasischen Sprachen fehlen auch der Hürkan-Sprache Verkleinerungs- und Vergrößerungswörter» (9. l. 27. §.). És ezt így folytatni lehetne, mindig újra meg újra az tűnnék ki, hogy M., a ki olyan bátran kapcsolja össze a kaukázusi nyelvek szavait és származtatja egyiket a másiktól, milyen keveset tud ezekről a kaukázusi nyelvekről.

Áttérek más apróságra. A kaukázusi gatyanevek egy része

*) SCHIEFNER így írja a szót, l. 249. l.

**) SCHIEFNER a szót úgy fordítja, hogy «Hosen», de a rákövetkező példa arra vall, hogy a szó csak a női nadrágot, bugyogót jelenti, mint a chürkilin *waxčag* «Weiberhose». Minthogy a példa néprajzi szempontból is érdekes, ide iktatom: *tanal tanin h'az'ag dündi*, er hat ihr Hosen gemacht, d. h. sich mit ihr verlobt, es ist das erste Geschenk an die Braut.

(-χ) -g, -k-n végződik, ezért M. a jegyzetben «a -g, -k képzésre nézve» egy pár adatot állít össze, újra meg újra csakis a teljesen megbízhatatlan ERCKERT-hez fordulva, egyetlen egyszer sem az olyan elsőrendű forráshoz, milyent talált volna a SCHIEFNER-USLAR-féle értekezésekben. Ha most már az idézett szót, a mikor t. i. lehet, megnézzük SCHIEFNER-USLARNál, néha egészen meglepő eredményhez jutunk, a minek igazolására két csecsencz példát akarok bemutatni. M. abból, hogy ERCKERT a pacsirta csecsencz nevéül *naul* és *naulik* alakot említ, azt következteti, hogy itt is, mint állítólag más esetekben is, -k képzővel továbbfejlesztett szóval van dolgunk. De hát kezében volt SCHIEFNER-USLAR nagy tanulmánya, miért nem nézte meg a szót ott is? Ebből láthatta volna, hogy a pacsirta neve a csecsencz nyelvben csakis *naul* és hogy az ERCKERT-nél található *naulik* mellékalak valószínűleg a szó genitivusából [*naulig*-ből] fordult el, a mi elvégre nem volna valami nagy csoda, hiszen ERCKERT-nél vannak ennél czifrább hibák is szép számmal. M.-nak ezzel szemben kétségtelenül joga van azt állítani, hogy a *naulik* lehet azért mégis továbbképzés, a melyet SCH.-U. talán csak véletlenül nem említ, és minthogy M. a SCH.-U.-féle kimerítő tanulmányt alig ismeri közelebbről, noha forrásai között fölemlíti és itt-ott hivatkozik is rája, egy perczig sem kételkedem ebbeli hajlandóságában. De ezzel az állításával már ellenkezésbe jutna SCHIEFNER-nek, a kaukázusi nyelvek e kiváló ismerőjének és éles megfigyelőjének, egy positiv állításával, a mely szerint csecsencz szó — k-n nem is végződhetik! (l. 6. l. 34. §.). És mégis! M., a ki egyetlen egy kaukázusi nyelvet sem ismer, a kinek nincs tehát úgy módjában, mint nekem, ERCKERT-nek néha egészen különös botlásait legalább egy kaukázusi nyelven belül a legapróbb részletekig követni és e botlások forrását is tisztán fölismerni, M. talán fölháborodik azon a föltevésen, hogy ERCKERT a *naul* genitivusából a *naulig*-ből csinálta a *naulik* mellékalakot. Én ezt mindazonáltal igen de igen valószínűnek tartom; megerősít engem ugyanis e föltevésemben az az eset, a mely M.-nál nyomban a *naul-naulik* után következik: «csecsencz *gē* és *gaig* ,bauch‘ (u. o. 44.)». Nézzük csak ezt a szót is SCH.-U.-nál. Roppant gyanús, hogy SCHIEFNER mindig csak *gē* alakot említ a nominativusban és hogy az a furcsa *gaig* mellékalak megint annyira hasonlít a genitivushoz, a mely *gaig*, de meg egyenesen kizártnak látszik az a pusztaság is, hogy a *gē*-nek *gaig* mellékalakja lehetne, mert ezt SCHIEFNER minden bizonynyal megemlítette volna, hiszen a *gē* szót nemcsak a szójegyzékben sorolja föl, hanem 3-szor a nyelvtani részen is, a 25. §.-ban rámutat eredeti alakjára is, a szóban ugyanis kiesett egy mássalhangzó, és a hosszú *ē* a *gē*-ben összevonás eredménye, mint megannyi más esetben; — v. ö. a thus

gagao «Bauch» szót és olv. a bevezetés II. l., a hol szó esik arról, hogy a thus meg a csecsencz nyelv eredetileg egy volt.

Miután M. e jegyzetben így elbánt a kaukázusi *-g, -k* képzővel, áttér a *xači* alak magyarázatára. «A *xači* [gatyá] alak véghangzója, azt mondja, a szomszédos nyelvek *khvač, kaš* («fuss») szavához képest úgy látszik csak a teljesebb tőalak (v. ö. láz *kučxi*, dido *konču*) kiegészítő része. A magyar *gatyá*, finn *kaatio* végzetéhez való viszonyára nézve fontos, hogy sok szóban az ilyen *-i* véghangzó más hangzóval váltakozik; így közli ERCKERT egymás mellett a következő csecsencz alakokat:» És most következik 11 ERCKERTTŐL vett szópár, a melyből SCHIEFNER-USLAR részletes munkájából egyetlen egyet sem lehet igazolni! A két alak közül, a mely egy párt alkot, mindig csak az egyiket találni SCH.-U.-nál, rendesen azt az egyet sem közölte ERCKERT híven.

De hagyjuk ezeket az apróságokat és siessünk e hosszú fejtegetések végeredményéhez. «Számbavéve, mondja M., immár a fönt előadott nehézségeket, inkább vélhetjük az ellenkező esetet, vagyis hogy mind a szlávtság, mind a finn-magyarság *gatyá*-féle szavát még keleten olyan néptől szerezte, melynek nyelvét a mai kaukázusi népek tartották fönn». És most jön megint egy nagy meglepetés: «Mintául szolgáló ejtések gyanánt egybevetve a kabardin *ghonšeg*, lák *xašax*, csecsencz *xači* alakokat, **gači*, **gač*, **gat* (< **ganči*), illetőleg **gač*-, **gat*,-féle nyelvjárásilag váltakozó hangalakokat sejtethetünk; az előbbieknak a szláv, vogul-osztják és zürjén, az utóbbiaknak a magyar és finn megfelelők lehetnének másai» (288. s k. l.). Nem tagadom, hogy M.-nak, ha a magyar *gatyá*, a finn *kaatio* és a szláv neveket meg akarta magyarázni, a melyek eredeti *tj*-re mutatnak vissza, égető szüksége volt egy *gat* «ejtésre» is, de az is bizonyos, hogy a kaukázusi alakok ilyennek föltevésére a legkisebb jogot sem adnak, és az erőszakosság azzal nem lesz kisebb, hogy M. a **gat* után azt veti hogy «(< **ganči*)». De ha M. már nem restelte e *gat* «ejtés» fölállítását, nézzük csak, keletkezhetett volna-e belőle a szláv szók ősalakja? Kérdezze meg M. akármilyen szlavistától, mindenkitől azt a feleletet fogja kapni, hogy nem, ilyen «ejtés»-ből sohasem lehetett volna bolgár *gašti*, orosz *gači* stb. stb., már csak azért sem, mert a közös szláv *a* hosszú *ā* (v. *ō*)-ból lett, rövidből nem. Tehát hiábavaló volt minden erőszak, hiába állított föl M., csakhogy minden követelésnek eleget tegyen 5, mondd őt, «nyelvjárásilag váltakozó hangalakot», az első komoly kísérletnél, hogy ezek segítségével egy élő nyelv alakját megmagyarázzuk, zátonyra kerülünk. No de ez a sok, sok baj közül mindenesetre a legeslegkisebb, hiszen tudom, hogy M. akár még egy tucsat «nyelvjárásilag váltakozó hangalak»-kal szolgál nekünk, ha kívánjuk, hiszen ezt ilyen tág lelkiismerettel szerkeszteni lehet a végtelenségig. Ime mindjárt egy csattanós bizonyíték

rá! M. nem elégszik meg azzal, hogy a kaukázusi szóból mindenféle fogással kimagyarázza a mi *gatyá* szavunkat, a finn *kaatio*-t, a vogul-osztják és a zürjén szót, valamint a szláv gatyaneveket, hanem huszárosan megírt czikke legvégén még egészen váratlan meglepetést szerez nekünk, a melynek tiszta élvezetében nem akarom az olvasót zavarni:

«A keleti eredet fölvételével még mint külön nyelvjárásból került alak idevonható volna az alföldi *kutya* «lábikrára csavart czókmók» (MTsz.) szó is a szókezdőnek azon $g \sim k$ változásával, melyet a mai kaukázusi nyelvjárásokban is észlelünk (v. ö. az első szótag hangzójára nézve: láz *kučxi* «fuss» s a jelentésre nézve: or. *γαυη* «gamaschen», *γαυη* «stiefeln», török *konč* «stiefelschaft» = dido *konču* «fuss»).»

7. *Hályogfa*. Felteszem, hogy M., mielőtt a *hályogfa* származását kereste, tisztába igyekezett azzal jönni, hogy ez a szó mit jelent, hogy hát voltakép micsoda «fa» az a *hályogfa*; hisz mesébe való vaskalaposság volna, ha a szó származását nagy tudákosan megmagyarázná nekünk és kitünnék, hogy azt sem tudja, ez a szó mit jelent. De mivel M.-nak mindig nagyon sürgős a dolga, nem fogjuk róla föltenni, még kevésbbé tőle követelni, hogy szakmunkában nézze meg a *hályogfa* pontos meghatározását, megelégszünk azzal, a mi a MTsz.-ban meg a NySz.-ban található, a melyek már amúgy is kezében vannak és melyeket idéz is, nagy szerényen még csak a Pallas-lexicont vesszük hozzá, semmi egyebet.

A MTsz.-ban egyebek közt a következő adatokat találjuk:

1. **Hályog** (*hájjag* Háromszék m. Uzon Erdélyi Lajos; *hójog* [?] Csík m. Nyr. VIII. 379). *Akkora hójog van a szemén, mind egy fekete-mákszem, még se lát* (i. h.) [v. ö. 2. *hályog, hólyag*].

[2. **Hályog, Halyog, Halyag**]. *hályog-cseresznye* . . . [v. ö. *hólyagos-cseresznye*], *hályog-meggy* . . . : vékony héjú, nagyszemű meggy, hólyagos meggy.

Hólyag (*hályog* Nagy-Kálló) . . . [v. ö. 1. *hályog*].

Ezek az adatok még el nem döntik a kérdést, de ha új világításban fogjuk látni, becsesek lesznek majd. Maga a *hályogfa* mellékalakjai (*hályag-fa* és *halyag*[-fa]) és meghatározása («cserje, a melynek keresztező ágai vannak, s apró bogyókat terem») nem hoznak közelebb a kérdés megoldásához, még az sem tűnik ki e szótárból, hogy a KASSAI JÓZSEF *Szókönyvéből* említett «*halyog-mogyoró* [?]» a *hályogfa* gyümölcse.

A NySz. már jóval többet mond, hiszen közli a *hályogfa* latin nevét: *staphys*, *nux vesicaria*, már pedig tudjuk, hogy a latin *vesica* hólyagot jelent! Hogy a *hályog* szó a *hólyag* szóval váltakozik, azt kiolvashattuk már a MTsz.-ból is, de ez a váltakozás most egészen

szen új jelentőséget nyer. A NySz.-ban újra találkozunk a *hályog-meggy*-gyel, de hogy az utána következő *hályagos-meggy* azonos-e vele, az legalább előttünk nem-szakértők előtt nem világlik ki, de a *hályogszemű-csérönye* egynek látszik a *hályagos-csérönyé*-vel, mind a kettő «*cerasum Julianum*», és maga a *hályog* is előfordul hólyag jelentéssel: *Epének hájoga* : gallenbläslein.

Most pedig nézzük a Pallas-lexicont, mert valamit sejtünk ugyan már, de biztos tudásunk még sincs arról, hogy mi tulajdonképp a *hályogfa*, ha pedig azt nem tudjuk, mikép akarjuk azt kisűtni, hogy miért kapta éppen ezt a nevet. Mindenek előtt olvassuk el a *Hályog* czikk bevezetését: «Hályog szó szerint hártát, hólyagot jelent, melyről azt hitték, hogy a szembogarát eltakarja s a látást megrontja». Most pedig keressük a *hályogfát*. Ezt, igaz, nem találjuk meg külön cikkben, de ott a «*Hályogfa* v. *hajogfa* (növ.) l. *Hályagmogyoró*». A *Hályagmogyoró* alatt pedig ez áll: «*Hályagmogyoró, hájogfa, halyogfa, hajagmogyoró, hályog-makkfa, hólyagfa, hólyagcserje, szerencsedió (Staphylea L.). Tokgyümölcse**) *hályag módjára fölfúvódott, benne csontkeménységű magva zörög. Hazánkban a St. [olv. Staphylea] pin-nata L. (vad pisztácia), a magyar szerencsefája*». A *Staphylea* a. azt olvassuk: «l. *Hályagmogyoró, Szerencsedió és Apácزابokor. Staphyleaceae* a. m. *hályagmogyorófélék . . . hályag módjára fölfúvódott termés . . .*». Végre a *Szerencsedió* a. ezt találjuk: «*Szerencsedió növ. a hólyagmogyorónak felfúvódott toktermése, benne mogyoróforma magva zörög. A nép meg a gyermek játsszik vele*».

Azt hiszem, ennyi elég, nem kell már sem azt tudnunk, hogy a német a *hályogfát*, illetőleg gyümölcsét nem csak *Pimpernuss*-nak híja, hanem *Blasen-nuss*-nak is, CzF. Nagy Szótára sem kell, a hol a szó már réges-rég helyesen meg van magyarázva; a mondottak után már minden gyermek megmondhatja nekünk, hogy a magyar ember miért híja azt a cserjét *hályogfának*, nincs tehát más hátra, mint hogy nagy áhítattal elolvassuk M. tudós fejtegetését:

«V. ö. szkr. *kaliṅga-* (nomin. -as), *kaliṅgā* (fem.) «name verschiedener pflanzen: acacia sirissa, ficus infectoria, ipomoea turpethum (BR. Skr. Wb. 2 : 163), melyet a Koromandel-part tájékán lakott *kaliṅgās* nép nevével hoznak kapcsolatba (UHLÉNBECK: EtWb. 48).

Másnemű egyeztetésre kínálkozó adat: szkr. *kālā-* «name verschiedener pflanzen: indigofera tinctoria, piper longum, ipomoea turpethum, ipomoea atropurpurea, nigella indica, rubia munjista, ruellia longifolia, physalis flexuosa, bignonia suaveolens» (u. o. 2 : 247.),

*) A cikkben olvasható «Tokgyümölcse» sajtóhiba, a mint ez a *szerencsedió* czikkből is kitűnik.

ettől: *kāla*: «blauschwarz, schwarz». Ehhez viszonyítva a magy. *hályag* fanevet, végzetében az árja *-ka* diminutivképzőt láthatjuk (v. ö. *kālaka*-«name einer pflanze» u. o. 251.)» L. 322. l.

8. *Féreg*. A *féreg* szó, ha M.-nak igaza van, a pamir nyelvből való vagy legalább egy pamir szóval hozható kapcsolatba:

«< Vakhī *pürk*, szarigölī *pürg*, šighnī *purg*, mindzsānī *pargh* «ratte, maus» (TOMASCHEK. Pam. 769.)» L. 271. l.

Kiürom előbb M. bizonyítását szóról szóra, így könnyebb lesz a zavaros czikkhez hozzászólni:

«A pamir szó eredete homályos; de föltehetőleg kapcsolatosak vele: avar *buruxh*, *borox* «schlange, wurm», and *berečo*, *berča* «schlange» (ERCKERT: Kaukas. Spr. 122.). Az utóbbi adat végzetével a vakhī *prič* «wurm» szóra emlékeztet (*jur-prič* «skorpion», *mür-prič* «ameise»), melynek a hindu nyelvjárásokban másai: astori *prīže*, kištvari *prišū* «floh» (TOMASCH. Pam. 769.), szintígy a rokon nyelvekben: votják *pič*, *pič*, Kaz. *pěš*, zürjén *pič'*, *pič* «floh» (l. a zürjén-votják *rč* > *č* mássalhangzócsoport-egyszerűsítésre nézve NyK. 25: 61, 381.), s mint innen került átvétel: déli osztják (Vach-vidéki) *počče*, *pače* «floh» (PÁPAI). Nem választható el ezektől a volgai tatár *börčä*, csuvas *porča*, kirgiz *bürsö* «floh», melynek csagataj *bürke*, *bürge*, ozmanli *pire*, *bire* «floh» megfelelője a vakhī *pürk*, szariqölī *pürg*, illetőleg magy. *féreg*, vog. *pürk* képzésével látszik szerkesztve. V. ö. közszláv *blъcha*: ószlov. *blъha*, bolgár *blъha*, újszlov. *bouha*, szerb *buha*, cseh *blecha*, tót *blcha*, lengyel *pchā*, orosz *blōcha* (magy. *bolha*), litván, lett. *blusa* (MIKLÓSICH EtWb. 15.). TOMASCHEK a vakhī *prič* eredetére nézve a szkr. *pru-* «eilen, springen, hüpfen» igetőre gondol (< **pruč*, szkr. **puruka*).»

M. egész művében a távol pamir nyelvvel szemben illő tartózkodást tanúsít, azért itt is kíváncsúnak tartotta, hogy a kérdést erről a ködös tájékról áthelyezze olyan térre, a melynek eddigi tudásunk szerint ugyan szintén semmi köze sincs a magyar nyelv fejlődéséhez, de a melyről M. már annyira telebeszélte a szegény olvasó fejét, hogy az már egészen otthonosnak érzi magát rajta, olyannyira, hogy talán észre sem veszi azt a sommás eljárást, a melylyel M. a pamir «patkány»-ból egyszerűen kaukázusi «kígyóférges» csinál: «A pamir szó eredete homályos, de föltehetőleg kapcsolatos vele: avar *buruxh*, *borox* schlange, wurm, and *berečo*, *berča* schlange». Mikor M. ezeket leírta, bizonyosan jól nevetett azon, hogy ő milyen könnyű szerrel átesalta az ártatlan olvasót a pamir fősíkról a Kaukázusba és bátran folytatta: «Az utóbbi adat végzetével a vakhī *prič* 'wurm' szóra emlékeztet»; ebbe kapaszkodik azután egy egész «bolha»-sereg, kezdve az astori *prīže*-n egészen a kirgiz *bürsö*-ig, «melynek csagataj *bürke*, *bürge*, ozmanli *pire*, *bire* 'floh' megfelelője a vakhī *pürk*, szariqölī

pürg, illetőleg magy. *féreg*, vog. *pěrk* képzetével látszik szerkesztve». De nekem semmi észrevételem sincs az ilyen «föltehetőleg kapcsolatos» homályos szavakra, a hol az egyik «végzetével emlékeztet», a másikra vagy pedig egy harmadiknak «képzésével látszik szerkesztve», nem érdekel engem sem a pamir «patkány», sem az avar-and «kígyó», engem csakis a «bolhák» érdekelnek, ezek közül is csak a szláv bolhák. Miután M. szerencsésen fölfedezte a csagataj nyelvben a patkányt jelentő vakhī *pürk* (= m. *féreg*) szóval összecsengő *bürke* bolhanevet, meg nem állhatja, hogy ránk ne szabadítsa mind a szláv bolhanevet is, mert hát ezek is összecsengenek a *pürk-bürke* szókkal, az összecsengés pedig M. nyelvhasznításának leghatalmasabb fegyvere, neki az valóságos varázsvessző. Mert ha nem ez a tisztán zenei mozzanat, a szók összecsengése, vezette M.-t, ugyan mire való volt az összes szláv kifejezések olyan lelkiismeretes kiírása? Hiszen a kinek a szláv nyelvek hangtani jelenségeiről csak halvány fogalma van, tudja, hogy a szláv *blŕcha* régi **blusa*-ból keletkezett és hogy a litván-lett *blusa*, a melyet M. szintén említ, csaknem egészen tisztán megőrizte ezt a régi alakot. A bolha szláv neve tehát valamikor nem is hasonlított annyira a csagataj *bürke*-hez, még a szók gyökere sem lehet közös, ha a csagataj *bürke*-vel állítólag összefüggő vakhī *prič* valóban szanszkrit *pru*-ból hajtott, mert ebből merő lehetetlenség egy szláv *blŕcha*-t megmagyarázni. Egyre azonban mégis jó a szláv szókra való hivatkozás: fényesen mutatja, hogy M. mennyire nem ismeri még a legközelebb fekvő, át meg átkutatott nyelvek multját sem, ki merné hát őt olyan térre követni, a melyen még azok is csak tapogatva járnak, a kik igazán foglalkoztak az illető nyelvekkel?

9. *Iczurka-piczurka*. E czikkecske helyett eredetileg csak egy kis pótlást akartam írni a *görbe* cikkhez, de egy a Kaukázusból várt levél, a mely erre a pótlásra az anyagot szolgáltatva volna, ennél többet hozott: újra bizonyította, hogy MUNKÁCSI «kaukázusi érintkezése», a melyről még legújabbban is nagy bátran azt hirdette, hogy «kétségtelen és ép oly jelentős, mint a magyar nyelv régi török elemeinek fölfedezése» (Nyr. 32: 105.), a tények előtt szétfoszlik mint a reggeli köd.

Láttuk a *görbe* cikkben, hogy M. ezt a szavunkat a *kör* szóból származtatja egy kaukázusi *-b* képzővel, és hogy ezt a *-b* képzőt a legkülönösebb módon kifejti egyrészt egy toll- vagy sajtóhibából, a hol a *-b -d* helyett áll, másrészt pedig egy több kaukázusi nyelvben a melléknév köz nem ű alakját jellemző *-b*-ből. Függetlenül az a kérdés hagynom, vajjon a tabasszarán példákban a melléknévek végén jelentkező *-b* szintén csak a köznemű alak kifejezője vagy valóban olyan természetű képző, a melyből

a kör szóból «képezett» *görbe* meg volna érthető, természetesen csak akkor, ha a kaukázusi nyelveknek a magyar nyelvre gyakorolt igen, de igen nagy hatása csak némileg is valószínű volna. A levelet, a melyből kitűnik, hogy bizony a tabasszarán nyelvben is csak a melléknévek köznemű alakjának a jele az a -b, a melyre M. mint képzőre hivatkozott, Daghesztanból, Temir-Chan-Sura városából, kaptam DIRR tanártól, a ki évek hosszú során át él a hely színén, sok kaukázusi nyelvet maga alaposan ismer és éppen egy külön a tabasszaránokhoz tett fáradságos tanulmányútról-tért volt vissza, mikor hozzá intézett levelemre felelt. Egyebek közt fölvetettem azt a kérdést, hogy mi annak az oka, hogy ERCKERT a *schwarz* alatt egy tabasszarán *karub* alak mellett egy *karuv*-ot is közöl. «Ein Unterschied, felelt erre D. úr, zwischen *karub* und *karuv* existiert in Wirklichkeit nicht, es sind das nur zwei verschiedene Schreibungen für einen äusserst flüchtigen Lippenlaut, der im Tabassaranischen auch anderwärts vorkommt, die Mitte zwischen *v* und *b* hält und den ich β schreiben werde». Ez a -b, illetőleg - β , a köznemű (azaz tárgyat vagy állatot jelentő) szókkal való kapcsolatban egészen rendesen járúl a melléknévhez, ha ez az állítmány kiegészítője: *mu džeyer qußkuß-u'* «diese Birne ist reif», — *sibuß-u'* «ist unreif»; de csak az egyes számban, a többesben helyette *r*-t találunk: *ma džeyer qurkurar-wu'** «diese Birnen sind reif», — *siburar-wu'* «sind unreif». Ha a melléknév jelző gyanánt áll, rendszerint a tőalakban jelentkezik: *sibi več* «unreifer Apfel»; de kivételesen itt is találni a nem kifejezését: «Mitunter findet man die Geschlechtsbuchstaben auch im attrib. Adj. z. B. *idžuß šar* „gutes Wasser“, *idžur armi* „guter Mensch“. Wann das der Fall ist und ob darüber überhaupt eine Regel existiert, kann ich noch nicht sagen».

A figyelmes olvasó kivehette már az eddig mondottakból, hogy a -b(- β)-vel szemben, a mely állatok vagy tárgyakra vonatkozó melléknév végéhez járúl, van egy *r* jel is, a mely akkor áll a melléknév végén, ha személyről van szó, rendszerint igaz, ez is csak a prædicativ használatban mutatkozik. Azt, hogy «nagy» *axi*-nak mondják, használják pedig ezt a tőalakot, ha a melléknév jelző; ha azonban a melléknév az állítmány kiegészítője, *axör* vagy *axoš* alak járja, a szerint, hogy személyről vagy állatról (illetőleg tárgyról) beszélnek, a többesben ilyenkor mind a két esetben *axör-ar* járja. Szóval, hogy DIRR szavaival éljek « β (bei ERCKERT oft *b*) und *r* am Ende von Adjektiven sind immer Geschlechts-

*) A tabasszarán nyelvben, a mint a *qußkuß*: *qurkurar* viszonyából is látni, a szóban levő β infigálható is: *izuz kargörez armi* «ich habe einen Menschen gesehen», ellenben *izuz kaßgörez hauwan* «ich habe ein Pferd gesehen» vagy *izuz kaßgörez xal* «ich habe ein Haus gesehen».

exponenten». Szakasztott így változik a számnév alakja a főnév előtt is: *ssar armi* «ein Mensch», *ssaß hajwan* «ein Pferd», *gör armi* «zwei Menschen», de *qöß hajwan* «zwei Pferde», *qöß xal* «zwei Häuser».

Hagyjuk most már a *-b* (*-ß*)-s alakot, a melyről első sorban a *görbe* czikk végén mondottak pótlása végett kellett bővebben szölanom és fordítsuk egész figyelmünket a személyekre való vonatkozás kifejezésére használt *-r* jelre. Azt, hogy «kis ember», a tabasszarán úgy mondja, hogy *bici armi*, azt pedig, hogy «te kicsi vagy», úgy, hogy *ivu bicur va*, a melyben a tőhöz hozzájárult *-r* személyre való vonatkozást jelent, akár csak az igében az infigált *r*, a melyről az utolsó jegyzetben szóltam. Most már értjük, miért mondja a dilettans ERCKERT, hogy a «klein»-t az agulban *biciv* (köznemű alak!), *bici*, *pici*-nek mondják, a tabasszaránban pedig *bicir*, *picur*-nak, hiszen a tabasszarán is váltig használja a *bici* alakot, mint az agul is, a melléknév tőalakja csakis ez és főnév előtt, jelzős használatban ez a rendes alak, a «*bicir-picur*» semmi egyéb, mint a személyre vonatkozó prädicativ alak, a mely DIRR szerint *bicur*-nak hangzik; a megfelelő köznemű alak *bicuß* volna, a mely megint az agul «*biciv*» alaknak felel meg, a melyet E. elég hibásan a három közölt alak legélére tesz. M.-nak mindezekről sejtelve sines, elég neki, hogy E.-nél hol *bici*, hol *bicur*, *picur* alakot talál, hogy az *r*-ben «képzőt» lásson és hogy a kaukázusi nyelvekből magyarázza nemcsak a magyar *piczi* szót, hanem a — Szt. Gálon hallható *iczurka-piczurka*-t is! «A kaukázusi közvetés fölvetelét — mondja a 157. l. — javallja a magy. *piczi*-re és társaira nézve azon körülmény is, hogy az *iczurka-piczurka* ikersző képzése is kaukázusinak mutatkozik; szorosán egyeznek t. i. tabasszarán *bicur*, *picur*, grúz *mcire* «klein» (l. a képzőre nézve fönt az *agár* cikket)». Hogy a grúz *mcire* mikép magyarázható, azt én nem tudom, ámbár — hogy keveset mondjak — tudok százszor annyit e nyelvről, mint M., de hogy a tabasszarán *bicur*-ban (a melyet E. *bicur*, *picur*-nak ír) az *r* nem «képző», az egészen nyilván való; ha M. kaukázusi tanulmányaiban még annyira sem vitte, hogy ilyen egyszerű dolgot megértsen, akkor jobb, ha nem is fog olyan nehéz kérdések szellőztetésébe, mint a milyen a grúz *mcire* s hasonlók származása. A szt.-gáli *iczurka-piczurka* szólásra nyelvészeink nyugodtan kereshetnek más magyarázatot, találnak talán olyant, a mely ráillik a rokonértelmű *pindurka*, *pindzurka*, *pan-dzurká*-ra is.

ÁSBÓTH OSZKÁR.

Kisebb közlemények.

Görög. A *görög* szó eredetével nálunk senki sem foglalkozott tüzetesebben; hiszen olyan világos, hogy a mi *görög* szavunk is végelemezésben csak a lat. *græcus* mása lehet, hogy a pontosabb meghatározásnál megelégedtünk azzal, hogy a m. szó a «szláv *грѣкъ* . . . útján honosodott meg nyelvünkben» (Nyr. IV. 397, Nyk. I. 315.). Ezt a tanítást is MIKLOSICH-tól vettük át (v. ö. Slav. Elem. és Lex. pal., továbbá Nyr. XI. 168.), a ki azt vallotta, hogy az óbolg. nyelvm emlékekben előforduló *грѣкъ* Pannóniában történt átvétele a lat. *græcus*-nak (Denkschr. XXVII. 267.).

Egy-egy nyelv népnéveinek összefoglaló vizsgálata rendkívül tanulságos az illető népnek idegen népekkel való érintkezése történetére. Ilyen összefoglaló vizsgálatnak egy része ez a czikkecske is.

A magyarok a honfoglalás előtt érintkeztek görög nyelvű emberekkel; IBN ROSTEH-ből tudjuk, hogy a görögökkel Dél-Oroszországban kereskedést folytattak, t. i. szláv rabszolgákat adtak nekik más áruért cserébe. A görög kereskedők minden valószínűség szerint bizancziak voltak. Már most ha a magyarok közvetlen a bizanczi görögöktől kapták volna a lat. *græcus*-nak megfelelő jelentésű szót, akkor nem *görög* lett volna belőle. A bizanczi görögök ugyanis «rómaiaknak» (*Ρωμαῖοι*) nevezték magukat; ebből eredt arab és perzsa *rûm*, tör. *urum* «görög», s innen van, hogy az európai Törökország *Rumili*, s hogy a bolgárban a thrák síkság *Romanjá*. Szláv forrásokban Konstantinápolynak is *Noví Rím* «Új Róma» neve kerül elő (v. ö. JIREČEK: Die Rom. I. 36.). Ha tehát a magyarok közvetlen a bizanczi görögöktől kapták volna a «*græcus*» jelentésű szót, akkor ma, mivel keleten *rum*, *urum* név volt használatos, *orom*-nak neveznök a «görögöt» (v. ö. orosz : *rus*).

A magyarban azonban nem a *rum* (< *Ρωμαῖοι*) név, a hogy a bizancziak önmagukat nevezték, sem pedig a «*Ἕλλην*», «*Ἕλληνες*» név, a

hogy a görögöldi görögök nevezték magukat, lett a népi név, hanem a latinok által elterjesztett *graecus*-ból szláv közvetítéssel honosult meg a *görög*.

A magyar nyelvelmélekben a mai *görög*-nek *gereg* (olv. *gërëg*), *gevrek* (olv. *gërëk*), *gõreg* (olv. *gõrëg*; az adatokat l. NySz.) alakjai fordulnak elő. A MargL. 46. l. előforduló *gevrek* alak azt tanúsítja, hogy a szónak valamikor eredetének megfelelően *k*-val való alakja is volt nyelvünkben. A magyar eredetibb alak tehát: *gõrëk*, **gërëk*; a *k*-ból hasonulás útján lett *g* (v. ö. hasonló magyarázatát a gót *kreks*: görögnek BEHAGHELTÖL, Zeitschr. f. deutsche Wortf. IV. 251, máskép GRIENBERGER: Untersuch. zur g. Wortk. Sitzungsber. CXLII. VIII. 141.), s ezt a hasonulást elősegíthette a *görög*ni ige is. De nem a mássalhangzók megfelelései adnak útmutatást a m. *görög* eredetére, hanem a magánhangzók, s ezek vizsgálata azt mutatja, hogy a *görög* szó délszláv közvetítéssel került hozzánk.

A m. *görög* legrégibb alakja *gõrëk*, **gërëk*, illetve ejtéskönnyítő hang nélkül **grëk*, **grök* volt. A mássalhangzó-csoporton kezdődő idegen szavak a XI., XII. században megtartották eredeti szókezdetüket. Bizonyítja ezt a HB. *bratym* adatán kívül XI., XII. századi oklevélanyagunk (v. ö. *brokina* 1055, huzeu *brazda* 1086; helyneveink között: *ploznik* 1086, ma *Palóznak*; *Clun* 1086, ma *Kolon* stb., v. ö. NyK. XXV. 133.). Joggal tehetjük föl, hogy a m. *görög* is eredetileg **grëk*-nek, **grök*-nek hangzott, s ezen alak *ë*, *ö* hangja magyarázataért a délszláv nyelvekhez kell fordulnunk.

MIKLOSICH azt tanította, hogy a lat. *graecus* a szláv nyelvekbe Pannóniában került (v. ö. Denkschr. XXVII. 267.); ez a tanítás azonban nem helyes. A szláv nyelvek «*græcus*»-t jelentő szava nem egyseges, egy szláv nyelvi alapalakból való. Az ó-cseh *hrěk*, újcs. *řek*-beli *ě* hosszú ósszláv *ě*-re megy vissza (v. ö. GEBAUER: Hist. ml. j. č. I.), s ez a hosszúság van meg a gótban (*krēks*) és a németben is (v. ö. ófn. *chriach*, *chrieche*, úfn. *grieche*; ebből az úfn. alakból való a mai görzi szlov. *grěh*, Sitzungsber. CXIII. 390.). A délszláv nyelvekben azonban ma a szó *r*-rel, vagy *r*-ből fejlődött hanggal van meg (v. ö. szlov. *grk*, kajhorv. *gerk*, ča-horv. *grk*: Nem. I. 368, 375, szerb *gr̃k*, bolg. *grk*: MIKL., Slav. Bibl. I. 46. és *gr̃k*, *gr̃k*, *gr̃uk*, *gùrk*: CANKOFF 4, DUVERNOIS; a krassovánoknál, a kik MILETIĆ kimutatása szerint nem bolgárok, hanem szerbek, *gr̃rk*: Izvestija IV. 654.), s ezt az or. *grēk* alakkal összevetve a délszlávra és az oroszra alapalakul *gr̃kъ*-et kapunk. MIKLOSICH *gr̃kъ*-t vesz ugyan föl alapalakul (Lex. pal.), s utána JIREČEK is ezt fogadja el (v. ö. Die Rom. I. 36.), de a lat. *graecus*, valamint a Cod. Zogr. (v. ö. Ján. XIX. 20: *грѣкъскы* = Münch. K. *gõrögõl*) és Cod. Supr. (v. ö. 35. l.):

грьѹскомъ; másutt e nyelvemlékben: 110. l.: на гръѹскѣ, 214. l.: на гръкы, 448. l.: въ гръѹскѣ земьнѣ) kétségtelenül vallja, hogy az alapalak *грькѣ* (v. ö. Arch. II. 208); csakis *грькѣ* alapalak mellett váltokozhatnak a *грьѹскы* már az óbolg. emlékekben is *греѹскы* alakkal (v. ö. Cod. Assem. Jan. XIX. 20. és VONDRÁK: Altkirch. gr. 89.). A különféle szerkesztésű egyházi szláv nyelvemlékekben is találunk *грькѣ* alakot, s ezek közül csak a Vita Methodii-t emelem ki, a hol szintén *грьѹскы* (cap. XVII.), нз Грькѣ (cap. V.) alakok olvashatók.

A délszláv (óbolg., bolg., szerb, horv., szlovén) nyelvekre tehát, valamint az oroszra az alapalak *грькѣ*. Ez az alapalak azonban szerintem nem lat. *graecus* = *græcus*-ból való, hanem egy esetleg vulgaris ejtésű rövid *ĕ*-ből, tehát **græcus*-ból. Ezen feltevés ellen csak az szól, hogy az olaszországiak, a kik a Balkánon a *graecus* szót elterjesztették, a lat. *ae*-t a legrégibb idők óta nyílt *e*-nek, s a *graecus*-ban esetleg hosszan ejtették (v. ö. ol. *greco*, lomb. *greo*, vel. ol. *griego*, ófr. *griu*, spany. *griego*, MAYER-LÜBKE: Gramm. I. 150, 156, 240). Azonban talán föltehető egykori **græcus* (romanistikai jelzés szerint *grecus*) ejtés is. Ilyen **græcus*-ból már most a délszlávban keletkeztetett *грькѣ* alak, a hol *грь*-nek és nem *гр*-nek hangzott. Lehetne ugyan azt is mondani, hogy egy rövid latin mássalhangzó + *re*, *ri* + mássalhangzó a délszlávban közvetlenül *r*-es csoportot adott (v. ö. pl. Zárában az *ecclesia sanctæ trinitatis*: horv. Sveti *Trntat*, JIR., Die Rom. I. 51; lat. *primicerius*: horv. missalékban *prmancer*, lat. *breviarium*: horv. *brcijal*, *Gregorius*: horv. *Grgur* stb.). Én azonban azt hiszem, hogy itt is eredetibb a *-рь-* hangzás.

A magyar **grĕk*, **grök* is egy ilyen lat. **græcus*-ra visszavezethető délszláv *грькѣ* szónak az átvétele, a hol az *ĕ* igen zárt *ĕ* (esetleg *i*, mert régi emlékeinkben a *ĕ* helyén *ĕ*, *ö* mellett *i*-t is találunk írva; v. ö. különben ÁSBÖTH: A szláv szók a magyar nyelvben 31. l.). Az átadó nyelvet pontosan nem tudjuk meghatározni; lehet bolgár, de lehet más délszláv nyelv is (az *ĕ* helyén *i*-t latin betűvel találunk az ószlov. Freising. nyelvemlékekben is; részletesen erről szláv jövevényszavaink hangtanában olvashatni majd).

Még csak azt említem meg, hogy a görögök tudvalevőleg sohasem nevezték magukat *γραικοί*-oknak. Az a nézet erről, hogy Epirusban, a mely Dél-Itáliához (a tengeri hajózást véve) legközelebb volt, lakott egy *γραικοί* törzs, a mely minden valószínűség szerint nem volt görög. Ennek a törzsnek a neve ismertté lett éppen az érintkezés által Dél-Itáliában, s a később hatalmassá lett Ἑλλάς népére egyszerűen átruházták. Számtalan népnévi eltolódásra van példánk, a mely abban áll, hogy a szomszédok valamely vidéken régebben lakó törzs

nevét az ugyanazon helyre telepedő más törzsbeliekre egyszerűen átruházzák. Ilyen a *γαῖαι*: *græci* is.

Vizsgálódásom eredménye tehát az, hogy a magyarok, a kik görögökkel már Dél-Oroszországban is kereskedést folytattak, abban az esetben, ha közvetlenül a bizancziaktól hallották volna a görögök nevét, őket csakis *urum-* v. *oromok*nak híhatták volna. Ennek a szónak azonban nyelvünkben való előfordulása nincs kimutatva. Ehelyett nyelvünkben a hellének neve a lat. *græcus* (**græcus*)-ból délszláv *грѣкъ*, illetve *грѣк* közvetítéssel **grēk*, **grök* > *görek*, **görök*, s hasonlással, esetleg hasonlósági hangváltozással > *gërög*, *görög* lett.

MELICH JÁNOS.

Irodalom.

BOROS ALÁN. Zsoltárfordítás a kódexek korában. Budapest.

JOSEF, ERZHERZOG. Zigeunergrammatik. (Mitteilungen zur Zigeunerkunde. Redigiert u. herausgegeben von Prof. Dr. ANTON HERRMANN. I. Bd.) Budapest.

Nyelvészeti Füzetek. Szerkeszti SIMONYI ZSIGMOND: 5. SIMONYI Zs. Az új helyesírás szövege és magyarázata bővített szójegyzékkel. — RUBINYI MÓZES. Két tanulmány a nyelvészet s a nyelvművelés történetéből. (Grimm és Révai. — A mondatról s a nyelvújításnak egy elhanyagolt forrásáról.) Budapest.

PÁZMÁNY PÉTER. Prédikációk. VI. k. 1. rész. Sajtó alá rendezte KANYORSZKY GYÖRGY. Budapest.

RÉTHEI PRIKKEL MARIÁN. A Pray-codex. Budapest.

THURY JÓZSEF. A «Behdset-ül-Lugat» című csagatáj szótár. (Akad. Érték.) Budapest.

ZOLNAI GYULA. Magyar oklevélszótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Legnagyobb részüket gyűjtötte SZAMOTA ISTVÁN, . . . szótárrá szerkesztette —. 3—5. füzet. (Dsida—hüvely.)

* * *

Ашбоť О. Нѣсколько замѣчаній на сочинение В. И. Ягича объ исторіи происхожденія церковно-славянскаго языка. Санктпетербургъ.

Finnisch-ugrische Forschungen. Band II, heft III. (WICHMANN YRJÖ. Samojedisches lehnwort im syrjänischen. — PAASONEN H. Etymologische streifzüge. — KARSTEN T. E. Germanisches im finnischen. — SETÄLÄ E. N. Zur finnisch-ugrischen lautlehre. 1. Über finnisch-ugrische *č*-laute. 2. Über die finnisch-ugrischen *s*-laute. — SETÄLÄ E. N. Beiträge zur finnisch-ugrischen wortkunde.) — Anzeiger, heft 3. WIKLUND K. B. Ein paar worte zur formulierung der regeln in den grammatischen lehrbüchern. — Vorlesungen und übungen auf dem gebiete der finnisch-ugrischen sprach- und volkskunde an den universitäten Europas 1902/3. Helsingfors.

OJANSUU H. Suomen lounaismurteiden äännehistoria. Konsonantit. Helsingfors.

PAASONEN H. Die finnisch-ugrischen *s*-laute. I. Anlaut. Helsingfors.

WICHMANN YRJÖ. Die tschuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne. XXI.) Helsingfors.

XXXIII. kötet 3.—4. füzet.

1903. december.

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

SZINNYEI JÓZSEF.

Ara 3 korona.

BUDAPEST.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA.

1903.

TARTALOM.

	Lap
SZINNYEI JÓZSEF. Alaktani adalékok. (II.)	241
SZILASI MÓRICZ. Finnugor-török szóhasznítás	261
MELICH JÁNOS. Szláv jövevényszavaink. (VII.)	273
KICSKA EMIL. Mondattani egyenletek	373
ÁSBÓTH OSZKÁR. A magyar nyelv árja és kaukázusi elemei. (III.)	449

Kisebb közlemények.

SZINNYEI JÓZSEF. Hét	476
----------------------	-----

Értesítő.

† Misteli Ferencz	479
Magyar nyelvtudományi Társaság	479
Irodalom	272

Folyóiratunk negyedévenként jelenik meg, mégpedig márczius, június, szeptember és deczember hóban. Az egész évfolyam legalább harmincz ívből áll s ára 6 korona. Az előfizetés a Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó-hivatalához címmezendő.

Kérelem: Kérjük a nyelvészeti munkák s különösen program-értekezések szerzőit, szíveskedjenek ismertetés végett munkájuknak egy-egy példányát beküldeni a szerkesztőnek: Budapest, VIII., József-körút 17.

Alaktani adalékok.

(Második közlemény.)

2. Az *-n* és a *-nak*, *-nek* személyrag eredete.

A *leszen*, *teszen*, *megyen*-féle igék *-n* személyragjáról néhány évvel ezelőtt úgy vélekedtem, hogy az imperativusból analógia útján terjedt át a *præsensbe* és a *præteritumba* (*lőn*, *tőn*, *vőn*), úgyszintén — de általánosabban — a plur. *-nak*, *-nek* is. (Vö. M. Nyelvhasznítás, első kiadás 94—95; Egyet. Phil. Közl. 24: 164—167; FÜF. 1: 73—81).

Magam is éreztem, hogy ez a magyarázat nem teljesen kielégítő, mert van egy bökkenője, s ezt MUNKÁCSI ki is emelte czikkecském ismertetésében (Ethnogr. 12: 464). Ez a bökkenő a plur. *-nak*, *-nek*. Az imperativus egyesszámi 3. személye ugyanis elég gyakran fordul elő arra, hogy más alakokra hatással lehessen; ellenben az imperativus többesszámi 3. személye sokkal ritkább, semhogy oly általános hatást tulajdoníthatnánk neki, a milyent én fölvettem. Azért újra kezdtem a vizsgálódást és más eredményre jutottam, a melyet vázlatosan jeleztem a M. Nyelvhasznítás második kiadásában (113—114). Ezt akarom most kissé részletesebben előadni.

Előbb azonban egy régibb magyarázatról kell szólnom, a melyre fönnebb idézett magyar czikkecskémben (Phil. Közl. i. h.) és német átdolgozásában (FUF. i. h.) nem terjeszkedtem ki, a miért nem is maradt el a szemrehányás. MUNKÁCSI ugyanis (Ethnographia 12: 465) azt mondja:

„... Ezek után a 3. személyű *-n* és *-nak*, *-nek* alanyi ragoknak magyarázatában mindenesetre megérdemli legalább a *megemlítést* BUDENZnek ama nézete, hogy itt az *-n* ugyanaz a coafixum, melyet

a magyar *-m*, *-d*, *-mk* birtokos- és alanyi személyragok (pl. *háza-m*, *háza-d*, HB. *uro-mk*; *vagy-mok* eredeti alakjában is föl kell vennünk (I. Összehas. Alakt. 345., 331—2; SIMONYI: Tüzetes Magy. Nyt. 599., 604—5., 708.).»

Ez más szóval azt teszi, hogy én még csak megemlítésre sem méltattam BUDENZ magyarázatát. Pedig dehogy nem méltattam! Igaz, hogy abban a czikkecskémben, a melyet MUNKÁCSI ismer-tet és bírál, nincsen megemlítve, de Nyelvhasznításomban, a melyre M. szintén hivatkozik, ott van az első kiadásban (95. l.): «[BUDENZ UA.: *-n* < **-nl_s*; vö. f. *-n(sa)*, *-n(sä)*: *kuolkahan(sa)*; de vö. NyK. XXI. 198.]»; nemkülömben az azóta megjelent másodikiadásban is (114. l.): «[BUDENZ, UA. 345: *-n* < *-nl_s*, *-nl_s*; de vö. NyK. XXI. 198]». Ez a «de» és az utána következő utalás megadja a magyarázatát annak, hogy midőn vázlatos könyvemnek ezen szakaszát kidolgoztam, miért nem terjeszkedtem ki BUDENZ föltevésére. Egyszerűen azért nem, mert pusztá megemlítésének semmi értelme sem lett volna, czáfolgatnom meg teljesen fölösleges volt, mert már maga BUDENZ elvetette. Ez a magyarázat ugyanis abból az időből való, mikor ő azt a nézetet vallotta, hogy a 3. személy névmásának kezdő hangja az alapnyelvben *d* volt (vö. MUSZ. 845, UA. 328), s ez a magyarban a névmásnak személyraggá vált alakjában *l*-vé s azután *l*-en át *j*-vé fejlődött (vö. UA. 345). Később tüzetes vizsgálódás után más eredményre jutott, t. i. arra, hogy a 3. személynévmásnak alapnyelvbéli kezdő mássalhangzója nem *d*, hanem *s* volt, s ez a magyarban a személyragul alkalmazott névmásban *z*-vé, ez meg *j*-vé és *h*-vá fejlődött (vö. NyK. 21: 198 s köv.). Természetes, hogy ez után nem tarthatta az *-n* személyragot sem *-nl_s*, *-nl_s*-ből fejlődöttnek; azonban hogy utóbb mikép magyarázta, azt nem tudom, mert az UA. illető részének kidolgozására — mindnyájunk nagy sajnálatára — már nem volt érkezése.*) De elég az hozzá, hogy régibb magyarázatának alapját ő maga rombolta szét, tehát annak a magyarázatnak czáfogatása teljesen fölösleges, sőt helytelen dolog lett volna.

Mármost áttérhetünk a szóbanforgó ragok eredetének kutatására.

*) Tudvalevő dolog, hogy az UA. kidolgozásában csak az 52. §. végéig jutott el; a többi csupán vázlatban (könyomatban) maradt ránk.

I. Az -n személyrag előfordulásának esetei a következők:

1. indic. praesens: *vagyon, van* | *nincsen, sincsen* (nb. *e*, nem *ë*!) | *megyen* (*mégyen*, *menyen*, *menen* N.*) | *leszen* (*lészen*), *teszen* (*tészen*), *veszen* (*vészen*), *viszen*, *hiszen* | *essen* (*észen*), *iszon*, *fekszen*, *aloszon*, *vonszon*, *metszen* R. | *jön* | *hín* (*hin*), *szín* (*szin*); *rín* (*rén*, *rin*), *sén-rén* «*sí-rí*», *lőn*, *főn*, *szőn*, *bén* «*bög*», *nyőn* «*nyű*», *nyűn* «*nő*», *fún* (*fun*) N. (TMNy. 1 : 600).

2. indic. praeteritum: *lőn*, *tőn*, *cőn* | *lén*, *tén*, *vén*; *megőn* «comedit», *hűn* «credidit» R. (TMNy. 1 : 628—629), *rín*, *vűn* «tulit, portavit» (NySz.).

3. imperat.: *várjon*, *kérjen* stb. (általános az iktelen igéknél).

1. A *vagyon* igealakot most is úgy fogom föl, mint fönnebb idézett dolgozataimban, t. i. hogy eredetileg igenév volt, olyan mint a f. *on* «*van*» < **om* (vö. vepsz, észtD. *om*, liv *um̃*; plur.: vepsz *oma*, *omad*, vót *omad*, észt *ommad*, *ommat* R., *omma*’, liv *umā*’t SETÄLÄ, TuM. 169, ÄH. 406, ugyanazzal a -*ma* képzővel, a melylyel pl. *kuolema* «halál» van képezve), és a votj. *vań*, *uań*, *wań*, *wań*: 1. «levő, létező; seiend, existierend; — was vorhanden ist»; 2. «létel, levés, létezés; das sein, das dasein, existenz»; 3. «van, létezik; ist, es gibt, ist vorhanden» (MUNKÁCSI, Votják szótár 645; WICHMANN, Votják. Chrest. 124), a melynek teljesebb tőalakja *vańm-* stb. < **valm-* (vö. *śin*, *śiń* «szem» < *śinm-*, *śińm-* ~ f. *śilmä*, md. *śel̃mä* stb.), ugyanazzal a képzővel, a melylyel pl. *ulem* «élet» van képezve; továbbá zürj. *em*: 1. «seiend, vorhanden»; 2. «sein, habe, fülle, genüge, überfluss, reichthum»; 3. «ist» (WIEDEMANN, Syrj. Wbuch, Gramm. 170, 198) = votj. *vań*. — Az én fölfogásom szerint tehát a *vagyon* igealak eredetileg azonos a *vagyon* «vermögen» (eredetileg: «való, a mi van; seiend, existierend») névszóval. — A *van***) és a *vagyon* alak viszonyát többfelekép

*) N. = a nép nyelvben; R. = a régi irodalomban.

**) Az irodalomban a legkorábbi *van* alak MA. szótárának 1611-i kiadásában fordul elő: «*van pro vagyon, est, habet*» (a NySz.-ban csak későbbi adatok vannak, s ezek közül is a Pázm: KT. 5. *van*-ja *vagyon*-ra igazítandó ki); — de ebből természetesen korántsem szabad azt következtetni, hogy régebben meg nem volt. Hiszen tudvalevő dolog, hogy a régi irodalomban sok olyan szó nem fordul elő, a melynek az élőbeszédben való megvoltát a rokon nyelvekben és a mai magyar nyelvben való előfordulása kétségtelenül bizonyítja. A *van* is igen-igen régen megjelent, mielőtt az írók a tolluk hegyére vették.

lehet fölfogni. Lehetséges, hogy a *van* a *vagyon*-nak összevont alakja: *vagyon* > *vaon* (Göcsej MTsz.) > **vân* [mint *vagyok* > *vaok* > *vâk* uo.] > *van*. De az is lehetséges, hogy külön töből valók, t. i. *vagyon* a frequ.-durat. -*gy* (< *-*d*)-képzős *vagy*- < **valgy*- (< **vald*- ~ *vog. ôlenti* «*van*», md. *ulëndams* «lenni») töből, a másik pedig a képzőtlen *val*- töből: *van* < **valn*-. (Megjegyzendő, hogy a *van* szó is előfordul «vermőgen» jelentésben: «ékötötte azt a kis *vanját*»; demin. *vanka*, MTsz.) A harmadik lehetőség, a melyet, ha jól tudom, SIMONYI vetett föl, az, hogy a *van* alak a plur. *vannak* (< *vagynak*)-ból keletkezett más igék megfelelő alakjainak analógiájára, vagyis a következő egyenlet szerint: *járnak*: *jár* = *vannak*: *van*.

A *nincsen* «non est» szó eredeti jelentése az előbbi szerint «non ens»-féle volt. Kétségtelen, hogy összetétel, s előrésében nyilván a *nēm* szó változata van (vö. *nenczen*, *nenchen* és *ninkell*, *ninkel* «non placet, non oportet» NySz.), utórésében pedig a *van* igenév lappang, s a kettő között még valami van: alkalmasint az *is*, és kötőszó. Ha a *nincsen* olyan származék volna, mint a *vagyo-n*, akkor az -*n* előtti magánhangzó nem nyílt *e*, hanem zárt *ē* volna. Az én magyarázatom szerint az *e* nyíltsága könnyen érthető, t. i. illeszkedés útján *a*-ból lett, úgy mint: *fejál* > *fejel*, *nap-estig* > *nepestig*, *innap* > *innep*, *alig* > *elig*, *hanem* > *henem* stb. (MTsz.)

Mármost tovább indulok a talált nyomon. A finnugorságban, mint tudjuk (vö. BUDENZ, UA. 350 s köv., SETÄLÄ, TuM.), a legtöbb tempus-tő eredetileg nomen verbale-tő volt, s a præsensek és præteritumok sing. 3. szem. alakja általában (igen kevés kivétellel) ragtalan. Íme néhány példa (præsens) a világosabbak közül: *vog. mini* «megy», *äli* «öl», *äli* «van», *χäli* «meghal», *χoli* «hall» (tkp. «menő, ölü, való, haló, halló»; vö. *pūri* «fogó», *ūri* «tartó», *jäkti* «metsző», *pēri* «forgó», MUNKÁCSI, *Vog. nyelvjár.* 44) || md. *vani* < *vanij* «lát», *peli* < *pelij* «fél» (PAASONEN, *Mordv. lautl.* 68) (tkp. «látó, félő»; vö. *kuli* «haldokló, halott», *peli* «félő») || fVp. *andab*, É. *annab*, K. A. *andau*, S. *antaa* «ad» (tkp. «adó»; — vö. Vp. *andab* «adó») | Vp. *tegeb*, V. *tetš'ebi*, S. *tekee* «tesz, csinál» (tkp. «tevő, csináló»; — vö. Vp. *tegeb* «tevő, csináló») | S. *viepi* «visz», *saapi* «kap», *syöpi* «eszik», *käypi* «jár» (tkp. «vivő, kapó, evő, járó») | S. *menee* «megy», *elää* «él», *antaa* «ad» < *menevi*, *elävi*,

antavi (tkp. «menő, élő, adó») (vö. SETÄLÄ, TuM. 4 stb., ÄH. 78) || cser. *toleš* «jön», *maneš* «mond», *koleš* «hall», *küleš*, *kelèš* «kell» (vö. *küleš* «kellő, szükséges», *kelèš âlê* «man musste», tkp. «kellő v. szükséges volt»; *aləš* «lakás», *lewedəš* «takaró», *lewäš* «födél, takaró», *tsəweštəš* «csipet» || zürj. *uše* «esik», *ñule* «nyal» ~ votj. *uše*, *ñule* (tkp. «eső, nyaló»; — igenév-voltukra nézve vö. WIEDEMANN, Syrj. gramm. 169).

Ezekre és a *vagyon*-ról fönnebb elmondottakra támaszkodva nagy valószínűséggel föltehetjük, hogy a *megyen*, *teszen*, *leszen*-féle præsens-alakok eredetileg szintén *igenevek* voltak, tehát *-n*-jük eredetileg *igenévképző*, és nem *személyrag* volt. (Ilyen 3. szem. igealakul használt *igenevek* a magyarban: *várt*, *szökött* stb.)

A legközelebbi kérdés mármost az, hogy a *megyen*, *teszen*, *leszen*-félék *-n* képzője azonos-e a *vagyon*-éval. Ezt a kérdést azért kell fölvetnünk, mert 1. a *vagyon* főnévnek meglehetősen nagy nyelvjárásterületen *vagyon* változata is él (MTsz.), s ennek *-m*-jét a *hiszen* < *hiszem*, *talán* < *talám* stb.-félék szerint eredetibbnek és a f. *-ma*, *-mä*, md. *-mo*, *-me*, *-mä*, *-m*, cser. *-mo*, *-mō*, zürj.-votj., vog.-osztj., lp. *-m* képzővel egyezőnek tarthatjuk; 2. azért, mert az «esse» ige præs. 3. szem. alakja több rokon nyelvben más képzővel alakult, mint a többi igéé; vö. f. *on* < **om*: *viepi*, *menevi*; votj. *van* < *vanm* : *uše*, *ñule* : zürj. *em* : *uše*, *ñule*. Eszerint nem lehetetlen, hogy a *megyen*, *teszen*, *leszen*-félék *-n* képzője nem azonos a *vagyon*-éval, a melyet *-m*-ből fejlődöttnek lehet tartani, hanem azzal az eredeti *-n* képzővel azonos, a mely a főnévi *igenév* *-ni* végzetében van, s a melynek több rokon nyelvben *-n* (*-ñ*) a megfelelője; nevezetesen: zürj. *ted-*, *kor-*, *mun-*: *tedni* «tudni», *korni* «kérni», *munni* «menni» || votj. *tod-*, *kur-*, *min-*: *todini* «tudni», *kurn* «kérni», *minni* «menni» || vog. *mini*, *äli*, *äli*, *ünli*, *muli* : *minna* «menés, menő», *älna* «ölés, ölö», *älna* «élet, létel, lakás, levő», *ünlana* «ülés, ülö», *mulna* «elmúlás» | vogT. *mini*, *al* (*äl-*), *äli* : *miñni* «menő», *älni* «lakó», *älni* «ölő» || cser. *ilem*, *kolem*, *tunemam*, *tola:m* : *ilən* «élt», *kolən* «meghalt», *tunemam* «tanult, hozzászokott», *tolən* «jött» (nomen verb. és egyszersmind perf. 3. szem.) || mdE. *kadoms*, *videms*, *kandoms* : *kadoñ* «elhagyott», *viden* «vetett», *kandoñ* «hordott, hozott» || f. *antaa*, *menee* : *antanut* «adott», *mennyt* «ment» (demin. *ut*, *yt* képzővel, vö. *juoma*

«ital», *päivä* «nap»: demin. *juomut*, *päivyt* Kalev.).*) — Hogy ezen képzőknek más-más nyelvben más-más a funkciójuk, az nem teszi kétségesse összetartozásukat (vö. a nom. verbale-képzők funkciójára nézve: BUDENZ, UA. 178, SETÄLÄ, TuM. 173—174).

Az eredet kérdését egész határozottan nem lehet eldönteni; de tekintve azt, hogy a *megyen*, *teszen*, *leszen*-féléknek *-m*-es változatuk nem mutatható ki, s a szóvégi *m > n* hangváltozásra különben sincsen sok példánk (sem a történelem-előtti, sem a történelmi korból), valószínűbbnek kell tartanunk, hogy ezen igék *-n*-je nem *-m*-ből fejlődött, hanem eredeti, tehát az imént idézett finnugor képzések *-n* (*-ń*)-jével azonos.

Tovább menve el kell választanunk a *megyen*, *teszen*, *leszen*-féléktől a *jön*-t és a *hín*, *szín*, *rín*-féléket. A régente általános használatú *jö* (néha *jü*) mellett a *jön*, a mely ma közkeletű, az irodalomban későn jelenik meg. Az első *jön*, a melyet a NySz. idéz, egy 1657-i levélből való, de ez kétséges adat, mert a Levelestár II. kötetéből van idézve, annak a kiadója pedig nem betűről-betűre másolva, hanem saját olvasása szerint átírva közli a régi leveleket, s bizony könnyen meglehet, hogy itt-ott a nyelvi alakokat is modernizálta. A legközelebb következő adat: *jün* HALLER Hármaskönyvének 1751-i kiadásából van idézve. Azért azonban akármi legyen a régi lehetne a *jön* alak; de mégis újabbkeltűnek kell tartanunk, mert a *jö* ige többi társainak (mint *ró*, *nő*, *sző*, *lő*, *fő* stb.) közkeletű praes. 3. szem. alakja *-n* nélkül való. A *jön* (*jün*, *gyön*, *gyün* MTsz., így is: *gyön*, *gyün* TMNy. 1 : 257, 600) alakról azt mondja SIMONYI: «azt hihetnők, hogy párjának, a *mén* igének példájára vette fel az *n*-et» (TMNy. 1 : 600), s ezt én a fönnnebb mondtoknál fogva kétségtelennek tartom. A *mén* pedig lehet össze-

*) BUDENZ UA. 208. l. a magyar deverb. *-n* (*-ny*) képzőt minden esetben az *-m* változatának tartja, de ennek a föltevésnek szerintem nincsen kellő alapja. Én csak azon esetekben látom jogosultnak az *-n*, *-ny* < *-m* hangfejlődés föltevését, mikor az *-n*, *-ny*-képzős szónak vagy a magyarban van *-m*-es változata (pl. *bizony* ~ *bizomos*), vagy a rokonságban van *-m*-es megfelelője (pl. *szilony* «füzfavesszőből hasogatott abroncskötő» ~ *vog. salom* «szilánk»). Ellenben a főnévi igenév végzetének *-n*-jét (mint-hogy semmi sem mutat arra, hogy *-m*-ből fejlődött volna) eredetinek s a rokon nyelvekbeli *-n* (*-ń*) megfelelőjének tekintem. (Vö. M. Nyelvhasználat² 82—83).

vont alak (*mégyen*, *mégyen-ből*), mint SIMONYI gondolja (i. h.), de lehet olyan alak is, mint *a kél*, *vész* stb. a többtagú rövidhangzós alakok mellett, s ha így áll a dolog, akkor a *jön* végére került *-n* nem azonos a *teszen-félék -n-jével*. De akárhogyan van is, a *jön* alak *-n-je* minden bizonynnyal sokkal későbbi a *teszen-félék -n-jénél*.

A *hín*, *szín*, *rín-félék* nyelvjárási alakok, a melyek a dunántúli megyékben és az Alföld déli részén élnek a nép ajkán; a régi irodalomból (BALASSA B.) az egyetlen *rín* van kimutatva (TMNy. 1 : 600). Figyelemre méltó dolog, hogy (az egyetlen *bén-t* kivéve) mindezen *v-tővű* igéknek *l-végű* præs. 3. szem. alakjuk is él a nép-nél: *híl*, *szíl* (*szil*, *szíll*), *ríll*, *lúll*, *föl* (*föll*), *szíll*, *nyöl* (*nyüill*), *nöl* (*nyöl*, *nyöill*, *nyül*), *fúll* (MTsz.), és ugyancsak BALASSA B.-nál nemcsak *rén*, hanem *ril* is van (NySz.). Ezt az *-l-et* régebben præsens-képzőnek tartottam (NyK. 23 : 460), de utóbb arra a meggyőződésre jutottam, hogy mégsem præsens-képző, hanem csak analógiás járulék lehet, mégpedig vagy SIMONYI (TMNy. 1 : 256) fölfogása szerint «a *sül*, *fül*, *dül*, *röpül-félék* analógiájára vették föl e hangot, mert ragozásuk a népies kiejtésben nagyrészt ezekéhez hasonlít: *nött*, *fött* — *sütt*, *fütt*, *dütt*; *nöni*, *föni* — *süni*, *füni*, *düni* stb.», vagy pedig — s ez talán valószínűbb — a következő egyenlet szerint: *szónak* (< *szólnak*): *szól* v. *szóll* = *hínak*: *híl* v. *híll*. Épp ilyen analógiás alakulások a *hín*, *szín*, *rín-féle* alakok. Ezeknek az igéknek u. i. előfordulnak olyan alakjaik, a melyekben az eredetibb *vn-ből* lett *nn* van, mint pl. *hínnak*, *színnak*, *rínnak*, *lünnek*, *szünnek* (Somogy m. Zselizség, VIKÁR B. közlése), *rénni* (MTsz.) stb., — s a *járnak*: *jár*, *vannak*: *van*, *fonnak*: *fon* stb. analógiájára keletkezett *hínnak*, *színnak*, *rínnak* mellett *hín*, *szín*, *rín*. (Lehet, hogy nem mindegyik jött létre így egyenesen, hanem egyik-másik talán másodlagos analógiás alakulás az így keletkezett *-n-es* alakok mintája szerint.) — Tehát a *hín*, *szín*, *rín-félék -n-je* szintén nem azonos a *teszen-félék -n-jével*.

Eszerint kétségtelen *-n-igenévképzős* alakoknak csak a következők maradnak: *leszen* (*lészen*), *teszen* (*tészen*), *veszen* (*vészen*), *viszen*, *hiszen*, *eszen* (*észen*), *iszon*, *fekszen*, *aloszon* | *metszen*, *vonszon* || *megyen* (*mégyen*, *mengyen*, *menyen*, *menen*). — Érdekes, hogy ezek mind olyan igék, a melyek a folyamatos cselekvést jelölő (frequ.-durat.) képzővel (*-sz*, *-gy*) alakultak (a *metsz-* és a *vonsz-* tő, a mely utóbbiból lett a mai *vonz*, a régi irodalomban

csak mint a folyamatos cselekvés kifejezője fordul elő; vö. TMNy. 1 : 262; — *menyen* [mönyön], *menen* analógiás alakulás a képzőtlen igetöbbl az eredetibb *megyen* mintájára; vö. BALASSA cikkét a *megyek* ige ragozásáról: Nyr. 22 : 289; *mengyen* alkalmasint alakvegyülés útján jött létre, vö. TMNy. 1 : 273).

Ha mármost más oldalról nézzük ezeket, azt látjuk, hogy a folyamatos cselekvést jelölő képzővel ellátott igék közül az iktelen ragozásúak mindegyikének *-n*-nel alakult a 3. szem. alakja (csak a hajdani *osz-* «cavet» [NySz.] ígéről nem tudjuk, mert alanyi ragozású 3. szem. alakja nincs kimutatva a nyelvemlékekből). S ha ehhez hozzávesszük, hogy a *vagyon* igében ugyanaz a folyamatos cselekvést jelölő *-gy* képző van, mint a *megyen*-ben, s több ilyen képzésű präsensünk nincs is, azt a kérdést kell fölvetnünk: el szabad-e e kettőt egymástól választanunk, vagyis valószínű-e az, a mit fönnebb lehetségesnek mondtam, hogy t. i. e kettőnek *-n*-je nem azonos? Az elmondottak után, azt hiszem, bajos a *vagyon*-t a *megyen*-től különválasztani, mert erre kényszerítő okunk nincsen. Annak a lehetőségnek a föltevésére, hogy a *vagyon* ige *-n*-je talán más eredetű, mint a *megyen*, *teszen*-féléké, az vitt rá, hogy 1. a *vagyon* igével kétségkívül azonos *vagyon* főnévnek *vagyon* változata is él, és hogy 2. az «esse» ige präs. 3. szem. alakja több rokon nyelvben más képzővel alakult, mint a többi igéé. De az utóbbihoz mindjárt hozzátehetem azt, — a mit egyébiránt úgyis ki lehet belőle érteni, — hogy nem mindenikben, mert pl. a vog. *ōli*, *āli* «van» képzője azonos a *χālī* «meghal», *χōli* «hall» stb. képzőjével. A másikra pedig azt mondhatom, hogy a *vagyon* alak eredetibb volta nem egészen bizonyos, mert szóvégi *n > m* hangváltozásra is van példa, nevezetesen: szl. *mlin* > *melin*halmu (1075-i okl., II. Endre korabeli átírásban), *molinszeg*, *molunhel* (NySz.) > *malom* | *million* > *milliom* | *Gran*, *Gron*, *Goron* (KNAUZ, Mon. Strig. 1 : 53, 55, 81, 213; ANONYMUS, cap. 34, 35; KÉZAI, cap. De nobil. aduenis) > *Garam* | vel. ol. *zitron* (Nyr. 13 : 453) v. ném. *zitron* > *citron* (NySz.), *citrony* (MTsz.) > *citrom* | k.-ném. *torn* (vö. MELICH, Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai? 27) > *torony* > *torom* (NySz., MTsz.)*). — Eszerint a *vagyon* is *vagyon*-ból keletkezhe-

*) Van ugyan a németben *torm* (k.-ném.) alak is, de hogy nem ezt,

tett. Valószínű, hogy az idézett *m*-es alakok (talán a *milliom*-ot kivéve) nem független hangváltozás útján álltak elő, hanem bizonyos ragos alakokból (pl. **malon-ba*, *citron-ból*, *torony-ba*, kiejtve: *malomba*, *citromból*, *toromba*) váltak ki. Így talán a *vagyom* alakot is a *vagyon-lól*, *vagyon-ba* (kiejtve: *vagyomból*, *vagyomba*) alakból kiváltképp tarthatjuk.

Azon, hogy a *præsens*-képző *-n* csak a 3. szem. alakban van meg, nincs miért megütköznünk, mert ez éppen nem példátlan dolog a finnugorságban. A finn nyelvekben pl. a *-pi*, *-bi*, *-p*, *-b* *præsens*-képző szintén csak a 3. szem. alakokra szorítkozik (csupán a *liv*-ben és a *vepsz*-ben szélesedett ki a hatásköre analógia útján); a cseremiszből ugyanezen képző megfelelőjét csak a plur. 3. személyben találjuk. Ugyanegy nyelv *præsens*-alakjai között kétféle töképzéssel alakultak és minden látható töképzés nélkül valók vegyest fordulnak elő, mégpedig nem más-más, hanem ugyanazon igék ragozásában; így pl. fS. *mene*- «menni»: *præs.* sing. 3. *menee* < *mene-vi*, plur. 3. *mene-vä-t*; plur. 1. *menemme*, 2. *menette* < **mene-k-mek*, *mene-k-tek*; sing. 1. *mene-n*, 2. *mene-t* < **mene-k-mi*, **mene-k-ti*. (Vö. SETÄLÄ, TuM. 4—16, 25—27, 50—54).*)

Hogy az *-n* képző valamikor más személyben is meglelt volna, annak semmi nyoma sincs. Föltehetnők ugyan, hogy a plur. 1. szem. *-nk* < *-m₁k*, *-m₂k* (vö. *uogmuc* HB.) korábbi **-n-m₁k*, **-n-m₂k*-ből való (a hogy BUDENZ is föltette [UA. 331], de nem *præsens*-képző, hanem «nyomatékosító» *-n*-nel), s ez magyarázatául

hanem az *n*-végűt vették át eleink, azt régi *-tornya* (sohasem *-torma*) utótagú helyneveink bizonyítják. Hogy pedig a *torom* (mely a XVI. század második felében fordul elő legelőször) külön átvétel volna, az éppenséggel nem valószínű.

*) A SETÄLÄ id. munkájában (54. l.) fölhozott fK. alakokon kívül a *-k* *præsens*-képzőnek a sing. 2. szem.-ben való lappangására (vagyis egykori megváltára) vall szerintem az is, hogy a **-ti* személyrag *t*-je nem változott *s*-re, mint a birtokos személyragé (ennek régi *-ti* alakjára nézve vö. SETÄLÄ, ÄH. 56); a *-t* megmaradása megelőző **-tti*-re mutat, s ez más analógiák szerint legalkalmasabban korábbi **-kti*-ből magyarázható, vagyis a fejlődés így képzelhető: **mene-k-ti* (a *-ti* > *-si* hangváltozás korát megelőző időben) > **menetti* (a *-ti* > *-si* hangváltozás korában) > **menet* > *menet*. (Pusztá **meneti*-ből **menesi* > **menes* fejlődött volna.) A *präteritumban* és a *conditionalisban* a *præsensek* (indic. és potent.) analógiája tartotta fenn a *t*-t.

szolgálhatna annak, hogy az alanyi ragozásban megmaradt az *-m* (később *-n*-re változva), míg a tárgyas ragozásban eltűnt (*-juk*, *-jűk* < **-j_s-m_sk*, *-j_s-m_sk*); de ez teljesen önkényes föltevés volna, mert hiszen a plur. 1. szem. ragja olyan alakokban is *-nk* (< *-m_sk*, *-m_sk*), a melyekben sem praesens-képző, sem másféle *-n*-et nem tehetünk föl. Még önkényesebb föltevés volna az, hogy a sing. 1. *-m*-ben benne lappang a praesens-képző *-n*, vagyis hogy az *-m* korábbi **-m* < **-nm*-ből való, mert hiszen a szóvégi rövid *m* megmaradása éppenséggel nem olyan föltűnő jelenség, hogy magyarázatra szorulna.

Más kérdés az, hogy az *-n* praesens-képző mindig csak azon igék 3. személyében volt-e meg, a melyekben a történelmi korban mutatkozik. Erre a kérdésre azt a feleletet adhatom, hogy a történelem-előtti korban valószínűleg általános volt az *-n*-képzős sing. 3. személy az iktelen igéknél, s az, hogy csak bizonyos frequentativ-képzős igéké maradt meg, alkalmasint pusztá véletlenség. Erre a föltevésre az alább tárgyalandó plur. *-nak*, *-nek* általános volta kényszerít, mert ezt bajos volna megérteni, ha az egyes számban csak egynehány igének lett volna *-n*-es 3. szem. alakja. Azért tehát azt hiszem, hogy a *jár*, *kér*-féle alakok hajdani **járon*, **kérən*-félék rövidülései. (Vö. *leszen*, *teszen* > *lesz*, *tesz* stb.)

2. A praeteritum-tő — mint fönnebb már mondtam — a finnugorságban eredetileg általában (kevés kivétellel) nomen verbale-tő volt, s a sing. 3. szem. alak legtöbbszörire ragtalan. Pl. m. *vár. kér*: sing. 3. *várt*, *kért* (1. *várta-m*, *kérte-m*, plur. 2. *várta-tok*, *kérte-tek*) || lpS. *kullat* «hallani»: sing. 3. *kulāi* (plur. 1. *kulāi-mε*, 2. *kulāi-tε*) || lpN. *manādot* «mennni», *eēllādot* «élui», *gullādot* «hallani», *néēllādot* «nyelni»: sing. 3. *manāi*, *ēlāi*, *gulāi*, *néēlāi* (plur. 1. *manāi-mεðk*, *ēlā-mεðk*, *gulāi-mεðk*, *néēlāi-mεðk*; 2. *manāi-ðεðk* stb.) || f. *joutu* «jutni», *ole* «lenni», *elä* «élui»: sing. 3. *joutui*, *oli*, *eli* (1. *joudui-n*, *oli-n*, *eli-n*; 2. *joudui-t*, *oli-t*, *eli-t*) || mdE. *pelemε* «félui»: sing. 3. *peleē*, *peleē*, *pelē* (vö. *kuloē* «halott», *jomaē* «elveszett», *keñereē* érett) || cser. *tola-m* «jövök», *kole-m* «meghalok», *ilem* «élek»: sing. 3. *tolen*, *kolen*, *ilen* (l. fönnebb az *-n* képzőnél; sing. 1. *tolnam*, 2. *tolnat* stb.) || vog. *mini* «mén», *joxti* «jut»: sing. 3. *minε*, *minε*, *joxtε* (1. *minäε-m*, *minäε-m*, *joxtäε-m*, 2. *minäε-n*, *minäε-n*, *joxtäε-n*) (vö. *martε* «mért [angemessen]»; *mortε* «meghatározott»; *ünlε* «ülés»; *k'ujε* «fekvés»; *k'als* «ember», tkp. «halandó»

= *χalos* ebben: *ἐλᾶμ-χalos* «ember») || osztj.É. *joγotaem* «jutok», *vuaem* «veszek»: sing. 3. *joγtas*, *vus* (1. *joγotse-m*, *vuse-m*, 2. *joγotse-n*, *vuse-n*) (vö. *χalos-tara* «temető», tkp. «halott-hely» ΠΑΡΑΥ; *χalos* = vog. *χalos*, *k'als*)*).

A magyar iktelen igék *-á*, *-é*-képzős praeteritumának sing. 3. szem. alakja általában szintén ragtalan (*vára*, *kére* < **vára*, **kéré*), s a rendestől eltérő *-n*-végű alakot csak egynéhány igénél találunk, mégpedig csupa olyannál, a melynek praesensében is van *-n* (l. fönnebb 243. l.). Az elmondottak után ezt a praeteritumbeli *-n*-et csak későbbi járuléknak, mégpedig a praesensből átterjedettnek tarthatjuk. Ilyen átterjedésre teljesen kétségtelen példák vannak a rokon nyelvekben. Így keletkeztek a finn praeteritum- és conditionalis-beli többesszámi 3. szem. *-vat*, *-vät* végzetű alakok, pl. *tule-* «jönni», *mere-* «menni»: praet. plur. 3. most is élő eredetibb *tuli-t*, *meni-t*-ből *tuli-vat*, *meni-vät*, és cond. plur. 3. most is élő eredetibb *tulisi-t*, *menisi-t*-ből *tulisi-vat*, *menisi-vät*, a praes. plur. 3. *tule-vat*, *mene-vät* mintájára, a melyben a *-va*, *-vä* tkp. praesens (= igenév)-képző volt, de idővel a nyelvérzék az egész *-vat*, *-vät* végzetet személyragnak vette és tovább terjesztette (vö. SETÄLÄ, TuM. 12). Ugyanígy terjedt át a zürjén *og* «én nem . . . , mi nem . . . » tagadó igének *-g* praesenstő-képzője, miután személyragnak vették, a praeteritumba: *eg*, *ig* (uo. 65—66). — S így lett a m. **levé*, **tevé* stb.-ből is a praesens analógiájára a személyragnak vett *-n* hozzájárulásával **levé-n*, **tevé-n* stb. > *lén* (*lön*), *tén* (*tön*) stb. Az átterjedésnek aránylag későn, abban a korban kellett történnie, mikor az igék leges-legnagyobb része már elvesztette a praesensbeli *-n*-et, s az alkalmasint már csak a fönnebb tárgyalt frequ.-durat. képzős igékben volt meg; így magyarázhatjuk meg magunknak azt, hogy a praeteritumban is csak ezek az igék (s nem is mind) mutatkoznak *-n* végzettel.

3. Az imperativus-beli sing. 3. szem. *-n* mostani fölfogásom szerint is személyrag maradványa. A rokon nyelvekben a kétség-

*) BUDENZ (UA. 356) szerint a vog.-osztj. *-s* praeteritum-képző eredetileg mozzanatos képző volt; szintúgy SETÄLÄ (TuM. 170—171) szerint is; én azonban ered. igenévképzőnek tartom. Sőt nem lehetetlen, hogy az osztj. É. *-ä*, *-l*, K. *-t*, J. *-ä*, *-ä* és a vogT. *-l* praesensképző eredetileg szintén igenévképző volt. — Erről majd máskor.

telen imperat. 3. szem. alakok mind személyragosak; pl. lpS. *kulli-s*, *kullu-s* «halljon»; *loõki-s*, *loõku-s* «olvasson» || f.: S. (dial.) *tuokaan* < **tuoka-han* < **tuoka-sen* «hozzon»; *mäykään* < **mäykä-hän* < **mäykä-sen* «menjen» | K. *noška-h* «keljen föl»; *mängä-h* «menjen» | A. *tulga-h* «jöjjön»; *süögä-h* «egyék» | S. *tulkoon* < *tulko-hon* < **tulko-sen* «jöjjön»; *menköön* < *menkö-hön* < **menkö-sen* «menjen» | K. *tulko-h* «jöjjön» || md. *pele-za* «féljen»; *teje-ze* «tegyen» || cser. *tol-žo* «jöjjön»; *lij-že* «legyen». — Ezek szerint a m. *adjon*, *menjen* stb. alakokat is személyragosaknak kell tartanunk.

Az imperativusi -*n* személyrag — mint fönnebb idézett dolgozataimban kifejtettem — korábbi teljesebb **-j_n* maradványa, s ez a **-j_n* a fS. -*sen*, É. -*se* (< **-sen*) megfelelője és azonos a m. ön ~ fS. *hän* (< **sän*, **sen*), ff. *sen* (R.), md. lp. *son* «ő» névmással. Tehát a m. *adjon*, *menjen* < **ad-ž_n-j_n* (-*j_n*), **men-ž_n-j_n* teljesen megfelel a fS. (dial.) *antakaan*, *mäykään* < **antaku-sen*, **män-kä-sen* alaknak.

Ennek ellenében azt mondja MUNKÁCSI (Ethnogr. 12: 464—465):

«Az egyes imperativus 3. személyének mordvin *pele-za*, *pele-ze*, cseremis *pokto-žo* és lapp *ece-s*, *eco-s* alakjaiban ott van ugyan a 3. személyű névmás, de az önálló *son* alak -*n* képzője nélkül, ép úgy mint ezen névmásképző nélkül jelentkeznek a többi személyragok is (1. szem. -*m*, -*n*, 2. szem. -*t*, -*d*). Ha ezek után*) igazodunk, a magyar *várjo-n* alakban sem tehetjük föl, hogy benne a lappangásba jutott harmadik személyű névmásnak -*n* képzője volt. — Egyébként a magyarnak önálló használatban sincs olyan -*n* képzős harmadik személyű névmása, mint a finn *hän* s lapp-mordvin *son*, hanem csak az ő, melynek régibb alakja az *övé* s a vele szorosan egyező vogul

*) «Csupán a finn -*kaan*, -*kään* imperativus és -*koon*, -*köön* optativus egyes 3. személyű végzetekre nézve bizonyítja SETÄLÄ, hogy bennük az eredetibb **-kä-hän* hangzásból kifejlő utórész a **-hen* < **-sen* harmadik személyű rag (Tempus- und Modusbildung 118, 124. l.). Ámde, ha nem kételkedünk is e magyarázat helyességében, azt mindenesetre föl kell tennünk, hogy az egyszerű 1. sz. -*n* és 2. sz. -*t* alanyi személyragok mellett a testes harmadik személyű *hän* (= finn *hän*, ő) rag alkalmazása későbbi keletű annál is inkább, minthogy ily -*n* végzetű harmadik személyű rag nem mutatható ki a finnhez közelebb álló rokon nyelvek terén.»

täu (accus. *täwä*), oszt. *teu*, *lu* «ő» névmás tanúsága szerint **ör* volt, illetőleg mint más helyt kifejtettem (l. NyK. 26 : 11.) még eredetibb **jöv*. Nem tekinthető ezen ragtalan névmás pusztá társalakjának az *ön*, melyre SZINNYEI hivatkozik, minthogy ez tudvalevőleg *önnön* (< **ör-nön*) helyett való, mely ép olyan alkotás, mint *en-nen* és *ten-nen* (a két előbbi analogiájára e h. **te-nen*), értelme szerint pedig genitivus (pl. *önnön lábok* = «pes eorum» NySz.) nyilván oly módon szerkesztve mint a kondai vogul *qm-nän*, *näi-nän*, *täu-nän*, vagy a pelimi *am-nqne-m*, *näi-nan* névmási dativusok.»

Ezekre az ellenvetésekre nem nehéz megfelelni. — a) A 3. személy ragjának *n*-végű alakja a finnben éppenséggel nem csupán az imperativusban és az optativusban van meg. hanem megvan a passivum impersonale-ban is, pl. a *mene*- «menni» igetöböl: ind. præs. *mennään*, præt. *mentiin*, cond. *mentäisiin*, potent. *mentäneen*; továbbá a reflexiv ragozásban is, pl. *muutaksen* «változik», *muuttiin* < *muuttihen* «változott»; nemkülömben a birtokos személyragozásban is, pl. *suussa* < *suussahan* «szájában», *kädestään* < *kädestähän* «kezeből»; *herrallensan* «urának», *welielensän* «testvérének» (Henrik püspök vesztéről szóló énekben, XVIII. száz.); vagyis mindenütt előfordul, a hol csak előfordulhat. — b) Hogy az *n*-végű rag-alak, vagyis a névmás *-n*-képzős alakjának ragul alkalmazása «későbbi keletű», annak föltevésére nem elegendő alap az, a mit M. fölhoz. Először is az első és a második szem. alakok más tekintetben is (t. i. a præsens-tő képzésére nézve) eltérnek a 3. szem.-től, tehát nem kell semmi különösséget látnunk abban, hogy személyragjuk alakjában is eltérést találunk. Másodszor: abból, hogy a finn nyelv legközelebbi rokonaiban a 3. szem. ragjában nincsen nyoma az *n*-nek, nem szabad azt következtetni, hogy a finnben eredetileg a névmás alaptöve szolgált ragul, s csak később alkalmazták helyette a testesebb *-n*-képzős alakot. Ennek határozottan ellene mond a testesebb rag-alaknak majdnem általános volta; hiszen az *-n*-nélküli alak csak a *-nsa*, *-nsä* birtokos személyragban és a reflexiv ragozású alakok változataiban (pl. *muutakse*, *muuttihe*) fordul elő, mind a két esetben az *-n*-es alakkal váltakozva; az előbbi részint *-nsan*, *-nsän*-ből való (mint az allat. *-lle* < *-llen* < **-len*, vö. cser. *-lan*, zürj. *-lañ*, votj. *-lañ*), részint a plur. **-nsak*, **-nsäk* alakból fejlődött; az utóbbira nézve pedig a többi finn nyelvek kétségtelenül bizonyítják az *n*-es

alak eredetibb voltát (vö. SETÄLÄ, ÄH. 220, 245, 371, 384, 413; Virittäjä 4:123). — c) Az, hogy egy nyelvnek valamely alakja nincsen meg legközelebbi rokonaiban, korántsem bizonyítja «későbbi keletű» voltát; mert pl. a mi *-b*, *-bb* középfokképzőnk megfelelője nincs meg a vogulban és az osztjákbán, csupán a távolabbi rokon nyelvekben, s ősrégi voltát mégsem lehet kétségbe vonni; sőt éppen az szól mellette, hogy olyan aránylag távol álló nyelvekben van meg, mint a magyar s a lapp meg a finnség (nem említve más távolabbi rokon nyelvekben kimutatható gyér nyomait)*). — d) Ezzel természetesen nem azt akarom mondani, hogy a harmadik személynévmás testesebb alakjának ragul alkalmazása a finnugor alapnyelvben általános volt; mert hiszen nem kell magyaráznom azt, a mit mindnyájan tudunk, hogy az az alapnyelv nem volt, nem is lehetett teljesen egységes, hanem különféle nyelvjárási változatok voltak benne. Mármost a finnség arra vall, hogy abban az alapnyelvi nyelvjárásban, a melynek a folytatását benne látjuk, azt a testesebb alakot alkalmazták a sing. 3. szem. ragjául; tehát épp így lehetett más alapnyelvi nyelvjárásban is, pl. a magyar nyelv hajdani előzőjében. — e) Azt mondja továbbá M., hogy «a magyarnak önálló használatban sincs olyan *-n* képzős harmadik személyű névmása, mint a finn *hän* s a lapp-mordvin *son*». Ezen állításának alapja az a föltevés, hogy az *ön* névmás-alak *önnön*-ből, ez meg **öv-nön*-ből fejlődött, az *önnön* pedig értelem szerint genitívus. Ezt a legutóbbi állítást megegyeztetve a régi irodalom, a melyben az *önnön* nemcsak mint «genitívus» (helyesebben: birtokosjelző) szerepel, hanem másként is, pl. «Mennyi pénzt hagyott volt meg, hite után *önnön* megvallotta Öcsödi Nagy István». «Ezt *önnön* Kristus urunk a maga jelenlételevel vigasztallja». «Kyt ha mondanak hogy *ennen* Cristus lett legyen, meglehetőt.» (NySz.) Ezekben *önnön*, *ennen* a. m. «ipsemet». De nem bánom, engedjük meg, hogy itt ez a szó az *önnön*- v. *ennen*-maga összetételből van kiválasztva, tehát eredetileg mégis csak birtokosjelző volt. Még azt is megengedhetjük egyelőre, hogy az *önn*, *enn* alak, mely a következő mondatokban van: «Tulaidon *önnèd* iõt es *önnèi* ötet

*) Arra a kérdésre nézve, hogy mit tartsunk a rokon nyelvekben új fejlesztésnek, s mit az alapnyelvből megmaradottnak, vö. BRUGMANN cikkét a TECHMER-féle Internat. Zeitschrift I. kötetében (226—256).

nem fogattac», «Twlaydon *enneeben* yewe es hw *eenney* hwtet be nem fogadaak»: in propria venit et sui eum non receperunt (NySz.) az *önnön*, *ennen* összerántott alakja; de azt már nem engedhetjük meg, hogy itt az *önn*, *enn* alak, a melyhez az *-é* birtokjel járult, genitivus volna. Itt *önnebè*, *enneeben* = «magáéba», *önnei*, *eenney* pedig = «övéi»,*) tehát az *önn*, *enn* magában = «ő, maga». S ugyanez áll a következő mondatbeli *ennen*-ről is: «*Ennenneeből* zol»: ex propriis loquitur (NySz.). Miért is kellene az *önnön* alakot genitivusnak vennünk, mikor tudjuk, hogy a magyarban a birtokosjelző eredetibb alakja ragtalan? A magyarban nincs is genitivusrag, s legközelebbi rokonaiban sincs. Tudom, hogy BUDENZ (MUSz. 194) szintén úgy vélekedett, hogy az *ennen*, *tennen*, *önnön* stb. végén az eredeti finnugor genitivusrag van meg, de ez pusztá föltevés. És még ha elfogadjuk is ezt a föltevést, azt kell kérdeznünk: mihez járult hozzá az állítólagos *-n* genitivusrag? Kellett lenni valamikor **önn* vagy **ön* (vö. *önön*, *hwnen*, *wnen*, *ewneen*, *ünön*, *ünen* NySz.) névmásnak, mert máskülömben nem lett volna mihez hozzátenni a ragot. Tehát ha valaki azt vitatja is, hogy a magyar nyelv történelmi korában előforduló *ön*, *önn* névmás az *önnön*-nek összerántott alakja, mégsem tagadhatja, hogy legalább a történelem-előtti korban kellett lenni **ön* vagy **önn* névmási töalaknak. Mármint az, hogy az *-n* névmásképző a névmásnak magánhangzón végződő alaptövéhez vagy a *-v*-képzős tőhöz járult-e, az imperativusi *-n* személyrag eredetének vizsgálatánál mellékes kérdés. M. vogul alakokra hivatkozva azt vitatja, hogy *önnön* < **övönön*, s eszerint a föltettem **-j₂n* személyrag nem volna teljesen azonos a finn *-sen* raggal. Ámde a személynévmásokbeli *-n* (*-n₂*, *-n₃*) képzőt mindenütt a névmási alaptőhöz látjuk hozzátéve; nevezetesen: f. *minä*, *sinä*, *hän* (*häne-*) | md. lp. *mon*, *ton*, *son* | cser. *mən*, *mən*, *tən*, *tən* | votj. *mon* (*mīn-*), *ton* (*tīn-*) | zürj. accus. *men-e*,

*) Kétségtelen dolog, hogy ezekben is az *-é* birtokjel van. Ennek nem mond ellent az *ewnnöny* («sui»), *ewnnenyt* («suos») alak (NySz.), mert ez eredetibb **önnönéi*-re vihető vissza. A birtokjel megrövidülésével (vö. *tiéd*, *miénk*, *tiétek* > *tied*, *mienk*, *tietek*; *üvéje* > *üvejje*, *üjeje* MTsz.) ugyanis **önnönéi* állhatott elő, s ebből aztán a *vénei* ~ *véni*, *vitézei* ~ *vitézi* stb. analógiájára válhatott *önnöni*. — Az *önnei*, *eenney*-t sem kell okvetlenül *önnéi*, *önnéi*-nek olvasnunk, mert az imént mondottak szerint az *önnéi*, *ennei* olvasást is meg lehet engedni.

ten-e | osztjD. *män*; osztjÉ. acc. dat. *mane-m* | vogK. dat. *a-mnä-n*, abl. *a-mnä-nal*; P. acc. *a-mna-m*, dat. *a-mna-na-m*; T. acc. *ä-mä'n-mi*, abl. *ä-mä'n-nal* | m. *én* < **é-mën*, *) — csupáncsak a vogK. *näinän*, *näinan*, P. *näinan* «neked» és a K. *täunän* «neki» alakban van származéktőlhoz hozzátéve; tehát ez kivételes dolog s minden valószínűség szerint analógiás alakulás, a milyent a vogul névmási alakok közt nem egyet találunk. Eszerint bizvást tarthatjuk a m. *ön* névmásbeli -*n* képzőt, valamint az *en* (= *én* < **é-mën*), *ten*-belit is, egyenesen az alaptólhoz járultnak.**)

Hogy a nyomatékösítő -*n* képzővel való alakot éppen az imperativusban alkalmazták, az nagyon könnyen érthető dolog.

II. A präsensbeli plur. 3. szem. több rokon nyelvben többes-számi igenév, t. i. a sing. 3. szem. alakul használt igenévnek a többese; pl. vog. *mini* «mén», *äli* «öl»: *minit* «mennek», *älit* «ölnek» (tkp. «menők, ölők») || md. *kadi* < *kadij* «elhagy», *üüli* < *üülij* «nyel»: *kadijt* (< **kadijt*) «elhagynak», *üülijt*, *üülit* (< **üülijt*) «nyelnek» (tkp. «elhagyók, nyelők») || ffé. *sāB*, S. *saapi* «kap»: É. *sāvad*, S. *saavat* «kapnak» (tkp. «kapók»). — Ezek szerint a m. präsensbeli plur. 3. szem. alakot (pl. *járnak*, *kérnek*, *isznak*, *visznek*) szintén úgy foghatjuk föl, hogy többesszámi igenév, t. i. a sing. 3. szem. alakul használt -*n*-képzős igenévnek (**járon*, **kérën*, *iszon*, *viszën*) többese.

Másként vélekedik a -*nak*, -*nek*-ről MUNKÁCSI (Ethnogr. 12 465), mondván:

«A harmadik személynek biztosan igazolható ragja a magyarban -*j*, mely épen megmaradt a harmadik személyre vonatkozó tárgyas ragozás *vár-j-a*, *vár-j-uk*, *vár-j-átok*, *vár-j-ák* präsens alakjaiban s lappang a harmadik személyű -*a*, -*e* (pl. *ház-a*, *szem-e*) birtokosragban, a *várt-a-m*, *várt-a-d*, *várt-a* tárgyas ragozású alakokban, valamint BUDENZ szerint (Összehas. Alakt. 334.) a präs. 3. személyű -*ik* végzet-

*) Vö. Nyr. 25:19: «A magyar *én* és vogul *äm*, *än* világosan eredetibb **āmn* egyszerűsítéseinek mutatkoznak, melyben az előrész legalkalmasabban nyomatékösítőnek vehető (im *én*, *en* ego)» (MUNKÁCSI); — **é-mën*: M. Nyelvhasonl.² 105. l.

**) Az én nézetem az, hogy az *ennen*, *tennen*, *önnön* (*enen*, *eenen*, *tenen*, *önön*, *ewnen*, *wnwn*, *önen*, *ünön* NySz.) az *en* (= *én*), *ten*, *ön* alakból a nyomatékösítő -*n* képző ismétlődésével alakult. Az *nn* a hangsúly hatása alatt támadt geminatio.

ben (pl. *esz-ik*, *fáz-ik*). Ugyancsak *a*, *e* a többes 3. személyű *-nak*, *-nek* alanyi rag magánhangzója, melyet egybevetve a 2. személy *-tok* (pl. *vár-tok*) és 1. személy *-mok* (HB. *vagy-mok* = *vagy-unk*) megfelelő ragjainak *o* hangzójával csak úgy értelmezhetünk, hogy benne az előbbieken kimutatott *a*, *e* 3. személyű rag lappang, a személyjelölő hangelem tehát itt van, nem pedig a *n*-ben (l. BUDENZ u. o. 345. l.).»

M. főerőssége a *-nak*, *-nek*-beli *a*, *e*; s ezen kissé csodálkozom, mert más alkalommal (NyK. 25 : 265) ő maga emelt szót bizonyos képzők *e*-jének (a melynek mélyhangú párja *a*) olyatén fölfogása ellen, hogy ennek megelőzője *j-s* (o : i-s) diftongus volt. Ehhez képest a *-nak*, *-nek*-beli *a*, *e*-nek idézett fölfogása visszaesés. Régebben az a nézet uralkodott nálunk, hogy az *a*, *e* hang «állandó hangszíne» valamiféle jelentős *-j* elemnek benne lappangására vall. Az én meggyőződéseem szerint azonban az *a*, *e* állandósága (vagyis az, hogy nem váltakozik *o*, *ö*, *ë*-vel) egymagában nem jogosít föl erre a föltevésre, hanem még valami kell hozzá, t. i. az *a*, *e*-nek *á*, *é*-vel váltakozása. Mindazon *a*, *e* hangok, a melyeket kétségtelen bizonyítékok alapján tarthatunk *i*-utóhangú diftongusból fejlődötteknek, váltakoznak *á*, *é*-vel (vö. *jára*, *kére* ~ *járánk*, *kérénk*; *adna*, *kelne* ~ *adnátok*, *kelnétek*; *háza*, *keze* ~ *házát*, *kezét*; *várta*, *kérte* ~ *várták*, *kérték*; *várja*, *kérje* ~ *várják*, *kérik*; *haza*, *ide* ~ *hazáig*, *idébb*). Ilyen váltakozás nélkül semmiféle *a*, *e*-ről nem tehetjük föl jogosan azt, a mit M. a *-nak*, *-nek*-beliről állít. Éppoly kevésbé kereshetünk ezen rag magánhangzójában lappangó *-j*-t, mint a tárgyas *-lak*, *-lek*-ben, pedig ennek az *a*, *e*-je szintén állandó. Aztán, ha csakugyan olyan eredetű volna az a magánhangzó, mint M. gondolja, valószínűleg nem is *-nak*, *-nek*, hanem *-nák*, *-nék* volna a rag, mert ilyen hangtani helyzetben rendszerint megmaradt a hosszúság.

Hogy a *-nak*, *-nek*-beli *-n*-t M. minek tartja, azt nem tudom, mert nem nyilatkozik róla határozottan; de az idézett pont után következőből, a melyet értekezésem elején közöltem, azt lehet ki-venni vagy legalább kisejteni, hogy ő is, mint BUDENZ, nyomatékossító segédragot lát benne. Megjegyzendő azonban, hogy az a személyragokkal társult *-n*, a melyről BUDENZ részletesen értekezett az Ugrische Sprachstudien első füzetében, eredetileg csakis a birtokos személyragozásban fordult elő s a birtok többségének a jele

volt (vö. PAASONEN, Mordv. lautl. 120—123). Ebből természetesen még nem következik az, hogy az igeragozásban ne lehetne ilyen *-n* vagy legalább nyoma, mert hiszen kétségtelen példáink vannak arra, hogy a névszók személyragozása hatással volt az igék személyragozására, és megfordítva, s némely ragok áttértek egyikből a másikba (pl. a vogulban, de a magyarban is, a miről más alkalommal szándékozom szólni). Azonban a jelen esetben ilyen áttérjedésről nem lehet szó, mégpedig két okból nem: *a*) mert a birtokos személyragozás csupán a tárgyas igeragozásra volt hatással, ellenben az alanyi ragozásban ilyen hatást nem tudunk kimutatni; de még ha volna is rá példa, nem használna semmit, mert *b*) a birtokos személyragozásban a plur. 3. személy ragja nem *-nak*, *-nek*, és nincs is semmi nyoma annak, hogy valamikor ilyen alakú lett volna, ennél fogva az alanyi igeragozás *-nak*, *-nek*-je nem is kerülhetett onnan.

Azt, hogy a *-nak*, *-nek* rag magánhangzója nem azonos az 1. és 2. szem. ragjának magánhangzójával, még abban az esetben sem kellene különös dolognak tartanunk, ha csakugyan személyrag volna a *-nak*, *-nek*, mert hiszen maguknak a megfelelő névmásoknak a magánhangzója sem azonos, és ilyen eltérést másutt is találunk névmásban is, ragban is (vö. pl. f. *mi-nä* «én», *si-nä* «te», *hä-n* «ő», birt. személyragok: 1. *-ni*, 2. *-si*, 3. *-nsa*, *-nsä*). Még kevésbbe kell rajta megütköznünk, ha a *-nak*, *-nek* előrészében nem névmási elemet, hanem igenévképzőt látunk.

Mármost, hogy folytassam a magam magyarázatát, még a praesensen kívüli alakokról kell szólnom. A rokon nyelvekben azt látjuk, hogy a praeteritumi és conditionalisi ragtalan egyesszámi 3. szem. alaknak megfelelő többes a plur.-jellel alakult; pl. f. *meni* «mene, ment», *menisi* «menne»: (dial.) *meni-t* «menének, mentek», *menisi-t* «mennének» | md. *kuloš*, *kulož* «meghalt», *peleš*, *pelež* «félt»: *kuloš-t* «meghaltak», *peleš-t* «féltek» | cser. *tolen* «jött»: *tolnət* «jöttek» | vog. *jäls* «járt», *mins*, *minəs* «ment»: *jäls-t* «jártak», *mins-t*, *minəs-t* «mentek»; *minnūw* «menne»: *minnū-t* v. *minnūwə-t* «mennének» | osztj. *vus* «vett»: *vuse-t* «vettek» (ПАРАХ J.); *mənāŋə* «menne» (*mənāŋəm* «mennék», *mənāŋən* «mennél»); *mənāŋə-t* «mennének» (PAASONEN). — A magyarban is van ilyen alakulású plur. 3. szem.: *várta-k*, *kérte-k* (= *a* várt, kért igenév többes száma). Minthogy pedig a *m. -á*, *-é*-képzős praeteritum és a

conditionalis főalakja szintén igenévtő, és sing. 3. személye ragtalan, az előbbieket alapján joggal föltehetjük, hogy a plur. 3. szem. eredetileg pusztán a plur. jelével alakult az igenévtőből, tehát valamikor **várá-k*, **kéré-k*, **várná-k*, **kérné-k* volt. Ezekből az alakokból a praesensbeli *-nak*, *-nek* áttekintésével lett a későbbi *várá-nak*, *kéré-nek*, *várná-nak*, *kérné-nek*, éppúgy mint a finnben *oli-t*, *meni-t*, *olisi-t*, *menisi-t*-ből a praesensbeli *-vat*, *-vät* végzettel *oli-vat*, *meni-vät*, *olisi-vat*, *menisi-vät* (l. fennebb a 251. lapon)*). A *várta-k*, *kérte-k*-féle eredetibb alakok mellett hasonlóképpen jöttek létre *várta-nak*, *kérte-nek*-félék (vö. Hunfalvy-Album 42), a melyek a régibb irodalomban elég közönségesek, sőt itt-ott még ma is előfordulnak (vö. TMNy. 1 : 605).

Az imperativusban szintén van *-nak*, *-nek*, s minthogy a sing. 3. szem. *-n*-je névmási eredetűnek bizonyult, hajlandók lehetnének ezt a *-nak*, *-nek*-et ugyanazon névmási elem (**-j_n*) többes számának tartani. Azonban a finnben, a hol — mint fennebb láttuk — a sing. 3. személyben ugyanezen *-n*-képzős névmási elem van alkalmazva, azt találjuk, hogy a megfelelő plur. alak a névmás képzőtlen alakjának többes számával alakult: *tuokaan* (< **tuoka-sen*) «hozzon», *mäykään* (< **mäykä-sen*) «menjen»: *tuokaat* (< **tuoka-set*) «hozzanak», *mäykäät* (< **mäykä-set*) «menjenek» (Savo) | *saakoon* (< **saako-sen*) «kapjon», *eläköön* (< **eläkö-sen*) «éljen»: *saakoot* (< **saako-set*) «kapjanak», *eläkööt* (< **eläkö-set*) «éljenek» | *andakaa(n)* «adjon», *mäykää(n)* «menjen»: *andagassek* «adjanak», *mäykässek* «menjenek» (Ingr.). Ezeknek az alapján föltehetjük, hogy a magyar imperat. plur. 3. szem.-ében eredetileg szintén csak a névmási alaptőnek megfelelő személyrag plur. alakja volt, vagyis ugyanaz a **-j_sk*, a mely az *=uk*, *=ük*, *=ok*, *=ök* birtokos személyragban maradt reánk (l. M. Nyelvhaszn. 2 111); tehát *ad*, *mén* imperat. plur. 3. szem. alakja valamikor **ad_{j_s}-j_sk* (*-j_sk*), **mën_{j_s}-j_sk* (~ Ingr. *andagassek*, *mäykässek*) volt, s ebből **ad_{j_s}-k*, **mën_{j_s}-k* lett, a melyből a mai *adjanak*, *mënjenek* szintén a praesensbeli *-nak*, *-nek* áttekintése útján állott elő.

* * *

(*) A finnben még több ilyen rag-áttekeredés is történt; nevezetesen áttekért a praesensbeli plur. 1. *-mme*, 2. *-tte* a praeteritumba, a conditionalisba és az imperativusba (vö. SETÄLÄ, TuM. 53, 114, 148).

Meg kell még említenem azt a rejtelmes *-n* járulékot, a mely Moldvában az északi csángók nyelvjárásában különféle sing. 3. szem. tárgyas ragozású alakok végén van (a conditionalist kivéve, a melyre nem találtam példát); pl. *értin, szeretin, mongygán; látán, gyűjtén; hallottán, mondottán, láttán, kértén, szeretttén, kértin, törtin, tettin; aggyán, elvegyén* (Nyr. 30 : 112; 31 : 5, 143—148). Ilyenek a közönséges *mongya, aggya, akarta, kérte*-féle alakokkal vegyest fordulnak elő. Az *-n* előtt mindig *á, é* vagy *i* van; csak két példában *o*: *elfogatton* (30 : 112), *fokton* (31 : 147). [Alanyi ragozású *-án, -én*-végű alakot kettőt találtam: *szólján* (szóljon, szólaljon, 31 : 147) és *vegyén* (vegyen, 31 : 143).]

Ez az *-n* aligha régi maradvány, hanem alkalmasint valamiféle újabb keletű járulék. Határozott véleményt nem mondhatok róla, mert ahhoz több adat kellene.

* * *

Vizsgálódásom eredményeit a következő pontokban foglalhatom össze:

I. 1. A *-gy* és az *-sz*-képzős igék praesensbeli sing. 3. szem. alakja (*vagyon, meggyen, teszen, leszen* stb.) eredetileg *-n*-képzős igenév volt.

2. Valószínű, hogy eredetileg ilyen alakulású volt minden iktelen igének praesensbeli sing. 3. szem. alakja.

3. A *nincsen* ige utórészában a *van* lappang.

4. A *jön* és a *hín, szin, rín*-félék újabbkori analógiás alakulások.

5. A praeteritumbeli *-n* (*tön, vön, lön* stb.) a praesensből való átvétel.

II. 1. A többesszámi *-nak, -nek*-végű praesens-alakok eredetileg *-n*-képzős igenevek többesszámai voltak.

2. A praeteritum-, conditionalis- és imperativusbeli *-nak, -nek* a praesensből való átvétel.

III. Az imperativusbeli sing. 3. szem. *-n* (pl. *várjon, kérjen*) névmási elem, t. i. a névmás *-n*-képzős alakjának maradványa, tehát azonos az *ön* névmás *-n*-jével.

SZINNYEI JÓZSEF.

Finnugor-török szóhasonlítás.

1. *Szalat* «evado, aufugio, subterlabo» (MA.). — BUDENZ MUSz. 272. l. (n. 276.) a *száll* igével kapcsolja egybe. E helyett SETÄLÄ NyK. 26 : 385, FUF. 261. f. *suota* «grex equarum in venerem ruentium», *on suodalea* «venerem appetit (equa)», lpN. *čuöddet* pr. *čuödam* «feminam circumcurrendo quaeritare». A lp. szóval már összehasonlította GENETZ Suom.-Ugr. d 8. Ezen f. és lapp szók ide tartozhatnának ugyan, ha volna adatunk arra, hogy eredeti jelentésük «futás» volt, de ezt csak úgy kell kikövetkeztetni, s bajos adatok híján eldönteni, hogy a két fogalom közül, a melyek tényleg összetartozhatnak (v. ö. *koslat*, GOMBOCZ NyK. 30 : 488; észt *sõitma*, *sõidan* : 1. «fahren, reiten», 2. «laufen», 3. «sich begatten, von vierfüßern» WIED.), melyiket illeti meg az elsőség. Ennélfogva nem fogadhatom el ezt a hasonlítást, hanem talán helyesebb nyomon jár DONNER, Vergl. Wbuch, n. 722. (II. 41.), a ki bár más etymológiát ajánl, mégis felemlíti f. *solua* «sich vorwärts mit getöse bewegen»; Erw. *solua*, *soljua* «mit dumpfen laut, mit geriesel od. gerassel sich bewegen, allmählich gleiten, schreiten od. glitschen; sich hin und her bewegen»; — *solahtoa* «siklani, kisiklani, osonni» Kal. 32 : 351. *solahuttoa* «sich stürzen» Kal. 8 : 176. «hineinstossen, szökkent» (VIKÁR) Kal. 13 : 199.

Alakja s jelentése e f. szónak teljesen megfelelne a m. *szalat* igének; csak hogy már mint a *solu-*, *solju-* is mutatja, a «mozgás» jelentés kapcsolatban van benne a «zúgás» jelentésével, sőt némely származékában ez az utóbbi látszik az eredetinek, pl. *solata* «dumpf lauten, rasseln, platzend herausströmen, rieseln, sprudeln» (Erw.). Erre vallana *sola* «tompá hang, csörömpölés, csörgés, zörgés» (SZINNYEI). Csakhogy ezzel szemben ugyancsak *sola* «keskeny ház-köz, sikátor, szoros-út» (SZINNYEI), hasonlókép *soluke* «der

schmale gang, der schmale beiderseits eingezäunte weg, dieallee» (ERW.).

Minthogy pedig ez utóbbi két szó bizonyosan a «menés» jelentéséből fejlődött, mint akár a *folynosó, gang*, világos, hogy a kétféle f. *sola* külön eredetű. Ha pedig ez igaz, akkor könnyen érthető, hogy a velük kapcsolatban lévő igék némelyikében mikép egyesült a két heterogén jelentés: a zúgásé s a menésé. Szóval helyes s biztos a föltevés, hogy van egy f. **sol-* tövünk, a melynek «menés, futás» a jelentése. (Észt *sõluma*, -*un*, -*uda* «hin- und herlaufen, fliegen, in bewegung sein» WIED. 1192. nem ide, hanem a *száll* igéhez tartozik. Megfelelője f. *suilua* «siklik, gleiten, ausgleiten, glitschen», *suilata* «gleiten, glitschen, herabschreiten».)

Megemlítendőnek tartom, hogy a *sol-* tönek van *hol-* megfelelője is, bár a viszonyukat pontosabban most nem tárgyalhatom. Ilyenek: *holajaa* 1. «dumpf lauten, rieseln, murmeln»; 2. «unstät sein, herumschweifen, herumirren»: *aina holajavat kylää* «immer schweifen sie im dorfe herum»; *holjua* (v. ö. *soljua*) «sich hin- und herbewegen, schwanken, wackeln»; *holina* = *solina* «dumpfer laut, gerassel, geriesel»; 1. még *holkkuu, holkuttaa*.

LappS. *čälestet* «salire», *čälom* «saltus», *čälet*, *čälestet* dim. *čälegätet* inch. id. (LIND.) — N. *čellit* «unico saltu salire», *čellistet* dem. «ugrándoz», *čellitet* fact. «ugrat», *čelodet, čeludet* «ide-oda ugrik», *čelon* «ugrás», v. ö. *čellot, čellolet, čälestet*; *čälotet* 1. «ugrat», 2. «im galopp fahren; kjøre i galopp» (FRIIS) — Lule *čällat* «hinabspringen, sich hinabstürzen» (HALÁSZ); *čälu-, čälute-, čälaste-, čälije-* «ugrik» (WIKL.) — Pite *čällūt, čälušet* (HAL.).

Vog. FK. *sulėti* ugrik, L. *sulimt-* kriechen, *sulent-* schleichen MUSz. 277. 1. DONNER II. 41. B. *sulinti* «szökken», *sulintāli* «iramodik», *sulij* szökkenő, szökkenés. A hosszú ū a vogB. ben nem lehet eredeti, valamint az *l* sem a FK. s vogB. f. i. alakjaiban. Azt vélem, hogy ide tartozik vogB. *sūmi* szökik, ugrik, K. fut, *sūmili* ugrik, FK. *sūm-* rohan, KL. *šūmi* id. < **sulmi*, **šulmi*. Alig hihető, hogy külön eredetű volna vogB. (*žot-*) *sulgi* kiszóródik, *sulgēti* hull, *pal-sulgi* széthull.

Zürj. *šal*: *šal munny* «szétszóródik, szétmegy», *šaledny kajny* «kibugyog», *šaljōdny* «szétszór, előnt, elszór, elpazarol, zerstreuen, verschwenden», *šalkjalny* «szétmegy, fölolvad; zergehen, sich auflösen» (WIED.).

Cser. *šolem* «elfut» (SZIL.), *šilām* Bd., *šiltās* Tr. id.; *šilše* *saldak* «szökött katona» Bd.; *šilše* «landstreicher» Tr.; *šalša* «der ausreisser, schurke» [RAMSTEDT, a ki helytelenül mondja < *salš* elrejtőzik, mert ennek megfelelője *šolam* (SZIL.) id., *šolam* (ny.), *šulam* (k.) «titkol, geheim halten» (WESKE).

Csuv. *salan-* «sich zerstreuen» Máté 9 : 36 ; 26 : 31. «разсе-ваться, elszóródik, elszéled» ; *salat-* «растративать, elpazarol» (tkp. elszór, ZOL.), v. ö. *sulēnkē* «lejtő, раскаты» Ucebn. 78; *sulēn-* «hajlik a nap, склониться» (AŠMARIN Pjesni 35, 2, Luk. 24 : 29.).

Oszm. *sal-* *صالىق* «megmozgat, lök, kerget, hajít», *asker s.* «truppen entsenden» ; *mejdana at s.* «auf den platz hervorsprengend» ; *dogany s.* «den falken steigen lassen» ; *ateše salar* «ein in das feuer stürzender d. i. tollkühner». A «futás» jelentésben különösen használatos a caus. *saldyr-* «sich stürzen» : *bu hajvanin ardana saldyr* «fuss ezen állat után ; jage hinterdrein». Így jelenti a refl. *salynyr-* : «sich hin- und herbewegen, schlendern, sich wiegen, nachlässig gehen» ; továbbá *saly vermek* «loslassen, gehen oder laufen lassen» ; v. ö. *salma deve* «ein versprengtes kameel». Érdekes még megemlíteni, hogy a mozgás jelentésből már az oszm.-ban kifejlődik a lógó, fityegő : *salyndyr-* «baumelnd herabhängen lassen», v. ö. *sačy saly vermek* «das haar frei herabhängen lassen» (ZENKER).

Ebből gondolom, hogy idevaló kaz. tat. *salin-* «lehajlik, lelóg», *salinki* «az öltöny lelógó része» (BÁL.) ; *salin-* külföldben annyit is jelent : «повалиться = leesik, ledől» (OSTR.). De még feltűnőbb, hogy *salin* a. m. «раскаты на зимней дороге, síkos jégút tél idején» (BÁL. helytelenül : «gödrösödés téli úton»), pl. *jul bik bozok salin bik küb* «az út nagyon rossz, sok a csúszósa» ; *saniuli* «раскатистый» (OSTR.). Ezt a jelentést pedig nem lehet abból a *sal-* igéből kifejteni, a melynek «класть, положить, поставить (домъ)» (OSTR.), «vetni, rakni, helyezni, önteni, építeni» (BÁL.) az értelme. Sokkal biztosabb, hogy egy másik, még pedig mozgást ill. menést jelentő *sal-* igéből származik.

A kirg.-ben a *sal-* igének szintén két jelentése van, jobban mondva kétféle *sal-* igével van dolgunk. Az elsőnek a jelentése : «построить, положить, felállít, rak, helyez» ; a másodiké : «нечетить, ereszt, bocsát» : *kus, it sal-* «kibocsátani zsákmányra az ölyvet, a kutyát» ; *au, karmak sal-* «kivetni a hálót, horgot» ; *šijri*

men kejdu köpürgö sal- «a teheneket s juhokat átvezetni a hidon». Különösen megjegyzendő *sala* «folyó; притокъ рѣки, folyó áramlása» (Kírg. Sz. v. ö. BUDAG. I. 690—1.).

A bask.-ban is *ḡal-* «класть, положить, поставить (домъ)». De itt is megvan *ḡalıu* «раскатъ на зимней дорогѣ», s ugyanennek a jelentése még ez is: «járvány»; *ḡaldır-* azt is jelenti: «освободить, megszabadít»; *ḡalın-* «нагнуться, отвиснуть; lehajlik, lelóg»; *ḡalınib turgan butak* «lelógó ág».

Jak. ? *älii, älijäbin* «herbeistürzen, vorbeistreichen»; *älik, äliktik* < *älii* «rasch, flink; gyors, sebes» (BÖHTL.); v. ö. a szókezdő s elmaradásáról u. o. 214. §.

(GRÖNBECH p. 90. *älik, älii* összeveti ujg.-oszm. *äv-* «siet» igével, azzal a feltevéssel, hogy jak. *äli* < **ävlü*, a mit azonban nem tud igazolni.)

2. *Szám* (VÁMB. Szóegy. NyK. 8 : 173; MUNK. NyK. 18 : 84; 25 : 283. WICHM. Tschuw. Lehnw. 96.).

oszm. *saj-* «számlál», *sajıl-* «gezählt werden, zählbar sein»; *-sajı, saj* «szám» (ZENKER).

kel. t. *san* «zahl, zählung, berechnung»; *sanagçı* számoló (ZENKER).

csag. *saj* «compte»; *saj-* سابق «compter» (PC.) *sajja* id.; *saju, sajın* «zählung, rechnung» (PC. KÚNOS, Čag. Wb.); *sajla-* «kiválaszt, auswählen» (KÚNOS u. o.); «faire choix, tenir compte» (PC.); *sajlan-* «zählen lassen; être porté en compte» (KÚNOS, u. o.; PC.); — *san* prüfung, zählung (KÚNOS u. o.); سان «compte, nombre, membre» (PC.); *sanag* «rechnung, zahl» (KÚNOS u. o.), «compte, supputation» (PC.); *sana-* سانامق «compter» (PC.).

kaz. t. *sajla-* «választ» (BÁL., ZENK.) «выбирать» (OSTR.) (cser. *sajlém*); *sana-* «számlál» (BÁL., OSTR.).

bask. *ḡana-* «считать, számlál»; *ḡanau* «счетъ, számlálás» (KAT.).

kírg. *sajla-* «избрать, kiválaszt»; *san* «számlálás»; *sana-* «számlál»; *sanaulı* «сосчитанное» (Kírg. Szót.).

orkh. *san* «szám», v. ö. *sansız* «innombrable» (THOM. 37; RADL. 389.).

koib. *sâne, sane* «rechnung, zahl»; *sanîrben* «lesen, zählen» (CASTR.).

Az idézett példákból látható, hogy *saj-* igeszó válik ki a számlálás fogalmának jelölésére. Lehet, bár éppen nem bizonyos, hogy a *san* szó e *saj-* származéka; ezt azért nem igen tartom valószínűnek, mivel a *san* s származékai tudvalevőleg becsület, tiszteletet is jelentenek, a melyet lehet is nem is a számlálás fogalmából kifejtetni, de mindenesetre nagyon bölcsekedően okoskodva (alább erről még szólunk). Jelenti továbbá a kel. törben *san* «stück eines ganzen, glied», pl. *san san* «stück für stück», s ez a jelentése már inkább közeledik a szám fogalmához. Ha továbbá meggondoljuk, hogy a *saj-* töből nehezen érthető *san* < *sajin* (v. ö. csag.-ban), könnyen támadhat az a gyanu, hogy e két alak *san* ~ *saj-* között nincs alaki közösség, és hogy a jelentésbeli csak másodrendű fejlődés. Alapszik pedig részint a *san* rokon értelmén: *stück, glied*, a melyből a rokon hangzás teljes értelmi megegyezést teremtett. Külömben maradjon ez csak feltevés.

De már teljesen hibásnak kell tartanom ZENKER következő véleményét: *san-* < **sajin-* refl. von *saj-*. Alakilag az ilyen összevonás ellen már fönt megtettem a kifogásomat. A *san-* (tat. *sana-*) jelentése: «meinen, dafürhalten, schätzen, urtheilen, denken, glauben, vermuthen, voraussetzen, wollen, verlangen». Ezt alig lehet ebből kimagyarázni: «bei sich zählen», mint ZENKER gondolni látszik. Tudvalevőleg ez az ige hasonló jelentésben nagyon el van terjedve a törökség területén: csuv. *son-*, *syn-* (PAAS.) «kíván, gondol»; csag. *san-* «estimer, conjecturer, se précautionner, se préparer» (*schonen* csak VÁMB.-nál); alt. *sana-* «gondol, kíván, szándékszik, akar»;

mong. *sana-* «denken, gedenken», s innen belekerült a jakutba: *sanā-* «denken, meinen, nachdenken, begreifen, für etwas halten» BÖHTL., BOLLER M. Verb. 58. (306.)

Mint jövevénytő cser. *son-* «gondol, kíván», *šandar-* «bizhiteget» (v. ö. PAAS. Finn.-ugr. s-laute 80. l.); vogP. *sōneti* «észrevesz», K. *sonäti* «becsül» (más képzővel).

Végre m. *szán-* «destino, propono» is bizonyára ide tartozik, a mint azt már BOLLER i. h. BUD. Török-magy. nyelvhasonlítás (= TM) 167. VÁMB. Szóegy. NyK. 8:174. látták. Kölcsönvételnak tartom.

Ezekhez az igékhez tartozik (vagy az igék tartoznak ő hozzá) a f. e. *san* «becsület, tisztelet» jelentésben, s azt állítom, hogy a *saj-* igéhez semmi köze sincs.

A *saj-* igéből képzett igenevek ellenben ezek a névutók: orkh. *saju* «jeder», *jir saju* «en chaque pays», c'est-à-dire: «chacun dans son pays», proprement: «en comptant» gerundium de *saj-* (ou *sa-*? «compter») (THOMSEN, Inscr. Orkh. 154. l. V. ö. RADL. Altt. Inscr. 132. l.).

tar. *sai*; alt. *sajin* «каждый»; kaz.-t. *sajin* «-nként»: *kön s.* «naponként, jeden tag» (BÁL.); jak. *āji*, pl. *kün āji* «täglich». A jakutban érdekes párja *aχsin*, *aχsigar* ugyanezen jelentésben < *āχsi* «rechnung, gegenseitige abrechnung» (v. ö. GRÖNB. 69. l.).

Végre a szóban forgó ige rokona a csuv. *suw-* (ZOL.), *su-*, *sēw-* (GRÖNB.), *sēw-* (MUNK. átírása szerint); inf. *suma* Sv. Ist. 45. «считать по порядку, számlál». Ebből az egyetlen alakból, a melyben *w* mutatkozik, GRÖNB. 69. l. az összes id. rokonságban egy eredeti *b* elvesztére következett. De a csuv. *w* ~ *j* változásra egyéb példával is rendelkezünk, pl. cs. *fiw-* ~ tat. *taj-* «érint»; cs. *kēwā* ~ tat. *kējā*, «moly» (AŠM. Gramm. 80. 95. l.). E szerint *sēw-* is lehetne < **sēj-* s megfelelné az eddig talált *saj-* igének; ámbár az sincs kizárva, hogy *saj-* < **saw-* (v. ö. PAASONEN, JSFOu. 21: 26. l.).

Mint az inf.-ból: *su-ma* látható, mássalhangzók előtt *sēw* > *su* válik, úgy hogy ide tartozik *sum* (-*m* névszóképzővel) «szám, számlálás, черъ, число», a melyet AŠM. Izv. 18: 127. l. idéz (v. ö. WICHM. Tschuw. Lehnw. 96.). De ennek van egy bökkenője. Az t. i. hogy ZOL.-nál *som*, *sum* «rubel», kaz.-tat. *som* (BUDAG.), *sum* (BÁL.) id., kirk. *som* id., s a mellett «брусъ желѣза, листовое желѣзо, vasdarab»; v. ö. alt. *som temir* «súlyos vas, твердое желѣзо»; tob. t. *som* «руль, корма, kormány a hajón» (BUDAG.), csag. *som* «pur, massif, entièrement» (PC.), «massiv gearbeitet» (VÁMB.), bask. *šum* «rubel, hólyag v. daganat az ember fülén s lágyékán». Megjegyzi még ZOL.: v. ö. perzsa *šēm* (cem), tat. *sum*, permi *šēm* (zürj. *šöm*) «pénz, деньги» (zürj.-ben még «pikkely» WIED.).

Most már valóban nem tudom, mit gondoljak e szóról, még ha nem is tekintem más mint «rubel» értelmét. Vajjon a csuvasból került-e a többi nyelvbe, vagy a csuvas s a többiek úgy vették valahonnan közösen kölcsön? Legjobb, ha egyelőre elválasztjuk tőle a csuv. *sum* «szám» jelentésű szót, melyet akkor eredeti csuvas képzésnek tarthatunk.

Azonban még most sem estünk át minden nehézségen. Azt gondoltuk fent, hogy csuv. *sěw-* < **sěj-*. De akkor hogyan magyarázhatjuk ZOL. e szavát: *solim* «számlálás, черъ по порядку»? Lehetetlen, hogy más eredetű legyen, mint hogy a *sěw-* igéből származzék; viszont az se lehetséges, hogy a régibb **sěj-* igéből keletkezzék. A képző itt is *-im* a megelőző *l* < *w* gondolható, továbbá *ě* > *o* az *l* miatt, úgyhogy **sěwim* > *solim*. Azt is említettük, hogy GRÖNB. nem *j-*, hanem *v-* ill. *b-*tövéeknek gondolja ezen egész sor szavakat s ez az adat is mintha igazat adna neki. Azonban csak látszólag. Mert ez a *solim* véleményem szerint bizonyosan újabb képződés < **sěwim*. A szokatlan *l* > *w* hangváltozásnak az okát megtaláljuk a csuv. *sulla-* (ZOL.), *süllä-* (PÁPAI) «megválaszt, выбирать» igében, mely nem egyéb, mint a tat. *sajla-* átvétele, a mint azt még a meglevő *sujla-* alak is bizonyítja (Máté 13 : 48.).

Végre térjünk vissza a mi *szám* szavunkra. Könnyű róla elválasztani az *-m* deverbális névszóképzőt, mely szerte megvan a finnugor s egyúttal a török nyelvekben. Nyilvánvaló tehát, hogy *szám* < **szaj-m* (*a-* illabialis rövid *a*), vagyis, hogy a töve szintén **szaj*, mint az idézett nyelvekben.

Viszont bizonyosnak mondhatjuk azt is, hogy az összes ismert s idézett adatok közül egy se felel meg e szavunknak annyira, hogy jövevényszónak tarthatnók. Még a csuvas se, a mely csak annyiban hasonlít hozzá legjobban, hogy ugyanaz a képzője, de erősen eltér tőle abban, hogy más, változott hangbeli töből van képezve.

Jogosan mondhatjuk tehát, hogy nem átvett, hanem a főntebbiekkel eredeti rokon szó.

3. a) *Szel-* scindo, proscindo, schneiden (MUSz. n. 300; DONNER n. 696; ŠETÄLÄ FUF. 264.).

vogB. *sili* «szeletel», *silti* «hasít», KL. *šilti* «metsz, főlészijal», KL. *sälli* «szeletel», K. *selti* (MUNK. NyK. 25 : 260.).

votj. *šėlüp*, *šellüp*; *šiläp*, *šiläp* (MUNK.); *šelep* (WICHM. 66.) «forgács; holzspahn».

zürj. *tšėlal-* «spalten, ritzen machen; hasít, rovátkol».

finn *säle*, g. *säleen* «szilánk», *sälö* id.

lpN. *callet*, pr. *čalam* «szel, hasít»; Lule *čuola-* «hauen,

schneiden» (WIKL.), Pite *čullat*, *č^oollat*, *čollat* «metsz, vág» (HAL.), S. *salet* «findere, szel», *čuolet* «scindere» (LIND.).

cser. *šela* «hasít» (*šelam* id. GEN. 45.), *šelām* (m.), *šelštās* «szétpattan», *šelōn-kajem* «megreped; bersten», *luat-kok užašes šelōn* «tizenkét részre osztotta». O. 71.

csuv. *čil-* (*čěl-* PÁP.) «hasít, szel, щепать; szíjat szel, кроить ремни; lehánt, отдирать на мелкия части»; *čilē* «szelet, отръзокъ» (ZOL.).

jakut *sül-* «die haut abziehen» (BÖHTL.), *č ~ s* hangmegfelelésre v. ö. u. o. 186. §.

b) *Szilánk* «spänchen, splitterchen» stb.:

Tudvalevőleg van egy mélyhangú *tő* is, melynek származékai hasonló jelentésűek:

f. *sale*, g. *saleen* «szilánk»; *silu* «szálka, kis szilánk, hulladék darabka»; *salia-* «hasogat szilánkot».

lp. S. *čula-* «vág, metsz; hauen, schneiden» (WIKL.), *čullat*, *čollat*, *ču^ollat* id. (HAL.)

cser. *šulam* «metsz, szel, szab», *šulošt-* «zerschneiden», *šuluktem* «kiherél».

osztj. S. *šqlē* «levágott darab».

vog. B. *sälēm* «szálka».

magy. *szil-*: «vág, farag, gyalul»; *sziló pad*: «faragó pad» (MTsz.); *szilat*: «szelet» (Nyr. 10:327.), *szilak* id. (PP. Nyr. 12:557; 15:428; Kriza); *szilánk*, *szilány*: «gyalúhulladék», *szilács*: «forgács» (MTsz.); *szilony* «gespaltene rute (zum fassbinden)» (KRIZA, MTsz.).

Bár méltán feltűnő, hogy a régi nyelvben mindezek ismeretlenek (SZILY NYUSz.), ellenben csak *szivol*, *szivul*, *szijal*, *szijul* «seco» fordulnak elő a NySz.-ban. Viszont ismeretes dolog, hogy a nép nyelve számos régi szót megtartott.

c) *Szalu* «hohlbeil, ascia» (Beszt. Szósz.).

A másik csoport ugyanezen töből egy *g ~ v* hanggal bővült: mordE. *šalgo-*, *šalgu-*, M. *šalgā-* «szúr»; E. *šalgo*, *šalgā*, M. *šalgā* «fulánk; túlevél»;

osztjK. *sožēt*, I. *sūwt* «szalú, hohlbeil zum aushöhlen von törgen und kähnen»; *sōgot* «gyalú» (PATK. CASTR.).

f. *salvaa* «ácsol, kivág, herél».

vog. K. *sēilē*, B. *silä*, KL. *sīl*, P. *sil* «szálka; spänchen, splitterchen» (MUNK. ÁKE. 555.).

Lásd PAAS. FUS. 57, SETÄLÄ, FUF. 2 : 259.

Mind a két tudós ide sorolja magy. *szalu*: «vályozó, hornyoló horgas fejsze, vájó balta; ácsok simító szerszáma»; *szatul, szalval* (MTsz.); v. ö. MUSz., DONNER i. h.

Alább majd megpróbáljuk kideríteni a *szalú* ~ *szilánk* szók többeli hangeltérését.

d) *Szalag*: «vimen, vinculum». Sőt igaza van DONNERnek, a ki ide sorolja *szalag* szavunkat is n. 694, a melyet a többi tudósok (MUSz. n. 275, PAAS. FUS. 45. SET. FUF. 2 : 250.) «kötni» alapfogalomból magyaráznak s a szerint hasonlítanak. Erre vall, t. i. hogy «szalag» tlk. a. m. «szelet», az ilyen kifejezés: «Szalag-szíjat metszeni valaki hátából: de cute alicuius ligulas trahere» PP. Már a Beszt. s Schläg.-ben is együtt van: *zalak* ziw. Úgy látszik, hogy rokonértelmű szók, v. ö. alább a *szíj* magyarázatát. A szó régi jelentése különben nemcsak «vinculum», hanem «vimen» is; ez pedig alig érthető a «kötés» fogalomból, de igenis könnyen a «vágás, szelés» fogalmából, valamint a f. i. példákból is látható. Viszont a «vimen» jelentéséből: «gerte. reis, ruthe; flechtwerk, bindwerk» könnyen származhatott szórványosan a «vinculum». A nép még csak «pántlika» értelemben használja, a mely inkább «szelet», mint «kötő». Az idegen szó nem bírta ugyan kiszorítani az eredetit, azonban etymologiai értékénél fogva lehetett rá olyan hatással, hogy jelentésváltoztató hajlandóságában támogassa, mint-hogy akár a «szíj», akár a «szalag» szóhoz természetes mellékképzet gyanánt fűződik a «kötés», mivel erre nemcsak hogy alkalmas, hanem állandóan használtatik is.

Ha így okoskodik vala, bizonyosan nem írta volna álmélkodva SZEMERE: «hogy a *szalag* a ,pántlikát' kitehesse, meg sem álmodtam» (SZILY NYUSz. 293.).

Végül meg kell még említenem f. *selkä-puu* «ein pfahl, auf welchem die fischnetze zum trocknen aufgehängt werden; der hebebaum am ziehbrunnen; háló-száritó rúd; szivárványos kút rúdja» (ERW.); *selkäin*, gen. *selkäimen* «hálószáritó rúd; vmi fölött keresztben fekvő fa» (SZINNYEI); v. ö. mordE. *šalgo* «botocska, bot; botocska, a melylyel a hársfaháncsot leszakítják». Ha a finn

szó csakugyan ide tartoznék, a mit éppen nem tartok bizonyosnak, érdekes magashangú párja volna az említett hasonló képzésű mélyhangúaknak.

Rendes tűnemény a finnugor s az összes ural-altáji nyelvekben az ú. n. hangrendi párhuzam, úgy hogy nincs kizárva a lehetősége annak, hogy az imént elsorolt magas- és mélyhangú azonos értelmű szók csakugyan közös eredetűek hang-tartalmukban is. De ezt a kérdés homályossága miatt függőben kell s lehet hagynunk.

A mélyhangú szavakhoz sorakoznak a következő török szavak:

kaz.-tat. *čal-* «levág (állatot)», *kuj č.* «bárányt levágni».

kirg. *sal-* id., bask. *sal-* id.

oszm. *čalim* «él, a minnek éle van; schneide, alles was eine schneide hat» (VAMB. Urspr. 490. v. ö. NyK. 8:174. «côté tranchant de l'épée» SB.

e) *Szélj*, *sziju*, *szijju*, *szí*, *széva* MTsz. *szyu*, *szju*, *szij*, *szí* NySz.: «riemen»; *szijal*, *szíul* «seco disseco», *szivol*, *szívil* id. (NySz.); *szíjjok*: «vágok» Nyr. 12:95; *szíjó kés*: «kétnyelű vonókés (húsoló, faragó, simító szerszám)», *szívó (szíló) kés* id., *szív-«hasít abroncsnak való ágat»*, v. ö. *szil-* «vág, farag», *szijács*, *szíács*, *szívács* (v. ö. *szilács*): «gyaluforgács, vonókéssel csinált forgács» (MTsz.; MUSz. n. 298, 300, DONNER n. 634.)

oszm. *soj-* (čag. ad. *soj-* és *sij-* BUDAG. v. ö. oszm. *sir-*, *sijir-*) «lehánt, lenyúz, levetköztet, kirabol (ZENK., BUDAG.), *заколоть, рѣзать животу*; állatot levág, leszúr» (BUDAG.).

čag. *soj-* «óter le peau, un habit; lenyúz, levetköztet» (PC.).

alt. *soj-* «lehánt, lenyúz».

kirg. *soj-* «lenyúz»; *sojau* «tűlevél; игла хвойныхъ деревьевъ; tövis, túske; колючки на растеніяхъ».

bask. *šuj-* «állatot levágni; колоть ножомъ животное; lenyúz, содрать кожу съ тѣла»; — *šujindi* «lehántott nyírfa; береза съ которой сняла береста».

vog. B. *sol* (nem hosszú *ō* mint MUNK. írja ÁKE. 555.), P. *šal*, ALV. *šql* «nyárs». De kötve hiszem, hogy ez volna alapjelentése, mint MUNK. i. h. gondolja. Mert nem lehetne belőle kimagyarázni 1. a «túske» jelentést, v. ö. VogNépk. 3:19. *ini' jiw qlné*

aumij solil pēlilawē «a csipkerózsán lévő fájdalmas tüskék szurdalják».

2. ék u. o. 3 : 445. *nāyk-jiw vortij sol* «vörös fenyőfából való kemény ék».

3. *sol-pun* «szörszálka» u. o. 4 : 145.

4. *sol-jgut-iāl* «hegyes fanyílak» I. 86.

Mindezt lehetetlen a «nyárs» fogalmából kimagyarázni, de igenis lehet a «szelés, vágás, hegyezés» fogalmából, a mint fönt kétségtelen példáit láttuk. Ugyanebből kimagyarázható a «nyárs» is, sőt ezen esetben nem is lehet másképp magyarázni. A vogul szavakat MUNK. is így fordítja: «zugespitzter stock; spiess». AHLQV.-nál a szó jelentése: «stange, fische darauf zu trocknen», s mind a két szempontból figyelmeztetek a f. i. mordE. *šalgo*, f. ? *selkäin*, *selkä-puu* szavakra.

Még egy adatot meg akarok említeni, mivel ilyen kényes kérdéseknél a legkisebb részlet is fontossá válhatik. VogNépk. IV. 151. meg akarják vendégelni az érkező vendéget, s a gazda így szól hozzá: «*ti tūj tēlēm nāwer-pī jol-solemtāl*», egy ezen nyáron ellett csikófiút szurj le». Ha megnézzük eddigi idézeteinket, sok példát találunk, hogy az ide vágó s tartozó szavak épp az állatok levágását, leölését is jelentik, pl. maga a tör. *soj* ige is.

Hogy zürj. *šol* «spiess, speer, lanze, pflock», votj. *šalī* «stab, stock» minő viszonyban vannak az id. vogul szókkal, a melylyel MUNK. i. h. összehasonlítja, nem tudom megmondani. Nem lehetetlen, hogy kölcsönszók a vogulból.

Bővebb bizonyítékul felfogásunk mellett szolgálhat még vogB. *sält*, AL. *solt* (talán *sält*?) «háncs», bár feltűnő az *ā* hosszúsága, a minő azonban nem ritkaság a vogB. elsőszótagjában, v. ö. *sālem* «szálka». Még biztosabb adat vogT. *šult* «szelet» (< **sult*, a hol *s* > *š* mássalhangzó illeszkedéssel az *l*-hez v. ö. PAAS. FUS. 6. s köv. l.), a mely teljesen megfelelője a m. *szi*- szónak nemcsak hangjaiban, de jelentésében is. Viszont nem is lehet különválasztani a vogB. *sol* szótól; persze hogy a magánhangzóknak sokféle kiegyenlítődése történt.

Ide való továbbá: zürj. *šul* «zum flechten präparirter bast; fonásra elkészített háncs»; — *šulal* «szedel, hasít, hánt; aufspalten, aufschlitzen der länge nach, spleissen (kienspäne), abstreifen (bast)» (WIED., ROG.).

A felsorolt adatokból kiviláglik: 1. hogy a magy. *szíj*- ige < **szoj*- való s a mély hangzó a *j* hatása miatt lett *i*-vé.

2. hogy *szil*-, *szilánk* stb. < **szal*- a *szíj*- analógiája miatt szerezte *i* hangzóját.

3. hogy *sziv*-, *szívás* stb. a *szíj*-ból ered *j* ~ *v* változással, ill. hiatus-töltő *v*-vel.

4. magától értetődő, hogy *szíj* «riemen» voltaképpen *szíju* rövidítése és a *szíj*- igenek participiuma.

SZILASI MÓRICZ.

Irodalom.

Journal de la Société Finno-ougrienne. XXI. (PAASONEN H. Die sogenannten Karataj-Mordwinen oder Karatajen. — RAMSTEDT G. J. Das Schriftmongolische und die Urgamundart. — WICHMANN Y. Kurzer Bericht über eine Studienreise zu den Syrjänen 1901—1902. — NIELSEN K. Lappalaisten murteiden tutkimisesta. — PAASONEN H. Matkakertomuksia vuosilta 1900—1902. — Auszüge aus den Sitzungsberichten der Finnisch-ugrischen Gesellschaft.)

Keleti Szemle. IV. 2. szám. (KUUN GÉZA gr. Gurdēzi a törökökről. VIII. — PATKANOW S. Geographie und Statistik der Tungusenstämme Sibiriens. — MUNKÁCSI B. Ältere Berichte über das Heidenthum der Wogulen und Ostjaken. — PRÖHLE VILMOS. Baskir nyelvtanulmányok. — DANON A. Essai sur les vocables tures dans le judéo-espagnol. — Irodalom. — Kisebb közlések.)

Nyelvészeti Füzetek. Szerkeszti SIMONYI ZSIGMOND. — 7. GOMBOCZ ZOLTÁN. Nyelvtörténet és lélektan. — 8. SIMONYI ZSIGMOND. Helyes magyarság. — 9. VARGA IGNÁCZ, SZABÓ DEZSŐ, KERTÉSZ MANÓ. Nyelvjárási tanulmányok. — 10. NAGY SÁNDOR. A váci nyelvjárás.

THEISZ GYULA. Francia-magyar szótár. Budapest, Lampel R. Ára 5 korona.

ZOLNAI GYULA. Magyar oklevélszótár. 6. és 7. füzet.

Szláv jövevényszavaink.

(Hetedik közlemény.)

Nem a véletlen dolga, hogy ez észak-olasz és dalmáciai X., XI., XII. századi szentek tiszteletére nálunk nincsenek templomok, kápolnák, kolostorok. Igaz, hogy mi a XI., XII. századból e tekintetben nem tudunk valami sokat hazánkat illetőleg, de az a kevés, a mit tudunk, rendkívül fontos kereszténységünk kezdetére. Azok között a szentek között, a kiknek tiszteletére nálunk a XI., XII. században templomok, kápolnák, monostorok épültek, két réteget különböztethetünk meg. Az egyikbe tartoznak azon szentek nevei, a kiknek tisztelete közvetlen a honfoglalás előtt is hazánk dunántúli és dunáninneni részeiben megvolt, s a melyek a mi okleveleink és egyéb emlékeink tanúsága szerint a XI., XII. században is megvoltak, s megvannak a mai napig. Ez a réteg ékesen beszél arról a folytonosságról, a mely szerint a kereszténység történetében hazánk e részein a honfoglalással nincsen megszakítás. A másik rétegbe tartozik azoknak a szenteknek a tisztelete, a kik hozzánk a XI., XII. században kerültek. Ez a rész is rendkívül fontos, mert benne határozottan felismerhetjük azt az idegen hatást, a mely bennünket kereszténységünk felvételével ért. S ez a hatás a szentek neveiből ítélve nem közvetlen olasz.

Az első rétegre biztos útmutatónk a hazánk dunántúli részeinek, közvetlen a honfoglalás előtti, IX. századi kereszténységére vonatkozó «*Conversio Bagoariorum et Quarantanorum*» (kiadva PERRZnél és A honfoglalás kútfőiben). Ebből a «*Conversio*»-ból értesülünk arról, hogy hazánk dunántúli és dunáninneni részeiben, valamint a velünk határos osztrák örökös tartományok-

ban milyen nevű szentek tiszteletére emeltet a salzburgi papság templomokat a IX. században. Ha mi e szentek neveit összehasonlítjuk a Szent István királyunknak tulajdonított oklevelekben (v. ö. KARÁCSONYI J.: Szt. István király oklevelei és a Szilveszter-bulla), valamint egyéb XI., XII. századi emlékeinkben előforduló szentek neveivel, meglepő egyezést fogunk találni. Ez egyezések a következők:

1. A nyitrai adománylevélben «*ecclesia sancti Emerami*» fordul elő, az 1111. évi zoborhegyi eredetiben fennmaradt oklevélben «*in ecclesia sanctorum Emerami, Andree et Benedicti*» olvasható. Szent *Emmeram* püspök van a nyitrai káptalan régi pecsetjein is (v. ö. JERNEY, Tört. tár II. 158.), s ma is a nyitrai püspöki templomnak egy része Szt. Emmeram tiszteletét hirdeti.

A «*Conversio*» azt mondja, hogy ADALRAMMUS salzburgi érsek (meghalt 836-ban) «*ultra Danubium . . . in Nitrava consecravit ecclesiam*» (HFK. 310. l.). A szentnek neve nincs megemlítve, de ez nem lehet más, mint Szt. Emmeram, kinek ereklyéi a regensburgi Szent-György-kápolnában feküdtek, a hová a freisingeni Szent-Péter-templomból szállították. A bajorok térítőjének, Szent *Emmeram*nak tiszteletére monostor állott a X. században Regensburgban, s hazánkban a honfoglalás előtt nagy volt a tisztelete, mert egyik ófelnémet nyelven megmaradt imája megvan szlovén és óbolgár nyelven (v. ö. MELICH: Szláv jöv. I. 1. 50. l.).

2. A zalavári alapítólevélben azt olvassuk, hogy ott «*ecclesia beati Adriani, qui est in Zala . . . cum capellis in honorem sancti Georgii et sancti Laurencij*» áll. A zalavári konventnek még 1757. évi pecsétjén is Szt. *Adorján* van ábrázolva, jobb kezében zászlót, baljában pedig pajzsot tartva (v. ö. JERNEY, Tört. tár II. 162.). Zalában ma is van *Szent-Adorján* község. Veszprémben *Adorján-háza*, Vasban *Andorlak* (magyarosított név, szlov. *Adriánci*, «od Sz. *Adriána* mántrnika takozváni»). Zobriszani szlovén 71. l.). A szentnek tisztelete mellett tesz tanúságot az is, hogy *Adorján* nálunk elterjedt személynév volt. Egy 1157—58-i oklevelünkben «*Ego Stephan[us] filius Adriani*» olvasható (v. ö. FEJÉRPATAKY, III. Béla okl. 28. l.), egy 1186-ban «*per adrianum* budensem prepositum nostrumque cancellarium» áll; a MargLeg.-ban (224. l.) «*adrian jfpan vr*»-ről van szó. Hely- és vezetéknevekben pedig az *Adorján* (v. ö. SZAMOTA-ZOLNAI: Okl. szót., Münch.-k.: naptári rész

márcz. 4: *Adorian*) és *Adrán*, *Adrián* (v. ö. Nyr. XXXII. 81.) Dunántúlra egész a mai napig kimutatható.

A «*Conversio*»-ban azt olvassuk, hogy Mosaburgban, a későbbi Zalavárott PRIBINA szlovén fejedelem salzburgi mesteremberekkel építtetett egy templomot, a melyet LIUPRAMMUS 850—864 közt felszentelt és «in qua ecclesia *Adrianus* martyr humatus pausat». A zalavári alapító levél szerint Zalavárott Szent György és Szent Lőrincz tiszteletére emelt kápolnák állottak. A «*Conversio*» jól ismeri e szentek neveit, mert a salzburgi papság egy templomot «in honorem sancti *Laurentii* (HFK. 313. l.)» szentel fel, s Regensburgban Szent Emmerám csontjai a Szent-György-kápolnában voltak. Szent Lőrinczre (v. ö. MargLeg. 97, 126, 223: zent *levrinc*, *levrync*, Münch.-k. naptári rész aug. 10, 17: *lerinch*, Apost. mélt. 21: zent *lőrynceth*) még csak az a megjegyzésem van, hogy a magyarországi naptárban ünnepnapja volt Szent László decretumai szerint már a XI. században, s hogy személyneveink közt a XI., XII. századtól a mai napig gyakran előfordúl (az 1111. évi zobori oklevélben *Laurentius* presbyter van, ugyanez időben az esztergomi érsek szintén *Laurentius*, 1134. évi okl.: *Laurenti[us]* filius Salomonis, 1138. évi okl.: capellanum nostrum, nomine *Laurencium*, canonicum de Tithil; 1162, 1171: curiali comite *Laurencio*, 1181: sacerdos *Laurentius* etc.).

3. A veszprémi püspökség alapító-levelében olvassuk, hogy Veszprémben «ecclesia sancti Michaelis archangeli» áll. A veszprémi püspökség régi pecsétjein «Szent Mihály arkangyal szárnyakkal, karjait kiterjesztve» van ábrázolva (v. ö. JERNEY, Tört. tár II. 159.). A veszprémi egyház okleveleinkben gyakran egyszerűen «Sanctus Michael»-nek van nevezve (v. ö. pannonh. apátság al. lev.: eccl[esi]a s[anct]i Michahelis, 1079—80: Guden oklevele: s[anct]o michaeli, s[anct]o MicHaeli). Szent Mihály arkangyal (v. ö. HB.: bovdug *michael* archangelt) hazánkban egyébként is nagy tiszteletnek örvendett; Szent Mihály arkangyal tiszteletét hirdette az erdélyi egyházmegye, s volt klastrom is tiszteletére (v. ö. Fila 1116—1131-i okl.: monasterio s[an]c[t]i Michaelis, MargLeg. 111: «ky maskeppen neuzetetyk nyulaknak zygetenec. zent *myhal* clastroma mellett»). Szent Mihály arkangyalnak ünnepnapot rendel Szent László decretuma s számtalan ember viselte a *Mihály* nevet a XI., XII. században (v. ö. «Géza és neje . . . 974 körül vették fel

a keresztséget és Géza, a Stefan, testvére a *Mihály* keresztény nevet nyerte» PAULER, A m. nemz. tört.² I. 24.); Guden 1079—80-i oklevele szerint Veszprémben «*michael p(res)b(yte)r*» van, Szent László egyik udvari káplánja *Mihály*, II. Béla egyik bakonybéli oklevele *Michael* parasztról tesz említést; egy 1135-i okl. «*homo condicion. Michal*»-t említ; 1181-i okl. Pécssett «*hospes Michael*»-ről szól; a MargLeg.-ban van «*myhal vr*» (65, 94, 104. 224. l.) s ugyanott «*myhally jacab*»-ról történik említés (187. l.). Mindezek az adatok azt vallják, hogy Mihály arkangyalnak nagy volt a tisztelete hazánkban a XI., XII. században.

A «*Conversio*» szerint ADALWINUS salzburgi püspök KOCEL szlovén fejedelem jelenlétében «ad Orta hu... consecravit in honorem sancti Michaelis archangeli (HFK. 313.)» egy templomot. *Ortaku*-t nem azonosítom a mai *Ortaháza*-val (v. ö. 864-ben: *Ortaku*, 1032-ben *Orta*: viele Ortschaften in Baiern und Oberösterreich; OESTERLEY: Hist. geogr. Wb.), sem pedig Veszprémmel. A Szent-Mihály-adatnak azonban mégis megvan az a bizonyító ereje, hogy e szentnek a tisztelete hazánkban közvetlen a honfoglalás előtt már megvolt.

4. A «*Conversio*»-ban a felsoroltakon és a Bold. Szűz Mária tiszteletére emelt templomokon kívül még a következő szentek tiszteletére emeltet a salzburgi papság templomokat, kápolnákat Pannóniában és az osztrák örökös tartományokban: Szent Péter (kolostor Salzburgban és v. ö. Szent László 1083—95-i okl.: *ecclesiam beatissimi martini ad monasterium beatissimi petri*), Szent Pál, Ker. Szt. János, Szent János ev., Szent Hrodbert (ez a szent alapította a salzburgi püspökséget, a mely 798-ban érsekséggé emeltetett; misekönyörgése megvan a Pray-kódexben, ünnepnapja pedig márcz. 27-én naptárainkban, KNAUZ, Kortan 263; helyneveinkben 1365-ben *Luprichfolua*, 1366-ban *Rupertfalua* Vas megyében, CSÁNKI, Magyarország. tört. földr. II. 788. Radovánfalva alatt; Beregszásznak régi *Luprecht-zaza* neve szintén Ruprecht: Hrodbertus-szal függ össze), Szent Margit (apáczáink közt a XIII. század elején igen elterjedt név volt a *Margit*, még pedig *Margit* és *Margareta* alakban; északol. emlékekben *Margerita* Sitzungsber. XL. 113. és *Malgarida* u. o. LXVII. 697. fordul elő. A mi *Margit*-unk *Margerit*-ből *Margrit*-en keresztül lett; *Marghrit* vezetéknevek a németek közt ma is vannak), s a speciális pannóniai szentek közül

Szent Márton (v. ö. *monasterium s. martini in monte pannonie KABA* okl. 1177; *ecclesia sancti martini in vrodi*, II. Béla okl., *ecclesia sancti martini*: Brátkán 1157—58. okl.; személynevekben: *Martynus* prépost Veszprémben GUDEN okl. 1079—80, egy bakonybéli paraszt neve II. Béla alatt *martinus*, 1135-ben: *martun*; a MargL.-ban 153, 171. egy somogyi paraszt neve *marton* stb.) és Szent István (számtalan személynévben, a mit előmozdított az is, hogy Szent István királyunk is e szentnek nevét viselte; a passauai püspökség szintén Szent István vértanu egyháza volt; lásd az *István* névnél).

A «*Conversio*»-nak e szentjei mind kimutathatók templomok, kápolnák neveiben, XI., XII. századi személy- és helyneveinkben, a mi ékesen beszél a kereszténység folytonosságáról a pannóniai részekben.

A kereszténységnek hazánk dunántúli és dunáninneni részeiben a honfoglalással való meg nem szakadása mellett tesz tanúságot az ókeresztény pannóniai szenteken (Márton, István) kívül Szent Ipoly tisztelete (róla volt címezve a zobori apátság, 1157-ben van *Ipoly* nevű püspökünk, FEJÉRPATAKY: III. Béla okl. 27; a MargLeg.-ban 215. «*ipolt ispan*»-ról van szó), Szent Szabina temploma (v. ö. «*ad locum qui dicitur Dyod, in ecclesia sancte Sabine*» V. S. Ger. 19. §.; MargLeg. 23, 63, 67, 206: soror *abyrna*), Szent Anna (számtalan dunántúli templom ma is ennek a szentnek nevére nevezve), Szent Agatha stb.

A második rétegbe tartoznak azok a szentek, a kiknek tiszteletét hazánkban csak a XI., XII. században tudjuk kimutatni, s a kiket feltétlenül az ide beözönlő idegen papok terjesztettek el. Ha a magyarságot a keresztény hitnek az olaszság nyerte volna meg, s benne ez szilárdította meg, akkor e rétegben sűrűn kellene előfordulnia az észak-olasz szenteknek. A speciális észak-olasz szentek azonban nem fordulnak elő, a mint azt a következő, nem éppen teljes összeállítás igazolja.

1. A tihanyi apátság Szent Ányos püspökről van címezve (JERNEYnél Tört. tár II. 120. Szt. Ányos vagy *Angyán* olvasható), az 1055-i alapító levélben «*ad ecclesiam sancte Marie sanctique aniani episcopi et confessoris . . . in loco qui vulgo dicitur tichon*» olvasható. DÁVID dux 1095 i oklevelében «*monasterio s(ancti) a(niani) tichoniensis*» áll. Szent *Anianus* orleansi püspök neve

megvan legrégibb személyneveink közt is (v. ö. Okl. szót.), s benne van legrégibb naptárainkban is (v. ö. KNAUZ, Kortan 137.).

Hogy *Anianus* tisztelete a németeknél el volt terjedve, arra idézem IV. Henrik német császár egyik oklevelét (WENZEL: Árp. U. O. I. 28.), a mely 1074-ben kelt s Enns folyó mentén egy falúnak szól, a melyben «altare sanctorum Martini et *Aniani*» van.

2. A somogyi klastrom alapító-levele azt vallja, hogy a monostort 1091-ben Szent *Egyed* tiszteletére alapították. Egykorú okiratokból tudjuk, írja FRANKÓI (Szent László lev. a montecassinói apáthoz, 13. l.), hogy Szt. László Somogyvárt általa alapított apátságot Szent Egyednek tiszteletére szentelte, a franciaországi (Saint-Gilles) apátság alá rendelte s szerzeteseivel népesítette be. Legrégibb személyneveink közt az *Egyed* igen gyakori (v. ö. 1171-i okl.: ego Benedic filium fratris mei *Egidium* és Okl. szót. 1135: *Egud* stb.).

A Szent Egyedről szóló cikkben a Kirchen-Lexikon azt írja, hogy tiszteletére voltak templomok Francia-, Német-, Lengyel- és Magyarországon. Szent Egyed Karintjának ma is a védő szentje; a gráci «Domkirche» Szent Egyed tiszteletét hirdeti. Olaszországban azonban a Szent Egyed-cultus a XI. századból ki nem mutatható.

3. A bakonybéli apátság Szent *Móricz* tiszteletére épült (v. ö. 1086: ad monasterium Sancti *Mauricii*, 1135-i okl.: monasterium sancti *mauricii*, u. o. cenobio *mauricii*, *mauricii* de bel; a V. S. Ger. 9. §.-ban egyszerűen *beel*). A hagyomány azt tartja, hogy ezt a kolostort Szent István a német földről behívott Szent *Gunther* tanácsára építtette, s mint a Kirchen-Lexikon megjegyzi, a bakonybéli monostor «bewahrt bis heute *Gunthers* zeitweiligen Aufenthalt in frommem Andenken». Szent *Gunther* Csehországban halt meg (1045. okt. 9.) Dobravodán (itt van Szent-Gunther-hegy is), de neve hazánk személynevei közt is ismert lehetett, mert a bakonybéli javakat összeíró 1086-i oklevél mint határjelzést használja ezt, hogy «ad sepulchrum *Gunther*».

Szent *Móricz* keresztény szent, tisztelete azonban főleg Németországban és Franciaországban (itt ma 18 Saint-Maurice helynév van) volt elterjedve s az osztrák örökös tartományokban is vannak Szent-Móricz helynevek.

4. Külön csoportot alkotnak XI., XII. századi szentjeink közt

a specziális német szentek. Ide való Szent *Gál*. A skót barát *Gallus*-ról, ki Alamanniában: a sváb földön térített s ki a Sanct-Gallen-kolostort alapította, ezt írja a Kirchen-Lexikon: «Am 16. Oktober begehen den Festtag des Heiligen mit einem besonderen Officium die Bisthümer in der Schweiz, in Deutschland, in den oesterr. Erblanden deutscher Zunge, in Tirol und Böhmen und ebenda finden wir auch seit den ältesten Zeiten St. Gallen-Kirchen». Hogy e szentnek nálunk is nagy volt a tisztelete, bizonyítják a következők: α) A magyarországi naptárban szintén okt. 16-án ülték meg e szent ünnepét (KNAUZ, Kortan 191. l.); β) Személyneveink közt a *Gallus* már 1177-ben előfordul («Gallus comes», KABA okl.; más adatok: Okl. szótár), s helyneveink közt a régi időkben Dunántúl van *Gálosháza* (Zala- és Vas-m., CSÁNKI, Magyarorsz. tört. földr. II. 748, III. 54.), *Gálostelke* (u. o. Fehér-m., III. 329.), *Gálofalva* (u. o. Somogy-m. II. 607.) s ma is van *Szent-Gál* (1281-ben: de villa Sancti Galli, CSÁNKI. III. 252.) és *Szent-Gáloskér* helynevünk. Ide tartozik a somogyi *Gyalán* is, a hol a XIV. században volt plébánia (KARÁCSONYI: Szent István okl. 41.); a helynévre v. ö. *Gallus Gillianus* mellékalakját. γ) A Pozsonyi krónikában 1228. év alatt olvassuk: «consecrata est ecclesia . . . in qua continentur . . . reliquie . . . de sancto Gallo confessore» (v. ö. ENDLICHER: Mon. Arp. 58. l.); δ) *Gallus*-nak a legrégibb magyarországi missalékban benn volt a misekönyörgése is, a mint azt a Pray-kódex tanúsítja (v. ö. A Pannonh. Szent Ben. r. tört. I. 454.). A Németországban térítő többi skót barátot szintén megtaláljuk hazánkban vagy kápolnák neveiben, vagy helyneveinkben. Ilyen *Kilián* (v. ö. Würzburgban Sanct *Kilian*: WATTENBACH: Deutschl. Geschichtsquellen⁶ I. 124; Henrik 1007-i oklevelében: sanctorum *Kiliani* et Georgii, KARÁCSONYI: Szent István okl. 44.), a kinek *Colonat* és *Totnat* társával ünnepnapja benne van hazai naptárainkban (v. ö. KNAUZ, Kortan 206, helyneveink közt: Gyergyó *Kilyénfalva*), ilyen továbbá *Columbanus*, a kinek nevét *Kálmán* királyunk is viselte, a mint azt latin okleveleinkben *Colomannus*-szal váltakozó *Columbanus* alak is bizonyítja (v. ö. az 1009-i veszprémi oklevél latin szövegét, muz. példány: *Columbano*; más a *Colomannus* osztrák vértanu, v. ö. KNAUZ, Kortan 156.). Ez ir barátok tiszteletéhez járulnak a tulajdonképi német szentek; ilyenek: Szent *Willibaldus* eystatteni püspök, Szent László idejében két kápolnája volt: Ravazdon és

Tepej-én (v. ö. Pannonh. Szent Ben. r. t. I. 563.); misekönyörgése van a Pray-kódexben, s mellette még a következő német szenteknek: *Zsigmond*, *Osvaldus* (v. ö. *Osvát* nevű embereinket), *Lambertus* (v. ö. *Lambertus* krónikáíró, hersfeldi benczés, élt 1071. táján; nálunk 1111-ben zobori oklevélben *Lambertus* decanus, 1135-ben: *Lambertus* comes budrugiensis; naptárainkban *Lompert*, *Lombert* stb.), *Rudbertus*, *Briccius* (= Bereczk), *Waldburga*, *Ottmarus*. Szent *Gotthard* (hersfeldi benczés, 1005-ben, Guntherrel egy időben élt) tiszteletét hirdette a szent-gotthárdi apátság (1183-ban alapította III. Béla; 1198-ban: fratres cystericiensis ordinis in Sancto *Gotthardo*, CsÁNKI, Magyarország. tört. földr. II. 797.). A német szenteknél azonban ki kell emelnem, hogy ismét nem akármely német vidék szentjei vannak nálunk. A freisingeni szenteket: Corbinianust, Florianust pl. hasztalan keressük nálunk a XI., XII. században.

5. A német szenteken kívül vannak nálunk cseh szentek is; ide számítom Szent Adalbertet, Szent István tanítóját, kinek tiszteletét az esztergomi egyházmegye hirdeti s kinek neve számtalan *Albert*ünk (v. ö. MargLeg. 142, 188, 190: paraszt ember neve *Albert*; V. s. Ger. 11. §-ban egy barát neve *Albert*; továbbá 1157-i okl.: ecclesia sancti *Adalberti*, FEJÉRPATAKY: III. Béla okl. 27; Szent László idejében kápolnája volt Varsányban, Pannonh. Szent Ben. r. t. I. 563.) és *Bélánk* nevében van meg. Specziális cseh szent volt Szent *Venczel*, s nálunk idevalók a zalamegyei Szent-Vinczló és Szent-Viszló (v. ö. CsÁNKI, III. 110.), személyneveink közül *Beesen* (v. ö. cseh *Bičen* = Venczel, GEBAUER: Staroč. slov.; okleveleinkben: 1162: per notarium *bicenium* scribi, 1171: scriba regis *Becen* scripsit, 1181: uilla *Becen*, usque ad sepulchram uxoris *Becen* és FEJÉRPATAKY: A kir. kanczellária 28, 91. l., a hol *Vicenus* mellékalakja is van) és *Vének* cseh eredetű. Cseh papoknak tulajdonítom Szent *Vid* (Prágában a X. században volt Szent *Vid* tiszteletére emelt templom; itt voltak Szent *Venczel* csontjai, v. ö. Arch. f. slav. Phil. XXV. 14, 17: и положилъ в цѣлнотѣ скетого Кнѣа о десноую страну олгара окоу на дѣсте апостолау пренесено же в истинноу вѣстѣ тѣло Рѣцислава княза христолюбца; и. о. сзда же црква скетого Кнѣа; Szent-*Vid*-templomnak volt a XIV. században a papja Nep. Szent János is) és Szent *Kelemen* tiszteletének elterjesztését (v. ö. a tihanyi 1055-i alap.

levélben: uilla . . . que simul ad sanctum *clementem* terminatur; Szent Kelemen tisztelete nagyon el lehetett terjedve a cseheknél; COSMAS művének második könyvét CLEMENS brzewnowi benczés apátnak ajánlotta, WATTENBACH, Deutschl. Geschichtsquellen II. 205; Prágában a XIII—XIV. században volt Szent-Kelemenkolostor, Szent-Kelemen-templom, v. ö. HELFERT, Spisy Jána Husa, index). E Csehországból elterjedt szentek tiszteletére csak azt jegyzem meg, hogy nálunk Adalberten kívül a XI. században voltak cseh papok is; bizonyítja ezt a Vita s. Ger. 12. §.-a, a hol azt olvassuk, hogy Gellérthez «concurrabant . . . Tewtonici, Bohemi, Poloni, Gallici et ceteri»; bizonyítja továbbá FELICZIÁN esztergomi érsek 1134-i eredetiben fennmaradt ítéletlevele, a hol a zágrábi népre vonatkozólag ezt olvassuk: «Ad instruendam huius plebis ignorantiam quendam *boemicum* uenerabilis uite uirum nomine DUCH (olv. *Duh*; SZAMOTA-ZOLNAI Okl. szótárában *dúc* alatt 1434-ből Georgius *Dwch* alighanem *Duh*-nak és nem *dúc*-nak olvasandó) idoneum repperit (v. ö. még *Duh* cseh voltára KARÁCSONYI, Szt. Gellért 59.)». — A mai dunántúli püspökségek névtáráiban több templom a prágai Nep. Szt. János tiszteletére van emelve (v. ö. Rátót, Kajár, Esztegár), de jóllehet e helyek közül *Kajár* előfordul már a XI. században, a szentnek a tisztelete újabb, mert Nep. Szent János a XIV. században élt Prágában s a Szent-Vid-templom papja volt.

6. Az eddig felsoroltakon kívül van még Szent Miklós egyháza a XI., XII. században (ünnepnapja Szent László decretumaiban; Prágában a XIV. században temploma volt, v. ö. HELFERT, Spisy Jána Husa, index) s Szent Cletusnak *Kiliti*-ben. A mai dunántúli *Kiliti* helyről a veszprémi püspökség 1827-i schematismusában ezt olvassuk: «*Kiliti* (Pagus). Parochia Antiqua e Sæc. 14. restaurata 1794. Ecclesia ad S. *Cletum*». Hogy régen is Szent *Cletus* tiszteletére volt az idevaló templom, a falu neve bizonyítja. *Kiliti* ugyanis Szent László 1083—95-i eredetiben fennmaradt oklevelében is előfordul *Cletii* alakban (később *Clety*, v. ö. Pannonh. Sz. Ben. r. t. I. 308, CSÁNKI, II. 620.) s ez teljesen érthető *Cletus*, illetve *Cleti* névből (v. ö. KNAUZ, Kortan 156.). Párhuzamos helyet azonban külföldi templomokból nem tudok e szentre idézni.

A szenteknek nevei közt sem a régi, sem pedig a XI., XII. századi réteg nem tüntet fel specziális észak-olasz, illetve velencei

szenteket, s ez nézetem szerint az olasz térítést hirdető elmélet ellen egyik legerősebb érv. A XI., XII. századi oklevelekben megmaradt magyar személynevek közt, a mint azt a keresztnévek tárgyalásánál látni fogjuk, szintén hasztalan keresünk olyan nevű papokat, embereket, a milyenek Olaszországban, illetve Velenczében voltak. Később, a XII. század végén, s még inkább a XIII., XIV. században elterjednek nálunk is az olasz szentek (v. ö. 1238-ban: abbas ecclesie S. Pantaleonis de insula Danubii, ma Duna-Pentele, CsÁNKI, III. 342; személyneveknél lásd *Donát*-ot), de ez kereszténységünk felvételénél későbbi kor már.

A szentek tiszteletével szorosan összefügg az, hogy minő berendezésű mise- és egyéb könyvek voltak nálunk a XI., XII. században. Szent László 1083—95-i oklevelében olvassuk, hogy Pannonhalmán volt «psalterium gallicanum, ebraycum, grecum», itt azonban «gallicanus»-on nem olasz, hanem francia beosztású zoltárkönyvet kell értenünk (v. ö. Szent István kir. emlékezete, 173. l. és Pannonh. Szent Ben. r. tört. I. 355, más francia hatásra, a milyen a miséhez való előkészületnél a fésű használata v. ö. Pray-kód.: *ad pectinem* és PRIKKEL: A Pray-codex 22. l.).*) A misekönyvekre útbaigazítást nyújt a naptári rész, s ez, mint szent Gál ünnepe napjánál bizonyítottam, szintén német mintára volt csinálva. Meg vagyok róla győződve, hogy a misekönyvek naptári része a kiinduló ponton szintén csak olyan volt, a milyent akkoriban a salzburg-passaui egyházmegyékben használtak. S a CYRILL- és METHOD féle naptártól itt is csak különbségek vannak; ebben a naptárban (X. századi, megvan az Assemani evang.-ban) pl. Szent Adorján ünnepe augusztus 26-ára esik, holott a róm. kath. egyház, s így a magyar kath. egyház is legrégibb naptáraink tanúsága szerint e szentnek napját márczius 4-én ülte.

Végig mentem VOLF összes érvein; kutattam a helyesírást, a kiejtést, vizsgáltam a X—XII. századi olasz betűtypusokat, megemlítettem a X—XII. századi velencei latinságot, a szentek tiszteletét, s úgy találtam, hogy a mi térítőink a kiinduló ponton nem voltak olaszok. A magyarok sem a keresztény hitet, sem az írást,

*) E kötet 1. része 153. lapján helytelen az állítás, hogy *gallicus* régi emlékeinkben csak «francziát» jelent. A középkori lat. terminológiában *Gallia* = Észak-Olaszország is, s ugyanakkor *Francia* = Franciaország.

sem a hazai latinságot nem kapták Velenczéből. VOLF értekezésének alapgondolata tulajdonkép a Szent Gellértről szóló szép legendákra van alapítva, de a mikor elismerem, hogy Gellért lehetett XI. századi papjaink közt a legműveltebb, legtanultabb, a papság nagy többsége nem volt olasz. A legendában már az is feltűnő, hogy Velenczében, Bolognában semmit sem tudtak a magyarok közt történt térítésről; Szent Gellért arról, hogy itt téríteni való vidék is van, nem Velenczében, hanem Rácinától a dalmát vizeken értesül, a mikor Jeruzsálembe akar menni. E tervétől idehaza nálunk csak ismételt rábeszélések után áll el, s mikor térít, akkor sem Dunántúl történik az, hanem Tiszántúl. S mikor itt neki is képzett papokra van szüksége, nem velencei társait hívja, hanem küldi Waltert Székesfejérvárra, a ki hét magyarul tudó barátot hoz. Egyházmegyéjébe azután is «Tewtonici, Boemi, Poloni, Gallici et ceteri» nemzetiségű papok jönnek. Már PAULER GYULA is megjegyezte, hogy Olaszországból a XI. században az ott levő zavarok és egyéb süllyedt állapotok miatt papokat kapni nem lehetett. S hasonló panaszt olvasunk Szent Lászlónak a montecassinói apáthoz írt levelében is (v. ö. FRAKNÓI: Szt. László lev. a montecass. apáthoz Bpest, 1901. 4. l.: «Ezért fájlaltam, hogy te az én országom állapota felől senkit sem kérdeztél ki s még ezen részekben sem tudakozódtál Már eddig is kedveskedtem volna néked ajándékokkal, ha nem féltem volna attól, hogy a ti országtokban uralkodó zavarok közepett, gonosz emberektől támasztott akadályok szándékomat meghiúsítják»).

Az olasz térítést hirdető elméletet tehát nem vallom: kereszténységünk kezdetét, latin-betűs műveltségünk terjesztőit a kiinduló ponton, értem X—XII. században nem az olaszoknál keresem. Hogy azonban a magam nézetét az összes idevágó adatok alapján kifejthessem, meg kell vizsgálnom egy másik elméletet is, s ez az ÁSBÓTH OSZKÁRÉ.

10. §. ÁSBÓTH régebben azt bizonyítgatta (v. ö. NyK. XVIII. Szlávtság a magyar keresztény terminológiában című értekezését), hogy a cseheknek kiváló részük volt a magyarok megtérítésében. Az elmélet szerint a csehek a magyarokat inkább csak a latin-betűs írásra s a latin betűk olvasására tanították, míg a magyarban levő szláv keresztény terminus technicusok ÁSBÓTH szerint nem a cseh keresztény terminológiából, hanem a CYRILL és ME-

THOD-féle nyelvemlékek keresztény terminológiájából valók. Ott, ahol a CYRILL és METHOD-féle keresztény terminologia akár jelenésben, akár a szó képzésében vagy egyéb hangformájában a magyarban levő megfelelő terminus technicustól különbözött, ÁSBÓTH a tények vallomása ellenére hypothesishez folyamodott, s azt mondta, hogy nyelvünk tanú a mellett, hogy az illető kifejezés így is hangzott CYRILL és METHOD nyelvében. De még így sem sikerült minden szláv eredetű kifejezésünkről bebizonyítania, hogy a CYRILL és METHOD-féle terminológiából való. A *zsoltár* szót pl. sehogys tudta megmagyarázni a CYRILL és METHOD-féle keresztény terminológiából, ezt az egy szót egyenesen a csehből magyarázta, mondván: «meglehet, sőt valószínű, hogy a *zsoltár* szó nyelvünkbe nem a CYRILL és METHOD-féle nyelvből, hanem kivételképp egyenesen a cseh nyelvből került» (NyK. XVIII. 411.).

Az ÁSBÓTH féle tanításból kiemelem, hogy ÁSBÓTH és VOLF közt csak az írás és a latin olvasás eredetére volt nézeteltérés, keresztény szláv kifejezéseinket mind a ketten egy és ugyanabból a nyelvből: a CYRILL és METHOD-féle dunántúli szláv nyelvből magyarázták (ekkor még ÁSBÓTH is vallotta a MIKLOSICH-féle ószlovén elméletet).

Azt, hogy cseh papok is voltak hazánkban a XI. században, tagadni nem lehet. A szentek tisztelete tárgyalásánál magam is bizonyítottam. Az azonban igen feltűnő, hogy a cseh papok nem a cseh nyelvben levő keresztény terminus technicusokat terjesztették el nálunk, a mint elterjesztették a lengyeleknél, a kiket ők térítették, hanem elterjesztették CYRILL és METHOD kifejezéseit. ÁSBÓTH részletesen foglalkozik ez ellenmondással, s hajlandó feltenni, hogy a cseheknél,*) sőt az összes szlávoknál kezdetben a CYRILL és METHOD-féle egyházi nyelv lett volna a liturgia nyelve. E gondolatát, valamint egész cseh elméletét nem részletezem tovább, mert ÁSBÓTH rég lemondott erről az elméletéről, s újabbat állított fel helyette.

Idők jártával ugyanis megváltozott a tudományos felfogás a CYRILL és METHOD-féle emlékek nyelvének eredete felől. A tudományos kutatások lassan-lassan bebizonyították, hogy a CYRILL és

*) Hogy a cseh fejedelmi udvarnál volt szláv liturgikus nyelv, arra v. ö. Arch. XXV. 10.

METHOD-féle emlékek nyelve kiindulási pontján, első redactiójában, tehát ez irodalmivá váló nyelv kezdetén nem moráviai vagy pannóniai eredetű. CYRILL és METHOD, mielőtt hazánkba jött, egyes szentírási helyeket, imákat már előbb lefordított Konstantinápolyban, s a fordítás nyelve csakis Szaloniki és vidékének bolgár nyelve lehetett, a mely a testvérpár anyanyelve volt. Az első fordítások nyelve sem lehetett tehát a Moráviában vagy Pannóniában beszélt népi nyelv; részben megerősítették e nézetet a Maczedóniában tett nyelvjárás-tanulmányok, s még inkább azok a vizsgálatok, a melyek a CYRILL és METHOD-féle X., XI. századi emlékek szókészletét történeti fejlődésében kutatták. Így pl. bebizonyult, hogy CYRILL és METHOD hazánkba jövetele előtt a *pap*-ot *нрѣн*-nek (< gör. *ἐπισβός*) nevezte. A CYRILL és METHOD-féle nyelvemlékek legrégibb szerkesztésében, az evangéliumok szövegében a *pap*-nak csakis *нрѣн* a neve. A germán eredetű szláv *ноуѣ* = *popъ* csak a fiatalabb szerkesztésű óbolgár nyelvemlékekben fordul elő, s ez igen erős bizonyíték a mellett, hogy CYRILL és METHOD a *popъ* szóval működése területén, tehát hazánkban ismerkedett meg. Egy germán eredetű *popъ* szónak Konstantinápolyban való felvétele külföldben is érthetetlen, viszont a gör. *παπᾱς* (= clericus minor, v. ö. KLUGE EtWb. *pfaffe* alatt) szóból CYRILL és METHOD nyelvében nem válhatott volna *popъ*, mert a gör. -ας végű szavak az óbolgárban -a-ra végződnek (v. ö. gör. *σατανᾱς* = óbolg. *сѣтѣна*: sátán, 'Ioudas = *Юда*, 'Iωνᾱς = *Юна*, 'Ιωσίας = *Юзѣнѣ*, *Θωμᾱς* = *Тома* stb.). Itt a gör. *παπᾱς* csakis **нопа* = **popa* alakot adhatott volna, de ez az óbolg. emlékekben nem fordul elő. A *нрѣн*: *ноуѣ* szóhoz hasonló egyéb kifejezések is szép számmal mutathatók ki az óbolgár nyelvemlékek szókészletének történeti fejlődésben való vázolásánál s bizonyítják azt, hogy nem minden óbolgár nyelvemlékben előforduló szó egyszersmind a beszélt bolgár népnyelvből való. A legrégebbi nyelvemlékek szókészletének ily történeti fejlődésben való vázolása, az egyházi szláv nyelv szókinésének ily evolútiós magyarázata a legmeggyőzőbben JAGIĆ «Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache» (Wien I, II. 1901.) című tanulmányában van megírva. CYRILL és METHOD ez elmélet szerint sokat merített a moráviai-pannóniai keresztény terminológiából, a hol volt kereszténység a testvérpár működése előtt is, s volt keresztény szláv terminológia is. A kereszténységet bizonyítja a «Conversio

Bagoariorum et Quarantanorum», a mely felsorol a szlávok közt templomokat már CYRILL és METHOD idejövetele előtti (861-ben jöttek hazánkba) időkből (pl. Nyitrán 836 előtről). A mikor hazánkban a CYRILL és METHOD-féle keresztény terminológia kivonult, szókészlete fejlődésében meg nem akadt, hanem Bulgáriában és Maczedóniában tovább gyarapodott. Hiszen SYMEON bolgár czár idejében az óbolgár irodalom nem igen állt többől, mint szentírási szövegekből s néhány liturgikus könyvből, a melyekben imák, homiliák, legendák voltak. Ezekben pedig nem volt meg mind az a szó, a mire az óbolgár nyelv irodalmivá való tételénél szükség volt. Kétségtelen dolognak látszik, hogy a szókészlet gyarapodásához a X. században nagyban hozzájárult JOHANNES exarcha Bulgaricus fordítói munkássága is (v. ö. Archiv XXV. 49: LESKIEN: Die Übersetzungskunst des Exarchen Johannes: «In seine Arbeit (t. i. Johannes-éba) etwas näher einzudringen, hat aber ein Interesse, weil er offenbar durch seine Übersetzungen einen grossen Theil der theologischen Termini des Kirchenslavischen geschaffen hat»; VONDRÁK: O mluvě Jana exarcha bulharského, 1. l.: «Jan exarch bulharský zdokonalil tedy a obnovil v jistém smyslu církevní jazyk slovanský, neb aspoň hlavně k tomu přispěl»).

ÁSBÓTH gondosan figyelembe vette a CYRILL és METHOD nyelvére vonatkozó újabb kutatásokat s Dunántúlról áttette elméletének területét más vidékre. VOLF értekezésének megjelenése óta ugyan sohasem beszélt többet arról, kik térítették meg a magyarokat, kik tanították meg a latin-betűs írásra és olvasásra; csupán a magyarban levő szláv keresztény terminusokat vizsgálja ezentúl minden további vonatkozás nélkül.*) E hallgatásból az derül ki, hogy az óbolgár keresztény terminológiát hirdető cseh papokról ÁSBÓTH lemondott; e helyett azt vallja, hogy a magyarban levő szláv szók többsége egy a CYRILL és METHOD-féle nyelvhez hasonló bolgár nyelvjárásból került. Ebből a bolgár nyelvjárásból került a magyar keresztény terminologia szláv része is. Az egész elméletet pedig átkarolja az a vezető gondolat, hogy ez a bolgár hatás (kereszténységünkben is) nyelvünket mai hazánkban, még pedig a

*) Az orosz Akad. «Izvestija» 1902-i évfolyamában megjelent cikkében elismeri már, hogy a magyarok román nyelvű népektől tanultak írni, olvasni, s különösen az *angyal* szóbeli *gy*-ről bizonyítja, hogy ráto-rom. eredetű.

Duna-Tisza-közön, továbbá Tiszántúl Erdély felé érte. ÁSBÓTH ez állítást *Pest* városa bolgár nevével fényesen bebizonyítva látja.

E tanításra a következő észrevételeim vannak:

a) A kereszténységnek felvétele, a magyar állam megalakulása hazánk dunántúli részeiben, a Duna-Dráva közt fekvő területen történt. Nagyon jól tudja ezt ÁSBÓTH is, mert a «Szlávság a magyar keresztény terminológiában» című értekezésében ezt írja: «A régi magyar állam a Dunán túl, a nyugati államok szomszédságában fejlődött monarchiává, ott találjuk az első király és az első érsek székhelyét, ott vették föl a keresztény hitet a magyarok» (NyK. XVIII. 321.). S a hol a magyarok a keresztény hitet felvették, ott vették föl a keresztény terminologicus kifejezéseket is. Hiszen ezek gyakran nem is népi szavak; a *malaszt*-ot pl. mindenki csakis az «Ave Maria»-ban mondja, de a nép különben nem használja, értelmét nem tudja. A kereszténység felvétele helyétől a kereszténységgel együtt járó terminus technicusok tehát elválaszthatatlanok. S a ki e kifejezések felvétele megmagyarázásánál nem a dunántúli részekben mozog, a mint azt újabb elméleténél ÁSBÓTH teszi, annak tanítását eleve is kétkedéssel kell fogadnunk.

b) A Duna és Tisza közt fekvő terület kereszténységéről, keresztény térítéséről a IX—X. században sehol semmit sem olvassunk. Gyér lakosságáról azt sem tudjuk, bolgár nyelvű szláv volt-e s hozzá keresztény. Sőt ha elfogadjuk PAULER érvelését, mely szerint a Belgráddal, Szerémmel szemközt fekvő gyér lakosságú területet kell értenünk CONSTANTINOS «kereszteletlen» területén, akkor inkább arra van bizonyítékunk, hogy a Duna-Tisza-közön a IX. században pogány szláv törzsek tanyáztak (v. ö. Bp. Szemle LXXXVI. 156.). A Szerémségben azonban, a mely a IX—X. században bolgár birtok volt, a bolgár egyháznak volt püspöksége («Wir wissen nicht seit wann, am Ende des IX., gewiss aber im Laufe des X. Jahrhunderts bestand in Sirmium ein Bisthum der bulgarischen Kirche, das äusserste gegen Nordwesten», JIREŠ. Christ. Elem., Sitzungsber. CXXXVI. XI. 94.), itt érintkezett a bolgár birodalom a frankkal (v. ö. Fruška gora nevét, a mely «frank erdő»-t jelent). A szerémi Szent-*Demeter* (= Mitrovica) és Szent-*Erenye* itt régi. IV. század óta meglevő kereszténységről beszél. A Szerémségnek azonban kereszténységre térésünkben semmi

része, hazánk területéhez Szent István idejében nem is tartozott, csak később került [azt hiszem, Szent László levelében a monte-cassinói apáthoz ez a kifejezés: («Ungarorum item) *Messie* (rex... in Ungaria), *Messia* (Sclavonia)» tulajdonkép a *Messia* = *Moesia* Szerémséget jelent].

A Tiszántúlra, erre a nagy árvízterre (v. ö. PAULER, A magy. nemz. tört.² I. 6.), van ugyan adatunk a Szent-Gellért-legendában, hogy Szent István idejében, a XI. században Ajtony Bodonban a görögök szertartása szerint megkeresztelkedett (v. ö. V. s. Ger. 10. §: «*Achtum*... qui secundum ritum Grecorum in ciuitate *Budin* fuerat baptizatus»; *Bodon*-ra v. ö. hogy a mai Viddin régi bolgár neve *Вѣдинъ*, *Bdinъ* volt, Sitzungsber. CXXXVI. XI. 89; *Achtum* olvasására lásd KARÁCSONYI cikkét, Turul IX. 94.), tudjuk azt is e legendából, hogy ez az Ajtony «construxit in prefata urbe *Morisena* monasterium in honore beati Joannis Baptiste, constituens in eodem abbatem cum monachis grecis, iuxta ordinem et ritum ipsorum».*) Ha ezek a barátok egyházi szláv nyelven végezték az istentiszteletet, akkor is a magyarság közt a Dunántúl nem téríthettek a XI. században. De nem is lehetett sok dolguk Ajtony legyőzése után, mert az oda térítés céljából menő Gellért dunántúli papokkal, tehát róm. katolikusokkal végezte a térítést. Az a kevés adatunk tehát, a mi a Maros-Tisza-közre a kereszténységet illetőleg megmaradt, azt vallja, hogy itt a térítés csak a X. század végén, illetve a XI.-ben indul meg.

Tovább Erdély felé menve KEDRENOS nyomán tudunk egy HIEROTHEUS nevű görög barátról, a ki 950 táján Erdélyben terjesztette a kereszténységet; SAROLTA állítólag a görög szertartást követte, de Erdély kereszténységéről sem beszélhetünk, mert, mint PAULER mondja, GYULA halálával visszahanyatlott a nép a pogányságba (v. ö. A m. nemz. tört. Szent Istvánig 102, 186. l.).

Ott, a hol a kereszténység ilyen gyenge s ilyen szórványos még a X. század végén s a XI. század elején, a magyarok a keresztény terminológiát át nem vehették, a ritusbeli különbséget pedig egyelőre csak megemlítem.

*) Más gör. kel. kolostorról hazánkban nem tudunk semmit sem SAFARIK feltételezi, hogy hazánkban másutt is lettek volna cyrillica írást használó kolostorok, de ez semmivel sincs bizonyítva (v. ö. Ueber den Ursprung 13. l.).

Figyelmen kívül hagyom e fejtegetésemben, hogy a bolgár birtokok neve alatt ismert IX—X. századi területek valóban bolgár szláv nyelvű birtokok voltak-e mind. Erdélyre, a hol már 670—680 közt ismer a történelem szlávokat (v. ö. JIREČEK: Die Rom. I. 29.), azt hiszem, hogy a mai értelemben vett bolgár szlávok laktak; a Szamos mentén lakó KEAN (neve nem bolgár-szláv, mert a szlávban *ea* : *ě* előtt *ě*, esetleg *c*-nek kellene állani), a mint KARÁCSONYI veszi (v. ö. Szt. István emlékezete, 191. l.), népe lehetett bolgár-szláv, ugyanígy Biharban (v. ö. PAULER, A m. nemz. tört.² I. 6, 7, 485.). A Duna-Tisza-köz azonban nem volt az. Hasztalan hivatkozik ÁSBÓTH Pest városa nevére, mert, jóllehet Pest neve kétségtelenül bolgár szó, ANONYMUS világosan mondja, hogy lakói TAKSONY idejében jött bolgár telepesek. ANONYMUSNÁL a hely ez: «Nam de terra *Bular* venerunt quidam nobilissimi domini cum magna multitudine Hismahelitarum quorum nomina fuerunt *Billa* et *Bocsu*. Quibus dux per diversa loca Hungarorum condonavit terras, et insuper castrum, quod dicitur *Pest*, in perpetuum concessit». Még 1218-ban is Pest lakói «*Saraceni de Pest*» (v. ö. HFK. 462. l.). Hogy *Bular* földön tulajdonkép a Volga melletti Bulgáriát kell-e értenünk, az a dolgon nem változtat semmit sem, mert még a X. században a szláv nyelvű bolgárok közt is voltak mohamedánok. *Pest* neve tehát, a mely bolgár telep, nem bizonyít a Duna-Tisza-köz bolgár lakossága mellett.

c) Legfontosabb ellenvetésem azonban az ÁSBÓTH- és a VOLF-féle, keresztény terminológiánk szláv részét illető tanítása ellen, hogy akár a Duna-Tisza-közön lakó bolgár keresztényektől, a kik a IX—XI. századra az elmélet érdekében feltételezett lakosok, akár pedig a Dunántúl beszélt CYRILL és METHOD-féle nyelvből, illetve nyelvjárásból magyarázzuk keresztény terminus technicusainkat, a végeredmény az, hogy nyelvünk szláv keresztény kifejezései a gör. keleti szláv keresztény terminológiából valók. Hogy a római és a görög egyház hivatalosan csak a XI. században szakadt el, az a dolgon nem változtat semmit. A szakadás előtt az egyes püspökségek vagy Rómának, vagy Konstantinápolynak voltak alárendelve. Róma a nemzeti nyelveknek semmi teret sem engedett, ellenben Bizancz megengedte a liturgiában a nemzeti nyelvek használatát is. Innen van CYRILL és METHOD szláv nyelvű istenitisztelete. CYRILL és METHOD Konstantinápolyban PHOTIOS patriarcha, Róma e

legnagyobb ellenségének tanítványa. S. mikor CYRILL és METHOD megjelenik Moráviában, a nyugati kútfők közül éppen a minket legjobban érdeklő «*Conversio*» «*quidam Græcus Methodius*»-nak nevezi az egyik testvért. A CYRILL és METHOD-féle terminologia továbbfejlődésében a gör. kel. szlávság terminológiája egész a mai napig. A ki tehát azt tanítja, hogy a magyar nyelv keresztény kifejezéseinek szláv része CYRILL és METHOD keresztény terminológiájából való, annak okvetlen azt kell vallania, hogy a magyarság előbb görög keleti keresztény volt. Erre azonban KARÁCSONYI JÁNOS-sal együtt én is azt kérdezem: «Mi köze a görög egyháznak a magyarok megtérítéséhez? (v. ö. Kath. Szemle XIV. 306—310.). A felelet azonban nálam nem az, hogy semmi, hanem, hogy majdnem semmi. A magyarság legelőször gör. kel. keresztényekkel, még pedig bolgárokkal érintkezett a honfoglalás előtt. A gör. keletiséggel való érintkezés mellett tesz tanuvallomást GYULA és BULCSU konstantinápolyi keresztsege s a «*Vita Methodii*» azon adata, hogy METHODOT egy aldunai magyar vezér szívesen fogadta, keresztény tanait szívesen hallgatta s gazdagon megajándékozva bocsátotta el. A legrégebb keresztnevek közt is nyoma van nézetem szerint a gör. keletiekkel, különösen a bolgárokkal való érintkezésnek. Így pl. a biborban született CONSTANTINOS nyomán SZABÓ KÁROLYNÁL (Magyar tört. torrásai I. 4, 5.) és PAULERNÉL (A m. nemz. tört. az Árp. kor. I. 18.) azt olvassuk, hogy ÁRPÁD utódja ZSOLT és VÁL; általában a ZSOLT utáni fejedelmet történetíróink VÁL-nak olvassák s VÁL helységünk is van Fejér megyében. Ha helyes a VÁL alak, úgy ez hangtani formájában bolgár alak. A X—XI. századi bolgárföldi Codex Supr. óbolgár nyelvemlékben VALENS (gör. Οὐάλης) császár neve ΟΥΑΛΗ (v. ö. Cod. Supr. 141, 143, 144, 145, 146, 147. l.), s e formára összevetendő, hogy ez emlékben VICTOR = ΟΥΙΚΤΟΡΗ (u. o. 144, 146, 149, 150. l.), VALERIANUS = ΟΥΑΛΕΡΗΑ (u. o. 138. l.). Szár LÁSZLÓ testvére, VAZUL, a kinek nevét *Vaszoly*-, *Vaszol*-nak kell olvasnunk (v. ö. Vaszoly helynév Zala megyében; az 1086-i bakonybéli oklevélben levő «*Wazil cum uxore et filii duabusque filiabus*» alighanem német név, v. ö. 13. §. Német neveknél), szintén a gör. βασιλευς, gör. kel. szláv Баснѣ formájából való. 800—1200 közt Kelet-Európában rendkívül el voltak terjedve az ótestamentomi nevek (v. ö. JIREČEK: Die Rom. I. 57, Arch. XXI. 550.). A bolgár fejedelmek közt *Oziya*, *Goliad* (v. ö. Sitzungsber.

CXXXVI. XI. 87: Visio des Propheten Isaias), *Simeon*, *Benjamin*, *Dávid*, *Mojzes*, *Aron* szerepelnek a X—XI. században; a bizanczi császárok közt ez időben *Izsák* (bolg. *Isakij*) ül a trónon. A bizanczi császársággal való érintkezés az oka, hogy ez ótestamentomi nevek ebben az időben Velenczében is megvannak (v. ö. a IX. században Velenczében *San Geremía*, *San Moise*, *San Samuele*, *San Zaccaria* templomok, JIREČEK: Die Rom. I. 57.).

A mi XI., XII. századi neveink közt is sok az ótestamentomi eredetű, ime egynéhány ezekből: *Ábel* (jobbágy neve 1181. okl.), *Ábrahám* (1079—80-ban: *Abraham* uchuga, 1171-ben *abram* házi szolga), *Daniel* (nyitrai kanonok 1111.), *Dávid* (Szent László nagybátyja; 1138: *david* pannonhalmi apát), *Ézsau* (1186: bihari comes), *Illés* (*Helias* comes 1055-ben), *Izsák* (1116—1131: *yfaac*, 1134: *yfaac*, 1135: *yfaac* jobbágy), *Jób* (1186: esztergomi érsek), *Judit* (MargLeg.-ban 215, 221: soror *judit*), *Mózes* (1105—1106: nyitrai comes, előfordul 1111. 1113-i okl.-ben; MargLeg. 178, 215, 221: bezprimy *moufej* vr), *Salamon* (király, és 1186: Mokvd de genere *Solomon*), *Sámuel* (Aba S.), *Sámson* (I. Endre fia, *Salamon* néven király, v. ö. Pray-kód. évjegyzetei: *Samfon* filius Andree regif nascitur és 1117. tájáról való okl.: *Thomas* comes filius *Samfonis*), *Saul* (1116—31: notator *Saulus*, 1111: *Saul* de Bichar, 1193: *Saulus* kalocsai püspök) stb. Az ótestamentomi helynevek is idevalók; «Árpád a mai Székesfejérvár közelében *Noe* hegyén ütötte fel sátrát» (PAULER, A m. nemz. tört. Szent Istv. 41. l.), s ez a *Noe* hegy megvan ma is e néven Székesfejérvárt.

Az egyháziak közt is megvoltak ez ótestamentomi nevek; a spalatói 1159. évi *Absalon* püspökről az van mondva, hogy «hungarus» volt. Ugyanitt van 1112-ben egy *Manasses* püspök (v. ö. Spalatói schematismus), a ki szintén «hungarus», s nálunk 1111—1113-ban *Manasses* Zagorje, illetve Zágráb püspöke (v. ö. zobori 1111-i és 1113-i okl.). Ez a *Manasses* név azonban előfordul a bolgároknál is (v. ö. LAVROV: Obzor). Megemlítem ez ótestamentomi nevekkal kapcsolatban, hogy az ótestamentomból vett szentek közül *Ábrahám*-nak, *Izsák*-nak, *Jákob*-nak, *Lázár*-nak misekönyörgései is vannak legrégibb missalénkban (v. ö. Pannonh. Szt. Bened. r. tört. I. 454. l.).

Ha csupán ez ótestamentomi nevek alapján kellene véle-

ményt mondanunk gör. keletiségünk mellett, azt mondanám, hogy e neveknek nincs semmi bizonyító erejük, mert a XI., XII. században Stájerben, Csehországban is sok az *Ábrahám*, *Absolon*, *Dániel*, *Dávid*, *Ézsau*, *Illés*, *Káin* stb. nevű ember (v. ö. ERBEN: Regesta I., index és ZAHN értekezését). Kapcsolatban azonban más tényekkel, a milyen volt *Vál*, *Vaszoly* s a Method-legenda adata, ez ótestámentomi nevek bizonyítanak annyit, hogy a magyarok már a honfoglalás előtt érintkeztek keresztényekkel, egyesek az urak közül már e hazába keresztényekül jöttek be. E mellett tanuskodik szerintem az 1109-i veszprémi görög oklevél is, a hol a latin szövegből kiolvasható (v. ö. FEJÉRPATAKY: Kálmán kir. okl. 35: «vetus autem privilegium iuxta linguam auctoris monasterii grece scriptum», ugyanígy az Orsz. levéltári példányon), hogy e monostort a görög nyelvet hivatalos nyelvül valló úr alapíthatta,* s Szent István csak adományokkal látta el (*Veszprém* neve is szláv személynévből való lásd 12. §. Szláv eredetű neveknél). Ilyen úr azonban csakis gör. keleti lehetett. A nép zöme azonban Dunántúl, tehát olyan helyen lett kereszténynyé, a hol az istentiszteletet a latin rítus szerint végezték.

Ha mi vallatóra fogjuk a magyar nyelv szláv eredetű keresztény terminológiáját, csodálatos pontossággal meg fogja erősíteni a fentebb közölt elszórt adatokat. Így pl. a m. *kérészt* szó kétségtelenül a gör. kel. szláv terminologia *крѣстъ*: *crux* szavából való. Így nevezte CYRILL és METHOD a «*crux*»-ot, s ezen a néven ismerik a gör. kel. szlávok ma is. A róm. kath. szlávok azonban, legyenek azok bolgárok vagy szerbek, a «*crux*»-ot *križ*-nek hívják. A róm. kath. szláv ker. terminológiában a *крѣстъ* «keresztség»-et jelent (v. ö. *vízkereszt*; lásd részletesen a *kérészt* szó tárgyalásánál). A m. *kérészt* «*crux*» tehát kétségtelenül gör. kel. szláv kifejezés. A mint azonban a finn *risti* (= *kreuz*) szóból, a mely szintén a gör. kel. szláv terminologia *крѣстъ* szavából való (v. ö. MIKKOLA: *Berührungen* 129.), nem következik még, hogy valaha a finnek gör. keletiek lettek volna, éppúgy nem következik a mi *kérészt*

*) KARÁCSONYI JÁNOS a görög oklevelet Gellérttel iratja (Szent Gellért élete), másutt meg azt mondja (v. ö. Szent István oklevelei 27, 31.), hogy görög oklevelet szokás volt kiállítani róm. kath. fejedelmeknél is.

«crux» szavunkból sem a mi gör. keletiségünk. Ha azután figyelemmel kísérjük többi szláv eredetű kifejezésünket, a milyen pl. a *malaszt*, a *pokol*, az *alamizsna*, az *apácza* stb., azt fogjuk látni, hogy CYRILL és METHOD, s általában a gör. kel. szlávtság nem hívta a *malaszt*-ot *milostъ*-nak, a *poklot* sem *pklo*-nak, *alamizsná*-t *almužno*-nak, *apácza*-t *opatica*-nak, mert a gör. kel. szláv terminológiában, s első sorban CYRILL és METHODnál a *malaszt* = *blagoděti* (később *blagodatъ*), a *pokol* = *adъ*, az *alamizsna* = *milostyni* (e szó a gör. kel. szláv *milostъ* = misericordia, irgalom-ból képzett szó), az *apácza* = *ѣрница*, *мънишка* stb. A mi szláv eredetű keresztény terminologikus kifejezéseink közül azok, a melyeknek ismerete magában zárja a keresztény tanok ismeretét, az illető szavakat használók kereszténységét, csakis róm. kath. szláv kifejezések.

A fejtegetés megértéséhez szükséges tudnunk, hogy a szláv népek keresztény terminológiája nem egységes eredetű, s nem minden szláv népnél a CYRILL és METHOD-féle terminológiából való. Más a róm. kath. szláv, s más a gör. kel. szláv keresztény terminológia. CYRILL és METHOD kifejezései gör. kel. szlávok. A testvérpár működése előtt hazánkban voltak szláv keresztények, s volt szláv keresztény terminologia is, a mely CYRILL és METHOD kifejezéseitől különbözött. Kitűnik ez a glagolita Kijevi töredékekből, valamint a Bécsi levelekből is, a melyek róm. kath. emlékek. S ott, a hol a magyarság letelepedik, államot alapít s a kereszténységet felveszi, latin ritusú róm. kath. egyház van. Ennek az egyháznak a működését ideig-óráig CYRILL és METHOD tevékenysége megzavarta, de semmi néven nevezendő maradandó nyomot nem hagyott, mert ehhez hosszú ideig tartó csendes fejlődés lett volna szükséges, a melyről semmit sem tudunk (v. ö. Archiv f. sl. Ph. XXIV. 265.). Hogy itt-ott Csehországban a X. században írhattak még glagolita betűkkel, lehetett még a fejedelmi udvarnál szláv istentisztelet, az a dolgon nem változtat semmit. CYRILL és METHOD rövid munkásságának minden nyomát eltörölték a bekövetkezett események, s ez a honfoglalás volt. KONSTANTINOS azt mondja, hogy a magyarok szétverték a morvákat úgyannyira, hogy «a nép maradékai szétzülve a szomszéd népekhez menekültek, úgymint a bolgárokhoz, a turkokhoz, a horvátokhoz és más népekhez (HFK. 103. l.)». ŠAFAŘIK a «horvát» szóra különös súlyt fektet (v. ö. Ueber den Ursprung 13. és még Rad CXXI. 129—130.), mert Kon-

STANTINOS ez adatával magyarázza azt a jelenséget, hogy a horvát-nyelvű szigetekben és tengerparton a CYRILL-féle glagolita írás a szláv istentisztelettel már a X. században megvolt, s ezzel magyarázza azt a jelenséget, hogy a Quarnero szigeteinek horvát nyelvében vannak olyan sajátságok, a melyek nem horvátok, hanem szlovén-tótok. S tényleg egy ilyen szigeten, Veglián találtak is CYRILL és METHOD nyelvén készült X—XI. századi emléket, s ez az óbolg. Glagolita Clozianus.

KONSTANTINOS helyéhez és ŠAFAŘIK magyarázatához csak azt jegyezzük meg, hogy hazánkban a menekülésnek Adria felé való iránya nem volt szokatlan. Így menekültek a tatárok elől is hazánk lakosai s egy ilyen csoport alapította a dalmáciai polícai respublicát, a melyben a magyarországi eredetű családoknak egész a XVIII. század végéig kiváltságos helyzetük volt (v. ö. Reise durch das Oesterr. Illyrien von R. von H. Wien 1822, II. 45. és Mon. jur. slav. mer. IV. Statut polički).

KONSTANTINOS helye tehát feltétlenül hiteles. CYRILL és METHOD tanítványai könyveikkel, írásaikkal egyetemben elmenekültek a bolgárokhoz, horvátokhoz, nem hagyva maguk után a történelmi nyomoknál egyebet. Az ideig-óráig megzavart latin rítusú istentisztelet tehát nálunk tovább él a X—XI. században. A magyarok egészének a róm. kath. vallásra való térése területi kérdéssé lesz, Dunán túl nem lehettek másokká; itt ismerkednek meg a latin betűkkel is.

A magyar nyelv keresztény terminológiájának szláv része is róm. katolikus szláv. A bolgárok azonban nem voltak róm. katolikusok. BORIS bolgár fejedelem 870-ben keresztelkedett meg Konstantinápolyban, s a pápa, jöllehet kísérletet tett, hogy Boris az ő fennhatóságát elismerje, czímezvén őt leveleiben «imperator»-nak, «rex»-nek, holott neki csak a «dux, ἄρχων» volt a czíme, hasztalan fáradozott, mert BORIS nem csatlakozhatott Rómához. SYMEON alatt a X. század elején virágzó bolgár irodalom van, de ez a CYRILL és METHOD-féle keresztény terminológiát használja s gör. keleti. A bolgár birodalom hanyatlása után 1018-ban a bolgár terület legnagyobb része Konstantinápoly fennhatósága alá kerül. A második bolgár czárság idejében, a XIII. században CALOIOANNES bolgár czár és III. INNOCENCIUS között szintén folytak tárgyalások, a melyek alapján CALOIOANNES hajlandó lett volna királyi koronáért Róma-

fennhatóságát elismerni, de e tárgyalások is eredménytelenek maradtak (v. ö. Píř, Zur Abst. der Rumänen 91. l.). A bolgárok közt róm. katolikusok csak a XV., XVI. század óta vannak, s ezek az Erdélyből kivándorolt és elbolgárosodott szász bányászok, valamint a bosnyák francziskánusok által megtérített paulikánusok utódai. Csakhogy ezeknek a bolgároknak is más a keresztény terminológiája, mint a CYRILL és METHOD-terminológiát használó gör. kel. bolgároké. A róm. kath. bolgár a «keresztet» *križ*-nek, *kelyhet kalež*-nek (és nem *čaša*-nak, mint a gör. kel.) stb. nevezi. A róm. és a gör. kel. bolgárok keresztény terminológiájában általában az a ritus szerinti különbség van, a mi a szerbeknél. Itt is, ott is a gör. kel. keresztény a CYRILL és METHOD-féle terminológiát használja, ellenben a róm. kath. nem ezt használja.

ÁSBÓTH összes, a kereszténységre vonatkozó szláv kifejezéseinket érintő vizsgálataiban az a sarkalatos tévedés van, hogy a szláv keresztény terminologia e kettősséget észre nem vette.

d) Következő ellenvetésem, hogy az újtestamentomi nevek közt egyetlen egy sincs, a mely bolgár szláv közvetítéssel került volna nyelvünkbe. Pedig kétségtelen, hogy *Jézus Krisztus*, *József* (régén *Józsep*), *Márk* (régén *Márkus*), *Lukács* (régén *Lúka* is), *János*, *Tamás*, *Júdás*, *Jakab*, *Barnabás* (régén *Borbás* is), *Taddeus*, *Heródes*, *Pontius Pilatus* stb. nevek nélkül kereszténységet terjeszteni nem lehet. CYRILL és METHOD nyelvében, s általában a gör. kel. szláv terminológiában **Исусъ** (Iszusz), **Иосифъ** (Joszif), **Иоанъ** (Joan), **Лукъ** (Luka), **Томъ** (Toma), **Иуда** (Juda), **Иродъ** (Irod), **Пѣтѣнскъ Пилатъ** (Pőtijisk Pilat), **Иона** (Jona), **Иозифъ** (Jozija), **Исакъ** (Iszak), **Исхъ** (Iszaija), **Исхариотъ** (Iszkariot), **Иѣковъ** (Jakov), **Иѣковъ** (Jakovlj), **Варавва** (Varavva), **Тадѣ** (Tadej) stb. a használt alakok, s ezekből a mi szavainkat megmagyarázni nem lehet. A mi neveink róm. kath. latinos formában közvetített nevek, de nem görögösek, illetve CYRILL és METHOD-féle bolgár szlávok. Az újtestamentomi nevek hangtani alakjának tehát a *malaszt* szóval egyenrangú bizonyító ereje van.

Ugyanilyen a viszony egyéb nevekkal is; olyan keresztnevek, a milyeneket bolgároknak közöl DUVERNOIS szótára vagy a MILADINOV testvérek népdalgyűjteménye, nálunk a XI., XII. században nincsenek. Lejjebb látni fogjuk, hogy a mi XI—XII. századi okleveleinkben előforduló személyneveink közt, a mennyiben e

személynevek szlávok, nincsen semmi bolgár typus. A szláv személynevek képzésénél ugyanis van egy képző, a mely kizárólag bolgár-oláh, s ez a képző az *-ul*, *-ulo*, *-ula* (v. ö. MARETTÓ: *Narodna imena i prezimena*, Rad LXXXII. 127: *Pejul*: Péter, *Šćepul*: István, *Nicul*: Miklós stb.). A mi dunántúli XI., XII. századi okleveleink személynevei közt ilyen *-ul*, *-ulo*, *-ula* képzésű keresztnévek nincsenek. Ez is fontos adat, ha egyáltalában szükségesek az adatok arra, hogy Dunántúl nem lakott bolgár szlávok a honfoglalás idején.

e) A CYRILL és METHOD-féle terminologia azonban elválaszthatatlan a glagolita, illetve cyrillica írástól, s nálunk erre sincs semmi bizonyíték.*) Mondhatná ugyan valaki, hogy a horvát nyelvű tengerparton és szigeteken, továbbá Isztrián mindig róm. kath. szlávok laktak, s mégis glagolita írással éltek már a X., XI. században. Lehetséges tehát, hogy kath. nép is glagolita betűkkel ír. Ez ellenvetésre csak az a megjegyzésem, hogy a horvát glagolita irodalom keresztény terminológiájában nem gör. kel., hanem róm. kath. szláv. Már a legrégibb emlékek, a milyenek a XI. századi Baskai feliratok, a milyenek a XII. századi Bécsi levelek, terminus technicusaikban róm. kath. szlávok. Itt az *apát* = *opatъ* (CYRILL és METHOD nyelvében *игуменъ* = *igumenъ*), a *pokol*: *рькъ* (hímnemű; cseh-tót-lengy.-ben *peklo* semleges nemű; CYRILL és METHOD-nál: *адъ* = *adъ*), az *ostya* = *ostiъ* (CYRILL és METHOD-nál es a gör. kel. szlávban: *просфора* = *proszfora* és *опръснькъ* = *oprěsnъkъ*) stb. Jóllehet tehát a horvátban glagolita írás is használatos, a keresztény terminológia itt is róm. kath. szláv. Hazánk dunántúli részeiben azonban latin-betűs írás volt, a mint azt az ószlovén Freisingeni nyelvemlékek vallják, a mely emlékekben még a betűk ductusai is olyanok, mint a mi XI. századi eredeti

*) Cyrillcával leírt magyar szöveget kettőt ismerek; az egyik a XVI. századi aranyosszéki mohácsi nyelvemlék (kiadta HUNFALVY P., Budapest 1890. Érték. a nyelv- és szépt. kör. XV. köt.), a másik a ruthén ember írta XVIII. század végi, esetleg XIX. eleji szöveg (kiadta MIKLOSICH: *Маѣарскн ѣнриаскнм писменнма*, sarajevói Glasnik, 1889, III. 1—10. és PASTRNEK: Bibliogr. 391.). Glagolita írással azonban egy magyar nyelvemlék sincs; v. ö. II. István korából való állítólagos glagolita oklevélre FEJÉRPATAKY: Oklev. II. István korából 16. l. és „Észrevételek a II. István idejébeli 1131-i magyar oklevélre” cz. füzetet.

okleveleink magyar szavaiban levő betűk (v. ö. a *z* alakjáról a helyesírásnál).

f) Azon ellenvetéseimet, a melyeket a VOLF-féle tanítás ellen a szentek tisztelete, valamint a szentek ünnepe napja alapján tettem, itt csak megemlítem. Az ókeresztény szenteknek, a kik nálunk a XI. században előfordulnak s a CYRILL és METHOD-féle naptárban is benn vannak, többször más napra esik az ünnepük a mi róm. kath. naptárunkban, mint a gör. kel. CYRILL és METHOD-féleben. S a szentek tisztelete alapján kifejlődött helynevek hazánkban szintén a róm. kath. vallás mellett tesznek bizonyosságot. *Szent*-tel összekapcsolt helynevünk igen sok van, a mint van mindenütt róm. kath. vidéken. A gör. kel. Szerbiában, Bulgáriában *Sveti* (+ a megfelelő szent neve) helynevek nincsenek, ugyanígy Oláhországban, Oroszországban (v. ö. e fejtegetésre JIREČ.: Die Rom. I. 57. és Das christliche Element in der topographischen Nomenclatur der Balkanländer, Sitzungsber. CXXXVI. XI. 18—41. l.). A helynevek általában személynevekből (ide tartoznak a *Szent*-tel összekötött nevek is), törzsfők neveiből keletkeztek vagy a hely valamely jellemző tulajdonságától erednek (fák, mocsarak, erdők stb.). E helyneveket egyik nép a másiktól csakis békés és csendes együttélés mellett veheti át (v. ö. JIREČ. Die Rom. I. 31, 32.). S mi a helynevekből hazánk dunántúli és dunáninneni részében szintén ki tudjuk mutatni a honfoglalással meg nem szűnt folytonosságot. Nem említve itt *Nyitra* (838-ban *Nitrava*: Convers. Bagoar., OESTERLEY: Hist. geogr. Wb.), *Rába* (folyó, 790 ben *Arrabo* stb., u. o. és HÖLDER: Altkelt. Sprachschatz), *Szala* (folyó, v. ö. 850-ben *Salapiugin* u. o.), *Bakony* (v. ö. u. o.) neveket, a melyek közvetlen a honfoglalás előtt előfordulnak a Conversioban és másutt, részletesebben csak a *zseliczi* erdő nevét említem, a mely szerintem személynévből való. A *zseliczi* erdő Kaposvártól délre terült el (v. ö. Pannonh. Szt. Benedek r. tört. index alapján), itt telepedtek le 1220 táján tótok a mai *Ropoly* és *Denna* (régén *Rupul* és *Denna*, ez utóbbi «prædium»-ot jelent) falvakban. A *zseliczi* erdő régi okleveleink közül az eredetiben megmaradt 1083—95-i oklevélben így fordul elő: «Quindecimum prædium est infra *seleZ*, quod dedit rex I[adislaus] ad pasturam porcorum»; III. Sándor pápa levelében «oratorium in villa porcorum custodum in silva *Seliz*» olvasható (v. ö. Pannonh. Szt. Ben. r. tört. I., oklevelek közt). — A «Conversio

Bagoariorum»-ban az egyik szlovén úr neve *Siliz*; JAGIĆ (Zur Entst. I. 86.) e névre ezt mondja: «Unter den heutigen Familiennamen fand ich im Slovenischen *Silič*, aber auch *Šilic* (nachgewiesen in Radkersburg), das zu *Siliz* gut stimmt». Én azt hiszem, hogy a «*Conversio*» *Siliz* nevű szlovén urának neve, a ki Pannóniában élt, megmaradt a mi *Selez*, *Seliz* = Zseliczi erdőségünk nevében. A *Siliz* = *Seliz*, *Selez* szót én is JAGIĆ-csal a szláv -ль kicsinyítő képzővel ellátottnak tartom, s az alapszót annak az embernek a nevében lehet keresnünk, a ki II. Béla 1135-i eredetiben megmaradt bakonybéli oklevelében *Sele*-nek van nevezve (v. ö. *Szella* és WENZEL, Arp. U. O. I. 47.).

A helynevek, szentek tisztelete és naptári ünnepe tehát mind a honfoglalással meg nem szűnt szlovén folytonosság mellett vallanak.

Az itt kifejtett okok érthetővé teszik, hogy én ÁSBÓTH-nak újabb, keresztény terminológiánk szláv részét illető magyarázatát nem fogadom el. Szerintem e szláv részt illető kutatások helytelen alapból indultak ki. A magyar nép egész összege a róm. kath., tehát latin rítus szerint keresztelkedett meg; a kutatásnak tehát abban az irányban kellett volna mozognia, hogy vizsgálja, minő a róm. kath. szláv, s minő a gör. kel., s így a CYRILL és METHOD-féle keresztény terminologia. Csakis ilyen irányú vizsgálódástól várhatunk e nehéz kérdésben a történelemmel egyező eredményt.

11. §. A magam nézetének a kifejtését két nagy részben kísérem meg. Az első rész tárgyalni fogja XI—XII. századi kereszt-, személy- és helyneveinket, a második rész pedig kereszténységre vonatkozó kifejezéseinket.

A személy-, illetve keresztneveknek rendkívül fontos bizonyító erejük van, ha kellő óvatossággal végezzük velük vizsgálódásainkat. Ha THOMSEN-nek sikerült kimutatnia, hogy az orosz államot megalkotó elem germán törzs volt, úgy ebben a bizonyításban egyik fontos érv, hogy olyan germán nevek, a milyenek a vezetők közt orosz földön a IX—X. században otthonosak, a germánságnak csakis egy bizonyos részében voltak ekkor használatosak. A magyarok közt előforduló XI. századi ótestamentomi nevek alapján én is azt állítottam, hogy őseink között a kereszténységgel való megbarátkozás kezdete honfoglaláselőtti, bár ótestamentomi neveket ebben az időben találunk a salzburgi egyházmegyében (v. ö. ZAHN,

Ueber steiermärkische Taufnamen, Mittheilungen XXIX. 19.), s. találunk a cseheknél is (v. ö. ERBEN: Regesta I.). Nálunk a kereszténység elterjesztésénél a keresztnevek fontosságát legelőször KARÁCSONYI JÁNOS vette észre (v. ö. Szent Gellért élete és művei 188—189.), s azt mondta, hogy minél régibb korra megyünk vissza, annál sűrűbben találkozunk olasz származású magyar keresztnevekkel. Ezt a tanítást VOLF GYÖRGY is magáévá tette (v. ö. Első keresztény térítőink, Bud. Szemle LXXXV. 179, LXXXVI. 78.). Se KARÁCSONYI, se VOLF a kérdést behatóbban nem vizsgálta; olyan keresztneveinket, a milyen *Miklós, Kálmán, Imre, János, Iván, Béla*, a melyek pedig a legrégebb időktől a mai napig egész közönségesek nálunk, meg se említették. Szakszerűen egyik se vizsgálta az átvett nevek hangalakját. Ez az oka annak, hogy olyan speciális olasz hangalakú nevek, a milyen *Pongrácz* (ol. *-ngr-*, lat. *-ncr-*; v. ö. JIREČEK, Die Rom. I. 2, 50: «Der Name *-ngr-* üblich auch in Venedig und Apulien», vel. latin emlékekben *Pangrati*us, BERTANZA e LAZZARINI, Il dial. venez. 20, 29. l.), *Boldizsár* (ol. *-ld-*, lat. *-lt-*: ol. *Baldassar, Baldessare*, vel. ol. *Baldissera*, lat. *Balthasar*; v. ö. magy. *kordina* és *kortina*: ol. *rd*, lat. *rt*), se VOLFnál, se KARÁCSONYINál meg sincsenek említve. Aztán, a mi rendkívül fontos, a két érdemes kutató egyike sem vetett ügyet arra, hogy mi melyik századba esik; nem vizsgálta, milyenek a XI—XII. századi velencei, illetve olaszföldi nevek, nem kutatta, hogy az olasz földön kívül ebben a korban vannak-e pl. szláv területen is olasz eredetű nevek. Velenczében pl. Szent Gellért testvére *Rinet*, egyik társa a velencei kolostorban *Sirdianus*, ugyanekkor a velencei évkönyvek szerint Velenczében *Victor* pap van. Nálunk sem *Victor*, sem *Sirdianus*, sem *Rinet* nincs. Egy-egy latin-olasz névből még semmi sem következik; ki kell azt is mutatni, hogy a kérdéses korban az illető név csakis Velenczében és vidékén valóban járatos volt. KARÁCSONYI is, VOLF is pl. a *Fabianus* nevet, a mely nálunk igen korán fordul elő (v. ö. 1095: Dávid dux lev.: testis... *Fabianus* episcopus; 1116—1131: Fila oklevele: testis *Fabianus*; az 1134-i oklev. szerint Szent László alatt a bácsi érsek *Fabianus*, tehát ugyanaz, a ki 1095-ben van Dávid dux levelében; 1181: *Fabian* világi úr; későbbi adatokat láss Okl. szót.), közvetlen olasz eredetűnek tartják (a szó *faba*: bab szóból való), feledik azonban, hogy ilyen nevű pap, főúr a XI—XII. században nincs sem Velen-

czében, sem Dalmáciában (v. ö. JIREČ. Die Rom. I. 71, e szerint az *-ianus* végű nevek Dalmáciában ritkák), sem pedig a Quarnerón vagy Isztriában. Veglia szigetén pl. az első *Fabianus* 1387-ből mutatható ki (v. ö. ŠURM., Acta 94. l.). Ha ellenben a XI—XII. századi morva-csehországi okleveleket nézzük, találunk elég *Fabianus*-t (v. ö. ERBEN, Regesta I. 674: *Pabian* alatt). Egy másik példa a *Peregrinus* név. Az 1111-i zobori alapító levélben «*Peregrin iudex*»-ről olvasunk. A név kétségtelenül olaszföldi; előfordul a XII. században Aquilejában (v. ö. Kovács: Index), megvan Dalmáciában (v. ö. JIREČEK: Die Rom. I. 2, 50.), *Pelegrin* alakban Velenczében (BERTANZA e LAZZARINI, Il dial. venez. 17. l.). Csakhogy nem csupán ezeken a területeken volt használatos; megvolt a szó a salzburgi egyházban (v. ö. *Pilgrim* X. száz. salzb. püspök), megvolt Stájerországban (v. ö. ZAHN, Urkb. des Hz. Steiermark I, index), s használatos volt a cseheknél is (v. ö. ERBEN, Regesta I, index). Általában az olaszföldi latin nevek el voltak terjedve a németeknél is (v. ö. ZAHN, Ueber die steierm. Taufnamen, Mittheilungen XXIX. 19. l. jegyzet), s a cseheknél is.

Fontos szavazata van a keresztnévek kérdésénél annak is, hogy hazánkban, a mint azt a szentek tisztelete tárgyalásánál hangsúlyoztam, Dunán túl a honfoglalással meg nem szünő kereszténység mutatható ki. Specziális pannóniai szentjeink nevei (*István, Adorján, Márton*) egyszersmind legrégebbi keresztneveink. A honfoglalással meg nem szünő folytonosságot azonban a keresztnévek-nél is ki tudjuk mutatni. A «*Conversio Bagoariorum et Quarantanorum*» arról értesít, hogy a honfoglalás előtt, 860 táján Dunán túl a salzburgi papság egy templomot szentel föl «in honorem sanctæ Deigenitricis Mariæ», s a templom papjául *Dominicus* presbytert jelöli a püspök. A *Dominicus* keresztnév ott van legrégebb okleveleinkben is; az 1001-i pannonhalmi alapító levél *Dominicus* püspökről beszél, az 1193-i oklevél szerint *Dominicus* a zágrábi püspök, s ugyanez oklevél «comes *Dominicus*»-t is említ. Jóllehet tehát a *Dominicus* név a IX—XV. században Velenczében, Isztriában, a román nyelvű alpesi tartományokban, Dalmáciában egyike a legközönségesebb neveknek (v. ö. JIREČEK, Die Rom. I. 2, 33.), mi e névnél hazánk területére a honfoglalással meg nem szakadt folytonosságról beszélhetünk.

Hogy a nevek (keresztnévek és egyéb személynevek) is némi

világosságot derítsenek kereszténységünk kezdetére, összegyűjtöttem az adatokat azokból a XI—XII. századi oklevelekből, a melyeket FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ értekezései eredetieknek mutatnak ki.)* Az így összegyűjtött neveket összehasonlítván igyekszem tárgyalni és szigorúan ügyelek az illető név hangalakjára. A hangalakra ugyanis nagy súlyt kell helyezni, sok név pl. latin-olasz eredetű, a közvetítés azonban feltétlenül szláv. Itt e tekintetben csak két példát hozok fel. Az egyik a *Beneta* szó. A Gellért-legendában (19., 20. §.) *Beneta* püspökről van szó; ugyanez a *Beneta* az 1055-i tihanyi alapító levélben «*Benedictus* archiepiscopus»-nak van aláírva, KNAUZ szerint is az esztergomi széken 1046—1055-ig «*Benedictus*, alias *Beneta*» ült. Ez adatokból kétségtelen, hogy *Beneta* = *Benedek*. VOLF a *Beneta* alakot hajlandó olasznak tartani (v. ö. Első keresztény térítőink, külön leny. 101. l.), az olaszban azonban *-etto* a férfi (tehát ol. *Benetto*), *-etta* pedig a nőneveket megjelölő képző (v. ö. JIREČEK, Die Rom. I. 71. és ol. *Benedetto*-ból szerb-horv. *Beneto*, horv. akad. szót.), s azonfelül a *t* hosszú, míg a mi adatunkban rövid. A szláv nyelvekben ellenben az *-eta* (v. ö. MIKL. P. N. Denk. X. 226.) közönséges férfineveket alkotó képző, melynek délszláv alakja *-eta*; s délszláv forrásokban a *Beneta* = *Benedek* csakugyan elő is fordul (v. ö. MARETIĆ, Rad LXXXII. 104.). A *Benedek*-nek más, szláv képzőkkel ellátott alakjaira v. ö. 12. §. Szláv nevek: *Bena*, *Benyata*, *Bencze*, *Benus*. — A másik példa *Miklós* szavunk. A szót *š*-e alapján közvetlen olasznak lehetne tartani; az olaszban azonban nincs *m*-es alak *n* helyett. A lat. *n* helyett *m*-mel van a szó a lengyelben (v. ö. Arch. V. 113.), csehben (v. ö. *Mikulás* szavunkat), a szlovénben és a kaj-horvátban. A cseh és a lengyel nyelvet ki kell zárunk az

*) FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ idevágó értekezései a következők: 1. Kálmán király oklevelei, Bpest 1892; 2. Oklevelek II. István király korából, Bpest 1895; 3. III. Béla király oklevelei, Bpest, 1900. — Az okleveleket az értekezésekhez mellékelte facsimilékben használtam; felhasználtam a M. N. Múzeum levéltára XI—XII. századi magyarországi oklevél-facsimiléit is, valamint a «Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története» című mű facsimiléit is. A tihanyi 1055-i alapító levél egy részének facsimiléjét RÉCSEY VIKTOR dr. szívességének köszönöm. A XI—XII. századi személynéveket sohasem az oklevél-gyűjtemények szövege, hanem mindig a facsimile alapján közlöm.

átadók sorából, mert innen nem tudjuk megmagyarázni szavunk -*ós* végét. Egyedül a szlovénben hangzott a szó s hangzik ma is *Miklavž*-nak (TRUBERNÉL 1575-ben előfordul *Niklauž* is, Letop. 1891 : 140.), a mely az olaszföldi szlovénben a friauli nyelv hatása alatt *Miklav*-vá lett (v. ö. Arch. XIV. 196. és ŠTREGELJ, Ben. rokop. XXI. 1.). Hasonlóan ír JIREČEK is, mondván (Die Rom. I. 2, 49.), «die sl. Form *Mikleuš* [: helyesen: *Miklauš*] gehört dem nördlichen kroat. Gebiete an, ebenso *Mikula*». — JIREČEK írására csak azt jegyzem meg, hogy nálunk Dunán túl 1086-ban van «*Micula* vinitor», s hogy a vas megyei szlovének közt ma is vannak *Mikola*-k (Péterhegyen, Vasban). A *Miklós* név tehát, a mely XI—XII. századi keresztneveink közt sűrűn fordul elő (v. ö. *Miklós* alatt) szlovén hangalakkal közvetített latin szó. S ilyen latin eredetű, de szláv közvetítéssel került keresztnévünk több van (v. ö. *Bereczk*, *Bertalan*, *Balázs*, *Gergely* stb.).

A XI—XII. századi eredeti oklevelekben levő neveinket (keresztnévek, személy- és helynevek) a következő három csoportban fogom tárgyalni:

α) Szláv eredetű nevek. E részben tárgyalom azokat a neveket, a melyek szláv szóból erednek. Ide sorolom azonban azokat a neveket is, a melyek tőszavukban nem szlávok, de szláv képzővel ellátva kerültek hozzánk. E rész egyúttal felelet VOLF azon állítására, hogy «nálunk feltűnő kevés a szláv eredetű keresztnév». Azokat a szláv neveket, a melyeknek csak a hangformája szlávos, tőszótagjuknak megfelelő helyen tárgyalom, pl. *Miklós*-t a latin nevek közt.

β) Német eredetű nevek. A legesattanosabb bizonyíték, hogy német eredetű keresztneveink is vannak, az *Imre* név. *Imre* herczeg óta a mai napig kedvelt név volt a mi népünknel ez a keresztnév.

γ) Latin-görög eredetű nevek. A biblia, főleg az újtestámentom útján elterjedt nevek. Mivel *Máté*, *Lukács*, *Márk*, *János*, *József*, *Judás*, *Jeruzsálem* stb. nevek nélkül kereszténységet terjeszteni nem lehet, e résznek a keresztény terminus technicusokkal egyenlő értékű bizonyító ereje van.

12. §. Szláv eredetű nevek.

Balaton : 1055 : tihanyi alapító levél : in loco tichon super *balatin*, u. o. : ab eodem lacu *bolatin*, u. o. : in *bolatin* ; — a tó ne-

vének kétségtelen a szláv eredete (v. ö. cs. *bláto*, t. *blato*, szerb-horv. *blàto*, bolg. *bláto*, melléknév *blácki* CANKOFF 24, 42, szlov. *blato*, or. *bolóto*); fontos azonban, hogy a különböző egyházi szláv emlékek KOCÉL, 860 táján élő dunántúli szláv fejedelmet «**КНАЗ БАЛТЕНЬСКЫН**»-nek, azaz «balatoni fejedelem»-nek hívják (v. ö. JAGIÓ: Codex slov. rerum gramm. 3. l.: **КОВЕЛЪ КНАЗ БАЛТЕНЬСКЫН**, 12. l.: **КОВЕЛЪ КНАЗА БАЛТЕНСКА**, 14. l.: **КВИЛА КНАЗА БАЛТСКА**, 19. l.: **КОСТЕЛА КНАЗА БАЛТКНЬСКА . . . БАЛТЕНЬСКАГО**, 670. l.: **КОСТЕЛА КНЕЗА БАЛТНЬСКАГО**). — Ez adatok azt vallják, hogy a *Balaton* név közvetlen a honfoglalás előtt is megvolt, s élete a honfoglalással meg nem szakadt. A szó *a*-ja miatt (Balaton) inkább délszláv eredetű lehet, mert a *blato*-beli *a* csak a délszláv nyelvekben rövid (szerb-horv. *blàto*, hazai szlov. *blato* : v. ö. szvoje *blatne* esrejlve, Zobr. szlov. 42, bolg. *blato*), míg a csehben hosszú az *a* (v. ö. cs. *bláto*, tótban újabb rövidülés *blato*). Ez azonban nem feltétlenül bizonyos, mert a cs. *bláto* *á*-ja továbbképzésben (v. ö. cs. *blatina* : sumpfgegend, *blatný* : kothig) szintén megrövidül.

Batonya : 1111-i zabori alapító levél: *pristaldum Batona* nomine, u. o.: *Jaresclau filius eiusdem causę pristaldi Batona*; 1113-i zabori alap. lev.: *aliumque Bathona* nomine; — a szó a szláv *-oŋa* képzővel alakult, a melynek az északi szláv nyelvekben rendszeren *-oŋi* a megfelelője (v. ö. *Dobrony* alatt és *JIREČ*. Die Rom. I. 72, *MARETIĆ*, Rad LXXXII. 123.); *MIKLOSICH* szerint (Denkschr. XIV. 13.) *bat-* töszóból csak szláv helynevek alakultak, azonban a megfelelő személynév hiányzik. Hogy ez a tanítás nem helyes, arra v. ö. a cseh *Batín*, *Batina* férfinéveket (GEBAUER, Slov. staroč.) és a szerb-horv. *Batiŋa* (horv. akad. szót.), *Batina* (*MARETIĆ*, Rad LXXXII. 116.) neveket. A mi *Batonya*-nk ezekkel egy tőből fakadt.

Beccsen, *Bicsen* : 1162: *per notarium Bicenum scribi*; 1171: *scriba regis Becen*; 1171—1392: *cuius scriba Beccen fuit*; 1174: *per Becenum*; 1181: *uilla Becen*, u. o.: *usque ad sepulchrum uxoris Becen*; — a név a lat. *Vincentius* cseh *Bičen*, *Bečen* formája; v. ö. cs. *Bicen*, *Bičen* (GEBAUER, Slov. staroč.), régi cseh oklevelekben *Bicen*, *Bycen*, *Bicno*, *Bizzen* (legrégibb adat 1144-ből, lásd *ERBEN*: *Regesta Bycen* alatt). Ebből a *Bicsen*, *Beccsen* alakból való a mai cseh *Čenek* (nálunk 1260-ban Kovács indexe szerint van *Chenek*, olv. *Csenek* nevű férfi). V. ö. *Vének*.

Béla: 1086: *bēla*, férfi név (v. ö. még Kovács Index 70: *Bela nomen viri*. — caput mansionis salifodinalis 1086-ban); a XI—XII. században három királyunk viselte e nevet, a kiknek neve okleveleinkben és pénzeinken *bela*-, *Bela*-nak van írva; — a latin *Albanus*, *Albaninus*, *Albinus* vagy *Blancus* szláv fordítása *Béla* (v. ö. MARETIĆ, Rad LXXXI. 113. Bjelimir-nél). A lat. *Albinus* a középkorban el volt terjedve Velenczében, Isztriában, Rómában, Apuliában, Dalmáciában (v. ö. JIREČEK, Die Rom. I. 2, 21.), Stájerországban (v. ö. ZAHN, Ueber die steierm. Taufnamen, Mittheilungen XXIX. 19.), Csehországban (1090-ben, ERBEN, Regesta). *Béla* férfinévé csakis a szerb-horvátban van, még pedig a IX., XI., XII. században (v. ö. horv. akad. szótár *Bjela* alatt, DANIČIĆ: Rječnik: Бѣла Оурумъ, MIKL. P. N. Denk. X. 253, MARETIĆ LXXXII. 82, JIREČ. Die Rom. I. 2, 65; bolg. *Béle*, Sborn. XV. 194.). Mint női név, a *Béla* nálunk nem fordul elő; az Ökl. szót. *Bella*, *Bélla* neve (lásd *Béla* alatt) lehet az olasz *Bella* vagy pedig a *Béla* olaszos *Bella* írású alakja (v. ö. JIREČEK, Die Rom. I. 68.).

A szláv *bělъ*: fehér szóból az -a képzőn kívül más személynév-származékok is vannak XI—XII. századi okleveleinkben: ilyenek:

α) *Bélos*, esetleg *Bélus*: 1152: *Beli comitis*, 1156 és 1157: *Belo comite* (nomin. *Belus*); 1156—1412: *Belos bani*; — a szó a szláv *bělъ*: fehér-ből alakult -oš (illetve -šъ) képzővel (v. ö. János-nál is); v. ö. szerb-horv. *Béloš*, *Bjeloš* (JIREČEK, Die Rom. I. 73; 2, 65, MIKL. P. N. Denk. X. 231, 252, horv. akad. szót., MARETIĆ, Rad LXXXII. 124.). Ma a kaj-horvátban vezetéknév *Beluš* (Rad LXXXII. 129.).

β) *Beloszláv*: 1162: *Beloslao preposito*; — a szláv *bělъ* és *slavъ* összetétele, s MARETIĆ szerint «*lucidam seu felicem gloriam habens*» az értelme (v. ö. Rad LXXXI. 113.). A *Bjeloslav*: *Béloslavъ* név szerb-horv. oklevelekben fordul elő (v. ö. horv. akad. szót., JIREČEK, Die Rom. I. 2, 65.).

γ) ? *Bélta*: 1086: *Belta* (Kovács Indexe szerint: caput mansionis in prædio Sar); — az a nézetem e szóról, hogy a *Béloslav* vagy *Béloмир* név becéző alakja (v. ö. szerb-horv. *Bokta* > *Bogoslav*, *Hranta* > *Hranislav*, *Milta* > *Milislav*, MARETIĆ, Rad LXXXII. 153.), s -ъta a képzője. Kérdőjellel azért láttam el, mert hasonló szláv nevet nem tudok kimutatni.

Bena: 1086: hic sunt liberi: *Bena* (Kovács Indexe szerint

«*Bena*, liber, equitans monasterii S. Mauritii de Beel 1086»); — az Okl. szót. szerint okleveleink *Bena* nevét *béná*-nak kell olvasnunk. Ez olvasatnál valószínűbb, hogy az oklevelek *Bena* személynévét a *Benedictus*-ból kell magyarázni. A *Benedictus*-beli *Ben*-ből (más magyarázat a szláv *ben-re*, MIKL. P. N. Denk. X. 245.) szláv *-a* képzővel alakult a *Bena* személynév. *Bena* személynévek vannak Dalmáciában (v. ö. JIREČEK, Die Rom. I. 2, 25.), s vannak Csehországban is (v. ö. ERBEN, Regesta *Beňa*: nobilis 1222-ben; cseh *Béna* = Benedictus, GEBAUER, Slov. staroč.). A *Benedictus* itt közölt XI—XII. századi alakjain kívül szláv a *Bencze* (v. ö. dalm. horv. *Bince*, JIREČEK, Die Rom. I. 73, 2, 25.), *Becze*, *Benke*, *Benkő*, *Benda*, *Beneda*, de ezeket, mivel a XI—XII. századi anyagban nem fordulnak elő, nem tárgyalom.

Bene: 1198: *Bene* (szolga neve); — szerb-horv.-szlov. *Bene*.

Beneta: A Gellért-legenda 19. §., 20. §.-a szerint «episcopus», az 1055-i tih. alapító levél szerint *Benedictus* esztergomi érsek; részletesen írtam róla, hogy a szláv *-eta*, délszláv *-eta* képzővel alakult szó (lásd 11. §.), v. ö. *Benyata*.

Benus: 1086: tornator *Benus* (Kovács Indexe szerint: torneator monasterii S. Mauritii 1086-ban); — a *Ben(edictus)*-ból szláv *-uš* képzővel alakult szó; v. ö. cseh *Benuš* (MIKL., P. N. Denkschr. X. 232.), hasonló délszláv alakot nem ismerek, *-uš* képzős keresztnevek azonban vannak a szerb-horvátban (MARETIĆ Rad LXXXII. 129.) és a bolgárban is (v. ö. bolg. *Manuš* [Vingán ismerek *Manušov* családot], *Miluš*, DUVERNOIS szótára: Sobst. imena lic).

Benusa: 1086: eques *Benusa* (Kovács Indexe szerint «*Benusa*, equitans» 1086-ban); — a lat. *Benedictus*, esetleg *Benignus* szláv *-uša* férfinéveket alkotó képzővel (esetleg *-juša*, s akkor a szó *Benyusa*-nak olvasandó). *Benusa*, illetve *Benyusa* férfinévet forrásaimból nem tudok kimutatni, van azonban női név *Benušě* (v. ö. GEBAUER: Slov. staroč. = Benigna). V. ö. *Budusa*.

Benyata: 1086: eques *Benata* (Kovács Indexe szerint «*Benata*, de ordine equitantium homo melior» 1086-ban); — a lat. *Benedictus*-ból a szláv *-eta* képző cseh-től *-ata* megfelelőjével alkotott szó (v. ö. MIKL. P. N. Denkschr. X. 226.); a cseh oklevelekben *Benata* nobilis Moraviensis (1222-ben, ERBEN Reg.), *Benata* püchgravius (1261-ben, GEBAUER Slov. staroč.). A *Benata* alakot

Benyata-nak kell olvasni. E fejtegetésből az derül ki, hogy a *Beneta* délszláv, a *Benyata* pedig északi szláv: cseh-tót változata egy **Ben-ęta* alapalaknak.

Bera, esetleg *Bere*: 1086: ad locum ubi Martinus incendit aratrum *Bere* iudicis (az adatban *Bere* egyesszámi genitívus *Bera*-ból, bár a szláv eredetű nevek okleveleinkben itt-ott ragozatlanok, v. ö. 1111-i zabori alap. lev.: Jaresclau filius eiusdem cause pristaldi Batona); az Okl. szót. helytelenül sorolja a magyar szavak közé; a szó a szláv *Beri*-voj (= collige exercitum), *Beridrag* (collige caros), *Beri*-slav (collige gloriam, MARETIĆ, Rad LXXXI. 113.) név *Bere* becározó alakja -e, illetve -ę képzővel (v. ö. *Bore* > *Bori*-slavból, JIREČEK, Die Rom. I. 71.), vagy pedig -a-val, v. ö. horv. *Bera* (Rad LXXXII. 82.), *Berka* (v. ö. Dunán túl a szlovének közt *Berke* vezetéknev Tótkeresztúron) stb.

Besa: 1086: Laurentius comes filius *Bese* comitis (v. ö. Okl. szót. 1138—1329: *Bese*), az adatban *Bese* talán genitívus, bár az -a végű szláv nevek okleveleinkben itt-ott ragozatlanok (v. ö. *Batonya*, *Bera*); — szerb-horv. *Beša* (becározó alak a *Beri*-slav-ból -bša képzővel, horv. akad. szót., MARETIĆ, Rad LXXXII. 151.). A képzésre v. ö. *Pósa*.

Beszprém, v. ö. *Veszprém*.

Beztridus: V. S. Ger. 19. §.: *Beztridus*, u. o. 20. §.: *Biztridus* episcopus uulneratus et ad mortem; — e szó nézetem szerint összetétel, s első tagjában a szláv *bezъ* (sine) van; ilyen személynevek a cs. *bez-druh*: sine socio, *bez-děd*: sine avo (v. ö. MIKL., P. N. Denkschr. X. 233, ERBEN: Regesta). A szó utótagját nem tudom megfejtetni; lehet, hogy utótagjában talán a cs. *styd* (v. ö. cseh *nestyda*: unverschämter mensch, *ostuda*: schamloser mensch, Arch. XII. 57, 65, horv.-szerb *Bestud* Rad LXXXI. 99.) vagy egy szláv *strědъ* (v. ö. MIKL., EtymWb. 327.) rejlik.

Beztrius: 1135: *Beztrio* agriensi episcopo; — a név eredetére kétféle lehetőséget ismerek. A *Beztrius* latinosított alak a szláv *bezъ* (sine) és a szláv *stryj* (patruus, nagybátya) szavak összetételéből, s akkor olyan szó, mint a cs. *Bez-děd* személynév, a mely = sine avo. — Nem lehetetlen azonban, hogy a szó a szláv *bystъ* (schnell, munter, clarus) latinosított alakja (v. ö. szerb *Bistra* női név = Clara?, horv. akad. szót., MARETIĆ, Rad LXXXII. 69.). Ez utóbbi magyarázatot az is támogatná, hogy *Bezter* (*Bestur*, olv.

Bestör, Kovács, Index) nevű férfinév előkerül okleveleink XIII. századi anyagából (v. ö. *Pestreus*).

Bihar: 1086: faber *Bichor* (a bakonybéli monostornál); mint helynév: 1135: *Bichoriensis*, 1186: *Elau Bichariensis comitis*, 1193: *Both comite de Bichor*, 1198: *Mica bichoriensi comite*; — JIREČEK a mi Bihar megyenevünkről ezt mondja (Geschichte der Bulg. 82. l.): «*Bihar* hat einen slavischen Namen, conf. böhm. *Běchory*, serb. *Bijor*». A cseh nyelvemlékekben van *Bychor*, *Bichory*, *Bychors* (v. ö. GEBAUER, Slov. staroč. *Býchori* alatt) helynév; ismerik a szót a szerb emlékek is *Бихоръ* (= *Bihorъ*, *Bichorъ*, *DANIČŮ*, Rječn. alakban, s NOVAKOVIĆnál azt olvassuk (Zak. St. Dušana, 168. l. jegyzet), hogy *Bihor* a Lim folyó mentén elterülő vidéknek és ugyanott egy városnak a neve (v. ö. még horv. ak. szótára). A *Bihar* helynév nézetem szerint a *Bihać* helynévvel (v. ö. horv. ak. szót.) egy töből, a *bych*-ből ered, melyről MIKLOSICH azt írja (O. N. Denkschr. XIV. 19.), hogy *bych*-hel alkotott helynév van elég, de a megfelelő személynév nem mutatható ki. A mi emlékeinkben megvan ez a személynév. Egyébiránt a cseh *Býchori* (*Býchory*) helynév is csak *Býchorъ* személynévből való; a csehben ugyanis, mint más szláv nyelvekben is, a helynév a személynévből úgy is alakult, hogy a személynévet egyszerűen a többes számba tették, s helynév vált belőle (v. ö. MIKL. O. N. Denkschr. XIV. 6.); a *Bychori* pedig többes számi alak.

Bitó, v. ö. *Vid*. — *Bocsek*, v. ö. *Posco*.

Bodin: 1086: faber *Bodin*, u. o.: dolator *Bodin* (a bakonybéli monostoréi voltak); — horv.-szerb *Bodin* (férfinév, horv. akad. szót., JIREČEK, Die Rom. I. 2, 66.). A szláv név beczéző alak vagy *Budi-mir*-ből (v. ö. MARETIĆ, Rad LXXXII. 116. és ny. bolg. *Budin*, Sborn. XV. 194.), vagy pedig *Bogdin*-ből (v. ö. u. o.).

Bogát: 1055: *Bagat* mezee; 1083—95: villa *Bagag*; e névről azt hiszem, hogy helyes alakja *Bogat* s mint ilyen személynév (v. ö. horv. *Bogat*, MARETIĆ Rad LXXXII. 95.); KÉZAI «De nobilibus advenis» című fejezetben azt írja, hogy «illi qui . . . *Bagath* nominantur, eorum generacio de Boemia ortum habet».

Bogitta: 1086: *Bogitta* («caput mansionis salifodinalis, Kovács Index), ugyane férfinév egy II. Béla korabeli oklevélátiratban *Boguta*; — cs. *Boguta* (1143-ban), *Bogutha* (1185-ben), *Bohit*

(1180-ban, v. ö. ERBEN, Regesta, GEBAUER, Slov. staroč.), lengy. *Boguta* (MIKL. P. N. Denkschr. X. 247.), szerb-horv. *Bogeta*, *Boguta* (horv. ak. szót., MIKL. P. N. Denkschr. X. 247.). A személynév a *Bogat*-tal együtt a szláv *Bogo*-slav névnek a becározó alakja.

? *Boleom*: 1086: pellifex *Boleom*; — nézetem szerint e szó az okleveleinkben előforduló *Boleta* (v. ö. Kovács, Index) névvel egy töből fakadt; mindkettőre v. ö. MIKL. P. N. Denkschr. X. 249. és a cs. *Boream* (sacerdos, testis Znnoymæ, 1243-ban, ERBEN, Regesta) alakot.

Bor: 1086: eques *Bor* (v. ö. Kovács Index: «*Bor* . . . eques monasterii S. Mauritii 1086», más adatokat Okl. szót.); — cseh *Bor* (ERBEN, Regesta, MIKL. P. N. Denkschr. X. 249.), szerb-horv. *Bor* (az alakulásra v. ö. szerb-horv. *Ber*: Berislav-ból, RAD LXXXII. 134.). Továbbképzések *Bore*, *Boro* (horv. akad. szót., JIREČEK, Die Rom. I. 2, 67.). V. ö. *Boroneg*.

Boronég: 1135: arator *Boroneg* (Kovács Indexe szerint: «*Boroneg* arator ecclesiae in Vindurna 1135»); — összetett szó a szláv *borъ* (pugna) és a szláv *něga* (v. ö. MIKL., P. N. Denkschr. X. 296: curatio infantis) szavakból. MARETIĆ a szerb-horv. *Brato-nég*, *Brato-neg* (horv. akad. szót. és RAD LXXXI. 115.) nevet «*fratris curam habens*»-szel fordítja; ez alapon a mi *Boronég*-ünk «*pugnæ, proelii curam habens*»-nek fordítható. A *Boronég*-hez hasonló összetételű név több van XI—XII. századi anyagunkban (v. ö. *Obonég*, *Ubonég* és későbbi adatok *Baboneg*, *Boboneg*, Kovács, Index továbbá *Négus*). A szláv népek közt *-něgrъ* (férfi), *-něga* (nő) szóval összetett neveket találunk a cseheknél (v. ö. *Obonég*-nél a cseh adatot), szlovéneknél (v. ö. ZAHN, Urkundenb. des Herz. Steierm., index: Dobronega, Tobronega mulier 1150-ben), szerb-horvátoknál (v. ö. *Bratonég*, *Radoněga*, *Vekenega*: olv. *Večenega* XI. száz. Zarában, JIREČ., Die Rom. I. 2, 67; *Vojněg*, MIKL. P. N. Denkschr. X. 296; *Pribi-nég*, *Prvo-nég* RAD LXXXI. 126.). Itt említem meg, hogy 1903. nyarán Erdélyben Borgón egy *Bozneg* (helyesen *Bozsneg*) Joakím kuruzslót tartóztattak le (BHírlap 1903. szept. 25, 12. l. 3. hasáb), talán Erdélyben is vannak ilyen *-nég* nevű oláh emberek.

Bozstéh: 1135: arator *Bozteh* (az oklevél szerint Vindornyan); — cseh oklevelekben *Bozteh* (1088-ban), *Boztech* (1180, ERBEN, Regesta); ez alakokat olvasd *Božtéh*-nek és v. ö. cs. *Božtěch* GEBAUER, Slov. staroč. A mi nevünk cseh eredetű, horvát azért

nem, mert itt a szó az oklevelekben «*Bosethech*» (olv. *Božetjeh* = *divinum solamen habens*, MARETIĆ, Rad LXXXI. 114.) alakban van írva. A szó összetett a *boğ* és a *těha*-ból. V. ö. XI—XII. századi anyagunkban *Utih* (1086-ban *vtih*) és *Vojteh* (1055-ben *Woitech*) alatt.

Bratiszló: 1116—1131: *pristaldus Bratīflou* (Fila adománylevele); — szerb-horv. *Bratislav* (horv. akad. szót.; jelentése «*fratris gloriam habens*», Rad LXXXI. 115.), *Bratoslav* (JIREČEK, Die Rom. I. 2, 67.). MOROŠKIN (Slavj. imenoslov) közöl cseh oklevelek-ből *Bratizlaus* alakot is, de GEBAUER, Slov. staroč.-je csak *Bratros-lava* alakot ismer (u. így MIKL. P. N. Denkschr. X. 252.). A mi *Bratiszló*-nk délszláv név.

? *Bribin*: 1086: villa *Bribin* (v. ö. KOVÁCS: «*Bribin villa cum familia S. Mauritii*»); — e szóban én a szláv *Pribi-slav* (= *accessit gloria*, MARETIĆ, Rad LXXXI. 126.) név becézett alakját látom. A cseh oklevelekben *Pribislav* *Bribi-zlaus*-nak is van írva (ERBEN, Regesta I. 634.), s hasonló *p : b* írásbeli felcserélések a stájeri XI—XII. századi oklevelekben is előfordulnak (v. ö. ZAHN, Urk. des Hz. Steiermark, index: *Bridizlaus* és *Preczlaus*); ilyen írásbeli alaknak tartom a *Bribin*-t a helyes *Pribin* helyett. Ez a *Pribin* pedig előfordul a délszláv nevek közt (v. ö. Rad LXXXII. 117. és a pannóniai szlovén fejedelem *Pribina*, *Privina* nevét), s megvan a csehek közt is (v. ö. *Pribin* 1206-ban, ERBEN Regesta). Ennek a cseh *Pribin*-nek a változata a MOROŠKINNÁL közölt morva-cseh *Brivinus* alak is.

Budusa: II. Béla ítéletlevele a bakonybéli apátság 20 man-siója ügyében: testis *Buduša*; — a név a szláv *Budi-(mir, -mil, -slav, -goj)*-ből alakult *-uša*, esetleg *-juša* képzővel (v. ö. *Maruša*: mascul. Rad LXXXII. 130.). Dunán túl a szlovének közt ma is, a multban is gyakoriak voltak az *-uša, -oša, -bša* vezetékszavak (v. ö. *Primuša, Lepoša, Perša, Rapoša, Donoša*, e nevek a felsőszölnöki plébánián levő «*Liber proventuum parochialium 1845*»-ből valók). V. ö. *Benuša*.

Budi: V. S. Ger. 19. §.: *Budi*, u. o. 20. §.: *Budi quoque episcopus lapidibus obrutus transit ad gloriam* (v. ö. KOVÁCS, Index: *Budy* comes cur. de Budrug 1280-ban); a név egy a *Budi-mir, Budi-slav* szavakban levő *Bud*-dal; azért írtam *Bud*-ot, mert a *Budi-slav* megfelelő kicsinyítője *Bude* (v. ö. horv. akad. szót.,

JIREČEK, Die Rom. I. 2, 67.) s *Budi* alakot legfeljebb MOROŠKINból tudok közölni (*Budyj*). A V. S. Ger. *Budi* episcopusa azonban nem ezzel a *Budyj*-jal, hanem a *Bude*-vel egy, s azt hiszem, a szóban olyan megfelelés van, mint a Bálint (— Valent), Boldízsár (ol. Baldessar) nevekben, vagy pedig írott alak (*e* helyett *i*).

? *Buka*, *Bukán*: 1086: mansio *Buca*; 1198: *Buke* (szolga neve) és *Bucca*; 1135: *Bucan* comes curialis et Bichoriensis; — v. ö. cseh oklevelekben *Buka* (custos eccl. Boleslav. in Wlikou 1052-ben), *Bukan*, filius Neg (1052-ben, ERBEN Regesta), horv. *Buka* (horv. akad. szót., a szó *Bucolus*-ból való, v. ö. még MOROŠKIN, Slavj. imenoslov). — Az 1111-i zabori levél *Buquen* (olv. *Buken*)-je (Deda et Cace qui ambo filii *Buquen*, u. o. *Buquen*) aligha ide való, mert ha a szó alapja latin (*Bucolus*) vagy szláv (v. ö. MIKL. O. N. Denkschr. XIV. 19, 20.) *buk-*, *bak-*, akkor -ѣнь képzővel csakis *Bučen*, *Bucen* lehetne a szlávban a szó. A délszláv *Vuken* alakot is a *vuk*-ból *Vučen*-nek kell olvasni (v. ö. Rad LXXXII. 102.). A *Buka*, *Bukán* (*Bukén*) tehát csak egyezik a XI. századi cseh nevekkel, eredete azonban aligha szláv.

Butka vagy *Butyka*: II. Béla ítéletlevele a bakonybéli apátság 20 mansiója ügyében: pristaldus *Butca* (v. ö. ERDÉLYI L.: A bakonybéli apátság Árpádkori oklevelei 30. l.); — a szó a szláv *Budi*-mir, *Budi*-slav *Budsko* beczéző alakjából való, a mely a kiejtésben *Butko* (délszláv, horv. akad. szót., MOROŠKIN, Slav. Imenoslov, Rad LXXXII. 145, JIREČEK, Die Rom. I. 2, 67.), esetleg *Butyko* (cseh-tót kiejtés szerint). A név előfordul a szerb-horvátban, és a XI—XII. században a cseh oklevelekben (v. ö. ERBEN, Regesta, GEBAUER, Slov. staroč.).

Czéka,*) esetleg *Csecsa*, *Cséka*: 1171: ioubagionem *Ceca* (Benedek veszprémi comes oklevele, melylyel Iregh nevű prediumát a veszprémi egyháznak adja); — a szó értelmezésénél kétféle lehetőség van; ha az adatot *Czéka*-nak olvassuk, akkor a névben a szerb-horv. *Céka* (férfinév, horv. akad. szót.; bolgár nevek közt *Céko*, MOROŠKIN Slav. imen. és DUVERNOIS szótára: nevek) nevet kell látnunk, a mely a szláv *Cvęti*-mir beczéző alakja (v. ö. MARETIĆ, Rad LXXXII. 82.). — Van azonban más lehetőség is; egy 1088-i cseh adatban egy bányásznak *Ceca* a neve (v. ö. ERBEN, Re-

*) Az oklevelek *c* kezdőbetűvel írt szavait lásd a *k* alatti neveknél is.

gesta), ezt az adatot ERBEN is, MOROŠKIN is Čěca-nak olvassa. Szerintem a szót inkább Cséka-nak kell olvasni, s ez esetben a szó eredetére v. ö. a Csács, Csákány alatt felhozottakat.

Czetk: 1171: unum ioubagionem nomine *Cetk* (Benedek veszprémi comes oklevele); — a név délszláv eredetű, még pedig egy **Cvětkъ* alakból való (v. ö. Kovács Indexe szerint egy 1272-i oklevelünkben *Ceuethk* = Czevetk [čazmai, körös-belovármegyei ember] teljesebb alak is előfordul). Ez a *Cvětkъ* alak ugyan nem fordul elő az általam ismert anyagban (v. ö. cseh *Květek*: cocus 1057-ben, ERBEN, Regesta), de teljesen azonos jelentésű a szerb-horv. *Cetko* (MOROŠKIN, Slav. imenoslov) *Cvjetko*, *Cvetko* (VUK), bolg. *Cvětko* névvel. A név tehát a *Cvěti*-mir név beczéző alakja, s a *cv*- szókezdet kizárja a cseh eredetet (itt a szó *kv*-vel van, v. ö. *Květek*). Más cseh névre meg, a milyen a *Cietkov* helynévben levő *Cětk* (v. ö. GEBAUER, Slov. staroč. és MIKL. O. N. Denkschr. XIV. 70.) vagy a cseh oklevelekben levő *Cetech* (olvasd *Cetěk*?, *Cetěch*?, *Četěch*? v. ö. ERBEN Regesta és MOROŠKIN, Slav. imenoslov), a jelen esetben gondolnunk se lehet. — Csak a szó képzőjére van még megjegyzésem. A magyar *Czetk*-ben levő *k* szláv *-ькъ* kicsinyítő képző. E képzővel kereszt- és személynevek csakis a csehben, lengyelben és a szlovénben (kaj-horvát, Rad LXXXII. 144.) alakultak; más szláv nyelvben, pl. szerb-horvátban (szerb *bělyk*, *tolěk* Denkschr. X. 228, *curьkъ* Mon. serb. 432. l., 1445 év: *кнѣзъ мно-гоуиъ цѣрькѣ*) igen ritkák az e képzővel alkotott nevek, bolgárból meg egyetlen egyet sem tudok kimutatni. A mi régi személyneveink közt igen gyakori ez a *-ькъ* képző (v. ö. *Bank* Pann. Szent Ben.-r. t. I. 802, *Stefk*: István, *Bratk*, *Butk*, számtalan példát lehet gyűjteni a Kovács-féle Indexből); az ilyen *-ькъ*-kel ellátott szavak nézetem szerint vagy cseh-tótok, vagy kaj-horvát-szlovének. — V. ö. *Petko*.

Csácse: 1111-i zabori oklevél: Deda et *Cace* qui ambo filii Buquen; — az adatban előforduló mindhárom név előfordul a cseh oklevelekben is (v. ö. *Buka*, *Déda*). A zabori adatot esetleg *Csács*-nak is lehetne olvasni, ha felteszszük, hogy a *Cace*-beli *ce* = *cs*; az eredetiben azonban határozottan *Cace* áll. A régi cseh nevek közt Čáč, későbbi cseh Čěč, Čieč (GEBAUER, Slov. staroč.) alakot találunk, e név a cseh oklevelekben *Cacc*, *Cece* (*Scecz* stb. ERBEN, Regesta; a cseh oklevelek *sc* = *cs* hangjelzése előfordul a zabori

oklevélben is) alakban fordul elő. A cs. Čáč személynév meg van magyarázva MIKLOSICHNÁL (P. N. Denkschr. X. 219, 326.), s e szerint a szó a szláv čak- (expectatio) származéka. Ugyanebből a čakból való a délszláv čekan, cseh-tót čakan személynév, a melyből viszont a magyar Csákány helynév veszi eredetét. A csákány szó mint személynév nem kerül elő XI—XII. századi eredeti oklevélanyagunkban.

Cejka: 1137: *ceyka* («colonus monast. s. Mart. de s. mont. Pannon. oblatus», Kovács, Index); — cseh *čejka* (mint férfinév előfordul egy 1052-ből való cseh oklevélben, mint női név 1088-ban *Ceyka* alakban, ERBEN, Regesta, v. ö. MIKL. P. N. Denkschr. X. 326.).

Déd: 1198: *Ded* (libertinus fia); v. ö. *Déda*, *Dedsa*.

Déda: 1111-i zobori okl.: *Deda* et Cace qui ambo filii Buquen; 1113-i zobori okl.: Est empta terra iugera de quodam viro nomine *Deda*, u. o. *Deda*: 1116—1131: Acha oklev.: abbati *Deda*; — cseh oklevelekben *Děda* férfinév (v. ö. MIKL. P. N. Denkschr. X. 274: *dědъ*: avus, déd), horv.-szerb *Djéda* (horv. akad. szót.). — A szó a *Dědo*-mir, *Dědo*-slav (v. ö. MARETIĆ, Rad LXXXI. 116.) becéző alakja. Ugyanide való az Okl. szót. 1236—1239. évi következő adata: «Dicti Modoros *Dedfia*» (v. ö. *Déd* alatt). A XIII. századi dunántúli helynevek közt 1220 táján (v. ö. Kovács, Index 1230-ból) találunk egy *Dedna* «villa slavonica»-t, ez a falu ma *Denna* (XIII. századi tót telepítés, v. ö. Pannonh. szent Ben. r. t. I. 158., s a t. *dedina* [prædium, falu]-ból való).

Dedsa: 1181 (III. Béla egy Szöllős nevű birtok eladását jóvá hagyja): *Dedfa* (jobbágy neve); — az előbbi *Déda*-val egy töből fakadt szó, csakhog ez az -*ěša* becézgető képzővel alakult; *Děduš*, *Dědoš* alakokat ki tudok mutatni a csehből, *Dědšá*-t azonban nem. A képzésre v. ö. *Pósa*, *Besa*.

Derzs: 1157—1158: *Ders* comitis (v. ö. FEJÉRPATAKY, III. Béla okl. 28.); — v. ö. cseh oklevelekben *Dersko*, *Dirsco* (= *Držek*; ERBEN, Regesta, GEBAUER, Slov. staroč.), szerb-horvátokban *Derža*, *Dirsko* (= *Držža*, *Držko*, JIREČEK, Die Rom. I. 71.), *Drisimir*, *Držimir* (horv. akad. szót.). — Ez adatok alapján a m. *Derzs* becéző alakja a szláv *Držī*-mir, *Držī*-slav személynévnek (v. ö. MARETIĆ, Rad LXXXI. 119.). V. ö. *Dezső*.

Derzsihna: 1134: (Feliczián esztergomi érsek ítéletlevele)

Derfihna (Zágráb vidéki nemes ember); — ezt az adatot *Držihna* alatt közli a horvát Akadémia szótára is; a szó a *Derzs*-zel egytől fakadt, csak hogy az *-ihna* képzővel alakult (v. ö. MARETIĆ, Rad LXXXII. 113, JIREČEK, Die Rom. I. 73.). Fontos, hogy *Držihna* név csakis szerb-horvát nevek közt fordul elő.

Dobrony: 1086: in Cupan . . . equites sunt *Dobron* (v. ö. KOVÁCS, Index: «eques monast. s. Mauritii»); — cseh *Dobroň* (v. ö. ERBEN, Regesta, GEBAUER, Slov. staroč.). A név a szláv *dobrъ* (bonus)-ból való képzés *-onъ* képzővel. A név eredetére fontos, hogy az *-onъ*-nyal képzett nevek kizárólag cseh-tót-lengyelek (v. ö. JIREČEK, Die Rom. I. 72.), míg a délszláv nyelvekben *-oňa*-val alakulnak e nevek (v. ö. MARETIĆ, Rad LXXXII. 123.). E szerint a cseh-tót-lengyel *Dobroň*-nak a szerb-horvátban *Dobroňa* a megfelelője (v. ö. JIREČEK, Die Rom. I. 2, 70.). A mi szavunk cseh-tót eredetű. V. ö. *Batonya*.

Dombrava: 1134: *populum de dumbroa cum terra et silua* (Feliczián esztergomi érsek ítéletlevele a zágrábi püspökség erdeje felől); — ez adat azért fontos, mert bizonyítja, hogy a XI. században (az oklevél Szent László korára vonatkozik) Zágráb vidékén az orrhangú magánhangzók a kaj-horvátban egyes szavakban még éltek; v. ö. óbolg. *dabrava* (arbores, nemus, silva), cseh *důbrava*, szerb-horv. *dùbrava* (silva), szlov. *Dombráva* (helynév, Letop. Laibach 1882—3, 201. l.), s ma is vannak Zágráb, Varazsd, Kőrös-Belovár megyékben *Dubrava* falvak (v. ö. horv. ak. szót. és Helységnévtár).

Duch, esetleg *Duh*: 1134: «Ad instruendam . . . huius plebis ignorantiam quendam boemicum uenerabilis uite uirum nomine *Duch* idoneum repperit» (Feliczián esztergomi érsek ítéletlevele); az Okl. szót. 1434-i Georgius *Duch* adatát szintén *Duch*, illetve *Duh*-nak kell olvasni (v. ö. Okl. szót. *dúc* alatt); — az adatban világosan meg van mondva, hogy *Duch* vagy *Duh* cseh ember volt, tudvalevőleg ő volt az első zágrábi püspök is. *Duch* nevű emberek tényleg csakis a csehek közt voltak (v. ö. Čas. česk. Mus. 1832. 62. l.).

Fila: 1116—1131: ego *Fila*; 1181: *Fila cum filio* (kétszer); — a szláv *-a* képzővel ellátott becéző alak *Filip* (Fülöp)-ből; hasonló név a cseh *Fila* (= Fülöp, GEBAUER, Slov. staroč.), horv. *Fila* (horv. ak. szót.), ny. bolg. *File* (Sborn. XV. 199.). Nézetem szerint ugyanide való az 1171-ben előforduló magy. *Filese* (szolga neve) név is.

? *Finta*: 1116—1131: *clerico eius phinta*; 1181: *Vendeg eum filio Finta* (jobbágy neve); — a csehben közönséges gúnynév a *fintár* (betrüger, Arch. XII. 72.), mivel azonban a szó eredete homályos, s a szlávban *f* kezdetű szó nincs, kérdőjellel láttam el (v. ö. meg Okl. szót.).

Gedesa: 1086: *Gedesa* (*dolator monasterii s. Mauritii*); — v. ö. szerb-horv. *Godeša* (> *Godimir*-ből, Rad LXXXII. 103.).

Gira, *Geuril*, *Geura* v. ö. *György* és *Gellért*.

Gnev. Az 1086-i oklevélben egy férfi neve *Gnein*-nek, ugyanez a név II. Béla alatt *Gneuu*-nak van írva, mindkét esetben *Gneuu* = *Gnev* a szó, s ennek kicsinyítője az 1086-i oklevélben levő *Gneuku* (= *mansio* neve, olv. *Gnevka*), a mely személynévből lett helynév; a névre v. ö. *gněvъ* alatt (MIKL. P. N. Denkschr. X. 263.) *Gnev*, *Gneuca* stb. neveket.

Görga, *Görge*: 1086: *pistor...Gurga* (az adatot lásd a horv. akad. szótárában is *Grğa* alatt), 1240: *Gurge* (Okl. szót.); — szerb-horv. *Grğa*, *Grgo* (beczéző alak *Gergely*-ből). Ugyanide valók s a *Gergely* szlávos beczéző alakjai következő adataink is: 1135: *Gurgute* (arator Vindornnyán, olv. *Görgöte*), 1181: *Gurgus* (úr neve, olv. *Görgös*). V. ö. *Gergely*.

Hoda: 1137: *Hoda*, 1211: *Hoda* (v. ö. Okl. szót.); 1181: *Hada*; — a névnek kétféle eredete lehet. Lehet a szó a szerb-horv. *Hodi*-slav, -voj (Rad LXXXI. 120, Denkschr. X. 323.), cseh-tót *Chod*, *Chodata* beczéző alakja s ez esetben a név délszláv. Lehet azonban a délszláv *Godi-mir*, *Gode* slav, cseh *Hodi*-slav (v. ö. cs. *Hoda*, Časop. mus. česk. 1832. 62, GEBAUER, Slov. staroč.) származéka is, s ez esetben a mi szavunk cseh-tót.

Grab, *Graba*: 1083—95: *Regalis pristaldus quorum vocatur Graba*; 1134: *Semegiensi comite Grab* (ez a *Grab* Szent László idejében élt, mint szláv név fel van véve a horv. akad. szót.-ába is); — szerb-horv. *Grab* (MIKL. P. N. Denkschr. X. 266.), régi cs. *Grabka* (*Grab*-ből, ERBEN, Regesta), újabb cs. *Hrab*.

Iván, *János*. A lat. *Joannes*, gör. Ἰωάννης megfeleléseit itt tárgyalom, mert az ennek megfelelő valamennyi magy. Iohannes keresztnév szláv úton jött.

α) A lat. *Joannes* XI—XII. századi eredeti okleveleinkben *Johannes*-nek, tehát *h*-val van írva [adataim ezek: 1111: *Johannes palatinus comes*; 1134: *per Johannem*; 1137: *per Johannem*;

1138: per *Johannem* notarium; 1152: *Johannis* com.; 1171—1392: *Johannes* com. fil. Calmer; u. o. *Johannes* (szolga neve); 1181: *Johannes* faber, *Johannes* (két pécsi hospes), 1186: *Johannes* (veszpr. püspök), 1198: *Johanne* [canadienfis electo]; — a vulgátában *Joannes* van, Dalmáciában, a hol az olasz írás elterjedt, szintén *Joannes* az alak (v. ö. JIREČEK, Die Rom. I. 2, 40; a vel. évkönyvekben azonban *Johannes* is); nálunk is később, mikor igen erős kulturánkra az olasz hatás, *Joannes*-t találunk (v. ö. pl. a V. S. Ger.-ban mindig *Joannes* van írva, 10. §.). A lat. *Joannes* a német és cseh oklevelekben *h*-val van, tehát *Johannes* (v. ö. ERBEN, Regesta).

β) *Iván*: 1086: Hic sunt liberi *Juan* . . . *Yuan* in Keteloea eques *Yuan* aratores in Cupan *Yuan*; 1135: homo cond. *Juan*; továbbképezve 1171—1392: *Juanka* comes de Luchman (v. ö. még Pannonh. Sz. Ben. r. t. Index: *Joanka*; okleveleink *Joan*-ját *Jovan*-nak kell olvasni, Okl. szót.); — az adatok azt vallják, hogy *Iván* közönséges népies keresztnév volt Dunán túl a XI. században; ma is a dunántúli megkülömböztetés az, hogy *Iván* = Keresztelő Szent János. Ez a megkülömböztetés kivehető régi naptárainkból is, mert a régi naptárakban *Iván* név csakis Ker. szt. János ünnepe napjára van írva, ellenben a többi *Johannes*-szent (pl. alamizsnás János, aranyházú János, olajban főtt János) a naptárban mindig *János* néven szerepel (v. ö. KNAUZ, Kortan). Ker. Szt. Jánosnak nagy volt a tisztelete hazánkban a XI. században, ünnepnapja benne van Szent László decretumaiban is, míg *János* apostolé és evangelistáé nincs meg (v. ö. még ZAHN, Ueber die steierm. Taufnamen, Mittheilungen XXIX. 42. l.). Ott a hol a szlávok közt az olaszok terjesztették a kereszténységet, az ol. *Giovanni*, ó-északol. *Zuane*, *Quano* (Denkschr. XXII. 167, Sitzungsber. XLVI. 124.), vel. ol. *Zuàne*, *Zane* (batista, euangelista, BERTANZA e LAZZARINI, Il dial. venez. 22, 39, 44.), friauli *Zuàn*, *Zuanut*, *Zanèto* (Arch. f. slav. Phil. XIV. 235.) hatása alatt *Z*-kezdetű alakok vannak (v. ö. görzi szlov. *Zvan*, *Žvan*, ça-horv. *Zváne*, *Zvane*, dalm.-horv. *Zan*, *Zanello*, *Zive*, *Žvan* stb., ŠTREKELJ, Beneški rokopolis XVII. l., Arch. XIV. 235, JIREČEK, Die Rom. I. 69, 71; 2, 40.). Nálunk *z*-s alakok nincsenek, mert a mi szavunk közvetlen szláv eredetű. Kérdés azonban, milyen szláv nyelvből való. A cseh-tót-lengyel nyelvet kizárjuk az átadók sorából, mert ott *Ivan* ma nem népi szó, jól lehet a XI—XII. századi oklevélanyagban előfordul. A délszláv

nyelvek közül kizárhatjuk az óbolgárt is, mert CYRILL és METHOD nyelvében kizárólag *Joanъ*: *Јоанъ* (v. ö. Assem. ev. jun. 24-én) a szó. A bolgár oklevelekben még 1230-ban is ASSEN így kezdi oklevelét: «азъ *Јоанъ*» = азъ *Joan*. A szerb oklevelekben is még a XIV. század elején is *Јоанъ* = *Joan* fordul elő (v. ö. Zbornik 1344-ből). A XIV. században azonban fellép a *Јуванъ* alak is (u. o. 1398. és később a Nikol. evan.-ben), a mely az *Ivan* eredetibb alakja. A különböző bibliafordítások vagy *Joanъ*-t, vagy *Ivanъ*-t írnak. Kizárólag *Ivan* a «János» neve a hazai szlovén, a dalmát-horvát (TRUB., BERČ., ZÁRAI, RAŃ., sp. BERN.) és a VUK-féle szerb fordításban (a régebbi gör. kel. szerb fordítások *Joanъ*-, *Jovanъ*-t írnak). A bolg. mai fordítások közül *Ivan* a kath., *Joanъ* a gör. kel. fordításokban van. Nagyon helyes az a megjegyzés, a melyet a horv. akad. szótára tesz, hogy a gör. kel. szerbek inkább *Jovan*-t használnak, míg a kathol. szerbek Ker. Szt. Jánosra *Ivan*-t mondanak. A mi *Iván*-unk is kath. szláv eredetű kifejezés (v. ö. szlov. *Ivan*, kaj-horv. *Ivan*, DALM. Biblia Register, *ča*-horv. *Ivan*, róm. kath. szerb *Ivan* — gör. kel. szerb *Jovan*, kath. bolg. *Ivan*: KRISTOFCSÁK, Kas nauk 9, gör. kel. bolg. *Jován* BERNEK. Chrest. 184, és *Joan*, gör. kel. or., kisor. *Ivanъ*), s nézetem szerint hazai szlovén eredetű (v. ö. helynevek hazai szlov. *Ivanóc* = ma Szt. Benedek és a hazai szlov. közt sok *Ivan* van).

γ) *Ján*, *János*: 1086: *Jan* (férfinév); II. Béla nem ered. bakonybéli itéletlevele: *Jan*; ugyanebben *Jan'*, a mely talán = *Janus* és *Janca* = *Janka* (jobbágy); a szó alakjára: Münch.-k.: *ianus* (naptári rész jan. 3, maj. 6, 9, 28, jun. 24, 26, jul. 1, aug. 29, decz. 27.), *Janos* (jan. 27.), *yanos* (Marg. Leg. 87, de Marg. L. 219: zent *jvan* napyan, Ap. mélt. 1, 18, 19, 21, 39, 45, 53, 54.), *janos* (Marg. L. 134, 155, 190; v. ö. még KNAUZ, Kortan Johannes alatt); — a mily biztos az, hogy az *Iván* délszláv alak, ép olyan bizonyos, hogy a *Jan* (olv. *Ján*) cseh-tót-lengyel eredetű. Csakis e három nyelvben hangzik a *Johannes* = *Ján*-nak (cseh-tót-lengy. bibliák és ERBEN Regesta). Ebből a cseh-tót-lengy. *Ján*-ból -ušъ (esetleg -ošъ) képzővel alakult egy cseh-tót-lengy. *Janušъ* (v. ö. cs. *januš*, lengy. *janusz* Denkschr. X. 232.), a melyből a magy. *János* eredt. A délszláv nyelvekben szintén van *Januš*, *Janoš* (v. ö. Rad LXXXII. 124, 130, horv. akad. szót.; *Januš* BUŽAN KRČELIĆ művében, Dalmáciában *Janoš* Dobrota, Cattarói schemat. 1902; kaj-horv. *januš*

almožnik, Letop. Laibach 1887. 218. l.); ez lehet délszláv képzés (v. ö. osztr. szlov. *Janž* és *Janez* = János), de lehet magyar eredetű szó is. A délszláv nyelvekben ugyanis *-uš* és *-oš* becározó neveket alkotó képző szintén élő képző (v. ö. horv. *Ivanuš*: Ivan-ból, Šurm. Acta croat. 136, 137, 269. stb.) v. ö. még JIREČEK.

Izbég: 1152: *epci izbeg*, 1156-1412: *Izbezh* episcopi; összevethető a cseh oklevelekben levő *Zbeh*-hel (v. ö. ERBEN, Regesta), délszláv **zběg*-gel vagy a délszláv *izběgъ*-gel; ez utóbbi azonban mint név nem fordul elő a szláv forrásokban.

Jareszló: 1111-i zobori okl.: *Jaresclau* filius eiusdem cause pristaldi Batona; — a cseh oklevelekben a XI—XII. században sok *Jaroslav* van (v. ö. ERBEN, Regesta), v. ö. cs. *Jaroslav*, lengy. *Jarosław*, or. *Jaroslavъ*, szerb-horv. *Jaroslav* (horv. ak. szót., Rad LXXXI. 105.). Bolgár embert tudtunkkal nem hívtak *Jaro-slavъ*-nak, s ki nem mutatható a név Dalmácia horv. személyneveiből sem.

Kakat: 1157: de *Cokot* (ma Párkány, v. ö. FEJÉRPATAKY, III. Béla kir. okl. 27.); — hazai szlov. *kokout* (kakas; v. ö. részletesen Szláv jövevényszavaink I. 1. 115.). Más magyarázatot láss MIKL., O. N. Denkschr. XIV. 38, XXIII. 182.

Kanizsa: 1086: *Quantum decimum prædium est super Tisciam in introitu Cnesa* (v. ö. ezt a helyet a Gellért-leg. 10. §.-ával: *exercitus Chanadini fugam iniens latuit in uepribus Kwkyner et Zewreg et in omni Canysa usque a Ticiam*); ugyanabból a szláv szóból, a honnan *Kanizsa*, van képezve a mai *Kenese* (v. ö. 1055-i tih. lev.: in eodem bolatin inter putu uueieze et *Knez*, NyK. XXV. 145. és *Kenesa*, III. Béla cancellarius, FEJÉRPATAKY, III. Béla kir. okl. 15. l.). A régi m. *Kněza* (Kanizsa), *Kněz* (= Kenese) a szláv *кнѣзь*-nek *кнѣžíj* melléknévéből való, még pedig annak nőnemű alakjából *кнѣзьja* (*вѣзь*), s jelentése «*prædium regis, principis*» (v. ö. Denkschr. XXIII. 181, szlov. *kneža*, Karinthia *knežja*).

Karácsony: XIII. század elején *Crachin* (szolga Láziban Dunán túl, v. ö. 1198: *curacun* (férfi) és *Karachyn*, *Karason*, Pannonh. Szt. Ben. r. tört. I. Index); — cs. *Kračín* (Denkschr. XIV. 38.), esetleg t. *kračún* (mely esetben v. ö. a szó részletes tárgyalását a ker. term. technicusok közt *Karácsony* alatt. V. ö. *Pünkösöd*).

Karakó: 1156—1412: in parochia *Crocoyenfi* (ma Karakó, Vas vm.); 1113: de villa *Craco* (ma Krakován, Nyitra vm.); — a

cseh személynevek közt van *Krok* (v. ö. MIKL. P. N. Denkschr. X. 281.), a melyet MIKLOSICH *Krak*-nak olvas; ebből való továbbképzés *Krokov*, *Krakov* (= *Krok*-é. *Krak*-é), a melyből a dunántúli *Karakó* való. A szláv *Krak*-ból eredt helyneveket lásd MIKL. O. N. Denkschr. XIV. 38, a hol szlov. *Krakovo* alak is közölve van.

? *Kasztelicz*: 1055: *kasztelic*, *caztelic*; — helynév, a melyre összevethető a cs. t. *kostel*: templom, kicsinyítve *kostelъ*; MIKLOSICH Keszthely nevünket is ebből a *kostel*-ből magyarázta.

? *Klanisa*: 1134: cum *Clanisa* et Petro fratre eius; — a szó Feliczián esztergomi érseknek a zágrábi püspökség «dombrava» nevű erdeje felől való ítéletlevelében fordul elő; két mássalhangzón való szókezdetete miatt szláv szó, eredetét azonban nem tudom (v. ö. szlov. *Klanjec*, *Klance*, *Klanče*: via augusta, Denkschr. XXIII. 180.).

? *Koczel*: 1162: in uilla *Kacil*; — ezt a nevet én *Koczel* IX. századi dunántúli szlovén fejedelem névével hozom össze, a kinek nevérol JAGÓ azt írta, hogy szláv eredetű szó (v. ö. Zur Entst. I. 85.). A szláv eredet azonban nem egészen bizonyos. Az 1162-i *Kacil* ma *Keczöl*, *Keczel*-puszta, s előfordul a XIII. században *Kecil*-nek is írva (v. ö. Pannonh. Sz. Ben. r. tört. I. 158. jegyzet). A szlovén *Koczel* fejedelem neve német forrásokban, így a «*Conversio*»-ban, *Chezil*-nek van írva. Ez az alak pedig GRIENBERGER szerint német (v. ö. Zur Entst. I. 86.). A ném. személynevek közt a *Chaezlin*, *Kacilin*-nel (v. ö. FÖRSTEMANN, I. 306—7, Karinthiában *Kazzilinus* = *Chezil*, *Checil*, JAKSCH, Urkundenbuch) váltakozik a *Cathelo*, *Chatili*, *Katolt*. A mi emlékeinkben a *Keta* mellett előfordul a *Ketel* is [v. ö. 1086: quintum predium quod dicitur *Ketel* loca, u. o. *Kete* loca, u. o. *Ketel* (arator neve), u. o. eques *Keda*. Az 1086-i oklevél *Ketel*-je lehetne íráshiba is *Kecel* helyett, csakhogy ez ellen szól ANONYMUS, a hol szintén van *Ketel* vezér és *Ketel potaca* (ANONYMUS 15. §.); *Kacil* és *Ketel* tehát alighanem két külön szó.

Kolon: 1055: per medium aque que vocatur *culun*; 1086: in *Clun* (ma a helység *Kolon*); — kettős mássalhangzón való kezdetete miatt idegen szó; hasonló helynevet a szláváságból nem tudok közölni (a lengy. *Klonow* aligha idevaló, Denkschr. X. 280, XIV. 37, XXIII. 180.). Lehetséges, hogy a szó a szláv *kloniti* (inclinare flectere) igével függ össze. A bolgárban van *klon* (ág, galy) szó,

de ezt görög eredetű jövevénynek tartják, s így a mi *Kolon*-unkkal semmi összefüggése sincs (v. ö. DUVERNOIS: gör. κλόν).

Krízs: 1086: *Cris* (mansionak a neve Dunántúl); — a szláv *krízь* csakis róm. kath. szláv kifejezés; személynevekben és helynevekben a róm. kath. szlávok közt gyakori volt a XI—XII. században (v. ö. ERBEN, Regesta és MIKL. P. N. O. N. Denkschr. X. 282, XIV. 39, XXIII. 189.).

Kuna, Kunes: 1086: *Cuna* (arator és vinitor Kajáron); II. Béla bakonybéli itéletlevele: *Cuna* (paraszt ember neve); 1135: *cunes* (homo condit. in Kuyar); 1198: cum uxore *cune*; — a cseh személynevek közt van *Kuna, Kuneš, Kuňata* (v. ö. Čas. česk. Mus. 1832. 63. l.), ezeket a neveket MIKLÓSIČH (P. N. Denkschr. X. 232, 283.) a szláv *kuna* (nyest) szóval hozza össze, s ugyanígy magyarázza MARETIĆ (Rad LXXXII. 74.) a délszláv *Kuna*-t (femin., nő, bolgárban is Sbornik XV. 196.) is. Lehetséges azonban más magyarázat is; a ném. *Kunigunda* becéző alakja *Kuna* (v. ö. ZAHN, Ueber die steierm. Taufn., Mittheilungen XXIX. 15.) s a *Conradus*, *Cunradus*-nak *Cuno* (v. ö. STARK, Kosen. Sitzungsber. LI. 273.). E szerint a cseh és magy. *Kuna, Kunes* lehet a *Konrád*, nőnevekben *Cunigunda* becéző alakja (*Kunes*-re v. ö. *Mikes* > *Miklós*-ból).

? *Kup*: 1111-i zabori lev.: *Cup* (férfinév); — v. ö. szerb *Prikup, Kupljen* (MIKL. P. N. Denkschr. X. 283.).

László: 1079—80: *Ladiflauo*, 1086: *Ladislao, Ladizlaj, Ladizlaus*; 1083—9: *Ladizlaus*; 1095: *Ladizlao*; Hartv. v. s. Stephani 24. §: regis *Wladizlai*; pénzeinken: *Ladislavs, Ladisclavs, Ladizlaus, Lazla*; naptárainkban *Lazlo* (Münch.-k. jun. 27, jul. 30.), zent *lazlo* kiralh (Apost. m. 55.), *Lazlo* (Marg. Leg. 47, 177.); serennay *lazlo* (Marg. Leg. 205, 228.); temporibus insuper Stephani introiuit quidam miles Gotfridus... a quo egreditur generacio *Ladislai* (KÉZAI, De nob. aduenis); — cseh, lengy., szerbhorv., bolg. *Vladislav*, cs. *Lacek*, horv. *Lacko* (ŠURM. Acta croat. 290.). — A horv. *Laclav* (ŠURM. Acta croat. 135, 140, 292, 311.) magyar eredetű, míg a horv. *Lavoslav*, szlov. *Lavoslav* a *Leopold* újabbkori fordítása (v. ö. MURŠEC, Bogočastje, 197. l.). A középkori szószármaztatás szerint «Ladislaus quasi *laus* diuinatus data populis dicitur» (Leg. St. Lad. 2. §.).

Lázi, ma *Lázi*: 1086: Quartum prædium est quod vocatur *Lazii*; — ugyanilyen hely előfordul Csehországban is, v. ö. ERBEN,

Regesta: 1177-ben: *Lazi*: villa ecclesiae Prag., comiti Pribizlao tradita, 1239-ben *Lazi* villa in Moravia. A szó számtalan *Láz* helynevünkkel egyetemben a szláv *laz*-ból való (*laz* = eine bergfläche, ein unangebauter ort, ein ungeackelter platz im felde, ackerrand, gereut, gehag, Denkschr. XXIII. 192.).

? *Lész*: 1086: A culmine montis qui dicitur *Lessu*, u. o. per semitam in summitatem *Lessu* montis; — szláv *lěsŕ* (silva, számtalan helynévben Denkschr. XXIII. 194.).

Lútya: II. Bélának egy 1092-i oklevél átiratában: *Luta* (servus regis, capite tonsus iussu Sar comitis); — v. ö. cs. *Luta* (= *Luta*, *Ljuta*: 1054-ben: arator in villa Domesi, 1029-ben: *Luta*: comes, frater Zuest castallani Olomuc., ERBEN, Regesta, MIKL. P. N. Denkschr. X. 286.). Ugyanebből a szláv *ljutŕ* szóból való a szláv *Luthco* (v. ö. MIKL. P. N. Denkschr. X. 286.), a hazai szlovének közt a IX. században előforduló *Liute*-mir, *Liutza* (egyéb délszláv alakokat lásd JAGÓ, Zur Entst. I. 86. és Rad LXXXI. 121.) név.

Mala: 1113: inter terram viri nomine *Mala*; — szláv *Mala* (v. ö. MIKL. P. N. Denkschr. X. 286, Rad LXXXII. 74.).

Malaszt: 1086: Pozman cum filio suo *milost* (vicalis cum equis, v. ö. Kovács Index); — a rendelkezésemre álló források azt vallják, hogy a *milostŕ* szó mint férfinév csakis a cseheknél mutatható ki (a tótok közt *Milosrdný* nevűeket magam is ismerek), v. ö. cs. *Milost* (férfi), *Milosta* (nő; v. ö. MIKL. P. N. Denkschr. X. 224. és MOROŠKIN, Slav. imenoslov).

Mánya: 1171: *Mana* (szolgáló neve); — v. ö. cs. *Mána* (GEBAUER, Hist. mluv., ERBEN, Regesta, MIKL. P. N. Deekschr. X. 219, 287.), szerb-horv. *Mani*-slav (Rad LXXXI. 121.). Az idézett helyeken adott magyarázatokhoz v. ö. Emanuel. Lehetséges, hogy az 1086-i okl.-ben előforduló *Manhat* (olv. *Manyát*, vinitor) szintén ide tartozik (-at képzőre v. ö. *Fijat*: Fülöp Rad LXXXII. 95.).

? *Marovit*: 1181-ben: *Marouit* (pécisi hospes); — azt hiszem, a szláv személynevekben levő *Mar* (Marcus?, MIKL. P. N. Denkschr. X. 287, Rad LXXXI. 122.) és -vit összetételéből való (v. ö. szerb-horv. *Drago-vit*, *Draževit*, *Dobro-vit*, *Lude-vit*, *Zemi-vit*, Rad LXXXI. 117, 118, 121, 134, MIKL. P. N. Denkschr. X. 254, szlov. *Mede-vet*, *Medvit*? JAKSCH, Urk. b. Kärnth.: 1156-ban: rusticus in Lez).

Meloan: Marg. Leg. 76, 222: nitrai *meloan* vrnak, nytttray *meloan*; — a szót *Melován*-nak olvasom (v. ö. *Radován*-nál az 1086-i *Radoan* alakot) s összevetem a cs. *Milovan* személynévvel (v. ö. MIKL. Denkschr. X. 288. és *Milvan*, Kovács, Index).

Merisa: 1166: filio meo *Merrisa*; — cs. *Mireša* (filius *Ra-*
dostae vinitoris, 1115-ben, ERBEN, Reg., Denkschr. X. 232, 291.).
V. ö. *Nemere* = szláv *Nemira*.

Mikó: 1157, 1162: *Mico* archiepiscopus (átiratokban *Micu*: 1156—1412), 1171: *Micou* (veszpr. házi szolgál); 1198: *Mica* bi-
chorienfi comite, u. o. *micuse* szolgál neve; ebből való latino-
sított alak *Micudinus* (episcopus 1186, v. ö. *Farkadinus*, *Nezdinus*);
— a szó vagy a *Nicolaus*, vagy pedig a *Michael* kicsinyítése (v. ö.
Rad LXXXII. 137: szerb-horv. *Miko*, és cs. *Mikuš*: «*Michael*» =
Micus, ERBEN, Regesta). — A *Nicolaus*-ból való származás mellett
az *m-* szókezdetről lásd *Miklós*-nál. Az 1174-i oklevelünkben elő-
forduló *Myske*, illetve *Myskeh* lehet a *Nicolaus* *Mik*-ša alakjából
való (P. N. Denkschr. X. 287.) mássalhangzócserevel, de lehet a
szláv *Miško*, *Mieško* (*Michael*) mása is.

Mikola, *Mikula*: 1086: *Micula* (vinitor); — a vasmegyei
szlovének közt ma is vannak *Mikola*-ék (Péterhegy), a tótok közt
Mikula-ék (Szarvas); v. ö. cseh oklevelekben *Mikulčice* (villa, 1052-
ben), *Mikolau* (= Nikolsburg 1218, ERBEN, Regesta). A szó a *Nicolaus*
névből való s a bolgárban csupán *n*-es *Nikola*, *Nikul*, *Nicolo* alakjai
vannak (v. ö. JIREČ. Die Rom. I. 2, 49, DUVERNOIS és Rad LXXXII.
127. és a *Miklós* szónál az *m-* szókezdetről való jegyzetemet).

Mutina: 1086: In Cupan hij sunt equites *Mutina*; — a cseh
oklevelekben közönséges név a XI—XII. században *Mutina* (v. ö.
1031-ben *Mutina*: custos castri Vzoue, 1102-ben testis stb. ERBEN,
Regesta, MIKL. P. N. Denkschr. X. 223, 294.), míg a délszláv ok-
levelekben *Mutina* nevű ember nincs (v. ö. a lat. *Muto*-ra JIREČEK,
Die Rom. I. 76.).

Mutmér: *Mutmer* (előkelő úr II. Béla ítéletlevelében, a mely
a bakonybéli apátság 20 mansiójáról szól; v. ö. Kovács, Index); —
a név a szlávtság területén csak a horvátoknál mutatható ki a IX.
századból. A latinbetűs emlékek szerint a IX. században *Monte-*
merus «dux Slavoniæ» volt (v. ö. MIKL. P. N. Denkschr. X. 294,
MARETIĆ, Grammatika 17. és Rad LXXXI. 124, MOROŠKIN, Slavj.
Imenoslov), a biborban született CONSTANTINOS ΜΟΥΤΙΜΗΡΟΣ-nak

írja nevét, egyéb emlékekben *Montemirus*, *Muncimirus*, *Mucimir* alakban fordul elő. VIII. János pápa 875 táján buzdítja *Montemirus*-t, «*ducem Sclavoniæ, ut ad Pannoniensium reverti studeat dioecesim, et ad episcopi illic constituti (Methodii) pastorem recurrat sollicitudinem*» (ERBEN, Regesta I. 16.). A magyar *Mutmér* név a honfoglalással meg nem szakadt folytonosság mellett érv (v. ö. *Domonkos*, *Zselic* és a szentek tisztelete). A *Mutmer* név összetett név a szláv *matъ* (turbatio) és *mir* (pax) szavakból (v. ö. hazánk területén közvetlen a honfoglalás előtt *Chotemir*, *Liutemir*, *Witemir*, *Goimer* nevű szláv embereket JAGÓC, Zur Entst. I. 86.); MARETIĆ szerint (Rad LXXXI. 124.) jelentése: «in perturbationibus, in bello modum habens», vagy «ille, qui in bello sese moderatur».

Négus: 1086: *Negus* (férfinév; v. ö. Kovács, Index: *Negus* «mansio cum salifodio» 1086-ban és familia); II. Béla-kori átírt oklevélben: *Neg'* = *Negus*; — szerb-horv. *Neguš* (Rad LXXXII. 130.), lengy. *Niegusz* (MIKL. P. N. Denkschr. X. 296.). V. ö. *Boronég*, *Nezsine*, *Obonég*.

Nézsine: 1086: *Nefine* (férfinév; ugyanez egy II. Béla király kori átíratban *Nefine*); — a szó a szláv *něga*-ból *-ina* képzővel tovább alkotott név (v. ö. a szláv *Něža*, *Něžata*, *Něžen* neveket, MOROŠKIN Slav. Imenoslov), teljesen megfelelő nevet azonban forrásaimból nem tudok idézni.

Nezdinus: Kálmán király idejében élt (v. ö. FEJÉRPATAKY, Kálmán király oklevelei 16. l.); — cs. *Nezda* (1088-ban: rusticus in villa Dubci)-ból latinositott alak (v. ö. *Mikudinus*, *Farkadinus*). Kovács Indexe szerint *Nezde*, *Nezda* (1093-ban, illetve 1229): «villa ad monast. Tychon».

Nosztup, ma *Noszlop*: 1086: In prædio *Nuztupe*; 1135: In *Noztup* prædio (később *Nustup*, *Nozlop*, v. ö. ERDÉLYI, A bakonybéli apátság Árpádkori oklevelei 33. l.); — a mai *Noszlop* helység személynévből való név, a megfelelő személynév *Neustup*, *Neostup*, a mely cseh oklevelekben fordul elő (v. ö. PALACKY, Čas. čes. Mus. 1832, 63. l. és ERBEN, Regesta: *Neustup* alatt: *Nostup*, *Neostup* 1115-ben: homo in villa Wsechar, *Neosztup*, *Neozstup* 1185-ben, 1188-ban: nobilis, miles, 1229-ben: *Noztup*, *Nostuph*, *Noztuph*, *Neoztup*, 1234-ben *Nostop*) s jelentése «ne lépj, ne tágíts» (v. ö. MIKL. P. N. Denkschr. X. 316, O. N. XIV. 62.).

[*Nyitra*; nem szláv szó, csupán a honfoglalással meg nem szakadt folytonosság bizonyítására hozom fel; a 864 táján írt «*Conversio*»-ban *Nitra* említetik, s az van róla mondva, hogy 836-ban temploma volt; legrégebbi okleveleinkben is (v. ö. 1111-iki zobori: *Nitria*, 1138: *Nitra*) s ma is *Nyitra*.]

Obonég: 1135: *Pro animabus Oboneg comitis et fratris eius* Kviar, u. o. *Oboneg comes*; egészen ugyanaz a szó van az 1086-i oklevélben is: «*de quibus tenditur per fossas ad uiam uboneg*»; — csupán a cseh emlékekben fordul elő hasonló név; a régi cs. *Ubi-nega*, újabb cs. *Ubi-něha* (v. ö. MIKL. P. N. Denkschr. X. 233, 296, PALACKÝ, Čas. č. Mus. 1832, 67, MOROŠKIN, Slav. imenoslov) női név, ennek megfelelő férfinév *Ubi-něg*, későbbi *Ubi-něh*. V. ö. *Boronég*, *Ubinég*.

Orbász, v. ö. *Vrbász*.

Padrag (ma falu Veszprém vm.-ben, személynévből lett helynév): 1109: Veszprémvölgyi apácák görög oklevele: Muz. példány: *Podruc*, in qua villa habet filius *Podruc* communem terram cum populo abbatissę; Orsz. levéltári példány: villa *Podrug*; gör.: πώδρουρον (gen.); ugyanez a község egy 1157-i oklevél XIII. századi másolatában *Podgrad*, másutt *Podrag* (v. ö. Pann. sz. Ben. r. tört. I. index).

A szó eredetének meghatározásánál kétféle magyarázat lehetséges. Az első magyarázat szerint a mai *Padrag*, régibb *Podrag* a szerb oklevelekben előforduló *Podrag* személynévvel azonos (v. ö. Rad LXXXI. 146; alakulására v. ö. a cs. *Pomil*, bolg. *Podobr* személynéveket, MIKL. P. N. Denkschr. X. 233.), s jelentése körülbelül «*carissimus, carior*». A *Po-drag* tehát összetett szó, *po* és *drag*-ból, s *drag*-gal összetett személynév sok van a szláv nyelvekben (v. ö. MIKL. P. N. Denkschr. X. 271, Rad LXXXI. 130, 133, 134, 145.). A második magyarázat a legrégebben írt *Podrug* alakból indul ki, s a szót *po + drug* (socius) összetételének magyarázza. Ez esetben a szó olyan, mint a szerb *Po-brat* (*brat* = testvér, Denkschr. X. 233.). Mindkét esetben a szó szláv eredetű.

Palán: 1171: *Plan*, 1181: *Palan*, 1162?: *Pulan* (egy dunántúli birtok neve, v. ö. ERDÉLYI, A bakonybéli apátság Árpád-kori oklevelei 38, 39, 40. l., és ma *Polány*, Somogy várm.); — v. ö. szlov. *plân* (offene, waldfreie gegend, der vorplatz, das glacis, PLETERŠNIK),

cs. *Novoplán* (helynév, = Neu-Rode, más helyneveket Denkschr. XXIII. 214.).

Palóznak (ma falu Zala vm.-ben): 1086: In *Ploznic*; 1079—80: *Guden* oklevele. In *Poloznic*; 1109: Veszprémi gör. okl.: Orsz. lev. péld.: villam *Poloznik*, Muz. péld.: *Polosinic*, gör. πολωνικ; — lehet, hogy a szláv *ploskъ* (latus) névvel függ össze, v. ö. szerb *plosan*, *plosnat* (abgeplattet, Denkschr. XXIII. 216.). A szó képzése alapján feltétlenül szláv eredetű.

Pesztreus: 1111-i zobori okl.: Nicolaus filius *Peztrei*; — latinosított alak a szlov. *pester*, óbolg. *рьстръ* (bunt, MIKL. P. N. Denkschr. X. 299.) melléknévből. V. ö. *Beztrius*.

Petkó: 1116—1131: Fila oklevele: ýaac filius *Petku* (e névnek illeszkedett formája *Petke*, v. ö. *Pethke* jobbágy, Pannonh. szt. Ben. r. tört. I. index); — szerb-horv., bolg. *Petko* (Rad LXXXII. 147, MIKL. P. N. Denkschr. X. 228, MOROŠKIN, Slav. imenoslov). A név a *Péter* keresztnév szlávosan kicsinyített alakja; ugyanilyen szlávós alakok még:

α) *Petre* (1055: *petre* zenaia hel rea, u. o. ad caput *petre*, 1111-i zobori okl.: *Petre*), melyre v. ö. délszláv *Petreta*, *Petretič* (Rad LXXXII. 105.) neveket, melyeknek nom. alakja *Petre* is lehet (-e képzővel).

β) *Petus*: 1095: Dávid dux oklevele: comes *Petus*; 1171: ioubagionem nomine *Petus*, 1181: *Petus* (úrnak a neve); — a szláv -uš kicsinyítő képzővel alkotott szó a *Péter* névből.

Plas: 1095: Dávid dux okl.: piscina *Plas*; — hasonló helynevekre v. ö. ERBEN, Regesta (*Plasy*, *Plass*, *Plaz*: prædium) és MIKL. (Denkschr. XXIII. 215.). A szóra v. ö. szlov. *pláz* (lawine, wasserschwall, sandlehne, ein abschüssiger hügel, die stelle, über die der pflug rutscht, ohne sie aufzureissen, lásd még MIKL. Etym. Wb. *pelz-* alatt), cs. *plaz* (schlüpfriger weg).

? *Pomolceu*: 1086: eques *Pomolceu*; — szlov. *pomolčati* (eine kurze zeit schweigen, eine pause machen, *pomolčaj*: ein kurzes stillschweigen, *zamolčav*: tückisch, verschlagen, *zamolčljiv*: zurückhaltend, PLETERŠNIK) igéből képzett part. præt. act. I. (a kérdőjel azért áll a szó előtt, mert az itt adott magyarázat szerint *Pomolcsa v*-nak kellene lenni a szónak, holott a mi adatunk *Pomolce u*-et ír; az oklevél eredetijét azonban nem láttam).

Pósa: 1135: *Paufa* Mufvniengi comite et magistro tauarni-

corum; 1206 táján *Paussa* (pap, v. ö. ERDÉLYI, A bakonybéli apátság Árpádkori oklevelei 42, más *Pósa*-kat lásd a Pann. Sz. Ben. r. tört. I. index); Marg. Leg. 209: Soror Stephana... vala *Pausa* vr-nak leánya; — az, hogy vajjon az 1181-i *Pous* és *Pousa* (pécsi hospesek) nevei szintén idetartoznak, nem egészen biztos; — a *Pausa* szóban, melyet *Pavsa*-nak olvasok, én a lat. *Paulus*, szláv *Pavel*, *Paval* keresztnévnek a szláv -ьša képzővel ellátott alakját látom. Hasonló nevek vannak a cseh oklevelekben (*Pauša*, *Pavša*, ERBEN, Regesta) és a szerb-horvátokban (*Pavša*, Rad LXXXII. 152.). MIKLOSICH a szláv *Pauša* alakokat (nyilván *Pauša*-nak olvasva) másképp, nem a *Paulus*-ból magyarázza (v. ö. Denkschr. X. 232, 298, 299, Rad LXXXII. 76.); azt hiszem, magyarázata nem helyes. V. ö. *Budusa*, *Besa*.

Posko: 1111-i zabori okl.: *Posco*... canonicus; — cseh oklevelekben *Posco* (*Bosco*, canonicus Olomucensis 1174-ben, ERBEN, Regesta és MOROŠKIN, Slav. Imenoslov). A szó helyes alakja *Bočko*, *Boček* (v. ö. Boeskey nevünket).

? *Pot*, *Put*: 1055: Inter *putu* uueieze et Knez (SZAMOTA olvasása, a ki a *putu*-ban személynevet, *Pot*-ot lát, NyKözl. XXV. 145; MARCZALI, Enchiridion: Inter *putu* uueieze et Knez); 1086: de quo tenditur ad statuum *Puti*, u. o.: hinc per uallem uadit ad agrum *Potu*; — MIKLOSICHNál ugyan találunk *putь*: *putь* (via, Denkschr. X. 303, MOROŠKIN, Slav. imenoslov: *Pota*, *Put*) személyneveket, mindazonáltal azt hiszem, hogy a *Pot* inkább német személynév (v. ö. FÖRSTEMANN, I. 289: *Poto*, *Puto*, *Puoto* stb.). Megerősít ebben némileg az is, hogy KÉZAI «De nobilibus advenis» fejezetben ezt írja: «post hunc introiuit *Pot* de Lebyn, qui nomine alio *Ernistus* est uocatus... de isto comitis Conradi de Altunburg origo esse habet». A környezet, a melyben itt a *Pot* megjelenik, német. V. ö. a német nevek közt.

Poznan: 1001-i pannonthalmi alap. lev.: *Poznano* (dux neve, más XI—XII. századi *Poznan*-okat lásd Kovács, Index); — szerb-horvát, lengyel *Poznan* (MIKL. P. N. Denkschr. X. 221, MOROŠKIN, Slavj. imenoslov, Rad LXXXII. 76.), ilyen személynévből való a vas megyei szlovén *Poznanovci* (rég. magy. neve *Poznanócz*, ma *Pálhegy*). A szó a szláv *poznati* (v. ö. MIKL. P. N. Denkschr. X. 277: megismerni) ige part. præt. pass.-a. V. ö. *Prodan*.

Okleveleinkben a *Poznan* mellett van *Pozman* alak is (v. ö.

1086: *Pozman* cum filio suo Milozt (vicalis cum equo serviens és v. ö. Pázmánd falu)]; a *Pozman* alak nem szláv szó, még pedig nem az a szóban levő *m* miatt. Eredetét alighanem a németben kell keresni (*Poss*+*man* összetétele, mindkettőre v. ö. FÖRSTEMANN I., Karinthiában *Pezman* 1148, 1156-ban, JAKSCH, Urk.-buch); KÉZAI szerint különben *Pazman* «de Suevia» jött (De nobilibus advenis), s ez is a szó német eredete mellett vall. V. ö. a német nevek közt.

? *Preka* (*Precsa*?, *Precza*?): 1055-i tihanyi alap. lev.: *Signum Preca* insertoris (esetleg ide való *Preke*, *Precha*, *Priza* = *Perece*, Pannonh. Szt. Ben. r. tört. I. Index); — a nevet összevetem a délszláv *Pre-k-uša*, *Pre-k-uš*, *Pre-j-ko* (v. ö. Rad LXXXII. 130, 146.) nevekkal, a melyek becézett formái a szláv *Predislav*-nak. Valószínűtlenebb, hogy a mi adatunk *Precza*-nak olvasandó, s ez esetben v. ö. szerb *Prica* (accusator, Rad LXXXI. 100.).

Preszteg (v. ö. Vas vm.: Hosszúpereszteg, Sopron vm. Németpereszteg): 1086: In *Prezteg* (villa cum familia s. Mauritii; WENZELNÉL I. 34: *Prezeeg* van közölve, azonban ERDÉLYI LÁSZLÓ, A bakonybéli apátság Árpádkori oklev. 23. l.-on az eredeti oklevélből *Prezteg*-et közöl); — lehet a szó a szláv *prě* (durch, über) + *stęg*: *stęg* (via) összetételéből való s így egy *prěstęgъ* mása (általút); lehet azonban *pristęg*-nuti-ból való is (Denkschr. XXIII. 242.).

Prěszne: 1135: *Prezne* (jobbágy neve, később *Pěřězne*, v. ö. Kovács, Index); — a szó a szláv *prisъnъ* (propinquus) származéka (v. ö. cs. *Prizney*, *Prizota*, MIKL. P. N. Denkschr. X. 301. és ERBEN, Regesta).

Pribor: 1198: *Pribur* (férfinév); — cs. *Pribor*, *Prebor* (MOROŠKIN, Slav. imenosl.).

Prodanus: 1175, helyesen 1185-i okl.: *Prodanus* (zágrábi püspök, FEJÉRPATAKY, III. Bélá kir. okl. 8; más adatokat láss Kovács, Index); — szerb-horv. *Prodan* (MIKL. P. N. Denkschr. X. 301, Rad LXXXII. 76, JIREČEK, Die Rom. I. 2, 74.). Az alakra v. ö. *Poznan*.

Próna: 1113-i zabori okl.: de *Prauna* (ma *Próna*): — a szláv *pravъ*-ból alakult személynevekre v. ö. MIKL. P. N. Denkschr. X. 301, Rad LXXXII. 76, helynevekre pedig Denkschr. XIV. 51.

Pulna: 1171: *Pulna* (szolgáló neve, az olvasat a Museum-ban levő fac-simile után nem egészen biztos, az oklevelet lásd

FEJÉR, Cod. Dipl. IX. VII. 632.); — a szláv *plъnъ*-ból csak egy szerb személynévet ismerek (*Plъnoš* = *Punoš*, DANIČIĆ, Rječn. és Rad LXXXII. 77.); ennek a *plъnъ* (völl) melléknévnek nőnemű alakja *plъna*. A hazai szlovénben, a szerb-horv.-ban ma a szó *púna*, a XV. század előtti latinbetűs emlékekben még *pulna* (v. ö. MELICH, Miscokönyv a XIV. századból, Könyvszemle 1903. 62. l.). V. ö. *Vulkán*.

Purva: 1086: quo mittit stratam *Purua*; — ez út nevében személynévből lett helynevet látok s a hasonló személynévet a bolg. *Prъva*: *Prъva*, szerb-horv. *Prъve*, *Prva* szóban látom (v. ö. MIKL. Denkschr. X. 220, Rad LYXXXII. 84, DANIČIĆ, Rječ.).

Pünkösöd: 1220 táján *Pincust* jobbágy neve (Pannonh. szt. Ben. r. t. I. index); — szlov. *binkošti*. V. ö. a hasonló nevek itt *Karácsonynál*, továbbá a bolgár *Veligden* férfinévet (= húsvét, MILADINOV, Bolg. pjesmi 529. l.).

Rábcza: 1156—1412: terram iuxta *Rabazam*; 1171—1392: terram sitam *Rabcham* sursum; — a *Rába* és *Rábcza* folyók neve kelta eredetű szó (*Arrabo*, HÖLDER, Altkelt. Sprachst.), mi hozzánk azonban szláv közvetítéssel került. Az *Arrabo* mellékalakja ugyanis *Arbo* (mint személynév előfordul Ausztriában 888-ban, ERBEN, Regesta, ez azonban lehet német név is *Aribo* = *Erbe*). Egy ilyen *Arbo*-ból szláv hangtani törvények szerint **Rab*, *Raba* alakult (v. ö. *Arbe* sziget szlávul *Rab*, Isztrián *Arsia* folyó, olasz *Arsa* = szláv *Raša*, *Albona* = szláv *Labin*, *Arbanum* = szláv *Rabъnъ* Arch. XVII. 567, XXI. 78.), a melynek *Rábcza* a kicsinyített alakja. A folyó neve a honfoglalással meg nem szűnt folytonosság mellett bizonyít. V. ö. *Szala*.

Rad: II. Béla egy keltezetlen oklevelében: in villa *Rad*, u. o. villa *Rad*; — személynévből alakult helynév; a *Rad* személynéveket lásd MIKL. P. N. Denkschr. X. 304, JIREČEK, Die Rom. I. 2, 75.

Radvány: 1086: *Rodoan* (arator monasterii s. Mauriti); 1137: *Rodowan* (szőlőmunkás, nem eredeti oklev., Pannonh. szt. Ben. r. tört. I. index); *Rodoan* (II. Béla bakonybéli itéletlevele, szolga neve, v. ö. még Kovács, Index); — cseh-lengy. *Radovan*, *Radowan* (a cseheknél igen elterjedt név a XI—XII. században, ERBEN, Regesta), szerb-horv. *Radovan* (JIREČEK, Die Rom. I. 2, 76.), *Radovanac* (MIKL. P. N. Denkschr. X. 230, 304.), nyug. bolg. *Ra-*

dovan (Sbornik XV. 198.). Mi nálunk a név cseh-től eredetű lesz (v. ö. KÉZAI, De nobilibus advenis: «illi qui *Rodoan* et *Bagath* nominantur, eorum generacio de Boemia ortum habet»). Megemlítem, hogy FILIPOVICS horvát szótára szerint *Radován* = gör., lat. *Hilarius*, *Hilarion* (= der freudige). Nálunk *Hilarius* nevű embert a XI—XII. századból nem ismerek (v. ö. Példák k. 21: *yllaryon*, *yllarion* apát, idegen, nem magyar kolostor feje).

Rasinja: V. S. Ger. 5, 6, 7. §.: *Rasina* (pannonhalmi apát); — a szláv *Rastislav* vagy *Radislav* becéző alakja (v. ö. *Rašin*, *Rasić* Rad LXXXII. 112, 113, 117; részletesen lásd e mű különlenyomata I. 2, 55. l.). LIPSZKY Repertoriuma szerint *Raszina* község van Kőrös megyében, ma *Rasinja*. A szó *Raszina*-nak is olvasható, s ebben az esetben *Rastina* helyett való (v. ö. Denkschr. X. 306.). A Váradi regestrum *Rahina* embere *Razina* (olv. *Raszina*) lesz. Hazánkban a honfoglalás előtt is voltak *-ina* végű szláv nevek, v. ö. *Volkán* alatt *Wlkina* adatot.

? *Reguta*: 1135: *Reguta* (parasztember neve); *Regön*: 1086: *Regun* (esztergályos); — az első szó képzése alapján szláv lehet, megfelelőt azonban nem tudok kimutatni (v. ö. cs. *Reha*, *Rehen*, régebb *Rega*, *Regen* = Gergely?). A képzésre v. ö. *Gurguta*.

Ruben: 1162, 1166, 1174: *Ruben* comite; 1171—1392: *Ruben* (pristaldus, ugyanez oklevél 1412-i átiratában «epus» = episcopus?); — cseh *Ruben* (nobilis Boh. 1225; v. ö. MIKL. P. N. Denkschr. X. 308.). Nem valószínűtlen különben az sem, hogy valami lat. *rub-*kezdetű szóból való (v. ö. horv. *Rub-eta*, Rad LXXXII. 105.): *Rubinus*?

Somló: 1135: Isti habent silvas, que vocantur *Sumlu* et *Basfaia*; 1152: in mezeu *fumtu*; Hartv. v. s. Stephani 22. §: «iuxta ecclesiam sancti Saluatoris in Bukan *sumlui*»; — szláv *šuma* (erdő, MIKL. O. N. Denkschr. XXIII. 246.). A szóban l. epenth. van (v. ö. VONDRÁK, Sitzungsber. CXII. 744.).

Szalók: 1083—95: regalis pristaldus *zolic*; ha ez olvasás helyes, akkor a *Szalók*-ra v. ö. szlov. *Slavko*, *Slavik* személynevet (MIKL. P. N. Denkschr. X. 311.), nyug. bolg. *Slávko* (Sbornik XV. 198.), cseh okl.-ben *zlawc* (ERBEN, Reg.).

Székőly: 1086: *Scicul* (férfi, ugyanő II. Béla alatt átírt oklevélben *Scichul*); más adatokban *sycula* (szolga, Pannonh. Szt. Ben. r. tört. 310.). — MIKLOSICH (P. N. Denkschr. X. 318.) a szerb

Sekul, *Sekula* nevet a szláv *sĕk-* (*cædere*) igéből származtatja, míg MARETIĆ a *Sestra* név becvező alakjának tartja (v. ö. Rad LXXXII. 78.). Ugyanebből a *Sestra* névből való volna a szerb-horv. *Sejan* (v. ö. 1111-i zabori okl.: *Seiun*), *Seka* (v. ö. 1086: in Cupan hii sunt equites *Seca*). A magy. *Scicul* az *i* miatt nem lehet a *székely* szó írásbeli változata; szerintem a *székely* név és a *scicul* személy-név különböző eredetű szavak. A *scicul* magyarázatánál MIKLOSICH magyarázatát tartom helyesnek.

Szelemen: 1135: *Zelemen* (vinitor Vindornyán); — óbolg. *sleme*, mai hazai szlov. *slemen* (ugyanígy hazai szlov. *bremen*, *vrejmen*).

Szella: 1079–1080: Guden okl.: *Szella* (filius Herney); 1086: *Sella* (eques); 1093: *Sella* (FEJÉR I. 482.), — a szláv *selo-*, cseh-től *sedlo*-ból (v. ö. MIKL. P. N. Denkschr. X. 310.) eredhet; talán idevaló az 1135-i oklevélben előforduló *Sele* is (homo condit., olv. *Szele*), a melyre különben összevethető a cseh *sele* is (1. ferkel, 2. übertragen schwein, auch der junge lecker, Arch. XII. 53.).

Szerém: 1171: *Zerem* (háziszolga neve, v. ö. Marg. Leg.-ban 190: *frymenfisbely* prepost); — szláv *Srēm*, lat. *Sirmium*, gör. Σίρμιον (v. ö. JIREČEK, Die Rom. I. 2, 1, Christ. Elem. 4, 93, 94.); mint női név nyug. bolg. *Sréma* (Sbornik XV. 199.). Szt. László levelében a montecassinói apáthoz a *Messia* kitétel nézetem szerint = Szerémség.

Szolnok: 1086: *Zolnic* (pastor); talán idetartoznak a következő adatok is: 1086: hic sunt liberi *Sol*; 1134: Euzeidinus comes de *faunic*; 1193: Machario comite de *Zaunuk*; V. s. Ger. 19, 20. §.: *Zonug* comes; 1234 táján *Zonuk* igmándi poroszló (Pannonh. szt. Ben. r. tört. I.); — ezek a szavak a szláv *solъ* (só): *solъnikъ*-ből származnak. Hasonló szláv személyneveket nem tudok közölni.

Szombat: 1137: *Sombot*; 1152: *Zumbota*; 1171: *Zumbot* solga neve, v. ö. Pannonh. Szt. Ben. r. tört. I. index); 1198: *Zumbot* (libertinus), u. o. *Zumbotea* (női név); — óbolg. *sabota* (lásd részletesen a «Hét és napjai» fejezetben), ny. bolg. *Sabotin* (ferfinév, (Sborn. XV. 199.).

Szörnök: 1135: *Surnuc* (parasztember neve); — a szó összevethető a cs. *Srnek* (óbolg. *srъnъkъ*: cervus capreolus) szóval (v. ö. MIKL. P. N. Denkschr. X. 313.).

Sztára: 1138: uilla alia uocatur *Stara* (lásd még *Ezthara*, Pannonh. Szt. Ben. r. tört. I. 293.); — a szláv *starъ* (vetus) mel-

léknévből képzett helyneveket lásd MIKLOSICH O. N. Denkschr. XXIII. 238.

Sztrem: 1157: Versus Ferreum-Castrum est fluvius *Ezturmen*; később *Extermeg*, ma *Sztrem* patak Németujvártól keletre (v. ö. Pann. Szt. Ben. r. tört. I. index); — szláv *strǫmъ* (declivis) melléknévből csakis szlovén, horvát és szerb hely- és pataknevek alakultak (v. ö. MIKL. O. N. Denkschr. XXIII. 241.); v. ö. szlov. *Strmen*, *Strumen*.

Sztrizsín: 1095: Dávid dux lev.: «In aureo loco dedit... *Strifin* (az eredetiben *Strifin* olvasható, és nem *Sirisin*, a mint KUBINYI: Magy. tört. emlékek I. 1. lapján közli, a helyes olvasás SICKELNél: Texte 37.)»; — a szó nézetem szerint a szláv *strig-* (nyírni) gyökérszóval függ össze; ebből való a szlov. *strižina* (keskeny földszalag, dülő, mezsgye két szántóföld közt).

Szúda: 1162: per notarium Bicenun scribi ac per *Sudam* capelle mee magistrum; — cseh *Suda* (a XI—XII. századi cseh oklevelekben gyakori név, ERBEN, Regesta, PALACKÝ, Čas. česk. Mus. 1832. 66.). Ugyancsak a szláv *sqdъ* (judicium, MIKL. P. N. Denkschr. X. 319.) szóból való a

Szudinya: 1134: quodam uiro nomine *Sudengna*, de predicta silua ecclesie iniuria illata est; u. o. *Sudangna* (zágrábvidéki ember volt); — a *Sudinya* a *sqd-*ból a szláv *-wnja* képzővel alkotott szó (v. ö. horv. *Surinja*: «Sclavorum etiam regis frater *Surigna* nomine aderat» 998-ik évi adat, Mon. Germ. S. S. VII. 32.); egészen hasonló nevű embert azonban nem tudok a szláváságból kimutatni (v. ö. MIKL. P. N. Denkschr. X. 221, 319, MAR. Rad LXXXI. 137.).

Szvete (esetleg *Szveta*): 1135: Vindornyán aratorok: *Zuete* és *Suete*; — a szláv *svętъ* (v. ö. MIKL. P. N. Denkschr. X. 309.) délszláv származéka (v. ö. szerb-horv. *Sveti-*, *Sveto-slav*, *Sv eto-zar*, *Sveto-mir*, Rad LXXXI. 129.).

? *Talota*, *Taluta*: II. Béla bakonybéli ítéletlevelében: *Taluta* (bakonybéli szolgál); — v. ö. szlov. *Tal* (kezes, MIKL. P. N. Denkschr. X. 319.), nyug. bolg. *Tále* (férfi), *Tála* (nő, Sbornik, XV. 199.); esetleg ugyane szóból való (1171): villa *Talud* név is.

Tapolcza: 1086: piscinam nomine *Toplouuiza* (Dráva m.); 1418: *Topulza* (v. ö. FEJÉRPATAKY III. Béla kir. okl. 16.); — számtalan szláv helynévben a szláv *topola* (= topolyafenyő, MIKL. Denkschr. XXIII. 246.) szóból.

Tihany: 1055-i tihanyi okl.: In loco qui vulgo dicitur *Tichon* super bolatin; 1095-i DÁVID dux okl.: *Tichoniensis*; V. s. Ger. 21. §.: *Tychonicum*; — a magy. *Tihany* nevet eddig Szent *Tichonius* nevéből magyarázták, a nélkül, hogy e szent tiszteletét kimutatták volna. Mivel a szlávságban a *tichъ*, *tihъ* (csendes) melléknévből számtalan helynév (v. ö. MIKL. O. N. Denkschr. XIV. 64.) és személynév (v. ö. MIKL. P. N. Denkschr. X. 320. és ebből helynevek, Denkschr. XXIII. 246.) keletkezett (idevaló pl. *Tihamér* = *Tihomir*), azt tartom, hogy e név szláv *Tihoŋ* vagy *Tihoŋa* (v. ö. Karinthiában 1134-ben *Tychonia* testis, JAKSCH Urkundenbuch) személynévből való; v. ö. ny. bolg. *Tichol*, *Tichil* (Sborn. XV. 199.).

Tompa: 1135: *Tumpa* (vinitor Vindornyán); 1198: *tumpa* (szolga); — óbolg. *тапъ*, szlov. *top*, t. *tupý* stb.

Trebeta: 1113-i zobori okl.: *Trebeta* (villa); — a szláv *trěbiti* (irtani) igéből; eredhet szláv **Trebeta* (v. ö. cs. *Trébata*, MIKL. P. N. Denkschr. X. 321.), délszláv *Trebeta* személynévből is, a mely azonban szintén a *trěbiti* ige származéka.

Ubonég: 1086: de quibus tenditur per V. fossas ad uiam *Wboneg*; — v. ö. részletesen *Obonég* alatt.

Ugrin: 1086: In Cupan hij sunt equites *Vgrin*; 1198: *vgorino* geuriensi episcopo; — cseh oklevelekben *Ugrin* (1155-ben, ERBEN, Regesta), délszlávokban *Ugrin* (MOROŠKIN, Slav. imenoslov); a szó «magyar»-t jelent.

? *Ula*: 1086: *Vla* (férfinév); — MOROŠKIN közöl cseh *Ula* férfinévet (Slav. imenoslov); v. ö. szerb *ula* (halunke, nebulo).

Una: 1111-i zobori alapító lev.: Quorum primus *Una* nomine; — v. ö. cseh okl.-ben *Unata*, *Uněš*, *Uněslav* (ERBEN, Regesta). MIKLOSICH (P. N. Denkschr. IX. 322.) adatai szerint a név főleg cseh-lengyel forrásokban fordul elő, előfordul azonban a nyug. bolgár keresztnevek közt is (*Una*, *Unka* asszony, *Uno*, *Unčo* férfi Sbornik XV. 199.). A «Conversio»-ban az egyik szlovén urat *Unzhat*-nak hívják, s JAGIĆ e nevet a cseh *Uněslav* becéző alakjának tartja (Zur Entst. I. 85.).

Uros: II. Béla nem eredetiben megmaradt bakonybéli ítéletlevelében: *Vrof* iudex (v. ö. pannonhalmi Szt. Ben. r. t.); — szerb-horvát *Uroš* (MIKL. P. N. Denkschr. X. 231, 322, Rad LXXXII. 77.).

Uten: Marg. Leg. 216: bezprimy *uten* leánya; — e név né-

zetem szerint a cseh oklevelekben előforduló *Uta*, *Utek* (v. ö. ERBEN, Regesta) alakkal függ össze; *Uten* név MOROŠKINNÁL is előfordul (Slav. imenoslov).

Utich: 1086: Hic sunt liberi: *Vtih* comes; — cseh oklevelekben *Vteh*, szerbekben Оутѣхъ (v. ö. MIKL. P. N. Denkschr. X. 219, 321, Rad LXXXI. 145, JIREČEK, Die Rom. I. 2, 78, ERBEN, Regesta). Ebből a névből való *Utješénovič* is. V. ö. *Vojteh*.

Vaszoly: 1086: *Wazil* cum uxore et filio duabusque filiabus; — a szó lehet a szláv *Vasilb* megfelelője, lehet azonban a német *Wazil* (stajeri nevek közt fordul elő, v. ö. ZAHN, Ueber die steierm. Taufnamen, Mittheil. XXXIX. 38.), *Wasili* (Wasigrim beczéző alakja, STARK, Kosenamen, Sitzungsber. LI. 331.) átvevése is. V. ö. német eredetű nevek közt.

Veimir: 1095: Dávid dux levele: piscina *Weimir* (azt hiszem, helyes alakja *Welmir*, s Dunán túl ma is van *Velemér*: Vas vm., község és folyó: *Velemir*). A név szláv *Velimir*, *Velmir* személynévből (Rad LXXXI. 130.) való. A Conversioban *Witemir* nevű szláv úrról van szó (JAG. Zur Entst. I. 86.).

Velen: 1086: Quod declinatur ad sepulchrum *Welen*; 1162: In villa *Welen* (v. ö. ma Vas vm.-ben *Velem* községet); — cseh oklevelekben közönséges név a *Velen* (v. ö. ERBEN, Regesta), szerbhorv.-ban *Veľen*, *Velën* (MIKL. P. N. Denkschr. X. 222, 253, Rad LXXXII. 102.). A szó a *Velmir*, *Velimir* beczéző alakja.

Vének: 1083—95: Octauum prædium est, quod a colono accepit uocabulum *uueinic* (ma *Vének*, Győr vm.-ben); — a szó a szláv *Venceslav* (v. ö. ERBEN, Regesta: *Vënus* = *Venceslav*) névből való kicsinyítés; HELFERT szerint (Mistr Jána Husa Spisy 252. l.) van is cseh *Věněk* férfinév, a mely MOROŠKINNÁL (Slav. imenoslov.) *Venek*-, *Věnek*- és *Věněk*-nek van írva. A szó végelemzésben ugyanazt jelenti, a mit *Stephanus* (szláv *věněць*: kranz). Más szláv alakja a cseh *Wenceslaus*-nak nyelvünkben *Vingyiszló*, *Vaiszló*, *Viszló* és *Becsen*, *Bicsen*; ez alakok a XIII. század elején mind elő is fordulnak. V. ö. *Becsen*.

Veszprém: *B*-szókezdettel bíró alakok: 1055-i tih. okl. hátírat: *bezprenensis*; 1109: Muz. péld.: de monasterio *Bezpremensium*, u. o. consensu *Bezpremensis* episcopi; Orsz. lev. péld.: de monasterio *bezprimiensium* monialium; u. o. *bezprimiensis*; 1134: *Bespremensi*; 1137 ered. okl. (SICKEL, Mon. Graph. fasc. V, tab.

XI.): *Bezpremenfif*; 1137: *Bezpremiensis*; II. Béla alatt keltezetlen okl.: *bezpremensis*; 1138: Petrus *Bezpremensis*; 1171: *bezpremiensis*; 1186: Johannis *Bezpremiensis* episcopi; Marg. Leg.: *bezprimet* 66, 198, 199, 212, 216, 226. l., u. o. *bezbrimet* 197. l., *bezpremet* 208, 218. l., u. o. *bezprimevl*, *bezprimmevl* 4, 198, 199. l., u. o. *bezprimy* (moyses vr) 215. l., u. o. *bezprimy* (vten) 216. l., u. o. *bezprymy* (andras) 226. l.; u. o. *bezberimy* (clastrom) 197. l.; itt emlitem meg, hogy ERDÉLYI szerint (A bakonybéli apátság Árpádkori okl. 21.) a XI. században *Brezprem* alak is előfordul; Anon. *Bezprem*;

V-s alakok: 1086: Sub muro *Wesprem* ciuitatis; 1109: $\epsilon\iota\varsigma$ $\tau\omega$ $\beta\epsilon\sigma\pi\rho\epsilon\mu$; 1109: Orsz. lev. péld.: episcopus *vesprimiensis*; 1116—1131: *Wezprimiensis*, *uespremsis*; 1135: *vesp[remiensis]*; II. Béla nem eredeti okl.: *wespremiensis*; 1181: Johanne *vesprimiense* episcopo.

A *Veszprém* helynév eredetileg személynévből lett helynév, s eredetibb alakja *Bezprém* (esetleg *Brezprém*) a magyarban. A szlávságban tényleg találunk hasonló személynévet; a cseh oklevelekben van *Bezprim*, *Bezprem* (v. ö. ERBEN, Regesta: 1127: *Besperem*: iudex in Moravia; *Bezprim*, *Bezprem*: pater Sobegridi, 1199, 1211 körül és MOROŠKIN, Slavj. imenoslov), a mely ma *Bezprím*-nek hangzanék a csehben (v. ö. MIKLOSICH P. N. Denkschr. X. 233.). A cseh okleveleken kívül megvan a szó a lengyelben is. THIETMAR Krónikájában a 999. évnél olvassuk: «Bolislavus . . . ab Ungaria sumpsit uxorem, de qua habuit filium *Besprim* nomine (PERTZ, Mon. Germ. Script. III. 784.)», s ugyanerről a *Besprim*-ről a Hildesheimi évkönyvek 1031. tájáról ezt írják: «Qui Mysecho a fratre suo *Bezbrimo* subita invasione proturbatus [est] . . . sed idem *Bezbrimo* imperatori coronam . . . transmisit (u. o. 98. l.)». Erről a lengy. *Besprim*, *Bezbrim*-ről tudjuk, hogy édesanyja, a kit Boleszláv lengyel fejedelem később eltűzött magától, *Judit*, Géza fejedelmünk leánya, Aba Sámuel testvére volt. *Veszprém* város neve is ilyen cseh-lengy. *Bezprém* személynévből való (a Mon. ep. Vespr. LXXVI. lapján teljesen helytelen etymologia áll e névről MIKLOSICH nyomán; MIKLOSICH idézett helyén nincs is szó *Veszprém*ről); a szó «erőszakos, vakmerő»-t jelent; v. ö. cseh *bezprímý*, *bezprěmny* heftig, masslos, unerträglich (GEBAUER, Slov. staroč., számtalan

példában: když urodí člověk bezprziemneho syna = protervum filium stb.). — V. ö. *Bezprém*.

Vindornya (község Zala vm.-ben): 1086: In predio *Uindurna*; 1135: In predio *Vindurna* (a faluban vinitorok is laktak); — a szó a lat. *vinitor*-ból való; e magyarázatot támogatja a régi *Scewlews-vyndorna* (v. ö. ERDÉLYI, A bakonybéli apátság Árpádkori oklevelei 24. l., ma *Vindornyaszőllős*) elnevezés is. A latin *vīnitor* szónak szabályosan megfelelő alakja nem él a román nyelvekben (v. ö. KLUGE, EtWb.⁶: *Winzer* alatt, KÖRTING EtWb.: sard. *bemiedore*), mindazonáltal én a szó d-jében északolasz kiejtést látok (v. ö. pl. délolasz *napoletano* = északol.: *naboledano*: nápolyi). Ebből a lat. *vīnitor*-ból, északolaszosan ejtett *vīnidor*-ból -nja szláv helynévképzővel alakult a mai *Vindornya*, a mely «szőlőmunkások, vinczellérek lakta hely»-et jelent.

Visegrád: V. S. Ger. 21. §.: Iuxta *Visegrad*; — közönséges szláv helynév a *vysok* (magas) és *grad* (vár) szóból (MIKL. O. N. Denkschr. XXIII. 258.).

Vitan: 1086: *Witan* (coquus monasterii s. Mauriti, v. ö. Kovács, Index); — szerb-horv.-bolg.: *Vitan*, *Vitanь* (v. ö. Rad LXXXI. 130, LXXXII. 92, MOROŠKIN, Slavj. Imenoslov). A szó lehet a szláv *vitati* (lakni) ige participiuma is (v. ö. *Prodan*, *Poznan*); ez a *vitati* ige megvan a tótban is (v. ö. MIKL. P. N. Denkschr. X. 254.).

Vladiszláv, v. ö. *László*.

Vojteh: 1055-i tihanyi alap. lev.: Sig. *Woiteh comitis*; — cseh *Vojtěch* (ERBEN, Regesta: *Voyteh*, *Woiteh*, *Wogeteh* = Albertus, sok ember viseli e nevet a XI—XII. századi cseh oklevelekben), lengy. *Wojciech* (v. ö. MIKLOSICH P. N. Denkschr. X. 258.). A név délszláv oklevelekben nem fordul elő, egyenlő értékű vele már a cseh oklevelekben is *Adalbertus*, *Albertus*. — V. ö. *Utih*.

Vrbász (esetleg *Orbász*, v. ö. e mű I. 1. rész 153. lapját): 1086: *Vrbaz* (vicalis cum equis); — hasonló személynevet nem tudok, v. ö. azonban szerb *Vrbas* (hely és folyó Boszniában, DANIČIĆ, Rječnik, továbbá itt e jegyzékben a *Szerém* nevet). Ez a *Vrbas* nézetem szerint a szláv *vr̃ba* (salix) származéka (v. ö. *Vidras* = vidra, *Vukas* = vuk farkas szóból, Rad LXXXII. 93, JIREČEK, Die Rom. I. 2, 79.), s ugyanide való a cseh *Vrbata*, bolg. *Vr̃ban* sze-

mélynév is (v. ö. MOROŠKIN, Slav. Imenoslov, más magyarázat MIKLOSICHNÁL, P. N. Denkschr. X. 259.).

Volkán, esetleg *Valkán* (az utóbbi olvasásra v. ö. *Valkó* vármegye, ma *Vukovár*): 1135: *Vulcan* (arator in præd. Thes, v. ö. Kovács, Index); horv. *Vukan* (régén *Bolcanus*, JIREČEK, Die Rom. I. 2, 79.), szerb *Vukan*, régén *Vlkan*, bolg. *Vlkan*, *Vlkan* (MOROŠKIN, Slav. imenoslov, MILAD. 529, Rad LXXXII. 92, MIKL. P. N. Denkschr. X. 222, 256.). A «Conversio»-ban egy szlovén úr *Wlkina*, s nálunk 1166-ban *Vilcina* (ultrasilu. episc.). A szó a szláv *vlkъ* (farkas) szóból való képzés, s *Vulk* szó *u*-jára v. ö. *Pulna*. «Farkas» értelmű szóból személynevek voltak a görögöknél, latinoknál, németeknél is; nálunk is sűrűen fordulnak elő a XI—XII. században (v. ö. 1156—1412: pristaldus *Forcos*, 1162: hunc hominem nomine *Forcos*, 1177 táján: *Farkasio* comite; 1181: *Farcas* comes, ugyanitt egy jobbágy *Farcas*; tovább képezve: 1181: *Forcudinus*, 1206 táján: *Farkadinus* (ERDÉLYI, A bakonybéli apátság Árpádkori oklevelei 42. l.).

Zagorje: 1111-i zabori oklevél: *Episcopi Zagoriensis*; — Zagorje püspökén a zágrábi püspököt kell értenünk; ma is a Zágráb-Varazsd megyei rész *Zagorje*, míg Zágrábtól nyugatra (Zágráb-megyében) *Prigorje* terület van. *Zagorje* = hegyen túli rész, s közönséges helyet jelentő névszó.

Zamudi: 1086: *Zamudi* (uicalis cum equis), II. Béla bakonybéli ítéletlevele: *Samudi*; — a *-di* végű nevek okleveleinkben a XII—XIII. század folyamán *-d* végűek, azaz úgynevezett tövégi magánhangzó nélküliek (v. ö. pl. 1086: eredeti okl.: *predium Zalamadi*, 1135-i eredeti okl.: *terra que uocatur Zalamad*). Ezt véve alapúl a *Zamudi* személynév is később *Zamud* alakban jelentkezik (v. ö. Kovács, Index). A magy. oklevelek *Zamudi*, *Zamud* neve szerintem ugyanazt az alapszót tünteti fel, a mely a cseh *nemuda* gűnynévben van (cs. *nemuda* = wer mit seiner arbeit nicht vorwärts kommt, Arch. XII. 65.); mindkettő a szláv *muditi* = cunctari, *zamuditi* = késlekedni (v. ö. MELICH, Szláv jöv. I. 1, 13. l.) szóból való. *Zamuditi* ige ma is él a kaj-horvátok közt (v. ö. *zamu-dek* = időtöltés) s a hazai szlovének közt (*zamiditi*). A hazai szlovének közt egyébként ma is vannak *Zamedics*-ek (v. ö. Liber proventuum parochialium . . . Felső-Szölnök 1845 év, kézirat). A *Zamud* szó tehát késlekedőt, «cunctator»-t jelentene.

Zászló: 1086: aratores in Cupan *Zasztou*; — szláv *zastava*.

Zobor: 1111: de monte *Zobur*; — a név eredetileg a *Zobor* hegyen levő kolostort jelentette, s csak később vonódott át magára a hegyre (v. ö. Nyitram. Közl. VIII. 49, TAGÁNYI KÁROLY cikkét; a név *Zubur* alakban is előfordul).

A szláv nyelvekben van egy szó, a mely a mi *Zobor*-unknak teljesen megfelel; ez a szó a szláv *сѣборъ* = *sѣborъ*. Az óbolg. nyelylemékek legrégibb redactiójában nem fordul elő a szó (v. ö. JAG. Zur Entst. II. 58, 67, 73.), e legrégibb redactióban *сѣньмъ* (= συναγωγή) a kifejezés, míg a későbbi szerkesztésű részekben ezt a *сѣньмъ*-et kiszorítja a *sѣborъ* (v. ö. Ev. Dobrom. Sitzungsber. CXL. 22.). Ez a *sѣbor* általában «gyűlés, versammlung» jelentésű (v. ö. bolg. *zbor*, *sù'bor*: versammlung, CANKOFF 6, 169, 209; Arkiv VIII. 245, szerb-horv. *sѣbor*, *zbor*: congregatio, Nik. SOBOJ. Cerк. 66, Mon. IV. Pol. stat.; kisor. *zbor*: vásár, Sborn. LAMAN. 226. stb.). Megvan a szó a csehben is (v. ö. *sbor* = congregatio, ecclesia, synagoga, GEBAUER, Žalt. Wittenb. szótár és mint személynév *Zbor* alakban, ERBEN, Regesta). Az egyházi terminológiában a *sѣborъ* = conventus, congregatio; a horv. irodalmi nyelvben «sv. *Zbor u Rimu* = congregatio sancta Romæ»; a gör. kel. emlékekben *sѣborъnaja crьky* = ecclesia cathadrelis (v. ö. Vita s. Methodii cap. XVII: къ сѣборьнѣмъ църкьмъ; Cod. Supr.: къ сѣборьнѣмъ ѿмоу църкьмъ 25. l., презкутеръ сѣборьнѣмъ църкьмъ 94. l., църкьмъ сѣборьнѣмъ 100, 103. l., църкьмъ сѣборьнѣмъ 100, 101, 106. l.). Ebből a kifejezésből való az or. *соборъ* = *soborъ* (főtemplom, v. ö. Kijevben: Sofijskij *soborъ*). — A magyar *Zobor* ezek szerint eredetileg «conventus»-t jelent. s csak azután magát a hegyet.

Zomok: 1086: *Scumoku* (vinitor); — a szót *zomok*-nak olvasom, s eredetere kétféle magyarázatot tartok lehetségesnek. Az egyik szerint a szó összefügg a cs. *zmok*, *zmek* (drache), t. *zmok* (rossz szellem, a melyet csirke nagyságúnak tart a babona), bolg. *smok* (nagy kígyó, MILADINOV 540.) szóval, ugyanaz, a mi a mi nyelylemékeinkben *zomok* (= kígyó, v. ö. Bécsi k. Amos V. 19. és NySz.). Az óbolg. emlékekben *zmij* a «kígyó» neve s ilyen személynévekre v. ö. MIKL. P. N. Denkschr. X. 277. A másik magyarázat szerint a szó a szláv *smoky* (füge) szóval függ össze; ilyen nevek vannak a szlávok közt (v. ö. MIKL. P. N. Denkschr. X. 312.) és a mi okleveleinkben is (v. ö. 1111-i zobori okl.: *Figa*, 1181: *Figa cum filio*).

Zselicz: 1083—95: Quindecimum prædium est infra *selez*,

quod dedit rex Ladislaus ad pasturam porcorum cum XXX. mansionibus sub ulcorum et trecentis porcis; 1171: Oratorium in villa porcorum custodum in silva *Seliz* (Pannonh. szt. Ben. r. tört. I.), ma *Zselicz* erdő; — e névről már feljebb elmondtam azt a nézetemet, hogy személynévből lett helynév; a honfoglalás előtt van már egy *Siliz* nevű pannoniai szlovén úr, a mely nevet én MIKLOSICH-csal (Denkschr. X. 275.) *Zilic*-nek olvasom (v. ö. még JAG., Zur Entst. I. 86.). MIKOLA SÁNDOR barátom értesítése szerint Vas megyében vannak ma is *Žilec* nevű emberek.

13. §. Német eredetű nevek.

Albert: Leg. s. Steph. maior 4. §: *Adalbertus* boemiensis, u. o. 5. §: *Adalbertus* episcopus, beatus *Adalbertus* episcopus; V. s. Ger. 7. §: Sanctus *Adalbertus*; Hartv. V. s. Steph. regis: 4. §: beatum *Adalbertum* Boemiensis ecclesie pontificem, u. o. 5. §: *Adalbertus*; Apost. mélt. írt könyv: 50, 52, 60. l.: zenth *Albert* doctor | 1157-i eredeti okl.: Ecclesie Sancti *Adalberti* | 1134-i eredeti okl.: *Adilbreth* frater Kaladini comitis, sumigiensis comes; 1156—1412: *Albreht*, ugyanaz 1171—1392: *Albreht* (hospes teutonicus); V. s. Gerardi 11, 12. §: *Albertus* (zalai barát, a kiről a legenda azt mondja, hogy magyarul tud); Marg. Leg. 142. l.: ez embernek vala neue *albert*.... *albert* frater, u. o. 188. l.: Vala egy jobbagy. kinek vala neue *albert*. es ev vala chychety ban; u. o. 190. l.: ez *Albert* bannal; — ném. *Adalberaht* (*Adalbert*, *Adilbret*, *Albert*, FÖRSTEMANN, Altd. Namenbuch I. 140—142; a szó *adal*: adel és *beraht*, *bert*: glänzend szavak összetétele). A ném. eredetű *Albert* el volt terjedve Csehországban (itt számtalan adatban a XI—XII. században *Adalbertus* és *Albertus* formában, ERBEN, Regesta); Dalmáciában sűrűbben csak a XII. század végén vannak *Albertus*-ok (v. ö. JIREČEK, Die Rom. I. 2, 21.), egy *Odolbertus* pap Zarában azonban már 1030-ban is kimutatható (v. ö. JIREČEK, Die Rom. I. 67.). Észak-Olaszországban a XII—XIII. században szintén vannak *Albert*-ek (v. ö. Marg. Leg. 107. l.: «az kevmýves mesterek. kyket hoztak vala lombardiabol. egyknek vala neue *albert*»). A magy. és a cseh nyelven kívül *Albert* a szó alakja a szlovénben és a kaj-horvátban is. V. ö. a szláv nevek közt *Vojtech*.

Altmann: KÉZAI: De nobilibus aduenis: «Post illos [Péter

idejében] *Altmann* intrat de Fridbure miles coridatus, ex patria Turingorum»; — ném. *Altmann* (FÖRSTEMANN, Altd. Namenbuch I. 50.).

Anshelmus: V. s. Gerardi 11. §: «Monachi... de Waradino... Stephanus et *Anshelmus*»; fontosnak tartom megjegyezni, hogy *Anshelmus* a legenda 12. §-a szerint nem tudott magyarul; — ném. *Anshalm* (*Anshelm*, *Anselm*, FÖRSTEMANN, Altd. Namenbuch I. 108; összetett szó az *Ans*, *as*, *os* [v. ö. pl. *Osvald*, *Osvát*]: gott + *halm*: cassis, galea, schutz szavakból). — A név igen el volt terjedve Csehországban (ERBEN, Regesta: *Anselmus*, *Anshelmus*), Dalmáciában (v. ö. JIREČEK, Die Rom. I. 2, 23.), Észak-Olaszországban (tehát Velenczében is, v. ö. JIREČEK, Die Rom. I. 51, 67.). *Anselmus* magyar alakja *Ensel*, ol. *Enselmino*.

Arnolt: 1181: *Arnolt* amplius archidiaconus; — ném. *Arnold* [*Arnolt*, FÖRSTEMANN, Alth. Namenbuch I. 118; összetett szó a ném. *Ar*, illetve *Arin* (adler) + *wald* (walter) szavakból]. Az *Arnold* név csehországi oklevelekben gyakori, Dalmáciában vagy Velenczében nem fordul elő.

Ascricus: Hartv. V. s. Steph. regis: 7. §: «*Ascricus* cum suis discipulis aduenit», u. o. 7. §: *Ascricus*, u. o. 8. §: *Ascricum*, u. o. 9. §: presul *Ascricus*, u. o. 11. §: *Ascricus*. A Leg. s. Stephani regis maior-ban *Asericus* (v. ö. 7. §: uite religiosus *Asericus* pater cum suis discipulis aduenit; u. o. 7. §: *Asericus* abbas; u. o. 8. §: *Asericum* abbatem); — PAULER GYULA helyesen állapította meg, hogy *Ascricus* német név (v. ö. PAULER, A m. nemz. tört. az Árpád-házi k. a. I. 502. l.), kétségtelenül német benne a *-ricus*, a mely a ném. *rich* (reich, mächtig) latinositott alakja (v. ö. *Heinricus*, *Hemericus*). Csak az a kérdés, mi a szó előtagja. Legendáinkban kétféle alakban jelenik meg a szó. Az egyik *Asericus*. E szerint a szó a ném. *Ans* (*As*, *Os*: gott) + *rich* (reich, mächtig) összetétele s egy az *Anserich*, *Aserich* nevekkel (v. ö. *Ansericus*, FÖRSTEMANN, Altd. Namenbuch I. 110.). A szónak másik alakja *Ascricus*, *Aschricus* (olv. *Aszkrikusz*): Az *Ascricus* *Asc*- első tagja [= őfn. *asc*, kfn. *asch*, újfn. *Esche* (kőrisfa)] szintén német személynéveket alkotó szó (v. ö. *Ascarit*, *Ascrie*, FÖRSTEMANN, Altd. Namenbuch I. 128.), s teljesebb alakja *Ascericus*-ban van meg (v. ö. 1150-ben, ZAHN, Urkundenbuch des Herzogt. Steyermark: Sigiboto de Houe, *Ascericus* auunculus eius). Volna még egy harmadik alak is (*Astricus*,

FEJÉR I. 302.), de ez hibás leírásból származó alak *Ascricus* helyett. — Az én nézetem szerint az egyedül helyes alak *Ascricus* (olv. *Aszkrikusz*, esetleg *Asrikusz*); ebből való tollhibás alakok az *Asericus* és az *Astricus*. Megemlítem még, hogy PAULER szerint *Aszkrikusz* egy személy *Anastasius*-szal (v. ö. 1001-i pannonh. alap. lev.: *Anastasio abbate*, u. o. *Anastasii*; V. s. Gerardi 7. §: *Anastasius abbas Varadiensis*).

Bakony: 1086: *Bokon* (arator in Cupan); u. o. iuxta *Bakon* (ma *Bakony*); Hartv. V. s. Steph. 22. §: iuxta *ecclesiam sancti Saluatoris in Bukan sumlui*; — részletesen írtam a szóról, s azt állítottam, hogy jelentése «bükkös» s a nyug. germ. *bāka* (őfn. *buoche*, újfn. *buche*) névből eredt (v. ö. Szláv jövevényszavaink I. 1. 32.). V. ö. *Szala*.

? *Bas*: 1135: *Isti habent siluas pro se separatas, que uocantur sumlu et bas faia quam emit Oboneg comes de Bas* (más adatokat Okl. szót. *Bás* alatt); — az én nézetem szerint e szó egy az újfn. *Basch* személynévvel (v. ö. FÖRSTEMANN, Alth. Namenbuch I. 216.). — Lehetséges azonban, hogy a *Basilius Baso*, *Base* becézett formájából eredt (v. ö. JIREČEK, Die Rom. I. 2, 25.).

Bertrammus: III. Béla fia Imre alatt jött spanyol eredetű comes (v. ö. KÉZAI, De nob. aduenis); — ném. *Berahtram* (*Bertrammus*, FÖRSTEMANN, Altd. Namenbuch I. 246; 1243-ban Csehországban van *Bertrammus* kanonok, ERBEN, Regesta).

Concius: V. s. Gerardi 11. §: «*Monachi... de monte Pannonie... Philippus, Henricus, Leonhardus et Concius*» (a legenda szerint nem tudott magyarul). A szó eredeténél két magyarázat lehetséges; az egyik szerint a név a gör. eredetű *Acontius* (v. ö. TETZNER, Namenbuch), vagy lat. *Cantius* (v. ö. KNAUZ, Kortan 151. l.) mása (v. ö. magy. *Kilitii* helyet *Cletus*, illetve *Anacletus*-ból). A másik magyarázat szerint a szó német, még pedig a ném. *Konrád* becéző alakja (v. ö. FÖRSTEMANN, Altd. Namenbuch I. 557; *Conzo*, újfn. *Kunz*). V. ö. *Cuntius*.

Conrad (olv. *Konrád*): V. s. Gerardi 9. §: *Conrado Albense preposito* (ez tolmácsolta Szent Gellért szónoklatát, KARÁCSONYI, Szt. Gellért élete 72. l.); u. o. 11. §: *monachi... de Zaladino... Conradus et Albertus* (a legenda 12. §. szerint tudott magyarul); 1172-ben *Conradus* (jobbágy, Pannonh. Szt. Ben. r. tört. I. 605.); KÉZAI, De nob. aduenis: «*Post hunc introiuit Pot de Lebyn... de*

isto comitis *Conradi* de Altunburg origo esse habet»; magy. *Conrard* (thüringiai barát, Érdy-k. 642. l.); — ném. *Chuonrat* (*Conrad*, FÖRSTEMANN, Altd. Namenbuch I. 316.).

Cuntius (olv. *Kuncziusz*): 1001-i pannonthalmi okl.: *Cuntio* (ablat., dux neve); — ném. *Cunitio*, *Cunzo* (1024-ben, = *Cunrado*, STARK, Kosenamen der Germanen, Sitzungsber. LII. 305, 319, ERBEN, Regesta: *Cunzo*). *Contius* és *Cuntius* nevet tehát a *Konrád* becéző alakjának tarthatjuk (más magyarázat: FÖRSTEMANN, Alth. Nam. I. 556.); a *Konrád* név Csehországban elterjedt név, Dalmáciában (v. ö. JIREČEK, Die Rom.) és Velenczében (olaszosan *Conrado* és *Corrado*) a XI—XII. században ismeretlen. V. ö. Gönczöl.

Detre: 1146: *Thidrich*, 1282: *Detrich* kuta (v. ö. az adatokat Okl. szót.); — ném. *Theudoricus* (*Dettrich*, *Dittrich* FÖRSTEMANN, Altd. Namenbuch 1190; cs. *Dětrich* ERBEN, Regesta, romagn. olasz *Dieterich*, Sitzungsber. LXVII. 696.). Az alakra v. ö. *Hedre*, *Imre*. A *Detre* előszavában levő *diot*, *diet* több germán név alapjául szolgált; ilyen *Ditmar* (pécsváradi apát a XIV. száz. elején, KARÁCSONYI, Szt. István oklevelei 78.) és ilyen névnek a kicsinyítése a germ. *Theudila* = újf. *Tytil*, *Titel*. Feltéve, hogy *Titel* város neve személynévből való (v. ö. 1138-ban: Laurencium, canonicum de *Tithil*), lehetséges, hogy e ném. *Titil* (v. ö. KISCH, Festgabe 12. l.) névnek a mása.

Duda: 1086: *Duda* (dolator, v. ö. Okl. szót.); — ném. *Duda* «Duda und Dudicha könnten demnach = Thiudo, Thiudiche, d. h. verkürzungen von mit *thuid* gebildeten zunamen sein». STARK, Kosenamen der Germanen, Sitzungsber. LII. 287.), v. ö. cseh *Dúda* (ERBEN, Reg.), ny. bolg. *Dudo* és JIR., Die Rom. I. 2, 33. V. ö. *Tota*.

Ecilinus: 1086: *Ecilinus* (mansio neve); — ném. *Ecelin*. STARK (Kosenamen der Germanen, Sitzungsber. LII. 334.) szerint az *Adelbertus*, *Adalbertus* becéző alakja, másik becéző alakja *Acelinus*; ugyancsak az *Albert* becéző alakja *Aci* (v. ö. u. o. 332, 333: *Azzi*, *Azelo*), a mely 1086-i oklevelünkben egy esztergályos neve. *Ezelinus* nevű emberek vannak Karinthiában (1138-, 1157-ben, JAKSCH, Urkb.), Csehországban (v. ö. ERBEN, Regesta: *Azelinus*, *Ezelenkirchen* stb.). A ném. *Ezzelin*, *Ezzo* TETZNER szerint (Namenbuch) «der kleine Edle» jelentésű. Az alakulásra v. ö. *Vecelinus*, *Macelinus*.

Else, Elzse, Ölzse: Marg. Leg. 151: «Vala nemely penitencia tarto kynek vala neve *evlse.* es vala nemet»; — a szó a ném. *Elsa, Else, Ilsa, Ilse* (TETZNER, Namenbuch, Elisabeth alatt) mása (v. ö. *Elža, ŠURMIN*, Acta croat. 227. l., kaj-horv. *Jalša*, 1823-i varazsdi kalendárium). Lásd részletesen *Erzsébet* alatt.

? *Embel*: 1171: *Embel* (házi szolga neve), 1086: *Embel* (mansio neve); — azt hiszem, hogy az *Embrih* (v. ö. *Imre*)-ben levő *Emb*-nek -l- kicsinyítő képzővel való alakja. Az -mb-: -mm-mé való assimilációjából azután *Emmel* (v. ö. *Emmel* Tielmann keresztnévét, s lásd FÖRSTEMANN, Alth. Namenbuch, *Amal* alatt).

? *Ernel*: 1086: *Ernel* (mansio), u. o.: in predio quod uolgo dicitur *Ernel*; — e szó lehet a ném. *Ernest, Ernst* -l- kicsinyítővel ellátott becézett alakja. Hasonlót azonban nem tudok közölni forrásaimból. Az 1055-i tih.al. levélben levő *Erneus*-t («Signum *Ernei* comitis»); v. ö. GUDEN 1079-i oklevelében: Szella filius *Herney*, az írás FÖRSTEMANNnál: *Ernest* és *Hernest, Hernust*, más adatot láss Okl. szót.) talán szintén *Ernö*-nek lehet értelmeznünk, s nem *Irenaeus*-nak, mert *Irenaeus* nyelvünkben *Erenye* (v. ö. Szent-Erenye kolostor, JIREČEK, Christ. El. 10, 97.) és *Ireneus* (v. ö. Marg. Leg. 192: zent jreneufnak monofloraban). Megjegyzem különben, hogy a szlovénben *Jernej* is van, a mely tulajdonkép *Irenaeus* (MIKL. Vergl. gr. I². 334.), ma *Bertalan*-t jelent. V. ö. *Herneus, Erenye*.

Ferencz: XI—XII. századi anyagunkban e név nincs meg; Szent *Ferencz* szerzetének az elterjedésével a XIII. század után terjedhetett el nálunk, mint keresztnév; a névnek azonban magyarúl mindig *Ferencz* volt az alakja (v. ö. Münch.-k. naptári rész okt. 4. *Ferené*; Marg. Leg. 41, 102: zent *ferenc* zerzetybevl, Péld. k. 37: zent *ferenchnek*, Apost. mélt. 55. l.: zent *fferenczh* és Okl. szót.); — a szó a ném. *Francio* (= franc, frank) umlautozott alakja (v. ö. ném. *Frenko, Frenkin, Frenekin, Frenchin*, FÖRSTEMANN, Alth. Namenbuch I. 413.); KISCHNÉL (Festgabe der Stadt Bistritz 13. l.) találunk *Frentz* alakot is (a budap. tud. egyet. 1901/2-i hallgatói közt van *Frentz* nevű is, v. ö. Almanach). A szláv *Branković*-ok szintén ide való példák. Ugyancsak a ném. *Francio*-ból való volna (v. ö. Turul X. 96.).

Franczika, Szent László udvari káplánja, ha helyes volna FRAKNÓI (Szt. László lev. a montecasinoi apáthoz, 10. l., később bácsi érsek) állítása; az oklevélben ugyanis *Fancica* van, s ez

ugyanaz a szó, a mi *Fancsal*, v. ö. 1134: (Ladizlaus) suum capellatum *Fancicam* delegavit qui etiam illi ecclesie officinarios de semigiensi et zalensi comitatu ordinavit); — az *fr*-kezdetet tartva helyesnek v. ö. *Francica-Nava*, ma catániai érsek és lásd *Fancsal*.

Folkus: 1157—58: *Folcus* comitis (FEJÉRPATAKY, III. Béla kir. okl. 28.); 1152, 1171—1392: *Fulcus* (comes); 1162, 1174: *Fulco* comite; 1171: *Fulcone*... eodem tempore comes capelle Vido. frater *Fulconis*; 1162: *Fulkumar*, 1181: *Fulcumarus* (ispán, e két utóbbi adatot lásd ERDÉLYI, A bakonybéli apátság Árpád-kori oklevelei 37, 39. l.); — ném. *Fulco*, *Folco*, *Folkmarus* (FÖRSTEMANN, Alth. Namenbuch 438, 443.). A név el volt terjedve a rhäto-román nyelv területén (v. ö. JOPPI: 1335-ben: *Folchus* Antonii de porta Broxana) és Dalmáciában (1059-ben: abbas *Fulco*, JIREČEK, Die Rom. I. 2, 36.).

Frova: 1181: Nomine *Froa*, uxor Marcellj, u. o.: Elelis curialis comes *Froue*; — ha a névre csupán egy adat: a *Froa* volna, azt lehetne gondolni, hogy a szó a ném. *Froda* (v. ö. TETZNER, Namenbuch) alakja, a melyből a *d* akár német területen (v. ö. *Godefridus* alatt *Gaufridus*), akár északolasz nyelvterületen (v. ö. pl. *Grado* neve népiesen *Grao*, lásd e kiesésre GRÖBER, Grundriss I. 363.) kiesett. Ezt a magyarázatot azonban lerontja az, hogy ugyanebben az oklevélben *Froue* (egyenes gen.) alak is előfordul, s ez bizonyíték, hogy a *Froa* alak *Frova*-nak olvasandó. Ez az alak pedig azt mutatja, hogy a név a ném. *Frowa* (*Fraw*, *Frouwa*, *Frau*, KISCH, Festgabe 13. l., FÖRSTEMANN, Alth. Namenbuch I. 414.) mása.

Galterus: 1157: *Galterus* episcopus; a ném. *Waldhar*, *Walther* francia emlékekben *Galter* (FÖRSTEMANN, Altd. Namenbuch, I. 1245.). míg az olasz alak *Qualterio*, *Gualterio*. Dalmáciában JIREČEK szerint nincsen *Walter*, *Qualterio* nevű ember (v. ö. JIREČEK, Die Rom. I. 2. rész; az én gyűjtésemben 1180-ban Sebenicóban van *Gualterio* kanonok). V. ö. *Waltherus*.

Gellért: V. s. Gerardi: *Gerhardus*; Leg. s. Lad. 6. §: *sancti Gerardi*; Leg. s. Steph. mai., 13. §, Hartv. v. s. Steph. 14. §: *Gerardus* de Venecia; Marg. Leg. 148. l.: zent *gelyert* hegye alatt; naptárainkban: *Gelerd*, *Gelert* (KNAUZ, Kortan 192. l.), *Győlderh* (Winkler-k. naptára); 1079—80: Guden oklevele: *Gerardus* (veszprémi magister); — ném. *Gerhard*, *Gerhart* (*Gerard*, FÖRSTEMANN, Altd. Namenbuch I. 480, ol. *Girardo*, vel. ol. *Girard*). Szent

Gellért neve ném. eredetű név, a mint azt már KARÁCSONYI JÁNOS is helyesen fejtegette. A *Gerhardus* név JIREČEK szerint longobárd vagy frank eredetű (v. ö. JIREČEK, *Die Rom.* I. 68, 2. rész 38), a mely *Gerardus*, *Girardus*, *Giraldus* alakban el volt terjedve Dalmáciában és Észak-Olaszországban (948-ban a páduai érsek *Gerardus*: *Giraldus*, v. ö. ERBEN, *Regesta*). Olaszországban mindig *h* nélkül írták, nálunk *h*-val is. KARÁCSONYI Szt. Gellért élete és művei cz. művében (311. l.) *Gyirót* nevű helyneveinket *Gerhard*: *Gellért* nevéből magyarázta; azt hiszem, nem helyesen. Nézetem szerint e nevek a ném. *Garivald*, *Girald*, *Girold*, *Gerold*, FÖRSTEMANN, *Altd. Namenbuch* I. 486.) névből valók (v. ö. 1156—1412: *terram ville udvarnicorum nomine Gerolth*; 1171—1392: *terram nomine Gherolth*). Ugyanebből való Szent-Grót nevünk is. *Gellért* becéző alakja: 1086: *Geura*, 1134: *Geuril*, *Gira*.

? *Gil*: 1171: *Gyl* (fejérvári kanonok, ERDÉLYI, A bakonybéli apátság 38. l.); — azt hiszem, a szóban a ném. *Gilo* (= *Gisalbertus*) becézett szó lappang (v. ö. FÖRSTEMANN, *Alth. Namenbuch* I. 514, STARK, *Kosenamen*, *Sitzungsber.* LII. 296.), s ugyanennek *-k*-képzővel ellátott kicsinyített német alakját látom *Gilco* nevében (v. ö. 1055: *Signum Gilconis comitis*). V. ö. *Gilebertus*.

Gilebertus: 1181: *Gilebertus* (magister hospitalis *Quinqueeccles.*); 1210 táján *Gilbert* (somogyvári apát, Pannonh. Szt. Ben. r. tört. I. index); v. ö. Példák k. (Nyelvemléktár VIII.): «Olvasstatyk ez baratrol. hog *gylbertos* vgy mondot»; — ném. *Gilabert* és *Gisalbert* (v. ö. FÖRSTEMANN, *Alth. Namenbuch* 514, 521.), *Gillebertus*, *Gilbertus* (STARK, *Kosenamen*, *Sitzungsber.* LII. 296.). A mi nevünk *Gisalbert*ből való, ennek van naptárainkban *Gillebert* (v. ö. *Gizella*-nál), *Gislebert* mellékalakja. A név megvolt Dalmáciában is (v. ö. JIREČEK, *Die Rom.* I. 2, 39; észak-olasz emlékekben *Gilibertus*, *Gibertus*), míg a velenceiekben *Qilberto* (1315. évi adat, BERTANZA e LAZZARINI, II. dial. venez. 69. l.).

Gizella: Hartv. v. s. Steph. 10. §: *Sororem . . . Henrici*, *Gislam* nomine, sibi in *matrimonio sociauit*; Leg. s. Steph. mai. 10. §: *Sororem . . . Henrici . . . Gillam* nomine sibi in *matrimonio sociauit*; HELTAI Krón.-jában a név *Giszla* (v. ö. Nyszót. lét szó alatt II. 593.); ezzel a *Giszla*, *Gisla* alakkal váltakozik emlékeinkben a *Kisla*, *Kesla* alak (v. ö. KÉZAI, *De nob. aduenis*: «*Hermann*i . . . generacio ex *Nurimbere* oritur, satis sunt *nobiles*, cum *regina*

Kisla intrauerunt»; a *Kesla* alak egy XI. századi oklevél XIV. századi átiratában fordul elő, WENZEL, Arp. UO. I. 22: cum *Kesla*). A ném. *Gisila* (*Gisela*, *Gisla*, *Kisla*, *Gilla*, FÖRSTEMANN, Altd. Namenbuch I. 520.) el volt terjedve az osztrák örökös tartományokban is (v. ö. ZAHN, Urk. des Hz. Steiermark és JAKSCH, Urk. Kärnth.), 1180-ból kimutatható Velenczében is (v. ö. JIREČEK, Die Rom. I. 76, 2. rész 38.).

Godefridus: 1113-i zobori alap. lev.: Ego *Godefridus* abbas, u. o. kétszer még: Ego *Godef[ridus]* abbas; ennek az apátnak az 1111-i zobori oklevélben «*Gaufredo* abbate» alakja fordul elő. Egy másik pap az 1111-i zobori oklevélben «*Godefridus* presbiter»-nek írja magát; — v. ö. ném. *Godafrid* (*Godefrid*, *Godefrit*, *Godefred*, FÖRSTEMANN, Alth. Namenb. I. 533.) és ném. *Gaufridus* (STARK, Kosenamen der Germanen, Sitzungsber. LII. 307.). Megjegyzem, hogy a *-fridus* helyett álló *-fredus* román (francia vagy olasz, v. ö. ol. *Goffredo*, vel. ol. *Gofredo*, egy 1034-i zárai oklevélben: Ego *Ansfredus* presbiter scripsi) nyelvi alak. *Godfridus*, tehát *d s* alak előfordul a cseh oklevelekben is (v. ö. ERBEN, Regesta). — A ném. *Godafrid* egyébként *Gotfrid* alakban is előfordul, v. ö. 1156—1412: *Gotfrith*, ugyanaz 1171—1392: *Gothfridus* (hospes teutonicus) és KÉZAI, De nob. aduenis: «Temporibus . . . Stephani regis tercii introiuit in Hungariam quidam miles *Gotfridus* nominatur de Messensi regione . . . Hic namque *Gotfridus*, cum esset ingenuus filius, scilicet comitis Hersfeldensis . . . stb.»

Gotselmus: 1135: Dat(um) p(er) man(us) mag(ist)ri *Gotfelmi*; — ném. *Gauzhalm* (*Gotselm*, FÖRSTEMANN, Alth. Namenbuch I. 502.). A szóban ugyanaz a *gaud* (+ *helm*) van, a mit a *Godefridus*-ban találtunk.

Gönczöl: Anon. 57: *Guncil*; nevekben *Kenczel*, *Könczöl* (v. ö. Okl. szót.); — ném. *Gunzili* (*Güntzel*, *Günzel*, FÖRSTEMANN, Alth. Namenbuch I. 558.). A németben a név összekeveredett a *Chunrat*, *Conrad* becéző alakjaival, s ma a *Konrad* kicsinyítése. V. ö. *Cuntius*.

Günter: 1086: ad sepulchrum *Gunter* (Szent *Günter* neve, a kinek biztatására Szt. István a bakonybéli apátságot építette s a ki Csehországban halt meg (1045 okt. 9.)), így fordul elő: Hartv. v. s. Steph. 14. §: beatus *Gunterius*; Leg. s. Steph. mai. 14. §: here-mita beatus *Gutherius*; a mi oklevelünk *Gunter*-je ezzel a *Günther*-

rel nem azonos); — ném. *Gunther* (*Gunter, Gunteri*, FÖRSTEMANN, Alth. Namenbuch I. 564.). A név el volt terjedve Csehországban (v. ö. ERBEN, Regesta: *Guntherus*), Karintiában (v. ö. JAKSCH, Urk. b. *Guntherius*).

Gyárfás: *Geruasius* (Kálmán király idejében nyitrai püspök); 1157: *Geruasio* (Geurienfi episcopo); — ném. *Gerwas* (FÖRSTEMANN, Alth. Namenbuch I. 1271, TETZNER, Namenbuch). A név igen elterjedt volt Csehországban (COSMAS műve első részét *Geruasius* érseknek ajánlotta, WATTENBACH, Deut. Gesch. quell. II. 205.), Dalmáciában (v. ö. JIREČEK, Die Rom. I. 71, 83, 86, 2. rész 38; itt van *Cerbasius*, *Čeruasio* is közölve), Velenczében (vel. XII. századi emlékekben S. Gervasius és S. *Jervasius*, PERTZ, Mon. G. SS. XIV. 70, a XIV. században *Jeruasio* (v. ö. 1315-ben: da sen *Jeruasio*, BERTANZA e LAZZARINI, Il dial. venez. 66. l.). A XIV. századi szerb oklevelekben vannak gör. kel. barátok, a kik ezt a nevet viselik (v. ö. Zbornik: 1312—17: *ѣромонаха Гѣркахіе*, 1331: *гѣркахія*). Lásd még a *gy* betű tárgyalásánál (NyKözl. XXXIII. 189.), a hol tévesen van mondva, hogy a nyitrai püspök Szt. László alatt *Gyárfás*, helyesen Kálmán alatt.

György; lásd *Georgius*-nál. A szó ö-jét német umlautozott hagnak tartom. azért említem meg e helyen.

Hedricus: KÉZAI: De nobilibus aduenis: Postea Wolfer cum *Hedrico* fratre suo introiuit de Uiltonia... existo namque *Hedrici* origo esse habet»; — ném. *Hederich* (*Haderich*, FÖRSTEMANN, Altd. Namenbuch I. 648.). Ebből a névből valók a *Hedre* nevű helynevek, v. ö. *Detre*, *Imre* és *Heinrich*.

Henricus: V. s. Gerardi 11. §: Monachi... de monte Pannonie quatuor Philippus, *Henricus*, Leonhardus et Concicus (a legenda 12. §-a szerint *Henricus* tudott magyarul). A V. s. Gerardi 12. §-ában van egy másik *Henricus* pap is, a kiről olvassuk: «Ueniens Albam (t. i. Maurus)... intrauit scolas, ubi erat quidam t e w t o n i c u s nomine *Henricus* qui erat puerorum uicemagister». A világi urak közt: 1156, 1157: *Henricus* curialis comes (ugyanaz egy 1156—1412 oklevélben: *Heyderici* curialis comitis, 1152: *Hendrici*, *Heidricus*, Pannonh. Szt. Ben. r. tört. I. index); 1135: *Heidricco*; 1162: *Heidrico* palatino comite; — ném. *Heinrich*, *Henderich* (v. ö. FÖRSTEMANN, Altd. Namenbuch I. 578, 592, 648, ZAHN, Urk. *Haidenrich*). A névben három név összekeveredése van: *Hagan-*

rih, *Haimirih* és *Hadarih*. A *Haimirih*-nek becéző alakja *Heimo* (v. ö. nálunk *Heymo*, ERDÉLYI, A bakonybéli apátság Árpádkori okl. 42.), a melyből a magy. *Hím* család (v. ö. Kisfaludy: *Himfi*, s ebből való a *Himód* helynév is, Pannonh. Szt. Ben. r. tört. I.) neve is ered. — Megjegyzendő, hogy Velenczében és Dalmáciában *Henricus*-t (olaszul *Enrico*, vel. ol. *Henrigo* 1318-ban: BERTANZA e LAZZARINI, Il dial. venez. 75. l.) a XI—XII. századból nem tudok kimutatni. V. ö. *Imre*.

Hermann: KÉZAI: De nob. adv.: *Hermanni* generacio ex Nuirimberc oritur . . . cum regina Kisla intrauerunt; 1181: *Hermam* (pécsi hospes); — ném. *Hariman* (*Herimann*, *Herman*, FÖRSTEMANN, Altd. Namenbuch I. 627.).

? *Herneus*: 1079—80: GUDEN okl.: Szella filius *Herney*; nézetem szerint *Herneus* egy az 1055-i tihanyi levél *Erneus*-ával (1055: Sig. *Ernei* comitis), Salamon király *Ernyé*-jével (v. ö. FEJÉRPATAKY, Okl. II. István kir. korából 10. l.). A név a ném. *Ernst* (Ernö) mása lehet, a melynek FÖRSTEMANN-nál *H*-s írása is előfordul (*Hernust*, *Hernast*, *Hernist*, Altd. Namenbuch I. 126.). V. ö. *Ernel*.

Imre: V. s. Gerardi: 9. §: *Hemerici* ducis, u. o. ducem *Hemericum*; Leg. s. *Emerici* 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8. §: *Hemericus*; Leg. s. Lad. 6. §: *Hemerici*; Imre király neve egy 1198-i eredeti oklevélen: *Hemericus* || KNAUZ összeállításá szerint (Kortan 181.) naptárainkban *Emericus* (*Emiricus*, *Emricus*, *Emenricus*) a legtöbbször előforduló alak || Leg. s. Steph. mai. 15. §: uiri *Heinrici*, Hartv. v. s. Steph. 18. §: pueri *Henrici*; az Ann. Hildesh.-ben is: *Heinricus*, Stephani regis filius, 1152: sci *henrici*; a naptárakban *Heinricus*, *Henricus*, *Hinricus* (v. ö. KNAUZ, Kortan 181.); ugyanitt emlitem meg, hogy Imre királyunkat a Pozs. Krón. és pénzei *Henricus* rexnek nevezik. A név eredetének helyes értelmezéséhez csakis a magyar nyelvtörténetben megőrzött alakok adnak útmutatást. Itt ilyen alakokat gyűjtöttem össze: α) *Imbreh* [«zent ymbreh» Apost. méltós. írott k. 55. l.; ilyen alakból való a varazsdi horv. 1823 évi kalendarium *Imbrih* (nov. 5-nél) adata s v. ö. hogy Varazsd-megyében van *Imbrihovec* (ma Imbrijovec)], *Embre* (Okl. szót.; v. ö. 1450-i esztergomi zsinat: *Emebrieci*, KNAUZ, Kortan 181, a XV. század végéről való novi-i horv. glagolita missale naptárában Imre herceg neve «*Jembrih* kralj-nak van írva); — β) *Imreh* (KNAUZ, Kor-

tan 181, Marg. Leg. 46, 47. l.: *jmreh*), *Imrő* (Érdy-k. 616. l.: *Ymróh*, mai népnyelvi *Imrő*, v. ö. Nyr. XXIII. 462.), *Emreh* (KNAUZ, Kortan 181.), *Emrő* («zenth *Emróh*, WINKLER-k. naptári rész); — *Imre*, *Emre* (számtalan adatban), a nép nyelvében *Imrek* is (Nyr. XXXII. 81.).

A magyar nyelvtörténetben megőrzött *-mbr-* alakok kétségtelemné teszik, hogy az *Imre* név a ném. *Ambricho* (*Embrico*, *Imbrico*, írott alak *Hembrico* is, FÖRSTEMANN, Alth. Namenbuch I. 80, *Embricho* ZAHN, Urkundenbuch des Hz. Steier. I.) név mása. Közvetlen német név; Észak-Olaszországban vagy Dalmáciában ilyen nevű emberek nem voltak. Megjegyzem, hogy a nevet némelyek *Henrik*-kel egynek vették, ez azonban tévedés. A szó alakulására v. ö. *Detre*, *Hedre* és *Udalricus*-nál *Orli* (Ulrich), míg az *-mb-* : *m* megfelelésre v. ö. Kálmán királyunk nevét, a ki az ír barát *Columbanus* nevét viselte (az 1109-i veszprémi görög-lat. oklevélben [Muz. példány] «*Columbanus rex*» néven fordul elő Kálmán királyunk).

Konrád; lásd a német eredetű nevek közt *Conrad*, *Contius*, *Cuntius* és *Kuna*.

Lambertus: 1111-i zabori okl.: *Lambertus*... decanus; 1135: *Lamberto comite Budrugensi*; a bozóki prépostság alapítója *Lambert* (v. ö. FEJÉRPATAKY, Oklev. II. István korából 28, PAULER, A m. n. tört. I. 301, 609.), Szent László királyunk testvére *Lambert*; — ném. *Landsbercth* (*Lambert*, FÖRSTEMANN, Altd. Namenbuch I. 832.). A szó Dalmáciában nem volt elterjedve (v. ö. JIREČEK, Die Rom. I. 2. rész), ellenben Stajersországban (1110 körül: *Lambertus*, 1150: *Lampertus* ZAHN, Urkb. des Hz. Steierm.) és különösen Csehországban sok a *Lambertus* (ERBEN, Regesta). A szó magyar alakjai naptárainkban *Lompert*, *Lampert* (*Lomperth*, KNAUZ, Kortan 207.), *Lompeerth* (Winkler-kód. naptári rész). A szóban levő *o* > *a* megfelelésre v. ö. *Ágota* (más magyar alakja *Agatha* is, KNAUZ, Kortan 132.) > lat. *Agatha*, *Borbás* (más alakja *Borrobás*, *Barrabás*, *Barlabás*) > lat. *Barnabas*, *Borbála* > lat. *Barbara*, *Pongrácz* (régén *Pangrácz* is) > olaszos ejtéssel lat. *Pancratius* stb.

Leonhardus: V. s. Gerardi 11. §: «*Monachi*... de monte Pannonie quatuor Philippus, Henricus, *Leonhardus* et Concius (a Vita 12. §.-a szerint ez a barát nem tudott magyarul); — ném. *Leonhard* (FÖRSTEMANN, Alth. Namenbuch I. 843.). Velenczében *Leonardus* (*h* nélkül) a XII. századtól, Dalmáciában pedig a XIII.

századtól mutatható ki a szó (alakja: *Leonardus* *h* nélkül, kicsinyítve *Leune*, *Lone*, *Lunardo*, JIREČEK, Die Rom. I. 2, 42, vel. ol. *Lunardo*, 1299. oklevélben, BERTANZA e LAZZARINI, Il. dial. venez. 11. l.). A *Leonhardus* eredetét a szó magyar alakja dönti el. A szónak ugyanis naptárainkban *Lénárd*, *Lénárt* az alakja (v. ö. *Lenard*, *Lenart*, *Lenhart*, *Lenarth*, KNAUZ, Kortan 208.). Ez az alak pedig nem magyarázható meg az olaszból. Az északolaszban ugyanis, s ez áll a velencei nyelvre is, a lat. *eo*-ból *io* lett (v. ö. Denkschr. XXII. 174. l.: *Leopart*: ol. *Lionpardo*, u. o. *lionfante*; vel. ol. *lionfante*: elefánt, vel. ol. *lion*, *liona*: leone, leonessa BOERIO, vel. ol. *Symion*: lat. *Symeon*, BERTANZA e LAZZARINI: Il. dial. venez. 36. l.); innen *Lionardo* da Vinci neve s ugyanez a hangtani sajáttság van *Tivadar* szavunkban is. A magy. *Lénárd*-ban azonban az *eo* helyén *é* (esetleg eredetibb *e*) áll, s ugyanilyen *eo* helyén álló *e*-re legrégibb példánk 1079—80-ból való (v. ö. 1079—80: Guden oklevele: *Tefil* iudex = Teofil; 1111-i zobori okl.: *Thebaldus* comes sumuginensis, ugyanennek neve az 1113-i zobori levélben *Teobaldus*, Kálmán király arbei oklevelén pedig *Theobaldus*). A ném. *eo*-val bíró szavaknál az *eo*-ból vagy *ie*, *i* lett (v. ö. *Lienhardus*, *Lienhartus*, *Linhardus*, ZAHN, Urk. des Hz. Steierm. index, JAKSCH, Monumenta, index; a Váradi regestrum szerint volt egy jobbágynk *Leopoltus* néven, ma ez *Lipold*, *Lipót*: ném, *Letpold*, *Litpold*; v. ö. *Dénes* szó tárgyalását, a mely régen *Dyenes*, *Dienes*), vagy pedig *ē*, *e* (v. ö. *Lehnardt*, *Lenard*, *Lennert*, *Lendert*, FÖRSTEMANN, Altd. Namenbuch I. 843, KISCH, Festgabe 17.). A lat.-ném. *eo* < *e* alakú *Lenart* van a cseh oklevelekben (1174-ben ERBEN, Regesta), ugyancsak *Lenard* a szó alakja a szlovénben is (XV. századi adat: *Lenard*, Arch. für slav. Phil. XIV. 196, ŠTREKELJ, Beneški rokopis XX, ugyanitt friauli *Lunardo* alak van közölve, v. ö. Ragusában is *Lunardo*, JIREČEK, Die Rom. I. 2, 42; XVI. századi szlovén adat: TRUBERNÉL 1575-ben *Lenard*, Letopis Laibach 1891: 140. l., Krajnában ma Šent *Lenart* hely van). Ilyen szlovén-német úton van közvetítve a m. *Lénárd*. Olasz területről a szó hangalakja miatt nem kerülhetett (v. ö. ça-horv.-ban *Levenardo*, ŠURMIN, Acta croat. 203, 313, 314.).

Lithouch; v. ö. *Lutovic*.

Lutovic: 1055-i tih. alap. lev.: Signum *Lutovic* comitis; — ném. *Liudowicus* (*Liutwic*, *Luitwig*, FÖRSTEMANN, Alth. Namenbuch

876.). A szó eredetére nem egy a ném. *Chlodowich* (*Hlodwig*, *Ludwig*: Lajos) szóval, idők folyamán azonban ezzel összekeveredett (a *Ludwig*: Lajosnak nincsen *t* hangzású alakja FÖRSTEMANNnál); a mi szavunk a ném. *liud* (volk) és *wig* (kampf) szavak összetételéből alakult név. Ezt a ném. *liud* szót látom én az 1116—1131-i oklevél *Lithouch* («*Lithouch regio iudice*») nevében is (v. ö. FÖRSTEMANN, Alth. Namenbuch I. 858: *Lituoka* femin.), a megfejtést azonban nem tartom biztosnak. V. ö. *Lajos*.

Macilinus: 1137. eredetiben fennmaradt oklevél: *Macelinus* episcopus; 1134: *Macilinus* (zágrábi püspök II. Béla alatt); 1086: *Maselinus* (mansio neve, személynévből való); — ném. *Mazelin* (*Macelin*, *Matzilin*, *Maselin*, FÖRSTEMANN, Alth. Namenbuch I. 927, ZAHN, Ueber die steierm. Taufn. Mittheil. XXIX. 38. l.; Stajersországban 1150-ben *Macelinus*, ZAHN, Urkundenbuch I, index; 1071-ben *Mazelinus*, testis in Misnia: Meissen, ERBEN, Regesta I. index; román nyelvi írott alakja *Mascelinus*, v. ö. Travaux et mémoires de l'université de Lille, 1120. évi oklevél). — A név német kicsinyítés, s semmi köze az olasz *Mazolinus*, *Maçulinus*-hoz (v. ö. JIREČEK, Die Rom. I. 2, 43. *Madius*-nál).

Machtildis: Hartv. V. s. Stephani 24. §: Comitissa uero quedam nobilitatis eximie matrona, comitis Albi Udalrici socia, regis Wladizlai sororis filia, nomine *Machtildis* . . . mortis proxima fuit»; 1198: Quinta mansio Feldes cum uxore *Mahtelt*; — ném. *Mahthildis* (*Machtildis*, FÖRSTEMANN, Alth. Namenbuch I. 898; ZAHN, Urkundenb. des Hz. Steierm. index: *Mahthilt*, *Mathildis*). Dalmáciaiban és Velenczében a szó *Matelda* (BERTANZA e LAZZARINI, Il dial. venez. 37. l.) alakban volt elterjedve (JIREČEK Die Rom. I. 2, 46.).

Mahal: 1134: *Mahal* (zágrábvidéki nemes ember; előfordul II. Béla bakonybéli ítéletlevelében is *Mahal* alakban); — ném. *Mahal* (v. ö. helynevekben: *Mahalineschirichun*, FÖRSTEMANN, Alth. Namenbuch I. 896, II. 1043.). Vajjon a csehek közt ma előforduló *Máchal* szintén ide tartozik-e, nem tudom megmondani.

Moson: 1137: De ciuitate *Muffun*; 1135: Pausa *musvniensi* comite et magistro tauarnicorum; — ném. *Mosum*, *Mosan* (FÖRSTEMANN, Alth. Namenbuch II. 1114; u. o. 1095: *Misenburc*; lásd részletesen LUMTZER-MELICH, Deutsche Ortsnamen 7. l.).

Nána: 1055: Signum *Nane* agasonis; 1116—1131: *Fila*.

oklev.: Wezprimiensi presule meo uenerabili *Nana*; II. Béla egy keltezetlen oklevelében: *Nane* Vezpremiensis ecclesie episcopi olvasható; 1135: *Nana* (pécsi püspök); 1157: de *Nana* (ma község); — ném. *Nana* (*Nanna*, FÖRSTEMANN Alth. Namenbuch I. 949, STARR, Kosenamen, Sitzungsber. LII. 284.). A ném. *Nana*, *Nanna* ugyanaz a szó, a mely megvan a *Ferdinand*-ban is (= magy. *Nándor* jelentésileg, etymologiai szempontból azonban a magy. *Nándor*, régibb *Landor* esetleg a lat. *Leander*-ből való is lehet v. ö. Nyr. XXVII. 466. és már 1086-ban van nálunk *Nandir* eques). A névre v. ö. ny. bolg. *Nana* (férfi, Sborn. XV. 197.).

Odalricus; v. ö. *Udalricus*. — Orli, v. ö. *Udalricus*.

Pot: KÉZAI: De nobilibus aduenis: «Post hunc introiuit *Pot* de Lebyn»; — ném. *Budo* (*Puto*, *Poto*, *Potho*, *Pott*, FÖRSTEMANN, Alth. Namenbuch I. 289.). SZAMOTA szerint a tih. apátság alapító levelében előforduló *putu* («inter *putu* uueieze» NyKözl. XXV. 145.) szóban *Pot* személynév lappang; ugyanez a személynév van szerintem az 1086-i eredeti oklevélben is, ezekben az adatokban: «hinc per vallem vadit ad agrum *Potu*; u. o. de quo tenditur ad statuum *Puti*». V. ö. a szláv nevek közt.

Pous, *Pousa*; v. ö. a szláv nevek közt *Pósa*.

Pozman: 1086: *Pozman*; KÉZAI. De nobilibus aduenis: *Pazman* (de Sueuia); — v. ö. *Poznan*-nál a szláv nevek közt.

Radla (Brunon. v. s. Adalberti); — ném. *Radila* (FÖRSTEMANN, Alth. Namenbuch I. 994.). A *Radla* név becéző alak, a mely -l- képzővel alakult (v. ö. STARK, Kosenamen, Sitzungsber. LII. 310: *Fritla*, *Danla*, *Rodla* = Rudolf, *Aetla* = Attila stb.). — Okleveleinkben előforduló *Rad* (II. Béla keltezetlen okl.: in villa *Rad*) szláv eredetű személynév, v. ö. *Radvány* a szláv nevek közt.

Ratoldus: KÉZAI. De nob. aduenis: «Post hoc intrauit Oliuerius et *Ratoldus* tempore regis Kalomanni, de regno Apulorum Caserta ortum habent»; — ném. *Rudoald* (*Ratold*, FÖRSTEMANN, Alth. Namenbuch I. 1004.). E névből való *Rátót* helynevünk (v. ö. *Leopold*: *Lipót*).

Robertus: 1111-i zabori okl.: *Rōbertus* prepositus strigonien-sis; 1113: *Robertus*; — ném. *Hrodebert* (Conversio Bagoariorum-ban *Hrcdbertus*, későbbi salzburgi emlékekben: *Rodbertus*; *Robert*, FÖRSTEMANN, Alth. Namenbuch I. 720; újf. *Robert*, *Rubert*, *Rupert*, *Ruprecht*). — Naptárainkban *Rubarth* (zenth *Rubarth*, *Batthy*.

misek.), *Rupert* (KNAUZ, Kortan) fordul elő. ZAHN azt írja, hogy a *Robert* a ném. *Hrodbert* francziásított alakja (v. ö. Mittheilungen XXIX. 54, Graz), fontos azonban, hogy a zobori alapító levélben ő-val van írva a szó (*Ruobert*-nek olvasandó tehát), s ez német jelzés. V. ö. *Rupa*.

Rudlep: 1181: *Rudlep* (pécsi hospes); — ném. *Ruodleip* (*Hrodlef*, FÖRSTEMANN, Alth. Namenbuch I. 735.).

? *Rupa*: 1135: *Rupa* (arator neve); — azt hiszem a *Ruprecht* *Ruppo* beczéző alakjából (TETZNER, Namenbuch 73. l.) való (v. ö. *Rüpel* = *Ruprecht*, Arch. f. slav. Phil. XII. 52.). V. ö. *Robert*.

Szala: A «*Conversio*»-ban a mai Zalavár *Salapiugin* néven fordul elő (v. ö. FÖRSTEMANN, Alth. Namenbuch II. 1279.), a folyó pedig *Sala* néven; a mai *Zala* folyó neve (írva *Zola* is, v. ö. FEJÉRPATAKY, III. Béla kir. okl. 15. l., *Sala* is 1166-ban) eredetileg ném. *Salaha*, s szóról szóra «Sós vizet», «Sajót» jelent. A *Szala* név szintén az itt talált lakosságnak a honfoglalással meg nem szűnt folytonosságáról tesz bizonyosságot.

Taszló: V. s. Gerardi 11. §: «*Monachi... de Beel duo Crato et Thazlo*» (a Vita 12. §-a szerint *Thazlo* tudott magyarul); — ném. *Tassilo* (*Thasilo*, FÖRSTEMANN, Alth. Namenbuch I. 1142.). Longobárd eredetű név, a mely a bajoroknál a VII—XIII. században igen el volt terjedve.

Teobaldus: 1111-i zobori okl.: *Thebaldus* sumuginensis comes; ugyanez Kálmán király arbei oklevelén: *Theobaldus* s az 1113-i zobori oklevelén *Teobaldus* (sumigiensis); — ném. *Theudobald* (*Theutbald*, *Thiotbald*, FÖRSTEMANN, Alth. Namenbuch I. 1165, *Theobald*, TETZNER, Namenbuch). A m. oklevelekbeli *Thebaldus*-ra v. ö. 1079—80 oklevélben *Tefil* és lásd részletesen Lénárd alatt. — Ugyanez a név van a *Tiboldus*-ban is (v. ö. magy. *Tibád* is); KÉZAI, De nob. aduenis: «Tunc eo tempore ad ducem Geicham uenit comes *Tiboldus* de Fanberg, qui Graun *Tibold* est uocatus. unde de eadem progenie Graun quidam usque hodie simpliciter nominantur. Ex isto illi de Bobocha orti deriuantur. Isti et enim sunt de Deuchunlant»; a *Tibold* alakra v. ö. FÖRSTEMANN-nál *Thibold*, *Thibold* és a mi neveink közül *Lipót*. — *Teobaldus* nevű emberek a XIV. században Zárában, Ragusában is vannak (v. ö. JIREČEK, Die Rom. I. 2, 59.).

? *Tota*, *Tuta*: «*Sororem Totam* (KÉZAI, De nob. aduenis,

XII. század végén; oklevéladat 1171-ből, FEJÉRPATAKY, Kálmán kir. okl. 10; *Tuta*, ERDÉLYI, A bakonybéli apátság 38.); — talán a ném. *Tuto*, *Tato*, *Tatto* (beczéző alak *Tassilo*-hoz, TETZNER, Namenbuch) szóval függ össze; lehet azonban olasz is (v. ö. *Tota*: cum mia fíja Tota, BERTANZA e LAZZARINI, Il dial. venez. 44. l.), s esetleg bolgár is (nyug. bolg. *Tota*, Sbornik XV. 199.). V. ö. *Duda*.

Udalricus: Hartv. v. s. Stephani regis 24. §: «Comitissa uero quedam nobilitatis eximie matrona, comitis Albi *Udalrici* socia, regis Wladizlai sororis filia, nomine Machtildis... iam mortí proxima fuit»; — ném. *Odalric* (*Udalrich*, *Uðalric*, *Olrich*, *Ulrich*, FÖRSTEMANN, Alth. Namenbuch I. 981.). A Batthy. misekönyv uap-tárában «zenth Orly» = Ulrich.

Ulfodus: 1111-i zobori alapító levél: Hector filius *Vlfodi*; — a név talán összevethető a ném. *Wolfgang* (*Wulfad*, *Vulfad*) vagy pedig a ném. *Vulfoald* (*Vulfold*, *Wlfad*, *Vulfald*, FÖRSTEMANN, Alth. Namenbuch I. 1350, 1356.) személynevekkel.

Waltherus: V. s. Gerardi 12. §: «Quibus susceptis eos sub manu magistri *Waltheri* constituit... filios suos tradebant *Walthero*... magister *Waltherus*... *Waltherus* autem preerat illis in cantura»; u. o. 14. §: «Dixit ad *Waltherum*: *Walthere*... *Walthere*... *Waltherus*». Leg. s. Ladislai 10. §: «Rex itaque Stephanus Colomanni filius hanc causam *Walthero* Waradiensi episcopo... commisit»; ugyanez 1134-i oklevélben: *Walterii* (episcopi warad.); — ném. *Waldhar* (*Walther*, *Waltheri*, FÖRSTEMANN, Alth. Namenbuch I. 1244.). V. ö. *Galterus*.

Wazil: 1086: *Wazil* cum uxore et filio duabusque filiabus; — a szláv nevek közt kifejtettem, hogy ez *Vaszil* (= szláv *Vasil*: βασιλεως)-nek is olvasható; nem lehetetlen azonban, hogy a szó a ném. *Wazil* (v. ö. ZAHN, Ueber die steierm. Taufnamen, Mittheilungen XXIX. 38.), *Wasili* (Wasigrim?, STARK, Kosenamen, Sitzungsber. LII. 331.) mása. V. ö. *Wecelinus*.

Wecelinus: KÉZAI, De nobilibus aduenis: «Post modum intrat de Wastuburc *Wecelinus*» (v. ö. *Vecelin* német vendégre, PAULER, A m. n. tört. I. 35.); — ném. *Wezelinus* (= *Werinharius*, STARK, Kosenamen, Sitzungsber. LII. 334, *Wetzel*, Koseform zu Werther, TETZNER, Namenbuch, *Wezelin*, FÖRSTEMANN, Alth. Namenbuch I. 1274.). A képzésre l. *Macelinus*-t, *Ecelinus*-t.

Wernolt: 1137: *Wernolt* (comes), 1138: *Vernolt*; — ném. *Werinolt* (FÖRSTEMANN, Alth. Namenbuch I. 1270.).

Wido: 1162: *Widone* pristaldo, 1166: *Widone* comite; 1171: Eodem tempore comes capelle *Vido*. frater Fulconis; 1171—1392: Regioque sigillo sigillatum per *Wydonem* capelle magistrum; — ném. *Wido* (FÖRSTEMANN, Alth. Namenbuch I. 1279.). A szó román nyelvi formája *Guido*.

Willibaldus: 1181 (nem ered. okl.): *Villibaldus* presbiter; — ném. *Willabald* (*Willibald*, FÖRSTEMANN, Alth. Namenbuch I. 1304.).

Willermus: 1111-i zabori alap. lev.: *Willermus* grammaticus; a ném. *Willahalh* *Willermus* alakjai FÖRSTEMANN (Alth. Namenbuch I. 1311: *Villerm*, *Willermus*, *Guillermus*, *Gillermus*) összeállítása szerint csupán francia forrásokban fordulnak elő. A V. s. Gerardi 4. §-a szerint a velencei apát *Gwillermus* volt (velencei okiratokban *Viligemo*, *Uiligelmo*, *Uielmo*, *Vilielmus* alakokat találtam, BERTANZA e LAZZARINI, Il dial. veneziano 18, 77. l.); a román nyelvekben általában a *g* kezdetű alak járatos (v. ö. JIREŔEK, Die Rom. I. 68, 2. rész 39: *Guilielmus*; KÉZAI, De nob. aduenis: Betse uero et Gregory similiter de Francia generacio oritur, ex cognacione *Guilielmi* dicti Cornes); ilyen romanizált alakú nevek előfordulnak a cseh (ERBEN, Regesta: *Guillelmus*) és a karinthiai (v. ö. JAKSCH, Monumenta I: *Guilielmus*, *Guilelmes*) oklevelekben is. A magyarban a névnek két formája van; *Vilmos*, a mely latinizált német eredetű és *Gillyínos* (v. ö. Marg. Leg. 64: moconyay *guillinius*-nak, u. o. 78: *guellinos* hercege, u. o. 202: *guellynos*), a mely olasz közvetítés. V. ö. Memel.

Wolferus: 1111-, 1113-i zabori alap. levelek: *Vvolferus* (egri püspök); 1157—58: *Wolfer* (comes; ez utóbbira v. ö. KÉZAI, De nobilibus aduenis: «Postea *Wolfer* cum Hedrico fratre suo introiuit de Uiltonia»); — ném. *Vulfhar* (*Wolfher*, *Wolfer*, FÖRSTEMANN, Alth. Namenbuch I. 1350.). A Pannonh. Szt. Ben. r. tört. I. 808. lapján *Valfer* alak is előfordul.

14. §. Latin-görög eredetű, valamint a biblia útján elterjedt nevek.

Ábel: 1181: *Abel* cum filio; — lat. *Abel*, gör. Ἀβελ. A gör. kel. szláv fordításokban *Avelъ* a szó, míg a latin kiejtésen alapuló róm. kath. szlávban *Abel*.

Ábrahám : 1079—80: Guden okl.: *Abraham* uchuga; 1171: *Abram* (házi szolgál); Hal. Besz.: *Abraam*, Apost. mélt. 35: *Abraham* (más adatokat láss Okl. szót.); — lat. *Abraham*, gör. Ἀβραάμ. A görög kel. szláv fordításokban Ἀβραάμ = *Avraam* a szó, míg a róm. kath.-okban *Abraham*, *Abraam* (ŠURM. Acta croat. 219.), *Abram* (Dalm., Bern. és Zárai lect.). Velenczében a szót *Habraam*-nak is írták, ugyanígy Dalmáciában (v. ö. JIREČEK, Die Rom. I. 2, 21; Raihina lect. *Habram*, Rad CXXXVI. 183.). Nálunk e *h*- szókezdetű írás a XI., XII. században nem fordul elő. A cseheknél van *Abraham* nevű ember a XII. században (ERBEN, Regesta).

Ádám : Hal. Besz.: *Adamut* (olv. *Ádámot*), Apost. mélt. 38, 47: *Adam* f eua, *Adam* (XIII. századi adatokat láss Okl. szót., a hol *Adamus* alak is van); — lat. *Adam*, *Adamus* (JIREČEK, Die Rom. I. 2, 21.).

Adorján : 1157—58: Ego Stephanus filius *Adriani*; 1186: per *Adrianum* budensem prepositum nostrumque cancellarium; 1198: *Adriano* ultrasilvano episcopo; Marg. Leg.: 224: *Adrian* jspan vr; naptárbeli alakok: *Adorian*, *Adrian* (KNAUZ, Kortan 13. l. és Okl. szót.), a mai nyelvben: *Adrán* is előfordul (Nyr. XXXII. 81.); — lat. *Adrianus* (Conversio Bagoar. et Quar., lásd a szentek tárgyalását), *Hadrianus*. A magy. *Adorján* eredetibb *Adrján*-ból való. Ilyen alakok vannak a szlávban is (v. ö. zárai 1803-ban nyomtatott Narednik boxanstvenoga officia: *Adrján*, horv. Одр'кн', Одр'кн' = *Odrján*, 1433-ban, 1436-ban, ŠURM. Acta croat. 135, 139, a hazai szlovénben *Adrián*, Zobr. szlov. 71.). A lat. *i* + magánhangzó *j* kiejtése a X—XV. századi egyházi latin kiejtéssel függ össze (v. ö. szlov. *Marjan*, cs. *mařan* = *Marianus*, *Mátyás*, *Sebestyén*, *Fabjan* stb.). A magy. *Adorján* akár egy lat. egyházi kiejtésbeli *Adrjanus*-ból, akár pedig a szláv *Adrján*-ból való. — Dalmáciában és Velenczében a XI., XII. században nincsenek *Adrianus*-ok.

Ágnes : Marg. Leg. 68, 132, 213, 214, 218, 219. l.: soror *agnes*, *agnest*; u. o. 182, 183. l.: karoly vitez huganak leánya . . . ev neky vala neue *agnes* . . . mykoron ez *agnes*; Érdy-k. 198: zent *Agnes* (napközi adatokat l. KNAUZ, Kortan 132.); — lat. *Agnes*, *Agnesa*, *Agneta*, ol. *Agnese*, vel. ol. *Agnese*, gen. ol. *Gneisa*, friauli *Gnèse* (1381-ben *Gnesa*), Dalmáciában a szó *Agnesa*, *Niša*, *Nišica* és *N'ěža* (JIREČEK, Die Rom. I. 2, 21.). A horv. *ča*-nyelvben *Nježu*

(NEMAN. II. 23.), az olaszföldi szlovénben *Nježa* (XV. száz. *Gnexa*); a legtöbb szlovén nyelvjárásban *Neža* (Archiv f. sl. Phil. XIV, 234, ŠTREKELJ. Ben. rokop. XXI. l.). A mi emlékeinkben ilyen északolasz: velencei vagy pedig friaulira visszavezethető *Něža*, *Njěža* alak nincs (v. ö. Marg. Leg. 151: uala nemely evzvegy azzony allatnak leanya kynek vala neve *neste*; ez a *Neste* lehet az Anastasia becéző alakja (v. ö. bolg. *Nasta* Sbornik XV. 197.) vagy pedig a cseh *Nestezka*, *Nětiše*, PALACKY, Čas. ces. mus. 1832.). Van azonban naptárainkban *Annos* (Batthy. misekönyv jan. 21.), a melyet ZOLNAI az *Agnes*-ből a *tegnap: tennap* analógiájára magyaráz (Magy. Könyvszemle III. 108.), a szót talán össze lehetne vetni az ódalm. *Anes* (= Ágnes, JIREČEK, Die Rom. I. 86.) névvel is.

Ágoston: 1134: *Augustino* (esztergomi kanonok); más neveket a XIII. századból Okl. szót.: *Ágoston*, *Ágaston*; zent *Agoston* (Péld. k. 28, 44, 64, 65, 66, 67, Apost. mélt. 6, 25, 27, 29, 47, Érdy-k. 515. stb., naptári adatok KNAUZ, Kortan 143. l.), zent *agiftan* (Birk-k., M. Kszemle 1889. foly. 8. l.); — lat. *Augustinus*, ol. *Agostino*, gen. ol. *Aostin*, *Ostin*, szlov. horv. *Auguštin*, *Avguštin*. A lat. *au*: vulg. lat. *ú* > *a*-ra v. ö. GRÖBER, Grundriss I. 362: *agustus* (horv. *agust*: augusztus hava, ŠURM. Acta croat. 254.).

Ágota: zent *agota* (Érdy-k. I. 323.), naptárainkban: zent *Agota* és zent *Agatha* (v. ö. KNAUZ, Kortan 132.); — lat. *Agatha*, *Agata*, szlov. horv. *Agata*. Az *a* < *o* megfelelésre v. ö. *Borbás*, *Ompod*: *Ampudinus*, *Opulii*: *Apuliai* (1371-ben, FEJÉRPATAKY, Okl. II. István korából 22. l.), *Pangrácz*: *Pongrácz*, *orgona*: *organa* stb. Szent Ágota tiszteletének helye Cataniában volt (v. ö. JIREČEK, Die Rom. I. 53.), Velenczében is volt tiszteletére emelt templom a XI. században. Nálunk Szent László decretumaiban nincsen ünnepnapja.

Alajos, v. ö. *Lajos*.

Aibus, v. ö. *Udalricus*-t a német nevek közt.

Alexander, v. ö. *Sándor*.

Alexius, v. ö. *Elek*.

Ambrus: 1116—1131: *Ambrofio* episcopo Geuriensi (Acha okl.); 1181: *Ambrosius* (világi úr neve) | magyar alakok: *Ambwruws*, *Amburus*, *Ambrus*, *Ambros* (KNAUZ, Kortan 135.), *Amborus* (Winkler-kód. napt. rész, Érdy-k. I. rész, kiadás 379. l.), *Ambrus* (Péld. k. 64, Apost. m. 13. l., más adatokat láss Okl. szót.); — lat. *Ambro-*

sius, ol. *Ambrogio*, *Brogio*, *Ambrosio*, gen. ol. *Breuxu*, *Brüxin*, és *Ambrož*, *Brož* (GEBAUER, Slov. staroč.), szlov. *Ambrož* (JANEŽIĆ szót.). A név el volt terjedve a cseheknél (ERBEN, Regesta) a XII. században, míg Dalmáciára csupán XIII. századi adataink vannak (v. ö. JIREČEK, Die Rom. I. 2, 22, itt *Ambroxius* adat *Ambrožius*-nak olvasható).

Ampudinus: 1162, 1166: *Ampudino* comite; 1171: *Palatino* comite *Ampudino* (oklevélatiratokban *Ambodinus banus* 1171—1392. okl., *Ampudinus* 1425-ben FEJÉRPATAKY, III. Béla okl. 15. l.); 1174: *Ompudino*; Marg. L.: 190: *Ompud* bán, *Ampudinus*; lat. *Ampudinus*.

Ananias: 1116—1131: Acha okl.: *Anania* geuriensi canonicus; — lat. *Ananias* (v. ö. cseh *Ananiaš*, GEBAUER, Slov. staroč.).

Anasztázius: 1001: pannonth. al. okl.: *Anastasio* abbate, u. o.: *Anastasi* (v. ö. *Anastasius* brewnowi apát); V. s. Gerardi: 7. §: *Anastasium* Waradinum abbatem; — lat. *Anastasius*, gör. Αναστάσιος. A név el volt terjedve Dalmáciában is a X., XI. században (JIREČEK, Die Rom. I. 2, 22.) s megvolt a cseheknél is (v. ö. GEBAUER, Staroč. slovník). V. ö. *Ágnes*.

Ancilla: Marg. Leg. 229. l.: soror *ancilla*; — lat. *ancilla*.

András, *Endre*: 1055: *Andreas* . . . rex; 1055: *Signum Andree* comitis; 1086: *Sexta uilla* que dicitur *Andree* Episcopi; u. o. ad fornacem calcis *Andree* Presulis; u. o. quod dedit *Andreas* Episcopus; 1134: *Geuril filius Andree* comitis; 1131—41: *Andre* (veszprémi prépost); 1193: *Andrea* comite de suprun; Marg. L. 16: *varadi andras* vrnak, u. o. 222: *varady andras* vrnak, u. o. 226: *bezprimy andras*; pénzeken: *Andreas* rex || *Andre* kyrálnak (Érdy-k. 639. l.), zent *andras* (Apost. mélt. 35, 38, 53, Érdy-k. I. rész 216. l.; Jord.-k.), *Anderjás* (Münch.-k. naptári rész, az evang. részben Luk. VI. 14.), *Andorjás* (Münch.-k. naptári rész: máj. 11, evang. rész: Máté IV. 18, X. 2, Márk I. 16, 29, III. 18, XIII. 3, Ján. I. 40, 44, VI. 8, XII. 22; Batthy. misekönyv; v. ö. KNAUZ, Kortan 136, a hol ném. Sand *Andre* is van, továbbá Okl. szót.); — lat. *Andreas*, gör. Ἀνδρέας. A szerb-horv.-szlov.-ben a magyarhoz hasonló hangalakkal van meg a szó, v. ö. stajeri, kar. és hazai szlov. *Andraš* (Zobr. szlov. 71, KÜZMICS, Nouvi zakon, JANEŽIĆ, másutt *Andrea*, DALMATIN), isztriai horv. *Andrijaš* (1275-ben, ŠURM. Acta croatica 60. l.), ça-horv. szigetek: *Andrijaš*, *Andrejaš* (ŠURM. Acta croat. 127, 170.), horv. *Adrijaš* (FILIP. szót.), *Andriaš*

(horv. akad. nagyszót. II. b. 256. l.), szerb *Andrejaš* (1389-i okl. Zbornik 53, 54. l.), *Andreas* stb. (u. o. 1394-i okl., 58. l.), *Āndrijāš* (VUK³ szót.). A szláv alakok esetleg *-aš* képzővel képzett alakok is lehetnek (MARETÍÓ, Rad LXXXII. 94.).

A csehben *Ondřej*, *Ondra* mellett *Endriáš* is (GEBAUER, Staroč. slov.), a tótban *Ondrej*, *Ondro*, a lengyelben *Andrzej* a szó. A görög kel. szlávsnál *ΑΝΔΡ'ΚΑ* = Andrēa (v. ö. Cod. Mar., Supr. 90, 92: *ΑΝ'ΔΡΕΑ*), *Andréj*, *Andrij* (orosz, bolg., szerb, horv. ŠURM. Acta croat. 170.), *Andrija*, *Jadrij* (v. ö. dalmáciai adatokat Rad CXXXVI. 183, JIREČEK, Die Rom. I. 2, 22.), *Jadre* (bolg.). A magyar *Endre* a szláv-ném. *Andre* (v. ö. JIREČEK, Die Rom. I. 71, Rad LXXXII. 97. és KNAUZ, Kortan 136.) mása, ez az eredetibb alak meg is van az Érdy-k.-ben 639. l.: «zent Erfebeth . . . magyary *Andre* kyralnak leanya»; hangrendi átesapásra v. ö. *Elek*, *Elemér*, *Ensel*.

Az *András* igen elterjedt név volt Csehországban (ERBEN, Regesta), Dalmáciában, a hol több templom állt tiszteletére (v. ö. JIREČEK, Die Rom. I. 58.). Fontos dolognak tartom kiemelni, hogy Velenczében e szent tiszteletére a X. századtól a mai napig nem volt emelve templom, míg a mi legrégibb ünneplendő szentjeink közt Szent András apostol is ott van (v. ö. Szt. László decretumai; az 1111-i zabori oklevélben levő «ecclesia sanctorum Emerami Andree et Benedicti» Lengyelországból hazánkba jött András szkalkai vértanu egyháza, v. ö. Leg. s. Lad. 6. §., Hartv. v. s. Steph. 7. §., Leg. s. Steph. maior 7. §.). — V. ö. *Dris*.

Anna: Marg. Leg. 76, 222. l.: soror *anna*; 199. l.: *anna* asszony (Okl. szót.: *Annos* is); — lat. *Anna*, ol. *Anna*, gen. ol. *Netta*, *Ninna*, cs. *Hana* stb.

Antal: Marg. Leg. 112. l.: pesten zent *antal*nak clastroma mellet, 58. l.: pesten zent *antal*ban; naptárainkban *Anthal*, *Antal* (KNAUZ, Kortan 140, Érdy-k. I. rész kiadás 447, 464. l.); — lat. *Antonius*, ol. *Antonio*, vel. ol. *Antolin*, gen. ol. *Tōgnu*, *Tugnín*. A szláv nyelvekben *Anton* (a XV. században, szerb DANIČIÓ, Rječnik, horv. *Anton*, ŠURM. Acta croat. index), *Antoní* (GEBAUER, Staroč. slov.), *Antonij* (gör. kel. orosz, szerb, bolgár) a szó. A név Dalmáciában 1275-től mutatható ki, de akkor is főleg a papság közt van elterjedve (JIREČEK, Die Rom. I. 68, 2. rész 23.), Csehországban a XII. században csak egy *Antonius*

van kimutatva, a név csak a XIII. század után terjedt el (ERBEN, Regesta). Nálunk se tudok *Antal* nevű embert a XI—XII. századból (v. ö. Okl. szót.), csupán az 1177-i Kaba oklevelében előforduló *Ant* (comes noui castri) nevét lehetne az *Antonius*: *Antho*, *Anthoe*, *Antus* (JIREČEK, Die Rom. I. 2, 23.) becéző nevéből magyarázni. A magy. *Antal* forma lehet az *Anton*-ból dissimilációval keletkezett alak, s ez esetben eredetibb formája **Antol*; ilyen *Antol* alak van a XV. századi horvát emlékekben (v. ö. ŠURM. Acta croat. 243. l.: 1465-ből: *Antol* Ivčakov vnuk, *Antol* Levkušević, *Antol* Hrastočak), a melyet azonban az *Ant*-ból *-ole* képzővel származott alaknak is felfoghatunk (v. ö. JIREČEK, Die Rom. I. 70: lat. *-ulus*, ol. *-uglio*, arbei *-ole* tárgyalását, *Bartole*).

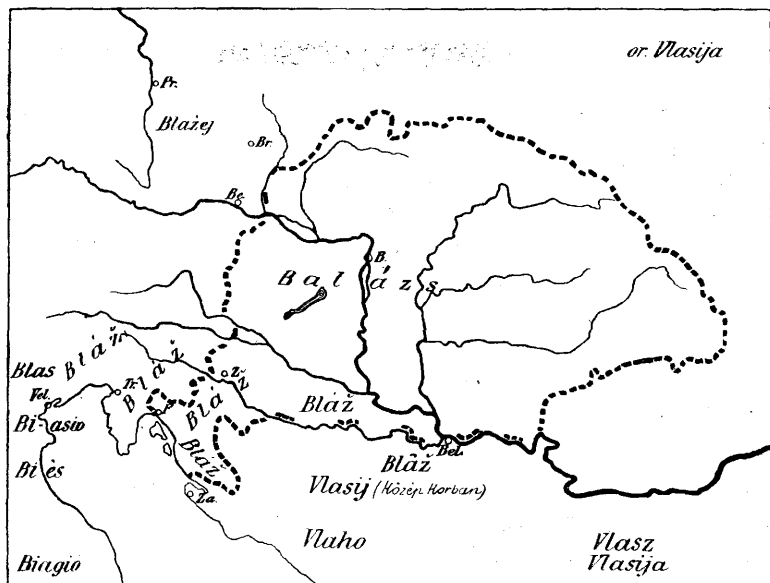
Ányos: 1055: ad ecclesiam sancte Marie sanctique Aniani episcopi et confessoris... in loco Tichon; 1095: Monasterio sancti Aniani, u. o. sancti Aniani abbas; — lat. *Anianus*. JERNEJ szerint *Ányos* és *Angyán* egy szó (Tört. II: 120.), hosszú *ny*-ből a magyarban válhatik *-ngy*-, v. ö. *dinnye* és *dingye* (MTsz.), s így egy *Anianos*: *Annyanus*-ból lehet *Angyán*. A lat. *i* (e) + magánhangzó: vulg. kiejtésbeli *j* + magánhangzó lágyítja az előtte levő mássalhangzót (v. ö. Dorottya, Sebestyén, Mátyás, ostya, sekrestye stb.).

Apalín: Marg. Leg. 21: zenth *apalyn* azzony, u. o. 30: zenth *apalyn* görög ézazar leánya (v. ö. *Apalína*, naptári adatokat, KNAUZ, Kortan 142.); — lat. *Apollonia*. A lat. *-ona* végzet *in*-, *ina*-vá az *Adria*-menti horvátban lett (v. ö. *Albona*, ma *Labin*); a szó magyarázatánál tehát nem kell az *Apollinaris* hatására (vel. ol. *Aponal*) gondolni.

Azok a szavak, a melyek a lat. bibliában *b* szókezdettel, vagy pedig bármilyen más hangtani helyzetben *b* hanggal bírnak, a görög szövegben β -t tüntetnek fel. A gör. kel. szláv bibliákban az ilyen gör. β = *v*-vel van; a mi szavaink itt is nem a gör. kel., hanem a róm. kath. szlávval egyeznek, a mennyiben *b*-vel vannak (v. ö. pl. *Bethania*, gör. Βηθανία, gör. kel. szláv *Vitanija* [ВѢТАНІК]; róm. kath. szláv *Bethania*, magy. *Bethania* stb.).

Balázs: zent *Balaas*, *Balas* (Érdy-k. 212, KNAUZ, Kortan 148, Okl. szót., a hol *Balázs* mint keresztnév csak a XV. század utáni időből van közölve; v. ö. még magister *Blasius*, FEJÉRPATAKY, III. Béla kir. okl. 16. l., jegyzet; magyar eredetű nevek ŠURMIN, Acta croat. 292: *Balaš*, u. o. 327: pop *Balaš*, u. o. 328: pop *Balaš*,

u. o. 332: *Balašvi*, XV. századi adatok); — lat. *Blasius*, ol. *Biagio*, vel. ol. *Biasio*, romagnai ol. *Bies* (Sitzungsber. LXVII. 653.), gen. ol. *Biaxu* ($x = ž$). A régibb vel. olasz kéziratokban a lat. *cl-*, *pl-* (v. ö. GRÖBER, Grundriss I. 556.), *bl-* csoportban még megvan az *l*; egy 1309. évi vel. okiratban *Blasio* (v. ö. 1309 die V in maço. Cho mesario mio frar *Blasio*), egy másik vel. okiratban 1310-ből *Blasio* («Io Blasio», v. ö. BERTANZA e LAZZARINI: Il dialetto veneziano 27, 31. l.) olvasható. A friauli nyelvben is 1413—1414-ben *Blas* a szó alakja (v. ö. Arch. f. slav. Phil. XIV. 234: misar di *Blas*, di Sent *Blas*). Azt lehetne már most gondolni, hogy a mi szavunk is ilyen régi vel. ol. hangtani állapotot őrzött meg. A közvetlen vel. ol. eredet ellen azonban az szól, hogy nálunk a név a XI, XII. századból ki nem mutatható; a másik ok, a miért a szót nem tartathatjuk közvetlen észak-olasznak, illetve velenceinek, az, hogy a körülöttünk fekvő szláv nyelvekben a szó régtől fogva a magyarhoz hasonló hangalakkal van meg; a szláv alakok ezek: lengy. *Błażej*, cseh *Blažej* (*Blaz*, ERBEN, Regesta), szlov. *Blaž*, *Bláš*, gen. *Bláža* (XV. száz. adat, Arch. f. sl. Phil. XIV. 234, ŠTREKELJ, Beneški rokopis XVIII, XIX. l., itt a szó nem olaszból, hanem a bajor *Blási-*, *Blasi-*-ből van származtatva, görz. szlov. *Bláš*, ŠTREKELJ,

Görz. Dial. 390; 1575-ben TRUBERNÉL S. *Blash* = Blaž, lajbachi Letopis 1891: 140. l., JANEŽIĆ, horv. *Blaž* (kaj-területen és az adriai ça-nyelvben, számtalan adat ŠURMIN Acta croatica-jában), szerb *Blāž* (VUK³). A szlávtság görög keleti része *Vlasija*-t mond (v. ö. or. *Vlasija*, SREZNEVSKIJ, Drev. sl. pam. naptár; bolg. *Vlasija*, *Vlasъ*: Vlasov den; Boszniában a középkorban *Vlasin dan*, ebből való a róm. kath. szláv raguzai *Vlaho*, v. ö. JIREČEK, Die Rom. I. 85, 2. rész 27, Christ. Elem. 35. l., Rad LXV. 168.). Az átvétel nézetem szerint a mi nyelvünkbe a szlovénből történt, a mint azt az idemellékelt térkép szépen feltünteti.

Bálint: Zent *Balynth*, *Balint* (Érdy-k. 223, KNAUZ, Kortan 281.); mint személynév az Okl. szót.-ban XVI. századi adatokban: *Walent*, *Walint*; — lat. *Valentinus*, szlov. *Balent*, *Balant* (JANEŽIĆ), horv. *Valent* (ŠURM., Acta croat. 48, 114, 461.). A lat. *v* a magyarban is válhatott *b*-vé (v. ö. *Bolffgank*: Wolfgang, Batthy. misek. október 31.), nem lehetetlen azonban, hogy a vulg. lat. kiejtésben a *v* bilabiális hang volt (v. ö. JIREČEK, Die Rom. I. 84. és nálunk *bolt*: ol. *volta*, régibb ol. *bolta*, szlov. *bolta*, *Verona* = cseh *Berun*, ném. *Bern*, *Venecia* = cs. *Benátky*, *Vitus* = m. *Bitó*, horv. dalm. *Bitte* stb.), s innen magyarázható a *b*. A lat. *e* helyén levő *i* olaszos hangtani sajátság.

Barnabás: 1116—31: Fila oklevele: Testes: *Barnabas*, 1152: *Barnabas* regis notarius, 1157—58: per notarium *Barnaban* (fontos itt a görög accusativus, később nálunk is latinosan, egy 1156-i oklevél 1412. másolatában: per *Barnabam*, a Vulgatában is *Barnabam*); a név gyakori személynév (Okl. szót., ép így Csehországban is, ERBEN, Regesta, míg Dalmáciában csak a XIV. században, JIREČEK, Die Rom. I. 2, 24.). A szó magyar alakjai *Barrabás* (az egész Münch.-k.-ben ez az alak), *Borbás* (Jord.-k.: Máté XXVII. 17, 20, 21, 26, Márk XV. 11, 15, Ján. XVIII. 40.), *Borbaas* (Érdy-k. 333.), *Borrobás* (Winkl.-k., v. ö. még KNAUZ, Kortan 145, Okl. szót.); — lat. *Barnabas*, ol. *Barnaba*, vel. ol. *Bernaba* (v. ö. BERTANZA e LAZZARINI: Il dialetto venez. 29. l.: 1309. évi adat: sen *Bernaba*, u. o. 31. l.: 1310. évben: sen *Bernaba*). Megjegyzem, hogy a Vulgatában *Barnabas* az apostol, *Barabbas* pedig az egyik lator neve, e két név nálunk összekeveredett (v. ö. Jord.-k.). A szláv nyelvek a magyarhoz hasonló hangalakú szót mutatnak: α) Lat. *Barnabas* apostol, gör. *Βαρναβας*, gör.

kel. szláv *Varǵnava* (Варґнава, Варнава) = róm. kath. szláv: a) hazai szlov. *Barnabáš*, staj. szlov. *Barnabaš*, cseh *Barnabáš*, t. *Barnabáš*, lengy. *Bárnábász*, hazai paul. kath. bolg.: *Barnabaš*; b) osztr. szlov., szerb-horv. *Barnaba* (VUK, TRUBER, DALMATIN, angol bibl. osztr. szlov.); β) Lat. *Barabbas* lator, ol. *Barabba*, gör. Βαραββᾶς, gör. kel. szláv *Баракка* = *Varavva* = róm. kath. szláv: hazai szlov. *Barabbáš*, osztr. szlov. *Barabaš* (Jezuš moje pozs. 197. l., DALMATINNÁL *Barabas*), t. *Barabáš*, cs. *Barabbáš*, lengy. *Barabbasz*. A lat. *s* helyén álló *š* hang tehát a körülöttünk fekvő róm. kath. szláv népeknél megvan.

Benedek: 1055: Signum *Benedicti* archiep. (ugyanaz a pap a V. s. Ger. 19, 20. §-ában *Beneta*); Leg. s. Steph. mai. 7. §., Hartv. v. s. Steph. 7. §.: *Benedictus* (Lengyelországból jött szerzetes); 1134: *Benedictus* custos, 1170: *Benedicto*; Marg. Leg.: 51, 66, 67, 203, 204, 219, 220: soror *Benedicta* (a latin alak még: 1116—31, 1157—58: sancti *Benedicti*); magyar alakú keresztnévek: 1135: *Beneduc* (vinitor), 1171: *Benedic* (comes bezprimiensis), u. o. Ego *Benedic*; Marg. Leg.: 139, 152: *Benedek* (ács és szabó emberek), u. o. 157: *Benedek* (egy fiú neve; más magyar oklevélbeli adatokat láss Okl. szót.); naptárakban a szentnek *Benedek*, *Benede* (KNAUZ, Kortan, 146, 147.), *Benedeg* (Példák k. 5.) neve kerül elő. A névnek nyelvünkben számtalan kicsinyítése van (v. ö. Okl. szót. *Bece*, *Beke*, *Bene*, *Bence*, *Benke*, *Benkő*; saját gyűjtésemben magyar alakok: *Bedenek*, *Bena*, *Benata*, *Bende*, *Beneta*, *Benusa*, *Benus*, lásd a szláv eredetű nevek közt); — lat. *Benedictus*, ol. *Benedetto* (olasz kicsinyítések: *Benno*, *Bene*, *Betto*, *Bettino*, *Benedettino*, *Bettuzzo*, *Bettazzo*), vel. ol. *Benetto*, friauli *Benedètt* (innen olaszföldi szlovén *Benedet*, Arch. f. slav. Phil. XIV. 234, ŠTREKELJ, Beneški rokop. IV.). A szláv nyelvekben a szónak következő alakjai vannak: szlov. *Benedik* (*Bedenik*, *Benko*, *Benedek*, JANEŽIĆ, Zobr. szlov. 77.), horv. *Benedik* (FILIP. szót., horv. akad. szót., ŠURM. Acta croat. 135, 269, 350, 351, u. o. 243: *Bendek*, dalmát és dalm. horv. alakok: *Benedocco*, *Benko*, *Benda*, *Bene*, *Bince*, *Bena*, JIREČEK, Die Rom. I. 71, 72, 73, 2. rész 25. l.), cseh *Benedikt* (*Ben*, *Bena*, *Beñata*, *Benda*, *Beneda*, *Benedicht*, *Benek*, *Benik*, *Benka*, *Beneš*, GEBAUER, Staroč. slov., *Bina*, *Byn*, ERBEN, Regesta), kath. hazai bolg. *Benedikt* (KRISTOFCSAK, Kas nauk 3. l., ny. bolg. *Vené*, *Venko* Sborn. XV. 194.). A magy. *Benedek* azért nem olasz eredetű, mert az

olaszban a lat. -ct: tt- vé lett, olaszos alakban *Benedet*-nek kellene lenni a szónak, ilyen azonban nincs, míg az olaszszal érintkező szlovénben van (*Benedet*, Ar.f. sl. Ph. XIV. 234.). V.ö. a szláv eredetű nevek köztis.

Bereczk: 1086: *Briccius* (egy mansio neve Dunántúl, v. ö. CSÁNKI, Magyarország. t. földr. II. 736: 1331: villa *Beruzk* Vasvármegyében), 1171: *Burucci* (olv. Böröczk, esetleg: *Börökezi*; a Pannonh. Szt. Ben. r. t. I. 803. lapja szerint *Briccius* volt a váci püspök neve 1222 táján, későbbi adatokat láss Okl. szót., naptárakban *Berečk*, *Beretzck*, *Beretzzk* (KNAUZ, Kortan 150.), *Berecz* (Érdy-k. II. 457.); — lat. *Briccius*. A név sem Dalmáciában, sem Velenczében nem fordul elő. A magyar *Bereczk* szláv közvetítéssel került nyelvünkbe. A kaj-horvátban a szó *Brcko* (FILIP. szót., varazdi kalendáriumokban írva *Bereczko* is = *Brcko*, horv. akad. szót.), osztr. szlov. *Britius*, v. ö. TRUBER 1575-ben, Letopis, Laibach 1891: 140. l.); a magyar a *Brcko* alakból való. Ezt a nézetet részletesen *Bertalan* és *Gergely* szavaknál fogom megokolni.

Bertalan: Mint keresztnév, már a legrégibb időkben is el volt terjedve (v. ö. Okl. szót.; igen elterjedt név Csehországban ERBEN, Regesta és Dalmáciában, JIREČEK, Die Rom. I. 2, 24.), Szent László király Szent Bertalan napját az ünnepek közé sorolta; magyar alakjai: *Bertalam* (Érdy-k. II. rész kiadás 255. l., Batthy. misek., Winkl.-k., Jord.-k., Marg. L. 126, 223.), *Birtalam* (Münc.-k.: Máté X. 3, Márk III. 18, Luk. VI. 14.), *Bartallus*, *Bertalan* (KNAUZ, Kortan 145, Apost. mélt. 36, 54.), *Bortolon*, *Barthalom*, *Bertalem*, *Bertalom* (Okl. szót.); — lat. *Bartholomaeus*, ol. *Bartolomeo*, *Bartolommeo*, vel. ol. *Bortolamio* (v. ö. BERTANZA e LAZZARINI: Il dialetto veneziano: 1300. évi adat: *Bartholameo* pleuane 15. l., 1307: *Bertholomio* 23. l., 1307: *Bartholomeo* 25. l., 1308, 1310: *Bortolamio* 26, 31. l.), bolognai ol. *Bertelmì* (Ferrari szót. X. l.), romagnai ol. *Bèrtul* (Sitzungsb. LVI. 655.), genovai ol. *Bertumè*, *Bertumelin*. — Nézetem szerint a magyar *Bertalan*, *Birtalan* szláv, még pedig római katolikus szláv közvetítéssel került nyelvünkbe. A görög keleti szlávsnál *Vartoloměj* a szó (gör. Βαρθολομαῖος: óbolg., bolg., kisor., szerb, bolgárban *Вѣртолом* is, Sbornik XVI—XVII. 2, 35.), míg a róm. kath. szlávsnál *b*-vel van a szó (t. *Bartolomej*, cs. *Bartolomej*, lengy. *Bartłomej*, horv. *Bartolomej*). A szerb-horv.-szlov. nyelvben a lat. mássalhang. + vocalis + *r* szókezdet mássalhangzó + *r*-ré is lesz, így lett a *trinitas*-

ból *trntat* (v. ö. JIREČEK, *Die Rom.* I. 51: *Sveti Trntat*), *Briectius*-ból *Brcko*, *Gregorius*-ból *Grgur*, *Bernardus*-ból *Brnát*, *Brnjád*, *Chrisogonus*-ból *Krsogon*, *breviarium*-ból *brviar*, *Varava*-ból *Vrva* (Nikolj. ev.), *ferula*-ból *brla* stb. Ugyanígy lett a lat. *Bartholomaeus*-ból is a szlovén-horvátban **Brtolom* (a mai szlovén *Brtalan* és *Birtalan*, KÜZMICS, *Nouvi zak.* magyar eredetű; v. ö. szerb Nikolj. ev.: *Vr̂tolomej* = Bertalan; *Brtol*: Bertalan, horv. akad. szót.), a mely alakból aztán **Birtolom*, *Bertolom*, illetve *Bertalam*, *Birtalam* lett (a végre v. ö. káptalan: *capitulum*) a magyarban. Az osztr. szlovénben a *Bertalan*-nak *Jernej* a neve (v. ö. TRUBER *kalend.* 1582: aug. 24: *Bartola Jerneia* jogra, u. o. *Sueti Jernei*, *Kres* I. 174, II. 643, 644, *lajb.* *Letopis* 1891: 137.), a mi az eredet szerint *Irenaeus*-nek felel meg (MIKL. *Vergl. gr.* I². 334; v. ö. *Erenye*, *Herene* a német nevek közt).

Bethlehem: Münch.-k.: *Bethlehem* (Máté II. 1, 5, 6, Ján. VII. 42.), *Bethlehem* (Máté II. 8, Luk. II. 4, 15.), *Bethlehem* (Máté II. 16.), *Bethlehem* (Jord.-k., KÁROLYI). A Königsb. töredék szalagjain csak *bethle* van, a többi rész le van vágva; — lat. *Bethlehem*. A róm. kath. szláv fordítások két részre szakadnak: *Bethlehem*, *Bethlehem* van a szlovénben, VUK-féle latinbetűs horvát-szerbben, hazai paul. bolgárban, lengyelben, ellenben *Betlem* a csehben (kralici bibl., régen azonban itt is *Bethlehem*, ERBEN, *Regesta*), tótban, dalmát horvátban (Rad CXXXVI. 183.), olaszföldi szlovénben (*lajbachi Letopis* 1891: 100.) és TRUBER-DALMATIN horv. glag. fordításában (itt *Betleem*). A *h* nélküli alakok az olasz *Betleem*-ből valók, míg a *h*-sok a Vulgatabeli latinból. — A görögben a szó Βηθλεεμ s ennek megfelelően az összes gör. kel. szláv fordítások *Vitleem*-et, *Vitlejem*-et, *Vitliom*-ot, *Vithleem*-et, *Vithliem*-et írnak.

Bitó: Nézetem szerint az Okl. szót. helytelenül magyarázza a XIII. század óta kimutatható *Bitó* kereszt-, illetve személyneveket; a szó a lat. *Vitus* szóból eredt a szláv *Bitte*, *Bittoje* közvetítésével (v. ö. JIREČEK, *Die Rom.* I. 72, 2. rész 64.), v. ö. *Vid*, továbbá a *Bálint*-nál mondottakat.

Boldizsár: Az ótestamentomi *Baltassar* a Bécsi kód.-ben kivétel nélkül *Baltazar*; a *Boldizsár* keresztnév nálunk nem régebb a XVI. századnál (v. ö. Okl. szót.); — lat. *Baltassar*, ném. *Balthasar* (beczéző alakja *Balzer*, népetym.: *Walthauser*, LEXER, *KärnWb.*). A m. szóban levő *d* kétségtelen olasz hang, v. ö. ol. *Bal-*

dàssare, Baldèssare, bolognai ol. *Baldassar* (FERRARI szót.), vel. ol. *Baldissèra* (BOERIO) és magy. *kordina*-beli *d-t*. A szláv nyelvekben: a szlovénben *Boltižar* (JANEŽIČ szót., 1519-i adat: *Bolteshar*, olv. *Boltežar*, lajbachi Letopis 1891 : 138, 1607-ben: *Boltifar*, talán sz-szel kell olvasni, u. o. Letopis 1891 : 100. l.), a horvátban *Baldašar, Baltazer* (horv. akad. szót.). A név Dalmáciában, Csehországban nem volt elterjedve a XI., XII. században.

Borbála, mellékalakja *Borbara, Barbara* (Okl. szót., KNAUZ, Kortan 144, Apost. mélt. 30, Érdy-k. II. 1; becéző alakjai *Boris, Borcza, Borsca* stb.); — lat. *Barbara*, ol. *Barbara*, gen. ol. *Barbua*. A róm. kath. szláv nyelvekben *Barbara* (v. ö. ŠURM. Acta croat. 257, GEBAUER, Staroč. slov.: *Barbara, Barbora*, lengy. *Basia* Arch. f. slav. Phil. V. 113.), míg a gör. keleti szlávságnál, valamint Dalmácia legdélibb részén *Varvara* (Zborn. 27, JIREČEK, Die Rom. I. 58.). A szóban levő *o-ra* v. ö. *Ágota*.

Borbás, v. ö. *Barnabás*.

? *Bunal*: 1086: Hic sunt liberi: *Bunal*; — e név *Bonal*-nak olvasva esetleg lehet a lat. *Bonus* személynévnek (v. ö. JIREČEK, Die Rom. I. 2, 27, 28.) -ulus, -olus, esetleg -ellus képzővel ellátott kicsinyített alakja.

Candida:*) Marg. Leg. 38, 125, 223. l.: soror *Candida*; — lat. *Candida* (TETZNER, Namenbuch 101.).

Caritas: Hartv. v. s. Steph. 22. §: Quedam inclusa iuxta ecclesiam sancti Saluatoris in Bukan sumlui, nomine *Karitas*; — lat. *Caritas* (TETZNER, Namenbuch 101.).

Catapanus: 1086: In Cupan hij sunt equites: *Catapan*; 1193: Per manus magistri *Katapani* Albensis prepositi; más XII. század végei oklevélben: «per manus magistri *Catapani* agriensis ecclesie electi»; — lat. *catapanus*. A XI., XII. századi latin krónikákban *catapanus* byzancezi birodalmi méltóságnév, körülbelül helytartót jelent (v. ö. DU CANGE: *catapanus, catepanus, catipanus*: praeses, praefectus provinciae vel civitatis. Ita porro appellabuntur, qui in Italiam ab Imp. Byzantinis mittebantur, provincias ac urbes recturi); a szó a lat. *capitaneus* görögösített alakja. «*Catapanus imperialis*» az apuliai helytartó Joh. diac. velencei évkönyvében, PERTZ M. G. SS. VII. 35; u. o. 536. l.: «princeps illius (insulae

*) Több latin *c*-vel kezdődő szót l. a *k* betűnél.

Cypri), quem *Katapant*, hoc est secundum dominum, vocant»; u. o. 62. l.: «Tunc etiam imperator Basilius sancti imperii constantinopolitani præcepit cuidam satrapæ suo, illi, qui cognominatur *cataponti*» stb.

Cecilia: Marg. L.: 215, 228: soror *cecilia* | zenth *Cecilia* Romay fenator leanya Apost. mélt. 30; zent *Cecilia* (Érdy-k. II. rész, kiadás 493.), naptárakban *Cecilia*, *Cicelli* és *Cecelle* (KNAUZ, Kortan 151.); — lat. *Caecilia* (TETZNER, Namenbuch 101.), ol. *Cecilia*, vel. és gen. ol. *Sesilia*, ném. *Cäcilie*, cs. *Cecilí*. Dalmáciában a név igen ritka s a XIV. század előttről ki nem mutatható (JIR. Die Rom. I. 2, 29, Velenczében 1305-ben először, BERTANZA e LAZZARINI, Il dial. venez. 18: *cecilia*), Grado-ban Szent Ágota templomában az egyik oltár az ő tiszteletét hirdette (PERTZ, M. G. SS. XIV.). A név magyaros alakja *Cecellye* (v. ö. Münch.-k., Batth. mis. nov. 22: *Cecelle* és Okl. szót.), a melyben a hosszú *l* északolasz sajtárság (v. ö. északolasz XV. száz.: *llo* = lat. *li* + *o*: vespertillo: vespertilio stb.).

Csépános, v. ö. István.

Damján: 1086: Hic sunt liberi... Cosmus (sic!), *Damianus*, u. o. *Damianus* (mansio neve); naptárakban: *Demien*, *Damyan* (KNAUZ, Kortan 159. l., Érdy-k. II. 328; Szent-Kozma-Damján község Baranya vm.-ben, CSÁNKI II. 526.); az Okl. szót. *Domány* alakokat is közöl a XIII. századtól fogva; — lat. *Damianus*, ol. *Damiano*, szlov. *Damianus* (1575-ben, Letopis 1891: 140. Laibach), cseh *Damián*, *Damján*, *Doman*, horv. *Domjan* (ŠURM. Acta croat. 87, 116, 175, 182, 250, 321, u. o. *Damjan* 265. l.), szerb *Damijan* (Zborn. 24. l.), dalm. horv. *Domjan* (JIREČ. Die Rom. I. 2, 32.), bolg. *Дѣтъѣан*. Velenczében a XI., XII. században nem volt Szent Kozma és *Damján* tiszteletére emelt templom, Dalmáciában majd mindenütt; a szentek tisztelete elterjedt a gör. kel. egyházban is. A név el volt terjedve a cseheknél is (ERBEN, Regesta).

Dániel: 1111: *Daniel* et Posco canonici (v. ö. még Okl. szót.); — lat. *Daniel*, ol. *Daniello*. Szerb oklevelekben *Danił* (Zbornik 25. l.). Elterjedésére v. ö. JIREČEK, Die Rom. I. 2, 32, ERBEN, Regesta.

Dávid: 1086: *David*; 1095: *David* uenerabilis dux; 1137, 1138: ab abbate *David* (pannonhalmi apát); zent *dauid* (Marg. Leg. 74, Apost. mélt. 7, 10, 35. l.); a XVI. században *Davit* alak-

ban (Okl. szót.); — lat. *David*, ol. *Dàvide*, gen. ol. *Davidde*. Elterjedésére v. ö. JIREČEK, Die Rom. I. 2, 32, ERBEN, Regesta. Velenczében ismeretlen mint keresztnév.

Demeter : Zent *Devmeter* martyr. Zent *Demeter* (Marg. Leg. 126, 223, Érdy-k. II. 403; naptárainkban *Demeter*, KNAUZ, Kortan 162. l.); lehetséges, hogy az Okl. szót. *Demeh* neve (lásd *Demeter* alatt) *Dēme*-nek olvasandó, s akkor ide való az 1198. eredeti okl. *dume* (szolga: olv. *Döme*) neve is; — lat. *Dimitrius* (és *Demetrius*), cseh *Dimitr*, *Demitr*, *Dmitr* (ERBEN, Regesta, GEBAUER, Staroč. slov.), szerb-horv. *Dimitr*, *Dēmitr*, becéző alakja *Dima* (JIREČEK, Die Rom. I. 71, 2. rész 32, Rad LXXXII. 83, Zborn. 41. l. stb., Arkiv VIII. 273, ŠURMINNÁL *Domitr* 215. l.), ny. bolg. *Dmítr*, *Gmítr*, *Mitr* (Sbornik XV. 194, 197.), or. *Dmitrij*. A név el volt terjedve mind a gör. keletieknél (v. ö. Száva-Szent-Demeterről, JIREČEK, Christ. Elem. és Die Rom. I. 54.), mind pedig a róm. katolikusoknál (v. ö. ERBEN, Regesta, Velenczében már 803-ban van egy *Dimitrius* polgár, PERTZ, M. G. SS. VII. 13, Rivoaltoban eccl. s. *Dimitrii*, u. o. XIV. index).

Dénes : 1162: *Dionisio* comite; 1171: *Dionisio* (abl.); 1177: *Dionisius* comes baaciensis; 1181: *Dionis* Budrigiensis eubagio; 1186: *Dionisij* baaciensis comitis || *dienus* (Okl. szót.), *Dienőf* (Winkler-k. naptári rész, naptárainkban *Dyenes*, *Dienes* KNAUZ, Kortan 163, 164; zenth *dyenes* doctor, Apost. mélt. 1, 41.); — lat. *Dionysius*, gör. Διονύσιος, ol. *Dionigi*, *Dijonisijo*; szlov. *Dioniž*, *Doniž* (JANEŽIČ), horv. *Dionis*, *Dijoniž*, *Dijoniž* (horv. akad. szót.), *Diviš* (FILIPOVIĆ szót.), cs. *Diviš*, *Dionyzi* (GEBAUER, Staroč. slov.). A gör. kel. egyházban *Dionisij* a név (Zbornik 5. l.). A magyar szóban levő *ie* a lat. *io* helyén német sajáttság (v. ö. ném. *Dietrich* stb., lásd részletesen *Lénárd* alatt). A magy. *Dienes*-ből *Gyenes* alak keletkezett, erre v. ö. *diák* : *gyák*, *dió* : *gyó*. Se Velenczében, se Dalmáciaiban a XI., XII. században *Dionysius* nevű emberek nem fordulnak elő, ellenben igen sok *Dionysius* van a cseheknél ez időben (ERBEN, Regesta).

Dezső. A Mon. Strig. I. 49. l.-ja szerint «*Desiderius*, vulgo *Dersy*» volt 1067–75-ben az esztergomi érsek; nézetem szerint *Dersy* szláv név, s semmi köze a *Dezső*-höz (v. ö. *Ders* a szláv nevek közt); a *Dezső* alakjára v. ö. lat. *Desiderius*, ol. *Desiderio*, gen. ol. *Dexidéiu* ($x = ž$).

Domonkos: 1001: *Dominico* archiepiscopo; 1193: *Dominico* zagrabiensi episcopo; 1193: *Dominico* curiali comite et eodem Budrigiensi; zent *Damonkos*, *Damonkus* (Érdy-k. 448.), zent *Damancos* (atyánk oltara elevt, Marg. Leg. 111, napya 134. l., zerzety Példák k. 43.), *Damuncus* (Birk-kód. Könyvszemle 1889: 21. l.), *Domokos*, *Damokos* (Münch.-k. máj. 24, jul. 5, aug. 5, egyéb adatokat és alakváltozatokat láss KNAUZ, Kortan és Okl. szót.); — lat. *Dominicus*, ol. *Domenico* (beczézve; *Menico*, *Menghino*, *Ghino*, *Beco*), gen. ol. *Menegu*, staj. szlov. *Dominkuš* (Letopis 1887: 75, mint vezetéknév, hazai szlov. *Dominik*, Zobr. szlov. 55. l.), cs. *Dominik*, ça-horv. *Dimankuš* (ŠURM. Acta croat. 307, máskor *Dominig*, *Domenig*, *Dominik* u. o. 39, 45, 81, 146, 251.). JIREČEK a lat. *Dominicus*-ról ezt írja: «*Dominicus*, ebenso wie in Venedig, Istrien, den romanischen Alpenländern einer der gewöhnlichsten Namen in Dalmatien im IX—XV. Jahrhundert (Die Rom. I. 2, 33.)». A név hazánkban a «*Conversio*» szerint meg volt közvetlen a honfoglalás előtt is (lásd e mű 11. §.-át), megvolt Csehországban is (ERBEN, Regesta). A XIII. századi Szent Domokos szerzetének elterjedésével a név mint keresztnév még jobban hódított.

Donát: Előfordulására csupán XIII. századi adataim vannak (v. ö. Okl. szót. és Marg. Leg. 23, 206: soror *fabyna donat* vrnak leynya, *Sabina* ... heuzy *donat* vrnak leanya); — lat. *Donatus*, ol. *Donato*, vel. ol. *Donao*, horv. *Dunat*. A név Velenczében, Dalmáciában már a legrégibb időkben el volt terjedve (v. ö. JIREČEK, Die Rom. I. 2, 35, Muranoban Szent *Donat*, Karinthyában 1154-ben: St. Veit apud ecclesiam s. *Donati*, JAKSCH, Urk.-buch).

Dorottya: Zent *Dorottyah* azzonth, zent *Dorotya* (Apost. mélt. 22, 30. l.), *Dorottia* (Érdy-k. I. 318, naptárakban *Dorotya* is, KNAUZ, Kortan 178.), becpező alakja *Dorkó* (Okl. szót.); — lat. *Dorothea*, horv. *Doroteja*, *Dorotija*, *Dorica*, *Dorka*, *Dora* (FILIPOVIĆ szót. és ŠURM. Acta croat. 108, 109, 166.), cs.-t. *Dora*, *Dorota*, *Doruš*. Szent *Dorothea* ereklyecsontjai Gradoban feküdtek (v. ö. M. G. SS. VII.).

Drízs: Marg. Leg.: 223. l.: betamy *dri*fnak leanya; — a *Drízs* névről az a nézetem, hogy az *Andreas* olaszos becpező alakjával függ össze, v. ö. ol. *Andrea*, *Drea*, gen. ol. *Dria*, *Drin*, *Driu-lin*. Lehet azonban *Drusus* (antioch. vértanú)-ból is való. V. ö. *András*.

Efezsom : Janos *ephesomban* (Apost. mélt. 54.); — v. ö. cs. *Efez* (GEBAUER, Slov. staroč.). Az alakulásra lásd *Egyiptom*.

Egyed : 1135: *Egud* (jobbágy neve); 1171: filium *Egidium*; XII. század vége dat. okl.: *Egidio* (curiali comite regine); 1198: *Egidius* (szolga neve, v. ö. még Okl. szót.); zent *Eged* (Ehr.-k. 77, 78, *Egyed* Érdy-k. II. 294, naptárakban, KNAUZ, Kortan 179.); több község nevében: *Zent-Eged* (CSÁNKI II. 407, 525.); — lat. *Egidius*, horv. glag. *Ejid*, isztr. ven. lad. *Zéilo* (IVE 43.), cs. *Egidius*, *Idík*, *Jilji*, *Gilges*, *Gilia*, *Gilje* (igen elterjedt név, ERBEN Regesta), ném. *Ilgen*. Szent Egyed tiszteletét az 1091-ben alapított, délfrancia eredetű somogyi konvent terjesztette el nálunk. Velenczében, Dalmáciában a név a XI., XII. században ismeretlen.

Egyiptom : *Egiptom* (Jord.-k.), *Egiptum* (Apost. mélt. 54.), *Egyptom* (Példák k. 79.) stb.; — lat. *Aegyptus*, gör. Αἴγυπτος, ol. *Egitto*. A szláv nyelvekben a szó *g*-vel (gör. kel. szláv: óbolg. Г҃҃҃҃҃҃҃҃, І҃҃҃҃҃҃҃҃, lengy. *Egipt*), vagy *j*-vel (cs. *Egypt*, olv. *Ejipt*), vagy *gy*-vel hangzik (dalm. horv. *Hedipt*, *Edipet*, Rad CXXXVI. 183.). A magyar szó a lat. accusativus *Aegyptum* (vulg. lat. *Ejiptom*) alakból való, v. ö. Nyr. XII. 130. és még az ilyen accusativusi alakokat: «Epistola harmad valarnap *Efezomban* (Döbr.-k. 153. l. = Epistola Pauli ap. in *Ephesum*), u. o. 157. l.: zent pal *philipensesbe* = ad Philippenses; Apost. mélt. 31: zenth pal apostal ad philipenses, u. o. 188, 189: Epistola Pal *galataf* nevő görög varofba . . . *Galatafba* = ad Galatas, a város neve *Galatia* stb.

Elek: Mint személynév XIII. századi (Okl. szót., egy *Alexius*, ki később *Cempo*, *Chump* néven fordul elő, már III. Béla alatt, FEJÉRPATAKY, III. Béla kir. okl. 16. l.); zent *Elek* (Apost. mélt. 30, 64, Érdy-k. II. 101, Münch.-k. jul. 17.); — lat. *Alexius*, ol. *Alessio*, gen. ol. *Lesciu* (OLIVIERI szót.).

Elias, v. ö. *Illés*.

Erneus, v. ö. *Ernel* és lat. Hereneus, gör. Εἰρηναῖος.

Erzsébet: Marg. Leg. 54, 56, 64, 65, 66, 165, 177, 201, 202, 204, 205, 224, 229: soror *evrsebet*, u. o. zent *evrsebet* 35, 56, 112, 187. l. és zent *erfebet* azzon falva 192, 193. l.; u. o. 151. l.: *evlse es vala nemet* | emlékeinkben *Elfebet* váltakozik az *Erfebet* alakkal (v. ö. naptárak, KNAUZ, Kortan, Jord.-k., Érdy-k. II. 461, 476. és Okl. szót.); — lat. *Elisabetha*, *Elisabeth*, ol. *Elisabetta*, vel. ol.

Isabeta (v. ö. BERTANZA e LAZZARINI, Il dial. venez. 29, 37. l.: 1309-ben: *Ysabeta* mia muier, 1311-ben: *dona Ysabeta*), gen. ol. *Lisa*, *Lisetta*, *Lisin*, *Betta*, *Lisabetta* (OLIVIERI szót.), isztr. ven. lad. *Izabiéta* (IVE 48. l.), staj. ném. *Elspeta* (ZAHN, Urk.-b.); cseh *Elžbĕta*, *Alžbĕta* (*Ela*, *Elška*, *Elžka*, GEBAUER, Slov. staroč.), t. *Alžbeta*, lengy. *Elżbieta* (Arch. f. sl. Phil. V. 113.), osztr. szlov. *Ližbeta*, *Eli-zabeta*, *Elspeta*, *Ošpeta* (Kres I. 174, Letopis 1887: 218, oklevelekben Karinthiában: *Ellisa*, *Elsbeta*, *Ellis* JAKSCH, Urk.-b.), kaj- és ča-horv. *Elizabeta*, *Elža* (ŠURMIN, Acta croat. 227. l.), *Jalžabet*, *Alžabet*, *Jalša*, *Jalšabeta* (Letopis 1887: 210, Lajbach; 1823-i varazsdi kalend.); hazai szlov. *Ožebet* (Staris. 34.) magyar eredetű lesz. — Ez összeállításból az derül ki, hogy *ž*-s, *š*-es alakok vannak a lengyelben, cseh-tótban, szlovénben, kaj- és ča-horvátban, azaz a róm. kath. szlávoknál. A gör. kel. szlávsnágnál *Eliszavet*, *Jeliszavet* a név (óbolg., bolg., szerb, or.: *Елисавета*; *Eliszáva*, *Eliszavéta*, *Liszavéta*, *Féta*, bolgár Sbornik XV. 195, 196, 199.). A név elterjedésére megjegyzem, hogy a XI., XII. században sok *Erzsebet* van a cseheknél, németeknél; Dalmáciában (v. ö. JIREČEK, Die Rom. I. 2, 35.) és Velenczében azonban egy sincs.

Etheius: 1111-i zobori al. lev.: *Etheius socius eius*; u. o. *Etheio*; — eredetét nem tudom (v. ö. HFK. 462. l. jegyzet).

Eufrosina: Marg. Leg. 213: *soror frosia*; — lat. *Euphrosyne*, gör. *Εὐφροσύνη*. A név megvan a cseh emlékekben is (v. ö. ERBEN, Regesta), míg Dalmáciában vagy Velenczében nincs meg. A rövidülésre v. ö. Femia = Euphemia (JIREČEK Die Rom. I. 2, 36.).

Eusebius, v. ö. Özséb.

Eusidinus: 1134: *Euzidinus comes de faunic*; 1157—58: *post obitum Eufidini fratris mei*; — nem lehetetlen, hogy *Eugenius* névből képzett szó, mely esetben ide való volna az 1171-i *Euzen* is (v. ö. ERDÉLYI, A bakonybéli apátság Árpád-kori okl. 38.).

Eustachius: 1152: *Eustachius filius Pecli*; — lat. *Eustachius*

Éva: Apost. mélt. 38: *adam f eua* stb.; — lat. *Eva*. A róm. kath. szlávsnágnál *Éva* (v. ö. GEBAUER, Staroč. slov.), míg a gör. kel.-ben *ΙΕΚΑ*, *ΕΚΚΑ* és *ΙΕΚΚΑ* (MIKL. Lex. pal.), nyug. bolg. *Évga*, *Évda* (Sbornik XV. 195.).

Ezichius: 1078—80: *Ezicius* (úrnak a neve Dunántúl); — lat. *Hesychius* (naptárainkban *Esitius*-nak is írva, KNAUZ, Kortan).

Esseau: 1186: *Elšan* (bichariensis comes); 1198: *Efav* (pala-

tino comite), u. o.: *Esau* (curiali comite et eodem canadienfe); — lat. *Esau*. A név el volt terjedve Csehországban is (v. ö. ERBEN, Reg. GEBAUER, Slov. staroč.: *Esau, Ezau*), Velenczében nincs meg a szó.

Fábián: 1095: *Fabianus* episcopus, ugyanaz: Leg. s. Emerici 8. §: *Fabiano* cancellario; ugyanaz: 1116—1131: *Fabianus*; ugyanaz: 1134: *Fabianus* (bácsi érsek, Szt. László alatt) | 1181: *Fabian* (világi úr; későbbi adatokat láss Okl. szót.; Szent *Fabyan* Érdy-k. I. 291.); — lat. *Fabianus*. A név el volt terjedve Csehországban (v. ö. ERBEN, Regesta: *Fabian* és *Pabian*). Se Dalmáciában (JIREČEKEN kívül v. ö. ŠURM. Acta croat. I. index), se Velenczében a XI., XII. században nem találtam *Fabianus* nevű embert, vagy pedig Szent Fabianus tiszteletére emelt templomot. A velencei XI. századi híres *Flabiani* család neve (v. ö. PERTZ, M. G. SS. XIV. index) a *flavius* szóból ered.

Fancsal: 1055: Signum *Fancel* comitis; 1137: *Fanzal* (palatinus comes), 1138: *Fanzal* (palatinus comes); átírt oklevelekben: 1086: *Fonsol* (coquus, ez adat benn van az Okl. szót.-ban is), II. Béla bakonybéli ítéletlevele: *Fonsol* (palat. comes); — ZOLNAI az Okl. szót.-ban e nevet a tájnyelvi *fancsal*-al (MTsz. = irigy, kaján; kancsal) egyezteteti; azt hiszem, megfelelőbb e szóban a lat. *infans* (unmündig, kind) valamely románnyelvi származékát látnunk (v. ö. ol. fanciullo: kind, räto-rom. fantschello: kind, fantschella: magd, KÖRTING, EtymWb., San *Fantino*, *Fantuccio*, *Fantozzi*, Cronica Veneta II. 66.); ugyanide valónak tartom a

Fancsika nevet is: 1134: suum capelanum (t. i. Szent László) *Fancicam* delegavit. FRANKÓI (Szt. László levele a montecassinói apáthoz 10. l.) Szent László egyik udvari káplánját *Francica*-nak nevezi s francia eredetűnek tartja; az oklevélben azonban, a hol a pap neve fennmaradt, *Fancica* olvasható. V. ö. egyébiránt *Ferencz* és *Francsika* alatt és Mon. strig. I. 82: *Fanchuka*.

Felicián: 1111: Felicianus prepositus albensis; 1116—1131: Fila okl.: *Feliciano* (esztergomi érsek), ugyanaz 1134, 1135, 1137, 1138-i okleveleinkben; 1181 (nem ered. okl.): *Felicianus* (veszprémi pap); — lat. *Felicianus*. Szent Felician ereklyecsontjait Olaszországból Németországba vitték (PERTZ, M. G. SS. VII. 309.). Velenczében, Dalmáciában e szentnek nem volt tisztelete, Felician nevű emberek a XI., XII. században itt nincsenek. Velenczében a X. és XI. században Szent Felix tiszteletére emelt templom volt

(velenczésen : *San Felise*, Cronaca Ven. II. 143, genovai ol. *Felise*, dalmát horv. *Felič*, JIREČEK, Die Rom. I. 2, 35.), s számtalan velenczei és dalmát embert hívtak *Felix* = *Felise*-nek. Nálunk azonban nincs *Felix* nevű ember a XI., XII. században.

Frozsia, v. ö. *Eufrozsina*.

Fülöp : V. s. Gerardi 11. § : *Philippus* (pannonhalmi barát, a ki a legenda 12. §-a szerint tudott magyarul; ugyanő lesz az a *Philippus*, a kit a legenda 21. §-a «abbas chanadiensis»-nek nevez); KÉZAI, De nob. aduenis : «miles Gotfridus... de Mesnensi regione, a quo egreditur generacio *Philippi*»; 1181 : *Philipus* (pécsi hospes) | Marg. Leg. 100, 121, 122, 123, 125, 126, 230 : Eztergomy *fylep* ersek | zenth *phylóp*, *philóp*, *fűlóp* (Apost. mélt. 36, 54. *Filipp* Erdy-k. I. 414.); v. ö. Okl. szót., a hol *Pilip* alak is van; — lat. *Philippus*, ol. *Filippo*, vel. ol. *Felippo* (elterjedt név a XIII., XIV. században, BERTANZA e LAZZARINI, Il dial. venez. 69, ugyanekkor Dalmáciában, JIREČEK, Die Rom. I. 2, 51.), genovai ol. *Feipu*; szlov. *Filip* (Zobr. szlov. 79.), horv. *Filip*, *Pilip* (1450-ben, ŠURM. Acta croat.), cseh *Filip* stb. — V. ö. a szláv nevek közt *Fila*, *Filese*.

Gábor : 1152, 1157 : *Gabriel comes*, 1157—58 : per *Gabrielem comitem*, 1162 : *Gabriele comite*; Kön. Tör. Szal. : *Gabri*(el), zent *gabriel* archangal (Apost. mélt. 61. és v. ö. Okl. szót.); lat. — *Gabriel* vel. ol. *Gabriel* (mint név előfordúl Velenczében, v. ö. ser *Gabriel*, 1314. évi okmány, BERTANZA e LAZZARINI : Il dial. venez. 54. l.), szlov. *Gabriel*, horv. *Gabriel*, cs. *Gabriel*, *Gabruš*. A görög-keleti szlávoknál a szó *Gavril*, *Gavriil* (> gör. Γαβριήλ), tehát *v*-vel van, míg a róm. katolikusoknál *b*-vel. A róm.-kath. szlávságban a szó beczező alakja *Gabro*, *Gabre* (v. ö. JIREČEK, Die Rom. I. 71, 2. rész 37.).

Gál : 1177 : *Gallus* (comes albensis ultrasiluanus); magyarul *Gálos* és *Gál* (Okl. szót.); — lat. *Gallus*, ol. *Gallo*, szlov. *Gal* (lajbachi Letopis 1891 : 130), cs. *Havel* (igen elterjedt keresztnév, ERBEN, Regesta). Az írbarát *Gallus* neve Dalmáciában is el volt terjedve (JIREČEK, Die Rom. I. 2, 37.), Velenczében *San Gallo* kápolna volt (v. ö. ERSCH és GRUBER : Grado alatt).

Galambod : 1181 : *Golombud* (veszprémi előkelő úr); — e szó talán a magy. *Galamb* és az ol. *Colomba*, gen. ol. *Cumba* személynév együttes hatásának köszöni eredetét; *gólaḡbъ* nevű em-

bejék vannak a cseh-szerb-horvát-bolgárban is (Sborn. XV. 194, Mikl. Denkschr. X. 264.). V. ö. *Komp.*

Gáspár: Az Okl. szót. a XV. századból közöl *Gaspar* neveket; lat. *Gasparus*, ol. *Gaspere*, *Gasparo*, gen. ol. *Gaspau*, ném. *Kaspar*, cs. *Kášper*, *Kášpar*, vel. vidéki szlov. *Gašpar* (lajbachi Letop. 1891: 100), horv. *Gašpar* (ŠURM. Acta croat. 76, FILIPOVIĆ szót.).

Gergely: 1135: Capellanum nostrum nomine *gregorium*, u. o. per prædictum *gregorum* capellanum; 1174: *Gregorium* (libertinum); KÉZAI, De nob. aduenis: Betse uere et *Gregorij* similiter de Francia generacio oritur, u. o. Gotfridus a quo egreditur generacio *Gregorij*; Marg. Leg. 57: frater *gevgel*, u. o. 218—219. l.: somogy *gergely* vr; u. o. 120: *gergely* papa; zent *gerger* (Érdy-K. I. 347., Apost. melt. 12, 13, 28, 56, naptárakban *Gergely*); az Okl. szót.-ban *Gregor*, *Gergör* alakok is vannak; — lat. *Gregorius*, ol. *Gregorio* (beczéző alakjai: *Goro*, *Gorio*, *Gregoriello*, *Gorello*), vel. ol. *Grigoro* (BERTANZA e LAZZARINI, De dial. venez. 85. l.), *Grigor*, *Grigol* (IVE 17. l.), gen. ol. *Grigheu*, ómilánói *Grigol* (Sitzungsber. LIX. 7, 12.); rovinói ven. lad. *Grigúrio*, *Grigúr*, *Gargúrio*, *Gargório*, pisanói ven. lad. *Ghirigone*, friauli räto-rom. *Grivol* (ez utóbbi alakokra v. ö. IVE 17. l.). A szláv nyelvek közül a gör.-kel. szlávságban *Grigorij*, *Grigorije* a szó (ny. bolg. *Gligór*, *Grigori*, Sborn. XV. 194.), míg a r.-kath. szlávságnál ezeket az alakokat találjuk: lengy. *Grzegorz*, cseh *Hrehoř*, t. *Gregor*, szlov. *Gregor* (olaszföldi szlov. *Grgur*, *Grigur*, karszti szlov. *Grgüor*, *Greguór*, ŠTREKELJ, Ben. rok. VI, XX, Arch. f. slav. Phil. XIV. 200, 234., Zobr. szlov. 20, 77., lajbachi Letopis 1890: 236., *Grego*. Kres II. 644), horv.-szerb *Gregur* (ca — horv. *Grga*, *Grgo*, dalm.-horv. *Grgur* JIREČEK, Die Rom. I. 81, 2. rész 39.; egyéb horv. beczéző alakokat lásd itt a szláv eredetű nevek közt *Görga*, *Görgös* stb.), róm.-kath. hazai bolg. *Gèrgur* (KRISTOFCSÁK, Kas nauk 8, 9. l.). Az én nézetem a *Gergely* (*Gevgel*: *Görgély*) szóról, hogy egy szláv *Grgur*, *Grgor* alakból való, a melyre a magyar első *e* *ö* változata is rámutat szerintem. A *Gergely* név beczéző alakjai is mind előkerülnek a szlávságban. V. ö. *Görga*, *Görgös*, *Görgöte*.

Grossus: 1086: Hic sunt liberi: *Grossus*; — lat. *Grossus* (v. ö. JIREČEK, die Rom. I. 2, 39. l. és ERBEN, Regesta *Grossus*).

MELICH JÁNOS.

Mondattani egyenletek.

I.

ARISTOTELES óta ismeretes ez a két egyenlet:

A kutya | fehér = A kutya | fehér (van).

A kutya | ugat = A kutya | ugató (van).

Ebből a két egyenletből azt látjuk, azt kellene látnunk, hogy a *fehér* épen olyan állítmány, mint az *ugat*. A *fehér* épen olyan állítmány, mint az *ugat*, mondom még egyszer, nem azért, mintha ezt tagadná valaki — hisz amaz egyenleteket helyeseknek vallják mind a logikusok, mind a grammatikusok — hanem azért, hogy egy pillanatra se feledkezzünk meg arról, hogy a *fehér* épen olyan állítmány, mint az *ugat* (mondom harmadszor is).

Miért tartom ezt oly fontosnak? Azért, mert a grammatikusok nagyobb fontosságot tulajdonítanak a lappangó *van*-nak ebben a mondatban: A kutya | fehér, mint ebben: A kutya ugat. Ebben figyelembe sem veszik a *van*-t s az *ugatás* fogalmát tartják állítmánynak; abban a *van*-t tartják állítmánynak s a *fehérség* fogalmát csak «az állítmány kiegészítőjének» nevezik.

De már, grammatikus uraim, kiáltják a logikusok, ez vastag következetlenség. Mert ha ebben: A kutya | fehér (van) csak kiegészítője az állítmánynak a *fehérség* fogalma, akkor ebben is: A kutya | ugató (van) csak kiegészítője az állítmánynak az *ugatás* fogalma; vagy, ha ebben állítmány az *ugatás* fogalma, akkor abban is állítmány a *fehérség* fogalma.

Lám, már is megfeledkeztek arról, hogy a *fehér* épen olyan *p*(rædicatum), mint az *ugat*. Térjünk csak vissza az egyenletekhez:

$$p_1 \text{ (fehér)} = a_1 v \text{ (fehér van)}$$

$$p_2 \text{ (ugat)} = a_2 v \text{ (ugató van)}.$$

Mind a logikusok, mind a grammatikusok helyeseknek vallották ezeket az egyenleteket. A következő pillanatban a grammatikusok

már azt akarnák elhitetni a matematikussal, hogy $p_1 = v$, $p_2 = a_2$. Erre a logikusok így riogatják őket: ha $p_1 = v$, akkor p_2 is $= v$; vagy ha $p_2 = a_2$, akkor p_1 is $= a_1$.

Én, a matematikus megengedem, hogy a logikusok következtetlensége nem oly vastag, mint a grammatikusoké, de azért következtetlenség biz az. Az egyenletekből eddig csak annyit tudunk meg, hogy az első mondat állítmánya a_1v , a második mondat állítmánya a_2v , vagy általánosan, hogy $p = xv$. Nem az egyik vagy a másik tényező (t. i. x vagy v), hanem a két tényezőnek szorzata egyenlő p -vel. Mi a két tényező külön-külön, arról eddig semmit sem tudunk.

Csak gyaníthatjuk, hogy a logikusok és grammatikusok szerint az egyik tényező valami más értelemben vett állítmány volna, a másik tényező pedig ennek a más értelemben vett állítmánynak a kiegészítője. Mathematice: a szorzatnak egyik tényezője más értelemben vett szorzat, másik tényezője ennek a más értelemben vett szorzatnak a kiegészítője. Furcsa terminologia, de hagyján. A grammatikusok és logikusok azon veszekesznek tehát, hogy a két tényező (x és v) közül melyik a más értelemben vett állítmány s melyik a kiegészítő.

A grammatikusok szerint hol v , hol x volna a más értelemben vett állítmány, tehát hol x , hol v a kiegészítő. A logikusok szerint mindenkor vagy x , vagy v a kiegészítő, tehát vagy v , vagy x a más értelemben vett állítmány. Világosítsuk meg ezt néhány példával:

A kutya	fehér = A kutya fehér (van).
A kutya	itt van = A kutya itt (van).
A kutya	nálam van = A kutya nálam (van).
A kutya	a kertben van = A kutya a kertben (van).
A kutya	ugat = A kutya ugató (van).
A kutya	csontot rág = A kutya csontot rágó (van).
A kutya	betegnek látszik = A kutya betegnek látszó (van).
A kutya	őrzí a házat = A kutya őrzője a háznak (van).

A grammatikusok szerint *fehér*, *itt*, *nálam*, *a kertben*, *ugató*, *csontot rágó*, *betegnek látszó*, *őrzője a háznak* részint kiegészítők, részint más értelemben vett állítmányok, tehát a *van* részint más értelemben vett állítmány, részint kiegészítő. A logikusok szerint a *van* vagy minden esetben más értelemben vett állítmány, vagy minden esetben kiegészítő, tehát a *fehér*, *itt*, *nálam* stb. vagy minden esetben kiegészítők, vagy minden esetben más értelemben vett állítmányok.

Ismeretes dolog, hogy a logikusok a két lehetőség közül azt választották, hogy a v tényező minden esetben kiegészítő, az x tényező minden esetben más értelemben vett állítmány. Csakhogy nem kiegészítőnek, hanem *kapocsnak* (lucus a non lucendo)

nevezik a v tényezőt s nem más értelemben vett állítmánynak, hanem egyszerűen állítmánynak az x tényezőt. Minthogy a v állandó tényező s az egységnek felel meg, a logikusok eljárását nemis igen kárhoztathatjuk. Eljárásuk hasonló u. i. a matematikusokéhoz, a kik szintén nem sokat törődnek az egységgel, mivel állandó tényezője minden számnak s a szorzatot nem változtatja meg. (A szorzat nem változik, akár azt mondjuk, hogy 0·15-nek 0·3 és 0·5 a tényezői, akár azt, hogy 0·3, 0·5 és 1 a tényezői.)

A logikusok számára találtunk mentséget, de a grammatikusok a következtelenség csávjában maradtak. Dehogy maradtak. A grammatikusok a legleleményesebb emberek a világon. Most azzal állanak elő, hogy a következtetesség abban nyilatkozik náluk, hogy minden mondatban az igét tartják más értelemben vett állítmánynak.

Az igét? De melyiket? Mert ebben az egyenletben $p = xv$ ige a v is, ige az xv is, s ha az x maga is több tényezőnek, pl. y -nak és z -nek szorzata, ige az yzv is.

Ha a v -t értenék az ige, akkor a logikusok kiegészítője (copulája) volna az a más értelemben vett állítmány s egyszerűs mind az egész beszédben az egyetlenegy ilyen állítmány. Ez csakugyan a logikusok mértékére szállítaná le a grammatikusok következtelenségét. A különbség csak az volna köztük, hogy a *más értelemben vett állítmány* és *kiegészítő* műszókkal megfordított értelemben elnének, azaz, hogy ebben a mondatban: A kutya | ugat logice az *ugató*, grammatice a *van* volna az állítmány, logice a *van*, grammatice az *ugató* a kiegészítő.

De tudtommal vannak grammatikusok — a francziák — a kik szerint a *van* az egyetlen ige a mondatban, «szófüzés szempontból az egyetlenegy *verbe*» (BRASSAT, A mondat dualismusa 85.), de épen ezek nem tartják ezt az igét soha állítmánynak (attribut). Nem is tartotta azt állítmánynak soha ember fia, csak KERN az efféle mondatokban: der Hund | ist weiss, de az afféle mondatokban: der Hund | ist angekommen még ő sem;* és az ő nyomán egy-két magyar grammatikus, még pedig nemcsak az effélékben: A kutya | fehér, hanem az effélékben is: Én | a *mondó* vagyok.

*) Legalább megengedi, hogy «praktische Rücksichten treiben dazu, im Elementarunterricht bei den sog. zusammengesetzten Verbalzeiten nicht von Prädikatsnominativen und Prädikatsaccusativen zu sprechen, sondern sie eben als einheitliche Formen zu behandeln». (Die deutsche Satzlehre 105. Elmélete szerint u. i. *gekommen* Prädikatsnominativ — kiegészítő — volna ebben: *ich bin gekommen*. *gehört* Prädikatsaccusativ — tárgy — ebben: *ich habe gehört*.)

E szerint a magyar grammatikusok a legkövetkeztesebbek? Ők volnának a legkövetkeztesebbek (már t. i. a következtetésben, mert ne feledjük, hogy igazán következtetés csak az lehet, aki mindvégig az *xv*-t tartja *p*-nek), ha nemcsak a *fehér*-ben, hanem az *ugat*-ban is a *v* tényezőt tartanak más értelemben vett állítmánynak. De az *ugat*-ban már az *xv*-t, a két tényező szorzatát tartják — helyesen — állítmánynak. Hát következtetesség ez?

Az, felelik a leleményes grammatikusok, mert hisz ők mindig az ígét tartják más értelemben vett, azaz nyelvtani állítmánynak; az *ugat* is ige, s nekik csak *A kutya ugat* mondattal van dolguk, nem *A kutya ugató van* logikai szörszálhasogatással.*)

Erre nézve ezt a kérdést intézi hozzám egy levelében ALBERT JÁNOS: Hát tőlük nem logikai szörszálhasogatás az, mikor azt tanítják, hogy ennek a mondatnak: *A kutya fehér a van* a nyelvtani állítmánya, hogy ez a *fehér* bővített állítmány, ellenben az *ugat* pusztá állítmány? «Szerintem (ALBERT JÁNOS szerint) a *fehér* inkább 'pusztá állítmány' ebben a mondatban: *A kutya | fehér, mint az ugat* ebben: *A kutya | ugat.*»

En ezt az ad hominem argumentumot nem fogadom el. Először azért, mert csakugyan nem tartom szörszálhasogatásnak ezt az egyenletet: *A kutya fehér = A kutya | fehér (van)*; másodszor azért, mert mint matematikus egy hajszálnyit sem tágíthatok azon, a mit fönt mondtam, hogy a *fehér* épen olyan állítmány, mint az *ugat*, hogy egyik sem 'pusztább' a másiknál.

De nem tartom szörszálhasogatásnak ezt az egyenletet sem: *A kutya | ugat = A kutya | ugató (van)*. Nem tartanám még akkor sem, ha nem volnának közönségesek az efféle szólások: *mondó vagyok* e h. *mondom*, ἢν διδάσκων e h. ἐδίδασκε. Efféle szólásokra számtalan példát találni, de elég lesz talán ez az egy-néhány is: Mert nagyon jól *voltam* én annak *tudója*, hogy ígéreteit ő híven lerója, e h. mert nagyon jól *tudtam* én azt. Ne *legy* életeddel könnyelműen *játszó* e h. ne *játszál*. Ábrázolja pedig akárhol is számot *tehető volt* e h. számot *tehetett*. *Szegényekké teszi* a népeket a bűn e h. *elszegényíti*. A leves *savanyú lett* e h. *megsavanyódott*. A kocsis *kevésnek tartja* a bért e h. *keveselli*. Καὶ ἐγένετο ἐν μιᾷ τῶν ἡμερῶν, καὶ αὐτὸς ἦν διδάσκων, καὶ ἦσαν καθήμενοι: Φαρισαῖοι καὶ νομοδιδάσκαλοι, οἱ ἦσαν ἐληλυθότες ἐκ πάσης χώρας τῆς Γαλιλαίας e h. ἐδίδασκε, ἐκά-

*) «Dass es eine ganz unnütze Operation ist, das finite Verbum in sein Participium verbunden mit dem Zeitwort *sein* aufzulösen, dass es nur Anlass gibt zu der sehr bedenklichen Vermengung des sprachlichen Satzes mit der Form des logischen Urteils und zu sehr geschmacklosen Satzbildungen führt ...» (KERN, Die deutsche Satzlehre, 106.).

θῆντο, ἐιληλύθεισαν. (És lőn némely napon, mikor tanítana, és ott ülnének a Phariseusok, és a Törvénynek Doktorai, kik jöttek vala Galileának minden faluiból. Luk. 5, 17. KÁROLI szerint.) Ἦν γὰρ θέλων ἐξ ἱκανοῦ ἰδεῖν αὐτόν e h. ἔθελε. (Mert sok időtől fogva kívánja vala őt látni. Luk. 23, 8.) Οὐδὲν ἄξιον θανάτου ἐστὶν πεπραγμένον αὐτῷ e h. πέπρακται. (Semmi halálra méltó nem esett rajta. Luk. 23, 15. KÁLDI szerint.) Ἀπὸ τοῦ νῦν δὲ ἔσται ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου καὶ θήσεται ἐκ δεξιῶν τῆς δυνάμεως τοῦ θεοῦ e h. καθήσεται. (Ez időtől fogva az embernek Fia ül az Isten hatalmának jobbja felől. Luk. 22, 69. KÁROLI szerint.)

Hasonló példák az összes ú. n. összetett igeidők: *factus sum, factururus sum; ich bin gekommen, ich habe gehört, ich werde sehen; látok vala* (régebben *látok valék*), *látni fogok*.

Van dolguk tehát a grammatikusoknak efféle mondatokkal is: A kutya | ugató (van). Minthogy pedig ez a mondat kétségkívül egyenlő ezzel: A kutya | ugat, bizonyos, hogy a kik az elsőben csupán a *van*-t, a másodikban az *ugat*-ot nevezik nyelvtani állítmánynak, egyszer csupán a *v* tényezőt, másszor az *x* és *v* tényezők szorzatát, az *xv*-t nevezik állítmánynak.

Igaz, hogy akár a *v*-t, akár az *xv*-t nevezik állítmánynak, az *igét* nevezik annak. Mert az *ich bin* is ige, az *ich bin gekommen* is ige. De az nem igaz, hogy mindig az *igét* nevezik állítmánynak. KERN-t és egy-két követőjét kivéve, a grammatikusok 99⁰/₀-a az efféle mondatban: der Hund | ist weiss, nem nevezi állítmánynak sem a *v*-t, sem az *xv*-t, hanem csupán az *x*-et (a *weiss* szót). Ez pedig, kivéve talán a régi magyar *járok valék, jártam valék* alakokat, sohasem ige, hanem mindig névszó, azért *névszói állítmánynak* is nevezik.

Nálunk tudtommal KALMÁR ELEK az egyetlen grammatikus, a ki nem él a *névszói állítmány* műszóval. Szerinte «lehet a főnév kiegészítő is, főkép a *vagyok, leszek, maradok* igék mellett. A *van* és *vannak* szókat többnyire kihagyjuk s akkor egyedül a kiegészítő pótolja az állítmányt». (Isk. m. nyelvt. 17.) Azaz ebben: A kutya | állat tulajdonképen a *van* az állítmány, az *állat* csak «pótolja az állítmányt». NAGY LÁSZLÓ-KOMÁROMY LAJOS szerint épen ellenkezőleg a *van* pótolja az állítmányt: «Alkalmilag felemlítheti a tanító, hogy a *vagyok* ige gyakran az állítmány kipótlására szolgál a mondatban, t. i. akkor, ha a mondat állítmánya névszó, pl. *Én tanuló vagyok. Én* alany, *tanuló* állítmány, *vagyok* az állítmány kipótlója». (Nyr. 23 : 493.) Még BALOGH PÉTER is, a ki 1888-ban KERN nyomán azt hirdette, hogy «állítmány semmi más nem lehet a mondatban, csak ige» (Nyr. 17 : 352.), 1899-ben megjelent Magyar Nyelvtanában megengedi, hogy «néha főnév, melléknév vagy más névszó az állítmány». (5.)

S mégis azoknak van igazuk, a kik azt mondják, hogy a mondat állítmánya mindig ige. Nem ok nélkül nevezte ARISTOTELES igének is ($\rho\eta\mu\alpha$. verbum) az állítmányt. A zavart csak az okozza, hogy sem a logikusok, sem a grammatikusok nem határozzák meg előre, mit kell mondattani ige-n érteni. A mondattani ige se nem *v*, se nem *x*, hanem mindig *xv*.

Ez az *xv*, vagy a mi egyre megy, *vx* ige nemcsak ebben a mondatban: der Hund | ist gekommen. hanem ebben is: der Hund | ist weiss. KERN az utóbbi mondatban azért nem látja a *vx* igét, mert nincs tiszta fogalma a mondat elemzéséről. A mondat, valamint más dolog is, nem oszlik tüstént végső elemeire. Midőn ezt a mondatot: A kutya | fehér (van) két főtagjára bontottam, akkor még csak megkezdtem az elemzést. Az analysisnek ezen a fokán a második főtagban még a synthetikus egészet, a tényezők szorzatát, szerzetét (Produkt), a szerkesztvényt kell látnom. Az analysisben is rendet kell tartani, mert csak így teheti világossá előttünk a mondat szerkezetét. A ki az egyik oldalon (*A kutya*) a főtagot, a másik oldalon (*fehér van*) nem a főtagot, hanem ennek két altagját (s még ezekben is csak az *igét* és *melléknévet*) látja, az előtt már összezavarodott a mondat szerkezete. A *fehér (van)* mint synthetikus egész, mint szerkesztvény, mint összetett szó, mint egy szó nem melléknév és ige, hanem csak ige. Ezt az igét épen úgy lehet konjugálni, mint akármely más igét: *fehér vagyok, fehér vagyok, fehér (van); fehér voltam, fehér voltál, fehér volt; fehér leszek, fehér leszel, fehér lesz*. Ez a *fehér (van)* mondattanilag épen olyan szerkesztvény, mint a *szépség*. (Hisz egykor ezt is két szóba irták.) Valamint ebben nem csupán a *ség* a főnév, hanem a *szépség* is, úgy abban is nem csupán a *van* az ige, hanem a *fehér (van)* is. Az utóbbi a mondattani ige, a mondat állítmánya. S minthogy a *fehér (van)* épen úgy ige, mint az *ugat*, azért mondom én, hogy az egyik épen olyan állítmány, mint a másik, hogy egyik sem «pusztább» a másiknál.

De ige az *xv* akkor is, ha az *x* tényező több tényezőnek a szorzata. Ebben a mondatban: A kutya | csontot rág az *x* tényező *y* (csontot) és *z* (rágó) tényezők szorzata, azaz $x = yz$. Ebből az következik, hogy $p = yzv$ (csontot rágó (van), vagy a mi egyre megy, yz (csontot van rágó). Az analysisnek ezen a fokán: A kutya | csontot rág első sorban az yz szorzatot kell látnom, nem az y, z tényezőket külön-külön. Az yz szorzat pedig épen olyan ige, mint a milyen főnév az *almafa kéreg*. A kinek ez nehezen fér a fejébe, próbálja meg végig konjugálni így: *csontotrágok, csontotrágsz, csontotrág, csontotrágnak* sat. (Csak valahogy ne így: *csonttrágok, csonttrágsz* sat. a *képviselek, hőmérelek, eszmecserelek*, mindenek örömkialtottak példájára.)

Ha a mondatnak *xv* az állítmánya (már pedig más állítmánya nincs, akár logikainak, akár psychologiainak, akár gram-

matikainak nevezzük azt a más állítmányt), akkor himezés-hámozás nélkül szólva nagy oktalanság így beszélni: ennek a mondatnak: *A kutya fehér* állítmányból és kiegészítőből áll az állítmányi főtagja. Mert ha p annyi mint xv , akkor nem lehet egyszersmind annyi is mint $xv+n$.

Hogy kerül ez az n a grammatikusok egyenletébe (s mint kakuktozás a logikusok egyenletébe is)? Úgy hogy ehhez hasonló módon tagolják a mondatot: A koponya (a fej csontváza) két részre osztható: agyi részre és arczi részre. A koponyát alkotó egyes csontokat a koponya tagjainak nevezzük. Huszonkét koponyatag van, u. m. 1. agy, 2. arcz (főrészek, ezek a tőkoponya tagjai), 3. nyakszirtcsont, 4. homlokcsont... 10. járomcsont... 22. állkapocs (mellékrészek, a bővített koponya tagjai). Nevetséges tagolás, de mutató nomine de te, grammaticae, fabula narratur: «Az egyszerű mondat két részre osztható: alanyi részre és állítmányi részre. Pl. *A dúsgazdag ember | kövér ökröt hizlal. Szemérmes koldusnak üres a tarisznyája* (így). A mondatot alkotó egyes szókat a mondat tagjainak nevezzük. Hat mondattag van, ú. m. 1. alany, 2. állítmány (főrészek, ezek a főmondat tagjai), 3. állítmánykiegészítő, 4. tárgy, 5. határozó, 6. jelző (mellékrészek, a bővített mondat tagjai)» (MAKLÁRY PAP MIKLÓS, Rendszeres magyar nyelvtan 111. és 112.)

Az n tehát azt jelenti a grammatikusok egyenletében, hogy a grammatikusoknak nincs tiszta fogalmuk fölsőbb és alsóbb rendű tagokról. Ők valami protestáns konventfélélt látnak a mondatban. Az ilyen gyülekezetnek is két főtagja van: az egyházi és a világi elnök, s több-kevesebb altagja: papok, káplánok stb. az egyházi részről, kurátorok, presbyterek stb. a világi részről. A grammatikusok szerint azonrendű szók gyülekezete a mondat. «A mondatot alkotó egyes szókat a mondat tagjainak nevezzük», mondja MAKLÁRY PAP MIKLÓS ad normam: A konventet alkotó egyes férfiakat a konvent tagjainak nevezzük.

A grammatikusok szerint p tulajdonkép se nem xv , se nem $(xv+n)$, hanem csak i (ge). Ez az i hol a v -nek felel meg, mint ebben: A kutya | itt van, hol xv -nek, mint ebben: A kutya ugat. De xv nek csak addig, a míg az x egyszerű tényező. Ha az x több tényezőnek, pl. y -nak és z -nek szorzata, mint ebben: A kutya sokat ugat, akkor az i már zv .

A grammatikusok állítmánya tehát olyan «egyes szó», melyet másképen igének is hívnak, azaz a grammatikusok állítmánya csak annyiban egyik *főtagja* a mondatnak, a mennyiben «a szók fejedelme» a mondatnak egyik felén. A mondatnak ez a fele állítmánynak nevezett igéből s ennek több-kevesebb kísérőjéből, kiegészítőjéből áll, azaz a következő mondatokban:

A király bosszankodása | a halálnak követe.
 A haragos férfiú | versengéseket indít.
 Mind az egész udvar | neki varr és himez.
 E szép országot | a nagy Árpád szerezte.

van, indít, varr és himez, szerezte állítmányok, a halálnak követe, versengéseket, neki, a nagy Árpád kiegészítők.

Megengedem, hogy ebben is van még némi ratio. De ki tehet róla, hogy a grammatikusok annyira irtóznak minden helyes következtetéstől, hogy egyszerre azzal a kijelentéssel lepik meg a világot, hogy csupán *a halálnak követe* kiegészítő, *versengéseket* tárgy, *neki* határozó, *a nagy Árpád* alany. (Arról most ne is szölgünk, hogy nagyobb részük szerint *a halálnak követe* állítmány.)

Hogy ez semmikép sem következik az elemi igének fejedelmé magasztalásából, eléggé bizonyítja az a zűrzavar, mely a *kiegészítő*, *tárgy* és *határozó* megkülönböztetésében nyilatkozik. A németek minden genitivusban, dativusban és accusativusban álló szót *tárgynak* neveznek (genitivisches, dativisches, accusativisches *Objekt*). Nálunk 20—25 évvel ezelőtt «azokat a ragos kifejezéseket, melyeket egy-egy ige, vonzani szokott, összefoglalták az ígéhez szintén szorosabban csatlakozó accusativussal és dativussal a *kiegészítő* fogalmába». (SIMONYI, A határozókról, Nyr. 11. 210.) SIMONYI «az objectumon (értsd accusativuson) kívül az igének minden határozmányát egy kategoriába, az adverbiale-be (*határozóba*), foglalja össze, akár puszta casus, akár prepositiós főnév, akár adverbium», sőt az objectumot is «inkább csak a hagyománynak, mintsem a meggyőződésnek hódolva» tartotta meg. (U. o. 211—212.) Azaz, ha SIMONYI inkább meggyőződését követte volna, mintsem a hagyományt, csak alanyt (értsd nevezőt), állítmányt (értsd igét) és *határozókat* különböztetett volna meg.

Ezt megtette BRASSAI már 20 évvel előbb, még pedig teljes következetességgel, a mennyiben nemcsak a tárgyat (értsd accusativust), hanem az alanyt (értsd nominativust) is az ige határozói közé foglalta. S méltán. Mert ha *a nagy Árpád* alany nemcsak ebben a mondatban: A nagy Árpád | *szép országot* szerzett, hanem ebben is: E szép országot | a nagy Árpád szerezte, akkor a nominativus semmiben sem különbözik az accusativustól az ígéhez való közére nézve. Így lett az ige egyetlen fejedelmévé a mondatnak, minden egyéb szó pedig csak «egyenrangú jobbággyá vagy vazalussá», azaz *határozóvá*.

De épen úgy lehetett volna *kiegészítővé*, vagy *tárggyá* is. Mert ha ez elnevezéseken nem az «egyenrangú jobbággyok» közös nevét, hanem a grammatikai formák külön-külön nevét kell érteni, akkor egyfelől fölöslegesek, másfelől hiányosak. Fölöslegesek, mert azoknak a formáknak úgy is megvan külön-külön nevük; hiányosak, mert mit vettett a dativus, az ablativus, az elativus, az

illativus stb., hogy ne kapjanak új-új nevet, mint a nominativus és az accusativus?

Az én *határozóm* nem a BRASSAI *határozója*. Én az efféle változatokból: A kutya | őrzí a házat. A kutya | a házat őrzí. A házat | őrzí a kutya. A házat | a kutya őrzí; azt a tanulságot merítettem, hogy a mondatnak bármely tagja (az ige is) határozó is lehet, határozandó is. Én nem *igét* és *határozókat*, hanem általánosabban *határozó és határozandó mondattagokat* különböztettem meg. Csakhamar észrevettem, hogy a mondat mind alsóbb meg alsóbb rendű határozandó és határozó két-két tagra oszlik (már t. i. a mennyiben tagjai nem tisztán egymás mellé rendelvek) s a határozandó tag mindig alanyi, a határozó tag mindig állítmányi értelmű. *Határozón* és *határozandón* tehát nem formákat, hanem functiókat értettem, holott még BRASSAI is csak formákat értett a *határozókon*, midőn úgy határozta meg a mondatot, hogy «igéből és hozzája tartozó határozókból áll». Vizsgálódásomnak az lett az eredménye, hogy világos lett előttem nemcsak a mondat szerkezete, hanem alánya és állítmánya is. Mert mi a mondat alánya és állítmánya? Az a határozandó és határozó két tag, melyekre, helyesen elemezve, legelsőbb oszlik a mondat. Ez az alany mindig (mondattani) névszó, ez az állítmány mindig (mondattani) ige. Ezek a mondat főtagjai. *Főtagjai* azért, mert határozandó (alanyi) és határozó (állítmányi) *altaagjakat* foglalnak vagy foglalhatnak magukban.

Erre azt mondja SIMONYI és KALMÁR, hogy megmaradt az *alany* és az *állítmány*, de a többi *mondatrész* eloszlott, mint a buborék. Sőt még ALBERT is így panaszkodik: «Minthogy azonban nekünk a mondatot szét kell szednünk az utolsó ízig, e törvény figyelembevételével még úgy se tudjuk megmagyarázni a mondat részeit, mint eddig.» (Nyr. 30 : 220.)

SIMONYI-nak és KALMÁR-nak azt felelem, hogy megmaradt a functió s a forma is jóllakott. Az én teoriám mellett nem hat, hanem hatszázféle része is lehet a mondatnak a formára nézve. De e formák elnevezése nem az én dolgom. Én elfogadom, még ha rossznak tartom is, mindegyiknek azt a nevét, melyet a grammatikától kapott. A mi pedig a mondatrészek functióját illeti, fönt kimutattam, hogy inkább meggyőződésének, mintsem a hagyománynak hódolva, SIMONYI is megelégedett volna az *alanynyal*, *állítmánynyal* és *határozóval*.

ALBERT-nek siralmára egy hasonlattal felelek. Valamely fizikus kimutatja, hogy bármely testnek két része vagy vonja, vagy taszítja egymást (mert tertium non datur). Erre azzal áll elő valaki, hogy e törvény figyelembevételével még úgy se tudjuk megmagyarázni a testek részeit, mint eddig tudtuk. Mit felelne a fizikus erre az ellenvetésre? Azt felelné, hogy eleget tett föl-

adatának, ha kimutatta, hogy a testek vagy vonják, vagy taszítják egymást, nem pedig, mint eddig hirdették felőlük, hogy vagy vonják, vagy taszítják, vagy lökik, vagy rúgják egymást, vagy gömbölyűek, vagy hígak.

Alany, állítmány, tulajdonítmány (jelző), határozó, kiegészítő, tárgy körülbelül úgy férnek meg egymás mellett a mondat részeinek magyarázatában, mint *vonás, taszítás, lökés, rúgás, gömbölyűség, hígság* a test részeinek magyarázatában. Functiók és formák összezavarása s ugyanazon functiónak vagy formának csupán különböző elnevezése az egész.

Avagy én nem szedem szét a mondatot az utolsó ízig, mikor azt mondom, hogy ebben: A kutya | őrzi a házat még a *háza* és *t* tagok is határozóul és határozandóul vonatkoznak egymásra? Nem az a különbség köztem s a többi grammatikus közt, hogy ők az apró részeket is látják, én nem; hanem az, hogy én a nagy részeket is látom, ők nem. Én ebben a mondatban: A kutya | őrzi a házat, látom ezt az egy részt is: *őrzi a házat*, nemcsak ezt a két részt: *őrzi | a házat*.

A grammatikusok nem is akarják a nagyobb részeket látni, hisz szerintük az «egyes szók» a mondatrészek, s ha akarnák is néha, annyira elfogúltak, hogy mégsem láthatják őket. A ki így kezdi tagolni a mondatot: *Szemérmes koldúsnak üres | a tarisznyája* (MAKLÁRY PAP MIKLÓS i. h.), vagy így: *A fekete királynak egyetlen fia | vala* (KALMÁR ELEK, Isk. m. nyelvt. 4.), az nem látja a nagy részeket s hasonló ahhoz, a ki térd fölött, vagy térd alatt való vágással akarja elválasztani a czombot a lábszártól. Az ilyen grammatikussal szemben igaza van KARDOS ALBERT-nek, midőn BALASSA JÓZSEF Kis magyar nyelvtanát bírálva ezt mondja:

«Vannak neki gyöngéi is. Ilyen első sorban, hogy a mondat-elemzést a két főrész, az állítmányi és alanyi rész különválasztására fekteti. Szerintem ez csak megnehezíti az elemzést, mert kettős munkára kényszeríti a tanulót, midőn először össze kell szednie a mondatból mindent, a mi csak az állítmányhoz, vagy az alanyhoz tartozik, azután ismét külön is meg kell határozni az állítmányhoz, vagy alanyhoz tartozó egyes mondatrészeket (tárgy, határozó, jelző).» (Philolog. Közl. 24 : 508.)

A ki csak az «egyes szókat», tehát már az elemeket (vagy nagyobbára már az elemeket) látja a mondatban, annak csakugyan semmi szüksége arra, hogy «a két főrész különválasztására fektesse a mondatelemzést». Mit akar az még elemezni, a ki már az elemekig jutott? De elemezni mégsem lehet másképp, hanem csak úgy, hogy előbb két főrészt, két főtényezőre bontjuk az egészet, a két főrészt ismét két-két részre és így tovább. Azt az eljárást, midőn előbb összeszedünk mindent, a mi valamely fő-

részhez tartozik, nem analysisnek, hanem synthesisnek hívják. (Persze csak akkor, ha az összeszedett elemeket egybe is rakjuk, nemcsak rakásra hánnyuk.) Így is egyberakhatjuk a mind fölsőbb meg fölsőbb részeket s végre a két legfőbb részből az egész mondatot, de így nem a mondatból indulunk ki. Ha a mondatból akarunk kiindulni, akkor bizony elemeznünk kell a mondatot, azaz külön kell választanunk előbb a két főrészt, azután ezeknek két-két részét és így tovább, míg az elemekhez, a törzsökös tényezőkhöz jutunk. Ezt az eljárást követem én s ennek köszönhetem azt, hogy nemcsak az apró részeket látom, hanem a nagyokat is.

Valamirevaló matematikus eddigi fejtegetéséből is észrevette már, miben vétének a grammatikusok a mondat magyarázásában. A grammatikusok nem tudnak különbséget tenni az abc és $a+b+c$ közt. Nem tényezőkre, hanem összeadandókra bontják a mondatot. Ebben a mondatban: Szegény ember dolgát | boldog isten bírja, nem az $ab \cdot c \times de \cdot f$ tényezőket látják, hanem az $a+b+c+d+e+f$ összeadandókat. Szerintük e három tényezőnek: 0.3, 0.5 és 1 nem 0.15, hanem 1.8 az értéke.

Az alanyra és állítmányra bontható mondat mindig tényezőkből áll, sohasem összeadandókból, jöllehet az egyik vagy a másik tényező, vagy mind a kettő is, összeadandókból is állhat. Ezekben: Nyihog, kapál, rúg, vág | Toldi paripája $= (a+b+c+d) \times ef$. Fejét és szemét | lefüggeszti $= (a+b) \times cd$ összeadandókból áll az egyik tényező; ebben: Halnak, halnak, egyre halnak | színe, java a magyarnak $= (a+a+ba) \times (c+d)e$ összeadandókból áll mind a két tényező.

Az alany a szorzandó (határozandó), az állítmány a szorzó (határozó) tényező. Ez a főtétel, melyet a mondat szerkezetének vizsgálatából meríthetünk. Ebből kell a mondat magyarázatában kiindulnunk.

Minthogy a mondat folyvást alsóbb meg alsóbbrendű két-két tényezőre oszlik, az ugyanazon nemű tényezőket ugyanazon betűvel is jelölhetjük, ha valami jellel rendjüket is kitüntetjük. Legyen tehát a legfölsőbb vagy elsőrendű szorzandó (határozandó, alanyi) tényező s , az ugyanazon rendű szorzó (határozó, állítmányi) tényező p ; a másodrendűek s^2 és p^2 , a harmadrendűek s^3 és p^3 . Ennélfogva ennek a mondatnak: A kutya őrzi a házat így jelölhetjük tényezőit, tagjait:

A kutya (s)		őrzi a házat (p)	
A (s^3)	kutya (p^2)	őrzi (p^2)	a házat (s^2)
		a (s^3)	háza (p^3)
			háza (p^4) t (s^4)

avagy az egész mondat

$$\begin{aligned} M &= s \times p \\ &= s^2 p^2 \times p^2 s^2 \\ &= s^2 p^2 \times p^2 \cdot s^3 p^3 \\ &= s^2 p^2 \times p^2 \cdot s^3 \cdot p^4 s^4 \end{aligned}$$

Hasonlóképen oszlik tényezőire, tagjaira ez a mondat is: A házat a kutya őrzi

$$\begin{array}{c|c|c|c} \text{A házat } (s) & \text{a kutya őrzi } (p) & & \\ \text{A } (s^2) & \text{házat } (p^2) & \text{a kutya } (p^2) & \text{őrzi } (s^2). \\ & & \text{a } (s^3) & \text{kutya } (p^3) \end{array}$$

Syntheticce így állíthatjuk vissza az első mondatot:

$$\begin{aligned} p^4 s^4 (\text{háza} \mid t) &= p^3 (\text{házat}) \\ p^3 s^3 (a \mid \text{házat}) &= s^2 (a \text{ házat}) \\ \{ p^2 s^2 (\text{őrzi} \mid a \text{ házat}) &= p (\text{őrzi a házat}) \} \\ \{ s^2 p^2 (a \mid \text{kutya}) &= s (a \text{ kutya}) \} \\ s p (a \text{ kutya} \mid \text{őrzi a házat}) &= M (a \text{ kutya őrzi a házat}). \end{aligned}$$

Igaz, hogy sem a fejtő (analytikus), sem a szerző (syntheticus) eljárás mellett sem tudtuk meg azt, hogy a *házat* tárgyeset; de mit tehetünk mi arról, hogy a *szorzón* és *szorzandón* kívül több tényezője nincs s nem is lehet a szorzatnak. Hogy a *házat* tárgyeset, azt nem a mondat elemzéséből vagy szerkesztéséből, hanem másból kell tudnunk. A mondat elemzéséből vagy szerkesztéséből csak azt tudhatjuk meg — de ezzel aztán meg is elégedhetünk — hogy az accusativus különböző rendű alanyi vagy állítmányi tisztet visel ezekben a mondatokban: A kutya őrzi a házat. A kutya a házat őrzi. A házat őrzi a kutya.

A mondatnak bármely rendű alanyi és állítmányi tényezője egymással szorozva kész mondat, vagy legalább könnyen mondatná alakítható. Ebben a mondatban: A házat a kutya őrzi, $p^2 s^2$ (a kutya \mid őrzi) kész mondat, a mint világosan megtetszik ebből a megfelelő ítéletből: őrzője a kutya; $s^2 p^2$ (a \mid házat) könnyen mondatná alakítható: az ház (das ist ein Haus). Ha mind a két tényező névszó, szorzatukat úgy alakítjuk át mondatná, hogy az állítmányi tényezőből igét csinálunk.

Ilyen ige alkotására legalkalmasabb az »igealkotó elem«, az u. n. *copula*. Ennek épen nem az a tiszte, hogy az alanyt összekösse az állítmánynyal, hanem az, hogy hovatartozásával kitüntesse az állítmányt. Hogy ennek a mondatnak: *pártútó vagy te a te* az alanya, ellenben ennek: *a pártútó te vagy a pártútó* az alanya, azt a *vagy* hovatartozásából ismerjük meg. Ha ennek a *vagy*-nak az volna a tiszte, hogy az alanyt összekösse az állítmánynyal, akkor ezt — legalább írásban — nem is gyanítanók.

Helyesen mondja tehát WUNDT: «die Copula gehört ihrer ganzen Entwicklung nach dem Prädicat an. Sie bleibt als der letzte Rest jener verbalen Bedeutung zurück, welche ursprünglich das ganze Prädicat besessen hat (most is az a jelentése); sie gehört aber auch insofern schon zum Prädicat, als sie es eben ist, welche anzeigt, dass der mit ihr verbundene Begriff in prädicativem Sinne gedacht werden soll». (Logik, I. 143.)

Ha két tényező nem alakítható mondattá, vagy ha csak oly mondattá alakítható, melyet az elemzett mondat nem foglal magában, vagy ha az összes törzsökös tényezők szorzata más mondat, akkor helytelen volt az elemzés. Itt meg kell jegyeznünk, hogy ha két tényező csak azért nem alakítható mondattá, mert szörszállhasogatásig hajtott elemzéssel fejtettük ki, mint pl. ebben: háza t, azért még nem helytelen az elemzés. De helytelen ez az elemzés:

Szemérmes koldúsnak üres (p) | a tarisznnya (s)
 Szemérmes koldusnak (s²) | üres (p²)

Az s² és p² tényezőkből nem lehet mondatot csinálni, vagy ha lehet is, ez a mondat: A szemérmes koldus üres nincs benn az elemzett mondatban. Ebben nem a szemérmes koldusról, hanem tarisznnyájáról van mondva az üresség. Helyesen csak így lehet elemezni azt a mondatot:

Szemérmes koldúsnak (s) | üres a tarisznnya (p)
 Szemérmes (p²) | koldúsnak (s²) | üres (p²) | a tarisznnya (s²)
 a(s³) | tarisznnya (p³)

Helytelen ez az elemzés is: A fekete királynak egyetlen fia (s) | vala (p). Miért? Azért, mert a tényezők szorzata: A fekete királynak egyetlen fia vala (der einzige Sohn des schwarzen Königs ist gewesen) más mondat. KALMÁR ezt akarta elemezni: A fekete királynak egyetlen fia vala (der schwarze König hatte einen einzigen Sohn. Ezt így kell elemezni:

A fekete királynak (s) | egyetlen fia vala (p)
 A (s²) | fekete királynak (p²) | egyetlen fia (p²) | vala (s²)
 1 | fekete (p³) | királynak (s³) | egyetlen (p³) | fia (s³) | 7
 2 | 3 | egyetlen (p⁴) | egy (s⁴) | 6 | 5
 4

A grammatikusok nem a fölsőbb- és alsóbbrendű tényezőket, hanem az 1—7 számokkal jelölt azonrendű «egyes szokat» látják a mondatban. Ezeket látják már akkor, mikor még elemezni sem kezdték a mondatot. Igazán nem is elemezik ők a mondatot soha, csak elhítetik magukkal, hogy elemzik. Azért az ő ú. n. mondat-elemzésük csak annyiban különbözik szóelemzésüktől, hogy a mit

ebben kutyának neveznek, abban ebnek nevezik. Hadd igazolja ezen állításunkat a következő idézet:

„Die Wortanalyse benennt nur die Wortart und gibt bei flexionsfähigen Wörtern die äusseren Merkmale dieser Beziehungen an. Z. B. *Der Tischler fertigt Möbel*: *Der* best. Artikel zu *Tischler*; *Tischler* Subst. Nom. Sing. Masculin, starke Declin. Appellativum; *fertigt* Verb. 3. Pers. Sing. Präs. Ind. Act. schw. Conjug. trans.; *Möbel* Subst. Acc. Plur. Neutr. st. Decl. Appell. Die *Satzanalyse* betrachtet die Satzglieder und benennt dieselben: *Der Tischler* Subj., *fertigt* Präd., *Möbel* Obj.» (Dr. KARL FERD. KUMMER, Deutsche Schulgr. 150.)

Ebben Subj., Präd., Obj. e helyett áll: Nom., Verb., Acc. Nem az épületet elemzi KUMMER, hanem csak új neveket osztogat a téglának, mésznek, homoknak, gerendának, deszkának s elhíti magával, hogy most már ismeri az épület szerkezetét. Pedig csak úgy ismeri, mint a csákánnyal dolgozó napszámos, a kinek mindegy, parasztház vagy kastély, vagy színház, vagy templom, vagy kórház volt-e az «elemeire bontott» épület.

A ki valóban elemezni akarja a mondatot, annak abból kell kiindulnia, a mit PAUL így fejez ki (de maga nem követ):

„Eine wortgruppe (értsd: *szólas, φάσις*) wird ebenso wie das einzelne wort als einheit erfasst, welche von dem hörenden nicht erst in ihre elemente zerlegt, von dem sprechenden nicht erst aus ihren elementen zusammengesetzt wird. (Az elemekre bontás, valamint az elemekből való egyberakás a tudós dolga.) Das verhältniss ist also dasselbe, wie bei einem compositum, wie es denn überhaupt gar keine scharfe grenze zwischen compositum und wortgruppe gibt.«*) (Prinzipien der sprachgeschichte 163.)

Ha ebből indulunk ki, akkor ebben a mondatban: A fekete királynak egyetlen fia *vala*, nem a *vala* igét látjuk elsőbb, hanem az *egyetlenegy fia* *vala* igét, azaz valóban egyik főtagját a mondatnak. Ezt a főtagot csak a tudós KARDOS ALBERT «szedi össze a mondatból», a tanulatlan ember elméjében ez a főtag «*egyfolytábanvanirva*» (SIMONYI, A magyar nyelv I. 40.) így: *egyetlenegyfiavala*. Ez szerintem az állítmánya annak a mondatnak.

De nem PAUL szerint. PAUL azt tartja, hogy annak a mondatnak a *vala* a grammatikai s az *egyetlenegy* a pszichológiai állítmánya. Így látja ő az egységet, az egy szót a szólásban. PAUL-

*) ARISTOTELES szerint is compositum (συνθεμένον) az efféle: *fehér test, éles hang* (Top. I. 15.).

nak agyában megvillant valami, de azonnal ki is aludt. Ő is csak az azonrendű «egyes szókat», nem a fölsőbb és alsóbb rendű tagokat látja a mondatban. *) Ez megtetszik abból a zavaros okoskodásából is, melyet itt szakaszonként közlök, hogy minden részeről azonnal elmondhassam véleményemet.

«Das verhältniss von subject und prædicat ist das verhältniss, aus dem die übrigen syntaktischen verhältnisse entspringen mit einer einzigen ausnahme, nämlich der copulativen verbindung mehrerer elemente zu einem Satzgliede.»

Ez nem «kivétel», hanem a mondat szerkesztésnek másik főneme. A mondat szerkesztés u. i. vagy alárendelő (unterordnend), helyesebben egymásba foglaló (einordnend), vagy mellérendelő (beiordnend, copulativ). Akár vízszintes irányban (egymás mellé), akár függőleges irányban (egymás fölé vagy alá) rakunk egybe különféle nagyságú iskátulyákat, egymáshoz való közük nem változik. A különbség csak az, hogy az első esetben fekvő, a másik esetben álló oszlopot szereztünk. Az iskátulyáknak egymáshoz való köze akkor változik, ha egvszer egymásra, másszor egymásba rakjuk őket. Ez már nagy különbség. Az első esetben nyitogatás nélkül is látjuk az iskátulyákat, a második esetben közönséges napfény mellett azt hinnők, hogy csak egy iskátulyával van dolgunk. Ez a különbség a mellérendelő és alárendelő mondat szerkesztés közt s ezért mondom én, hogy az alárendelést helyesebben egymásba foglalásnak (Einordnung) nevezhetjük.

Magába foglaló, azaz határozandó tag az alany, másba foglalt, azaz határozó tag az állítmány. (Einordnend und eingeordnet.) Ebben a mondatban: A kutya || őrzí || a házat, az őrző bele van foglalva a házba (p^2 az s^2 -be), a háznak őrzője pedig a kutyába ($p^2s^2 = p$ az s -be) vagy ARISTOTELES kifejezésével élve: az őrző benne van a házban, a háznak őrzője a kutyában.

Érdekes, hogy PAUL jól látja az egymásra rakott iskátulyák-

*) Csak az «egyes szókat» látja WEGENER is a mondatban. Azt mondja ugyan, hogy «das Glied des Satzes, welches den Ton trägt, der betonte Satzteil ist das logische Prädicat». De azért ebben a mondatban: dein Bruder | kommt **auch** szerinte mégsem *kommt auch*, hanem csak *auch* a «logikai» állítmány. (Az ördögnek kell az ilyen állítmány, nem nekem, mondaná erre a logikus.) Nem elég csak azt mondani, hogy a hangsúlyos mondattag az állítmány, de meg kell határozni azt is, mit értsünk *mondattagon*. Akkor aztán nem bocsátkozunk ily üres megkülönböztetésekbe: *kommt* grammatikai, *auch* logikai (PAUL szerint: pszichológiai) állítmány, mert egyszerűen azt mondjuk, hogy annak a mondatnak *kommt auch* az állítmánya.

ból álló *egy* oszlopot (die copulative verbindung mehrerer elemente zu einem satzgliede), de az egymásba rakott iskátulyákból álló *egy* dolgot már nem látja. Persze, mert mint írástudó a tudomány Röntgen-fénye mellett azt is jól látja, hogy *örzi a házat három* szó. Épen ilyen éles a szeme KERN-nek is, a ki szerint *eins und eins* csak egy mondattag, t. i. *subjektswort* ebben: *eins und eins ist zwei*, de *einmal eins* már két mondattag, t. i. *subjektswort* és *adverbialattribut* ebben: *einmal eins ist eins*.

«Jede andere art der satzverbindung geschieht dadurch, dass das verhältniss von subject und prædicat mehrmals auftritt.»

Ez igaz, de nem eléggé világos. Mindenekelőtt jegyezzük meg, hogy így nem az egymásba foglaló mondat szerkezetet különböztetjük meg a mellérendelőtől, hanem az egymásba foglaló mondat szerkezetnek egyszerű nemét (A királynak fia vala. Ágnes mos) a szövevényesebbtől (A fekete királynak egyetlenegy fia vala. Ágnes asszony a patakban fehér lepedőjét mossa). Az utóbbi abban különbözik az előbbtől, hogy az alanyi és állítmányi viszony többször fordul benne elő, «dass das verhältniss von subject und prædicat mehrmals darin auftritt».

De még így sem eléggé világos a dolog. Bővebb magyarázat nélkül könnyen úgy érthetné valaki, hogy ebben a mondatban: *Agnes asszony a patakban fehér lepedőjét mossa* azért fordul elő négyszer az alany-állítmányi viszony, mert *Agnesről* is az van mondva, hogy *mos*, az *asszonyról* is az van mondva, hogy *mos*, a *patakról* is az van mondva, hogy *mosnak* benne, a *lepedőről* is az van mondva, hogy *mossák*. Így értette a dolgot KERN. Azért legkevésbé sem csodálom, hogy ily megvetőleg nyilatkozott aztán az alanynak ismeretes meghatározásáról:

«Durchaus nichtssagend ist es, wenn man das Subjektswort als das definiert, von dem etwas ausgesagt wird, und durchaus unrichtig wird diese inhaltslose Lehre, wenn man dadurch sein Wesen im Gegensatz zu anderen im Satze enthaltenen Substantiven erschöpfend dargestellt glaubt... Die ganz unzureichende, aber durchaus übliche Definition des Subjektes, es sei das, wovon etwas ausgesagt wird, gilt nur deshalb von ihm, weil es von jedem Substantivum im Satze gilt.» (Die deutsche Satzlehre, 54. és 10.)

Avagy úgy érthetné valaki, mint STEINTHAL, hogy ez a mondat: *A fekete királynak egyetlenegy fia vala* három ítélet. Első: *fia vala*, második: *a király fekete*, harmadik: *a fiú egyetlenegy*. Azaz, hogy ennek a mondatnak három «logikai» alanya s ugyanannyi «logikai» állítmánya van; de grammatikai alanya csak egy, a *fia* s grammatikai állítmánya is csak egy, a *vala*.

Vajjon megadja-e PAUL a mulhatatlanul szükséges magyarázatot? Halljuk csak tovább.

«Ist in dem ersteren falle (bei der copulativen verbindung) das logische verhältniss der beiden subjecte zu dem gemeinsamen prædicate, oder das der beiden prædicate zu dem gemeinsamen subjecte völlig gleich, so lässt sich ein solcher dreigliedriger satz ohne wesentliche veränderung des sinnes mit einem zweigliedrigen vertauschen, dessen eines glied eine copulative verbindung ist.»

Ez. igen helyesen, azt teszi, hogy ennek a mondatnak: *Rablás. fosztogatás, ölés* | nekünk tréfa csak egy alanya van. ennek a mondatnak: *Fájdalmam szélvészre* | *kítombolt. elzúgott, megszűnt, elenyésze* csak egy állítmánya. Amabban $s = (s^2 + s^2 + s^2)$, emebben $p = (p^2 + p^2 + p^2 + p^2)$. Az értelmén akkor esnék lényeges változás, ha ezeket a mondatokat öt- vagy hattagúaknak tartanók.

«Am reinsten erscheint die doppelheit eines satzgliedes von der copulativen verbindung zu einem gliede gesondert, wenn das satzgliederpaar ein ihm gemeinsam zugehöriges glied in die mitte nimmt ohne anwendung einer copulativen partikel, also bei der sog. construction *ἀπὸ τοῦτο*, wie sie im mhd. ziemlich häufig ist, vgl. *dô spranc von dem gesidele her Hagene also sprach* . . . oder mit copulativer partikel: *der mann ist tot und die frau.*»

Ehhez csak annyit akarok megjegyezni, hogy a magyarban is vannak ilyen *ἀπὸ τοῦτο* szerkezetek. Pl. **Három** hétig vitte **szörnyű** sebességgel. **Boszorkányok** szálltak arra **seprőnyélen**. Ezekben *vitte* és *szálltak* arra a közös tagok. Nem szükség azonban, hogy a közös tag a közép helyet foglalja el. *Ἀπὸ τοῦτο* szerkezet az efféle is: **Nagy** erőködessel addig függött rajta. **Napkeletre** szigetembe viszlek. **Pusztáról csikóval** jövök én. **Kakastéjjel szép** menyecske sütötte. De ő **juh-téjből új** fazékban készíti (a savót). Ezekben *függött rajta. viszlek, jövök én, sütötte, készíti* a közös tagok.

«Das logische verhältniss zweier subjecte zu dem nämlichen prædicate kann aber auch ein verschiedenartiges sein. Da haben wir die grundlage zu der im laufe der sprachentwicklung möglich werdenden differenzierung der doppelsubjecte zu subject und object (object im weitesten sinne genommen, als accusativisches, dativisches, genitivisches object etc.). Das object kann neben dem subject als ein diesem gleichwertiges satzglied aufgefasst werden, es kann aber auch zu dem prædicate in ein näheres verhältniss treten als das subject, so dass aus dem dreigliedrigen satze ein zweigliedriges wird, indem das object mit dem prædicate zusammen ein glied bildet und zwar so, dass ersteres dem letzteren untergeordnet wird, ihm als bestimmung dient.» (Prinzipien der sprachgeschichte, 2. Aufl. 111—113.)

Ime a várva várt magyarázat! Meglehet, hogy némely jámbor magyar grammatikus igen mélységes értelműnek tartja ezt a magyarázatot. Hiszen német tudós mondta oly bizonyossággal, mintha

maga átélte volna a nyelv fejlődésének ama bizonyos korszakát és saját szemével szemlélte volna, mint vált szét az eredetileg kettős alany egyszerű alannnyá és legszélesebb értelemben vett tárgygyá. De én csak azt mondom erre a magyarázatra, hogy *notis est derisui*.

A helyes magyarázat ez: Ebben a mondatban: A kutya | őrzí | a házat többször fordul elő az alany és állítmány (a magába foglaló és másba foglalt, a határozandó és határozó, a szorzandó és szorzó) viszonya, de nem ugyanazon renden. Nem két iskátulya közé van egy harmadik téve, hanem az egyik iskátulya (*őrzí*) bele van téve a másikba (*a házat*), ez a kettő pedig a harmadikba (*a kutya*). Vagy más szóval, az *őrzí* határozója *a háznak*, az *őrzí a házat* pedig határozója *a kutyának*. Vagy még más szóval, *a házat* (s^2) szorzandó az *őrzí*vel (p^2), ezek szorzatával ($s^2p^2 = p$) pedig szorzandó *a kutya* (s). Nem ez a képe ennek a mondatnak: $M = s + p + s = (s + s) + p = 2s + p$, hanem ez: $M = s \times p^2s^2 = s \times p$. Nem két alanya és egy állítmánya van ennek a mondatnak, hanem csak egy alanya s egy olyan állítmánya, mely maga is alanyból és állítmányból áll.

Ezt a magyarázatot PAUL nem adhatta meg, mert nem a fölsőbb és alsóbb rendű tagokat, hanem csak az azonrendű egyes szókat látja a mondatban. PAUL sem tud különbséget tenni az $a + b + c$ s az *abc* között, a mellérendelő s az egymásba foglaló mondat szerkezet között. Mellérendelő, *ἀπὸ χωρῶς* szerkezetnek tartja az efféle mondatot is: *A kutya őrzí a házat*. Természetes, hogy így aztán két azonrendű alanyt lát benne s háromtagúnak tartja a mondatot. (Teheti, mert Röntgen-fénynyel dolgozik. De a ki közönséges napfény mellett dolgozik s kénytelen az iskátulyát előbb megnyitni és tartalmát kivenni, az az első megnyitás után — az *analysis*nek ezen a *fokán* — csak két iskátulyát láthat.

PAUL igyekszik ugyan kéttagú mondat színeben tüntetni föl a háromtagú mondatot, ráfogván az egyik alanyra, hogy mint legszélesebb értelemben vett *tárgy*, vagy *kiegészítő* vagy *határozó* (mert ez «egyre megy, különböző csak a nevek») szorosabban simúl az állítmányhoz (értsd igéhez), mint a másik alany, de adós marad a felelettel három kérdésre. Az egyik kérdés ez: Miért *tárgy* a neve minden alanynak, csak annak nem, mely nevező esetben áll? Erre a kérdésre nem fogadhatom el azt a feleletet, hogy hiszen *tárgy* (*kiegészítő* stb.) a neve a nevező esetnek is, ha rajta kívül még egy nevező eset fordul elő a mondatban, mint pl. ebben: *Bolondság az egész*, vagy ebben: *Én vagyok az az én*. A másik kérdés ez: Miért nem *tárgy* a nevező eset, ha az accusativusnál, vagy akármely más formánál szorosabban simúl az igéhez, mint pl. ebben: *A házat | őrzí a kutya*, vagy ebben: *A házat | a kutya őrzí*? A harmadik kérdés ez: Miért határozó

(bestimmung) az accusativus nemcsak ebben a mondatban: A kutya a házat őrzi, hanem ebben is: A kutya | őrzi a házat?

Eddigi fejtegetésünkéből arról győződünk meg, hogy valamely adott mondat alanyát és állítmányát annak helyes elemzéséből, helyes tagolásából ismerjük meg. Ez sokszor nehezebb munka, mint nevezőt és igét keresni a mondatban, de többnyire mégis könnyebb, mint arról elmélkedni, hogy kit vagy mit «képzünk élénkebben személynek» (KALMÁR, Nyr. 30 : 167) a következő mondatokban:

Barátod | barátom, ellened | ellenem. A nagy világ | az élet-iskola. Tele erszénn | jó utitárs. A jó sövény | legjobb szomszéd. Szorgalom | gazdagság, henyélés | szegénység. A hosszú szolgálat jutalma | egy érdempénz és rongyos öltözet. Sörénye rázása | népek reszketése, szeme pillantása | városok égése. Magyarnak lenni | szégyen vala. Meghalni az emberiség javáért | mily boldog, milyen szép halál. Az elrendelt igék | lépes-méz. (Példabeszédek 16, 24. Káldi szerint.) Pünkösdi királyság | a mi győzedelmünk. Gyulafi nemzetség sarja | mind a kettő. Az úr isten | az én örökségem. No csak hitvány egy élet | az a komédia. Haramjabarlang lett | sok sziklavár. Szép multság | téged nézem. Szabad lesz | meglátogatnom.

Ezeket a mondatokat hevenyében is fölbontottuk két főtegyezőjűkre (akármely gyerek is megtette volna), de bizony sokáig törhettük volna a fejünket, míg kisütöttük volna, ki «az igazibb személyn» pl. ebben: Barátod | barátom.

Azért, ha valóban meg akarjuk ismerni a mondat alanyát és állítmányát, gyakoroljuk magunkat a mondatok tagolásában. Gyakorlatul itt közlök még egy sereg mondatot, mindegyiket két főtagjára bontva. (Főlöszlegesen talán megjegyezmem, hogy az a főtag a mondat állítmánya, melyben a vastag betűkkel nyomtatott, a legerősebben hangoztatott szótag fordul elő.)

Katonának | kutyabaja. Erényednek | közhíre van. Szívemnek | csak egy óhajta van. Az én multságomnak | vége van. Az öröm végét | siralom foglalja el. A könyvet | szép, de csalfa tündér lakja. Pártolni kell | az irodalmat. Bogarászni | restel. Az igazságban | igen nagy erő van. A szomszédban | valami lakzi volt. Minden bokorban | egy világfaló, minden bokorban | embergyűlölet. Minden csepp vérből | egy rózsza lett. A kis leányból | hajadon, a kis fiúból | ifjú lett. Az isten házából | csárda! Szörnyű vendégoldal reng | araszos vállán. A romlás előtt | kevélység jár. Holnap | kenyérsütés napja lesz. Reggel | ünnep lesz. Ottan | nem egy hordó bor áll. A fákon | madarak, virágon | méhek; ott fönn | csattognak, itt lenn | döngicsélnek. Neked | költőt kell szeretned. A keservét mutató kebelnek | vagy szájalommal, vagy gúnnyal felelnek. Szegény török basát | ketté hasította. Bendőjét | ekkép tölti meg. Koszorúm szerény virágit | a hazának szentelem. Etele öcsémet | királynul köszöntöm. Öreg szülőimet | ekkép vigasztalák. Szegény jó anyámmal | fölfordult

a világ. Némán szemléltem | a szárnyukat próbáló kis gólyafiakat. Vele töltöttem | a gyermekesztendőket. Egy pénzdarabnak nézik | a világot. Kukoricza között találtak | engemet. Homlokodra teszem | a fényes koronát. Végig gondolta | a régi szép időket. Ekkép enyhítette | égő szomjúságát. E drága kincsen | ketten osztozunk. A kincs helyén | vér-foltokat hagyott. Sorsán | szánakozó könnyet hullatának. Asszonyom betegségén | szűből szomorkodom. Az ispán úrtól | őzcymbot kapánk. Az elmondottakhoz | e szavakat tette. Ily gondolatokkal | ért a faluvégre. E hasonlattal | derűtséget keltett. Jaj | annak a kertnek!

Azzal ne sokat törődjünk, hogy ezek közt vannak oly mondatok is, melyeket a grammatikusok, mivel «hiányzik belőlük vagy az alany, vagy az állítmány, vagy néha mind a kettő is» (MAKLÁRY PAP MIKLÓS. Rendszeres m. nyelvt. 112, 113.) *hiányos, csonka, kihagyásos* mondatoknak neveznek. Hadd legyenek *hiányosak* ezek a mondatok: *Ily gondolatokkal ért a faluvégre. Sorsán szánakozó könnyet hullatának. E hasonlattal derűtséget keltett, s hadd legyenek teljesek ezek: János vitéz ért. A magyarok hullatának. A képviselő úr keltett* —; nekünk csak arra legyen gondunk, hogy helyesen bontsuk őket két-két főtagjukra, hogy világosan lássuk azt a határozandó és határozó két tagot, melyekre legelsőbb oszlik a mondat. Ha helyesen bontottuk határozó és határozandó két tagjára pl. ezt a mondatot: *Hiába | igyekeztek*, akkor bizonyosak lehetünk róla, hogy amaz az állítmánya, ez az alanya a mondatnak. Ha mégis kételkednénk, megtudhatjuk ezt ebből a megfelelő ítéletből is: *Igyekeztetek | hiábavaló, vagy Petőfinek ebből az azonértékű mondatából:*

(Mint lőt-fut a boldogság után
Az ember, a dőre,
Az egyik hátra, a másik előre,
Mikéntha már ott volna nyomán.)
Hiába | igyekeznetek!

Nincs az a grammatikus a világon, a ki ebben ne az *igyekeznetek* szót tartaná alanynak. (Persze mert nevező esetben álló főnévi igenév.)

Ettől a kérdéstől se ijedjünk meg: Ha *e hasonlattal* alany ebben a mondatban: *E hasonlattal derűtséget keltett*, mi a *képviselő úr* ebben: *A képviselő úr e hasonlattal derűtséget keltett*? Szintén alany? Ennek a mondatnak tehát két alanya van?

Nincs két alanya. Tessék csak a tagolásra nézni:

$$\begin{array}{c} \overbrace{s \quad p} \\ s^2 \quad p^2 \end{array}$$

A képviselő úr || e hasonlattal | derűtséget keltett. *E hason-*

lattal most is alanya az állítmányi főtagnak, de nem alanya a mondatnak. Ennek *a képviselő úr* az alanya. Különbséget kell tenni a mondat alanya és állítmánya közt s ennek a két főtagnak alanyi és állítmányi altagjai között. Ne feledjük, hogy egymásba foglaló, nem egymás mellé rendelő mondat szerkezettel van dolgunk. A *derűtségekeltés* bele van foglalva *e hasonlatba*, *e derűtséget keltett hasonlat* pedig *a képviselő úrba*. Más szóval, *c hasonlatról* az van mondva, hogy *derűtséget keltett*, *a képviselő úrról* pedig az van mondva, hogy *c hasonlattal derűtséget keltett*. Nem két alanya van ennek a mondatnak, hanem csak egy, melybe egy olyan állítmány van foglalva, mely maga is két egymásba foglalt tagból áll. Ha helytelen dolog két vagy több alanyt látnunk az efféle mondatban: A fűtő s a teps | elhallgatott, még helytelenebb dolog két vagy több alanyt látni az efféle mondatban: A képviselő úr || e hasonlattal | derűtséget keltett. A ki nem látja a két vagy több iskátulyát, midőn egymásra vannak rakva, hogy láthatná őket, mikor egymásba vannak rakva?

Hogy a grammatikusok mégis látják őket, annak oka az, hogy nem elemezik, nem tagolják, hanem szétrobbantják a mondatot. Azonrendű elemekre, «egyes szókra» robbantják szét s ezeknek össze-vissza rakogatásából akarják a szétrobbantott mondat szerkezetét megismerni. Persze, hogy így aztán négy alanya is van a mondatnak, mert *Agnesről* is az van mondva, hogy *mos*, az *asszonyról* is az van mondva, hogy *mos*, a patakról is az van mondva, hogy *mosnak* benne, a fehér lepedőről is az van mondva, hogy *mosás*. De épen így lehetne négy állítmánya is. Mert *Agnesről* nemcsak az van mondva, hogy *mos*, hanem az is, hogy *asszony*, hogy *patakban van*, hogy *fehér lepedője van*. S a patakról is nemcsak az van mondva, hogy *mosnak* benne, hanem az is, hogy *Agnes* van benne, *asszony* van benne, *fehér lepedő* van benne. S a *fehér lepedőről* is nemcsak az van mondva, hogy *mosás*, hanem az is, hogy *Agnesé*, az *asszonyé*, a *patakban van*. Sőt azt is lehetne mondani, hogy a *mosa* ige nemcsak közös állítmánya a többi elemnek, hanem közös alanya is. Mert: a mosó | *Agnes*, a mosó | *asszony*, a mosás | a patakban van, a mosott dolog (die Wäsche, das Gewaschene) | fehér lepedő.

Nem épen elemeire, de mégis csak szétrobbantja a mondatot STEINTHAL is. Olyan apróbb mondatokra robbantja szét, melyek csakugyan megvannak benne. *Benne*, de nem *mellette*, mint STEINTHAL véli. Nem három mondat ez: *A fekete királynak egyetlenegy fia vala*, hanem csak egy. Igaz, hogy STEINTHAL szerint is csak egy mondat, mert ő csak *ítéletet* lát benne hármat, de STEINTHAL ezt csak elhitei magával. A ki azt tartja, hogy annak a mondatnak *fia* a grammatikai alanya s *vala* a grammatikai állítmánya, az nem láthat abban egy mondatot sem.

Gyakorlatul itt közlök még egy sereg mondatot alanyi és állítmányi főtagjukra s az utóbbit két altagjára bontva:

Ágnes asszony || a patakban | fehér lepedőjét mossa. Kutyafejű tatár népek fejedelme || a magyar sereget | ekkép idvezelte. Lidinek a magaviselete || akkor este | különös lehet. Pinty úrfi || hat pusztá falu környékében | a legpáratlanabb gyerek. Én || műértő beszédét | mosolygva hallgatám. György || az édes anyját | hidegen köszönté. Az igazság || felemeli | a nemzetséget. Miklósnak || (ugyancsak) jól esett | a falat. (Vagy talán) emberben || tartósabb | a pára. Neked || kevés van | ilyen csillagod. Ezt || bölcsen rendelek | az istenek. Salgón || Kom-polti Péter volt | az úr. Nevét || rettegve említé | a táj. Most || a fölött van | a tanácskozás. Tele erszénynyel || könnyű | urat játszani. Kör-metlen macskának || nehéz | fára mászni. Így találta | népünk || a fran-czia királyt. Nyájasan kérdezte | János vitézt || egy kis takaros me-nyecske. Vitte || az óriás || János vitézünket. Lóhátról olvasta | a hölgy || az iratot. Álmodt hozott | a bor || latrok pillájára. A líkra tette || tenyerét || a pap. Hírös város || az aafödön || Kecskemét. Édes lesz | nekem || a keserű jutalom. Kicsalta | a leányt || édes beszédével. Szépen süt le | a hold || Nagyfa-lu tornyára. E dolgon | magam is || na-gyon csodálkozom. Előtte || minden ilyes dolog | haszontalan. E vén királyi főn || egy nagy tölgy | a korona. De szerelmem bemutatni || meg-tiltotta | végzetem. Gonosz | a tudomány || az élet útja elhagyójának. Fehér leplét (s^z) | véres leplét (p^z) || a futó hab | elkapdossa.*)

Nem minden mondatot ily könnyű dolog két főtagjára bontani.

«De meg nem is olyan könnyű — így folytatja Kardos Albert fönt idézett bírálatát — a mondatot erre a két általános részre felbontani, mert gyakran kétség foghatja el a tanulót s vele együtt ben-nünket is, hogy egy-egy mondatrészt az állítmányhoz vagy az alany-hoz sorozzunk-e? Maga Balassa is szolgált erre példát a következő mondatban: *„Ezek (alanyi rész) első felhevülésekben megölték a követeket (állítmányi rész)”,* holott én s velem együtt bizonyára sokan az *első felhevülésekben*-t, mint állapothatározót inkább az alanyhoz csa-tolnám. Hozhatunk föl más példákat is, melyeknek alanyi és állítmá-nyi részre való felbontása könnyen megzavarhatja a tanulót, mint: *A hazáért dicső dolog meghalni,* vagy *A jó embernek sokat kell tünni és szenvedni.* Hát még a mondatoknak azon megszámlálhatatlan töme-gében, a melyben nincsen alany, mennyi fejtörést fog okozni a tanuló-nak az alanyi rész keresése?»

*) Hogy az alanyi főtagban a második altag az állítmány, megte-tszik ebből a megfelelő itéletből: A fehér lepel | (neki) véres lepel. A mon-dat tagjai így vannak egymásba foglalva: az *elkapdosás* benne van a *futó habban*, az *elkapdosó futó hab* benne van a *fehér lepelben*, illetőleg (a tébo-lyodott asszony illúziójánál fogva) *céres lepelben*.

Hát bizony sokszor nem könnyű dolog alanyi és állítmányi részre bontani a mondatot. Lesz erről még szó valamely részében ennek az értekezésnek, valamint arról is, hogy kell az efféle mondatokkal elbánnunk. De azért ne féltse KARDOS a tanulót. Az a tanuló, a ki tudja *valamiből*, hogy ebben: János | tanul, János az alany s *tanul* az állítmány, könnyen megérzi (*fühlt nach*, mondaná WUNDERLICH), hogy oszlik alanyi és állítmányi részre ez a mondat is: Jánosnak | tanulnia kell. KARDOS nem találja meg oly gyorsan a nevező esetet és az igét ebben a mondatban, mint a tanuló, csak meg ne zavarja a tanító úr, az alanyt és az állítmányt. Az a tanuló, a ki tudja valamiből, hogy ezekben a mondatokban: E szép ország | az én szerzeményem. E szép ország | a te szerzeményed. E szép ország | az ő szerzeménye, az első tag az alany s a második tag az állítmány, könnyen megérzi, hogy ezekben a mondatokban is: E szép országot | én szereztem. E szép országot | te szerezted. E szép országot | ő szerezte, az első tag az alany s a második tag az állítmány, s könnyen megérzi, hogy ezekben a mondatokban is: Új pályámon | paréj, tövis közt gázolok. Új pályádon | paréj, tövis közt gázolsz. Új pályáján | paréj, tövis közt gázol, az első tag az alany s a második tag az állítmány. Csak meg ne zavarja őt KARDOS azzal a kikötéssel, hogy az, a mit a mondat alanyának érez, egyszersmind olyan «egyes szó» legyen, mely a *kicsoda? micsoda?* kérdésre felel. Ily kikötés mellett még tudós professor urak sem tudják alanyi és állítmányi részre osztani pl. ezt a mondatot: *En vagyok az az én.* (L. Nyr. 30 : 165—170.) Nem csoda, mert a *kicsoda? micsoda?* kérdésre nem az alany, hanem a nevező eset felel, s ha két ilyen eset van a mondatban, miből ismerjenek aztán az «igazi nyelvtani alanyra»?

De abból, hogy sokszor nem könnyű dolog alanyi és állítmányi részre bontani a mondatot, mégsem az következik, hogy «a mondatelemzést ne a két főrész, az alanyi és állítmányi rész különválasztására fektessük», de robbantsuk szét a mondatot s úgy határozzuk meg aztán, hogy mi tartozott benne az alanyhoz s mi az állítmányhoz. Ha igazán ismerni akarjuk a mondatnak ezt a két főrészét, akkor a mondatnak két főrészre való bontását el nem kerülhetjük. A két főrészre bontásnak majd könnyebb, majd nehezebb voltából csak az következik, hogy a mondat tagolásában gyakorolnunk kell magunkat. Egy kis gyakorlat után könnyen boldogulunk KARDOS példáival: A jó embernek || sokat kell | túrni és szenvedni. A hazáért || dicső dolog | meghalni. Ezek || első fölhevülésükben | megölték a követeket. Azt megengedem, hogy az *első fölhevülésükben* tagnak az alanyhoz is van valami köze. Ennek az értekezésnek folyamában ki is fogom mutatni, hogy mi köze. Egyelőre azonban csak annyit mondhatok, hogy nem «mint állapothatározónak» van köze hozzá. Da ha két

főtagjára akarjuk bontani a mondatot, akkor az *első felhevülésükben-t* az állitmányi főtaghoz kell csatolnunk. Nem az a hibája BALASSÁ-nak, hogy rosszul választotta szét a mondat két főtagját, hanem az, hogy mindazáltal, hogy jól választotta szét, mégis csupán a *megölték* szóban látja az egyik főtagot.

De abban igaza van KARDOS-nak, hogy a mondatnak két fő-részre választása és a beszédrészeknek s különféle eseteiknek meghatározása «kettős munka». Annyira kettős munka ez, hogy a régiek az előbbi (a mondatnak két főrészt választását) nem is tartották a grammatikára tartozónak. MARIUS SERVIUS HONORATUS megrója azokat, a kik az utóbbi munkán kívül (a beszédrészek s különféle eseteik meghatározásán kívül) mást is akartak nyakába akasztani a grammatikának s dicséri DONATUS-t, hogy nem hágtá át a grammatika határait: «unde proprie DONATUS et rectius, qui ab octo partibus inchoavit, quæ specialiter ad grammaticos pertinent». Azóta áthágták a grammatikusok a tudomány régi határait, azaz belevonták tudományukba egy részét a régi *logikának* is, mely szószerint *mondattant* jelent. Véleményem szerint ezt helyesen cselekedték. Helytelen csak az a dologban, hogy már 120 esztendeje beszélnek alanyról és állitmányról, de azért ma is csak az «octo partes» körül kereskednek.

II.

Ebből a három szólásból: *derültségkeltő* (a), *e hasonlattal* (b), *a képviselő úr* (c) a következő hat mondatot alkothatjuk:

1. Derültségkeltő volt | e hasonlattal || a képviselő úr
2. E hasonlattal volt | derültségkeltő || a képviselő úr
3. Derültségkeltő volt | a képviselő úr || e hasonlattal
4. A képviselő úr volt | derültségkeltő || e hasonlattal
5. E hasonlattal volt | a képviselő úr || derültségkeltő
6. A képviselő úr volt | e hasonlattal || derültségkeltő.

Avagy ha a *volt* elemet belefoglaljuk a *keltő* szóba s erre bízzuk a *volt* funkcióját (az állitmány igesítését), a következő hat mondatot:

	p	s
A	p^2	s^2
1. Derültséget keltett | e hasonlattal || a képviselő úr
 2. E hasonlattal keltett | derültséget || a képviselő úr
 3. Derültséget keltett | a képviselő úr || e hasonlattal
 4. A képviselő úr keltett | derültséget || e hasonlattal
 5. E hasonlattal keltett | a képviselő úr || derültséget
 6. A képviselő úr keltett | e hasonlattal || derültséget.

Mi a különbség e hat mondat között?

A grammatikusok szerint az volna a különbség, hogy a mondat *alanya*, *tárgya* és *határozója*, egymással helyet cserélgetve, minden lehetséges helyet elfoglal a helyéből ki nem mozduló *állítmány* mellett s hogy majd az alany, majd a tárgy, majd a határozó van «különösen kiemelve». S ez igaz is, ha alanyon *nominativust*, tárgyon *accusativust*, határozón (ebben az esetben) *instrumentalist*, állítmányon elemi *igét* értünk. Csak az a baj, hogy nem ez az igazi különbség, az értelmi különbség köztük.

Arra a kérdésre, hogy mi az igaz különbség köztük, előbb egy hasonlattal felelünk:

2.1	3	4 = 2	3	4
3.1	2	4 = 3	2	4
2.1	4	3 = 2	4	3
4.1	2	3 = 4	2	3
3.1	4	2 = 3	4	2
4.1	3	2 = 4	3	2

Ezek közt a sorok közt is megvan az a különbség, hogy a kettes, a hármas és a négyes szám, egymással helyet cserélgetve, minden lehetséges helyet elfoglal a helyéből ki nem mozduló egyes mellett, s mégsem ez az igazi különbség e sorok között. Hanem mi? Az, hogy ugyan azon a helyen akár a kettes, akár a hármas, akár a négyes ugyanazt a funkciót teljesíti; az első helyen a *száz*as, a második helyen a *tíz*es, a harmadik helyen az *egyes* funkcióját. Ebből a különbségből, a functio különbségéből következik az, hogy az első sor annyi mint *kétszázharmincznégy*, a második *háromszázhuszonnégy* sat. azaz hogy minden sor más-más szám.

Ehez hasonló az igaz különbség ama hat mondat közt is. Akár az *a*, akár a *b*, akár a *c* szólás tölti be ugyanazt a helyet, ott ugyanazt a funkciót teljesíti; az első helyen a p^2 (*állítmányi altag*), a második helyen az s^2 (*alanyi altag*), illetőleg az első főhelyen ket szólás együtt a p (*állítmányi főtag*), a harmadik helyen, illetőleg a második főhelyen az s (*alanyi főtag*) funkcióját.

De mi az oka, hogy a számban *egyes*, *tíz*es, *száz*as, *ezres* sat. funkciót, azaz a functiók végtelen sorát különböztethetjük meg, a mondatban csak két funkciót, alanyit és állítmányit? Ennek csak az az oka, hogy a hasonlat még nagyon sántikál. A mondatsorok nem összeadandókból, hanem tényezőkből állanak. Ha az *a* szólás annyi mint 2, a *b* szólás annyi mint 3, a *c* szólás annyi mint 4, akkor az 1. mondat nem annyi mint 2 száz + 3 tíz + 4 egyes, azaz 234. hanem annyi mint 2.3×4 (*kétszer hárommal szorozva négy*) azaz 24.

De így ama hat mondat közt nem volna semmi különbség, mert mind a hatnak 24, azaz egyenlő a szorzata. Igaz, hogy mind

a hatnak egyenlő a szorzata, de ebből még nem következik az, hogy nem volna köztük semmi különbség, hanem csak az, hogy e különbséget nem szorzatuk mennyiségében, hanem másban kell keresnünk. S valóban meg is találjuk e különbséget a szorzatok tényezőinek minőségében s felsőbb vagy alsóbb rendűségében.

Ha a 24-et előbb csak két tényezőre bontjuk, akkor

az 1. és a 2. mondat annyi mint 6×4
 a 3. és a 4. " " " 8×3
 az 5. és a 6. " " " 12×2 .

Eddig tehát az a különbség, hogy az első két mondatban 6, a második kettőben 8, a harmadik kettőben 12 a szorzó tényező (az állítmány); az első két mondatban 4, a második kettőben 3, a harmadik kettőben 2 a szorzandó tényező (az alany).

Ha a szorzó tényezőket ismét két-két (másodrendű) tényezőre bontjuk, akkor

az 1. mondat annyi mint 2.3×4
 a 2. " " " 3.2×4
 a 3. " " " 2.4×3
 a 4. " " " 4.2×3
 az 5. " " " 3.4×2
 a 6. " " " 4.3×2

Így már teljes a különbség a hat mondat között. Pl. az 1. mondat abban különbözik a 2.-től, hogy abban 2, ebben 3 a másodrendű szorzó tényező (az állítmányi altag).

A hasonlat azonban még most is sántikál. Abban t. i., hogy a számban mindegy, melyik tényezőjét veszem szorzónak, vagy szorzandónak, a mondatban nem mindegy. A szám, pl. $6 (= 2 \times 3)$, ugyanaz marad, akár szorzónak, akár szorzandónak veszem ugyanazt a tényezőjét. A mondat más-más mondat, ha egyszer szorzónak, másszor szorzandónak veszem ugyanazt a tényezőjét. V. ö. Vigasztaló pajtásom (a) a remény (b), Vigasztaló pajtásom (a) a remény (b). Amott szorzó (állítmány), emitt szorzandó (alany) az a tényező; amott szorzandó (alany), emitt szorzó (állítmány) a b tényező.

Mint hogy a másodrendű tényezőket ismét két-két harmadrendűre (pl. e | hasonlattal = s^3p^3), ezeket két-két negyedrendűre (pl. hasonlat | vele = p^4s^4), ezeket két-két ötödrendűre bonthatjuk, tehát nemcsak a számban, hanem a mondatban is végtelen a funtiók sora.

Mi hát a különbség ama hat mondat között? Semmiképen nem az, hogy az *alany* helyet cserélget valamivel bennük. Az alany (s) mind a hat mondatban ugyanazon a helyen marad, valamint

az állítmány (p) is. A különbség az, hogy az a , b , c szólások funkciót cserélgetnek bennük. Igaz, hogy e mellett helyet is cserélgetnek, de nem a helycsere a fődolog ebben, hanem a funkciócsere. A helycsere csak mellékes dolog ebben s mint az imént láttuk, nem is szükséges. Ebben a két mondatban: Vigasztaló pajtásom | a remény. Vigasztaló pajtásom | a remény, minden a maga helyén maradt s a két mondat mégis más-más mondat. Ellenben ebben a kettőben: Vigasztaló pajtásom | a remény, A remény | vigasztaló pajtásom, helyet cseréltek a tagok s a két mondat mégis egy mondat.

Még világosabban láthatjuk a hat mondat különbségét, ha az a , b , c tagokat iskátulyáknak képzelve, azt vizsgáljuk, hogy vannak egymásba foglalva.

Három iskátulya belülről kifelé ebben a hat rendben következhetik egymás után: 1. $a : b : c$, 2. $b : a : c$, 3. $a : c : b$, 4. $c : a : b$, 5. $b : c : a$, 6. $c : b : a$, általában $p^2 : s^2 : s$, azaz *belső*, *középső* és *külső* iskátulya. A külső iskátulya természetesen nemcsak a középsőt foglalja magában, hanem ezzel együtt is külön is a belsőt is, de maga nincs másba foglalva; a középső iskátulya magába foglalja a belsőt s maga is másba van foglalva, a külsőbe; a belső iskátulya nemcsak a középsőbe van foglalva, hanem ezzel együtt is külön is a külsőbe is, de magában nem foglal más.

Ha az egymásbafoglalásnak e különféle viszonyait — magába (azaz a maga tartalmába) foglalón az alanyt, másba (azaz a más tartalmába) foglalton az állítmányt értve*) — mondatok képében fejezzük ki, akkor az A schema hat mondatából a következő három-három tagot kapjuk:

1. Derűtség keltetett | e hasonlattal
E hasonlattal élt | a képviselő úr
Derűtséget keltett | a képviselő úr.
2. E hasonlattal keltetett | derűtség
Derűtséget keltett | a képviselő úr
E hasonlattal élt | a képviselő úr.
3. Derűtséget keltett | a képviselő úr
A képviselő úr élt | e hasonlattal
Derűtség keltetett | e hasonlattal.

*) Az újabb logikusok megfordítva az állítmányt értik a magába (azaz a maga kerületébe) foglalón s az alanyt a másba (azaz a más kerületébe) foglalton. De én a könnyebb megérthetés kedvéért ARISTOTELEST követem.

4. A képviselő úr keltett | derűtséget
 Derűtség keltetett | e hasonlattal
 A képviselő úr élt | e hasonlattal.
5. E hasonlattal élt | a képviselő úr
 A képviselő úr keltett | derűtséget
 E hasonlattal keltetett | derűtség.
6. A képviselő úr élt | e hasonlattal
 E hasonlattal keltetett | derűtség
 A képviselő úr keltett | derűtséget.*)

Ebből azt látjuk, hogy a mondat még akkor is mondatokból áll, ha három tagra bontjuk. A mondat ennek a három tagnak (három mondatnak) az egybefoglalása (ebben az esetben a következő általános képlet szerint: p^2 az s^2 -ben, s^2 az s -ben, p^2 az s -ben). Azért a görögök nem is *mondatoldásnak* nevezték az efféle tagokra bontást, hanem *mondatkötésnek*, *mondatkapcsolásnak* (συνλογισμος), annak a mit a tagokra bontásból megismertek. (Valamely dolognak szerkezetét annak szétfejtésével ismerjük meg.)

ARISTOTELES a két első tagot *előtéteknek* (προτάσεις), a harmadikat *utótétnek*, *következménynek* (συμπεράσματα) nevezte el s mivel az utóbbit tartotta fontosabbnak, azon igyekezett, hogy az A schema mind a hat mondatának utótétét már egy mondatból is megkaphassa.

Elővette tehát az egyik mondatot, pi. az elsőt s előbb abban a sorban mondta el az iskátulyák viszonyait, a melyben valóban találta őket, tehát így:

$\overbrace{p^2 \quad s^2 \quad s}$
 I. Derűtséget keltett | e hasonlattal | a képviselő úr
 p^2 az s^2 -ben: Derűtség keltetett | e hasonlattal
 s^2 az s -ben: E hasonlattal élt | a képviselő úr
 p^2 az s -ben: Derűtséget keltett | a képviselő úr.

Másodszor ebben a sorban:

$\overbrace{p^2 \quad s^2 \quad s}$
 II. Derűtséget keltett | e hasonlattal | a képviselő úr
 p^2 az s^2 -ben: Derűtség keltetett | e hasonlattal
 p^2 az s -ben: Derűtséget keltett | a képviselő úr
 s^2 az s -ben: E hasonlattal élt | a képviselő úr.

*) Ezek csak a különös egymásbefoglalás esetei. Az együttes egymásbefoglalás eseteit már az A schemában láttuk.

Harmadszor ebben a sorban:

III. Derültséget p^2 keltett | e hasonlattal s^2 | a képviselő s úr

p^2 az s -ben: Derültséget keltett | a képviselő úr

s^2 az s -ben: E hasonlattal élt | a képviselő úr

p^2 az s^2 -ben: Derültség keltetett | e hasonlattal.

Ekkép megkapta az A schema 1., 2. és 3. mondatának utótétét s a leszármaztatásnak ezt a három módját első, második és harmadik alaknak nevezte el.

Ennek a három alaknak az a közös tulajdonsága, hogy mind a háromnak két-két előtétében kétszer-kétszer fordul elő ugyanaz a tag. Az első alakban s^2 , a másodikban p^2 , a harmadikban s ez a kétszer előforduló tag. Ezt a kétszer előforduló tagot (a két előtétnek közös tagját) mind a három alakban *középső tagnak* nevezi, mivel az A schema megfelelő mondataiban csakugyan ezek a középső tagok.

A középső tagnak a másik két taghoz való viszonyából ismerni az alakra. Az I. alaknak egyik előtétében alany, másik előtétében állítmány a középső tag (az az iskátulya, mely mást is foglal magába, maga is másba van foglalva) s helyzeténél fogva is középső (a tagolandó, t. i. az A1. mondatban), előtte a belső (*első, nagyobb, felső*), mögötte a külső (*harmadik, kisebb, alsó*) tag áll.¹⁾

A II. alaknak mind a két előtétében állítmány a középső tag (az az iskátulya, mely külön-külön is bele van foglalva a másik kettőbe) s elül áll (az A1. mondatban), utána az (A2. szerint) nagyobb s ennek utána a (szinte A2. szerint) kisebb tag.²⁾

A III. alaknak mind a két előtétében alany a középső tag (az az iskátulya, mely külön-külön is magában foglalja a másik kettőt) s hátul áll (az A1. mondatban) előtte az (A3. szerint) kisebb s ennek előtte az (A3. szerint) nagyobb tag.³⁾

De hogy kapta meg ARISTOTELES az A schema 4., 5. és 6. mondatának utótétét? GALENUS, sőt talán már ARISTOTELES tanít-

¹⁾ Καὶ ὁ δὲ μέσων μὲν, ὃ καὶ αὐτὸ ἐν ἄλλῳ, καὶ ἄλλο ἐν τούτῳ ἔστιν· ὃ καὶ τῇ δέσει γίγνεται μέσων. ἄκρα δὲ, τὸ, αὐτὸ τε ἐν ἄλλῳ ὄν, καὶ ἐν ᾧ ἄλλο ἔστιν. (Analyt. prior. lib. I. cap. IV.)

²⁾ Μέσων δὲ ἐν αὐτῷ λέγω τὸ κατηγορούμενον ἀμφοῖν· ἄκρα δὲ, κατ' ὧν λέγεται τοῦτο. μείζων δὲ ἄκρον, τὸ πρὸς τῷ μέσῳ κείμενον· ἑλαττον δὲ, τὸ πορρωτέρω τοῦ μέσου. Τίθεται δὲ τὸ μέσων ἔξω μὲν τῶν ἄκρων, πρῶτον δὲ τῇ δέσει. (U. o. cap. V.)

³⁾ Μέσων δὲ ἐν αὐτῷ λέγω, κατ' οὗ ἄμφοι κατηγοροῦμεν· ἄκρα δὲ, τὰ κατηγορούμενα· μείζων δὲ ἄκρον, τὸ πορρωτέρω τοῦ μέσου· ἑλαττον δὲ τὸ ἐγγύτερον. Τίθεται δὲ τὸ μέσων ἔξω μὲν τῶν ἄκρων, ἔσχατον δὲ τῇ δέσει. (U. o. cap. VI.)

ványa, THEOPHRASTUS s azóta az összes logikusok azt tartják, hogy sehogy sem. Azon törik tehát fejüket, miként egészíthetnék ki ARISTOTELES három alakját egy negyedikkel. Mintha bizony elégséges volna négy alak, ha ARISTOTELES meg nem kapta volna mind a hatot. Mi is volna az az u. n. negyedik alak?

ARISTOTELESnek egyik német fordítója s magyarázója, KIRCHMANN azt tartja, hogy ez a negyedik alak nem egyéb, mint az első alak alanyainak és állítmányainak helycseréje, azaz hogy ez volna az a negyedik alak:

s^2 -ben p^2 :	E hasonlattel derűtség keltetett
s-ben s^2 :	A képviselő úr e hasonlattel élt
s-ben p^2 :	A képviselő úr derűséget keltett.

Mint hogy pedig mai napság épen ezt a «galenusi alakot» tartják elsőnek, tehát a negyedik alak tulajdonképen ARISTOTELES első alakja volna.*)

Ennyire higvelejű mégsem volt a jó GALENUS. Nagyon jól tudta ő azt, hogy «a mondatok, ha helyet cseréltetünk bennük az alanyval és az állítmányval, ugyanazt jelentik». S ha nem tudta volna is, még akkor is lett volna annyi esze, hogy nem egy, hanem három új alakkal toldotta volna meg ARISTOTELES három alakját. Mert hasonló módon ARISTOTELESnek második és harmadik alakjából is csinálhatni új alakokat. De az bizonyos, hogy az alanyok és állítmányok helycseréje által egy alakból sem kapható új eredmény.

Más logikusok azt tartják, hogy a negyedik alak abban különbözik az elsőttől, hogy ebben az első előtétnek alanya, a másodiknak állítmánya a középső tag, abban, megfordítva, az első előtétnek állítmánya, a másodiknak alanya a középső tag. Az A1. mondatból csak úgy kaphatunk efféle syllogismust, ha helyet cseréltetünk az előtétekkel, tehát így:

a	s^2 az s-ben:	E hasonlattel élt a képviselő úr
	p^2 az s^2 -ben:	Derűtség keltetett e hasonlattel
	p^2 az s-ben:	Derűséget keltett a képviselő úr.

De ez sem új eredmény s hasonló módon helyet cseréltetünk a második és harmadik alak előtéteivel is. A másodikból így ezt a syllogismust kapjuk:

*) Da indess die letztere Figur sich mehr der Sprache des Lebens insbesondere bei den modernen Sprachen anpasst, so hat man diese gale-nische Figur zur ersten Figur erhoben und sonderbarerweise für die erklärt, welche ARISTOTELES aufgestellt habe; dagegen die eigentliche Aristotelische Figur dem GALENUS zugetheilt und zur vierten Figur ge-macht. (Erläuterungen zu d. ersten Analytiken des Aristoteles, 30.)

$$\beta \left\{ \begin{array}{l} p^2 \text{ az } s\text{-ben: Derűtséget keltett} \mid \text{a képviselő úr} \\ p^2 \text{ az } s^2\text{-ben: Derűtség keltetett} \mid \text{e hasonlattal} \\ s^2 \text{ az } s\text{-ben: E hasonlattal élt} \mid \text{a képviselő úr.} \end{array} \right.$$

A harmadikból ezt:

$$\gamma \left\{ \begin{array}{l} s^2 \text{ az } s\text{-ben: E hasonlattal élt} \mid \text{a képviselő úr} \\ p^2 \text{ az } s\text{-ben: Derűtséget keltett} \mid \text{a képviselő úr} \\ p^2 \text{ az } s^2\text{-ben: Derűtség keltetett} \mid \text{e hasonlattal.} \end{array} \right.$$

Ezek sem új eredmények.

De töröljük le a γ syllogismus előtt az A1. mondat tagjainak egymásbefoglalását jelentő betűket s az egész utótétet, akkor se THEOPHRASTUS, se GALENUS nem fog többé új alakra gondolni, hanem ezt fogja következtetni: E hasonlattal keltetett \mid derűtség.

Ez már új eredmény, még pedig az A schema 5. mondatának utótéte. Csak az a baj, hogy ezt az eredményt az A5. mondatnak első alakján kívül az A2. mondatnak harmadik s az A6. mondatnak második alakja szerint is meg lehet kapni. Az A2. mondatnak harmadik alakja szerint így:

$$\left\{ \begin{array}{l} p^2 \text{ az } s\text{-ben: E hasonlattal (volt) keltő} \mid \text{a képviselő úr} \\ s^2 \text{ az } s\text{-ben: Derűségkeltő (volt)} \mid \text{a képviselő úr} \\ p^2 \text{ az } s^2\text{-ben: E hasonlattal keltetett} \mid \text{derűség.} \end{array} \right.$$

Az A6. mondatnak második alakja szerint így:

$$\left\{ \begin{array}{l} s^2\text{-ben } p^2: \text{ E hasonlattal keltő} \mid \text{a képviselő úr (volt)} \\ s\text{-ben } p^2: \text{ Derűségkeltő} \mid \text{a képviselő úr (volt)} \\ s^2\text{-ben } s: \text{ E hasonlattal keltetett} \mid \text{derűség.} \end{array} \right.$$

Az A1. mondatból azonban nem kaphatjuk meg ezt az eredményt sem az első, sem a második, sem a harmadik alak szerint, hanem csak az — ötödik alak szerint.

Ha a β syllogismus előtt is letöröljük a betűket s az utótétet, akkor THEOPHRASTUS is, GALENUS is ezt fogja következtetni: A képviselő úr élt \mid e hasonlattal.

Ez ismét új eredmény, még pedig az A schema 4. mondatának utótéte. De ezt az eredményt az A4. mondatnak első alakján kívül az A3. mondatnak második s az A6. mondatnak harmadik alakja szerint is megkaphatjuk. Az A3. mondatnak második alakja szerint így:

$$\left\{ \begin{array}{l} p^2 \text{ az } s^2\text{-ben: Derűségkeltő (volt)} \mid \text{a képviselő úr} \\ p^2 \text{ az } s\text{-ben: Derűségkeltés (volt)} \mid \text{e hasonlattal} \\ s^2 \text{ az } s\text{-ben: A képviselő úr élt} \mid \text{e hasonlattal.} \end{array} \right.$$

Az A6. mondatnak harmadik alakja szerint így:

s -ben p^2 : Derűtségkeltő | a képviselő úr (volt)
 s -ben s^2 : Derűtségkeltés | e hasonlattal (volt)
 p^2 -ben s^2 : A képviselő úr élt | e hasonlattal.

Az A1. mondatból azonban nem kapjuk meg ezt az eredményt sem az első, sem a második, sem a harmadik alak szerint, hanem csak a — negyedik alak szerint (nem a GALENUS negyedik alakja szerint).

Ha vegre az α syllogismus előtt is letöröljük a betűket s az utótétet, akkor már THEOPHRASTUS is, GALENUS is észre fogja venni, hogy ez az eredmény: A képviselő úr keltett | derűtséget nem kapható meg az A1. mondatból sem az első, sem a második, sem a harmadik alak szerint. Ezt a γ és β syllogismusokban nem vették észre, mert az s^2 -t nehéz megkülönböztetni a p^2 -től, ha mind a kettő állítmány s néhez megkülönböztetni az s -től, ha mind a kettő alany a két előtétben. Ők a γ syllogismusban csak harmadik, a β syllogismusban csak második alakot láttak, azaz nem vették észre, hogy az egyik esetben az A2. mondatot, a másik esetben az A3. mondatot csúsztatták az A1. mondat helyébe. De ezt az eredményt: A képviselő úr keltett | derűtséget már az A1. mondatból akarták származtatni. Minthogy ebből nem kapható meg az az eredmény sem az első, sem a második, sem a harmadik alak szerint, THEOPHRASTUS két alosztályt különböztetett meg ARISTOTELES első alakjában, GALENUS pedig egy negyedik alakkal töltte meg ARISTOTELES három alakját.

Ez az eredmény: A képviselő úr keltett | derűtséget nem egyéb mint az A schema hatodik mondatának utótéte az első alak szerint. Ezt az eredményt, mint az ide mellékelt schemából láthatni, az A5. mondatból is megkaphatjuk a második alak s az A4. mondatból is a harmadik alak szerint, de az A1. mondatból csak a — hatodik alak szerint.

ARISTOTELES jól tudta, hogy következetesen hat, nem négy alakot lehetne megkülönböztetni. De mivel az A1. mondatból nyerhető IV., V. és VI. alak mind megkapható annak

Derűtséget keltett a képviselő úr	A1.	I
E hasonlattal élt a képviselő úr	A2.	II
Derűtség keltetett e hasonlattal	A3.	III
A képviselő úr élt e hasonlattal	A4.	IV
E hasonlattal keltetett derűtség	A5.	V
A képviselő úr keltett derűtséget	A6.	VI
Derűtséget keltett a képviselő úr		VI
E hasonlattal élt a képviselő úr		V
Derűtség keltetett e hasonlattal		IV
A képviselő úr élt e hasonlattal		III
E hasonlattal keltetett derűtség		II
A képviselő úr keltett derűtséget		I

egyenes megfordításából, az A6. mondatból a III., II. és I. alak szerint, azért csak három alakot különböztetett meg a következő schema szerint:

ac: Derültséget keltett a képviselő úr	I. A képviselő úr keltett derültséget
bc: E hasonlattal élt a képviselő úr	II. E hasonlattal keltetett derültség
ab: Derültség keltetett e hasonlattal	III. A képviselő úr élt e hasonlattal
cb: A képviselő úr élt e hasonlattal	IV. Derültség keltetett e hasonlattal
ba: E hasonlattal keltetett derültség	V. E hasonlattal élt a képviselő úr
ca: A képviselő úr keltett derültséget	VI. Derültséget keltett a képviselő úr.

Ennek a schemának felső felében, akár az A1., akár az A6. mondatot vesszük elsőnek vagy utolsónak (akár a *derültséget*, akár a *képviselő urat* a-nak vagy c-nek), megvan már mind a hat utótét az I., II. és III. alak szerint. Ez az oka, hogy ARISTOTELES csak három, nem hat alakot különböztetett meg s ez az oka, hogy az ő fölosztása teljes, a THEOPHRASTUS és GALENUS fölosztása pedig, jóllehet egy alakkal többet különböztettek meg, hiányos.

Annak, a kinek az alakok szaporításában telik kedve, teljes szabadságában áll hat (nem négy) alakot megkülönböztetni. A negyedik, ötödik s hatodik alak így származik az A1. mondatból:

IV. Derültséget $\overbrace{\text{(keltett)} | \text{e hasonlattal}}^s \overbrace{\text{a képviselő úr (keltett)}}^{s^2 p^2}$

p^2 az s-ben: A képviselő úr keltett | derültséget

s^2 az s-ben: E hasonlattal keltetett | derültség

p^2 az s^2 -ben: A képviselő úr élt | e hasonlattal.

V. Derültséget $\overbrace{\text{(keltett)} | \text{e hasonlattal}}^s \overbrace{\text{a képviselő úr (keltett)}}^{s^2 p^2}$

p^2 az s^2 -ben: A képviselő úr élt | e hasonlattal

p^2 az s-ben: A képviselő úr keltett | derültséget

s^2 az s-ben: E hasonlattal keltetett | derültség

VI. Derültséget $\overbrace{\text{(keltett)} | \text{e hasonlattal}}^s \overbrace{\text{a képviselő úr (keltett)}}^{s^2 p^2}$

p^2 az s^2 -ben: A képviselő úr élt | e hasonlattal

s^2 az s-ben: E hasonlattal keltetett | derültség

p^2 az s-ben: A képviselő úr keltett | derültséget.

De ARISTOTELES csak három alakot különböztetett meg, mert az A schema 4., 5. és 6. mondatának utótétét nem az A1. mondatból sütötte ki, hanem annak megfordításából, az A6. mondatból.

ARISTOTELES tehát nem egy mondatból, hanem kettőből származtatta le a hat utótétet. S ezt igen okosan cselekedte, mert így nem követett el erőszakot a nyelven, mely az α , β , γ syllogismusok előtétét, az A1. mondatra vonatkoztatva, sohasem tartotta új alakok előtétéinek, hanem csak az előtétek helycseréjének.

Főnt azt mondtuk, hogy az A schemában csupán az a , b , c szólások cserélgetnek helyet, a szerint t. i. a mint a p^3 , vagy az s^2 , vagy az s functióját teljesítik, de maguk a functiók mind a hat mondatban ugyanazon a helyen maradnak. Ha ez meg nem változtatható törvény volna, akkor a mondatok megfelelnek a számsoroknak, mert ezekben is mindig ugyanazon a helyen maradnak a functiók, t. i. az egyesek, tízesek, százaskok sat. Legföljebb a kimondott számban cserélnek néha helyet. V. ö. *harminczkettő és zweiunddreissig*. De a mondat nem összeadandókból, hanem tényezőkből áll. Ezek helyet cserélhetnek nemcsak a számvetésben, hanem a beszédben is.

Két tényező, p és s , két rendben következhetik egymás után: $p s$ vagy $s p$. Pl. Derűtséget keltett | a képviselő úr, A képviselő úr | derűtséget keltett. Ez a két mondat csak annyiban különbözik egymástól, hogy tényezőik helyet cseréltek egymással. Azért egyenlőség jelével is szokás őket összekapcsolni így: Derűtséget keltett a képviselő úr = A képviselő úr | derűtséget keltett.

ARISTOTELES így fejezte ki ezt az egyenletet: «A mondatok, ha helyet cseréltetünk bennük a nevekkel és az igékkel (az alanyokkal és az állítmányokkal), ugyanazt jelentik. Pl. fehér | az ember, az ember | fehér.»*) (*περί ἐρμηνείας* X. fej.) ARISTOTELES jól megkülönböztette az alany és állítmány helycseréjét az alany

*) Érdekes ez a hely azért is, hogy a *νῦν* és az *ἴγε* helycseréjéről beszél s a például idézett két mondatban: ἔστι λευκὸς ἄνθρωπος, ἔστιν ἄνθρωπος λευκός mégis ugyanazon a helyen marad az *ἴγε*, az ἔστιν. A mondattani igét érti. Ez nem az ἔστιν, hanem a λευκός (ἔστιν). Ez az ige valóban helyet cserél a másik mondatban az ἄνθρωπος névvel.

Az is érdekes, hogy ebben a mondatban: ἔστι λευκός ἄνθρωπος (fehér az ember) a λευκός szón van a leggyöngébb hangsúly jegye. Ez nem azt jelenti, hogy a görögben nem az állítmány hangzott legerősebben, hanem csak azt, hogy a görög nyelv nem épen úgy hangzott, mint ma írják. ARISTOTELES a λευκός szót hangoztatta legerősebben e helyen. Ennek bővebb bizonyítgatásába itt nem bocsátkozhatom, de egy okot mégis megemlítek legalább annak bizonyosságául, hogy a görög nyelv nem épen úgy hangzott, mint ma írják. CURTIUS szerint az οὐ (*nem*) «atonon, tonlos» volt, azaz úgy hangzott volna, mint a mi az névelőnk. ARISTOTELES szerint a már megeredt beszédben hangszínre nézve épen úgy hangzott, mint a οὐ (*a hol*), de «amaz erősebben, emez gyengébben». (Περὶ σοφιστικῶν ἐλέγχων 4. és 21. fej.) Azaz, a relativum a görögben is oly gyöngén hangzott, mint a magyarban, a tagadó szócska a görögben is oly erősen, mint a magyarban. Nem volt az «tonlos» a görögben sem ott, a hol a magyarban hangsúlyos.

és állítmány functiócseréjétől, a megfordítástól. Ma azonban így beszél némely logikus: «Az ítélet megfordítása (conversio) úgy történik, hogy az alany meg állítmány helyet cserél.» (LOTZE HERMANN, Logika, ford. KÁRMÁN MÓR, 31.) Nem megfordítás az még, ha az alany és állítmány csak helyet cserél.

Abból, hogy azt a két mondatot egyenlőség jelével lehet összekapcsolni, csak az következik, hogy tényezőik minőségére (alanyukra és állítmányukra) nézve nincs köztük különbség, de nem az, hogy a beszédben tetszésünk szerint élhetünk velük. A beszédben különbözik a két mondat. Hogy miben, azt más helyen fogjuk tárgyalni.

Ha két tényezőhöz egyfelől szorzandóul, másfelől szorzóul, azaz mint m , mint középső tag egy harmadik járul, ez vagy a kettő között, vagy a kettő előtt, vagy a kettő mögött foglalhat helyet. A $p s$ szorzatból e szerint ezt a három új szorzatot kapjuk:

$$\begin{aligned} p m s &= p^2 s^2 s \\ m p s &= s^2 p^2 s \\ p s m &= p^2 s s^2 \end{aligned}$$

az $s p$ szorzatból ezt a hármat:

$$\begin{aligned} s m p &= s s^2 p^2 \\ m s p &= s^2 s p^2 \\ s p m &= s p^2 s^2. \end{aligned}$$

Fejtsük ki e sorokat az A schemának mind a hat mondatából, akkor a következő hatos csoportokat kapjuk:

1.

$p^2 s^2 s$	Derültséget keltett e hasonlattal a képviselő úr	A
$s^2 p^2 s$	E hasonlattal derültséget keltett a képviselő úr	B
$p^2 s s^2$	Derültséget keltett a képviselő úr e hasonlattal	C
$s p^2 s^2$	A képviselő úr derültséget keltett e hasonlattal	D
$s^2 s p^2$	E hasonlattal a képviselő úr derültséget keltett	E
$s s^2 p^2$	A képviselő úr e hasonlattal derültséget keltett.	F

2.

$p^2 s^2 s$	E hasonlattal keltett derültséget a képviselő úr	A
$s^2 p^2 s$	Derültséget e hasonlattal keltett a képviselő úr	B
$p^2 s s^2$	E hasonlattal keltett a képviselő úr derültséget	C
$s p^2 s^2$	A képviselő úr e hasonlattal keltett derültséget	D
$s^2 s p^2$	Derültséget a képviselő úr e hasonlattal keltett	E
$s s^2 p^2$	A képviselő úr derültséget e hasonlattal keltett.	F

3.

$p^2 s^2 s$	Derültséget keltett a képviselő úr e hasonlattal	A
$s^2 p^2 s$	A képviselő úr derültséget keltett e hasonlattal	B

$p^2 s s^2$	Derültséget keltett e hasonlattal a képviselő úr	C
$s p^2 s^2$	E hasonlattal derültséget keltett a képviselő úr	D
$s^2 s p^2$	A képviselő úr e hasonlattal derültséget keltett	E
$s s^2 p^2$	E hasonlattal a képviselő úr derültséget keltett.	F

4.

$p^2 s^2 s$	A képviselő úr keltett derültséget e hasonlattal	A
$s^2 p^2 s$	Derültséget a képviselő úr keltett e hasonlattal	B
$p^2 s s^2$	A képviselő úr keltett e hasonlattal derültséget	C
$s p^2 s^2$	E hasonlattal a képviselő úr keltett derültséget	D
$s^2 s p^2$	Derültséget e hasonlattal a képviselő úr keltett	E
$s s^2 p^2$	E hasonlattal derültséget a képviselő úr keltett.	F

5.

$p^2 s^2 s$	E hasonlattal keltett a képviselő úr derültséget	A
$s^2 p^2 s$	A képviselő úr e hasonlattal keltett derültséget	B
$p^2 s s^2$	E hasonlattal keltett derültséget a képviselő úr	C
$s p^2 s^2$	Derültséget e hasonlattal keltett a képviselő úr	D
$s^2 s p^2$	A képviselő úr derültséget e hasonlattal keltett	E
$s s^2 p^2$	Derültséget a képviselő úr e hasonlattal keltett.	F

6.

$p^2 s^2 s$	A képviselő úr keltett e hasonlattal derültséget	A
$s^2 p^2 s$	E hasonlattal a képviselő úr keltett derültséget	B
$p^2 s s^2$	A képviselő úr keltett derültséget e hasonlattal	C
$s p^2 s^2$	Derültséget a képviselő úr keltett e hasonlattal	D
$s^2 s p^2$	E hasonlattal derültséget a képviselő úr keltett	E
$s s^2 p^2$	Derültséget e hasonlattal a képviselő úr keltett.	F

Egy-egy csoportnak mind a hat mondatában ugyanazt a funkciót teljesítik az a, b, c tagok, azaz az A, B, C, D, E, F mondatokat egyenlőség jelével kapcsolhatjuk össze. Egy-egy csoportnak hat mondata tehát csak annyiban különbözik egymástól, hogy a funktiók helyet cserélgetnek bennük. Az első csoportnak az ac kettes (derültséget keltett | a képviselő úr) a törzsöke. Ez a kettes csak egyszer cserélhet helyet: ca (a képviselő úr | derültséget keltett). A b tag vagy közöttte, vagy előtte, vagy utána áll a kettesnek. Így keletkeznek az ac kettesből az A, B, C, a ca kettesből a D, E, F hármasok. Három egymásba foglalt tagnak 36 változatát úgy kapjuk meg tehát legegyszerűbben, ha előbb a ketteseket állítjuk össze, azután a hármasokat.

Vegyük pl. ezt a mondatot: A katonának bátorsága teszi díszét. Ez egyenlő ezzel: Bátorsága teszi | díszét || a katonának. Ha $bátorsága teszi$ | $díszét$ = ac , akkor $a katonának$ = b . Ezekből a következő ketteseket kapjuk:

ac : Bátor-sága teszi díszét	ca : Díszét bátor-sága teszi
bc : A katonának teszi díszét	cb : Díszét a katonának teszi
ab : Bátor-sága teszi a katonának	ba : A katonának bátor-sága teszi
cb : Díszét teszi a katonának	bc : A katonának díszét teszi
ba : A katonának teszi bátor-sága	ab : Bátor-sága a katonának teszi
ca : Díszét teszi bátor-sága	ac : Bátor-sága díszét teszi.

Ha e kettesek elé, közé és mögé berakjuk a harmadik tagot, megkapjuk a 36 hármast. Pl. a ba kettesből ezt a három hármast kapjuk: $cba =$ Díszét | a katonának | bátor-sága teszi, $bca =$ A katonának | díszét | bátor-sága teszi, $bac =$ A katonának | bátor-sága teszi | díszét.

A kettesek, mint láttuk, nem egyebek, mint a három tagra (mondatra) bontott mondatok utótételei az I. alak szerint, azaz minden kettes annyi mint p^2s vagy sp^2 . Ha tudjuk, hogy a harmadik tag alanya az egyik s állítmánya a másik előtétnek, a kettesből könnyen megszerkeszthetjük az egész mondatkapcsolatot. Mert ha $ac = p^2s$, akkor $b = s^2$. Lesz tehát:

$$\begin{array}{l} p^2 \text{ az } s^2\text{-ben} = ab = \text{Bátor-sága teszi (vmijét) | a katonának} \\ s^2 \text{ az } s\text{-ben} = bc = \text{A katonának teszi (vmi) | a díszét} \\ \hline p^2 \text{ az } s\text{-ben} = ac = \text{Bátor-sága teszi (vkinek) | a díszét.} \end{array}$$

Avagy ha $ac = sp^2$, akkor is b az s^2 . Lesz tehát:

$$\begin{array}{l} s^2\text{-ben } p^2 = ba = \text{A katonának | bátor-sága teszi (vmijét)} \\ s\text{-ben } s^2 = cb = \text{Díszét | a katonának teszi (vmi)} \\ \hline s\text{-ben } p^2 = ca = \text{Díszét | bátor-sága teszi (vkinek).} \end{array}$$

Négyesek a helyes beszédben nem fordulnak elő. Ez nem azt teszi, hogy pl. ez a mondat: E hasonlattal | az igazoló bizottság ülésén | derűtséget keltett | a képviselő úr helytelen volna, hanem csak azt, hogy ezt a hármast: E hasonlattal | derűtséget keltett | a képviselő úr kettessé egyszerűsítjük így: (s) E hasonlattal | (p) derűtséget keltett a képviselő úr s az új tagot harmadikúl, nem negyedikúl adjuk hozzá, így: (s) E hasonlattal || (s²) az igazoló bizottság ülésén | (p²) derűtséget keltett a képviselő úr. Ez a mondat aztán így oszlik három tagra:

$$\begin{array}{l} s^2\text{-ben } p^2: \text{Az igazoló bizottság ülésén | derűtséget keltett a képviselő úr} \\ s\text{-ben } s^2: \text{E hasonlattal | az igazoló bizottság ülésén élt (vki)} \\ \hline s\text{-ben } p^2: \text{E hasonlattal | derűtséget keltett a képviselő úr.} \end{array}$$

Más példa. Ezt a hármast: A katonának | bátor-sága teszi | díszét kettessé egyszerűsítjük így: A katonának | bátor-sága teszi díszét s ezt az új tagot: *a polgárnak* harmadikúl adjuk hozzá így: (s) A polgárnak || (s²) mint katonának | (p²) bátor-sága teszi díszét. Ez a mondat így oszlik három tagra:

s^2 -ben p^2 : A katonának | bátorsága teszi díszét
 s -ben s^2 : Ez a polgár | katona

s -ben p^2 : Ennek a polgárnak | bátorsága teszi díszét.

Ugyanezt a mondatot azonban így is tagolhatjuk: (s^2) A polgárnak | (p^2) mint katonának || (p) bátorsága teszi díszét. Mint-hogy így alanyi főtagja oszlik két altagra, az s^2 és a p^2 most ezt a két altagot jelöli, az s^2 az alsót, a p^2 a középsőt. E szerint az előbbi syllogismus tagjainak egymásba foglalását így is jelölhetjük: p^2 -ben p , s^2 -ben p^2 , s^2 -ben p .

KARDOS ALBERTnek igaza van tehát, hogy ebben a mondatban: Ezek | első fölhevülésükben | megölték a követeket az *első fölhevülésükben* tagnak az *ezek* taghoz is van valami köze. De nem mint állapothatározónak van köze hozzá, hanem mint középső tagnak. A középső tag altagja mind az alanyi, mind az állítmányi főtagnak, annak állítmányi, ennek alanyi altagja. Elvileg tehát mindegy, hogy a mondatnak két főtagra bontásakor az alanyi, vagy az állítmányi főtaghoz csatoljuk-e a középső tagot, azaz így tagoljuk-e a mondatot: (s^2) Ezek | (p^2) első fölhevülésükben || (p) megölték a követeket, vagy így: (s) Ezek || (s^2) első fölhevülésükben (p^2) megölték a követeket. De közelebbről vizsgálva a beszédet, azt tapasztaljuk, hogy a középső tag vagy az alsó, vagy a felső taghoz szokott szorosabban illeszkedni. Ezt a mondatot: *A hasonlaltal élő képviselő derűtséget szokott kelteni* senki se tagolná így: *A hasonlaltal élő || képviselő | derűtséget szokott kelteni*. Mindenki jól érzi, hogy *a hasonlaltal élő* és a *képviselő* közt szorosabb a kapcsolat, mint a *képviselő* és a *derűtséget szokott kelteni*, vagy a *hasonlaltal élő* és a *derűtséget szokott kelteni* közt. Még ezt a mondatot is: *A képviselő, a hasonlaltal élő, derűtséget szokott kelteni* aligha tagolná valaki így: *A képviselő || a hasonlaltal élő | derűtséget szokott kelteni*. De ezt a mondatot: *A képviselő úr, e hasonlaltal élén, derűtséget keltett* egyikünk talán még így tagolná: *A képviselő úr | e hasonlaltal élén || derűtséget keltett* (= *A képviselő úr [a ki e hasonlaltal élt] | derűtséget keltett*), másikunk így: *A képviselő úr || e hasonlaltal élén | derűtséget keltett*. Annyi bizonyos, hogy egyikünk sem vethetné szemére a másiknak, hogy hibásan bontotta két főtagra a mondatot. Ellenben ezt a mondatot: *A képviselő úr e hasonlaltal derűtséget keltett* már aligha tagolná valaki így: (s^2) A képviselő úr | (p^2) e hasonlaltal || (p) derűtséget keltett. Ehez hasonló pedig KARDOS ALBERTnek ez a tagolása: (s^2) Ezek | (p^2) első fölhevülésükben || (p) megölték a követeket. Igaz, hogy ebben a változatában: *Ezek, első fölhevülésükben lévő, megölték a követeket* talán így is tagolhatnók a mondatot, de abban a változatában a szokás ezt a tagolást szentesítette: (s)

Ezek $\parallel (s^2)$ első fölhevülésükben $\mid (p^2)$ megölték a követeket. Legalább bizonyos, hogy KARDOS nem gondolt a quod uni justum, alteri æquum közmondásra, mikor ezt a tagolást hibáztatta.

Ebben a mondatban: A hasonlattal élő \mid képviselő \parallel derültséget szokott kelteni, az alanyi főtag magában foglalja mind az alsó mind a középső tagot. A grammatikusok tehát elég helyesen nevezik az efféle szerkezetet: *A hasonlattal élő képviselő attributív szerkezetnek*. Mert a középső tag csakugyan attributive, azaz prædicative, mint fölső tag vonatkozik az alsó tagra. Az *attributum* a grammatikusok szerint is functiót jelent, nem formát, mint pl. az *objectum*, melyen nálunk csak accusativust szokás érteni. De abban már hibáznak a grammatikusok, hogy mindig csak a melléknévi értelmű szót tartják attributumnak, azaz fölső vagy prædicatív értelmű tagnak. A melléknév nem csak fölső, hanem alsó tagja is lehet az attributív szerkezetnek. Ebben: A hasonlattal élő \mid képviselő = A képviselő \mid hasonlattal él, állítmánya a melléknév a szólásnak; de ebben: A hasonlattal élő \mid képviselő = A ki hasonlattal él \mid képviselő, alanya a melléknév a szólásnak. Ama mondat tehát egyszer így hangzik: (p^2) A hasonlattal élő \mid (s^2) képviselő \parallel (p) derültséget szokott kelteni, másszor így: (s^2) A hasonlattal élő \mid (p^2) képviselő \parallel (p) derültséget szokott kelteni. Az első esetben ez a syllogismus felel meg neki:

p^2 -ben p :	A hasonlattal élő \mid derültséget szokott kelteni
s^2 -ben p^2 :	A képviselő \mid hasonlattal szokott élni
s^2 -ben p :	A képviselő \mid derültséget szokott kelteni.

A második esetben ez a syllogismus

p^2 -ben p :	A képviselő \mid derültséget szokott kelteni
s^2 -ben p^2 :	A ki hasonlattal szokott élni \mid képviselő
s^2 -ben p :	A hasonlattal élő \mid derültséget szokott kelteni.

Nyelvünkben annyira szoros az efféle attributív szerkezet, hogy tagjai (az appositíós formán kívül) nem cserélhetnek többé helyet. *Csizma rongyos* e helyett: *rongyos csizma* csak a rím kedvéért fordul elő ebben a dalban: Huszár vagyok, nem bakancsos, Nem kell nékem csizma rongyos. A németben is csak a költői nyelvben cserélnek helyet az efféle szerkezet tagjai, pl. *mein Liechen süß* e h. *mein süßes Liechen*. A mely nyelvekben helyet cserélhetnek az attributív szerkezet tagjai, helycseréjük, legalább eredetileg, functiócserével járt együtt. A francziában ezt ma is jól érezni. Szegény gyermek = un enfant pauvre, szegény gyermek

= un pauvre enfant. Annak ez az ítélet felel meg: Cet enfant | est pauvre, ennek ez: Ce pauvre | est un enfant.

A mi nyelvünkben csak a különböző hangsúlyozás jelenti az efféle szólások funkciócseréjét. Azért olvasás közben könnyen meg-
esik rajtunk, hogy helytelenül foglaljuk egymásba a szólás két tag-
ját. Pl. én egyszer ezen a helyén kezdtem olvasni az Érdy-codexet:
«Doctorocnak azerth Belcz mondasok zarent harom yeles tanwsa-
gwnk lezen ez may zent ewangeliombol my ydwesseeghwnkre.
Elssew az tyztasagnak meltossagarol. Masod az bolond zyessesegh-
nek vezedelmes voltarol. Harmad zent Borbala azzonnak eeletee-
ről» (150.). Ezt a két tagot: *bolond szüzességnek* olvasás közben így
foglaltam egymásba: bolond *szüzességnek*. De csakhamar észre-
vettem, hogy ilyesmit egy jámbor barát gondolhatott ugyan, de
nem prédikálhatott. Elülről kezdtem tehát olvasni a prédikációt
s meggyőződtem, hogy a barát bolond szüzességet akart mondani.

Tudtam én azt BEHAGHEL könyvének olvasása nélkül is, a
mire PETZ GEDEON figyelmeztet (Egyet. Philolog. Közl. 24 : 141.),
hogy «a melléknév gyöngébb hangsúlyú is lehet, mint a főnév». Nem
magam keveredtem én, PETZ kever abba az ellenmondásba,
hogy egyfelől azt állítom, hogy «a praedicativ, a határozó értelmű
tag erősebb hangsúlyú, mint a határozandó», másfelől azt, hogy
«a melléknévi jelző (KISKA azt mondaná: határozó) praedicativ
értelmű». Ezt a *másfelől*-t én sohasem állítottam. Én csak azt állí-
tottam s most is állítom, hogy akár így hangzik a szólás: bolond
szüzesség, akár így: bolond *szüzesség*, mind a két esetben az erő-
sebben hangoztatott tag a határozó, a praedicativ értelmű benne.

Azt megengedem, hogy a főnév és a melléknév hangsúlya
közt előbeszédben is oly csekély a különbség (sokszor nincs is kü-
lönbség), hogy nem tudhatjuk, melyik a határozó s melyik a hatá-
rozandó tag közülök. De ebből nem az következik, hogy a hangsúly
nem ismertető jele a határozó tagnak, hanem csak az, hogy ilyen-
kor az egyik tag függvénye a másiknak, azaz ha határozónak ve-
szem az egyiket, akkor a másikat határozandónak kell vennem és
megfordítva. PERZNEK kikerülte figyelmét értekezésemnek az a része
(NyK. 29 : 178—179.), melyben erről bővebben volt szó.

Ellenben az efféle igei kapcsolatok: derűtséget keltett, a
magyarban is helyet cserélhetnek s helyet is kell cserélniök, vala-
hányszor tagjaik, két szólásra bomlás nélkül, funkciót cserélnek,
így: keltett derűtséget. Efféle funkciócserével pl. a D schema sze-
rint a következő mondatokat kapjuk:

D

1. A képviselő úr | keltett derűtséget | e hasonlattal
2. A képviselő úr | keltett e hasonlattal | derűtséget
3. E hasonlattal | keltett derűtséget | a képviselő úr

4. E hasonlaltal | keltett a képviselő úr | derűtséget
5. Derűtséget | keltett e hasonlaltal | a képviselő úr
6. Derűtséget | keltett a képviselő úr | e hasonlaltal.

Az A, B, C, D, E, F schemákkal más fejezetben fogunk tüze-
tebben foglalkozni, mert előbb egy külön fejezetben az összetett
mondattal kell végeznünk. Itt még csak azt említem meg, hogy
ARISTOTELES az A schemából indult ki a syllogismusok alakjainak
leírásában, mai napság az F schemából szokás a syllogismusok
tárgyalásában kiindulni. Ennek a schemának ez a hat mondata:

- $$\begin{array}{c} s \qquad \qquad \qquad p \\ \qquad \qquad \qquad \overbrace{s^2 \qquad p^2} \end{array}$$
1. A képviselő úr || e hasonlaltal | derűtséget keltett
 2. A képviselő úr || derűtséget | e hasonlaltal keltett
 3. E hasonlaltal || a képviselő úr | derűtséget keltett
 4. E hasonlaltal || derűtséget | a képviselő úr keltett
 5. Derűtséget || a képviselő úr | e hasonlaltal keltett
 6. Derűtséget || e hasonlaltal | a képviselő úr keltett.

Minthogy a kiindulás pontja más, a mi mondatelemzésünkre
sehogy sem illenek ARISTOTELES leírásai. Sokat törték ezen a fejü-
ket a logikusok, csak arra nem gondolt talán egy sem, hogy ARIS-
TOTELES, ha az F schemából indult volna ki, így fejtette volna ki a
három alakot:

- $$\begin{array}{c} s \qquad \qquad \qquad s^2 \qquad \qquad \qquad p^2 \\ \qquad \qquad \qquad \overbrace{s^2 \qquad p^2} \end{array}$$
- I. A képviselő úr | e hasonlaltal | derűtséget keltett
- s-ben s^2 : A képviselő úr | e hasonlaltal keltett (vmit)
 s^2 -ben p^2 : E hasonlaltal | derűtséget keltett (vki)

s-ben p^2 : A képviselő úr | derűtséget keltett (vmivel).

- $$\begin{array}{c} s \qquad \qquad \qquad s^2 \qquad \qquad \qquad p^2 \\ \qquad \qquad \qquad \overbrace{s^2 \qquad p^2} \end{array}$$
- II. A képviselő úr | e hasonlaltal | derűtséget keltett
- s-ben p^2 : A képviselő úr | derűtséget keltett (vmivel)
 s^2 -ben p^2 : E hasonlaltal | derűtséget keltett (vki)

s-ben s^2 : A képviselő úr | e hasonlaltal keltett (vmit).

- $$\begin{array}{c} s \qquad \qquad \qquad s^2 \qquad \qquad \qquad p^2 \\ \qquad \qquad \qquad \overbrace{s^2 \qquad p^2} \end{array}$$
- III. A képviselő úr | e hasonlaltal | derűtséget keltett
- s-ben s^2 : A képviselő úr | e hasonlaltal keltett (vmit)
s-ben p^2 : A képviselő úr | derűtséget keltett (vmivel)

 s^2 -ben p : E hasonlaltal | derűtséget keltett (vki).

A leírások tehát így hangzottak volna: Az I. alakban helyére nézve is középső a középső tag, előtte a kisebb, mögötte a nagyobb tag áll. A II. alakban hátul áll a középső tag, előtte a nagyobb s ennek előtte a kisebb tag. A III. alakban elül áll a középső tag, utána a kisebb s ennek utána a nagyobb tag. Mind a három alakban pedig a kisebb előtét áll elül.

De talán azt veti valaki ellenem, hogy a grammatikusnak semmi köze a következtetéshez, ez a logikus dolga. Semmi köze, a míg főnévről, igéről, melléknévről, kötőszóról, nominativusról, accusativusról, jelen, múlt és jövő időről, szóképzőkről, vendégszókról s más efféle dolgokról beszél, de nagyon is sok köze van hozzá, ha alanyról, állítmányról, hangsúlyról, szórendről akar beszélni. Persze nem annyiban van köze hozzá, mint a logikusnak, hogy i g a z-e, s ha nem igaz, miért hamis pl. ez a következtetés:

A katonának | díszét teszi a bátorság
János | **nem** katona
Jánosnak | **nem** teszi díszét a bátorság.

De köze van hozzá legalább annyiban, hogy ne beszéljen bolondokat, ha alanyról és állítmányról akar beszélni.

Egy Rhetorikában ezt olvasom:

1. §. «Visszapillantás eddigi tanulmányainkra.... Az egyes szavakat azonban nemcsak abból a szempontból vizsgálhatjuk, hogy mit jelentenek (beszédrészek), azaz tárgyat, tulajdonságot, cselekvést fejeznek-e ki (fő-, melléknév, ige), hanem meghatározhatjuk azt is, hogy minő szerepük van a mondatban. Minden mondatban van egy (vagy több) szó, a melyről valamit mondunk. A *miről* szólunk, az alany, az a *mit* róla mondunk, az állítmány. A mondat továbbá bővíülhet tárgy, jelző vagy határozó által... Ha egy-egy mellékmondatot vizsgálunk, csakhamar szemünkbe tűnik, hogy az voltaképp nem egyéb, mint a főmondatnak része, mely külön mondatná bővült. Ha a mellékmondatot visszahelyezzük oda, a honnan kiemelve mondatná bővült, akkor vagy alany, vagy állítmány, vagy jelző, vagy tárgy, vagy határozó. E szerint neveztük el a mellékmondatokat is: alanyi, állítmányi, jelzői, tárgyi, vagy határozói mellékmondatoknak.»

Továbbá:

35. §. «A következtetés. A szónok legfontosabb feladata tehát a helyes érvelés (okoskodás). Az okoskodás következtetések-ből áll. Pl.

A mi boldogít, az szeretetre méltó
Az erény boldogít,

tehát: Az erény szeretetre méltó.

A következtetés ezen alakját, a melyben a harmadik tétel a két első következménye, *syllogismus*-nak hívják. A fentebbi *syllogismus* alakja a következő:

I. præmissa: 1. alany — 1. állítmány

II. præmissa: 2. (új) alany — 1. alany mint állítmány

Conclusio: 2. alany — 1. állítmány.

Más példa: Szeretnünk kell a mi tökéletesbít bennünket

Az irodalom tökéletesbít bennünket,

tehát: Szeretni kell az irodalmat.»

Ennek a második syllogismusnak alakját már nem magyarázza meg RIEDL FRIGYES (mert ő írta azt a Rhetorikát). Alkalmasint nem akart papirost fogyasztani ily könnyű dologra. Hát könnyűnek ugyan elég könnyű a dolog, de csak úgy, ha nem pillantunk vissza eddigi tanulmányainkra, vagy ha visszapillantunk is, egyébre nem emlékszünk belőlük, csak arra a meghatározásra, hogy «a miről szólnak, az alany, az a mit róla mondunk, az állítmány». Ha egyébre nem emlékszünk, könnyen kitaláljuk, hogy «a fentebbi syllogismus alakja a következő»:

I. præm. 1. állítm. (Szeretnünk kell) — 1. al. (a mi tökéletesbít bennünket).

II. præm. 2. (új) al. (Az irodalom) — 1. al. mint állítm. (a mi tökéletesb. benn.).

Concl. 1. állítm. (Szeretnünk kell) — 2. al. (az irodalmat).

De ha nagyon sokra emlékszünk vissza s azt hisszük, hogy az a sok többet ér, mint az a kis meghatározás, már nehezebben boldogulunk. De azért mégis csak boldogulunk, uti figura docet:

I. præm. 1. alany (Szeretnünk) — 1. állítm. (kell) — 1. tárgy (a mi tökéletesbít bennünket).

II. præm. 2. (új) alany (Az irodalom) — 1. tárgynak második harmada mint állítm. (tökéletesbít) — 1. tárgynak harmadik harmada mint tárgy (bennünket) — 1. tárgynak első harmada kiesik (a mi).

Concl. 1. al. (Szeretnünk) — 1. állítm. (kell) — 2. al. mint tárgy (az irodalmat).

Hát érdemes volt ezért visszapillantani eddigi tanulmányainkra? Erre a kérdésre talán azt feleli RIEDL, hogy én a logikai alanynyal és állítmánynyal zavarom össze a — rhetorikait, PETZ meg azzal vág vissza, hogy az a meghatározás nem jó.

III.

Az A, B, C, D, E, F schemákat szemlélve, azt látjuk, hogy írásban nem 36, hanem csak 18 mondatot tesznek ki. Írásban t. i. nincs különbség pl. az A1. és a C3., vagy a B1. és a D3., vagy az

A2. és a C5. mondat között. De hangos beszédben különbözik az A1. mondat a C3. mondatától. Abban valamivel erősebben, ebben valamivel gyöngébben hangzik a *b* tag (*e hasonlattal*) a *c* tagnál (*a képviselő úr*). Tehát körülbelül így: *Derűtséget keltett | e hasonlattal | a képviselő úr. Derűtséget keltett | e hasonlattal | a képviselő úr.* Az A1. mondatban állítmányi, a C3. mondatban alanyi értelmű a *b* tag a *c* taghoz képest. Világosan látni ezt a két mondatnak három mondatra (syllogismusra) bontásából. Az A1. mondatból az I. alak szerint ezt a syllogismust kapjuk:

Derűtséget keltett (vki) | e hasonlattal
E hasonlattal keltett (vmit) | a képviselő úr
Derűtséget keltett (vmivel) | a képviselő úr.

A C3. mondatból ezt:

Derűtséget keltett (vmivel) | a képviselő úr
A képviselő úr keltett (vmit) | e hasonlattal
Derűtséget keltett (vki) | e hasonlattal.

Abban középső tag, tehát állítmány, ebben alsó tag, tehát alany a *b* tag a *c* taghoz képest.

Még világosabban láthatni ezt a mondatoknak két mondatra, összetett mondatra való bontásából. Az A schema szerint ezeket az összetett mondatokat kapjuk:

- A1. Derűtség volt | az (a mit e hasonlattal keltett | a képviselő úr)
2. E hasonlat volt | az (a mivel derűtséget keltett | a képviselő úr)
3. Derűtség volt | az (a mit a képviselő úr keltett | e hasonlattal)
4. A képviselő úr volt | az (a ki derűtséget keltett | e hasonlattal)
5. E hasonlat volt | az (a mivel a képviselő úr keltett | derűtséget)
6. A képviselő úr volt | az (a ki e hasonlattal keltett | derűtséget).

A C schema szerint ezeket az összetett mondatokat:

- C1. Derűtség volt | az (a mit a képviselő úr | e hasonlattal keltett)
2. E hasonlat volt | az (a mivel a képviselő úr | derűtséget keltett)
3. Derűtség volt | az (a mit e hasonlattal | a képviselő úr keltett)
4. A képviselő úr volt | az (a ki e hasonlattal | derűtséget keltett)
5. E hasonlat volt | az (a mivel derűtséget | a képviselő úr keltett)
6. A képviselő úr volt | az (a ki derűtséget | e hasonlat keltett).

Az erősebb hangsúlyból s az igésítésből világosan látni, hogy az A1. mellékmondatban állítmány, a C3. mellékmondatban alany a *b* tag a *c* taghoz képest, azaz világosan látni, hogy a megfelelő egyszerű mondatok közt csak írásban nincs különbség (mind a kettő: *Derűtséget keltett e hasonlattal a képviselő úr*), de értelemszerűen van különbség köztük. A különbség az, hogy a *b* és *c* tagok

- E1. Az (a mit e hasonlattal keltett | a képviselő úr) az | derűtség volt
 2. Az (a mivel derűtséget keltett | a képviselő úr) az | e hasonlat volt
 sat.

Vagy így is:

- E1. Az (a mit e hasonlattal keltett | a képviselő úr) | derűtség volt | az
 2. Az (a mivel derűtséget keltett | a képviselő úr | e hasonlat volt | az
 sat.

Végre, ha csupán a mutató szócskából áll, el is hagyhatjuk a főmondat alanyát, így:

- E1. (A mit e hasonlattal keltett | a képviselő úr) | derűtség volt
 2. (A mivel derűtséget keltett | a képviselő úr) | e hasonlat volt
 sat.

Hogy alkottuk ezeket az összetett mondatokat? A mellékmondatot, nem véve számba a kötőszócskákat, a megfelelő egyszerű mondatnak összes egyszersmind alanyi értelmű tagjaiból. (Ezek közé tartozik az ige is.) A főmondatot, nem véve számba a mutató s az igésítő szócskát, a megfelelő egyszerű mondatnak abból a tagjából, melynek nincs egyszersmind alanyi értelme, azaz a megfelelő egyszerű mondatnak analitikus állítmányából. Az efféle összetett mondat a legtisztábban tünteti ki a megfelelő egyszerű mondat analitikus állítmányát.

Mi következik ebből? Az, hogy ha ez az összetett mondat: *A képviselő úr | az (a ki derűtséget keltett)*, egyenlő ezzel az egyszerű mondat: *A képviselő úr keltett derűtséget*, akkor ennek az egyszerű mondatnak nem alanya, hanem állítmánya a *képviselő úr*.

Állítmánya, veti ellenem KALMÁR, de nem nyelvtani, hanem logikai vagy pszichológiai állítmánya s mivel nekem ebben az egyszerű mondatban nye vtanilag is állítmány a *képviselő úr*, azért velem nyelvtani alapon nem is lehet vitatkozni. (NyK. 32, 456.) Legyen szabad nekem erre legelsőbb is azt felelnem, hogy nyelvtani alapon sokkal könnyebben bizonyíthatnám ama következtetés helyességét, mint bármi más alapon. Egyszerűen az efféle meghatározásokat idézhetném: «A főmondat mindig a kijelentést tartalmazza, az egyszerű mondat állítmányát képviseli» (WESZELY ÖDÖN, Rendsz. m. nyelvt. 90.); «az egyszerű mondat állítmányát az összetett mondatban mindig a főmondat helyettesíti» (MAKLÁRY PÁP MIKLÓS, Rendsz. m. nyelvt. 199.) sat. Kétségtelen, hogy a *képviselő úr* főmondata ennek az összetett mondatnak: (*A ki derűtséget keltett*) | a *képviselő úr*, tehát csak állítmánya lehet a megfelelő egyszerű mondatnak. Lehetséges-e ennél könnyebb bizonyítás?

De én nem fogásokkal akarok élni, hanem valóban bizonyítani oly kényszerítő okokkal, hogy KALMÁRnak ne maradjon több oka ezen vitatkozni. Mert se WESZELY ÖDÖNNEK, se MAKLÁRY PAP MIKLÓSNak nincs igaza. Se logikailag, se psychologialag, se grammatikailag nem igaz az, hogy az összetett mondat főmondata *mindig* az egyszerű mondat állítmányának felel meg. Nincs igaza PAULnak sem, midőn az összetett mondatról azt mondja, hogy «da-bei ist immer der nebensatz psychologisch subject, der hauptsatz prædicat» (Prinzip. der Sprachg. 249.). Az egyszerű és az összetett mondat viszonyát ez a törvény fejezi ki helyesen: Az összetett mondatban ugyanazt a functiót teljesítik a tagok, mint a megfelelő egyszerű mondatban vagy megfordítva: Az egyszerű mondatban ugyanazt a functiót teljesítik a tagok, mint a megfelelő összetett mondatban. Nem azért állítmánya tehát a *képviselő úr* az egyszerű mondatnak, mert főmondata a megfelelő összetett mondatnak, hanem azért, mert a megfelelő összetett mondatnak is állítmánya.

Hogy a *képviselő úr* állítmánya, vagy ha úgy tetszik, kiegészítője ennek az összetett mondatnak: *A képviselő úr | az (a ki derűtséget keltett)*, azt nem tagadja senki. (Ha mégis tagadná valaki, legyen egy kis türelemmel, majd lesz szó erről is.) Mi lehet az oka, hogy rajtam, ALBERT JÁNOSON s nem tudom kin kívül mégis alanynak tartja mindenki ebben a megfelelő egyszerű mondatban: *A képviselő úr keltett derűtséget?*

Ennek csak az az oka, hogy a grammatikusok nem ismerik ezt az egyenletet: *A képviselő úr | az (a ki derűtséget keltett) = A képviselő úr keltett derűtséget*, hanem csak ezt: *A képviselő úr | az (a ki derűtséget keltett) = A derűségkeltő | a képviselő úr volt*. A grammatikusok nem a megfelelő egyszerű mondatral, hanem a megfelelő egyszerű itélettel egyeztetik az összetett mondatot.

Nem mondom, hogy a grammatikusok egyenlete helytelen. A világért sem. Hisz magam is azt hajtom egyre, hogy ha némi erőszakkal is, lehetőleg az ítélet kaptafájára kell vonnunk a mondatot, ha világosan akarjuk látni tagjai functióját. Ebből az egyenletből: *Mások | azok (a kiket én mulattatni vágyok) = Másokat vágyok én mulattatni*, a gyöngébbek még nem látják elég világosan, hogy a *mások(at)* ugyanazt a functiót teljesíti az egyszerű mondatban, mint a *mások (a kik-et)* az összetett mondatban; de teljes világossággal látják ezt ebből az egyenletből: *Mások | azok (a kiket én mulattatni vágyok) = A tőlem mulattatni vágyot-tak | mások*.

Ez az ítélet alig fordul elő a közbeszédben, de ez itt mellékes dolog. A matematikai inga sem fordul elő sehol a természet-

ben s mégis az ő törvényeivel igazolunk minden ingaféle functiót. Az ítélet ilyen matematikai ingához hasonló dolog, mert a logika, mint helyesen mondja STEINTHAL, fizikája a beszédnek. A matematikai ingára nem azért van szükségünk, hogy a gyerek hintájában ráismerjünk a hintára, vagy a zsebóra lendítő kerekében a kerékre — ezt úgy is tudjuk, vagy ha nem tudjuk, másból kell megtudnunk — hanem azért, hogy mind a kettőben ráismerjünk az ingára, az inga functiójára. Hasonlóképen az ítéletre nem azért van szükségünk, hogy az efféle egyenletből: *Költők ápolák = Ápolói | költők valának*, a *költők* szóban ráismerjünk a nominativusra, az *ápolák* szóban az igére, hanem azért, hogy az első mondatban is ráismerjünk az ítéletre, az ítélet functióira, az alanyra és állítmányra.

De a grammatikusok, mint mondtam, nem ismerik ezt az egyenletet: *Költők ápolák = Költők valának | ápolói = Ápolói | költők valának*, hanem csak ezt: *(A kik ápolák) | költők valának = Ápolói | költők valának*. S ezt sem azért ismerik, mintha megvolnának győződve nagy fontosságáról és kényszerítve bizonyító erejéről, hanem csak azért, mert ösztönszerűleg érzik, hogy következni kell belőle valaminek. De hogy minek, azt nem tudják. Hasonlók azokhoz, a kik hallottak valaha sinusról és cosinusról beszélni, de fejüket csóválják ezen egyenlet előtt: $1^2 - \sin^2 = \cos^2$; sőt, ha az ember meg akarja velük értetni az egyenletet, még azzal állanak elő: Meglehet, hogy logikailag igaza van, de matematikailag nincs igaza, mert 1^2 , azaz egyszer egy matematikailag nem egy, hanem kettő.

Ebből az egyenletből: *(A kik ápolák) | költők valának = Ápolói | költők valának*, többek közt az is következik, hogy ha az összetett mondatnak a beszédben ez az egyszerű mondat felel meg: *költők ápolák* — már pedig hogy többnyire ez felel meg, azt a grammatikusokon kívül mindenki tudja — akkor ez az egyenlet is helyes: *Költők ápolák = Ápolói | költők valának*, avagy visszatérve előbbi példánkra: *A képviselő úr keltett derűtséget = Derűtségekeltő | a képviselő úr volt*.

ALBERT JÁNOSNAK semmi oka sem volt tehát megijedni attól a következtetéstől, hogy «ennek a mondatnak: *A hold süt le szépen Nagyfalu tornyára* — κατ' ἑξοχὴν a hold az állítmánya» (Nyr. 30, 69.). Hisz kétségtelen, hogy ez az egyszerű mondat ennek az összetett mondatnak felel meg: *A hold | az (a mi szépen süt le Nagyfalu tornyára)*. Ebben állítmány a hold. Kétségtelen továbbá, hogy mind az egyszerű, mind az összetett mondat egyenlő ezzel az ítélettel: *A Nagyfalu tornyára szépen lesütő dolog | a hold*. Ebben is állítmány a hold. Kétségtelen tehát végre, hogy az egyszerű mondatban is állítmány a hold. Mert ha nem ugyanazt a functiót teljesítené a hold az egyszerű mondatban, mint a megfelelő össze-

tett mondatban, akkor nem élhetnénk tetszésünk szerint akár az egyszerű, akár az összetett mondattal, s ha nem ugyanazt a funkciót teljesítené a *hold* az egyszerű mondatban, mint a megfelelő ítéletben, akkor nem volna szükség se ítéletre, se logikára. De ha mind ez kétséges volna is, ALBERTnek még akkor sem volt oka megijednie attól a következtetéstől. Egyszerűen szavukon foghatta volna a grammatikusokat. Mert az csak napnál világosabb, hogy ebben az összetett mondatban: (*A mi szépen süt le Nagyfalu tornyára*) | a *hold* főmondat a *hold*. Nem én állítom pedig, híresneves grammatikusok állítják azt, hogy az összetett mondat főmondata mindig állítmánya a megfelelő egyszerű mondatnak. Én csak azt állítom, hogy az összetett mondatban ugyanazt a funkciót teljesítik a tagok, mint a megfelelő egyszerű mondatban.

Az efféle összetett mondatban: (*A ki derűtséget keltett*) | a *képviselő úr* alanyi funkciót teljesít a mellékmondat. Egyetértek tehát a grammatikusokkal abban, hogy a mellékmondat alanyi mellékmondat a következő összetett mondatokban is: Az, kit előbb védtél | maga is ellenség. Ki előtted volt | Veselényi Ferencz. Ki pártot üt | te vagy. A kitől nincs messze az élet határa | **nem** előre szeret nézni, hanem **hátra**. De a ki kész a hős-halálra, az | diadalmaskodni fog. Ki itt esteledik | bizony itt is **hál** | az. A ki nem megy | **nem** nemes, **nem** magyar | a. Mellette a ki ül | az öreg Orsolya. Egy **honfi** | az, ki most a törzsön áll. **Boldog** | a ki magát az úrra bizza. Tévelyegnek | a kik gonoszt cselekesznek. **Sok** van | miben büszkélkednem lehet. **Soká** lesz | az, mikor bá-nata megszűnik. **Jó**, hogy az embernek csontfoga van. **Nem** bizonyos | mennyi ideig haladott. **Mulattató**, **nevettető** | ha összejön kétszerető. **Ő** volt | a ki a rossz útra csábított engemet (= **Ő** volt | engemet a rossz útra csábító (PETŐFI)). Mig az ember boldog nem volt, addig | **meg** nem halhat (= A még boldog nem volt ember: **meg** nem halhat).

Újabb időben, de úgy látszik csak nálunk, olyan grammatikusok is akadtak, a kik alanynak tartják a *képviselő úr* tagot ebben a mondatban: *A képviselő úr* | az (*a ki derűtséget keltett*). Ilyen grammatikus első sorban KALMÁR ELEK. Igaz, hogy azért szerinte sem a mellékmondat az állítmány. Hisz szerinte nincs is *állítmányi mellékmondat*. Ez csak «merész újítás és aligha van jövője». (Isk. m. nyelvt. VII.) Mi hát az állítmánya annak az összetett mondatnak, ha mellékmondata nem állítmány, főmondata pedig alany? A *van* az állítmánya, az, a mit beleértünk ugyan a főmondatba, mert e nélkül nem volna mondat, de a minek nincs több értéke az összetett mondatban, mint a mutató és kötőszócskáknak s azért bizonyos esetekben el is hallgathatjuk. KALMÁR szerint a *képviselő úr*, vagy talán csak az *úr* az alanya (mert a *képviselő* már jelzője), az elhallgatott *van* az állítmánya, a szintén elhallgatható

az mutató szócska a kiegészítője annak az összetett mondatnak, a mellékmondat pedig «nem egyéb, mint a mondat alakjában kifejezett kiegészítő», más szóval «a kiegészítő helyett álló mondat», azaz *kiegészítő mellékmondat*.

Nem kértem, hogy mi szükség van erre a kiegészítő *helyett* álló mondatra, mikor azt a «kiegészítőt», ha úgy tetszik, kétszer is kimondhatom: *Az (a ki derűtséget keltett) az | a képviselő úr*. Csak azt kértem, hol van a következetesség ebben a tagolásban? A mellékmondatban még az egy tagot, a főmondatban már csak az egyes szókat látja. A többi grammatikus előbb csak a két főtagot, t. i. a főmondatot és a mellékmondatot látja az efféle összetett mondatban: *(A mit bátyánk mondott) | közös akaratunk*. Persze hogy azért még ezek sem következetesek, mert ezt az egyszerű mondatot: *Bátyánk mondása közös akaratunk* már nem két főtagra bontják elsőb, hanem mindjárt négy-öt azonrendű tagra, t. i. alanyra (*mondása*), állítmányra (némelyek szerint *akaratunk*, mások szerint *van*), birtokos jelzőre (*bátyánk*), melléknévi jelzőre (*közös*). Az egyszerű mondatban ők is csak az egyes szókat látják s arra nem is gondolnak, hogy annak az összetett mondatnak a beszédben többnyire ez az egyszerű felel meg: *Bátyánk | közös akaratunkat mondta meg*. KALMÁR, úgy látszik, következetesebb akar lenni a többi grammatikusnál, úgy akarja tagolni az összetett mondatot is, mint az egyszerűt. De igazán következetes csak akkor lesz, ha majd a mellékmondatban is csak az egyes szókat fogja látni, azaz egy mondatban sem fog többé mondatot látni. Akkor aztán nemcsak az *állítmányi*, hanem az *alanyi mellékmondatot* is kilökheti a grammatikából, mert mi szükség van erre, ha a mellékmondat *kiegészítő* nemcsak ebben az összetett mondatban: *A képviselő úr (van) az, a ki derűtséget keltett*, hanem ebben is: *A képviselő úr az (van), a ki derűtséget keltett*. Hisz az csak csekélység, hogy az egyik mondatban a *képviselő úr* hangzik erősebben, a másikban az *az*, hogy az egyik mondatban a *képviselő úr*-hoz tartozik a *van*, a másikban az *az*-hoz. A földolog az, hogy mind a *képviselő úr*, mind az *az* nevező eset; tetszésünk szerint válogathatunk tehát bennük.

KALMÁR bizony csak tetszése szerint válogatja ki a maga alanyát az efféle mondatokból: *A képviselő úr az. Vigasztaló pajtásom a remény. Végző kívánságom a gönczöl szekere. A nagy világ az életiskola. Az úr félelme az élet forrása. Nagy fehér ház volt a falu szélső háza. Ez olajos korsó az élet képe. A legelső magyar ember a király. Gonosz egy ló a tett. Barátod barátom, ellened ellenem*.

Akárki olvassa, nem mondom itt, hanem ott, a honnan vettem őket, vagy hallja ezeket a mondatokat, csak legkisebb sejtelve legyen az alanyról és állítmányról, egy pillanatig sem lesz kétség-

ben az iránt, hogy melyik nevezőt tartsa alanynak, melyiket állítmánynak, vagy ha úgy tetszik kiegészítőnek bennük. Mert még azok sem fognak habozni, a kik kiegészítőnek (prædicativumnak) nevezik az efféle mondatok állítmányát. Valóban azt hiszi-e KALMÁR, hogy ez iránt csak azért nem lesz senki kétségben, mert egy pillanatnál rövidebb idő alatt eldöntendi, hogy melyik nevező *jelent inkább személyt*, vagy hogy melyik *egyezik személyben* a láthatlan és hallatlan *van* igével, vagy hogy melyik *esik közelebb az optikai centrumhoz?*

Avagy talán abból ismerünk oly könnyen az efféle mondatok alanyára, mert «az alany mint személy a beszélővel rokon?» (NyK. 32, 457.) Ezt a meghatározást megköszöni szépen, a kinek a számáról kell valamit mondania.

Közelebb vet KALMÁR az igazsághoz, mikor azt mondja, hogy «az lesz a főalany, mely az igével legszorosabb kötelékben van» (u. o.). Ez teljesen igaz, ha kissé megváltoztatjuk, így: az lesz az állítmány, a mi legszorosabb kötelékben van az igével, a mi összetett igét, mondattani igét alkot vele. Mert pl. ebben: *E fehér ház volt* | *a falu szélső háza*, *e fehér ház* az állítmány s csakugyan ez van szorosabb kötelékben a *volt* igével. Ellenben ebben: *E fehér ház* | *a falu szélső háza volt*, *a falu szélső háza* az állítmány s ismét ez van szorosabb kötelékben a *volt* igével. De épen ebből következik az, hogy ebben: *A képviselő úr (van)* | *az, a képviselő úr* az állítmány, ellenben ebben: *A képviselő úr* | *az (van)*, *az* az állítmány. Ebből következik az, hogy ebben: *Én vagyok* | *az, én* az állítmány, ellenben ebben: *En* | *az vagyok*, *az* az állítmány.

KALMÁR megengedi, hogy nekem ebben «a magam szempontjából», t. i. logikai szempontból igazam van (u. o. 456.). Igen sajnálom, hogy én nem lehetek épen oly udvarias irányában, mert ki kell mondanom, hogy neki a maga szempontjából, t. i. nyelvtani szempontból nincs igaza. Nyelvtani szempontból is állítmány, vagy ha úgy tetszik kiegészítő az *ich* ebben: *Das* | *bin ich*. Bizonyítottam ezt HEYSE nyilatkozatával s bizonyíthatom még egy nyilatkozatával:

«Das als Subject stehende *Pronomen* ist nicht immer der Stellvertreter einer bestimmten Person oder Sache, sondern es können auch die sächlichen Pronomina *es, dies, das* als Subjekt den unbestimmten Begriff eines Gegenstandes überhaupt ausdrücken, welcher dann erst durch ein als Prädikat stehendes Substantiv oder bestimmtes Pronomen seinen nähern Inhalt erhält; z. B. *Es ist der Vater* (*Az* | *atyám*). *Das ist meine Mutter* (*Az* | *az én anyám* vagy *Az* | *az én anyám*). *Dies ist sein Garten* (*Ez* | *az ő kertje*). *Es sind Fremde* (*Ezek* | *idegenek*, vagy csak *Idegenek*). *Dies sind wichtige Papiere* (*Ezek* | *fontos iratok*). Das Prädikat kann auch an die Spitze treten; z. B. *Der Vater*

ist es (Atyám | az). Fremde sind es (Idegenek | ezek). Sein Garten ist dies (Az ő kertje | ez). Diese Umstellung ist notwendig, wenn das Subjekt *es*, das Prädikat aber ein persönliches Pronomen ist; z. B. *Ich bin es. Er ist es. Wir waren es; nicht es bin ich, es ist er.*» (Deutsche Grammatik, 24. Aufl. 281.)

A kétnevezős mondatok alanyának és állítmányának helyes fölismerésében nem ingatta meg HEYSET ez a saját törvénye sem:

«Das Verbum kongruiert mit seinem Subjekte in Person und in Numerus.» Mert ugyanaz a HEYSE mondja ezt is: «Wenn das Subjekt ein unbestimmtes Pronomen, d. h. *es*, *das*, *dies*, das Prädikat aber ein Substantiv oder substantivisches Pronomen ist: so kongruiert das Verbum mit diesem und steht mithin bei einem pluralischen Prädicativum im Plural; z. B. *Es sind Fremde. Das waren meine Freunde. Das waren wir. Das sind seine Bücher.*» (U. o. 357.)

Látnivaló, hogy a kétnevezős mondatok nyelvtani alanyának és állítmányának megismerésében nem a személy fogalma, s nem az ige convenientiája vezérli őt, hanem egészen más valami, a mi biztosabban ismerteti meg vele az alanyt és állítmányt, mint fent idézett törvénye. Czáfolja tehát KALMÁR HEYSET, ne engem, a kinek a magam szempontjából szerinte is igazam van.

Még egy mesterfogása van KALMÁRnak arra nézve, hogy két nevező közül azt tarthassa alanynak, a melyik neki tetszik. Azt mondja, hogy «a nyelvérzék csalódásba esik», midőn alanyt lát az efféle mondatban: *E fehér ház volt a falu szélső háza.* E csalódásból kisegítheti «a változtatás próbája». Ebben a mondatban u. i. «az is szaporítja a nehézséget, hogy mind a két névszó, az alany és a kiegészítő, harmadik személy. Ha különböző személyűvé változtatjuk, az egyeztetés megmondja, hogy mit tart a nyelvérzék alanynak». *En voltam a falu szélső háza:* «alany az *én*, mert ezzel egyezik az állítmány». *E fehér ház voltam én:* «alany az *én*, mert ezzel egyezik az állítmány» (NyK. 32, 456—457.). Ebből csak az következik, hogy az *én*-t be lehet tenni az alany helyébe is, az állítmány helyébe is, de nem az, hogy mind a két esetben az az alany, a hová került az *én*. A száz koronát be lehet tenni a KALMÁR zsebébe is, az *én* zsebembe is, de nem mind a két esetben a KALMÁR zsebe az, a hová került a 100 korona. Ezzel az okoskodással nem döntötte meg KALMÁR azt a bizonyosságot, hogy abból, a mire nézve két dolog megegyezik (t. i. ha mind a két alany- vagy kiegészítő eset azonos személyű az igével), nem lehet őket megkülönböztetni.

Nem hiszem, ha DELBRÜCK és WUNDT vélik is, azt sem, hogy «ha a mondat részeit történeti fejlődményeknek tekintjük, akkor mondhatjuk, hogy az alany a cselekvő személy fogalmából keletkezett» (NyK. 32, 457.). Nem hiszem, de nem czáfolom. Csak azt akarom megjegyezni, hogy az ilyen könnyen állítható, de nehezen

bizonyítható tételből nem fogadom el azt a következtetést, hogy mégis csak az az alany, a mivel a személyes ige megegyezik. Hogy az ige convenientiájának nem lehet hasznát venni az alany keresésében, már fönt kimutattam. Ezen semmit sem változtat az, hogy miből keletkezett az alany fogalma. De ha már történeti fejlődésről van szó, talán megerősíti bizonyításomat az, ha arra az általános ismeretes és elég könnyen bizonyítható véleményre hivatkozom, hogy az alany sokkal előbb megvolt a beszédben, mint a személyes ige. Hisz még ma is egész sereg olyan nyelv, melyben nyoma sincs a személyes igének.

«Alle Sprachen, welche das Pronomen mit dem Partizip verbinden z. B. statt *amo* nur *ego amans* sagen, wie alle hinterasiatische Sprachen, das Tibetische, Mandschurische, Mongolische mit inbegriffen, alle diese Sprachen, sage ich, haben *keine Verbflexion*.» (Steinthal, Gramm. Log. Psych. 363.)

HEYSE, valamint mind azok, a kiknek fejében nem zavartott meg teljesen az alany és állítmány fogalma, kétségkívül a hangsúlyból s az elemi ige hovatarozásából ismernek oly biztosan a kétnevezős mondatok alanyára és állítmányára, vagy ha úgy tesszük kiegészítőjére. Én tehát a helyes inductióra hivatkozva, azt követelem a grammatikusoktól, hogy más mondatokban is ugyanabból különböztessék meg az alanyt és állítmányt, mint a kétnevezős mondatokban. Mert mi biztosítja őket megkülönböztetésük helyességéről, ha más mondatokban olyasmiből különböztetik meg az alanyt és állítmányt, a mi a kétnevezős mondatokban hiúnak bizonyult? Hisz ez arczúlesapása minden józan inductiónak. Ha oly biztos ismertető jel az a hangsúly és az igésítés ebben a két mondatban: *Végső kívánságom (van) | a gönczöl szekere. Végső kívánságom | a gönczöl szekere (van)*, miért ne jelentsen az semmit ebben a két mondatban: *Könyvtára van | szobája ablakán. Könyvtára | szobája ablakán van?*

Ezt a, bátran mondhatom, megdönthetetlen okoskodásomat, afféle okoskodással akarja czáfolni KALMÁR, hogy egy meg egy kettő, tehát egyszer egy is kettő, hogy «ha lehet hangsúlyos és hangsúlytalan állítmány, hangsúlyos és hangsúlytalan helyhatározó, ne jöjjünk zavarba, ha az alanyt és kiegészítőt is meg kell hagynunk alanynak, illetőleg kiegészítőnek, akár rajtuk van a hangsúly, akár nem rajtuk» (Nyr. 30, 167.). S KALMÁR valóban nem is jön zavarba — hogy is jöhetne, mikor a sic volo, sic jubeo elve alapján válaszítja ki a maga alanyát és kiegészítőjét — ennek a mondatnak magyarázásában: *Én vagyok | a te urad-istened*. De abban mégis téved, mikor «nem hiszi, hogy volna nyelvész, ki ebben az isteni parancsban ne az én-t tartaná alanynak». Kérdezze csak meg a tőlünk vakon követett németektől, hogy mit tartanak

alanyának abban az isteni parancsolatban. (A helyhatározó csakugyan hangsúlyos is lehet, hangsúlytalan is, de ebből még nem következik, hogy az állítmány is hangsúlyos vagy hangsúlytalan lehet. KALMÁR talán csak *igét* akart mondani állítmány helyett.)

Bizonyos tehát, hogy KALMÁR csak tetszése szerint válogatja a maga alanyát, midőn *a képviselő úr* tagot tartja alanyának ebben: *A képviselő úr volt | az.* De bizonyos az is, hogy nem csekélység ez a szemmel is látható, füllel is hallható különbség: *Az | a képviselő úr volt. Az volt | a képviselő úr.* Nyilvánvaló, hogy ebben a két mondatban functiót cseréltek a tagok.

Nemcsak az egyszerű, hanem az összetett mondatban is functiót cserélhetnek a tagok. Functiót cseréltetve az összetett mondat tagjaival, a D schema szerint ezeket a mondatokat kapjuk:

- D1. A képviselő úr | az volt (a ki derűtséget keltett | e hasonlattal)
 2. A képviselő úr | az volt (a ki e hasonlattal keltett | derűtséget)
 3. E hasonlat | az volt (a mivel derűtséget keltett | a képviselő úr)
 4. E hasonlat | az volt (a mivel a képviselő úr keltett | derűtséget)
 5. Derűtség | az volt (a mit e hasonlattal keltett | a képviselő úr)
 5. Derűtség | az volt (a mit a képviselő úr keltett | e hasonlattal).

Ha ezekben a mondatokban helyet cseréltetünk a mellékmondat tagjaival, akkor az F schema szerint ezeket a mondatokat kapjuk:

- F1. A képviselő úr | az volt (a ki e hasonlattal | derűtséget keltett)
 2. A képviselő úr | az volt (a ki derűtséget | e hasonlattal keltett)
 sat.

De helyet cserélhetnek a főmondat tagjai is, így:

- D1. Az volt | a képviselő úr | (a ki derűtséget keltett | e hasonlattal)
 F1. Az volt | a képviselő úr | (a ki e hasonlattal | derűtséget keltett)
 sat.

Helyet cserélhetnek a főtagok is, t. i. a főmondat és a mellékmondat. Így kapjuk az A schema szerint ezeket a mondatokat:

- A1. (A ki derűtséget keltett | e hasonlattal) az volt | a képviselő úr
 2. (A ki e hasonlattal keltett | derűtséget) az volt | a képviselő úr
 sat.

Vagy a B schema szerint ezeket a mondatokat:

- B1. (A ki e hasonlattal | derűtséget keltett) az volt | a képviselő úr
 2. (A ki derűtséget | e hasonlattal keltett) az volt | a képviselő úr
 sat.

Ebben az alakban is helyet cserélhetnek a főmondat tagjai, így:

A1. (A ki derűtséget keltett | e hasonlattal) | a képviselő úr | az volt
 B1. (A ki derűtséget | e hasonlattal keltett) | a képviselő úr | az volt
 sat.

A főmondat tagjai maguk közé is foghatják a mellékmondatot, így:

A1. Az (a ki derűtséget keltett | e hasonlattal) volt | a képviselő úr
 B1. Az (a ki e hasonlattal | derűtséget keltett) volt | a képviselő úr
 sat.

Ebben az esetben többnyire megismételjük a főmondat állítmányát, így:

A1. Az (a ki derűtséget keltett | e hasonlattal) az volt | a képviselő úr
 B1. Az (a ki e hasonlattal | derűtséget keltett) az volt | a képviselő úr
 sat.

Végre, ha csupán az igésített mutató szócskából áll a főmondat állítmánya, el is hagyhatjuk a mutató szócskát, így:

A1. (A ki derűtséget keltett | e hasonlattal) volt | a képviselő úr
 2. (A ki e hasonlattal keltett | derűtséget) volt | a képviselő úr
 sat.

Az efféle összetett mondat főmondata, nem véve számba a mutató és igésítő szócskákat, a legtisztábban tünteti ki a megfelelő egyszerű mondatnak alanyát. Az efféle összetett mondatban alany a főmondat.

Hogy az efféle összetett mondatban: *A képviselő úr | az (a ki derűtséget keltett)* alany a főmondat, talán nem szükség bizonyítanom. Hisz ebben senki sem kételkedik. Még WESZELY, PAUL és KALMÁR sem. Hogy KALMÁR nem kételkedik, az könnyen érthető. Csak az imént hallottuk, hogy szerinte alany a főmondat ebben az összetett mondatban is: *A képviselő úr | az (a ki derűtséget keltett)*. De hogy PAUL és WESZELY sem kételkednek, a kik szerint a főmondat mindig állítmány, az már igazán furcsa dolog. Furcsa, de szinte érthető. Ujabb időben divattá lett szidni a logikát, hogy igen sokat ártott a grammatikának, *hat unsäglich geschadet*, mint KERN mondja. Ne vegyük hát rossz néven a logikától, ha néha egy kis *ellenmondásra* vetemedik szidalmazóival szemben.

A főmondat mivoltára nézve tehát mindnyájan egyetértünk. Lássuk most a mellékmondatot. A mellékmondat a megfelelő egyszerű mondatnak állítmányi főtagját foglalja magában, mert megelőzve a mutató, kötő és igésítő szócskát az egyszerű mondatot kapjuk az összetettből: *A képviselő úr (az a ki) derűtséget keltett*. Azért a grammatikusok eleinte *állítmányi mellékmondatnak* nevezték el s nagyobb részük annak nevezi ma is az efféle mellékmondatot. Nem «merész újítás» az az állítmányi mellékmondat,

sőt nem is «újítás» a *kiegészítő mellékmondat*hoz képest. Jóval előbb megvolt, mint ez. De annyi igaz, hogy mai napság sok grammatikus hírét sem akarja hallani az állítmányi mellékmondatnak, hanem kiegészítő mellékmondatnak nevezi. Hogy mi haszna lehet ebből a tanulónak, megtetszik a következő kis táblázatból:

IHÁSZ BARBARICS szerint (M. nyelvt. 29. kiad. 200.) *alany* a mellékmondat ebben: *Az volt legfőbb gondja, hogy egyet válasszon*, holott nyilvánvaló, hogy ez a mellékmondat — *kiegészítő*. V. ö. *Az volt | legfőbb gondja | (hogy egyet válasszon) = Legfőbb gondja | az volt (hogy egyet válasszon) = Legfőbb gondja | egynek választása volt.* WESZELY szerint (Rendsz. m. nyelvt. 94.) *kiegészítő* a mellékmondat (tehát a főmondat az alany!) ebben: *Árpád volt az, ki ezt a hazát megszerezte*, holott nyilvánvaló, hogy ez a mellékmondat *alany*. V. ö. *E hazának megszerzője | Árpád volt.* GULYÁS szerint (Rendsz. m. nyelvt. 177.) *tárgyi* mellékmondatok ezek: *Vád neki, a mit tett. A mit cselekvél, dőre, hebehurgia*, holott nyilvánvaló, hogy ezek *alanyi* mellékmondatok. V. ö. *Tette vád neki. Cselekedeted | dőre, hebehurgia.* MAKLÁRY PAP MIKLÓS (Rendsz. m. nyelvt. 200.) példái közül, melyeket a *kiegészítő* mellékmondatra idéz, csak ebben valóban *kiegészítő* a mellékmondat: *Az leszesz, a mivé szíved és eszed teszen.* A következőkben *alany*: *Még se volt sok, a mit nyertünk.* V. ö. *Nyereségünk | nem volt sok. Csak testvér marad az, a ki egyszer testvér.* V. ö. *Testvér marad | a testvér. Én maradok, a ki téged megvigasztal.* V. ö. *Én maradok | vigasztalod.* (MAKLÁRY P. M. maga egyezteteti ezzel az egyszerű mondattal.) *Ki lesz, a ki fogyasztó bánatimban megorvosol?* V. ö. *Ki lesz | fogyasztó bánatim orvosa?* (Ismét saját egyeztetése.) Végre ebben: *Isten az, ki a világot teremtette és fentartja* írásban, a *van* ige elhallgatása miatt, kétséges a mellékmondat mivolta. Lehet *kiegészítő*: *Isten | az (van), ki a világot teremtette és fentartja*, de lehet *alany* is: *Isten (van) | az, ki a világot teremtette és fentartja.* HORVÁTH CYRILL csupa olyan példát idéz a *kiegészítő* mellékmondatra, melyekben a mellékmondat *alany*: *Én vagyok az, a ki nem jó.* V. ö. *A nem jó | én vagyok. Mi az, mi az embert boldoggá tehetné?* V. ö. *Az embert boldoggá tehető | mi (van)? Te vagy, a ki áldasz.* V. ö. *Az áldó | te vagy.* Ismét WESZELY szerint (i. h.) *kiegészítő* a mellékmondat (tehát ismét a főmondat az alany!) ebben: *Van, a ki felkél és sírván megyen új hont keresni*, holott nyilvánvaló, hogy ez a mellékmondat *alany*. (Ha tovább folytatom, még az is kisül végre, hogy az *isten* is csak *kiegészítő* ebben: *van isten.*) HALÁSZ IGNÁCZ szerint (Rendsz. m. nyelvt. 38.) «*állítmány*» a mellékmondat ebben: *Ez a fiú volt az, a ki minket vezetett*, holott nyilvánvaló, hogy ez a mellékmondat *alany*. V. ö. *Ez a fiú (vagy ez a fiú) volt vezetőnk.*

A legfurcsább az, hogy HALÁSZ épen ezzel az egyeztetéssel s hozzá még a föltehető kérdéssel akarja igazolni azt, hogy ez a mellékmondat állítmány. Szó szerint így mondja: «*Ez a fiú volt az, a ki minket vezetett* = *Ez a fiú volt vezetőnk* (mi volt ez a fiú?)» Erre a kérdésre csak az tarthatja helyesnek azt a feleletet, a ki így szokott felelni: *Hol van az öcséd? Az öcsém van otthon* (*Mein Bruder ist zu Hause*). PETŐFI is így felel néha, pl. *A fehérség | volt a franczia királylány*. De azért még sem hiszem, hogy HALÁSZ ezt akarta volna mondani: *Ez a fiú | volt az* (a ki minket vezetett) = *Ez a fiú | volt a vezetőnk* (*Dieser Knabe | war unser Führer*). Ebben az esetben meg kellene engednem, hogy példájában állítmány a mellékmondat. De mivel nem hihetem, hogy ezt az esetet értette, *alany*nak tartom példája mellékmondatát, bár nem azért, hogy ő maga hatalmaz föl erre, midőn azt mondja, hogy «az efféle állítmányi mondatra *ki? mi?* szóval kérdezünk, mint az alanyi mondatra». Ha mind az állítmányi, mind az alanyi mellékmondatnak ugyanaz az ismertető jele, miből különböztessék meg őket? A mi pedig HALÁSZ egyeztetését illeti, már fönt megmondtam, hogy a grammatikusok sejtik ugyan, hogy következik belőle valami, de hogy mi, azt nem tudják.

Mi haszna lehet tehát a tanulónak abból a kiegészítő mellékmondatból? Az, hogy akár alany, akár kiegészítőnek tart valamely mellékmondatot, mind a két esetben az sült ki róla, hogy nagy számár.

A kiegészítőre nincs szükség se az összetett, s az egyszerű mondat magyarázatában. Mert mi az a kiegészítő? A grammatikusok szerint bármely szó, mely az elemi igével egy szólást alkot. GULYÁS így határozza meg a kiegészítőt: «Ebben a mondatban: *a róka ravasz állat volt*, nem az a kérdés, hogy a róka *volt-e*, vagy nem, hanem az, *milyen volt, mi volt*. Erre a kérdésre felel meg ez a mondatrész: *ravasz állat*. Épen így ebben a mondatban is: *a medve bőre a tied lesz*, nem az a kérdés, *lesz-e* a medve bőre, vagy nem, hanem az, *milyen állapotban lesz, ki lesz*. Erre a kérdésre felel meg ez a mondatrész: *a tied*. Ugyanez az eset ebben a mondatban is: *a tehén a tied marad*. Itt sem az a kérdés, hogy a tehén *marad-e*, vagy nem, hanem az, hogy *ki marad*. A *van*, *lesz* és *marad* igék sokszor nem magának az alany, hanem csak valamely tulajdonságának, állapotának létezését, maradását jelentik. Ilyenkor ezek az igék csak annak a tulajdonságnak vagy állapotnak nevével együtt teszik az állítmányt, a mely tulajdonságnak vagy állapotnak létezésére, maradására vonatkoznak. Az *ilyen* mondatrész neve: *állítmánykiegészítő*, rövidebben *kiegészítő*» (Módsz. m. nyelvt. 50.)

Valóban, ha nem tudná az ember, hogy csak a *másik nevező* meghatározásán erőködik így, még azt hinné az ember, hogy

GULYÁS okosan beszél. Mert szent igaz, hogy ebben a mondatban: *a róka a folső lyukban volt*, nem az a kérdés, hogy a róka *volt-e*, vagy nem, hanem az, *hol volt*. Erre a kérdésre felel meg ez a mondatrés: *a folső lyukban*. Szent igaz, hogy ebben a mondatban: *a farkas hússal él*, nem az a kérdés, hogy *él-e* a farkas, vagy nem, hanem az, *mivel él*. Erre a kérdésre felel meg ez a mondatrés: *hússal*. Szent igaz, hogy ebben a mondatban: *a kardot rozsdá marja*, nem az a kérdés, hogy a kardot *marja-e* valami, vagy nem, hanem az, *mi marja*. Erre a kérdésre felel meg ez a mondatrés: *rozsdá*. A *volt*, *él*, *marja* igék tehát nem magukban, hanem annak a dolognak nevével együtt teszik az állítmányt, a melyre vonatkoznak. Lehet-e ennél okosabban beszélni? De azért *a folső lyukban*, *hússal*, *rozsdá* GULYÁS szerint még sem kiegészítők. Pedig a meghatározás szerint vagy kiegészítők ezek is, vagy a *ravasz állat* és a *tied* sem kiegészítők. A *másik nevezőnek* megismeréséhez nincs szükség ily tekervényes meghatározásokra s nem is erről a megismerésről van szó, midőn mondatbeli funkciójuk szerint vizsgáljuk e mondatrészeket. Egyébiránt GULYÁS csak az egyszerű mondatban ismeri a kiegészítőt, se kiegészítő, se állítmányi mellékmondatot nem ismer. Szerinte alany a mellékmondat ebben: *Vonakodásom oka | az, hogy nem szeret más esze után járni a számár*.

A grammatikusokat, úgy látszik, a mutató és igésítő szócska zavarja az állítmányi mellékmondat megismerésében. Nem csoda, mikor csak az azonrendű egyes szókat látják a mondatban. De ezen könnyű segíteni. A mit nem látnak a két mondatban (a teljes összetett mondatban), látniok kell a másfél mondatban. A D schema szerint ezeket a másfél mondatokat kapjuk:

- D1. A képviselő úr (a ki derűtséget keltett | e hasonlaltal)
 2. A képviselő úr (a ki e hasonlaltal keltett | derűtséget)
 3. E hasonlat (a melylyel derűtséget keltett | a képviselő úr)
 4. E hasonlat (a melylyel a képviselő úr keltett | derűtséget)
 5. A derűtség (a melyet e hasonlaltal keltett | a képviselő úr)
 6. A derűtség (a melyet a képviselő úr keltett | e hasonlaltal).

Helyet cseréltetve a mellékmondat tagjaival az F schema szerint ezeket a mondatokat:

- F1. A képviselő úr (a ki e hasonlaltal | derűtséget keltett)
 2. A képviselő úr (a ki derűtséget | e hasonlaltal keltett)
 sat.

Helyet cseréltetve a két főtaggal az A schema szerint ezeket a mondatokat:

- A1. (A ki derűtséget keltett | e hasonlaltal) a képviselő úr
 2. (A ki e hasonlaltal keltett | derűtséget) a képviselő úr
 sat.

Vagy a B schema szerint ezeket:

- B1. (A ki e hasonlaltal | derűtséget keltett) a képviselő úr
 2. (A ki derűtséget | e hasonlaltal keltett) a képviselő úr
 sat.

Másfél mondatoknak nevezem az efféle mondatokat, mivel egy egész mellékmondatból s egy fél főmondatból állanak, de csak ad hoc nevezem így, mert talán még helyesebben nevezhetném *fél* mondatoknak. (Helyes nevük különben: *összetett szólások*). Mi a mellékmondat az efféle másfél mondatban? Föltéve, hogy csakugyan a főt nevezett schemák szerint alkottuk a másfél mondatokat, nem egyéb, mint a megfelelő egyszerű mondatnak külön mondat alakjában kifejezett állítmánya, azaz *állítmányi mellékmondat*. Vannak tehát állítmányi mellékmondatok is. A grammatikusok maguk is így nevezik őket, mert *attributív* mellékmondat nem egyéb, mint *praedicatív* mellékmondat. Az *attributum*, mint már a II. fejezetben említettem, az egyetlen műszó a grammatikusok mondatelemzésében, melyen functiót is, nem csupán formát értenek. Azért nem is tudják, hová tegyék, mint KALMÁR-nak e táblájából is kitűnik (Isk. m. nyelvt. 5.):

Alany	Jelző
Állítmány	
Tárgy	
Határozó	
Kiegészítő	

De jól van, hadd legyen *jelző* vagy *jelzői mellékmondat* az efféle mellékmondat. Annyi bizonyos, hogy csak a maga egészében azonrendű a maga jelzettjével. Nem mondhatni, hogy pl. ez a másfél mondat: *A képviselő úr (a ki derűtséget keltett e hasonlaltal)* jelzettből, jelzőből, tárgyból és eszközhatározóból áll. Nem mondhatni, mert ezek nem azonrendű, még csak nem is azonnemű dolgok. A megfelelő egyszerű mondatban: *A képviselő úr | derűtséget keltett e hasonlaltal* a jelzettnek, azaz határozandónak alany a neve, a jelzőnek, azaz határozónak állítmány a neve. S mégis azt mondják, hogy ez az egyszerű mondat alanyból, állítmányból, tárgyból és határozóból áll.

Midőn én a jelzői mellékmondatot is állítmányi mellékmondatnak nevezem, nem azt akarom mondani, hogy a mellékmondat állítmánya ennek az összetett mondatnak is: *A képviselő úr* (s^2), *a ki derűtséget keltett e hasonlaltal* (p^2), *jó barátom* (p). Hisz a tagolásból világosan látni, hogy ennek az összetett mondatnak p az állítmánya. De az is kétségtelen, hogy az összetett mondat alanyának, t. i. s -nek, mely itt s^2p^2 -vel egyenlő, most is állítmányi

altagja a mellékmondat, azaz mint altag most is állítmányi mellékmondat. Az összetett mondat is, valamint az egyszerű, csak fölsőbb vagy alsóbbrendű alanyi és állítmányi értelmű tagokból áll; az alanyi és állítmányi mellékmondat mellett nincs helye se «kiegészítő», se «tárgyi», se «határozó mellékmondatnak».

Ezt persze nehezen látja át, a ki így szokta tagolni a mondatot: Alany: *a képviselő úr*, állítmány: *van*, az alany jelzője: *a ki derűtséget keltett e hasonlattal*, kiegészítő: *barátom*, a kiegészítő jelzője: *jó*. A ki így elemzi ezt a mondatot, annak sejtelme sem lehet annak szerkezetéről és keletkezéséről. Ez a mondat nem úgy keletkezett, hogy a beszélő kikereste elméje szótárából alanyúl *a képviselő urat*, ehhez állítmányúl a *van-t*, azután béléssel vagy sujtással az alanyhoz a jelzőt, az állítmányhoz a kiegészítőt. Ez a mondat úgy keletkezett, hogy előbb meglett ez a mondat: *A képviselő úr derűtséget keltett e hasonlattal*, azután ez a mondat *A képviselő úr jó barátom*, e kettővel együtt ez: *Az, a ki derűtséget keltett e hasonlattal, jó barátom*. Ebből a három mondatból, melyekben kétszer-kétszer fordul elő ugyanazon tag, az ismétlések mellőzésével s a három tagnak egymásbefoglalásával lett az a mondat, a melyet valóban kinyilatkoztat a beszélő. Az egymásba foglalt három tag közül a mellékmondat a középső tag (az I. alak szerint). Ez a mellékmondat tehát alany, azaz alanyi mellékmondat a belső (fölső) taghoz (*a jó barátom-hoz*) képest s állítmány, azaz állítmányi mellékmondat a külső (alsó) taghoz (*a képviselő úr-hoz*) képest.

Ebben a másfél mondatban: *A képviselő úr (a ki derűtséget keltett e hasonlattal)* még jól látják a grammatikusok a két főtagot. De nem látják többé e két főtagot, mihelyt a kötő, illetőleg vonatkoztató szócska kiestével egyszerű mondat — *A képviselő úr derűtséget keltett e hasonlattal* — vagy az igésített mutató szócska közbeszúrásával összetett mondat — *A képviselő úr az (van), a ki derűtséget keltett e hasonlattal* — lesz a másfél mondatból. Pedig látnivaló, hogy a kötő, illetőleg vonatkoztató, mutató és igésítő szócskák csak «*Formwörter*», nem «*Stoffwörter*» ezekben a változatokban. Ez alakító vagy váltó szócskák nélkül nem volnának változatok.

Ezek a váltó szócskák zavarják a grammatikusokat az állítmányi mellékmondat megismerésében. Szerintük az összetett mondatban már nem *a képviselő úr* és *derűtséget keltett e hasonlattal* a két főtag, hanem *a képviselő úr* (mint alany) és *van*, legfőljebb *az van* (mint állítmány).

Hát én nem tagadom, hogy ez az *az (van)* nem állítmány, még azt sem, hogy nem a főmondat állítmánya; de épen az a baj, hogy a grammatikusok nem tesznek különbséget a *főmondat* és az *összetett mondat* állítmánya közt. Ez nem mindegy. Mihelyt főmondatról van szó, akkor már nem az egy mondatot látjuk az

összetett mondatban, hanem a kettőt. Ez a két mondat, t. i. a főmondat és a mellékmondat maguk is alanyból és állítmányból állanak. A mellékmondat se alanya, se állítmánya nem lehet a *főmondatnak*, mert az *összetett mondatnak* az alanya vagy állítmánya. Ebben az összetett mondatban: *Tévelyegnek | azok (a kik gonoszt cselekesznek)* a főmondatnak nem a mellékmondat az alanya, hanem az *azok*. Azért helytelenek a grammatikusok efféle meghatározásai is: «Az alanyi mellékmondat nem egyéb mint a főmondatnak egész mondattal kifejezett alanya» (GULYÁS), vagy «Az alanyi mellékmondat a maga főmondatának mondat alakjában kifejezett alanya» (HORVÁTH CYRILL). Helyesen csak azt lehet mondani, hogy az alanyi mellékmondat nem egyéb mint a *megfelelő egyszerű mondatnak* mondat, még helyesebben: *összetett szólás* alakjában kifejezett alanya.

PETŐFI ezt: *A ki magyar, a ki vitéz | az ellenséggel szembenéz*, így mondhatta volna: *A magyar, a vitéz | az ellenséggel szembenéz*. Mi a különbség e két mondat alanya közt? Az, hogy az egyikben (két egymás mellé rendelt | egyszerű, a másikban összetett szólás az alany. Egyszerű szólások: *a magyar, a vitéz*, összetett szólások: *a ki magyar (van), a ki vitéz (van)* vagy *az, a ki magyar (van), az, a ki vitéz (van)*. Hasonló a viszony a következő szólások közt is: *a király = az, a ki király*; *a növény = az, a mi növény*; *az áldó = az, a ki áld*; *a fájo = az, a mi fáj*; *az erősebb = az, a ki erősebb*; *= az erősebb bor = az olyan bor, mely erősebb*; *a nemesszívü = az, a kinek nemes szive van = az, a kinek nemes a szive*; *a derűtségekeltő = az, a ki derűtséget kelt*; *a derűtséget keltett képviselő = az a képviselő, a ki derűtséget keltett*; *az e hasonlaltal derűtséget keltett képviselő úr = az a képviselő úr, a ki derűtséget keltett e hasonlaltal*; *a szomszédom háza = az a ház, mely a szomszédomé sat*.

Midőn ezek helyett: *A derék | nem fél az idők mohától. A derűtségekeltő | e hasonlaltal élt. A derűtségekeltő | a képviselő úr volt*, ezeket mondjuk: *Az, a ki derék | nem fél az idők mohától. Az, a ki derűtséget keltett | e hasonlaltal élt. Az, a ki derűtséget keltett | a képviselő úr volt*; akkor az összetett mondatokban is csak egy-egy mondatot érzünk. Ennek epen az az oka, hogy az összetett mondatok alanyában nem a másfél mondatot, hanem csak a fél mondatot, az összetett szólást érezzük. Ugyanazt érezzük ezekben is: *Az az ember, a ki derék | nem fél az idők mohától. Az a képviselő úr, a ki derűtséget keltett | e hasonlaltal élt. Az a jó barátom, a ki derűtséget keltett | a képviselő úr volt*. Miért látnak a grammatikusok az első három összetett mondat alanyában csak alanyt, azaz alanyi mellékmondatot, a második három összetett mondat alanyában alanyt és attributív mellékmondatot?

Ennek ismét az az oka, hogy csak az egyes szokat s legfőljebb

a mellékmondatot látják a mondatban. De az egyes szók közül még sem veszik számba az ú. n. névelőt. Ennek az egyszerű mondatnak: *A derék | nem fél az idők mohától* szerintük a derék az alanya. Valamint az egyszerű mondatban, úgy a megfelelő összetett mondatban sem veszik számba ezt a mutató névmást. Így aztán ennek az összetett mondatnak: *Az, a ki derék | nem fél az idők mohától, a ki derék*, azaz a mellékmondat lesz az alanya. Ellenben ebben az egyszerű mondatban: *A derék ember | nem fél az idők mohától* már az elemzés elején külön-külön számba veszik mind a derék, mind az ember szót, ezt alanynak, amazt attributumpak nevezve. Így aztán a megfelelő összetett mondat alanyában is alanyt és attributív mellékmondatot látnak egyszerre. Ez az «alany» alany ugyan, de nem alanya sem az egyszerű, sem az összetett mondatnak, hanem csak e mondatok alanyi főtagjának. De épen ilyen alany (hisz szintén a főmondatnak az alanya) az az szócska ebben a kevésbé összetett szólásban: *az, a ki derék* s ebben az egyszerű szólásban is: *a derék*. Ennek az egyszerű szólásnak derék az attributív értelmű tagja. V. ö. *Az derék (van)*; *Der brave = Der ist brav*. Ha tehát következetesen járnának el a grammatikusok, azt kellene mondaniok, hogy ebben az összetett mondatban is: *Az, a ki derék nem fél az idők mohától* attributum a mellékmondat. Ez szörszálhasogatásnak látszik. Hisz fönt magam is azt mondtam, hogy egyetértek a grammatikusokkal abban, hogy a mellékmondat alany, vagy alanyi mellékmondat az efféle összetett mellékmondatokban. De mindjárt látni fogjuk, mennyire igaz az, hogy az tanít jól, a ki jól különböztet.

Az összetett szólás, valamint az egyszerű, nemcsak alanya, hanem állítmánya is lehet a mondatnak. Ebben az esetben igésíteni kell. Hogy történik ez az igésítés, világosan látni a következő példákban: *Az idők mohától nem félő | az (van), a ki derék (van)*. *Az e hasonlattal élő | az volt, a ki derűtséget keltett*. *A képviselő úr | az volt, a ki derűtséget keltett*. *Az idők mohától nem félő | az az ember (van), a ki derék (van)*. *E hasonlattal élő | az a képviselő úr volt, a ki derűtséget keltett*. *A képviselő úr | az a jó barátom (van), a ki derűtséget keltett*. Az igésítés úgy történik, hogy az összetett szólásnak a főmondathoz tartozó részét is igésítjük. Ezekben az összetett szólásokban: *az, a ki derék (van)*, *az, a ki derűtséget keltett* csupán az az mutató szócska tartozik a főmondathoz, ezekben az összetett szólásokban: *az az ember, a ki derék (van)*, *az a képviselő úr, a ki derűtséget keltett* ezek az altagok: *az az ember, az a képviselő úr* tartoznak a főmondathoz. Amott tehát csupán a mutató szócskát, emitt ezeket az altagokat igésítjük.

A következetesebb grammatikusok így magyarázzák az efféle összetett mondatokat: Ebben a mondatban: *Az idők mohától nem félő | az (van), a ki derék (van)* állítmány a mellékmondat, azaz

állítmányi mellékmondat; ebben a mondatban: *az idők mohától nem félő | az az ember (van), a ki derék (van)* attributum a mellékmondat, azaz attributív mellékmondat. A következetesség csak abban van, hogy a ki nem veszi számba a mutató szócskát, midőn mint névszó alanya a főmondatnak, nem szabad számba vennie akkor sem, midőn mint ige állítmánya a főmondatnak. KALMÁR és társai nem mérnek egyenlő mértékkel az alanyi és az állítmányi mellékmondat részére, ez az oka, hogy alanyi mellékmondat van szerintük, de állítmányi mellékmondat nincs. Az *alanyi mellékmondat*, ha számba vesszük a mutató szócskát, tulajdonképp *attributív mellékmondat*. A ki tehát egyenlő mértékkel mér mind az alanyi, mind az állítmányi mellékmondat részére, annak vagy mind a kettőt el kell fogadnia, vagy egyiket sem.

A névszónak, akár mint egyes szónak, akár mint egyszerű vagy összetett szólásnak igésítése nem épen azon módon, vagy legalább nem mindig azon módon történik, mint nagyobb világosság kedvéért az előbbi példákban történt. A nyelv sokkal simábban végzi ezt, a mennyiben onnan veszi az igésítő elemet, a hol legközelebb találja. E helyett: *Az idők mohától nem félő | az (van), a ki derék* ezt mondja: *Az idők mohától | az nem fél, a ki derék*. E helyett: *A derék (van) | nem félő az idők mohától* ezt: *A derék nem fél | az idők mohától*. E helyett: *Az e hasonlattal élő | az volt, a ki derűtséget keltett* ezt: *E hasonlattal | az élt, a ki derűtséget keltett*. A legáltalánosabb, azaz legüresebb tartalmú igékkel: *van, volt, lesz* stb. csak akkor igésít a nyelv, ha más ige nem akad a mondat tartalmában, vagy nem illik a mondat tartalmába. Pl. mikor e helyett: *A képviselő úr | derűtséget keltett* ezt mondjuk: *A képviselő úr az (van) | a ki derűtséget keltett*.

Ezek után az egyszerű és az összetett mondat különbségét így határozhatjuk meg: *az egyszerű mondat egyszerű szólásokból áll, az összetett mondatnak egyik, vagy másik, vagy mind a két főtagja összetett szólás*. Mert vannak oly összetett mondatok is, melyeknek mind a két főtagjuk összetett szólás. Pl.:

Az (a ki e hasonlattal élt)	az (a ki derűtséget keltett)
Az (a ki e hasonlattal élt)	az (a ki képviselő)
Az (a ki e hasonlattal élt)	az (a kit a köszvény bánt)
Az (a ki e hasonlattal élt)	az (a kinek adósa vagyok)
Az (a ki e hasonlattal élt)	az (a kihez több bizalmam van)
Az (a ki e hasonlattal élt)	az (a kiből derék ember válhatik)
Az (a ki e hasonlattal élt)	az (a kitől levél érkezett)
Az (a ki e hasonlattal élt)	az (a kire sokan haragszanak)
Az (a ki e hasonlattal élt)	az (a ki nélkül nincs multság).

Avagy functiót (és helyet) cseréltetve a két főtaggal:

Az (a ki derűtséget keltett)	az (a ki e hasonlattal élt)
Az (a ki képviselő)	az (a ki e hasonlattal élt)

Az (a kit a köszvény bánt) | az (a ki e hasonlattal élt)
 Az (a kinek adósa vagyok) | az (a ki e hasonlattal élt)
 Az (a kihez több bizalmam van) | az (a ki e hasonlattal élt)
 Az (a kiből derék ember válhatik) | az (a ki e hasonlattal élt)
 Az (a kitől levél érkezett) | az (a ki e hasonlattal élt)
 Az (a kire sokan haragszanak) | az (a ki e hasonlattal élt)
 Az (a ki nélkül nincs multság) | az (a ki e hasonlattal élt).

Mit tudunk meg ezekből a példákból? Megtudjuk legelsőbb azt, hogy az összetett mondat csakugyan úgy oszlik két főtagra, két szólásra, mint az egyszerű mondat. Továbbá azt, hogy ugyanazon szólás alanya is, állítmánya is lehet a mondatnak, hogy a szólásnak alanyi vagy állítmányi funkciója nem függ sem alakjától, sem jelentésétől a szólásnak. A különbség csak az, hogy mint állítmány igésítve van (ámbar a példákban csak lappang az igésítő elem), azaz *ige*, mint alany változatlan marad, azaz *névszó*. Azért mondta ARISTOTELES, hogy *αὐτὰ μὲν οὖν καὶ' αὐτὰ λεγόμενα τὰ ῥήματα. ὀνόματα ἐστὶ*, hogy magukban, azaz igésítés nélkül, nevek az igék (*περὶ ἐπμ.* 3. fej.). Legvilágosabban látni ezt a főmondatban: *az* | *az* (*van*), helycserével: *az* (*van*) *az*, melyben ugyanazon szó alanyi is, állítmány is, névszó is, ige is ugyanazon mondatban.

Ebből a főmondatból még azt is látjuk, hogy talán tévednek azok, a kik azt vélik, hogy «az alany a cselekvő személy fogalmából keletkezett». «*Das ist das! und was ist das? dies sind die allgemeinen Kategorien, in denen sich dieses Denken (nämlich das Denken des Urmenschen, oder des Kindes) bewegt*», mondja STEINTHAL (*Gramm. Log. u. Psych.* 323.) s magam is azt tartom, hogy valami mutató szócska lehetett az első alany (s az első állítmány is). A személyjelentő szócskák már a mutató szócskának ültek a helyébe az efféle mondatokban: *én* | *az vagyok*, *te* | *az vagy*, *ő* | *az* (*van*); *az* | *én vagyok*, *az* | *te vagy*, *az ő* (*van*), s a szerint alanyok, vagy állítmányok, a mint az alanyi, vagy az állítmányi mutató szócskának ültek a helyébe.

Ha az első csoportban egyszerűsítjük az állítmányi szólást, a következő mondatokat kapjuk:

Az (a ki e hasonlattal élt) | derűtséget keltett
 Az (a ki e hasonlattal élt) | a képviselő
 Azt (a ki e hasonlattal élt) | a köszvény bántja
 Annak (a ki e hasonlattal élt) | adósa vagyok
 Ahhoz (a ki e hasonlattal élt) | több bizalmam van
 Abból (a ki e hasonlattal élt) | derék ember válhatik
 Attól (a ki e hasonlattal élt) | levél érkezett
 Arra (a ki e hasonlattal élt) | sokan haragszanak
 A nélkül (a ki e hasonlattal élt) | nincs multság.

Történt-e itt más változás, mint az, hogy az összetett mon-

datok állítmányát egyszerűsítettük, az összetett szólást megfelelő egyszerű szólássá változtattuk? Nem. Mivel magyarázzák tehát a grammatikusok azt, hogy a megmaradt mellékmondat, mely előbb alany volt mind a kilencz összetett mondatban, most már csak a két elsőben *alany* (KALMÁR és társai szerint csak az elsőben, mert a másodikban már *kiegészítő*), a harmadikban *tárgy*, a többiben határozó? Vagy mivel magyarázzák azt, hogy az összetett mondatok egyszerűsített állítmánya nem *állítmány* többé, hanem az első mondatban *tárgy* és *állítmány*, a második mondatban *kiegészítő* és *állítmány*, a többi mondatban *alany* és *állítmány*? Hisz ez világfölfordulás, nem csekély változás!

S mi okozta ezt a szörnyű változást? Az, hogy az egyszerűsítés miatt kiesett vonatkozó szócska helyett most a mutató szócska van deklinálva, tehát nem is a különböző forma, csak az, hogy az egyik váltó szócska helyett a másik öltözött ugyanazon formába. (Jegyezzük meg, hogy e váltó szócskák akármely formában csak arra valók, hogy egyszerű mondat helyett összetett mondattal élhessünk.)

Egyszerűsítsük most a második csoportban az állítmányi szólást:

Az (a ki derűtséget keltett) | e hasonlattal élt

Az (a ki képviselő) | e hasonlattal élt

Az (a kit a köszvény bánt) | e hasonlattal élt
sat.

Itt sem történt más változás, mint az, hogy az állítmányi szólást egyszerűsítettük, de ez az egyszerű szólás nem *állítmány* többé a grammatikusok szerint, hanem *állítmány* (*kelt*), *határozó* (*hasonlattal*) és *jelző* (*e*).

Ha a második csoport állítmányi szólása véletlenül így hangzott volna: az (a ki élt e hasonlattal), akkor egyszerűsítése után ezeket e mondatokat kaptuk volna:

Az (a ki derűtséget keltett) | élt e hasonlattal

Az (a ki képviselő) | élt e hasonlattal
sat.

A grammatikusok szerint nincs különbség ezek között: *e hasonlattal élt*, *e hasonlattal élt*, *e hasonlattal | élt*, *élt* | *e hasonlattal*. Mind a négyben állítmány az *élt*, határozó a *hasonlattal* s jelző az *é*. De nem is tudják ám a grammatikusok, hogy mit jelent a hangsúly s hiába keresik a szórend törvényeit is.

Egyszerűsítsük most az első csoportban az alanyi szólást:

E hasonlattal | az élt (a ki derűtséget keltett)

E hasonlattal | az élt (a ki képviselő)

E hasonlattal | az élt (a kit a köszvény bánt)
sat.

Itt sem történt más változás, mint az, hogy az alanyi szólást egyszerűsítettük (a benne talált igét az állítmányi szolás igésítésére használva föl). De a grammatikusok szerint nem *alany* többé ez a szolás, hanem mind a kilencz mondatban *határozó*. Az összetett mondatok alanya most a mellékmondat. Ez tehát *alanyi mellékmondat*, még pedig nemcsak KALMÁR szerint, hanem minden grammatikus szerint. (Persze, mert most már csak egy nevező eset van a mondatban.) Az állítmány mind a kilencz mondatban *élt*.

Egyszerűsítsük végre a második csoportban is az alanyi szólást:

Derűtséget		az keltett (a ki e hasonlattal élt)
A képviselő		az (a ki e hasonlattal élt)
A köszvény		azt bántja (a ki e hasonlattal élt)
Adósa		annak vagyok (a ki e hasonlattal élt)
Több bizalmam		ahoz van (a ki e hasonlattal élt)
Derek ember		abból válhatik (a ki e hasonlattal élt)
Levél		attól érkezett (a ki e hasonlattal élt)
Sokan		arra haragszanak (a ki e hasonlattal élt)
Mulatság		a nélkül nincs (a ki e hasonlattal élt).

Ezekben a grammatikusok is alanynak tartják legalább nyolcz mondatban az egyszerűsített szólást, mert az elsőben *tárgynak* nevezik (némelyek a *sokan*-t sem tartják alanynak, hanem *határozónak*). De az állítmányi szolás ezekben is fölbomlott, még pedig *állítmányra* és *alanyi mellékmondatra* az első mondatban, *állítmányra* és *kiegészítő mellékmondatra* a második mondatban, *állítmányra* és *tárgyi mellékmondatra* a harmadik mondatban, *állítmányra* és *határozó mellékmondatra* a többiben.

Ha ennyi fölfordulással járna valamely összetett szólásnak egyszerűvé, vagy valamely egyszerű szólásnak összetetté változtatása, bizony a legtudósabb ember sem merne összetett mondat helyett egyszerűvel, vagy egyszerű helyett összetettel élni. De tudjuk, hogy bátran megteszi ezt az írni, olvasni nem tudó ember is. Ennek csak az lehet az oka, hogy az egymásnak megfelelő egyszerű és összetett szólások ugyanazt a functiót teljesítik a mondatban. Nem lehet az alany az egyszerű mondatban, a mi állítmány volt a megfelelő összetett mondatban, sem megfordítva állítmány az egyszerű mondatban, a mi alany volt a megfelelő összetett mondatban.

A grammatikusok az összetett mondatnak is csak akkor ismernek igazán alanyára és állítmányára, ha *kétnevezős* a mondat, mikor semmi hasznát sem vehetik ismertető jeleiknek (a cselekvő személy fogalmának, az ige convenientiájának, az optikai centrumnak stb.), mikor csak az ösztön vezérli őket az alany és állítmány megismerésében. Ebben a kétnevezős mondatban: *Az (a ki e ha-*

sonlattal élt) | *az* (a ki *képviselő*) még ráismernek az alanyra és állítmányra. Ingadoznak már, ha ez a mondat kerül szemük elé: *Az* (a ki *e hasonlattal élt*) | a *képviselő*. Pedig ez is kétnevezős még. Nem is ingadoznak már, ha ez kerül szemük elé: *E hasonlattal* | *az élt* (a ki *képviselő*). Nem ingadoznak azért, mert ebben már kétségkívül határozó szerintük a *hasonlattal*. Hogy ingadozhatnának tehát, ha ez kerül szemük elé: *e hasonlattal* | a *képviselő élt*? Pedig ezt a négy mondatot egyenlőség jelével kapcsolhatjuk össze egymással, mert csak az a különbség köztük, hogy majd egyszerű, majd a megfelelő összetett szólással van kifejezve egyik, vagy másik, vagy mind a két főtagjuk.

Láttnivaló, hogy a grammatikusok nem az alanyt és állítmányt látják a mondatban, hanem τὰ ἄνευ συμπλοκῆς vagy κατὰ μηδεμίαν συμπλοκὴν λέγομενα (ARIST. κατηγορίαι, 2. és 4. fej.) a különféle kategoriákat, mondományokat, a tágabb értelemben vett határozókat, az egyes szókat. Egészen más dolog azonban jelentésük szerint vizsgálni a mondatrészeket és funkciójuk szerint. Jelentése szerint személyhatározó (formája szerint nominativus) a *képviselő* ebben a mondatban is: *A képviselő* | *e hasonlattal élt*, meg ebben is: *E hasonlattal* | a *képviselő élt*, de funkciója szerint nem alany mind a kettőben. (V. ö. «A mondatrészek» című értekezésemmel. Nyr. 32, 170.)

Főnt azt mondtam, hogy az efféle összetett mondat: *A képviselő úr* | *az* (a ki *e hasonlattal élt*) a legtisztábban tünteti ki a megfelelő egyszerű mondat alanyát s azt is hozzá tettem, hogy ebben mindnyájan egyetértünk. A megfelelő egyszerű mondat u. i. ez: *A képviselő úr* | *e hasonlattal élt*. Már akkor így folytathattam volna: Ha az efféle mondat: *E hasonlat* | *az* (a melylyel a *képviselő úr élt*) a legtisztábban tünteti ki a megfelelő egyszerű mondat alanyát s a megfelelő egyszerű mondat ez: *E hasonlattal* | a *képviselő úr élt*, akkor ennek az egyszerű mondatnak *e hasonlattal* az alanya. De ha így folytattam volna, mindjárt vége lett volna az egyetértésnek. Azaz talán nem lett volna. Hisz rajtam kívül talán még e hosszú közbevetés után is mind egyetértenek a grammatikusok abban, hogy ennek az egyszerű mondatnak a *képviselő úr* az alanya. Még logikus is akadna akárhány, a ki ebben nekik adna igazat, nem nekem. Hisz a logikusok is csak akkor kezdenek logikát tanulni, mikor már vagy tíz éven át minduntalan csak azt hallották, hogy az alany a *ki*? *mi*? kérdésre felel. De ha százszor százezeren állítják is, hogy egyszeregy kettő, nekem mégis szabad azt mondanom, hogy egyszeregy csak egy. Azt az ellenvetést, hogy *e hasonlattal* alany ugyan abban az egyszerű mondatban, de nem grammatikai, hanem logikai alany, nem fogadhatom el azoktól, a kik nem fogadnák el tőlem azt az ellenvetést, hogy a hinta inga ugyan, de nem fizikai, hanem matematikai inga.

Az a grammatikai alany és állítmány, akárhogy határozzák meg, nem egyéb mint nevező esetben álló névszó és elemi ige, forma, nem functió. Az alany és állítmány pedig functiót, nem formát jelentenek. S ezt, mint utóbbi értekezéséből látom, KALMÁR is sejteni kezdi már, midőn így nyilatkozik: «Eddig megrögzött véleményünk ugyan, hogy az alanynak nominativusnak kell lennie, de ebben talán félrevezet bennünket az alak és erről a nézetről le kell tennünk.» (Nyk. 32, 458.) Igaz, hogy egy-két lappal előbb még összeszid engem azért, hogy nyelvtanilag is állítmánynak tartom a *villám* szót ebben: *A templomot | villám sujtotta* = (A *mi a templomot sujtotta*) | a *villám*, de imént idézett nyilatkozatából mégis azt a reményt meritem, hogy nemsokára át fogja látni, hogy csak az alak vezette félre, midőn abban a mondatban nem a *templomot* tartotta alannak.

A forma és functio különbségét jól látni ezen a példán: *Nagyon, nagyon örültem, hogy megnevelteti*. Ebben a mondatban a NySz. tanúbizonysága szerint a következő mutató szócskák lehetségesek: *azt, annak, abban, azon, arról, a felől*, s ha kissé megváltoztatjuk a mondatot (formájában, nem értelmében) az az is. A grammatikusok szerint *tárgy* a mellékmondat ebben: *Nagyon, nagyon örültem | azt, hogy megnevelteti* (Igen örülök a Kd. egészségét.); *részes határozó* ebben: *Nagyon, nagyon örültem | a n n a k, hogy megnevelteti* (Örülnek inségemnek): *különféle képes vagy nem képes határozó* ezekben: *Nagyon, nagyon örültem | a b b a n, a z o n, arról, a felől, hogy megnevelteti* (A tigris nem örül úgy véres prédában mint te. Nagyoban örül egy zegen bynesnec megh tereesen honnem... Az angelok cverlenek ez may napon embery nemzetnek meg váltasaról. Wrólk ty felwletek); *kiegészítő* (már t. i. ha tetszésünk szerint választjuk ki két nevező eset közül a kiegészítőt) ebben: *Nagy, nagy öröm volt a z nekem, hogy megnevelteti*; végre alany ebben: *Nagy, nagy öröömre volt a z nekem, hogy megnevelteti*.

Ez kétségkívül forma vagy casusok szerint való megkülönböztetés, mert functiójára nézve valamennyi mondatban alany a mellékmondat. Ha nem ugyanaz volna a functiója valamennyiben, nem hagyhatta volna ki PETŐFI a mutató szócskát. De azonnal megváltozik functiója, ha pl. e helyett: *Nagyon, nagyon örültem | azon, hogy megnevelteti*, ezt mondjuk: *Azon | örültem nagyon, nagyon | hogy megnevelteti* = *A min nagyon, nagyon örültem | az, hogy megnevelteti*.

De azt mondják, hogy ennek a mondatnak: *Nagyon, nagyon örültem, hogy megnevelteti az örültem* igébe értett én, azaz az első személy az alanya. Erre azt felelem, hogy ha az alany csakugyan egyik főtagja a mondatnak, akkor az *örültem* igébe értett én nem lehet az alanya annak a mondatnak. Annak a mondatnak ez

a két főtagja: *Nagyon, nagyon örültem | hogy megnevelteti*. Az *örültem* igébe értett *én* csak másod- vagy harmadrendű alanyi tagja lehet ama mondat állítmányi főtagjának, épen olyanrendű tagja, mint ebben: *Megneveltetése | nagy, nagy örömenre volt az örömemre volt*-ba értett *nekem*. Ha a grammatikusok következtetések volnának, azt kellene mondaniok, hogy ennek az utóbbi mondatnak *nekem* az alanya. Ez a *nekem* ugyanaz az első személy ebben a mondatban, mint az *én* amabban. De *én* mégis csak azt mondom, hogy valamint ennek a mondatnak nem a *nekem* az alanya, úgy annak sem az *én* az alanya.

Én még a *Hasztalan olvasok* mondatról sem merném föltétlenül azt mondani, hogy *én* az alanya, mert könnyen meghazudtolhatja VÖRÖSMARTY, a ki így mondta ugyanazt: *Hasztalan van | olvasásom*. Ha ennek nem *nekem*, hanem *olvasásom* az alanya, akkor annak sem *én*, hanem *olvasok* az alanya. Még az *olvas* mondat, vagy az ehhez hasonló mondatok sem jelentik mindig ezt: *ő | olvas*, hanem sokszor csak ezt: *olvasó | van* vagy *olvasás | van*, pl. *esik* nem annyi mint *ő | esik*, hanem csak *eső | van*, *havazik* nem annyi mint *ő | havazik*, hanem csak *havazás | van*. Ne zavarjuk össze tehát a személyt az alannyal, avagy ha azt mondjuk, hogy ennek a mondatnak: *Nagyon, nagyon örültem, hogy megnevelteti az én* az alanya, legyünk következtetések s mondjuk azt is, hogy ennek a mondatnak: *Az az egyetlen szerencsém, hogy mezitláb utazom, a nekem* az alanya, ennek a mondatnak: *Elhagyott, kit úgy szerettem az engem* az alanya stb.

Ha előbb így szerkesztjük a mondatot: *Én || nagyon, nagyon örültem | hogy megnevelteti* = *Nekem || nagy, nagy örömemre volt | hogy megnevelteti*, akkor igaz, hogy *én*, illetőleg *nekem* az alanya. De ez az eljárás egyfelől nem analysis, hanem synthesis, másfelől szükségtelen, mert a második főrésznek így is alanyi tagja marad a mellékmondat.

Hogy vizsgáljuk tehát tagjai funkciójára nézve az összetett mondatot? (Mindig oly mondatokról van szó, melyeknek tagjai egymásba foglalvák, nem egymás mellé rendelvek.) Legelsőbb is két tagra, két szölcásra bontjuk, mint az egyszerű mondatot. Ezek a főtagok, a mondat alanya és állítmánya. E főtagok közül vagy az egyik, vagy a másik, vagy mind a kettő összetett szölcás. Ez az összetett szölcás alany az efféle mondatokban: *Az, a ki hasonlattal élt | derűtséget keltett. Azt, a ki hasonlattal élt | jól ismerem. Az a képviselő, a ki hasonlattal élt | derűtséget keltett. Azt a képviselőt, a ki hasonlattal élt | jól ismerem. Annak a képviselőnek, a ki hasonlattal élt | erős hangja van.* Az irodalomból a már fönt idézeteken fölül még a következő példákkal szolgállok (a mutató szöcskát, ha az eredetiben ki van hagyva, rekesztő jelek közé téve):

Ki nem ingerelte, azt | meg nem támadja. De a mi az enyém, azt | elviszem innét. Te tetted | azt, hogy e hazán az átok súlya nagy. Ki új utat tör (azt) | gaz és túske várja. Ki térdel, annak | élet int. A ki bús dalát hallgatja (annak) | megesik a szíve rajta. Ezer eszendeje | annak, hogy a magyarok itt laknak. A mér' összegyűltünk (annak) | fele sem bolondság. Kik az latrot ajándékért megjámborítják | jaj | azoknak. Arról | szó sincs | hogy kiderüljön. Más módot keresett hát | (arra) hogy bemehessen. Nem törődöm | (azzal) ha ott hagyod minden ékszered. Azon | ne örüljete | hogy a lelkek engednek néktek. Tiszta vagy | azokhoz, a kik tiszták. Elfordulsz | tőlök, a kik gonoszak. A szent, mely téled születetetik | Isten fiának hivattatik. Boldog | az a nemzet, ki ily urat szeret. Ó | bitón fog veszni holnap | ő, ki férjedet megölte. Fazekasé volt | a szekér, melyet látott. Üres volt | a melybe jár, a páholy. De a mit férjéről mondtak, a szó | oly viszáson hangzik. Ha most el nem szakad | jó erős | a pánya — A most el nem szakadó pánya | jó erős. Mit ér | a kert, ha rózsát nem terem? Ki bele fekügyék | hol vagon | a halott? Megjő | a kor, hol szívünk hév ölelés közt összeforr. Tótágast áll | az esze (annak) ki csak egyszer néz is raja. Nekem jutott | a nagy szerencse, hogy Pinty úrfit énekelhetem meg = Nekem jutott | Pinty úrfi megénekeltetésének nagy szerencséje = Nekem jutott | a nagy szerencse, Pinty úrfit énekelni meg. A sírt, hol nemzet sülyed el | népek veszik körül. Undok viperafajzatok dűlják föl | a várt, mely sok ádáz ostromokat mosolyogva nézett. Bejártam | a rónát, melyet átöl a Tisza-Duna karja. S melyen ült, a malomkő-darabot | fogta. A rózsát, mely sírján termett kedvesének | levette kebléről s ekkép szólítja meg. Jaj | annak a kertnek, a hol ilyen virágok teremnek. Lesz-e gyümölcs | a fán, melynek nincs virága? E hazán, mely porban esd kenyérért | nem esik meg szívetek. Túl a tornyon, melyet porbul rakott a szél | büszke fegyver csillog. Bilincset vertenek | belőlem, a ki kard valék. S melyet eddig kivonva forgatott | félt | a kardtól. A bátraktól | szalad | kik szembeszállanak vele. Mikor az isten a férfit teremté, homlokára | szállt sötét ború = A férfit teremő istennek homlokára | sötét ború szállt.

Ha az összetett mondat alanyát, az összetett szólást, ismét két tagra bontjuk, akkor az egyik tag ismét alanyi, a másik állitmányi értelmű. Ez a szólás: *az (azt, annak stb.), a ki hasonlaltal élt* így oszlik két tagra: *az | a ki hasonlaltal élt*. Ebben a mutató szócska, mint ú. n. nevelő (v. ö. ezekkel a megfelelő egyszerű szó-lásokkal: *a hasonlaltal élő, a hasonlaltal élő, a hasonlaltal élőnek* stb.) hangsúlytalan, tehát alanyi értelmű, a mellékmondat állitmányi (attributív) értelmű. Az összetett szólás a maga egészében alanya az összetett mondatnak, de ha a mutató szócskát, melyet különben is gyakran mellőzünk, pl. *a ki hasonlaltal élt | derült-séget kellett*, nem vesszük számba, akkor azt mondhatjuk, hogy a mellékmondat az alanya az efféle összetett mondatnak (*alanyi mellékmondat*).

Ez a szólás: *az a képviselő (azt a képviselőt, annak a képviselőt)*

selőnek stb.), a *ki hasonlaltal élt* így oszlik két tagra: az a *képviselő* | a *ki hasonlaltal élt*. Ebben a mutató szócska hangsúlyos is lehet, hangsúlytalan is. Ha hangsúlyos: *az a képviselő* | a *ki hasonlaltal élt* = a *hasonlaltal élt képviselő*, akkor a mellékmondat állítmányi (attributív) értelmű; ha hangsúlytalan: az a *képviselő* | a *ki hasonlaltal élt* = a *hasonlaltal élt képviselő*, akkor a mellékmondat alanyi értelmű. Világosan látni ezt a különbséget az összetett szólásnak egyszerű szólássá s még világosabban összetett mondatná változtatásából: *Az (van) a képviselő, a ki hasonlaltal élt. Az a képviselő (van), a ki hasonlaltal élt*. Amott állítmány, emitt alany a mellékmondat. A mellékmondat funkciójának, állítmányi vagy alanyi értelmének tehát a mutató szócska az indicatora. Az efféle összetett szólás mindig csak a maga egészében alanya az összetett mondatnak.

Az állítmányi főtaghoz tartozik az összetett szólás az efféle mondatokban: *A képviselő* | *az (van), a ki hasonlaltal élt. A képviselőt* | *bántja az, hogy nem hallgatta meg a miniser. A képviselőt* | *az bántja, hogy nem hallgatta meg a miniser. A képviselő* | *derűtséget keltett azzal (azért, akkor, ott), hogy (mivel, a mikor, a hol) hasonlaltal élt. A képviselő* | *azzal (azért, akkor, ott) keltett derűtséget, hogy (mivel, a mikor, a hol) hasonlaltal élt. Derűtséget* | *keltett az a képviselő, a ki hasonlaltal élt. Derűtséget* | *az a képviselő (az a képviselő) keltett, a ki hasonlaltal élt. A képviselő* | *élt oly hasonlaltal, mely derűtséget keltett. A képviselő* | *oly hasonlaltal (oly hasonlaltal) élt, mely derűtséget keltett.*

Ha ezt az állítmányi főtagot: *az (van)* | *a ki hasonlaltal élt* ismét két tagra bontjuk, azt látjuk, hogy *az (van)* az állítmányi s a mellékmondat az alanyi altagja. V. ö. *A hasonlaltal élő* | *az (van)*. Minthogy az efféle összetett mondatban: *A képviselő* || *az (van)* | *a ki hasonlaltal élt* a mutató szócska csak azt mutatja, hogy mi a mellékmondat funkciója az elemi igéhez képest, azért ha a mutató szócskát s a tartalmat semmivel sem bővítő, a megfelelő egyszerű mondatban: *A képviselő* | *hasonlaltal élt* sokszor nyomtalanul elenyésző elemi igét nem vesszük számba, azt mondhatjuk, hogy annak az összetett mondatnak a mellékmondat az állítmánya (*állítmányi mellékmondat*).

De ép oly helyesen, sőt még helyesebben mondhatjuk azt, hogy az efféle összetett mondatnak az ígésített összetett szólás az állítmánya. Ez az összetett szólás: *az, a ki hasonlaltal élt* ígésítés nélkül névszói értékű (azért mint bármely névszó declinálható is: *azt, a ki hasonlaltal élt, annak, a ki hasonlaltal élt, azoktól, a kik hasonlaltal élték* stb.) s alany pl. ebben a mondatban: *derűtséget keltett* | *az, a ki hasonlaltal élt*; ígésítve: *az (van), a ki hasonlaltal élt* állítmányi lesz. Más példa: *Az az egyetlen szerencsém, hogy mezütláb utazom* = *Az egyetlen szerencsém* | *az (van), hogy mezütláb utazom* = *Az egyetlen szerencsém* | *a mezütláb utazásom (van)*.

Ebben: *az, hogy mezítláb utazom* az igésített összetett szólás. Igésítés nélkül alany ugyanez a szólás pl. ebben a mondatban: *Az az egyetlen szerencsém, hogy mezítláb utazom* = *Az, hogy mezítláb utazom* | *az egyetlen szerencsém (van)* = *A mezítláb utazás* | *az egyetlen szerencsém (van)*. Ebből ismét azt látjuk, hogy az összetett szólás, illetőleg a mellékmondat funkciójának a mutató szócska az indicatora.

Hasonló mondatok ezek is: A legnagyobb dolgunk | *a*, hogy eszünk, iszunk. Ki legbajnokabb lesz, *azé* legyen | *a* lány. *Azé* | *a* veréb | ki megcsípheti. El kell fogni nyomban *az* | kemény parancsa = kemény parancsa | *az (van)*, hogy el kell fogni nyomban. Az egész, mit életemben érted tennem lehetett | *anynyi*, hogy a koporsóba én tevem be tetemed. *Anynyi* | *az* áldása | hogy alig fér belé. *Olyan* | *a* föld | mint egy vén koldús. Hosszú fájdalom rövid tartalma (*az* hogy): sírban két jó gyermekem. A sátán háza | *ott* van, *a* hol az arany terem. *Azok* | pironkodjanak | *a* kik hitetlenül élnek = *A* pironkodók | *azok* legyenek, *a* kik hitetlenül élnek. *Azt* gondoltam, hogy sebemet a sírásó gyógyítja meg = Gondolatom | *az* volt, hogy sebemet a sírásó gyógyítja meg. *Azért* | *jövék* | hogy elűzzem a ködöt = Jöve telem | *azért* vala, hogy elűzzem a kököt. Fölkeresik, *abban* | állapotodtanak meg = Megállapodásuk | *az* volt, hogy fölkeresik.

Ha ezt az állítmányi főtagot: *bántja* | *az, hogy nem hallgatta meg a minister* két tagra bontjuk, azt látjuk, hogy *bántja* az állítmányi, az összetett szólás, illetőleg a mellékmondat az alanyi altagja. Ellenben ha ezt a főtagot: *az* | *bántja* | *hogy nem hallgatta meg a minister* = *a mi bántja* | *az (van)*, *hogy nem hallgatta meg a minister* bontjuk két tagra, azt látjuk, hogy *bántja* az alanyi, az összetett szólás, illetőleg a mellékmondat az állítmányi altagja. Az összetett szólás u. i. most ez: *az, hogy nem hallgatta meg a minister*. Ez mint névszó alany az első mondatban, igésítve állítmány *a* másik mondatban. A második mondat megfordítása az elsőnek, azaz *a* mi névszó, alany az első mondatban, ige, állítmány *a* másik mondatban. *a* mi ige, állítmány az első mondatban, névszó, alany *a* másik mondatban. De e helyett: *a mi bántja* vagy *bántója* | *az (van)*, *hogy nem hallgatta meg a minister* a kicsiszolt s takarékos nyelv az előbbi igét használja föl a névszói szólásnak igévé, állítmánynya tételére: *az* | *bántja* | *hogy nem hallgatta meg a minister*. Azt, hogy ebben az esetben névszói, alanyi értelmű az ige, az összetett szólás funkciójának indicatorából, az erősebben hangoztatott mutató szócskából érezzük meg.

Ugyanez a különbség ennek a két állítmányi főtagnak altagjai között is: *derültséget keltett* | *azzal, hogy hasonlattal élt és azzal* | *keltett derültséget* | *hogy hasonlattal élt* = *a mivel derültséget keltett* | *az (van)*, *hogy hasonlattal élt* = *derültségkelto* | *azzal (volt)*.

hogy hasonlattal élt. Ebben az esetben is a meglévő elemi igét használja föl a nyelv a névszói szólásnak igévé, állítmánynya tételére *keltett* és *derűtséget keltett* közt csak az a különbség, mint *keltő* és *derűtségekeltő*, vagy *keltés* és *derűtségekeltés*, vagy *fa* és *fűzfá*, vagy *asztal* és *kerek asztal* között.

Alanyi altag tehát az összetett szólás, illetőleg a mellékmondat a következő példákban: Rozgonyinak || *meg* kelle igérni | (azt, hogy) Budára leányát föl fogja kísérni. Az igaz úton járó és az istenfélő || *megútáltatik* | attól, a ki gyalázatos úton jár. Rozgonyi Piroska || *fültette* magában | (azt), hogy megtöri szívét fájdalmas igában. A ki jármot hágy nyakába tenni || *mélto* | rá, hogy azt hurczolja is. Az ifjúság könnyű kora || csak *múlo*lag érezi | (azt), a mi az ősz hazafinak buzgó lelkét vérezi. Ott, hol már megszűnik az isten világa || új világot alkot || mindenhatósága. Hejh János vitéznek || került sok bajába | (az), míg lyukat fúrhatott sárkány oldalába (e helyett: sok bajába került). Nem ver meg engem | az isten | (azért), hogy szeretőt mást kerestem. Az isten || *pártfogó*ja | azoknak, kik az egyenes úton járnak. Kukoricza Jancsi || *tán egymaga* volt csak | az, a ki meg nem hallotta az elmondott dolgot. (PÉTERFI ezt az összetett szólás egyszerűsítésével így mondja: Kukoricza Jancsi || *tán egymaga* volt csak | meg nem hallója az elmondott dolognak.)

Állítmányi altag az összetett szólás, illetőleg a mellékmondat a következő példákban: A ki hálát ad | engem | a becsül. Kossuth Kossuth Lajos || *azt* üzente | (hogy) elfogyott a regementje. *Az* forra | bennem, *az* fájt | énnekem || hogy egy nemzetnek két országa van. Az egész örömem || csak *anynyiból állott* | hogy a faluban egy szép kis szőke lány volt. *Azzal* vagdalkoznak | némely nem t'om milyen emberek | hogy ez országban nyilvános épületek nincsenek. A leány || *azért* megy bálba | hogy férjhez mehessen. Nagy fejedelmeknek || *azokat* nevezik | a kik sok tartományokat birnak. Csak *azután* mondta | a következőket | mikor a lány ajkán tőle sok csók égett. Sírhalom tövében || *annak* ásnak árkot | a ki nem lát többé fényes napvilágot. *Olyan* volt mellette | az ékes királylány | mint felhő mellett a tündöklő szivárvány. *Úgy* pislog | békullott szeme két tájéka | mint a kocsonyába fagyott varas béka. Az örömem || *onnan* ered | mert itt voltam. És mint a pipafüst csavarog a légben | *akként* csavarognak szanaszét || elméik. Szemeim || *ott* járnak | a hol nekik tetszik.

Ha végre két tagra bontjuk az efféle állítmányi főtagokat is: *keltett* | az a képriselő, a ki hasonlattal élt, *élt* | oly hasonlattal, a melylyel derűtséget keltett; az a képriselő (az a képriselő) *keltett*, a ki hasonlattal élt, *oly hasonlattal* (oly hasonlattal) *élt* | a melylyel derűtséget keltett, azt látjuk, hogy az első két esetben alanyi, a másik két esetben állítmányi altag az összetett szólás.

Az efféle állítmányi főtagnak két altagra bontásánál még nem érkeztünk a mellékmondatig. Ha ennek functióját is tudni akarjuk, még két tagra kell bontanunk az összetett szólást, így: *az a képviselő | a ki hasonlattal élt, oly hasonlattal, melylyel derűtséget keltett*. Főnt láttuk már, hogy az efféle összetett szólásokban a szerint állítmányi vagy alanyi értelmű a mellékmondat, a mint erősebben, vagy gyengébben hangoztatjuk a mutató szócskát. Mint-hogy az efféle összetett szólások két tagja közt a grammatikusok szerint is attributív, azaz alanyi-állítmányi viszony van, legyen elégséges a főnt említett példákra hivatkoznom.

Ezek után hiábavaló szószaporítás volna o'ly összetett mondatok tagolásába bocsátkoznom, melyeknek mind a két főtagja összetett szólás. Helykimelés okából mellőzöm az oly összetett mondatokat is, melyeknek egyik, vagy másik, vagy mind a két főtagja több egymásba foglalt összetett szólásból áll (többszörösen összetett mondat).

Ezzel befejezem ezt az értekezést. Ha imitt-amott többet ígertem, mint adtam benne, igyekezni fogok pótolni a következőben. Egyelőre csak azt akartam kimutatni, hogy a mit a grammatikusok alanynak és állítmánynak neveznek, egyáltalában nem alany és állítmány, nem lehet tehát *grammatikai* alany és állítmány sem. Mit lehet s mit kell az alanyon és állítmányon értenünk, világosan megmondja az ismeretes meghatározás. E meghatározás szerint nem a *hadakozás* és a *török* az alany ebben a két mondatban: «*A keresztyének között | nagy hadakozás vagyon. A török békeségben vagyon.*» MIKES K., a ki ezt 170. levelében írja, nem a *hadakozásról* és a *törökről*, hanem a *keresztyénekről* és a *törökről* akart valamit mondani. Hogy e meghatározás szerint nem az alany és állítmány az, a mit a grammatikusok annak neveznek, a gondolkozni tudó grammatikusok maguk is átlátják. De a helyett, hogy azt mondanák, hogy nem az alany és állítmány az, a mit annak neveznek, azt mondják, hogy *másféle* alany és állítmány az. Ha ez lehetséges volna, akkor az alany és állítmány ismeretes meghatározásán tágitani kellene, hogy ezt a *másféle* alanyt és állítmányt is magába foglalhassa. De KERN, WEGENER, GABELENTZ, SIMONYI, KALMÁR mind csak szűkítették a meghatározást, KERN pl. annyira, hogy az *én, te, ő, mi, ti, ők* szökon kívül kizárt mindent az alany fogalmából. De azért ebben a mondatban: *Das | bin ich* alkalmassint ő is Prädikatsnominativnak tartja az *ich* szót.

«De hát valami nevet csak kell adni annak, a mit eddig alanynak és állítmánynak neveztünk», mondta a minap SIMONYI szóval előttem. Erre az ellenvetésre már feleltem valahol, azt, hogy nem volt czélom új neveket osztogatni a grammatikai elemeknek. Én beérem az ismeretes *nominativus* és *verbum finitum* nevekkal. A kinek nem tetszenek, keressen jobb neveket, csak ne

az *alanyt* és *állítmányt*, mert ezek a legrosszabbak s már elég zavart okoztak.

Nagy, nagy az a zűrzavar, mely abból keletkezett, hogy a grammatikusok is alanyról és állítmányról kezdtek beszélni. S nemcsak a grammatikában nagy, hanem a logikában is. Sőt ebben még nagyobb. Azok, a kik eddig figyelmükre méltatták előbbi értekezéseimet, SIMONYI, KALMÁR, PETZ, KOC SIS LÉNÁRD mind azt vetették szememre, hogy én a logikai alanyról és állítmányról beszélek. De mutasson nekem valaki csak egy logikát is, melyben említés volna arról, hogy a mondat mind alsóbb- meg alsóbbrendű határozó- és határozandó, azaz állítmányi és alanyi értelmű két-két tagra oszlik. E helyett ezt találni az újabb logikákban:

«In den einfachen Urtheilen sind folgende Verhältnisse zu unterscheiden: 1. Das prädicative oder das Verhältniss von Subject und Prädicat. 2. Das Objectsverhältniss oder das Verhältniss des Prädicates zu seinem Objecte. 3. Das attributive Verhältniss . . . In dem mehrfachen oder zusammengesetzten Urtheil ist das subordinierte Urtheil nach der Stelle (!), die es oder der sich einfügende Theil desselben in dem Gesamturtheil (dem Gesamtsatze) einnimmt, entweder Subjectiv-, oder Prädicativ-, oder Attributiv-, oder ergänzendes oder bestimmendes Objectiv Urtheil (-Satz)».

Igy érti az alanyt és állítmányt Németországnak egyik híres logikusa, UEBERWEG (System der Logik, 2. Aufl. 144—147). S a legfurcsább az, hogy TRENDELENBURG-nak helyes sejtelmét így veti el:

«Man kann mit TRENDELENBURG sagen, die Logik verstehe unter dem Prädicat die objectiven Bestimmungen, falls solche vorhanden sind, mit, also z. B. in dem Satze: *A trifft B*, sei nicht das blosse Treffen, sondern das Treffen des B, das logische Prädicat. Aber dann muss man bei dem so bestimmten Prädicat noch das eigentlich prädicative Verhältniss und das objective unterscheiden, also das letztere doch wiederum einer besonderen Betrachtung würdigen.» (U. o. 148.)

Ez azt teszi, hogy ennek a mondatnak: *A ló | vizet iszik*, nem a *vizet iszik*, hanem *szik az* egyik főtagja, az állítmánya. Így érti az állítmányt WUNDT is, mint megtetszik ebből az egyeztetéséből: *trinkt Wasser = das Wasser | wird getrunken*. (A helyes egyenlet ez: *was es trinkt, sein Getränk, das Getrunkene | ist Wasser*.) De hát WUNDT is legalább tíz éven át hallotta minduntalan azt, hogy az ige mindig állítmány, mielőtt logikával kezdett foglalkozni.

Nem az a baj tehát, hogy az alany és állítmány belekerült a logikából a grammatikába, hanem az, hogy a grammatikából vissza-került a logikába, az, hogy ezt a syllogismust:

Jaj | annak, a kit megvert az isten
Azt a kertet | megverte az isten
Jaj | annak a kertnek,

nemsokára a logikusok is így fogják magyarázni: I. præmissa: alany (*jaj*), állítmány hiányzik vagy lappang, részes határozó mellékmondat alakjában; II. præmissa: tárgy, állítmány, alany; conclusió: 1. alany mint alany, 2. tárgy mint részes határozó.

Fogadják bírálóim hálás köszönetemet annak elismeréséért, hogy logikailag csakugyan az az alany és állítmány, a mit én értek rajtuk.

KICSKA EMIL.

A magyar nyelv árja és kaukázusi elemei.

[MUNKÁCSI BERNÁT. Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I.]

(Harmadik közlemény.)

10. *Isten*. Hogy a magyar *isten* szó perzsa eredetű, az másfél század óta mindig újra meg újra fölbukkanó — ötlet. Ezen nincs is mit csodálkoznunk, mert egyrészt tagadhatatlan, hogy régi perzsa hatás észlelhető nyelvünkben, másrészt a perzsa *yazdān*, a mely ugyancsak «isten»-t jelent, eléggé összeeseng a mi szavunkkal, hogy az olyan tudósokat, a kik hangtani apróságokkal nem törődnek, arra csábítsa, hogy a két szó közt kapcsolatot keressenek. Hiszen már M. munkájának megjelenése óta is olvastunk ilyen magyarázatot,* a mely ugyan semmivel sem tudományosabb M.-énál, de legalább azt az egyet mutatja, hogy ilyen a laikus előtt is annyira tetszetős etimológiák végkép ki nem írthatók. Ha tehát M.-nak van érdeme a dolog körül, az csak abban állhat, hogy neki talán sikerült szigorú tudományos bizonyítással a hangtani nehézségeket eltávolítani, a melyek miatt ez az összeállítás mindeddig komolyan számba sem vehető ötletnek volt tekinthető. Hogy ez neki tényleg sikerült, azt némileg van jogunk reményleni SIMONYI szavai miatt is, a ki az «*isten* : perzsa *yazdān*»-féle összeállítást «a fontosabb és biztosabb szóegyeztetések» közé számítja (I. Nyr. 31 : 34), még inkább a miatt a biztos hang miatt, a melyen M. erről szól: «bizvást azonosíthatjuk a magy. *isten* szót a pahl. *yaztān*-nal, melylyel a jelentésin kívül a hangtani egyezés is egészen szabályszerű» (I. 379. l.). De ha közelebbről szemügyre vesszük mind azt, a mit M. fölhoz az *isten* szó tárgyalása közben, reményünk vajmi gyorsan szétfoszlik és csodálkozva kérdezzük, foglalkozott-e a szerző egyáltalában valaha a perzsa nyelvvel, mikor még a legegyszerűbb és legismertebb dolgok is elkerülték figyelmét.

* KÉGL a Franklin-Társulat kiadásában megjelenő *Egyetemes irodalomtörténetben* I: 332: «*ized*, a miből magy. *ist-en*; régibb alakja *jazata*».

Mindenek előtt már maga a kiindulás is hibás, M. ugyanis a magyar *isten*-t nem a perzsa *yazdān*-ból magyarázza, hanem egy félreértett pehlevi *yaztān*-ból: ezt az elvétve található írást önkényesen *yastan*- (azaz *jasztan*-)nak olvassa,*) és erre épít azután tovább, hogy mikép, azt majd meglátjuk később.

A pehlevi *yazdān*, a mely mellett ritkábban *yaztān* írást is találunk, többesszámi alak — West «the sacred beings»-szel fordítja és csakis *yazdān* alakot idéz régi fölíratokból (l. Grundriss d. iran. Phil. II. Bd. 1. Lief. 77. l. 4. §.; 78. l. 6. §. és 84. l. 19. §.) — ez a többesszámi alak a perzsában is *yazdān*; egyesszáma a pehleviben *yazd*, a melynek a perzsában *izad* felel meg. Ha a *yazdān* mellett itt-ott fölötlő *yaztān* valóban *yaztan*- (azaz *jasztan*-)nak volna olvasandó, akkor megfoghatatlanok volnának előttünk a kétségtelenül *zd*-vel hangzó *yazdān* és *yazd*, csak úgy mint az újperzsa *izad*, mert *st* (azaz *szt*)-ből a perzsában nem lehet semmikép *sem zd*. A *yaztān* írás magyarázata nyilván egészen másban leli magyarázatát: a pehlevi *yazdān*, a mint M. is helyesen mondja, egy *aveszta yazatānām*-ból lett, az elvétve fölötlő pehlevi *yaztān* írás a rendes, az újabb perzsa forrásokból meg éppenséggel egyedül ismeretes, *yazdān* írás mellett semmi más mint történeti írás, a melytől a pehlevi források csak úgy hemzsegnek. Érthető tehát, hogy a szakértők nem is vesződnek ezzel az élő nyelvben soha nem ejtett *yaztān* alakkal, hanem mindig csak a *yazdān* alak keletkezését fejtetik. A ki csak némileg ismeri a pehlevi forrásokat, tudja, hogy mennyire nem szabad éppen itt a betűhöz ragaszkodni, óva intik is ettől a kezdőt folyton folyvást. SALEMANN egyebek közt mondja: «Ferner ist die Schreibung des Pahlawi keine phonetische, sondern zu einem nicht geringen Teile eine historische» (Grundr. d. iran. Phil. I. Bd. 1. Abteil. 250. l.); HÜBSCHMANN pedig így nyilatkozik: «Hier sei nur noch vom Pehlevi als der Schriftsprache der Parther und Sassaniden bemerkt, dass es eine historische Schreibweise hat» (Persische Studien 117. l.). HÜBSCHMANN, mert a tényleg ejtett hangok érdeklik csak, meg sem említi a *yaztān* írást, hanem csak *yazdān*-ról szól (i. h. 125). SALEMANN is csak *yazdān*-t említi (Gr. d. iran. Ph. I. 1. Abt. 274. l. 45. §.), míg HORN egyenesen tagadja, hogy a *yaztān*-t úgy lehetne olvasni, a mint M. hiszi: «In np. *yazdān* neben *izad* ist nach Abfall des *a* die Tenuis schon im Pahlavi naturgemäss zur Media geworden, vgl. *yazd* (Münzen) *yazdān* (neben archaischer Schreibung *yaztān*), aw. *yazata*-, bezw. *yazatānam*» (Gr. d. iran. Ph. I. 2. Abt. 83. l.). Az a biztosság, a melylyel M. mégis állítja, hogy a *yaztān* följegyzés *yastan*- (azaz *jasztan*-)nak olvasandó, csakis abból magyarázható, hogy a helyett, hogy elmé-

*) «Az etymologikus írású *yaztān* helyett az igazi *yastan* ejtést véve» l. i. h.

lyedt volna a perzsa nyelv multjába és némileg tájékozta volna magát a pehlevi nyelv sajátosságos írott hagyománya körül is, nagy bátrán magyar *azt* — melynek «igazi kiejtése» valóban = *aszt* — kaptafájára húzta a *yazdān* mellett itt-ott mutatkozó pehlevi *yaz-tān*-t; ennyi tudománnyal jutott azután abhoz a nem létező *yas-tan* (mond *jasztan*) alakhoz, a melyből kiindul. És a milyen a kiinduló pont, olyan az egész építmény is, a melyet erre fölepít, mert ha lett volna is valamikor a pehlevi nyelvben *yastan* (*jasztan*) alak, abból soha magyar *isten* nem lett volna, legalább úgy nem, a mint M. magyarázza. De ez összefügg egy egész sor tévedésével, úgy hogy ki kell e helyt más szók magyarázatára is térnem.

M. igen gyakran magyaráz magyar *s*-t eredeti *sz*-ből, még pedig nem úgy, hogy a magyar nyelvben keletkezett volna e hang-változás, hanem úgy, hogy az *s* (*š*) már az árja nyelvekben fejlődött volna régi *sz* (*s*)-ből. Az *isten* szó fejtegetésénél ezt az *s* > *š* változást már jól ismert ténynek tekinti, csak más czikkekre hivatkozik, a hol igaz szintén nem tárgyalja komolyan a kérdést, de odavetett célzással és ide-oda való utalással szolgál bőven. Az *isten* cikkben mindössze ennyit olvasunk e kérdésről: «v. ö. a *st* ~ *št* hangmegfelelésre magyar *ester* (= szkr. *starī-*), magy. *ezüst* (= osszét *äzwist*), magy. *üstök* (osszét *st'ug* «locke, büschel haare», szkr. *stukā* «zotte»; l. fönt az *esik* cikket 91. sz.). Nézzük hát az *esik* cikket, hisz első sorban itt várhatjuk a kérdés behatóbb fejtegetését, maga M. erre utal bennünket. Itt a következőket olvassuk:

«A *száz* szó itt idézett megfeleléseinek példája láttatja, hogy az eredeti *s*-nek *š* felé való hajlása már azon árja területnek lehetett hajlandósága, honnan a finn-magyar nyelvek ily eredetű szavainak egy része került. E fölvételre alapot nyújtanak a magy. *sör*, *sarok*; *köles*, *haris*; *kast*, *ostor*, *ezüst*, *üst*, *üstök*, *isten*; *becs* és *köcsög* szavak is l. e cikkeket), melyekben t. i. szintén *š*, illetőleg ebből fejlettnek vehető *č* áll szemben árja *s*-nek. Jól meg is érthetjük e jelenséget, ha számba vesszük, hogy eredeti árja, illetőleg indogermán *s* igen sok esetben *s* többféle helyzetben (többek közt a *st* hangcsoportban is) változott *š*-vé az iránság terén (l. HÜBSCHMANN, Pers. Stud. 232. s köv. ll.). Ezzel magyarázhatjuk az egyébként értelemben és alakban pontosan egyező szkr. *ās*- «sitzen, sich setzen, sich niederlassen» viszonyát is a magy. *es*- és zürj., votj. *uš*- igéhez» (l. 233. l.).

Az olvasó ki sem jön az ámulatból, mikor M. e fejtegetéseit olvassa: a szerző, a ki olyan merész és olyan roppant tudást kívánó föladata vállalkozott, nemcsak az árja, illetőleg iráni nyelvek leg-egyszerűbb hangtani jelenségeit nem ismeri, de úgy látszik még a logika legkezdetlegesebb törvényeit sem. Ő maga azt mondja az előtte való lapon, hogy a szkr. *ās* «sitzen» igének, már a melyből az ő hite szerint a magyar *es-ik* «fallen» ige származik, az Aveszta nyelvében *āh*- felel meg; igaz, hogy az eredeti *ās* csak hangzók

előtt vált *āh*-há (v. ö. *āhiša* «du mögest sitzen» Grundr. d. ir. Ph. I. 1. Abt. 68. 1. 14. §.), mássalhangzók előtt megmaradt az *s*: a præs. egyes 3. sz. nemesak a szkr.-ban *āstē*, hanem az Avesztában is *āste*.*) Az aveszta nyelvben tehát csak elvétele találunk ez igénél *s*-es alakokat, nagyon is érthető tehát, hogy M., ha már arra a különös gondolatra jutott, hogy a magyar *esik* és a fönt említett árja ige közt kapcsolatot keressen, nem az aveszta szóból indul ki, hanem mindig is a *szanszkrit*ből. Hallottuk már, hogy: «Ezzel magyarázhatjuk az egyébként értelemben [?] és alakban [??] pontosan egyező szkr. *ās*- «sitzen, sich setzen, sich niederlassen» viszonyát is a magyar *es* és zürj. votj. *uš*- igéhez»; lejjebb pedig még ugyanazon a lapon ezeket olvassuk: «Látványos nehézséget képez a szkr. *ās*- igével való egyeztetés ellenében azon körülmény, hogy a zürj., votj. *uš*-nak causativuma: *uškōd, uskit*» (M. ezt a nehézséget is szerencsésen elhárítja, tehát mégis csak a szkr. *ās*-ból indul ki). Egészen nyilvánvaló tehát, hogy olyan magyar szóval van itt dolgunk, a melyet M. a *szanszkrit* nyelvből magyaráz, nem az iránságból, mégis nagy meglepetésünkre azt magyarázgatja nekünk, hogy az *s* *š*-sé való változása könnyen érthető, mert «eredeti árja, illetőleg indogermán *s* igen sok esetben *s* többféle helyzetben változott *š*-sé az iránság terén», tehát olyan téren, a melyhez ezúttal semmi közünk nincs! Ez az első, nagy logikai botlás, de van ennél nagyobb is M. fejtegetésében. Sőt ezt az első még valahogy el is vitathatná M., hisz gondoskodott arról, hogy tárgyalása bizonyos ködös közben mozogjon, a hol nehéz a hangtani tüneteknek élesen szemük közé nézni: hát ha ez másféle iránság, mint a milyent mi forrásainkból ismerünk, olyan iránság, a melyet föl szabad mindenféle, különben ismeretlen jelenségekkel ruházni. «Az eredeti *s*-nek *š* felé való hajlása már azon az árja területnek lehetett hajlandósága, a honnan a finn magyar nyelvek ily eredetű szavainak egy része került» — ezt mondja M. és ezzel minden esetre azt a jogot biztosítja magának, hogy mindenfélet állíthasson, a mi az előttünk ismert nyelvekből sehogy sem igazolható. Áttérek tehát a másik, nagyobbik logikai botlásra.

Hogy a magyar *esik*-ben *s* hangzik a *szanszkrit* *ās*-ban hallott *sz* helyén, azt M. abból magyarázza, hogy «indogermán *s* igen sok esetben *s* többféle helyzetben változott *š*-vé az iránság terén». Mondjuk, hogy úgy van, hisz a szerző nem kisebb tekintélyre hivatkozik, mint HÜBSCHMANN-ra, ennek pedig csak tudnia kell az ilyen, valóban nem éppen ördögös dolgokat, de az a kérdés, vajjon a mi esetünk is az említett «sok eset» egyike, vajjon «a többféle helyzet» valamelyike itt is fönnforog-e? Azt hiszem, mindenki,

*) M.-nál a két alak föl van cserélve.

még a nem nyelvész is láthatja, hogy nem, mert a szkr. *ās*-nak az «iráság»-ban, a melynek képviselőjeül M. az avesza alakokat idézi, sohasem felel meg **āś*-, hanem ha hangzó következik, az *s* szabályszerűen *h*-vá lesz (*āh*-), mássalhangzó előtt pedig érintetlenül megmarad az *s* (*āste*) — a ki nem hiszi, meggyőződhetik erről magából a M. munkájából. De hát HÜBSCHMANN, az talán csak nem tévedt? Dehogy tévedt, csak hogy M. olyan véghetetlenül keveset tud mind ezekről a dolgokról, hogy még a legesleg egyszerűbb, a legeslegvilágosabb fejtegetést sem tudja megérteni. Mert mit is mond HÜBSCHMANN? H. ezeket mondja: «Ap. *ś* = 1. idg. *s* nach *i, ū, ai, au, r, x, f*» — arról, hogy *a* vagy *ā* után az *s* valamikor *ś*-sé változnék, sehol egy árva szót sem szól. Hogy M. mennyire nincs kellően tájékozva, legjobban mutatja az, hogy egyáltalában «írán» hangtörvényhez folyamodik, mikor a szanszkrit *ās*-ból lett *es-ik*-et fejtegeti, mert hiszen a HÜBSCHMANNnál említett tünetmenny. az *f* után történt változást ide nem számítva, egyáltalában nem «írani hanghajáság», hanem a szanszkritban ép olyan jól ismert tünetmenny, szóval közös árja hangfejlődés, de a mely nem «igen sok esetben s többféle helyzetben» jelenkezik, hanem a mely egészen pontosan körülírható föltételekhez van kötve és éppen azokban az esetekben nem található, a melyekben M. rendesen fölteszi; hogy a fönt említett hangtani jelenség hasonló föltételek alatt mutatkozik a szanszkritban is, azt tudja minden nyelvész, a ki a szanszkrit nyelvvel akár csak egy pár napig komolyan foglalkozott, tudja az is, a ki az indogermán nyelvészet terén némileg, ha még olyan fölületesen is tájékozta magát. Minthogy azonban M. mindezeket elmulasztotta nagy művének megírása előtt megtalálni, kénytelen vagyok neki most ez elemi kérdésekből kis előadást tartani, a miért az olvasó elnézését kérem. WACKERNAGEL kitűnő Altindische Grammatik-jában ezeket mondja: «Der *ś*-Sibilant *ś* liegt im Ai. wesentlich in zwei Gebrauchsweisen vor, die es beide mit den iranischen Sprachen gemein hat, die also aus der indoiranischen Periode stammen» (229. l. 202 f.). Az első eset ezúttal nem érdekel bennünket, áttérhetünk mindjárt a másokra: «Weiterhin ist *ś* wie iran. *ś* Vertreter von ig. *s* hinter andern Vokalen als *a* und hinter *k, r, ṣ*» (230. l. 203 f.). Az *a*-hangok után tehát itt sem találjuk ezt a változást, épp úgy nem a szó elején, a mit nem árt mellékesen megjegyezni, mert M. ilyenkor is derűre-borúra csinál *s*-ből *ś*-t! Természetes, hogy ezt a hangtörvényt megtalálta volna M. WHITNEY nagy szanszkrit nyelvtanában is, a melyet forrásai közt főlemlít, de megtalálta volna akármilyen nyelvtanban is, csak kereste volna, mert olyan apró dióhéjba szorított szanszkrit nyelvtan el sem képzelhető, a melyben erről a fontos hangtörvényről említés ne történnék; én mégis készakarva WACKERNAGEL nyelvtanából idéztem, mert magasabb álláspontból

nézi a tüneményt és így annak történetét is megvilágítja. Lássuk most már, mit mond BARTHOLOMAE Vorgeschichte der iranischen Sprachen című főfontosságú nagy tanulmányában, a mely 1895-ben látott már napvilágot, még pedig ugyancsak föltűnő helyen, t. i. a Grundriss der iranischen Philologie című hatalmas vállalat első füzetében, úgy hogy szinte csoda számba megy, hogy M. nem használta. BARTHOLOMAE ott így nyilatkozik az árja nyelvek közös hangtani jelenségeiről: «Es sind drei Lautveränderungen, durch die sich das Arische von allen übrigen indogermanischen Sprachen scharf absondert und sein charakteristisches Äussere erhält: 1. . . .; 2. . . .; 3. die Wandlung der *s*-Laute in *š*-Laute nach den *i*- und *u*-Vocalen, den Liquiden und den Gutturalen» (2. l. 5. p.). Ugyanezt megtalálta volna M. a közkézen forgó BRUGMANN-féle Grundriss-ban: «Einige Charakteristika des arischen Sprachzweiges. 1) . . . 2) . . . 3) . . . 4) Verwandlung des uridg. *s* in *š* hinter *i*- und *u*-Vocalen, hinter Liquiden und hinter *š*, *k*» (I² 6. l. 3. f.). Minderről M.-nak sejtelve sincs, a mi mindenesetre egészen sajátosságos világítást vet rá, hiszen nagy munkájában a magyar nyelv árja és kaukázusi elemeit akarja nekünk fejtegetni. Főlöszleg kimutatni, hogy M. hányszor épít az éppen említett, de töle alaposan félreértett hangtörvényre, főlöszleg azért, mert számtalan botlásait ő maga eléggé nyilván tartja folytonos ide-oda való utalással, még inkább mint az e tekintetben ugyancsak hézagos tartalommutatóval. Nem is érzek semmi kedvet, hogy mind azzal a szóval foglalkozzam, a melyben ilyen hangváltozást föltesz, csak még egy esetet említek, a melyből újra kitűnik, hogy M. ezt a meg nem értett hangjelenséget még az összes tények hangos tiltakozása ellenére is ott keresi, a hol nem szabad, és megfoghatatlan módon «iráni hangsajátságot» lát benne. A «meddő»-t jelentő *ester* tájszót szkr. *starí*-val veti össze, idéz iráni (illetőleg újperzsa) alakokat is, melyek — a mint másképp nem is várhatjuk — egytől egyig *s*-t és nem *š*-t tüntetnek föl (*satar-van*, *satur-van*, *astar-van*), mégis fejtegetésében azt mondja: «Hangtani szempontból jelentős körülmény a magy. *ester* és mordvin *äštär*, *ašlvr* alakokban egyezően mutakozó *št* (*št*), mely *st* helyett ejtve iráni hangsajátságot tükröz» (239. l.).

E nagy kitérés után forduljunk vissza az *isten* szóhoz. M. a pehlevi *yazdān* mellett *yaztān* följegyzést találván ezt egészen önkényesen *yastan*- (azaz *jasztan*-)nak olvassa, ámbár ez ellen nemcsak a pehlevi hagyomány tiltakozik, a mely rendesen *yazdān*-t tüntet föl *s* a mellett egy egyesszámú *yazā*-ot ismer, hanem mindek előtt a perzsa *yazdān* (illetőleg az egyesszámú *izad*), a mely semmikép sem keletkezhett **yastan*-ból és a mely különben is sokkal biztosabb vezető, mint az annyira ingadozó és a legnagyobb furcsaságoktól csak úgy hemzsegő pehlevi íráshagyomány. Abból

a nem létező **yastan*-ból azután M. úgy magyarázza ki a magyar *isten* szóban hangzó *s*-et, hogy a régi *s*- (*sz*-)ből már az átadó nyelvben — állítólag iráni hangfejlődés útján — *š* keletkezett volna. Ez a föltevése egyszerű tévedésen alapul; soha **yastan*-ból **yas-tan* nem lett volna sem a középperzsában (pehleviben), sem annak egyenes örökösében, az újabb perzsában, mert *a* után az *s* nem változik *š*-sé. M. olyannyira járatlan az iráni nyelvek történetében, hogy egy cseppet sem csodálkoznám, ha egyet fordítana a dolgon és most már azt jelentené ki: igen ám, *a* után nem lesz *s*-ből *š*, de igenis *i* után, a magyar *isten* pedig szókezdő *i*-je már perzsa forrásból ered. M. ezt annál könnyebben mondhatná, mert a magyar *i*-t az *isten* szóban valóban így magyarázza: «Vélhetjük, hogy valamint a *st* > *št* változás, úgy a szókezdő *ya* > *i* alakulata sem magyar nyelvtörténeti fejlemény, vagyis a magy. *isten* ezen hangalakjában készen került az iránság teréről» (379. l.). De ez az ellenvetés csak első látszatra menti meg a mindenképpen kétségbeesett magyarázatot, nem menti meg pedig azért, mivel a sokszor említett, M.-tól olyan zavarosan előadott hangjelenség, az *s* > *š* változás, sem nem perzsa, sem nem iráni, hanem közös árja; csak működésének emléke, hátrahagyott nyoma húzódik végig vörös fonalként az ind és iráni nyelvekben, de működése maga rég megszűnt, még mielőtt az egyes árja nyelvek teljesen kialakultak. Ha az aveszta *yazatanqm*-ből pehlevi *yazdān* lett és ebből talán — mert hiszen semmi biztos adatunk erre nincs*) — később valamikor **izdān* is lett volna, sőt ha, a mi teljességgel ki van zárva, M. kedvéért egy **istān* is keletkezett volna, ebben bizony az *s* csak úgy megmaradt volna továbbra is, mint akár az épolyan lehetetlen **yastan*-ban, mert később keletkezett, nem közös árja *i* után az *s* nem változik *š*-sé! Csattanós bizonyítékot szolgáltatnak erre azok az esetek, a melyekben *i* után egy ugyan később keletkezett, de, mindamellett már közös iráni *s* következik: ilyenkor megmarad az *is* hangcsoport, mert az *s* > *š* változás nem «iráni hangsajátság», hanem az iránság különválását megelőző korszakban ment végbe. Az iráni nyelvekben ugyanis eredeti, indogermán, *st* és *št* az *a* hangok után teljesen összeesett, de *i*, *u*, *r* után régi *st* helyén *št*-t találunk, *št*-ből lett *st* ellenben megmaradt *st*-nek: a szkr. *vēttā*-nak megfelel aveszta *vōistā* «du weisst», a szkr. *čittiś*-nek av. *čistiś* «Einsicht» (v. ö. BARTHOLOMAE, Vorgeschichte d. iran. Spr. 16. l. 40. és 41. §.). Pedig hát mennyivel régibb itt az *i* meg az *s* találkozása, mint a milyen M. esetben volna, azt mondom volna, mert hiszen *yazdān*-

*) A perzsa is csak *yazdān* alakot ismer, a mely helyett igaz gyakrabban az egyesszámú, mindenképp nehezen érthető *izad* alakot találunk.

ban soha *s* nem is hallatszott, az *i* pedig mindenesetre csak jó későn fejlődött a rég különvált perzsa nyelvben, hogy mikép, azt még a szakértők sem tudják megmondani.

Ezzel el is hagyhatnám azt a szerencsétlen «iráni» *s* > *š* változást, a mely annyi pusztítást vitt végbe M. művében, ha nem kellene még egy egészen sajátos fogalomzavarra rámutatnom, a mely ezzel szoros kapcsolatban áll. Ez a fogalomzavar két elem-ből alakult ki. Először is M. olvasott valamit arról, hogy az árja nyelvekben *s* bizonyos esetekben *š*-re változott, de sehogy sem tudta azt megérteni, hogy ez milyen esetekben történik és hogy ez már a közös árja korszakban ment végbe; így született az a homályos és alapjában hibás törvénye: «indogermán *s* igen sok esetben *s* többféle helyzetben változott *š*-vé az iránság terén». Ahhoz második elemül hozzájött az a tény, hogy a szanszkrit *ç*-nek az iráni nyelvekben *s* felel meg. M. fölületessége mellett nem csoda, hogy arra az iráni *s*-re, a mely a szkr. *ç*-nek felel meg, szintén ráerős-szokolja azt az «iráni hangsajátságot», hogy t. i. *i* stb. után *š*-sé változik, már pedig ennek sehol semmi nyoma sincs. Hogy itt mekkora a zűrzavar, azt legjobban láthatjuk egy példán. M. a *fëst* cikkében ezt mondja: «Alakilag a magy. *fëst*-hangzójával inkább a képzések (szkr. *péças*-, av. *paesah*-, *paesa*-, pahl. *pësit* stb.) tövéhez szít, míg *š*-je az árja *ç*. *s* mássalhangzóval szemben a *kast*, *ostor*, *üst*, *üstök*, *esik* stb. alakulatát mutatja (l. fönt az *es-ik* cikket 91. sz.)» (273. l.). M. tehát újra az *esik* cikkre utal bennünk, a hol csakis az eredeti *s*-et tárgyalja, még pedig, a mint láttuk, igen furcsa módon, arról, hogy a szkr. *ç*-nek mi felel meg akár az iráni nyelvekben, akár a magyarban, arról ott egy árva betűt sem találunk. Egészen mulatságos, hogy M. itt milyen tojástanéczot jár. Hisz a mellett a kezdetleges mód mellett, a melylyel ő egész művében árja, iráni, kaukázusi hangtani jelensegekről szól, senkit meg nem lepett volna, ha a *fëst* szóban hangzó *s*-et közvetlenül a szkr. *ç*-ből magyarázta volna, vagy a 273. l. talán már elfelejtette volna, hogy a 105. s k. l. WHITNEY szerint így állapította meg az *ç* hangértékét: *ç* «palataler sibilant; wird mit der Zungenfläche an den vorderen Theil des Gaumengewölbes gebildet, d. h. er ist der gewöhnliche und normale *sch*-laut». De neki nem kell a szkr. *ç* = magyar *s*, neki török-szakad iráni *š* kell, a mely ennek a szkr. *ç*-nek megfelel, olyan pedig, hiába, nincs, mert a szkr. *ç*-nek megfelelő iráni *s* még azok után a hangok után sem változik *š*-sé, a melyek után eredeti *s* helyen igenis *š*-et találunk. Nem is kell messze mennünk példáulért, hisz maga az av. *paesah*-, *paesa*-, pahl. *pësit*, a melyeket M. a 273. l. idéz, vagy a szkr. *piç*-nek megfelelő av. *pis*-, a melyet az előtte való lapon találunk, egytől-egyig *s*-szel hangzanak, pedig olyan hangzók előzik meg, a melyek után eredeti *s* föltétlenül *š*-sé vált volna, a mi újra bizo-

nyitja, hogy az $s > \dot{s}$ változás nem lehet «iráni hangsajátság», hanem jóval régebbi fejlődésen alapul, a mely teljesen megszűnt, mielőtt a szkr. ζ nek megfelelő iráni s kialakult. És ez a nagy botlás még különösen cifra köntösben került a tárgymutatóba; mindenki, a kinek csak némi fogalma van az árja hangoknak az indogermán hangokhoz való viszonyáról, csak fejcsóválva olvashatja a következő pontot: «magy. szóközépi és szóvégi $s = \text{ár. } s$ (szkr. ζ) iráni alapon» (656. l.). Hisz ebben neincsak egy — fából való vaskarika van!

Ezek után még csak egy igen ártatlan megjegyzésem van a *yazdān*: isten-féle szóegyeztetésre, a melyet bizonyosan szegény SIMONYI is csak azért sorolt «a fontosabb és biztosabb szóegyeztetések» közé, mert nem igen talált a nagy munkában nálánál biztosabb eredményeket, olyan megjegyzésem, a melyre semmi súlyt sem vetek. csak éppen azért teszem meg, mert újra ki fog tűnni, hogy M. mennyire észre nem veszi azokat a folytonos ellenmondásokat, a melyekbe keveredik. A pehlevi *yazdān* vagy, nem bánom, *yaztān* hangozhatott akár hogy, de egy dolog még is csak kétségtelen, az t. i. hogy a második szótagban álló *-ān* hosszú *ā*-val hangzott, hisz ez az *-ān* a perzsa nyelvben, különösen az irodalmi nyelvben, még ma is sűrűn használt többesszámú rag, már pedig hallottuk, hogy *yazdān* eredetre nézve többesszámú alak. Ha M. mégis azt mondja, hogy a pehlevi *yaztān* *yastan*-nak olvasandó, akkor a szó végén álló *-an* nem tekinthető másnak mint toll- vagy sajtóhibának, helyette tehát okvetetlenül *yastān*-t kell olvasnunk. Az a kérdés merül most már föl, megfelelhetne-e egy **yastān*- vagy, nem bánom, **istān* második *-tān* tagjának a magyar *isten* második részében hangzó *-ten*. Ha M. művét forgatjuk, perzsa *ā*-val szemben rendesen magyar *á*-t találunk, v. ö. magyar *vásár*: pehl. *vāčār* és l. az *ármány*, *hambár*, *ispán*, *nyárs*, *ták*, *vám*, *vár* olykor, igaz, egyenesen nyaktörő fejtegetését. Máskor, nem tagadhatom, M. egy cseppet sem törődik, hosszú-e vagy rövid az árja *ā*, hisz láttuk pl., hogy a magyar *es-ik* igét «iráni alapon» *ās* ból magyarázza, igaz, ezt sem nyaktörő productio nélkül, és hasonló dolgokat találni bőven más helyen is, v. ö. a *derék*, *fekély*, *köhög* és *szenny* tárgyalását. De az ilyen könnyelmű azonosítás ellen senki erősebben nem tiltakozik mint M. maga, mikor t. i. arról van szó, hogy kimutassa más ember szemében — a szálkát. Halljuk csak, mit mond az *ezer* czikkben:

«Bármily tetszetősnek látszik is ama régi fölfogás, melynek legújabbán VÁMBERY adott ismételt kifejezést (pl. Magy. Ered. 357.), hogy t. i. a magy. *ezer* egyenesen az ujperzsa *hezār*-nak megfelelője: alaposan megfigyelve kitűnik helytelensége. Természetesen nem lehet szó éppen a jelenkori *hezār*, hanem legfeljebb a régibb ujperzsa *hazār* alak átvételéről; ámde ez is ama legyőzhetetlen akadályba ütközik, hogy

nem tudunk rá esetet, melyben a szkr. *s*-nek megfelelő iráni *h* (χ) szókezdő a magyarban eltűnt volna... Másrészt nehézséget alkot az ujjperzsa *hazār* és magy. *ezér* egyeztetéseiben a második szótag hangzójának időmértékbeli eltérése, a mennyiben t. i. ez utóbbiban nem lehet az *ē* t eredetibb hosszú hangzó (*e*, *é*) rövidülésének tartanunk, nem lévén e fejlődésnek semmi történeti nyoma (v. ö. acc. *ezre*-t, plur. nom. *ezre*-k; *ezredik*), holott világosan mutatkozik az iráni hangzó hosszúsága hasonló föltételek mellett ezekben: *vásár* = pahl. *vāčār*, *bāčār*, ujjper. *bāzār* «markt» | *hambár* = ujjper., pahl. *anbār*» (245. l.).

Tehát M. tagadja, hogy perzsa *ā*-nak akár a szó második tagjában is *e* felelhetne meg, tagadja más oknál fogva is, hogy a magyar *ezer* szó akár *hezār*, akár *hazār* mása lehetne. Az *isten* **yastāu*-nál nemcsak hogy szó sincs már arról, hogy rövid magyar *e* nem felelhet meg hosszú perzsa *ā*-nak, hanem — ó csodák csodája! — a «magy. *ezer* (= pahl. *hazār*)» egyenesen tanúszkodni kénytelen a mellett, hogy a «hangzók viszonya» «egészen szabályszerű»!!! Képzelem, mennyire csodálkozhatott ezen, mikor elolvasta, — VÁMBÉRY.

11. *Gazda*. A *gazda* szónak egyetlen előttem ismeretes magyarázata, a mely komolyan számba jöhet, az, hogy ez a magyar szó egy szláv *gospoda*-ból származik. Mielőtt ez összeállítás szigorúan tudományos voltát kimutatom, nézzük röviden annak elég érdekes történetét. Összekerül ez a két szó, a magyar *gazda* meg a szláv *gospoda* már GYARMATHI SÁMUEL 1816-ban kiadott *Vocabularium*-ában, de tagadhatatlan, hogy a róla szóló czikkecskében valóságos ösvilági kód kavarodik: «*Gazda*, városi gazda, L. paterfamilias, dominus, herus, I. *gázda*, R. *grasdanin*. Se. *goszt*, *goszpod*, P. *goszpoda*». Az «illir» *gazda*, a mely különben rövid *a*-val hangzik, a magyar nyelvből átvett szó; az orosz *grazdanin* az egyházi szláv nyelvből átvett szó és polgárt jelent, különben *gradū* vár-ból képződött, v. ö. német *Burg*: *Bürger*; a szerb *gost* vendéget jelent = német *Gast*, lat. *hostis*. Marad mindössze valamenynyire hasznavehető elemnek a szerb *gospod*, a melynek jelentése úr(-isten), ebből a magyar szó a végén álló *a*-ja miatt ki nem magyarázható, és a lengyel *gospoda*, a melynek megint jelentése se-hogy sem illik ide, mert már a régi nyelvben is csak azt jelenti, hogy: Gasthof, Gasthaus, Einkehr Haus, Wirtshaus. LESCHKA az 1825-ben megjelent *Elenchus*-ban a *gospodarī* úr, gazda szóból indul ki, a melynek orosz változata a *gosudarī* úr, uralkodó; «sed quia *Gosudar* seu *Gozudar* antiquissimum est, credimus nostros Magyaros primum tantum finalem literam *r* omisisse, et *Gozuda* dixisse, ex hoc autem cum tempore *Gazda* formavisse». Ez a magyarázat természetesen nem helyes, de annyiban érdekes, mert a tisztán orosz fejlődésre hivatkozik BUDENZ is, a kinek, úgy látszik,

köszönhetjük, hogy szavunk fönt említett, annyira valószínű magyarázata közismertté lett. BUDENZ két ízben is foglalkozott a *gazda* szóval. 1862-ben MIKLOSICH ószlovén szótárának bemutatása alkalmából ezeket mondja: «138. l. *gospodъ* dominus. — Orosz *господа* úr, házi úr. *Gospoda*-ból lett rövidítéssel *gazda*, mely az illir, horvátban használtatik *gospon*, *gospar* mellett (a rövidítés útját láttatja orosz *государь* = *господарь*)». NyK. 1 : 315. 1868-ban pedig MIKLOSICH *Die Fremdwörter in den slavischen Sprachen* című értekezéséhez írt tartalmas bírálatában BUDENZ e kérdésről így szól: «*gazda* : szl., szb. *gazda* paterfamilias, lgy., ksr. *gazda* . . . Különös, hogy MIKL. nem említi, hogy a m. *gazda* szó maga is 'slavischen Ursprungs', s hogy tehát a szláv nyelvek legfelebb a magyartól visszakölcsönözték a rövid *gazda* alakot, ha ez csakugyan nem a szláv nyelvek terén állott elé *gospoda*-ból». NyK. 6 : 303.

MIKLOSICH csak kételkedve fogadta el ezt az összeállítást, 1871-ben helyet is adott neki a magyar nyelv szláv elemeiről írt értekezésében («*gospodъ* asl.; *gospod* nsl.; *hospoda* dominus cseh. — *gazda* s. herus Hausherr. Die Zusammenstellung ist zweifelhaft»), de 1886-ban a szöfejtő szótárában megint visszavonja («*gospodъ* . . . magy. *gazda* gehört nicht hieher» 74. l.).

A kérdést MUNKÁCSI is egy lépéssel tovább vitte, mikor még nem kereste a szó megfejtését sem a perzsában, sem a kaukázusi nyelvekben, hanem szlávnak tartotta: «*gazda* — szláv *gospoda*, mely a déli szlávtságban is általánosan ismeretes. E szónak összerántásából a szláv nyelv területén csak *gozda* alak válhatott volna, míg a *gazda* nyiltabb hangzója világos bélyegét viseli magán a magyar nyelvtörténeti hangfejlődésnek». NyK. 17 : 111. M. tehát egészen helyesen állást foglal BUDENZ ellen, mikor ez ingadozik, ne tekintse-e a szó erős összerántását a szláv nyelvekben végbementnek; semmi sem könnyebb, mint azt a magyar hangtörvényekből kimagyarázni, van is rá igen találó analogia (szláv *vojvoda* > magyar *vajda*), míg a szláv nyelvek erre kellő támasztékot nem nyújtanak. Ha a magyar szó mai alakjából indulunk ki, nem is a hangtani kérdés okoz nehézséget, hanem inkább a szláv szó jelentése, ámbár ez a nehézség is lehető legkönnyebben legyőzhető. Meg kell ugyanis jegyeznem, hogy BUDENZ állítása, hogy az orosz *gospoda* annyi mint «úr, házi úr», helytelen, az orosz *gospoda* mindig csakis azt jelenti, hogy «urak». Mai nap nem is ragozható másképp, mint többesszámú szónak, de a régi orosz nyelvben bizony egyesszámú ragokat vesz föl, csak úgy mint pl. még ma is a vele egyjelentésű szerb *gospoda*, a szó t. i. eredetileg gyűjtőnév és «uraság»-ot jelent. Hogy az «uraság» meg az «úr» («gazda») jelentés milyen közel áll egymáshoz, azt magyar embernek fölösleges magyarázni, de a kételkedők kedvéért rá lehet mutatni arra a cseh *hospoda* «dominus»-ra, a melyet MIKLOSICH is idéz, a melyről azon-

ban jó lett volna megemlíteni, hogy a mai nyelv nem ismeri, míg a régi nyelvemlékekben unos-untig ismétlődik; ez a cseh *hospoda* hangtanilag tökéletesen megfelel az orosz, szerb, bolgár, szlovén, lengyel *gospoda*-nak — a cseh nyelvben régi *g*-ből mindig *h* lett.

M., a ki 1883-ban maga is szlávnak tartotta a magyar *gazda* szót, már rég nem nyugodott meg abban a magyarázatban, a melyet BUDENZ adott a szóról, így p. o. 1895-ben, nem tudom miért és mikép, inkább a perzsa *ghastha* «Hausherr, Familienoberhaupt»-ból szerette volna származtatni (*Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn* 4:90.), újabban pedig határozottan tagadja a szláv szóból való magyarázatnak még lehetőségét is. Nem mondja ugyan meg, hogy az «alaki nehézségek» miben állanak, de másban ezek semmikép nem állhatnak, mint abban, hogy M. meggyőződése szerint a *gazda* szó eredetileg *kazda*-nak hangzott a magyar nyelvben, már pedig ha ez igaz, a *gazda* szó igenis nem magyarázható szláv *gospoda*-ból.

A *kazda* írás a NySz.-ban mindössze háromszor van kimutatva (TelC. 98, DomC. 199. és Beythe Epist. 211.), csatlakozik ehhez egy *kasda* írás a Teleki-kódexből 94. A Domonkos-kódex tanúságát gyöngíti némileg az a körülmény, hogy két sorral följebb a szó *gazda*-nak van írva, de különben is föltűnő, hogy az elvéte található *kazda* írás épen nem a legrégibb forrásainkban mutatkozik, hanem csak a XVI. századbeli nyelvemlékekből mutatható ki, míg a XV. sz. első felében irt Ehrenfeld-kódexben *gazda* alakban olvassuk a szót, az 1470-ből való Németújvári Glosszában a mai *gazdálkodók* úgy van leírva, hogy *gazdalkodok*, *gazda* írást találunk a Domonkos-kódexszel egykorú Jordánszky-kódexben is, míg a Teleki-kódex tanúságával szembe állíthatjuk a vele körülbelül egykorú Érdy-kódexét, a mely szintén azt írja, hogy *gazda*. Milyen egészen más a tényállás, ha a *gazdag* régibb *kazdag* alakját nézzük; régibb forrásainkban ez a szó rendszeren *k*-val szokott jelentkezni, *g*-s írás csak nagy elvétevel található. Sok régi nyelvemlék, a melyekből a NySz. csakis a *gazda* írást közli, a mai *gazdag* szavunkat *kazdag* nak írja: az Ehrenfeld-kódex (*kazdagsag*, *kazdogolny*), a Jordánszky-kódex (*kazdag*, *kazdagh*), az Érdy-kódex (*kazdagssa-gus*), vagy hogy BEYTHE *Epistoiái*-nak korához közeledjünk, HELTAI ugyan azt írja, hogy *gazda*, de a mellett azt, hogy *meghkazdagit*, *meg kazdagul*, *kazdag*, *kazdagság*. Szóval a hagyomány éppen nem látszik azt bizonyítani, hogy a *kazda* a «régibb ejtés», és minthogy újabb *gazda*-ból keletkezett alak sem igen lehet — legföljebb a *kazdag* hatása alatt képzelhetnénk el egy ilyen fejlődést —, jogunk van abban kételkedni, hogy a *kazda*-t valóban így ejtették valaha, talán tisztán csak az akkor még általános *kazdag* hatása alatt itt-ott felütlő — írás. Én nem érek rá a magyar nyelvemlékekkel olyan behatóan foglalkozni, a mint az ilyen részletkérdés biztos eldönté-

sére kívánatos volna, azért szorítkoztam is a NySz. adataira, de óvatosság kedvéért megbeszéltem a dolgot olyan szakférfiakkal, a kik nálamnál jobban ismerik a régi nyelvemlékeinket, SIMONYIVAL, SZINNYEIVEL és ZOLNAIVAL — egyik sem tartja valószínűnek, hogy a *gazda* régiebb ejtése *kazda* lett volna; SIMONYI kérésemre rövid levélben fejtette ki nézetét, a melynek közzétételét szíves volt nekem előre is megengedni. Ha valakit, hát bizonyosan S.-t vádolhatja M. legkevesébbé elfogultsággal, hiszen S. abban az ő olyan igen nagyon jóakaró, elnéző ismertetésében a «*gazda*: kauk. *qasda*»-féle egyeztetést a «fontosabb és biztosabb szóegyeztetések» közé sorolta, Nyr. 31 : 33. S. ezeket írta nekem: «A *gazdag* mn. a kódexek korában, sőt még a 16. század második felében mindig *k*-val van, ellenben a *gazda* mindig *g*-vel. Az a három *k*-betűs adat, melyet a NySz. idéz, igen könnyen magyarázható a *kazdag*-gal való utólagos képzettársulásból (v. ö. p. *kasda* TelC. 94. ~ *kasdag* u. o. 16.). A *k*-betűs *kazda* alak nagyon ritka lehet a nyelvemlékekben, mert nekem rég föltűnt az állandó különbség, melyet a kódexek a *gazda* s a *kazdag* írásában tesznek. A *gazdagra* (*g* betűvel) csak két régi adat van most az Okl.-szótárban 1391. s 1509-ből».

Az éppen most mondottak alapján kénytelen vagyok tovább is ragaszkodni ahhoz, hogy a magyar *gazda* igenis lehet egy szláv *gospoda* «uraság, úr» mása (a *gospoda* előfordul az ószlovénban, bolgárban, szerbben, szlovénban, oroszban, mind «urakat» — eredetileg «uraság»-ot jelentő gyűjtőnév, a régi cseh nyelvben a hangtanilag megfelelő *hospoda* urat jelent); sem komoly hangtani nehézségre nem bukkanunk a magyar szó ilyeten magyarázatánál (*gospoda* > *gosp^oda* > *goz^bda* > *goz^bda* > *gozda* > *gazda* = *vojvoda* > *voj^ovoda* > *vojvda* > *voj^ovda* > *vojda* > *vajda*), sem jelentésbelire, s minthogy azonkívül tudjuk, hogy a szláv hatás milyen nagy volt, a belső valószínűség sem hiányzik, hogy a szót a szláv-ságból kaphattuk.

Épen az utolsó helyen említett belső valószínűség hiányzik teljesen M. magyarázatában. Hogy a kaukázusi nyelvek egyáltalában hatottak a magyar nyelvre, hogy azokból akár csak egyetlen egy szó is került a mi nyelvünkbe, azt eddig még senki be nem bizonyította, legkevesébbé M., a kinek tájékozottsága a kaukázusi nyelvek terén a legelemibb dolgokra sem terjed ki. Nemszakértőt talán meglepi azon körülmény, hogy a magyar *gazda* és még inkább az a nagy ritkán olvasható XVI. századbeli *kazda* mennyire összezseng a czachur *qasda* szóval, meglepi talán annyira, hogy észre sem veszi, hogy a *gazda* jelentése a czachur *qasda* «alt, greis» jelentésével mégsem olyan föltétlenül azonos, hogy a hangtani azonosság nem lehetne tiszta véletlen is. De a szakértő egészen más szemmel nézi a dolgokat, a szakértőt inkább zavarja, gyanakodóvá teszi az az annyira kidicsért tökéletes hangtani egyezés.

Hiszen a nyelvész tudja, hogy ha a *gazda* *g*-je talán még is eredeti volna, a legkisebb hangtani nehézségbe sem ütköznék a *gazda* szónak a szláv *gospoda*-ból való magyarázata, tudja azt is, hogy LESCHKA magyarázata nem azért lehetetlen, mert a *gazda* szavunkat egy régebbi **goszuda* illetőleg *gozuda*-ból magyarázta, hisz ebből nehézség nélkül meg lehetne a magyar szót magyarázni, a hiba nála abban áll, hogy ezt a **goszuda* alakot nem egy *gospoda*-ból fejlettnak állítja (*gospoda* : **gosuda* = orosz *gospodarī* : *gosudarī*), hanem fölteszi, hogy a *gospodarī-gosudarī* elvesztette volna a magyarban a végső *r*-t, a mi lehetetlen. Tehát a *gazda* szó, ha tisztán a hangtani lehetőségeket tartjuk szem előtt, egy egész sor háromtagú szóból keletkezhetett volna, a melynek eleje *gosz-* vagy *goz-*, vége pedig *-da*. A második szótagban állhatott volna eredetileg akármilyen hangzó, e hangzó előtt és a *gosz-* vagy *goz-* szókezdet közt nem csak *p*, hanem más mássalhangzó is foglalhatott volna helyet, az eredmény mindamellett ugyanaz lehetett volna. De ha a *gazda* kétségtelenül az utolsó ezer év alatt kialakulhatott volna egy tőle ugyancsak jócskán eltérő alakból, *gosz oda*-ból, **goszuda*-ból és még vagy egy tucsat más alakból, nem áll-e ez szakasztott így a *kazda* alakra is, ha t. i. ez valóban a régibb alak, nem áll ez fokozottabb mértékben akkor, ha a szláv hatást megelőző korszakokra megyünk vissza, vissza egészen addig, mikor az a titokzatos kaukázusi hatás végbe ment volna? nem kétszerte gyanús előttünk abban a ködös korszakban a XVI. századbeli *kazda*, mint a czachur *qasda* szónak «pontosan egyező mása»? Pedig hát ez az éremnek csak az egyik oldala. Azt tudjuk, hogy a magyar nyelv akár csak az utolsó ezer év alatt erős változáson ment keresztül, olyan erősen, hogy szláv *gospoda*-ból *gazda* lehetett, a mint *vojvoda*-ból *vajda* lett; azt tehát, hogy a *kazda*, ha a *k-s* alak valóban az eredeti, 1000 évvel ezelőtt nem hangzott-e **kospoda*-nak vagy akárminek, a mi a *kos-x-da* formulába beleilleszthető és végső *kazda-gazda* alak hangtani megelőzője lehet, azt mi semmikép sem állíthatjuk, hiányzik tehát tökéletesen a biztos alap arra, hogy azt mondhassuk, íme a *kazda* «pontosan» összevág a czachur *qasda*-val. De van a dolognak egy másik oldala is: mikép hangzott a czachur *qasda* 2000, 3000 évvel ezelőtt, mit tudom én, M. mely időbe helyezi a kaukázusi hatást, azt a kaukázusi hatást, a mely hite szerint részben még együtt találta az ugor népeket? Hát a czachur nyelvről mit tudunk, mit tud M. róla? Ki annak a megmondhatója, hogy ez a czachur *qasda* mikép hangzott, mikor a népeknek abban az «állandó tolongásnak, ide-oda való vándorlásnak» ködös korszakában a magyarok a sok egyéb kóborló nép közt a kaukázusi törzsekre is bukkantak? (M. VII. 1.) Szóval roppant gyanús előttem a magyar *gazda-kazda* és a czachur *qasda* annyira tökéletes összeesengése, mely M.-nak akkora örömet szerzett, hogy

az embernek szinte kedve volna kérdezni, hát ez ugyanaz a M., a ki 1883-ban azt vallotta, hogy a *gasda* a szláv *gospoda*-ból, 1895-ben pedig azt hirdette, hogy a perzsa *grhastha*-ból fejlődött?!

Láttuk már a *gatyá* cikkben (NyK. 33 : 222.), hogy M. igen fontos körülménynek tartja, hogy az idegenből szakadt szók melyik nyelvben elemezhetők, igaz, láttuk ugyanott, hogy ő a szókat a maga egészen sajátos módja szerint elemzi. Ilyen elemzést keresett M. a czachur *gasda* szóra is, és valóságos csoda lett volna, ha az ő módszere mellett nem talált volna. hirdeti a talált eredményt: «a kaukázusi nyelvek *gasda*, *gasdu* szava . . . a maga területén világosan fölismerhető képzés». Mielőtt hozzáfogok a tünemények bemutatásához, a melyekről M. hite szerint ez olyan világosan kiolvasható, idéznem kell az összes kaukázusi szókat, illetőleg alakokat, a melyeket M. a *gasda* szavunk magyarázatához fölhoz:

< Kaukázusi: czachur *gasda*, *χkasta*, rutul *gasdu*, *χkasdu* «alt, greis» (czach. *khasi xana* «greisin»), dzek *χkosat* «alt» ettől: *χkosa*, buduch *χkusu*, kürin *qüzü* «alt». 292. l.

M. összeállításából nem tűnik ki, hogy ERCKERT az «alt» cikkben a czachur és rutul alakokat *gasda* illetőleg *gasdu*-nak írja, a «Greis» alatt pedig *χkasta* illetőleg *χkasdu*-féle írást használ, csak azt tudjuk meg, hogy a «Greisin» csoportban még egy harmadik módon jelöli a szó kezdetét (*khasti-xana*!). Ez az ingadozás ugyan egy annyira fölületes munkában nem sokat jelent, kétségtelen, hogy *gasda* és *χkasta* egyrészt és *gasdu* és *χkasdu* másrészt szakasztott ugyanannak a kiejtésnek más-más és hozzátehetjük, különösen a czachur *gasda-χkasta-khasti* írásra való tekintettel, nagyon kezdetleges visszaadása, de annyit ez az ingadozás mégis jelent, hogy az ember, bizzék bár ERCKERT följegyzéseiben olyan vakon is, mint M., nem tudja, hogy voltaképen a czachur szó mikép hangzik az elején és vajjon a közepén *zd*-vel ejtik-e vagy *st*-vel? És ha *zd*-vel hangzik, miért írja ERCKERT a szót *sd*-vel vagy éppenséggel *st*-vel?? M: a fönt kiírt kaukázusi szókat, az egy czachur *khasti xana* «greisin» kifejezést kivéve, a már említett két csoportból írta ki, az «alt» és a «Greis» csoportból. Végig tekintve e két csoporton, M. «világosan fölismerte» nem csak a *gasda* szó kiejtését, a mit más ember fia E. zavaros összeállításából ugyan sehogy sem tudta volna biztosan kivenni, hanem még e szó képzését is. Milyen egészen más benyomást tesz e két csoport arra, a ki nem olyan elfogulatlan mint M. és nem hisz mindent, de mindent, még akkor is, ha az ellenmondás szinte kéri («alt» czachur *gasda*: «Greis» czachur *χkasta*!). E két csoportból sem az nem tűnik ki «világosan», hogy a czachur nyelvben egyáltalában van egy körülbelül *kazda*-nak ejtett *gasda* szó, sem az, hogy ez képzett szó, csak egy dolog vilá-

gos, de ez azután a napnál is világosabb, hogy E. összeállításai hibás és zavaros, úgyannyi, hogy komoly tudós arra nem építhet semmit sem. Nem oldhatom föl M.-t az alól a súlyos vád alól, hogy ő, mikor nincs több kaukázusi nyelv, a melyet igazán ismerünk, mint az egy grúz nyelv, nem iparkodott belőle még egy kis szójegyzéket sem szerezní. Én nem tehetek róla, hogy M. nem nézhette meg használt forrásaiban, hogy a grúz nyelvben miképp mondják azt hogy «öreg», de egészen természetesnek tartom, hogy senki hitelre nem számíthat, a ki a kaukázusi nyelvekről szól és még a grúz szót sem tudja hibátlanul kiírni a kitünő grúz szótárakból. E szerint az öreget a grúz nyelvben úgy mondják: *dzveli*, *mozuce vulia-beberia*. E szók közül csak az első helyes, **mozuce* szó a grúz nyelvben nincs (csakis a *mozuceba* «öregedni» igéből képezett *mozucebuli* melléknév van, a mely öreget jelent, és egy a «Greis» alatt helyesen idézett *mozuci* főnév), a *vulia-beberia* meg valóságos szörnyűség. Mindenek előtt ketté kell ezt a szót vágni, az így külön szónak nyert *beberia*-t azután könnyű meg is fejtenünk. A «Greis» alatt E.-nél ezt olvassuk: gr. *mozuci*, *beberi*. Igaz ez sem illik egészen a fölíráshoz («Greis. Old man. Vieillard.»), mert *beberi* mindig csak öreg a s s z o n y t jelent, tehát a következő csoportba való, de ez olyan munkában, a milyen E.-é. csekélység; ehhez a *beberi*-hez hozzátapadt a jelentésére nézve latin «est», német «ist»-nek megfelelő -a enklitikon, a melyet a grúz nyelvben mindig egyszerűen összeírnak az előtte való szóval: *beberia* tehát annyit tesz, hogy «sie ist eine alte Frau»! Minden esetre takaros kis tévedés, hogy ez a mondat E.-nél a melléknevek közt tűndöklik, még pedig összeházasítva egy titokzatos *vulia*-val: «alt» — *vulia-beberia*! Mert ez a *vulia*- mindenkép titokzatos valami, soha abból valaki, a ki, úgy mint mondjuk p. o. M., egy betűt sem tud a grúz nyelvről, ki nem tudna valami okos dolgot olvasni, és jaj annak, a ki ennek segítségével talán egy magyar vagy más nyelvű szó származását meg akarná magyarázni! Pedig hát igen egyszerű az egésznek a megoldása. Hallottuk már, hogy a grúzban az öreget úgy mondják, hogy *mozucebuli*, azt is, hogy a szóhoz hozzátapadó -a azt teszi, hogy «est», «ist», tehát *mozucebulia* annyi mint: «er ist alt»; ehhez jön egy kis sajtóhiba **mozucevulia*, a helyett hogy *mozucebulia*, azután hibás elosztás és kész az a nonsens, a milyen E. könyvében olyan böven terem, épen nem mindig csak a szedő hibájából:

«Gru. *dzveli*, *mozuce*
vulia-beberia»!

Ez a példa untig elég volna, különösen ha hozzáteszem, hogy a grúz nyelv kitünően ismert és sok oldalról megvilágított nyelv, míg a czachur nyelv, a melynek *qasda*-ját M. olyan világosnak

tartja, a sok ismeretlen kaukázusi nyelv között is elől jár, a mire hivatkozhatom DIRR temirchansurái tanárra, a ki abban a levélben, a melyben a czachur *qasda* szót szintén gyanúsna jelzi, egybek közt ezt mondja: «Vorausschicken muss ich, dass bis jetzt meines Wissens nicht eine Zeile Zachurisch veröffentlicht ist und ich kenne die einschlägige Litteratur so ziemlich.*)» Mondom, a grúz példa eléggé megvilágíthatná a czachur *qasda* megbízhatóságát, de M.-ra való tekintettel, a ki a grúz nyelvhez nem ért, idézek E. említett két csoportjából még egy példát, hogy lássék, mennyire hitelesek az ott talált adatok, mennyire lehet és szabad azokra — egész kis légvárt fölépíteni! Nem sokat válogatok, mindjárt első helyen állanak az avar szók, a mi M.-nak roppant megkönnyíthette ellenőrző munkáját, hiszen kezében volt nem csak SCHIEFNER nagy munkája, hanem az orosz index-szel ellátott USLAR-féle két kötetes munka is, úgy hogy játszva meggyőződhetett volna arról, hogy E. adataiban megbízni valóságos balgaság. Az «alt» czikkben ezeket találjuk E.-nél: «Ava. *xera*, *basrajab*, *xer*». Ha ez nem volt M.-nak elég arra, hogy lássa, hogy E. nem ért a dologhoz, hogy adatait legjobb egyáltalában nem is használni, ha az ember nem tudja máshonnan kivenni, hogy azok helyesek-e és hogy mit jelentenek tulajdonképp, akkor nem tudom, hogy milyen bizonyíték kellett neki még. Azt, hogy «öreg», «avarul igenis úgy mondják, hogy *xer*», de mit jelent az a *xera* és miért választja el a *basrajab* azt a két, talán még is csak összetartozó alakot? Hát bizony *xera* alak egyáltalában nincs is, a határozó gyanánt használt *xer* mellett csakis *xerau*, *xeraí*, *xerab* alakok vannak, a melyek a szerint váltakoznak, hogy hímnemű, nőnemű vagy köznemű-e a főnév, mind a három alak a többesben *xeral*-nak hangzik, csak helykimélés végett írja ezt USLAR a szójegyzékben így: *xera*- (u, j, b, l) 199. l., a mint ez világosan kitűnik nem csak U. egész munkájából, hanem SCHIEFNER szójegyzékéből is: *xer* alt, *xereu*,**) *xeraí*, *xerab* Adj. Pl. *xeral* 115. l. A mint most már a *xer* — *xerau*, *xeraí*, *xerab* alakokat ölthet, úgy találjuk a *basra* «alt»-ból is *basrijau*, *basrijai*, *basrijab* alakokat, de hogy E. miért nem közli a *xer* alak mellett a *basra* tőalakot, hanem annak köznemű alakját (azt is hibásan!), azt csak is az érti meg, a ki E. munkájának tiszta dilettansvoltát ismeri. Ezek után könnyű lesz a «Greis» czikkben található avar szókkal tisztába jönni: «Ava. *eravci*, *xera*, *xer*». *Xer*, a mint már láttuk, a melléknév tőalakja, a mely rendesen határozóul szolgál, *xera* alak nincs,

*) DIRR, a mint ebből látni, az ERCKERT-féle közléseket, a melyeket jól ismer, nem tekinti megbízható anyagnak, a melyből valami biztosat következtetni lehetne.

**) A hímnemű *xereu* *xerau* helyett áll, a mint mindenki, a ki csak valamit sejt az avar nyelvhez, tudja, azonkívül külön föl is van a sajtóhibák közé véve 179. l.

marad tehát az *eravci*. A ki tudja, hogy *ci* az avar nyelvben férfit, embert jelent és tudja hogy *xer*-ből a hímnemű alak *xerau*, az ismervé E. munkáját, könnyen kitalálja, hogy az *eravci* «Greis» nem lehet más mint *xerau ci* «alter Mann» elferdülése, csak hogy ez az elferdülés nem ment ám végbe magában az avar nyelvben, hanem csakis E. tolla vagy a szedő keze alatt.

Nézzük most már az ilyen erős alapon álló, mert olyan föltétlenül megbízható munkából merített, czachur *qasda* szó képzését, a mely M. szerint «világosan fölismerhető». Miért olyan világos ez a képzés? Az öreget a kürinben úgy mondják hogy *qüzü*, a buduchban *χkusu*, a dzsekben az öreg ember, öreg asszony *χkosa furi*, *χkosa χinib*, a czachur nyelvben meg azt hogy «öreg» úgy mondják hogy *qasda* — hát nem világos, hogy ez *-da*-val továbbképezett szó, nem világos tehát, hogy a magyar *gazda* szó nem csak kaukázusi szó, hanem egyúttal az is, hogy a megfelelő kaukázusi szó nem idegenből került, hanem benszült szó, melynek képzése «világosan fölismerhető»? Tegyük, hogy ERCKERT műve nem volna telisded teli sajtóhibával. hanem hogy abban csakis az ő saját hibáit és botlásait találunk, nem a szedőit is, akkor M. ép olyan könnyű szerrel kimutathatta volna nekünk E. művéből akár azt is, hogy a grúz nyelvben van egy *-a* melléknévképző, a mely «világosan fölismerhető» a grúz *beberi* «Greis»-ből képezett *beberia* «alt» szóban, mert hiszen az kétségtelen, hogy E. nem azt a boldonságot írta az «alt» szó alá, a mi most a grúz jelző mellett olvasható, hanem azt hogy: *dzveli. morucebulia, beberia*. Hát ebből nem a napnál is világosabb, hogy a grúz *beberia* «alt», a «Greis» cikkben följegyzett *beberi* szóból *-a* melléknévképzővel keletkezett? Hát bizony ez a «világosság» valóságos — *lucus a non lucendo*! Mert nem is tekintve azt, hogy *beberi* nem annyi mint a német «Greis», hanem a német «Greisin» fordítása, a *beberia* bizony nem melléknév, hanem a mint már láttuk, egész kis mondatocska, a mely azt jelenti, hogy «anus est, sie ist eine Greisin». Ilyen kis mondatocskáktól csak úgy hemzseg E.-nél az «Adjectiva» lobogó alatt vitorlázó bohó csapat. Hogy máskor a látszólag tovább képezett alaknak megint más egyszerű magyarázata van, arról bőven szoltam a *görbe* tárgyalásánál (NyK. 33 : 214. s kk.), a melyben M. egy ki nem mutatható kauk. *-b* képzőt vélt fölfedezhetni, pedig hát kitünt, hogy az, a mit *-b* képzőnek nézett, egyszerű — sajtóhiba *-d* helyett, a többi esetekben pedig megint nem képző, hanem a k ö z n e m ű alak jele! Kinek volna ezek után még bátorsága a czachur *qasda*-ból, a melyről azt sem tudjuk, hogy él-e, *-da* melléknévképzőt kifejteni, mikor ez a *-da* E. jeles munkájában lehet sok mindenféle más, lehet ige, lehet nemi jel, lehet a melléknév határozott alakja, prädicativ alakja, lehet elvégre sajtóhiba is, a melynek föltevésére nem csak a *qasda* «alt»-tal szemben a

«Greis» alatt található és vele kétségtelenül azonos *ɣkasta* adna jogot, hanem ERCKERT-nek egész munkája, a mely a sajtóhibáknak ritka tárháza. Hogy M. a jegyzetben több czachur melléknevet is hoz föl ugyanabból a meg nem bízható forrásból, a mely *-da-ra* végződik, hogy az ép annyira ismeretlen rutul nyelvből a *qasdu* «alt» szó magyarázatára nem csak két *-du* végű melléknevet idéz, hanem, hogy tarkább legyen, egy-egy *-da*, *-do*, *-dö*, *-de* és *-d* végűt is (!), szóval mind az, a mit összehord a jegyzetben, üres szószaporítás, annak sem tudományos értéke, sem bizonyító ereje nincs, addig míg az illető nyelvekből nem tudunk többet, mint ma, és nem tudjuk megítélni, hogy hát a czachur p. o. a tatár *kuru* «száraz»-ból miért és hogyan csinálja azt hogy *kuruda*, s hogy ez valóban tiszta melléknévi tö-e? A tudomány mai állása mellett lehetetlen M. 13 csoportjáról, a melyben különféle kaukázusi nyelvekből vett hosszabb és rövidebb melléknévi alakokat állít egymással szembe, végleges ítéletet mondani, csak annyit lehet mondani, hogy ő nem hogy többet tudna nálunknál mindezekről a dolgokról, de jóval kevesebbet tud. Mindössze egy csoporthoz, sor szerint a másodikhoz hozzá lehet szólni már most is, hangzik pedig ez a csoport, a melynek főadata volna bebizonyítani, hogy van egy kaukázusi *-da* melléknévképző, a mely egyebek közt a czachur *qasda* szóban is rejlenék, emígy: «arcsin *kedža-to* feig, furchtsam = dzsek *khiłžid*, rutul *gičed*, kürini *kičed*, *gičad* id. v. ö. buduch *kič-ru*, agul *gučaf*, *kučaf*, tabasszarán *kučub* id.» Az állítólag továbbképezett arcsin *kedža-to* «feig, furchtsam»-mal azonos M. állítása szerint nem csak jelentésre, hanem képzésre nézve is a kürin *kičed-gičad*, a melyet M. rossz szokása szerint nem a megbízható SCHIEFNER-USLAR-ból, hanem E.-ből idéz. Ha valaki fön találna azon akadni, hogy M. miért idézi, mikor a czachur *-da* képzőt akarja kimutatni, az első csoportban egy czachur *-ta*, itt a második csoportban éppenséggel egy arcsin *-to* végű melléknevet, mindenesetre nagy megnyugvására szolgálhat, hogy az E.-ből kiírt kürin *kičed-gičad* alakok talán hibásak, mert SCHIEFNER-USLARNál *k'ič'eda* alakot találunk, tehát egészen olyan *-da-ra* végződő alakot, a milyen a czachur *qasda*, sőt az is kitünik SCH.-U.-ból, hogy ez a *-da* később hozzájárult elem, a *k'ič'e* egymaga is ugyanazt a fogalmat fejezi ki: *am k'ič'e tim ja* «es ist ein furchtsamer Mensch» 160. l. És mi a hozzájárult *-da*? A *-da* szakasztott úgy mint az éppen idézett mondatban található *ja* (*am k'ič'e tim ja* «is timidus homo est») az egyszerű (nem huzamos) lételt jelenti («das einfache Sein» SCH.-U. 33. l. 113. §.), az hogy *adaz zak'ü k'ič'eda* «er fürchtet sich vor mir» eredete szerint azt jelenti, hogy: «er ist vor mir furchtsam»! Az ilyen igeképzésről SCH.-U. a 89. §.-ban tesznek említést: «Neben diesen einfachen Zeitwörtern, die eine direkte Abwandlung zulassen, sind die weit zahlreichern Verba

diejenigen, welche mit Hülfe von Hilfszeitwörtern zur Anwendung kommen; diese letztern sind *ja* und *da*, in der negativen Form *tuš**) und *dač* zur Angabe des einfachen Seins; wird ein fort-dauerndes Sein, ein sich Befinden ausgedrückt, so tritt dafür ein *awa* A kürin nyelv nem ismeri már a nyelvtani nemet (v. ö. SCH.-U. 11. l. 28. §.), a *ja* és *da* közt. úgy látszik, nem tesz semmi különbséget, de pl. a *thus* nyelvben, a hol a nyelvtani nem még eleven, a *ja* és *da* használata többé-kevésbé el van egymástól különítve. hozzájárul azonkívül még egy *wa* és *ba* alak, az állandó elem tehát csakis az *-a* (a mely azonosnak látszik a fönttalált grúz *-a* «est» szócskával), előtte azonban más meg másnemű kitevők állanak. Minderről bőven szól SCHIEFNER egy fontos értekezésében, melyet M. nem használt: Versuch über die Thusch-Sprache, St.-Petersburg 1856. 31. l. 81. §. A *thus* nyelvre már azért is hivatkoztam, mivel fönt E. kürin *kičed-gičad* alakjáról csak föltételelesen mondtam, hogy «talán hibásak», a *thus* nyelvben ugyanis előfordul *-da*-ból rövidült *-d* alak is enklitikus használatban: «Das Präsens kann hin und wieder enklitisch gebraucht werden und dann seinen Auslautsvocal einbüßen, z. B. *menaw* statt *mena wa*, wer ist? *cow*, *cod* statt *co wa*, *co da* er, es ist nicht; *xacenod* statt *xaceno da* er ist gehört». A *thus* nyelvet E. nem vette föl művébe, de ott van a vele szoros rokonságban álló csecsencz nyelv, a melyben az épen említett *thus wa*, *ja*, *ba*, *da* helyett *wu*, *ju*, *bu*, *du* mutatkozik, a hol tehát *-da* helyett *-du*-t várhatunk. E.-nél tényleg találunk is ilyen *-du*-s mondatcsoportokat a «melléknevek» olyannyira tarka fejezetében. A «wahrhaft» alatt a csecsencz «szót» maga E. is úgy írja, hogy igazi természete átlátszik: *boq-du*, *baq-du* v. ö. SCHIEFNER-USLARNÁL *baqdu* «es ist wahr» 66. l. Ilyen a «hell» alak csecsencz *sirling* mellett található *sirling(g)-du*; szakasztott így értendő a «gesund» alatt *moquš*-ra következő *moqušvu* is, csak hogy itt a *du* helyén a himnemű személyekre vonatkozó *vu* alakkal találkozunk.

De hát a *thus* és csecsencz jóval távolabb esik a kürin nyelvtől, mint a *czachur*; a mi a kürinben lehetséges, az a *czachurban* még sokkal inkább ismétlődhetik, mint amazokban a távolabb eső kaukázusi nyelvekben, hiszen a *czachur* nyelvet egyenesen a tágabb értelemben vett kürin nyelvjárások közé számítják. Lehetséges tehát, hogy a *czachur qasda*, ha ugyan egyáltalában van ilyesmi ebben a nyelvben, annyit jelent, hogy «senex-est, er ist alt», hogy a *czachur mukhada* és, hozzátehetjük, a rutul *mukhdu* nem azt jelentik, hogy «kalt», a mint M. E. alapján hiszi, hanem azt, hogy

*) Ezt a *tuš*-t találjuk E. melléknevei közt a «faul» czikkben: «kür. *tenbel* p., *haveslituš*»; az utóbbit E. maga úgy magyarázza: «*haveslituš* heisst eigentlich ‚er ist nicht eifrig‘, *havesli* ist arab.-türk.»

«hideg v a n», mint a kürin *mägi* hideg mellett álló *mäqida* (SCH.-U. 233. l.). Ez nagyon is meglehet és DIRR nagyon hajlik e magyarázat felé. Hogy E. szegényes anyagában erre nem találunk világos utalást, az nem bizonyít semmit, az sem, hogy E. egyenesen azt mondja, hogy a czachurban a «van»-t úgy mondják hogy *vud*, tehát nem úgy hogy *da*. Valamint a rokon kürin nyelvben kétféle létigét találunk, egy konkrét lételt kifejezőt, a mely *ja*, *da* és a tartós lételt jelentő *awa*-t, úgy lehet a czachur nyelvben is kétféle ilyen ige, a *vu-d* «est» töje (melynek 1. és 2. sz. E. szerint *vu-r*, *vo-r*, illetőleg *vu-b* II: 29.) akkor a kürin *awa*-nak felelhetne meg. Hogy nincs semmi okunk föltenni, hogy E. épen csak a czachur mellékneveket közölte volna tiszta, helyes alakban, azt világosan mutatják az olyan czachur «melléknevek», mint «eckig» *jökupvut* és «hell» *iševod*, a melyekben igen könnyű fölismerni a *-vud* (-*vod*) «est» igét. Hogy E. nyelvészkedése milyen színvonalon áll, azt ez a «hell» czikk különben is mutatja: a buduch és dzsek *išig* «hell» szót, a melylyel a czachur «*iševod*» első része bizonyosan azonos, nem a török *išig* világosság. világos-ból származtatja, hanem az «*ačük*» [*ačik* helyett] szóból, a mely eredetileg nyíltat jelent, de a melyet világos színről is mondanak!

Nem folytatom a találgatást, hanem türelmesen megvárom a kérdés megoldását, a mely igaz, csak akkorra remélhető, ha majdan talán a czachur nyelvről is hiteles foljegyzések állanak rendelkezésünkre, mert ERCKERT anyagára merő lehetetlenség valamit építeni. Csattanós példa erre a rutul nyelv, a melyből M. a czachur *qasda* másául a *qasdu* alakot idézi és a mely megint képzésre nézve, ha szabad M. élénk képzelőtehetségének hinnünk, más *-do*, *-dö*, *-de* és *-d* végű melléknevekkel egy csoportba tartozik. E.-nek igazán gyönyörűsége telhetik M. tanítványában, mert ez egészen az a szellem, a mely E. művén is végig vonul. Már-már azt hiszszük, hogy megtaláltuk a *-du* végű rutul melléknévi adat magyarázatát: «Bei dem Adjectivum treffen wir als Endung *du* (*d*)» II: 20, de nyomban rá, a mikor kétségtelenül ugyanennek az alaknak a ragozását akarja bemutatni, *-du* helyett *-dy*-t ír: Nom. *l'x-dy*, és ezt az írást a következő lapon meg is erősíti: «die Adjectivendung *dy* (*dü*) tritt auch an Fremdwörter», de hogy milyen ingoványos talajon járunk, bizonyítja a fönt említett *l'xdy* után zárójelek közé vetett: «(*üxdü* in den Beispielen)». Igen ám, csak hogy a példákban megint nem *üxdü* alakot találunk, hanem két új változatot *ëüxdü* 167. sz. a. és *üxüd* (!) 168. sz. a. Ez a kameleon (*l'xdy*, *üxdü*, *ëüxdü*, *üxüd*) azt jelentené, hogy jó «gut», E. művének első részében a «gut» alatt meg azt találjuk, hogy «Rut. *ux-du*, *jix*». Ehhez a 6. mondd hat alakhoz M. sohasem nyugvó kombináló tehetsége folytán hozzá jön még egy hetedik alak, a *juxdö*, a mely, igaz, E. szerint «fleissig»-et jelent, de a melyet M. talán helyesen, talán

helytelenül, de mindenesetre szokott merészséggel összeveti az *uxdu* «gut» szóval. Szóval egészen hiába való fáradság E. adataiból, ha mindjárt M. segítségével is, akár csak egyetlen egy kaukázusi szó alakjáról, hát még egy kaukázusi nyelv szerkezetéről tiszta képet akarni magának alkotni. Egy dolog azonban még így is kétségtelennek látszik, hogy t. i. a *-du*, *-dü*, *-dy*, vagy tudom is én micsoda, nem «képzés», hanem a melléknév ragozásához tartozó elem és minden melléknévhez egyaránt hozzájárulhat; a fönt említett, megvallom, előttem teljesen misztikus rutul *l'x dy* genitivusa p. o. E. szerint *l'x-na-dy*, dativusa *l'x-na-s*, ablativusa *l'x-na-d*!

Hogy E. mit művelt a kaukázusi szókkal és alakokkal, arról mindenki, még a nemszakértő is, könnyen meggyőződhetik, ha megnézi, hogy a grúz szokat, tehát egy teljesen ismert és aránylag könnyen hozzáférhető nyelv szavait milyen alakban közölte. Azért a csakis E. művéből ismert *czachur qasda*-t, valamint a rutul *qasdu*-t egyelőre félre kell tennünk, sem igazi használatukról, sem képzésükről nem beszélhetünk, hisz még azt sem tudjuk, hogy valóban előfordulnak-e.

12. *Gazdag*. Láttuk, hogy M. a *gazda* szó tárgyalásánál milyen különös alapon fejtett ki egy kaukázusi *-da*, *-du* képzőt; ezt most már a *gazdag* cikkben kész igazságnak veszi, mi azonban már e miatt is csak a legnagyobb tartózkodással fogadhatjuk fejtegetéseit. Mindabból, a mit három lapon át e szóról mond, némimű eredménynek nem marad más hátra, mint a már nem egészen új tény, hogy a magyar *gazdag* szóval föltűnően összecseng az osszét *razdug* illetőleg *řäzdug* «reich, reichlich» szó, melynek tagauri *qäzdüg* változata a régi magyar *kazdag* ejtéshez elég jól illelnek. Ennyi mindenesetre bőven elég volt, hogy SIMONYI ezt az összeállítást a nem sokat mondó «fontosabb és biztosabb szövegvezetések» tarka társaságába sorolja (Nyr. 31 : 33.), de tovább M. a kérdést egy lépéssel sem vitte, mint a hogy ő előtte is állt. Azt, hogy ő fejtsen meg nekünk az osszét szó származását, a melyet HÜBSCHMANN nem mert megmagyarázni, a melyről MILLER is egy hozzám intézett levélben csak a legnagyobb tartózkodással szól, senki sem várta, hiszen volt már alkalmam kimutatni, hogy M. még az osszét nyelvnek igen kezdetleges kérdéseiben is milyen járatlan (Nyr. 32 : 40.). De az is igaz, hogy M.-nak sokkal, de sokkal könnyebb egy szót megmagyarázni, mint a szakferfiaknak, mert ő olyan egyszerű eszközökkel végzi a bizonyítást, hogy annak — sikerülnie kell. A magyar *gazdag*, osszét *razdug* egymáshoz való viszonya őt arra emlékezteti, hogy az előtte való cikkben a *gazda* szó tárgyalásánál talált *czachur qasda* mellett rutul *qasdu*-t, azaz «hogy a *-da* melléknévi képző *-du* képzővel váltakozik», és most

már ellenállhatatlan erővel tör ki belőle az ihlettség, a melylyel azután leírja a következő sorokat:

«Már ez a találkozás fölkelte a gyanút, hogy az iránságból megfejtethetlen összetét szó kaukázusi nyelvkörből való lehet, még pedig olyképen, hogy végzete ezen kaukázusi *-du* képzőnek az összetét *-g* melléknévi képzővel való szerkesztése . . . S tényleg találkozik a kaukázusi nyelvekben az összetét *γazdug, qāzdīg* megmagyarázására alkalmas szó ebben: arcsin *χos* = lák *χkus, χus* «vermőgen, besitz, eigentum», miszerint a rendes arcsin *-tu* melléknévi képzővel *χostu* «vermőgend, reich» volna (v. ö. ERCKERT-nél ezen összetételt: *χosdunurtu reich*).» 294. l.

Hogy az arcsin *χosdunurtu*-ból miért kell *χostu*-t kibámozunk és nem *χosdu*-t, azt M. megmondja nekünk, «a rendes arcsin *-tu* melléknévképző» ludas benne, a melyről majd szólok még, hogy mi azután a még hátra maradó *-nurtu*, azt M. nyilván azért nem árulta el, mert biztosra vehette, hogy komoly ember úgy sem hiszi el a fejtegetését. De egy körülményt valóban kár volt elhallgatnia, azt t. i. hogy ERCKERT, az ő mestere, az arcsin szót *χosdunurtu*-nak írja,*) hogy tehát ő semmiesetre nem tudott holmi **χosdu* vagy **χostu* képzésről. De hát ha a *-tu* «rendes arcsin melléknévi képző», akkor talán még is igaza lesz M.-nak, hiszen a jegyzetben he is mutat hat arcsin melléknévet, a mely *-tu*-n végződik. közbe kever egy *-du* végűt és hogy cifrább legyen, két *-to* végűt, de teljesen megfelelkezik a *-tut* végűekről: *xar-tutut* «breit», *xašili-tut* «eckig», *kuchar-tut* «eng», *alav-tut* «gelb», *olöv-tut* «grün», *lalirtut* «hoch», *lazotut* «lang», *acutu-tut* «leer» és *acu-tut* «voll»,**) *čari-tut* «nass». M. egyáltalában nem is sejteti az olvasóval, hogy hányféle bővült alakot mutat az arcsin melléknév ERCKERT szójegyzékében, a mi csak nem lehet mind új meg új képzés; a «schön» p. o. három alakot mutat: *buthulu, muthub* és *muthut*! De ez még hagyján, de miért nem mondta meg M. az olvasónak, a ki talán már zúgolódik, hogy M. gúnyt űz vele, mert mikor a *-du* képzőről kellene beszélnie, a *-tu* képzőre fordítja a beszédet és mikor E. azt mondja, az arcsinban *χosdunurtu* jelent annyit, hogy «gazdag», abból *χostu*-t fejt ki, azt kérdem, miért nem mondta meg M., hogy E. művének második részében nem is *-tu* képzőről beszél, hanem éppenséggel *-ttu*-ról («Das Adjectivum hat häufig

*) Azaz *χos* után vetve a választó vonalacskát.

**) Ha *acu-tut* annyi mint «voll», *acutu-tut* pedig annyi mint «leer», akkor nyilván az *acu* és a *tut* közt álló *tu* a tagadást fejezi ki, tehát *acu-tu-tut* = nicht voll. Így viszonylik nyilván a *kucar-tut* «eng» és *xar-tutut* «breit» egymáshoz, ez tehát annyi, hogy «nicht eng», hogy a fő nem egészen azonos, az lehet sajtóhiba. Egyébiránt megjegyzem, hogy a szókat úgy választottam el vagy nem választottam el, a mint E.-nél találtam.

die Endung *ttu*» II : 59.) és ha ezt talán szörszálhasogatásnak tartja, hát miért nem mondta meg, hogy az nem is melléknév-képző, hanem épp úgy járul főnévhez is, hogy egyáltalában nem is képző, hanem a ragozásban elvesző elem? E. tárgyalása, igaz, roppant zavaros, de ennyit mégis csak kibetűzhetett volna belőle M. is. Hiszen E. azt mondja: «Nomina masculina endigen häufig auf *ttu* (*du*), z. B. *ab-ttu* Vater. Nomina feminina endigen häufig auf *ttu-r*, z. B. *aj-ttu-r* Mutter» II : 58. Nyomban utána találjuk az *uš-du* «Bruder» és *d-oš-du-r* «Schwester» alakokat, a melyek többes száma ugyanott *uš-ub* «Brüder», *doš-rul* «Schwestern» alakokban jelenik meg. Roppant bátorság kell ahhoz, hogy az ember ezek alapján egy *-tu*, *-ttu* vagy *-du* «melléknévi képző»-ről beszéljen. Mert hát mit bizonyít az első részben, a szójegyzékben talált *bagaj-tu* «billig», *naĵlu-tu* «blau», *xaxa-tu* «braun», *sinda-tu* «faul», *mařš-tu* «geizig» és *exon-tu* «warm», ha ugyanott a «Bruder» alatt is azt olvassuk, hogy *ustu* (! = *uš-du* II : 58.), hisz erről talán még M. sem hiszi, hogy *-tu*-val képezett szó (v. ö. II : 52. a 28. mondatban *uš-mu* «der Bruder» — úgynevezett Activus alakban — és II. 51. l. 9. mond. *uš-ub* (*oš-ob*) *um-mun* «Die Brüder des Vaters»). Ilyen kétségtelenül a «Freund» a. olvasható arcsin *xalbartu* is (v. ö. kaitach. akuša, hürkilin, agul *halmagh* id.), hogy több példát ne említsek. Mi az arcsin nyelvről jóformán semmit sem tudunk, de ha E. ingadozó közléseiben csak egy szemernyi igazság van, akkor a «rendes arcsin *-tu* melléknévi képző» tisztán csak M. képzeletében él. Hogy azonban E. közléseiben igenis van valami igaz, nevezetesen abban, hogy a *-ttu* illetőleg *-du* főnevekhez is járul, de nem ám mint képző, azt bizonyítja USLAR báró a hely színéről küldött levele is, a melyet SCHIEFNER a szt.-pétervári akadémiái *Bulletin* VII. kötetében tesz közzé. Itt egyebek közt megtaláljuk az *ušdu* «Bruder» ragozását: nom. *ušdu*, ablat. *ušmu*, dat. *ušmus*, gen. *ušmun*, loc. *ušmudix*, többes *ošob*, *ošobčai*, *ošobčes*, *ošobčen*, *ošobčedix* l. 101. s köv. l. Ebből a rövid levélből kitűnik az is, hogy miért végződnek a nőnemű szók a nominativusban nem szintén *-du*-ban, hanem *-du-r*-ban, a végső *-r* nyilván azonos azzal az *-r*-rel, a melylyel a melléknév végén is találkozunk nőnemű szók előtt: *dozuu ušdu* «der grosse Bruder», *dazub noš* «das grosse Pferd», de *dozu-r došdu-r* «die grosse Schwester» v. ö. *t'au er*, *t'o-r sie*, állatokról *t'ob*). De hogy a *došdur* szónál sem lehet *-du* vagy *-dur* képzőről szólni, azt világosan mutatja a szó ragozása: *došdur*, *došmi*, *došmis*, *došmin*, *došmidix*, többes szám *došrul* vagy *došow*, *došrulčai*, *došrulčes*, *došrulčen*, *došrulčedix*. «A rendes arcsin *-tu* melléknévi képző»-ről tehát le kell egyelőre mondanunk és vele együtt arról a rendkívül érdekes következtetésről is, mely még csak ezután következik:

«Ezek szerint a magy. *gazdag* nem is a mai osszétből ismeretes

hasonló alakoknak pontos megfelelője, hanem ezeknek — esetleg valamely régi kiveszett osszétféle nyelvjárásban föltehető — olyan változatáé, mely a kaukázusi *-du* (*-tu*) melléknévképző *-da* (*-ta*) mását tartalmazta. 295. l.

Ezzel, az osszét tudománynak egészen új ösvényeket kijelölő, mondattal még koránt sincs vége a *gazdag* czikknek, hátra van még egy igen tartalmas fejezetke, a mely M. kaukázusi kutatásait újra fényes világításban mutatja. «Hogy az osszét *razdug*, *qazdig* szóban, folytatja M., a *-dug*, *-dig* utórészt képzőnek vegyük, arra utal a déli osszét *qaznig* változat is, melynek története annyiban különbözik a *qazdig*-étől, hogy benne nem a kaukázusi *-du* (*-tu*), hanem a *-na* (*-nu*, *-n*) melléknévképző szerepel». Föltűnt nekem, hogy annyi osszét nyelvyag mellett az osszét *qaznig* mellékalakot csak ROSENNAK apró, jóformán útközben írt értekezéséből ismerjük, de érdekelt egyúttal, hogy mikép fogja föl a másik alakhoz való viszonyát MILLER VSZEVOLOD barátom, a ki tudvalevőleg elsőrendű tekintély ezekben a kérdésekben. MILLER felelete így hangzott: «Az osszét nyelvben van digori *razdug*, tagauri *qazdig* abban a jelentésben, hogy 'gazdag, erős'. A ROSENTÓL idézett *qaznig* vagy az ő hibája (és ilyen van szép számmal — a такихъ у него не мало) vagy sajtóhiba. Az osszét nyelvben ilyen alak nincs és minden combinationál mellőzendő». Ezzel végeztünk is volna az osszét *qaznig* alakkal, a melyhez a magyar *gazdag* szónak úgy sincs semmi köze, de M. egyrészt erre támaszkodva állítja itt is, a pótlásokban is (648. l.), hogy a *razdug* *-d*-je nem tartozhatik a tőhöz, másrészt pedig a kaukázusi nyelveknek megint olyan bámulatos tudását árulja el, hogy lehetetlen szóvá nem tenni a dolgot, mikor korszakalkotó fölfedezésről van szó és mikor elvégre a magyar nyelvészek becsülete is egy kicsit koczkán forog. Lássuk hát a kaukázusi *-na* (*-nu*, *-n*) képzőt, a mely állítólag a nem létező osszét *qaznig* szóban rejlik. Ha jól értem M.-t, ő különös figyelmet fordított e képző megállapításánál a lák nyelvre, hiszen a csoportoknak éppen felerészében első helyen említi a lák alakot: *uttanu* «breit», *zkunna* «gross», *darkunu* «kalt», *laznu* «niedrig». Kezdjük a *laznu* csoporttal, a dolog itt olyan egyszerű, hiszen itt M. más kaukázusi nyelvet nem is említ: «lák *laznu* 'niedrig' v. ö. *lah*, *lahsa* id.». Szakasztott így találta M. az alakokat E.-nél is, csak fordított sorrendben, de mivel E. művének első részéből, a szójegyzékből, ki nem tűnik, hogy a hosszabb alakok (*lahsa*, *laznu*) mikép viszonylanak a rövidebbhez (*lah*), M.-nak kötelessége lett volna megnézni a második részben, hogy a *-nu* mit jelent; azonfölül kezében volt SCHIEFNER nagy értekezése is, mielőtt combináló tehetségét működésbe helyezte, ezt is meg kellett volna néznie. Meg is találta volna mind a két helyen, hogy a *-nu* voltaképpen kicsoda. E. «Das Adjectivum» fölírás alatt azt mondja: «Adverbia werden mittelst der Endung *nu*

gebildet» (II : 153, SCHIEFNER pedig egy rakás példát is idéz 51. l. 161. §., a melyből kitűnik, hogy a melléknévből képezett határozó rendesen -*nu*-n végződik: *xin* jó, *xinnu* ura jól vagyok («ich befinde mich gut»). SCH. többi példáit mellőzöm, csak egyet írok még ki, a mely különösen érdekel bennünket: *hagenu darx'onu duri* «heute ist es kalt»; a lát tehát azt, hogy hideg van, határozóval fejezi ki, mintha azt mondanók, hogy «hidegen van», vagy a mint a szerb tényleg mondja: *hláďno je* «hidegen van» (más hangsúlylyal mint p. o. *vréme je hláďno* «az idő hideg»). Az itt talált *darx'onu* «hidegen» nyilván azonos a M.-E.-féle *darkunu* «kalt»-tal, a melyben M. -*nu*-val képezett melléknevet lát. Ugyancsak határozó az *uttanu* «breit» is (l. *uta* «breit» melléknevet SCH.-nél 74. l.). Ilyen lehetne elvégre a lát *zkunna* «gross» is, csak azt kellene föltennünk, hogy a -*na* -*nu* helyett áll, hogy tehát toll- vagy sajtóhibával van dolgunk, hisz E. műve csak úgy hemzseg mind a kettőtől. Az így nyert **zkunnu*, illetőleg SCH. írása szerint **xunnu*, *xun* «gross»-ból lett határozó volna (v. ö. *xin* jó: *xinnu* jól) és jelenthetne annyit, mint a magyar *nagy*-ból képezett *nagyon* (v. ö. a grúz *didi* «nagy»-ból rendes módon képezett határozót: *didad* «nagyon»). De ha tekintetbe vesszük, hogy a «nagyon» fogalmat a lát nem a «nagy» jelentésű *xun* melléknévből képezett határozóval szokta kifejezni, hanem a *xin* jó-ból képezett *xinnu*-val vagy pedig *caqnu*-val,*) akkor ezt a föltevést éppen nem mondhatjuk valószínűnek, sokkal valószínűbb, hogy más toll- vagy sajtóhibát kell föltennünk: *zkunna* aligha semmi egyéb mint a *xun* melléknévnek egy gyakran használt mellekalakja: *xuna*! Mi a lát melléknevek tárgyalását a *lah*, *lahsa*, *lahnu*-val kezdtük; ebben *lah* a tőalak, *lahsa* egy *sa*-val bővült, minden melléknévnél a rövidebb alak mellett használt alak, *lahnu* pedig a tőalakból képezett határozó. Ha most már a *xun* és *xuna* «gross» melléknevet vesszük szemügyre, azt tapasztaljuk, hogy mellette *xunsa*, illetőleg *xunasa*, bővült alak járja l. SCH. 84. l. és v. ö. 13. l. 41. §. ERCKERT a tőalakot rendesen nem is ismeri, a hol ismeri, ott is a *sa* (nála *sa*)-s alakot előbbre teszi («niedrig» *lahsa*, *lah*, *lahnu*); valószínűleg a «gross» alatt is az első helyen álló *xkunsza* (= *xunsa*)-ra a tőalak következik, csak hogy nem *xunsa*-é, a mely *xun* volna, hanem a nála nem említett *xunasa* tőalakja, ez is kis sajtóhibával (*xkunna* a h. hogy *xuna*). Hogy E. tényleg, már akár milyen forrásból, ismeri nemcsak a rövidebb *xun* tőt, melyből *xunsa* származik, hanem a hosszabb *xuna*-t is, a melyből *xunasa* hajtott, az kétségtelenül kitűnik E. művének második részéből, a hol ez a *xunasa* tényleg kétszer előfordul, igaz, ezúttal úgy elferdítve, hogy csak a

*) L. több példát SCH.-nél a 161. §.-ban és STARČEVSKIJ *Kavkazskij tolmáč* 333. l. оучебн alatt.

szakértő ismerhet rá: *x k u m a - s s a qjothil-ttul khjoj* «des grossen Hammers Stiel» (II: 143. l. 50. mondat) és *axk x k u m a - s s a b - u - r* «der Garten ist gross» (u. o. 58. m.).

Ha M.-nak a lák *xkunna*, a mely bizonyosan csak a *xun* mellett gyakran használt *xuna* mellékalakjának hibás írása, annak bizonyításául szolgál, hogy a kaukázusi nyelvekben van egy *-na* képző, a mely belekerült az összet nyelvbe is, akkor nagy kíváncsian várhatjuk, mi mindent fog majd a *xunasa* helyett E.-nél két ízben olvasható *xkuma-ssa* alakból kiolvasni — hát ha ez a toll- vagy sajtóhiba éppen a mi nyelvünkre egészen új világot derít!

Igazán elkedvetlenedve teszem le a tollat, bár tudom, hogy olyan kötelességet végzek, a mely elől nem szabad kitérnem; M. kombináló tehetségének új, váratlan föllobbanására, a melyre az egész czikk utolsó mondatában akadunk, már csak egyszerűen rámutatok:

«Magát az összet szó alapszavát tükrözik a mordvin *koša, közä* «reich» és finn *koso* «reich, reichlich», melyeknek o tőhangzója a kaukázusi alakokéhoz szít; végzete pedig, úgy látszik, képzővel bővült.»

ÁSBÓTH OSZKÁR.

Kisebb közlemények.

Hét. A kérdés, a melylyel foglalkozni akarok, az, hogy miképpen fogjuk föl a magyar *hét* szónak a vogul *sät, sät* stb. és az osztják *Ė. āābet, I. tābet, S. āābet, K. tapat* szavakhoz való viszonyát, vagyis a szókezdő *m. h* ~ vog. *s* ~ osztj. *ā, t* hangmegfelelést. Itt ugyanis két nehézség van; az egyik az osztj. *ā, t*-vel szemben álló vog. *s*, a másik az ezekkel szemben álló *m. h*, mert a rendes hangmegfelelés ez: osztj. *ā* és *t* ~ vog. *t* ~ *m. 0* azaz a kezdő mássalhangzó meg nem volta, pl. osztj. *āēr, tēr* «wurzel; dünne wurzel, faserwurzel, wurzelweig» ~ vog. *tār* «dünne wurzel, faserwurzel» ~ *m. ér* | osztj. *āāā, tāt* «faden, klafter» ~ vog. *tāl, tal* «klafter, umarmung; schoss am kleide: faden (mass)» ~ *m. öl* | osztj. *āōn, āān, tōn* «sehne; ader; saite» ~ vog. *tān* «nerv; ader; saite; zwirn» ~ *m. ín* | osztj. *āu, tōw* «er, sie» ~ vog. *tāu, tau* ua. ~ *m. ő* stb. (Vö. BUDENZ, NyK. XXI. 192 s. köv.; PAASONEN. Die finnisch-ugrischen s-laute 12, 18, 19, 86; SETÄLÄ, FUF. II. 252 s. köv.) Az első nehézség eloszlátása végett hivatkozhatunk a *m. ev* «eiter» szó megfelelőire: osztj. *āī, tēi* «eiter» ~ vog. *sāi, sai* «eiter» (MUSZ. 802; PAASONEN id. m. 15), a melyekben szintén szókezdő *ā, t* ~ *s* megfelelés van. Ezenkívül az osztj. *āābet, tābet, tapat* és a vog. *sät, sät* egybetartozása mellett szól az is, hogy e szavak belsejében olyan hangmegfelelés van, a milyent több egyező osztj. és vogul szóban találunk, pl. osztj. *ēba* «geruch; geschmack», *ēpat* «geruch» ~ vog. *āt, at* «geschmack; geruch» | osztj. *ūbat, ūpat* «haar» ~ vog. *āt, at* ua. | osztj. *nūbat, nūpat* «zeitalter» ~ vog. *nat* ua. | osztj. *āba, āpat* «armvoll» ~ vog. *āl* «schoss (öl)» stb. (Vö. MUNKÁCSI, ÁKE. I. 342; PAASONEN id. m. 84).

Szókezdő osztj. *ā* és *t* ~ *m. h* megfelelésre a szóbanforgó számnéven kívül nincsen példa. Vog. *s* ~ *m. h*-ra MUNKÁCSI, ÁKE. I. 342 a vog. *sipel* (o: *sipel*) «degenscheide» ~ *m. hüvely*-t idézi csak, de hozzátehetünk még egyet: vog. *sölis* (és a második szótag *s*-éhez való hasonulással *sölis, sölí*) «hölgyemenyét» (Vog. Népk. Gyűjt. II. 71, 224; III. 351) ~ *m. hölgy*. Mind a két egyeztetés

BUPENZTÖL ZSÁRMAZIK (vö. MUSz. 138 és NyK. XX. 149). a ki az utóbbi vogul és magyar szót a következőkkel állítja össze: *mandzu soloxi* «zobel», «eine art iltis»; tung. *solí, soloki, sülaki* «fuchs»; *solongo* (*šolongo, xolongo*) «wiesel»; mong. *sologyo, solonɣa* «le putois, la martre de Sibérie»; burj. *sologo* «iltis», *holonyo* «feuer-marder, mustela Sibirica»; zam. *šili* «zobel»; kott *holanka* «feuer-marder». Ez az összeállítás nyilvánvalóvá teszi, hogy a m. *hölgy* és a vog. *solíś* stb., valamint — hozzátehetjük — az osztj. *sos* «hermelin» (AHLQVIST, PATKANOV) jövevényszó. Azon nyelvekben, a melyekből az átvétel közvetlenül vagy közvetve történhetett, vannak szókezdő *s*-szel és szókezdő *h* (*χ*)-val való alakok. Ez a tény följogosít arra a föltevésre, hogy a vogul-osztják és a magyar szó külön-külön átvétel *s* így a vog. *s* ~ m. *h* hangmegfelelés igazolására nem szolgálhat. — A vog. *sipəl'* (*sipäl', səpäl'*) és a m. *küvely* műveltségyszó, a mely más finnugor nyelvből nincsen kimutatva; azért nagyon valószínű, hogy ez is jövevényszó, mégpedig lehet külön-külön átvétel, tehát szintén nem kétségtelen bizonyítéka a vog. *s* ~ m. *h* hangmegfelelésnek.

Ha már most az előbbiekhöz hozzávesszük azt, hogy a «hét» szónak az árjaságban, a honnan a hetes szám az ugor nyelvekbe*) került, vannak *s*- és vannak *h*-kezdetű alakjai (vö. szkr. *saptá* és av. *hapta*), egészen egyszerű megoldáskép kínálkozik az a föltevés, hogy a m. *hét* más nyelvből való, mint a vog. *sät* stb. és az osztj. *ābat* stb. Azonban ezt a föltevést mégis el kell vetnünk, mert több nyomós ok szól a közös átvétel mellett. Nevezetesen:

1. Nem tekinthetjük véletlenségnek, hogy a m. *hét* szó belsőjében ugyanolyan hangfejlődés eredménye van, mint a vog. *sät*, *sät* szóban a teljesebb alakú osztj. *ābat*, *tābet*, *tapət* alakkal szemben, úgyhogy a három nyelv alakjai e tekintetben egészen úgy felelnek meg egymásnak, mint a következők: osztj. *ēbea* «geruch; geschmack», *ēpət* «geruch» ~ vog. *āt*, *at* «geschmack; geruch» ~ m. *íz, éz* (MTsz.; *üz, üz* «szag, illat» uo.).

2. Mind a három nyelv szava nemcsak «septem»-et, hanem «septimana, woche»-t is jelent, a mely jelentés az árjaságban nincs meg,**) és nincs meg a többi finnugor nyelvben sem a «septem» jelentés mellett. Ez tehát ugor jelentésfejlődés; s hogy a magyarban nem a vogul-osztjáktól külön, hanem a nyelvközösség korában történt a fejlődés, arra vall a következő:

3. Mind a három nyelvben megvan a «hét-fő» összetétel, mégpedig a magyarban és a vogulban azonos utótaggal: vogÉ.

*) Az «ugor» néven csak a magyart és vogul-osztjákat értem.

**) Csak az újperzsában van *haft* «sieben» mellett *hafta* «woche», de ennek átvételére már csak koránál fogva sem lehet gondolni.

sāt-puṇk xātal «vasárnap» (szóról szóra: «hét-fő nap»); osztjÉ. *ābat-oḫ xatl* «sonntag» (szóról szóra: «hét-fő nap»).

Ez a három tény kétségtelenné teszi a vogul-osztják és a magyar «hét» szó egybetartozását. Ha pedig így áll a dolog, akkor az osztják *h* és *t*-kezdetű alakok alapján azt kell föltennünk, hogy a m. *hét* (< *hēt*, l. NySz.) valamikor magánhangzós-kezdetű volt, vagyis **ēt*-nek hangzott. Mostani *h*-kezdetű alakja az analógia hatása alatt keletkezett. Kétségtelen példák mutatják ugyanis, hogy az egymás után következő számnevek hatással lehetnek egymásra. Így pl. a görögben: *βαρετ* «négy» < *τετταρες* (att.) a *πέντε* «öt» hatása következtében; Herakl. *ὄκτω* (spiritus asperrel), el. *ὀκτώ* «nyolcz» a *ἑπτά* «hét» hatása alatt; litv. *devyni*, ó-egyh.-szl. *devęti* «kilencz» < **navyni*, **novęti* a tízes szám (*desimti*, *desęti*) de-kezdetének analógiájára (BRUGMANN, Grundriss II. 471, 480. 482). Így lett az egykori m. **ēt*-ből is a *hat* analógiájára *hēt* > *hét*.

SZINNYEI JÓZSEF.

Értesítő.

† **Misteli Ferencz.** Október 10-én hosszas szenvedés után elhunyt **MISTELI FERENCZ** bázeli egyetemi tanár, a legalaposabb nyelvtudósok egyike, a ki kitűnő módszerrel, széleskörű tudással és alapos bölcséleti képzettséggel tárgyalt sok nyelvészeti problémát. Számos becses értekezést írt a LAZARUS és STEINTHAL-féle *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*-ba (a hangtörvényről és az analógiáról; az analógiás alakulásokról, különösen a finnugor nyelvekben; a nyelvbölcsletről, stb.). Főmunkája a *Charakteristik der hauptsächlichsten Typen des Sprachbaues* (1893), a mely STEINTHAL művének átdolgozása. Jól ismerte a magyar nyelvet is, behatóan foglalkozott vele és dolgozataiban gyakran fejtegetett magyar nyelvi jelenségeket (v. ö. BUDENZ ismertetését: «Misteli F. alkalmi észrevételei a magyar és a finn nyelvről, 'Lautgesetz und Analogie' című értekezésében», NyK. 15 : 468; továbbá BALASSÁÉT: «Misteli a magyar nyelvről», NyK. 26 : 106). Folyóiratunkban is megjelent néhány közleménye, ú. m. GIESSWEIN «Die Hauptprobleme der Sprachwissenschaft» című munkájának ismertetése: 23 : 298; «Hogy bírálunk a fiatalok?» 26 : 99, 241; «A magyar nyelv néhány szerkezetéről» 27 : 194. (Ez volt legutolsó dolgozata.) A nagyérdemű férfiúnak, a ki Akadémiánknak is kültagja volt, tudományos munkásságát a jövő évfolyamban részletesebben fogjuk ismertetni és méltatni.

Magyar Nyelvtudományi Társaság van alakulóban. A fölhívás, a melyet az Akadémia első osztályának és nyelvtudományi bizottságának harmincz tagja bocsátott ki, azt mondja egyebek között:

«Minden tudománynak — sőt minden segédtudománynak — van nálunk messze kiterjedő társas szervezete, csak a magyar nyelvnek nincs, a mely mindnyájunkat leginkább érdekeli. Pedig a magyar nyelvtudománynak már dicső multja van, vannak hosszú időre terjedő hagyományai, küzdelmei, diadalai. Ez a tudomány mind tárgyával, mind

eddig eredményeivel érdemet szerzett rá, hogy szabadon működő, állandó és széleskörű társulással szolgáljuk további fejlődését.

Az Akadémia, mely első sorban nyelv művelő társaság volt, tevékenységét — éppen a nemzet tudományos művelődése érdekében — kiterjesztette valamennyi tudomány szakra s azért nem fordíthat annyi gondot minden szaknak részleteire és előkészítő munkálataira, mint a hogy külön ily célokra alakult tudományos egyesületek tehetik. A Kisfaludy-társaság nagy munkásságot fejt ki népköltésünk gyűjtésében, de ebben nem nyelvtudományi, hanem æsthetikai szempontok vezérlik. Annak a társaságnak ellenben, a melynek megalkotásáról van szó, az lesz a feladata, hogy magát a társadalmat hja segítségül, kizárólag a nyelvtudományi törekvések előmozdítására.

Azt akarjuk, hogy mindenki hozzáférhessen s a maga módja szerint hozzájárulhasson a nyelvtudomány és nyelv művelés munkájához, hogy közös igyekezettel megmentsek nyelvünk lappangó és veszni indult kincsait. E végre elhatároztuk, hogy lelkes közönségünk támogatásával megalakítjuk a *Magyar Nyelvtudományi Társaságot*. Ezzel olyan intézmény alapjait rakjuk le, mely felölelhet mindent, a mi a magyar nyelvnek történetével, szellemével és tudományos megismerésével kapcsolatos.

Társaságunknak az lesz a törekvése, hogy lehetőleg kielégítse minden művelt magyar embernek nyelvünk iránt való érdeklődését, s hogy mindenkinek irányt adjon és utat mutasson, hogyan lehet segítségünkre nyelvünk és nyelvészetünk művelésében. Közre fogunk működni régibb s újabb irodalmi szókincsünk összegyűjtésében, gyűjteni fogjuk valamennyi magyar vidék tájszavait, helyneveit, szólásait, közmondásait, nyelvtani és stílusbeli sajátosságait és népköltését. Mihelyt erőnk engedi, ki fogunk adni ilyen tartalmú monografiákat, nyelvjárási, nyelvtörténeti és szófejtő értekezéseket és népszerű nyelvészeti munkákat. A gyűjtéseket mind szélesebb alapon s folyvást fejlődő munkaosztással kívánjuk szervezni s a gyűjtőket erőnkhez képest erkölcsi és anyagi támogatásba részesíteni.

Jól tudjuk, hogy nem oldhatunk meg mindent, a mit célunkul kitűzünk, de mi, s a kik közénk állanak, dolgozni és küzdeni fogunk, hogy azok, a kik utánunk jönnek, hathatósabb eszközökkel megvalósíthassák céljainkat . . .

A társaságnak tagja lehet mindenki, a ki *tagsági díj fejében évi tíz koronát*, vagy alapítványkép egyszer s mindenkorra legalább *200 koronát* fizet. Ennek fejében kapják a tagok a Magyar Tud. Akadémia megbízásából kiadott *Magyar Nyelvőr*t, a társaság kiadványait pedig kedvezményes áron.

Nagyon kíváncsok, hogy mindenki, a kit a magyar nyelv érdekel (s van-e tanult magyar ember, a kit ne érdekelne!), beálljon a társaság tagjai közé, s a ki csak teheti, ne csupán anyagi támogatással, hanem buzgó közreműködéssel is szolgálja az ügyet.

A Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelenő

FOLYÓIRATOK:

Akadémiai Értesítő. A M. Tud. Akadémia megbízásából szerkeszti *Szily Kálmán* főtítkár. Tizenharmadik kötet. 1902. évfolyam.

A M. Tud. Akadémia üléseiről a tárgyalásokat jegyzőkönyvi alakban, az üléseken fölolvastott emlékiratokat, jelentéseket, bírálatokat, valamint az értekezések kivonatait (ha ugyan a kivonatozásra alkalmasak) külön cikkek során közli. Ismerteti az osztályértekezletek és állandó bizottságok tárgyalásait, kiegészítve belőlük azokat, a melyek szélesebb köröket is érdekelhetnek. Az Akadémia kiadásában vagy az ő támogatásával megjelent munkák- és folyóiratokról tárgyas ismertetéseket közöl vagy az illető szerzők és szerkesztők, vagy más megbízható szakférfiak tollából. Megjelenik minden hó 15-én. Évi előfizetési ára 6 kor. Az «Akadémiai Értesítő»-t díjtalanul és bérmentve kapják: az Akadémia minden rendű tagjai, alapítványtevői s a Könyvkiadó Vállalat pártoló tagjai. Az I—XI. kötet még néhány példányban rendelkezésre áll. Egy-egy kötet ára 6 kor.; a Könyvkiadó Vállalat új aláíróinak 4 kor. 50 fill.

Archaeologiai Értesítő. Új folyam. XXII. köt. A M. Tud. Akadémia arch. bizottságának és az orsz. régészeti s embertani társulatnak közlönye. Szerkeszti *Hampel József*.

Célja a hazai és külföldi archaeologiai és műtörténelmi mozzanatokot a közönséggel megismertetni, és kisebb archaeologiai s műtörténelmi cikkeket közölni. Megjelenik évenként öt füzetben, mindenkor hat nagy ívnyi tartalommal és számos képpel, február, április, június, október és december hónapok 15-ik napján. Bolti ára 12 korona; egyes füzetek ára 2 kor. 40 fill.

Athenaeum. Philosophiai és államtudományi folyóirat. A M. Tud. Akadémia megbízásából szerkeszti dr. *Pauer Imre* osztály-títkár. Tizedik évfolyam.

Az «Athenaeum» a philosophia és államtudományok szakszertű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául. Megjelen az Akadémia kiadásában évnegyedenként, évi 30—35 ívnyi tartalommal. Előfizetési ára 10 kor.

Irodalomtörténeti Közlemények. Tizenkettedik évfolyam. Szerkeszti *Szilády Áron* a bizottság előadója.

E negyedévenként megjelenő folyóirat a M. Tud. Akadémia irodalomtörténeti bizottságának megbízásából bocsátatik közre s irodalomtörténeti tanulmányokat és adatokat közöl. Előfizetési ára egész évre 10 kor., egyes füzet ára 3 kor.

Mathematikai és Természettudományi Értesítő.
XX. kötet. A M. Tud. Akadémia III. osztályának folyóirata. Szerkeszti *Kőnig Gyula* osztálytitkár.

A «Mathematikai és Természettudományi Értesítő» a M. Tud. Akadémia III. osztályának folyóirata, melyben az ülésein részletesen bemutatott vagy csak röviden bejelentett tudományos munkákat teszi közzé, föltéve, hogy a követelményeknek megfelelnek. Az Értesítőben csak oly közlemények foglalhatnak helyet, melyek az illető szaktudomány művelésében az elért eredmények vagy a használt módszerek tekintetében haladást jeleznek és irodalmi szempontból is kellő gonddal készültek. Terjedelem tekintetében az Akadémia rövid és szabatos fogalmazást kíván, melyben a dolgozat tudományos tartalmának megértésére szükséges részletek kellően kidomborodnak. Az Értesítő évi öt füzetben jelenik meg; a füzetek megjelenési határideje február, április, június, október és december hónapoknak mindenkor utolsó napja. Előfizetési ára egy-egy kötetnek 10 kor.

Nyelvtudományi Közlemények. Harminczkettedik kötet. A Magyar Tudományos Akadémia nyelvtudományi bizottságának megbízásából szerkeszti *Szimonyi József*.

A tágabb értelemben vett magyar nyelvtudományt öleli fel, melynek feladatai a magyarral hason alkotásu altáji nyelveket behatóan tanulmányozni s tudományosan feldolgozni, kiváló tekintettel arra, hogy a magyar nyelv tényeinek földerítésére vagyis tudományos megfejtésére szolgáljanak. Más, bár nem hason alkotásu nyelveknek, a melyek a magyarral történelmileg érintkeztek, reá gyakorolt hatását feltüntetni. Megjelenik negyedévenként, még pedig márczius, június, szeptember és december elsején. Az egész évfolyam legalább harmincz ívből áll s előfizetési ára 6 kor.

Történelmi Tár. Évnegyedes folyóirat. Új folyam. 1901. II. Kiadja a M. Tud. Akadémia történelmi bizottságának hozzájárulásával a Magyar Történelmi Társulat. Szerkeszti dr. *Komáromy András*.

A folyóirat ez új folyama a M. Tud. Akadémia történettudományi bizottságának nemcsak anyagi, hanem jelentékeny szellemi támogatásával is jelenik meg, a mennyiben a bizottság sok nevezetes hazai s a legnevezetesebb külföldi levéltárakból évtizedek óta gyűjtött és másolt magyar vonatkozású forrásanyagát a *Történelmi Tár* rendelkezésére bocsátotta, s ezzel valódi kincsesházat nyitott meg a történetkutatók előtt, melynek kincsei eddig jóformán használatlanul heverték a bizottság kéziratárában.

Egy-egy füzet bolti ára 2 kor., az egész évfolyamé 8 kor.

Megrendelhetők

a M. Tud. Akadémia könyvkiadó-hivatalában

Budapesten, V. kerület, Akadémia-utczá 2. szám.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMTÁJA.